

ივ. ჯავახიშვილი

საქართველოს ეკონომიური ისტორია

წიგნი პირველი

მეორე, ახლად დაწერილი გამოცემა

21 პეტიკული და 1 ტყეილი

გამომცემლობა «ქართული წიგნი»

თბილისი

1930

პოლიგრაფიკული სტამბა
შთავლიტი № 849. შეკეთ. № 1636. ტირაჟი 5000.

წინასიტყვაობა.

„საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ პირველად 1907 წელს გამოქვეყნდა. იმ დროს ჯერ არც „ქართული საისტორიო წყაროების მიმოხილვა“ და არც „ქართველი ერის ისტორია“ დაბეჭდილი არ მქონდა. ზემოდასახელებულ თხზულებათათვის ბევრი საჭირო წინასწარი კვლევა-ძიება დაწერილიც-კი არ იყო. მაშინ „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნის გეგმის გარდა არა მომეპოვებოდა რა. ამიტომ იმ დროს და იმ პირობებში „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ დაწერის განზრახვა ეხლა ქაბუჯურ გამბედაობად მეჩვენება. მაინც სიფრთხილემ მიკარნახა, რომ ეკონომიური ისტორიის განხილვა მხოლოდ მე-IX ს-ითგან დამეწყო ქ. შ. და სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკითგან მარტო ერთი საკითხის ფარგლებით შემომეზღუდა („მიწისმფლობელნი და მიწისმოქმედნი“) და სხვას არაფერს შეეხებოდი.

ამ სიფრთხილეს ეუმაღლი ეხლა, რომ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველი გამოცემის 23 წლის შემდგომაც იქ გამოთქმულ აზრებისა და დებულებათაგან ბევრი არაფერი მაქვს შესაცვლელი და უარსაყოფელი. სამაგიეროდ ხელახლად დასაწერი და შესავსებელი-კი აუარებელი მომეპოვება.

„საქართ. ეკონ. ისტ.“-ის პირველი გამოცემის შემდგომ მოესწრო „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ (V—XVIII ს. ს., იხ. „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა“, წიგნი I), „ქართველი ერის ისტორიის“ სამი წიგნის (I, II და IV), „ქართული საფას-საზომთა-მცოდნეობის ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგიისა“, „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობის, ანუ პალეოგრაფიისა“, „ქართული სიგელთა-მცოდნეობის ანუ დიპლომატიკისა“ და სულ ბოლოს აგრეთვე „ქართული სამართლის ისტორიის“ სამი წიგნის გამოქვეყნება. ამ 10 წიგნის დაბეჭდვის შემდგომ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ დასაწერადაც ნიადაგი საკმაოდ მომზადებული იყო.

1923 წ. ხანმეტი პალიმპსესტების აღმოჩენამ და ამასთან დაკავშირებით დაბადებისა და ოთხთავის ქართული თარგმანების ხნეერების გამორკვევამ საშუალება მოგვცა იქ ნახმარ ტერმინოლოგიას დავყრდნობოდით და ბერძნულ-ლათინურ - ქართულ შესატყვისობათა გათვალისწინებით კლასიკური მწერლების საქართველოს აღწერილობაში მოყვანილი ცნობების შინაარსიც რეალური სისწორით გამოგვერკვია. ამასთანავე 1923 წლითგან მოყოლებული ჩვენებურ კულტურულ მცენარეთა მონოგრაფიული შესწავლაც გაცხოველდა აგრონომების მხრით და ამის წყალობით მემინდვრეობის კულტურის თანამედროვე რაობაც უფრო მკაფიოდ წარმოგვიდგა. ყველა ზემოდასახელებული გარემოება „საქ. ეკონ. ისტორიის“ უძველესი ხანის სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის შესწავლასაც შესაძლებლად ჰხდოდა.

როდესაც 1918 წ. ჩვენი ტფილისის უნივერსიტეტი დაარსდა, საქ. ეკონ. ისტორიის საბოლოო დამუშავება კვლავ მორიგ აუცილებელ ამოცანად წარმო-
მიდგა, რათგან ამ კურსის წაკითხვა მიზნდებოდა და 1927 წლამდე ეს საგანი ჩემ
ხელში იყო. მაგრამ უნივერსიტეტის საქმეებით დატვირთულს იმდენი მოცალეობა
არ მქონდა, რომ ყველაფერი ის მაინც ჩამეწერა, რასაც ლექციების სახით სტუ-
დენტებს ვუკითხავდი. მხოლოდ მე - II, III ნაწილობრივ და მთლიანად IV წიგნის
დაწერა მოვასწარ. პირველი წიგნისათვის მარტო წყაროებითგან ამოკრებილი
მასალები შემრჩა.

„ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნის მესამე გამოცემისა და „ქარ. სა-
მართლის ისტორიის“ ბექდვის გამო მარტო 1929 წ. გაზაფხულითგან მოყოლებუ-
ლი შემეძლო „საქ. ეკონ. ისტორიის“ I წიგნის საბოლოო დამუშავებასა და
წერას შევდგომოდი. ამ პირველი წიგნის უდიდესი ნაწილი, წყაროების მი-
მოხილვის გარდა, თითქმის მთლად სწორედ ამ უკანასკნელი წლის განმავლობა-
შია დაწერილი.

„საქ. ეკონ. ისტორიის“ დაწერის დროსაც უპირველესად წყაროების
განხილვისათვის უნდა მიმექცია ყურადღება, რომ ერთი მხრით შემდეგში ამ
საკითხზე სხვადასხვა ალაგას მსჯელობა აუცილებელი არ გამხდარიყო, მეორე
მხრით რომ ყველას, ვინც ამ საგნის საფუძვლიანად შესწავლას მოისურვებდა,
წყაროებით სარგებლობა გაადვილებული ჰქონოდა.

უნდა აგრეთვე თვით ეკონომიური ისტორიის ასპარეზის სასურველი
საზღვრები გამომერკვია: რა უნდა ყოფილიყო განხილული, რომ ძველი სა-
ქართველოს ეკონომიური ისტორია მთელი თავისი სიღრმითა და სივრცით
წარმოგვედგინა? ამ საკითხზე მსჯელობის დროს ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ
სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის გარდა, სამეურნეო ტექნიკისა და ცოდნის
განვითარება და ღონეც უეჭველად უნდა ყოფილიყო გამორკვეული, რომ მეურნეო-
ბის ვითარება, მისი დროთა განმავლობაში წარმატება, თუ დაქვეითება ადა-
მინანს უფრო მკაფიოდ წარმოსდგომოდა. ბოტანიკურ-აგრონომიული ცოდნის
დახასიათება იმიტომაც იყო აუცილებელი, რომ შემდეგში, სასოფლო მეურნეო-
ბაზე მსჯელობის დროს ნახმარი ქართული ტერმინებიც გასაგები გამხდარიყო.

სწორედ ამ მოსაზრებამ გვაიძულა, რომ სასოფლო-სამეურნეო იარაღების
განვითარების ისტორიისა და მცენარეთამცოდნეობის განხილვისათვის განსა-
კუთრებული ყურადღება მიგვექცია. ორივე სასოფლო მეურნეობისათვის ძირი-
თად საკითხს წარმოადგენს და მკითხველი, წიგნის ამ ნაწილის გაცნობის
შემდგომ, ზომდევნო ნაწილებისა და წიგნების გადაკითხვას რომ შეუდგება,
თითონაც დარწმუნდება, რომ მცენარეთამცოდნეობის დონის გაუთვალისწი-
ნებლივ ბევრი რამე სრულებით გაუგებარი იქმნებოდა და არა ერთ დებულებას
სათანადო დამაჯერებელი ძალაც მოაკლდებოდა.

„საქ. ეკონ. ისტორიის“ ამ I წიგნში მხოლოდ პირველი კარია, რომელიც
წყაროებს ეხება, და მეორე კარის, „სასოფლო მეურნეობის“ ზოგადი ნაწილი და
მემინდვრეობის დარგია განხილული. დანარჩენი დარგები ისევე, როგორც მოსახ-
ლეობაზე, სოციალ-ეკონომიურ ურთიერთობასა, საქალაქო წესწყობილებასა და

ვაკრობა-მრეწველობაზე, კერძო, საკორპორაციო და სახელმწიფო მეურნეობის წარმოების წესებსა და ფინანსებზე შემდეგ წიგნებშია საუბარი. პირველი სამი წიგნის ქრონოლოგიური საზღვარი მე-XIII ს. დამდეგს არ სცილდება ქ. შ. და მე-XIII - XVI სს. ვითარების განხილვა მხოლოდ მე-IV წიგნითგან იწყება.

რაკი სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის განხილვა მხოლოდ მეორე წიგნში იქმნება დამთავრებული, ამიტომ ამ პირველი წიგნის ყველა საძიებლებიც მეორე წიგნშივე დაიბეჭდება.

ამ წიგნის წერის დროს არა ერთხელ ჩვენ წიგნსაცავებში სპეციალური უახლესი მწერლობის უქონლობა მახსოვრდება. ამიტომ დროგამოშვებით სხვადასხვა სპეციალისტების შეწუხება მიხდებოდა, რომ მათი წიგნსაცავით მესარგებლა ან და მათი აზრი გამეგო. ამის გამო ჩემ სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია გულთადი მადლობა მოვახსენო ყველა ქვემოჩამოთვლილ პირთ: პროფ. ილ. ჯანდიერს, დოც. იულონ ლომაურს, დოც. სოლ. ჩოლაყაშვილს, პროფ. აკ. შანიძეს, დოც. არ. ჩიქობავას და ვარ. თოფურიას, პროფ. ლეონ მელიქსეთბეგს, ლექ. გ. ჩიტაიას, ასისტენტებს ნ. კეცხოველს, კ. მენაბდეს და ვალ. სუპატაშვილისა ს. განსაკუთრებით დავალებული ვარ პროფ. ს. ყაუხჩიშვილისა, პ. ინგოროყვას, დოც. ს. ჯანაშიას, დოც. ვ. ყანჩაველისა და დოც. იულონ ლომაურისაგან, რომელთაც ამ წიგნის კორექტურის გადაკითხვით საქმე გამიადვილეს. მოვალედ ვრაცხ მადლობა მოვახსენო დოც. შალვა ამირანაშვილსაც ხელთნაწერებითგანა და წიგნებითგან ჩემთვის სურათების გადაღებისა და ლექტ. გ. ჩიტაიას მე-5, 6, 8 და 10 ნახატების კლიშეების დათმობისათვის, ხოლო ტოპოგრაფ ევსევო ბარამიძეს რუკის დახატვისათვის.

დასასრულ უდიდესი მადლობა გამომცემლობა „ქართული წიგნის“-ს მესვეურთ, რომელთაც დიდი მზრუნველობა გასწიეს ამ წიგნის სათანადოდ გამოცემისათვის.

ივ. ჯავახიშვილი

ტფილისს

1930 წელს ივნისის 10-ს.

პარაგმიანი სიტყვებისა და უფმოკლებული სათაურების განმარტება.

ათ. აღ. ათონის ქართ. მონასტრის აღაპები.

არხ. მოგზ. = ე. თაყაიშვილი არხეოლოგიური მოგზაურობანი I, 1907 წ.

Арх. Экс. Е. Такайшвили. Археологические экскурсии, разыскания и заметки.

გგრ^აფა. = გეოგრაფია.

დასტურ. = დასტურლამალი მეფე ვახტანგ VI-ის, პ. უმიკაშვილის გამოც.

დ. კარიკ. = დ. კარიკაშვილის გამოც.

ისტ^არნი და აზ^ამნი = ისტორიანი და აზმანი შარაუანდედთანი, იხ. მარიამ დედოფ. ქ^აცა, ე. თაყაიშვილის გამოც.

ИАН — Известия Российской Академии Наук.

ისტ. საბ. — ისტორიული საბუთები გამ. ს. კაკაბაძის მიერ.

Keimena = Monumenta Hagiographica Georgica, Pars prima Keimena Tom. I...
edidit Prof. Kornelius Kekelidze Tiflis 1918.

Kpf. und Ht. — Kulturflanzen und Haustiere 8. Auflage 1911 წ.

ლატიშევ, ან ლ. SC = Латышев Scytica et Caucasica.

მ. გ. — მეგრელი გრაბატიკა, პროფ. იოს. ყიფშიძის.

Мгхзлак. Вост. Грузии = Материалы по изучению географии хлебных злаков
Восточной Грузии в связи с их зональностью, В. Менабде.

МИЭБГКЗК — Материалы по изучению экономического быта госуд. крестьян
Заказказского края.

მქც^ა ქ^ა = მოქცევაჲ ქართლისაჲ.

Опис. Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди
грузинского населения“ შედგ. ე. თაყაიშვილის მიერ.

Reisen — D. Johann Anton Güldenstädt Reisen durch Russland und
im Caucasischen Gebürge 1787 და 1791 წ. გამოცემა.

R.-E. — Paulys Real-Encyclopädie.

საქ. საბ. — საქართველოს სამოთხე მ. საბინინის გამოც.

ს^აქს ს^აქვლნი — საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქტ. გამო-
ცემული.

TR — Тексты и разыскания по Армяно-Груз. Филологии.

ქები — ქრონიკები გამ თ. ჟორდანიას მიერ.

ქკსა — ქრონიკონსა.

ქკა — ქართლის ცხოვრება.

შიომღ. საბ. — შიომღვიმის მონასტ. ისტორიული საბუთები, გამოც. თ. ჟორდანიას მიერ.

ცა მფსა ვხტნგსი, ან ვხტნგ გრგსლსა — ჯუანშურ. ცხოვრება მეფისა ვახტანგ გორგასლისაჲ იხ. მარიამ დედოფ. ქკა ე. თაყაიშვილის გამოც.

ცა გი მთწმდლსა — ცხოვრებაჲ გიორგი მთაწმიდელისაჲ, იხ. ათონის კრებული, საეკლესიო მუზ. გამოც.

ცა გგლ ხანძთლსა — ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისაჲ ნ. მარრის გამოც.

ცა დთ გრჯლსა — ცხოვრება დავით გარეჯელისაჲ.

ცა იე ზედაზნ. — ცხოვრება იოანე ზედაზნელისაჲ,

ცა იესი და ეფთმსი — ცხოვრებაჲ იოანესი და ეფთჳმესი, იხ. ათონის კრებული.

ცა მეფეთა — ლეონტი მროველი. ცხოვრება მეფეთა, იხ. მარიამ დედოფ. ქკა.

ცა მფსა დთსი — ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი, იხ. მარიამ დედოფ. ქკა.

ცა სრპნს ზრზმლსა — ცხოვრებაჲ სერაპიონ ზარზმელისაჲ, მ. ჯანაშვილის გამოც.

Voyage Voyage au Mont Caucase et en Géorgie par M. Jules Klaproth Paris 1823 წ. გამოც.

ქ. გ. — ქანური გრამატიკა, ნ. მარრისა.

რიცხვის წინ დასმული * ხელთნაწერის გვერდს აღნიშნავს.

კარი პიკველი.

საქართველოს ეკონომიური ისტორიის
წყაროები.

პარი პირველი.

საქართველოს ეკონომიური ისტორიის წყაროები..

ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად და დასაწერად მკვლევარს, ზოგად ისტორიულ წყაროებს გარდა, რომელთა შესახებ განსაკუთრებული მონოგრაფია არსებობს (იხ. ჩემი „ისტორიის წყაროები, მიზანი და მეთოდები“ I) და სიგელ-გუჯრებისა, რომელთა შედგენისა და სარგებლობის ძირითადი საკითხები ცალკე გამოკვლევაშია განხილული (იხ. ჩემი „ქართული სიგელოა - მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“), უმთავრესად ეკონომიური და ფინანსური შინაარსის ძეგლები სჭირდება. მის მთავარ წყაროს სწორედ ასეთი თვისების ძეგლები უნდა შეადგენდნენ. მაგრამ წარსულის ამგვარი ძეგლები სხვა წყაროებზე უფრო ნაკლებადაც არის ხოლმე დაცული და შედარებით უფრო მერმინდელი ხანისაღ არის ხოლმე შერჩენილი. ამის გამო ეკონომიური ისტორიის აღსადგენად მკვლევარი იძულებულია და ეალდებულიც საჭირო ცნობები ყველგან ეძიოს და ყოველგვარი წყაროები გამოიყენოს.

იმ განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, რომელიც ეკონომიურ - ფინანსური თვისების წყაროებს აქვთ ეკონომისტ - ისტორიკოსისათვის, პირველად სწორედ ამ დარგის წყაროების შესახებ უნდა იყოს საუბარი. ეს წყაროები რამდენიმე ჯგუფად უნდა დაიყოს. პირველ ჯგუფს დემოგრაფიული წყაროები შეადგენენ, ძველი სტატისტიკური ცნობები მოსახლეობის შესახებ, სახელდობრ ხალხის აღწერის წიგნები. მეორე ჯგუფს საფინანსო უწყების ძეგლები, გადასახადების სისტემისა და ბიუჯეტის შესახები საბუთები ეკუთვნის. მესამე ჯგუფს საკორპორაციო და კერძო მეურნეობის შემოსავალ - გასავლის ყოველნაირი საბუთები შეადგენენ.

ამ წყაროების ქვემომოყვანილი განხილვა სწორედ ამ რიგად იქმნება დალაგებული. ყველა ასეთი წყაროების განხილვის დროს მთავარი ყურადღება მათ ქრონოლოგიურ განსაზღვრას, შედგენის ტექნიკურ წესებსა და შინაარსის ზოგად დახასიათებას ექმნება მიქცეული.

1. დემოგრაფიული ძეგლები.

თავი პირველი. ხალხის აღწერა.

§ 1. ხალხის აღწერის პირობების შესახებ საქართველოში.

პირველად როდის შემოიღეს საქართველოში ხალხის აღწერა, ჯერ არა ვიცით რა. უძველესი ქართული საისტორიო წყაროების დალუპვა ასეთი საკითხების გამორკვევის საშუალებას მკვლევარს არ აძლევს. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ რიცხვთა 1₂ და 1₁-ში, რომელშიაც ებრაელთა შორის პირველად განხორციელებული ხალხის აღწერის ამბავი და გარემოება არის მოთხრობილი, ტერმინად „აღრიცხვა“ არის ნახმარი: „იწყე შენ აღრიცხვად ყოველთა... ძეთა ისრაელისთა, ნათესავთა მათთა... რიცხვ სახლთა მათთაჲ თავად-თავადისა მათისა“... „ყოველი კაბუკი ოცით წლითგან და უზეშთაესი... აღრაცხნეთ იგინი“-ო.

„აღრაცხვაჲ“, ანუ „აღრიცხვა“ უდრის ბერძნულს *ἀριθμός*-ს, ლათინურ *numerus*-ს და *numero*-ს.

მაგრამ ამავე ცნების აღსანიშნავად ლუკას 2₁-ში ნახმარია „აღწერაჲ“, რომელიც ლათინურს *descriptio*-ს უდრის.

ეს ტერმინები შემდეგში, ქართული საისტორიო თხზულებებშიაც გვხვდებიან ამავე ცნების გადმოსაცემად. მაგ. ჯუანშერს ნათქვამი აქვს, რომ ბიზანტიელებმა არაბთა შემოსევის დროს კავკასიისა და საქართველოს დატოვების წინ „დაფლნეს განძნი იგი მათნი... და შეიტანნეს ყოვლისა საგანძურისა გუჯარნი და აღწერეს ნათესავი თვისი და ქუეყანა და დადვეს, რათა ოდეს მოვიდეს ბერძენნი, მით გუჯრითა მოიქინნენ ნათესავნი მათნი და თვთოეულად განუყონ განძი და ქუეყანა“ (ც^ა მ^წფსა ებტ^ნგსი *418, გვ. 199).

ქართ. ჟამთააღმწერელსაც მოთხრობილი აქვს, რომ მონღოლთა ყაენის განკარგულებით არღუნი „მოიწია საქართველოსა“ და „დიდსა ჳირსა მიეცნეს ყოველნი მკვდრნი სამეფოსა დავითისანი, რათგან იწყეს აღწერად კაცთა და პირუტყვთამდე, ყანით ვენაკთამდე, წალკოტით ბოსტნამდე“ (*819, გვ. 664).

ცნობა საქართველოში ხალხის აღწერის წესის არსებობის შესახებ მე-XII ს-მდე ჯერ არ მოგვეპოვება, მაგრამ, უეჭველია, ეს გარემოება შემთხვევითი. მიზეზით, მრავალი უძველესი ძეგლების დალუპვით აიხსნება. საყურადღებოა, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს (ც^ა მ^წფსა დ^წვთსი *542, გვ. 309), რომ შარვანში შემოსეული სულტნის წინააღმდეგ გალაშქრების წინ ბრძანებისა-

მებრ „მოვიდეს ყოველნი წინაშე მისსა სამეფოსა მისისანი“ (იგულისხმება: სპანი) ზე როცა დავით აღმაშენებელი „წარმოემართა“ სულტანსა ზედა, ყივჩაყნი ოდენ აღთუალულ იყუნეს მაშინ და იპოვა მნიხ-სი (ე. ი. 50.000-იო). „მაშინ“ მხოლოდ ყივჩაყნი ყოფილან „აღთვალული“, უეჭველია, გალაშქრების სისწრაფის აუცილებლობის გამო, ჩვეულებრივ-კი, როგორც ირკვევა, მთელი სპის აღთვალვა ყოფილა წესად მიღებული. თუ ჯარშიაც-კი მეომართა აღთვალვა-აღწერა მიღებული ყოფილა, მით უმეტეს ხალხის აღწერა წესად უნდა ყოფილიყო.

რა ეწოდებოდა ძველად იმ წიგნსა და საბუთს, რომელშიაც ხალხის აღწერა შეჰქონდათ ხოლმე, ჯერ არ ჩანს, მაგრამ სტ. ორბელიანის ერთი ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ მე-XIII ს. მეორე ნახევარში მაინც „დავთარი“ ჰქმევია (იხ. ჩემი „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ გვ. 39), ე. ი. იგივე სახელი, რომელიც ასეთ ძეგლებს შემდეგში ჩვეულებრივ ეწოდებოდათ ხოლმე.

ერეკლე I-ისაგან 1689 წ. ბოძებული საბუთითგან ჩანს, რომ თვითოეული ოთხი სადროშოს სათავეში მდგომი სარდარი ვალდებული იყო შვიდ წელიწადში ერთხელ თავის ხელქვეშეთი სადროშოს მოსახლეობა აეწერინებია და ხალხის აღწერის დავთარი ჰქონოდა (იხ. დ. ფურცელაძის Грѹз. двор. грам. გვ. 10, 11).

თუმცა ვახტანგ მე-VI-ის მეფობის-დროინდელი ხალხის აღწერის თარიღიანი სრული დავთარი მხოლოდ 1721 წლისა არის დაცული, მაგრამ ასეთი დავთრები რომ ამაზე უწინარესად არსებობდა და მთავრობასა და მის ორგანოებს ხელთ ჰქონდათ, რომ მათი ცნობებით ხელმძღვანელობდენ და სხვადასხვა საკითხის გამოსარკვევად სარგებლობდენ ხოლმე, ამას 1704 — 11 წ. შედგენილი „დასტურლამალი“-ც ცხად-ჰყოფს. სახელმწიფო შემოსავალის სავარაუდო აღრიცხვის შესადგენად, შემოსავლის რაოდენობის წინასწარ დაახლოვებით გამოსაანგარიშებლად ამ საკანონმდებლო ძეგლში საფუძველად სწორედ მოსახლეობის რაოდენობის შესახები ცნობებია აღებული, რომელიც, უეჭველია, ხალხის აღწერის დავთრებითგან უნდა იყოს ამოღებული. დასტურლამალში მაგ. ნათქვამია: „ყოდის პურისა (სახელმწიფო გადასახადის სახელია) თუ აწერამდინ რამდენი გამოვა: არის ზემო-ქართლი, ბოგანოს გარდა, თარხანი და გამომლები საკომლო ჰა (601). ამისგან თარხანი არის ნვ (56), გამომლები ფმე (545). ამ გამომლებს სძეს“ ამდენი და ამდენი გადასახადიო (დასტურ. 44 და 141). მოსახლეობის შესახები ასეთივე სტატისტიკური ცნობები მაშინდელი ქართლის სამეფოს დანარჩენი ნაწილების შესახებაც არის ამავე ძეგლში მოყვანილი (იხ. გვ. 60, 74, 85 და 149).

კახეთშიც ძველადაც ხალხის აღწერის დავთრების არსებობას ერთი 1778 წ. მორიგების წიგნის ცნობაც ადასტურებს. ამ საბუთში აღნიშნულია, რომ სასამართლოში გასარჩევი სისხლის სამართლის საქმეზე განაჩენის დასადებად და მიმძღავრებულის წოდებრივი ღირსების გამოსარკვევად „მოსამართლეთ ძველი და პირველი კახეთის დავთრები მოიკითხეს და გაშინჯეს“-ო (სქნს სძვლნი I, 420).

§ 2. ხალხის აღწერის შესახებ დებულება და წესები საქართველოში.

ხალხის აღწერის გარკვეული წესები არსებობდა, რომელიც, ვითარცა წარსულით ნაანდერძევი დებულება, ვახტანგ მე-VI-ესაც აქვს თავის „დასტურლამალ“-ში შეტანილი. „როდესაც ქართლი (იგულისხმება ქართლის სამეფო) აღწერილა და ან აღიწერების, ამ წესით უნდა აღიწერებოდეს“-ო (დასტ. 13). ამ წინადადების უკანასკნელი ნაწილი პირველი ნაწილის შინაარსის მიხედვით უნდა შესწორდეს, რათგან თავდაპირველად მეორე ნაწილში უნდა წერებულყო, „ამ წესით აღწერილა და უნდა აღიწერებოდეს“-ო.

აღწერის წესი სამეფოს ოთხ სადროშოდ, ან სასარდლოდ დაყოფის პრინციპზე იყო დამყარებული და ხალხის, ან „ქვეყნის აღწერა“-აც ოთხ სადროშოლო ერთეულად იყო გაყოფილი და მთელი სამეფოს მოსახლეობის აღწერა ოთხ დავთარში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული.

მეწინავე სადროშოდ ქართლის სამხრეთი ნაწილი, საბარათიანო და სომხითი, ყაიყული, ტაშირი და ყაიყულის თრიალეთი ითვლებოდა.

შემდეგ ზემო-ქართლის სადროშო მისდევდა, რომელიც ნეძვის, კორტანეთის და ტაშისკარითგან მოყოლებული მთელი ზემო-ქართლისა და საამილახვროს შეიცავდა. ამ სადროშოს სათავეში „ზემო-ქართლის სარდარი“ იდგა. მტკვრის სამხრეთით მდებარე მიწა - წყალი სადგერითგან მოყოლებული მეწინავე სადროშოს საზღვრამდის მეფის სადროშოდ ითვლებოდა და ამიტომ „ბატონის სადროშო“ ეწოდებოდა.

მუხრანისა და ქსნისა და არაგვის საერისთაოს მიწა-წყალი სამუხრანბატონოს და მეოთხე სადროშოს შეადგენდა (დასტურ. 13—14). სათავეში მას მუხრან-ბატონი ედგა.

აღწერის წესის თანახმად, მეწინავე სადროშოში, იმგვარადვე, როგორც დანარჩენ სადროშოებში, თავ-თავისი სარდალი უნდა წასულიყო და ერთი მდივანი წაეყვანა თან. მეფის სადროშოს აღწერის დროს, „ვისაც ბატონი (ე. ი. მეფე) უბრძანებს, ის წავა“ სარდლის მაგიერო. სარდალი, რასაკვირველია, მიდიოდა მხოლოდ ვითარცა სადროშოს მეთაური და ქვეყნის გამგე. მდივანი-კი სწორედ ხალხის აღმწერი უნდა ყოფილიყო და დავთარიც მას უნდა ჰქონოდა: „მდივანი წავა აღწერს და დავთარს დაიჭერს“-ო (დასტურ. 13). მეწინავე, მეფისა და მუხრან-ბატონის სადროშოებში უნდა მეფის მდივნები წასულიყვნენ, ზემო-ქართლის სადროშოში-კი დედოფლის მდივანი (დასტურ. 13—14).

ხალხის აღსაწერად მიმავალ სარდალს, რასაკვირველია, თან ამაღა და მხლებლები მისდევდნენ: „სარდარს... ბევრი კაცი ახლდების“-ო. მდივანს-კი მხოლოდ ერთი კაცი შეიძლება ჰყოლოდა (დასტურ. 13). აღმწერელ მდივანს ხალხის აღსაწერად უნდა სოფელ-სოფელ ჩამოეეგო. ზოგან, სადაც მოსახლეობა ბლომად იყო, აღმწერელნი აღწერის დროს უნდა ჩამომხტარიყვნენ, — პატარა-პატარა სოფლებში-კი თავიანთი მოვალეობის ასრულება უამისოდაც შეეძლოთ.

აღწერისათვის წასულ მოხელეებს ამ სამუშაოსთვის განსაკუთრებული „სარგო“ ეკუთვნოდათ, რომელსაც „აღსამწერლო“,

ან „ახამწერლო“ ეწოდებოდა, და ამას გარდა ქამა-სმაც ეძლეოდათ, რომელსაც „ულუფა“-ს ეძახდნენ.

აღსამწერლოც და ულუფაც ასაწერ მოსახლეობას უნდა გამოეღო. კანონით ისე იყო დაწესებული, რომ, რომელ სოფელშიაც აღსაწერად მოსულნი „ჩადგებოდნენ, იმ სოფელმა საკომლომ ორი შაური და ბოგანომ ერთი შაური აღსამწერლო უნდა გამოიღონ“ და ამას გარდა „დახდომითაც (ი. ი. კმევით) ის სოფელი უნდა დახუდეს“-ო. ხოლო „რომელსაც სოფელში არ ჩაუდგებიან და ისრე აღწერდნენ“ სარდალ-მდივანი და ჩაუდგომლობის გამო მათი გამასპინძლებაც არ მოუხდებოდათ, „იმ სოფლის საკომლომ აბასი და ბოგანომ ორი შაური უნდა გამოიღოს“-ო (დასტურ. 13).

ქალაქების მოსახლეობის აღწერა ქვეყნის სასოფლო მოსახლეობის აღწერისაგან გამოყოფილი იყო. რასაკვირველია, აქ უმთავრესად დიდ ქალაქებზეა საუბარი. დებულებით ქალაქშიაც აღწერა „შკდს წელიწადში ერთხელ მოხდების“. აღმწერელის დანიშვნა მეფეზე იყო დამოკიდებული. ასამწერლო აქაც იყო დაწესებული, სახელდობრ „კომლზედ ორი შაური“. ულუფა-კი, რასაკვირველია, ქალაქის აღმწერელს არ ეძლეოდა (დასტურ. 86).

უბინადრო მოსახლეობისათვის, რომელიც მესაქონლეობას მისდევდა და, თურქთა ტომებისაგან შემდგარი, „ელი“-ს სახელით იყო ცნობილი, რასაკვირველია, აღწერა უფრო ხშირად იყო საჭირო, რათგან მათი მდგომარეობა უფრო ცვალებადი იყო. ამიტომაც იყო დაწესებული, რომელი „სამს წელიწადში ერთხელ აიწერების“-ო (დასტურ. 75).

თავი მეორე. ხალხის აღწერის დავთრები მე-XVII ს. — მე-XVIII ს. ოცდაათიან წლებამდე.

§ 1. ზემო-ქართლის სადროშოს მე-XVII ს. მეორე ნახევრის ხალხის აღწერის დავთარი.

ქართლის ჯერ ხანად ცნობილ ხალხის აღწერის დავთართაგან უძველესად უნდა ზემო-ქართლის აღწერის დავთრის 4 ნაწყვეტი იქმნეს ცნობილი. ყველა ნაწყვეტები ქალაქის გრაგნილებზეა დაწერილი და ბოქაულთ-ხუცესის დავითის ქართულითა, — „ბოქაულთ ხუცესი: დავით“, — დასპარსული, -- *داود اداو ادا* ბეჭდებით არის დაბეჭდილი. ზოგ ნაწყვეტს სახლთ-უხუცესის ოთარ რიკაძის ხელრთვა და ბეჭდებიც ახლავს.

აღწერა სოფლობრივ და სოციალური მდგომარეობისა და მიხედვით არის დალაგებული. მაგრამ ცნობები თვითოეული მეკომურისა, თუ ბოგანოს შესახებ ცალ-ცალკე-კი არ არის და ახალი სტრიქონით-კი არ იწყება, არაძედ მოსახლეობის აღწერა გაბმულია და ერ-

თმანეთს გამოუყოფლივ მისდევს. ამ თავისი თვისებით ხალხის აღწერის ეს ნაწყვეტები ყველა სხვა მერმინდელი დავთრებისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან. აღწერილობის ტექსტში სიტყვას სიტყვისაგან მხოლოდ განკვეთილობის ნიშანი სამწერტილი ჰყოფს: მეკომურის შესახებ ცნობას რომ ყოველთვის ქ. არ მიუძღვოდეს, მეკომურ-ბოგანოთა გამოყოფა გაძნელდებოდა.

აღწერის ტექსტში მხოლოდ თვითოეული სოფლის გარკვეული სოციალური ჯგუფებია ერთი მეორისაგან გასწვრივი ხაზებით გამოყოფილი და ყოველ სოფელში „მოყალნე მსახლობელი“, ან „მოყალნე კაცი“ და „ბოგანო“, „მსახური და გლეხი“, ან „მეულუფე და მესეფე“ და სხვა ცალ-ცალკე ჯგუფებად არიან მოთავსებულნი.

აღწერა მეკომურის მხოლოდ მამრობითს სქესს ეხება, მდედრობითი სქესი არსად იხსენიება. მამრობითი სქესის შემადგენლობა-კი თვითოეულ საკომლოში, მოყალნე იყო იგი, თუ ბოგანო, მსახური და გლეხი, ან მეულუფე და მესეფე, გინდა სხვა რომელიმე ჯგუფის წარმომადგენელი, დაწვრილებით არის აღნუსხული. მაგ.:

„სატივეს მოყალნე მსახლობელი: ქ. ქიტუნაშვილი პატა კუამლი ერთი, მისი ძმა სოზია, ძმისწული მისი ორი, იმათი ნაშენი ოთხი -ვაჟი“.

ან სატივესვე „წიწაკაშვილი ბოგანო გოგია კუამლი ერთი, შვილი იმისი ოთხი სალაშქრო ვაჟი, იმათი ნაშენი ერთი ვაჟი“.

ან კიდევ ს. წაბლოვანს „პატარაძე სეხნია კუამლი ერთი, ძმა მისი გოგია ერთი, ბეჟუაი ერთი, იმათი ნაშენი რვა ვაჟი“.

ადგილ-ადგილ გრაგნილის მარცხენა კიდეზე ორ ასწვრივ ხაზში მოთავსებულია ხოლმე რიცხვნიშნები, რომელნიც საერთო რიცხვის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ სახელდობრ რის ჯამი უნდა იყოს ეს რიცხვნიშნები, რათგან სოფლის მთელი მოსახლეობის, არც მოყალნის, ან ბოგანის ჯამს ეს ცნობები არ უდგება.

ერთ ნაწყვეტ გრაგნილს, რომელსაც მარჯვენა კიდის დაზიანებულობის გამო აღწერის ტექსტი მთლად დაცული არა აქვს, მარცხენა კიდეზე ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით აქა-იქ უწერია: „ბოგანო: გ“, „იქნა ჯამი: თ“, „ქ. იქნა: ჯამი: ე“, „ბოგანო: ა“, „ქ. იქნა: ჯამი: ე“. ეს ჯამები დავთრის შემდგენელს არ ეკუთვნის.

გრაგნილის ერთ-ერთი ნაწყვეტთაგანის ზურგზე აღწერის ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით სწერია: „ქ: იქნა: ჯამი: კავმლი (sic) |რმკით: (sic) ას: სამოცდა: ცხრამეტი“. დავთრის დაწერის დროინდელია ეს ცნობა, თუ არა, ან მოყალნეთა, თუ ბოგანოთა ჯამს, თუ ორთავეს საერთო რიცხვს წარმოადგენს, გრაგნილის დასაწყისის დაზიანებულობის გამო, ძნელი სათქმელია.

ერთი გრაგნილის ზურგზე კიდევ ტექსტისაგან განსხვავებული, მაგრამ, იმავე ხელით, რომლითაც მარცხენა კიდეებზე ჯამების რიცხვნიშნები და ცნობებია დაწერილი, სწერია: „ქ: იქნა ჯამი კომლი სამოცდა თორმეტი |მკცგ|“.

ყველა ზემოაღნიშნულითგან ცხადი ხდება, რომ ამ ხალხის აღწერის შემდგენელს საერთო ჯამების გამოანგარიშება მიზნად არ ჰქონია და საერთო რიცხვები ვილაც სხვა პირის გამოანგარიშებული და დაწერილია.

გრაგნილი დავთრის ყველა ნაწყვეტში შემდეგი სოფლების შესახები ცნობებია დაცული:.. სატივეს, წაბლოვანის, ქინძათის, კლდის წყაროს, ბროწლეთის. მეორე ნაწყვეტში:.. ნულის, ღვერთეთის, თორმანეულის, რუისის, კულბითის, ტკოცასი, ფცის და აბანოსი.

მესამე ნაწყვეტში: ქვემო ძვიმლეთის, ზემო ძვიმლეთის, თორმანეულის, სურნისის, ღვერთეთის... — დანარჩენი აკლია.

მეოთხე ნაწყვეტში:.. ფცის, ტკოცასი... — დანარჩენი მოგლეჯილია.

მარტო სოფლების სახელებითგანაც ჩანს, რომ ეს ნაწყვეტები ერთიერთმანეთის გაგრძელებას და ზემო-ქართლის სადროშოს აღწერის ერთ პატარა ნაწილს წარმოადგენენ.

რაკი დაზიანებულობის გამო ამ გრაგნილების დაწერილობის თარიღი არ არის დაცული, ამიტომ დრო დაახლოვებით მაინც უნდა იქმნეს გამორკვეული. სამწუხაროდ ამ საკითხის გადასაწყვეტად ვერც ბოქაულთ-ხუცესი დავითისა და სახლთ-უხუცესი ოთარ რიკაძის გვარისა და სახელების გამოყენება შეიძლება, რათგან მათი დროც გამოურკვეველია. ამ უამად ერთად-ერთ საყრდნობს მხოლოდ მებატონეთა სახელ-გვარი და რუისის სამწყსოს 1715 წ. დავთრის ცნობები გვაწვდიან. ამ ძეგლთან შედარებითგან ცხადი ხდება, რომ ზემო-ქართლის სადროშოს დავთარი სამროვლოს 1715 წლის დავთარზე ერთი თაობით ადრინდელი უნდა იყოს. მაგ. სადროშოს დავთარში აბანოში იხსენიება „ბეჟიტაშვილი პაატა კუამლი ერთი, ძმა იმისი გურგენა, დათუნა, ივანა, იმათი ნაშენი ოთხი ვაჟი“. სამროვლოს 1715 წ. დავთარში-კი ბეჟიტაშვილი პაატა აღარ ჩანს, ივანე-კი უკვე ცალკე მეკომურად არის აღნიშნული და მისი შვილის-შვილიც ივანე „ივანაშვილი ივანე“-ს სახელით ცალკე მეკომურად არის მოხსენებული (იხ. ე. თაყაშვილის არხ. მოგზ. გვ. 171).

ამგვარადვე ზემო-ქართლის დავთარში ს. ქინძათში ქოჩორაძე მხოლოდ ერთი კომლია, პაპუნა ხუთი შვილითა და ძმისწულით, სამროვლოს 1715 წ. დავთარში-კი უკვე ქოჩორაძე სამ საკომლოდ ცხოვრობს (არხ. მოგზ. 177).

ს. ნულის აღნიშნულია როინაშვილი ბერუა და 1715 წ. სამრ. დავთარშიაც როინიშვილი ბერია (არხ. მოგზ. 139).

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ, სამროვლოს 1715 წ. დავთართან შედარებით, ზემო-ქართლის სადროშოს დავთრის ამ 4 ნაწყვეტს ბევრი, ხშირად მთლიანად, სრულებით განსხვავებული ცნობები აქვს. ასეთი ცვლილება ერთი თაობის განმავლობაში, რასაკვირველია, ვერ მოხდებოდა. ამიტომ ამ გარემოებას უნდა სათანადო ადგილას და დროს რაიმე საფუძვლიანი განმარტება მოეძებნოს.

მესამე ნაწყვეტში ზემო და ქვემო ძვიმლეთს, სურნისს, ღვერთეთს მსახლობელად აღნიშნული არიან სხვათა შორის პაპუა ტატის შვილის ყმა. ეს

გარემოებაც ამ ნაწყვეტების დაახლოვებით დათარიღებას გვშეუვლის, რათგან ამ პაპუა ტატისშვილის ერთმა, დავითისშვილის ელიზბარიშვილის ბატონ დავითისადმი მიცემულმა საფიცრის წიგნმა, რომელიც გიორგი XI და მისი ძის ბაგრატის დროს, ანუ 1675 — 1692 წ. არის დაწერილი, ჩვენამდის მოაღწია (იხ. სქს სძვლნი II, 293 — 296). არსებობს აგრეთვე პაპუა და ხოსია ტატისშვილის გაყრილობის წიგნიც (იქვე II, 240).

დავთარის მე-3 ნაწყვეტშივე ქვემო-ძვიმლეთს იხსენიება სეხნია ტატიშვილის ყმა და ამ სეხნია ტატიშვილის 1602 წ. წყალობის წიგნი არსებობს, რომელშიაც ის ქვემო-ძვიმლეთს თავის ყმას მიქელაშვილს სითარხნეს აძლევს (სქს სძვლნი II, 161—162).

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ საფიქრებელია, რომ ზემო-ქართლის დავთარის 4 ნაწყვეტი დაახლოვებით მე-XVII ს. მეორე ნახევრისა უნდა იყოს. ამგვარად ეს 4 ნაწყვეტი ჯერ-ჯერობით უძველეს დაცულ ქართულ ხალხის აღწერის დავთრად უნდა იყვეს ცნობილი. ამის გამოცა და მათი შინაარსის მრავალი საყურადღებო ცნობის წყალობით ამ ძეგლს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

§ 2. სამროველოს 1715 წ. დავთარი.

1715 წ. 1 აპრილს მროველი ეპისკოპოსის ორბელის-ძის ნიკოლოზის ბრძანებით შედგენილი იყო მროველის სამწყსოს დავთარი. თვით მროველი ამ ძეგლს ხან „დავთარს“ უწოდებს, — „ამ სამწყსოს დავთარს მეფის მოსაქმეს ნურავის უჩვენებთ“-ო, — ხან „მატიანეს“, — „ამ სამწყსოს მატიანეს ნურავს მეფის მოსაქმეს ნუ უჩვენებთ“-ო (არხ. მოგ. I, 128). ეს დავთარი ე. თაყაიაშვილმა გამოცა 1907 წელს თავის „არხ. მოგზაურობათა“ I წიგნში (გვ. 126—207).

დავთარი განსაკუთრებული მიზნით ყოფილა შედგენილი. ნიკოლოზი ამბობს: „მე დრამისთვის ავწერე“-ო, რომ „საყდარს მოსავალი არ დაქარგოს“-ო (იქვე). დავთარის წინასიტყვაობაში, ანუ შესავალში ნიკოლოზ ორბელის-ძეს ნათქვამი აქვს აგრეთვე: „ამას გარდა ამ საყდრის მამული და ყმა სულ დამიწერია, — თარხანი ვინ არის და თარხნობით რა სამსახური აძეს, და მობეგრე ვინ არის და რა ბეგარა აძეს“-ო (იქვე 128—129). ამ ძეგლის გამოცემელს ე. თაყაიაშვილს შენიშვნაში ამის გამო დაბეჭდილი აქვს „სია თარხანთა და მობეგრეთა განცალკევებით არ მოიპოვება ჩვენამდის მოღწეულს წიგნში. შესაძლებელია, რომ ამგვარი სიაც დართული ჰქონდა ბოლოს ჩვენს წიგნს, მაგრამ აღარ შენახულა“-ო (იქვე 120 შენ. 3).

ეს აზრი ე. თაყაიაშვილს ალბათ იმიტომ უნდა მოსვლოდეს, რომ ზემომოყვანილ სიტყვებში აღნიშნულია: „ამას გარდა... დამიწერია“-ო. მართლაც თითქოს ისე გამოდის, რომ დავთარში, მთავარ ცნობას გარდა, კიდევ ზედმეტი ცნობები უნდა ყოფილიყო შეტანილი მამულებისა და ყმების შესახებ. უეჭველია, ზშირად ასეც უნდა იყოს. მაგრამ ამ წინადადებაში ნიკოლოზ მროველი არ ამბობს, რომ მას საამისოდ „სია“ შეედგინოს და ეს ცნობები „განცალკევებით“ წერებუიყოს. ამიტომ გამომცემლის ამგვარი დასკვნა ვგონებ

სწორე არ უნდა იყოს, მაინცადამიანც თვით დავთრის შემდგენელის სიტყვებს აღემატება.

მაშ რატომ აქვს ნიკოლოზ მროველის ნათქვამი „ამას გარდა“-ო და როგორ უნდა გავიგოთ ეს ორი სიტყვა? ცალი თვალითაც რომ გადაათვალიეროს ადამიანმა ეს ძეგლი, მიხვდება, რომ იგი ხალხის აღწერის დავთარია. მაგრამ ამასთანავე, მცხოვრებთა შესახებს ცნობებს გარდა, სწორედ „ამას გარდა“, რაკი ნიკოლოზ მროველის მიზანი ის ყოფილა, რომ „საყდარს მოსაელის ანგარიში არ დაეკარგოს“, ამიტომ ჩვეულებრივი ცნობებისათვის მას ისიც მიუმატებია, თუ თარხანსა და მობეგრეს რა ედვა. ამ ცნობების დამატებით ამ დავთარს შემოსავალის დავთრის, ან უფრო გამოსავალის გარიგების წიგნის ზოგიერთი თვისებებიც მიენიჭა.

დავთარში ნათქვამია, „საწირავი“, ან „მოსახსენებელი აძეს“-ო და „დრამას ბოგანო“ რამდენსა და „სხვა“ კიდევ რამდენს „ილებენ“. მაშასადამე, სწორედ ამ დავთრის შენახულ ნაწილში მოიპოვება ის ცნობები, თუ ვის „რა სამსახური აძეს“ და ვის „რა ბეგარა აძეს“, ესე იგი ის, რაზედაც ნიკოლოზ მროველი ამბობდა, „ამას გარდა... დამიწერია“-ო.

მაგრამ ერთი დაბრკოლებაა მაინც. ნიკოლოზს ნათქვამი აქვს: ამ საყდრის მამული და ყმა სულ დამიწერია“-ო. მთელი დავთარი-კი მცხოვრებთა შესახები ცნობებისაგან შედგება. მამულების შესახები ცნობა სადღაა? საფიქრებელია, რომ მამულების აღმწერს ცნობებად ის უნდა იგულისხმებოდეს, სადაც მეკომურზე სწერია: „ამოვარდნილია“ (გვ. 160), ან არადა „აყრილა“-ო (174, 205 ს. სატივეს).

თუმცა საკითხის საბოლოოდ და უთუოდ გადასაწყვეტად დედნის უფრო გარკვეული და მკაფიო ცნობებია საჭირო, მაგრამ მაინც აუცილებლად საჭირო არ არის დავასკვნათ, რომ დავთარს ყმებისა და მამულების განსაკუთრებული სიაც ჰქონოდა დართული.

ერთი საყურადღებო საკითხია კიდევ გამოსარკვევი. შესავალში ნიკოლოზ მროველი გვამცნებს: „ამ საყდრის მამული და ყმა სულ დამიწერია“-ო. რის თქმა უნდოდა მროველს, იმის, რომ ამ დავთარში მხოლოდ მროველის საეკლესიო ყმები არიან შეტანილნი? არა. ეს დავთარი მთელი რუისის საეპისკოპოსოს დავთარია. თვით შემდგენელი პირდაპირ ამბობს და ამ ძეგლს „სამწყსოს დავთარ“-ს ეძახის. მაშასადამე, აქ მთელი სამწყსოს მცხოვრებნი უნდა იყვნენ შეტანილნი. ხოლო როდესაც იგი ამბობს: „მე დრამისათვის ავწერე: საყდარს მოსაელის ანგარიში არ დაეკარგოს“-ო, ამით მას იმის თქმა უნდოდა, რომ მისი მთავარი მიზანი ის იყო, რომ რუისის საეპისკოპოსო ტახტს (საყდარს) დანამდვილებით სცოდნოდა, სამწყსოსგან რა შემოსავალი ერგებოდა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ამ საყდრის... ყმა“ აქ საეკლესიო, ან საეპისკოპოსო პირად ყმობას-კი არ ჰგულისხმობს, არამედ სამწყსოს კუთვნილებას იმ გვარადვე, როგორც მაგ. ქსნისა და არაგვის ხეობათა მცხოვრებნი ქსნისა და არაგვის ერისთავების ყმებად იწოდებოდნენ ხოლმე. მაინცდამაინც, რომ ამ დავთარში სამწყსოა აღწერილი და არა პირადად საეკლესიო საყმო, იქითგანაც ჩანს, რომ ერთგან პირდაპირ დასახელებუ-

ლია კიდევ, რომ მეკომური „ჩიკვაიძის ყმა“ (იქვე 199) იყო. ეს დავთარი რომ მხოლოდ საკუთარი ყმების ნუსხა ყოფილიყო, იქ ამგვარი ცნობა არ შეგვხვდებოდა.

ამავე აზრს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ სოფლები ერთი მეორეს ჰისდევნენ გაბმით და ძნელი დასაჯერებელია, შეუძლებელიც არის, მროველს ამოდენი საკუთარი საეკლესიო ყმა ჰყოლოდეს და 84 სოფელში სულ მხოლოდ მის ყმებს ეცხოვრათ.

ერთი რამე მაინც უცნაურია, რომ ამ მრავალრიცხოვან მოსახლეთა აღწერილობაში ცნობები თავად-აზნაურთა შესახებ ძალიან იშვიათია: სულ სამი მეკომური თავადია რამაზაშვილების ფლევში (გვ. 176) და აქა-იქ იხსენებიან აზნაურიშვილებიც. საკვირველი ის არის, რომ ს. ფრცაში, სადაც თავად დავითიშვილებს ჰქონდათ მოსახლეობა, ერთი მათგანიც არ არის დასახელებული (გვ. 167—169), ს. თამარაშენშიც არც ერთი ფალავანდიშვილი არ არის მოხსენებული (გვ. 167), თუმცა ამ საგვარეულოს წევრნი აქა ცხოვრობდნენ ხოლმე. არც ს. ავლეშში არის მოხსენებული ერთი ამირეჯიბი მაინც (გვ. 165—166) იმისდა მიუხედავად, რომ ამ საგვარეულოს სახლის კაცებს უმეტესად იქა ჰქონდათ ბინა. ძნელი სათქმელია, რით უნდა აიხსნებოდეს ეს უცნაური გარემოება? შესაძლებელია იმით, რომ თავად-აზნაურობას დრამისა და სამსახურის მაგიერ სხვა გამოსაღები ედოთ.

ზევით უკვე ნიკოლოზ მროველის ცნობა იყო მოყვანილი, რომ დასახული მიზნისდა თანახმად „ამას გარდა“, რაც ანგვარ ძეგლში ცნობები მოიპოვება ხოლმე, მე „ამ საყდრის მამული და ყმა სულ დამიწერია: თარხანი ვინ არის, და თარხნობით რა სამსახური აძეს, და მობეგრე ვინ არის და რა ბეგარა აძეს“-ო (იქვე 128—129).

მაშასადამე, მცხოვრებნი ვალდებულებებისა და უფლებრივი მდგომარეობის მხრივ ორ ჯგუფად იყოფებოდნენ: **თარხნებ**-ად და **მობეგრე**-დ. ცნობებიც მცხოვრებთა შესახებ დავთარში ამის გამო ორგვარი ხასიათისა უნდა იყოს: უნდა აღნიშნული იყოს, ვინ არის მობეგრე და ვინ თარხანია. ნამდვილად-კი არაფერი ამის მსგავსი ამ ძეგლში არ არის: იქ მხოლოდ ზოგ მოსახლეს შესახებ ზოგან ნათქვამია „საწირავი აძეს“-ო, ზოგან-კი „**მოსახსენებული აძეს**“-ო, დანარჩენ და ამასთანავე მოსახლეთა მომეტებულ ნაწილს გვერდით არა უწერია რა და ნათქვამი არ არის, თუ რა ვალდებულება აწევს. ამისდა მიუხედავად ამ ორივე საკითხის გამორკვევა, თუ მკითხველი ძეგლის შინაარსს გულმოდგინედ ჩაუკვირდება, მაინც შეიძლება.

მთელ დავთარში წესად არის მიღებული, რომ თვით ეული სოფლის მცხოვრებთა სიის ბოლოს მეკომურთა საერთო რიცხვია ასომთავრულად აღნიშნული. ჯამი სწორედ მეკომურთ რაოდენობის აღმნიშვნელი უნდა იყოს იმიტომ, რომ თვით დავთარი საქართველოში ჩვეულებრივ კომლობრივ აღწერილობას წარმოადგენდა. ამას გარდა თვით ძეგლში ორგან პირდაპირ აღნიშნულია კიდევც, რომ გადასახადი „**დრამა... კვამლზედა სძეს**“ (იქვე 135 ს. ფრინევი და 139 ს. არკნითი), „დრამის მაგიერად კვამლზე თითო შაური, ან კანაფი, ან ტილო“-ო (იქვე 177 ს. დაწყებული

ალი), „კომლად მთელი კოდი დრამა პური აძესთ“-ო (იქვე 157, ს. ურ-მისკელი), „დრამა ნახევარი კოდი აძეს კომლზე“-ო (იქვე 173, ს. ბერძე-ნაული).

მცხოვრებ მეკომურთა ჯამს გარდა, თვითოეული სოფლის შესახები ცნო-ბების ბოლოს თითქმის ყოველთვის ნათქვამია ხოლმე „დრამას ბოგანო ... იღებენ“ ამდენსა და ამდენსაო.

სწორედ ეს ორგვარი ცნობა, -- მეკომურთა გვერდით მიწერილი და ერთი-ც თვითოეული სოფლის აღწერის ბოლოს მოთავსებული, -- საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვეოთ, რომელი მეკომურთაგანი თვითოე-ულ სოფელში მობეგრედ უნდა ყოფილიყო და რომელი თარ-ხანი. როდესაც ეს გვეცოდინება, მაშინ მობეგრეთა და თარხანთა ერთობლივი რიცხვის გამოანგარიშება სოფელ-სოფლად და შემდეგ მროველის მთელ საეპის-კოპოსო სამწყსოშიაც ძალიან ადვილი იქმნება.

თუ ნიკოლოზ მროველის იმ სიტყვებს ჩაუტყვირდით, და ყურადღებას მი-ვაქცევთ, რომ მას დავთარში ჩაუწერია, „თარხანი ვინ არის და თარხნობით რა სამსახური აძეს და მობეგრე ვინ არის და რა ბეგარა აძეს“, მაშინ ცხადი შეიქ-მნება, რომ საქართველოში არსებული გადასახადთა სისტემით, თარხანს სამ-სახური სდებია, მობეგრეს-კი სამსახურის მაგიერ ბეგარა. მა-შასადამე, ცხადია, რომ მეკომური, რომლის გვერდითაც აღ-ნიშნულია „საწირავი აძეს“-ო, თარხანი უნდა იყოს, ხოლო და-ნარჩენი მეკომურნი-კი, რომელთა შესახებ გვერდით ნათქვამი არ არის, რომ რამე აძევდეთ, ყველანი მობეგრენი უნდა იყვნენ და სწორედ მათ უნდა შეეხებოდესთ თვითოეული სოფელის ბოლოში მოქცეული ცნობა, „დრამას ბოგანო ნახევარ კოდსა და სხვა მთელს კოდს იღებენ“-ო.

ზემომოყვანილი წინადადება ამტკიცებს, რომ მობეგრენი ორ ჯგუ-ფად იყოფებოდენ: ბოგანოდ და „სხვად“. თუ ვინ უნდა ყოფილიყვნენ ეს „სხვები“, იმის წყალობით შეიძლება მივხედეთ, რომ ამ „სხვებს“ ბო-განოებზე ერთი ორად მეტი გადასახადი სდებიათ: თუ ბოგა-ნო $\frac{1}{2}$, კოდს იხდიდა, „სხვანი“ მთელს კოდს იხდიდნენ. ცხადია, მაშასადამე, რომ ეს „სხვები“ ქონებრივად, მამულით, ბოგანოებზე უფრო მაღლა უნდა მდგა-რიყვნენ, უფრო შეძლებულნი ყოფილან. ჩვენ-კი ვიცით, რომ ბოგანოზე მაღლა ამ მხრივ მხოლოდ ე. წ. „მემკვიდრე“ მეკომური იდგა და „სხვებად“ სწორედ ისინი უნდა იგულისხმებოდნენ. რაკი მათ მეტი მამული და შეძლება ჰქონდათ, ამიტომ სრულებით ბუნებრივია, რომ დრამაც, ბეგარაც მეტი სდე-ბოდათ. ამგვარად ირკვევა, რომ მცხოვრებნი ორად ყოფილან და-ყოფილნი, — მემკვიდრე მეკომურად და ბოგანოდ.

მაგრამ, თუ თარხანსა და მობეგრეს შორის გასარჩევად, როგორც აღნიშ-ნული იყო, გარკვეული საზომი მოიპოვება, თვით დავთრითგან არა ჩანს, რო-გორ უნდა გაარჩიოს ადამიანმა, რომელი მეკომურთაგანი ბოგანოა, რომელი კი-დეც „სხვად“, ანუ „მემკვიდრედ“ ითვლებოდა. მართალია, თვითოეული სოფლის აღწერის ბოლოში ჩვეულებრივ აღნიშნულია ხოლმე; „ბოგანო ნახევარ კოდსა და სხვა მთელს კოდს იღებენ“-ო, ან ასეა, „დრამა: ბოგანო ნახევარს კოდს იღებს,

სხვა მთელს კოდსა“-ო. მაგრამ რაკი ეს ძეგლი ხალხის აღწერის დავთარია, თვითოეულ მეკომურს ამის გამო გვერდით გადასახადის რაოდენობა არ უწერია, როგორც ეს შემოსავლის დავთრებშია ხოლმე.

ნიკოლოზ მროველს ორბელიშვილს თავის სამწყსოს ხალხის აღწერის დავთრის შესავალში შემდეგი ფრიად დამახასიათებელი ვედრება ჩაუერთავს: „ამასაც ვიხვეწები, ამ სამწყსოს დავთარს მეფის მოსაქმეს ნურავის აჩვენებთ, კოდის პურსა და საურზე ქვეყანას გარჯიან და მე არ მიჯობს: მე დრამისთვის ავწერე, საყდარს მოსავლის ანგარიში არ დაეკარგოს. ღთის სიყვარულისათვის ამ სამწყსოს მატთან ნურას მეფის მოსაქმეს ნუ აჩვენებთ, თუ ქრისტე გწამსთ“-ო (არხ. მოგზ. 128). იქნებ ამითვე აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ მისი ბრძანებით შედგენილი დავთარი მცხოვრებთა მდგომარეობის შესახებ ასე ცოტა ცნობებს შეიცავს?

§ 3. მე-XVIII ს. დამდეგის ზემო-ქართლის დავთარი.

ზემო-ქართლის სადროშოს ზემოგანხილული მე-XVII ს. მეორე ნახევრის დავთრის 4 ნაწყვეტის გარდა, არსებობს ამავე სადროშოს ამავე სოფლების აღწერის დავთრის გრაგნილი ნაწყვეტი, რომელიც შინაარსით, 1715 წ. სამროვლოს დავთრის მსგავსად, ზემო-ქართლის XVII ს. მეორე ნახევრის დავთრის 4 ნაწყვეტისაგან ძალიან განსხვავდება, მაგრამ სამაგიეროდ ბევრგან 1715 წ. სამროვლოს დავთარს კარგად უდგება, მაგ. ღვერთეთისა, თორმანეულის, აბანოს და წაბლოანის შესახებ ცნობებში. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ეს ნაწყვეტი 1715 წ. ახლო დროის დავთრის ნაწილი უნდა იყოს.

ამ ნაწყვეტის ხალხის აღწერის წესიცა და დაწერილობაც ზემოგანხილული 4 ნაწყვეტისაგან ძალიან განსხვავდება და გამარტივებულია: აქ თვითოეულ საკომლოში მხოლოდ თითო პირის, ალბათ, სახლის უფროსის, სახელია აღნიშნული და არც ძმები, არც შვილები და არც ძმისწულები არსად დასახელებული არ არიან, თავების რაოდენობაც - კი მარტო რიცხვნიშნითაც აღნიშნული არ არის. ამ თავისი თვისებით იმდენადვე არსებითად განსხვავდება მე-XVII ს. მეორე ნახევრის 4 ნაწყვეტისაგან, რამდენადაც სამროვლოს 1715 წ. დავთარს მიაგავს.

აღსანიშნავია, რომ ეს გამარტივებული შინაარსის ზემო-ქართლის სადროშოს აღწერის დავთარი უვიცად და ზედმეტი ასოებით არის დაწერილი. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ეს გრაგნილი თვით დავთრის დედანი - კი არ უნდა იყოს, არამედ ერთ-ერთი დაბალი მოხელის გარდანაწერს უნდა წარმოადგენდეს და დედნის შინაარსიც შესაძლებელი იყოს პრაქტიკული მიზნით გამარტივებული.

§ 4. კახეთის ხალხის აღწერის დავთარი.

1920 წ.-მდე კახეთის ხალხის აღწერის დავთრები არსად ჩანდა. ამ წელს პროფ. ე. თაყაიაშვილმა კახეთში ერთ ოჯახში კახეთის ხალხის აღ-

წერის დავთრის სხვადასხვა ზომის ექვსი ნაწყვეტი აღმოაჩინა. დღემდე ეს ნაწყვეტები არც გამოქვეყნებული ყოფილა და არც შესწავლილი.

ე. თაყიაშვილისაგან აღმოჩენილი კახეთის ხალხის აღწერის დავთრები ყველა ქალაქის გრაგნილებად არის დაცული და ექვსი ნაწყვეტისაგან შედგება. სამწუხაროდ არც ერთ მათგანს თავი და ბოლო დაცული არა აქვს. ამის წყალობით არც ერთი მათგანი სრული არ არის და არც ერთს დაწერალობის და შედგენის თარიღისა და გარემოების შესახები ცნობა აღარა შერჩენია.

ამ აღწერის დავთრის ყველა ნაწყვეტების დამახასიათებელ თვისებას ის გარემოება შეადგენს, რომ ჯერ მეკომურის სახელია აღნიშნული, მერმე გვარი და თავების რიცხვს ჩვეულებისამებრ მათი სახელები არ ახლავს და სამაგიეროდ თავის რიცხვის შესახებს ცნობას უშუალოდ მისდევს ხოლმე ცნობა თოფის რაოდენობის შესახებ, ასე მაგ.:

„სქ: . ბერი გოგილასშვილი : კვამლი : ა თავი ა თოფი ა.
სქ: . ოთარ გოგილასშვილი : კვამლი : ა თავი ბ თოფი ბ.
სქ: . ზურაბ გოგილასშვილი : კვამლი : ა თავი ა თოფი ა.
სქ: . ოსია გოგილასშვილი : კვამლი : ა თავი ბ თოფი ბ.“
და ასე ამგვარადვე.

დავთრის ყველა ნაწყვეტებში აღნიშნულია: მეკომურთა თანამდებობა, — თუ მოხელენი, ან მღვდელმსახურნი იყვნენ (მაგ. მოკელე, სალთხუცესი, გზირი და სხვა), — წოდებრივობა (აზნაური და სხვა), ოჯახური მდგომარეობა (ობოლი, ახალ გაყრილი), უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა (განაყოფი, აზადი, ბოგანო, აყრილი, ამოწყვეტილი) და ხელობა (მოლაშქრე, ხაბაზი, მჭედელი და სხვა).

ყოველი მებატონის საყმოს შესახები ცნობის ბოლოში მარცხენა კიდეზე ყოველთვის რიცხვნიშანი ზის ხოლმე, მაგ. : რკზ: , : რკ: . , : ვ: და სხვაც ამგვარადვე. ეს რიცხვნიშნები მთელი საყმოს ჯამს-კი არ გამოჰხატავენ, არამედ მხოლოდ ყმათა გარკვეულ კათეგორიისას.

უდიდესი ამ ნაწყვეტი გრაგნილიაგანის პირველი გრაგნილის სრულად დაცული აღწერა ასეთი სათაურით იწყება: „ქ: . კოტორს : და : აღის : კევს და : ჯერველანში ბატონის ყმა“. ამ საბატონო საყმოს შემდეგ სხვა მებატონეთა საყმოა ასევე ცალ-ცალკე აღწერილი.

ამ პირველ ნაწყვეტში შემდეგი სოფლების შესახები ცნობები მოიპოვება: საცხენისის, უჯარმის, სამების და ხაშმის, სართიქალის, პატარძელის, ბერთუბანის, თვალივის, ჯიჯეთის, ტუშურის, თანგართ-კარის, აჯაგვის, კაკაბეთის, ლიშოს (?), არხალის, სახასოს, ქაშო და ბოდავის და ამით თავდება.

რაკი ამ გრაგნილის ზურგზე მოთავსებული ბოდავის შესახები ცნობის შემდგომ ბევრი თავისუფალი, დაუზიანებელი ადგილია, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ

აღწერის დავთარის ბოლო ამ გრაგნილში უნდა სრულად იყოს დაცული.

კახეთის ხალხის აღწერის დავთრის ქალაქის მეორე გრაგნილი, რომელსაც თავი და ბოლო დაზიანებული აქვს და აკლია, შემდეგი სოფლების შესახებ ცნობას შეიცავს: ... ფიჩხოვანის, მალნარის, ნაპანკისევის, პანკისის, წინუბანის, კუწახტის, ქორეთის, მარილისის, მატანის, ქორდის, ბახტრიონის, უტოს, პორკელის, აწყვერის, მერეს, თიანეთის, კონდოლის, კისხევის (sic), ნასომხარის და ქისტაურების. გრაგნილის ზურგზე-კი მოთავსებულია: მთიულის, ხოდაშნის, ახაშანის, იყალთოს, არტოზანის, გულგულას, ვარდისუბანის, თელავის, შალაურის, კისისხევის, კონდოლის. დანარჩენი მოხეულია და გრაგნილს თავთან ერთად ბოლოც აკლია.

გრაგნილი დავთრის ეს ნაწყვეტიც ტექნიკურად პირველი ნაწყვეტის მსგავსად არის და იმავე ხელითვეა შედგენილ-დაწერილი.

კახეთის ხალხის აღწერის დავთრის მესამე ნაწყვეტიც ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი. მასაც თავი და ბოლო, დაზიანებულობის გამო, აკლია. ამიტომ ისიც უთარილოა. ტექნიკურად ეს აღწერაც ისევეა შედგენილი, როგორც ზემოაღნიშნული ნაწყვეტები.

გრაგნილის ეს მესამე ნაწყვეტი შემდეგი სოფლების შესახებ ცნობებს შეიცავს: ... წიაბეთის, ახალკალოს, ბორტაძეების, აცლეთის (?), ვაგრანეთის, თრანის, ერწოს, გორანას, ჩეკურის, ახატანის, ძაგნაკორას, კვერნაულის. ბოლო გრაგნილის მეორე მხარეზე: თვალივის, ანთოქის (sic), მარიამჯვარის, თოღლიაურის (sic), ჩაილურის, მანავის, კაკაბეთის, შიბლიანის, ჯიშნის, ბეჟან-ბალის, კაჭრეთისა და ზიარის. დანარჩენი აკლია.

კახეთის ხალხის აღწერის დავთრის მეოთხე ნაწყვეტიც ქალაქის გრაგნილს წარმოადგენს. მასაც თავი და ბოლო მოგლეჯილი და დაზიანებული აქვს. ამის გამო ეს ნაწყვეტიც უთარილოა. ტექნიკურად ეს დავთარიც იმავე წესით არის შედგენილი, როგორც ზემოაღნიშნული ნაწყვეტები.

ამ მეოთხე ნაწყვეტში შემდეგი სოფლების შესახები ცნობებია დაცული: ... ვეძისკევის, საბუვესი, გრემის, იულთას, ართანასი, ფშაველისა... მერმე ზურგზე: თიანეთის, საცხაოტლოს, ალაჰანის, წინანდალის, ხოდაშენის, ვანთას, აკურასი და კალაურისა.

კახეთის ხალხის აღწერის მეხუთე ნაწყვეტის ქალაქის გრაგნილი აგრეთვე დაზიანებულობის გამო უთაბოლო და უთარილოა, მაგრამ იმავე წესით არის შედგენილი, როგორც დანარჩენი ნაწყვეტები. გადარჩენილ ნაწილში შემდეგი სოფლების შესახები ცნობები მოიპოვება: ... საცხენისის, მარტყოს (sic), ნორიას... დანარჩენი აკლია.

კახეთის ხალხის აღწერის მეექვსე ნაწყვეტიც ქალაქის გრაგნილს წარმოადგენს, რომელსაც აგრეთვე თავი და ბოლო აკლია და ამიტომ თარიღი არა აქვს. დავთარი იმავე წესით არის შედგენილი და იმა-

ვე ხელით არის დაწერილი, როგორც და როგორითაც წინა ნაწილებია.

ამ მეექვსე ნაწილში შერჩენილია შემდეგი სოფლების შესახებ ცნობები: ... კალაურის, ურიათუბნის, მუკუზნის, ზეგანის, კოშკის, ახალშენის..., მერმე ზურგზე: ... შილდასი ..., დანარჩენი დაცული არ არის.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ამ დავთრის არც ერთი ნაწილთაგანი მთლიანად დაცული არ არის და ამის გამო არც ერთს მათგანს თარიღი არა აქვს. ამიტომ ამ დავთრის შედგენილობის თარიღი უნდა დაახლოვებით მაინც იყოს განსაზღვრული, რომ იქ მოთავსებული ცნობებით სარგებლობა შესაძლებელი შეიქმნეს.

ამ ნაწილების შედგენილობის ერთი-და-იგივე წესი და ერთი-და-იგივე ხელი მათი დაწერილობის ერთდროულობაა ამჟღავნებს. ეს გარემოება ამ ექვსსავე ნაწილს ერთი-და-იმავე აღწერის დავთრის ნაწილებად გვაფიქრებინებს.

ამ ნაწილების დაახლოვებითი დათარიღებისათვის შიგ მოხსენებულ პირთა ხანის გამოყენება შეიძლება.

კახეთის ხალხის აღწერის დავთრის პირველ გრაგნილში იხსენიებიან: უჯარმას გარსევან მეითრის ყმა, ბერიშვილი სულხან მოკელე, საცხენისს ესიტაშვილის დათუნას ყმა და დათუნა სალთხუცესი აზნაურიშვილი, უჯარმას სალთხუცესის საზვერელის ყმა ბაინდურა აზნაურიშვილი მოლაშქრე, სამებას ნანიკელაშვილი რამაზ მოკელე და ბერი ნანიკელაშვილი სალთხუცესი.

დავთრის მეორე გრაგნილში მოხსენებულ პირთა შორის აღსანიშნავია: „მალრანს: ბატონის: შვილის; თეიმურაზის ყმა“, „არის ქორეთს სალთხუცის საზვერელის ყმა“, „აქავე: მარილის ფარსადანის: მეითრის: ყმა:“, „სალთხუცის სულხანის ყმა“, „არის რევაზის მაყაშვილის ყმა იყალთოს“, „არის: ვარდისუბანს: მდივანბეგის: პატას: ყმა:“, „აქავე: ბაზიერთ: ხუცის: დავითის: ყმა: და კახისა“, — „თელავს: ბაზიერთ: ხუცის: დავითის: ყმა“, — „აქავე: თელავს: მდივანბეგის: დემეტრეს: ყმა“, „არის: თელავს: გიორგი: ყორჩიბაშიშვილის: ყმა“, — „კონდოლს: მდივნის: გორჯასპის: ყმა:“. „

ხოლო მესამე ნაწილში სხვათა შორის იხსენიებიან: მანავს შიოშ მდივნის ყმა, შიბლიანში გიორგი ეშიკალასბაშის ყმა, შიბლიანში ენდრონიკაშვილის ქაიხოსროს ყმა, გარსევან მეითრის ყმა, ბეჟან-ბაღს გორჯასპის ენდრონიკაშვილის ყმა.

დავთრის მეოთხე ნაწილში-კი შემდეგი პირები არიან მოხსენებულნი: ხაალი სუურაჩი, გრემს მოურავის ზაალის ყმა, გივი საგინაშვილის ყმა, ყორჩიბაშის შვილი დემეტრე, გარსევან ტუსისშვილი, პატა მდივანბეგი.

დასასრულ, მეექვსე ნაწილში მოხსენებულია პაპუა ქავჭავაძე.

ამ პირთაგან ყველას დროის შესახებ ჯერ ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ სალთხუცესი საზვერელი იხსენიება რუსთველის სადროშოს სპათა 1722 წ. განწესებაში (ისტ. საბ. I, 43). ამავე საბუთს აზის ბეჟელი ბატონიშვილის თეიმურაზისა (იქვე 45), რომლის ყმაც დავთარში ლაღდაწირეაფრ.აი ნმეითარი-კი 1719 წ. საბუთში გვხვდება (იხ. თ. ჟორდანიას ქართლ-კახეთის ისტ. საბ. 41).

ხოლო შიომ მდივან-მწიგნობარს თუმანიშვილს დაწერილი აქვს არა ერთი საბუთი, მაგ. 1714 წ. სიგ. (ქართლ-კახ. ისტ. საბ. 73, 251). პაატა მდივანბეგიც 1711 წ. ახლო დროის საბუთში იხსენიება (იქვე 44).

ერთის მხრით თეიმურაზის ბატონიშვილად მოხსენებულობა ამ დავთარს მის გამეფებამდე და ოსმალთა საქართველოში შემოჭრამდე შედგენილად გვაფიქრებინებს. ამასვე მეორეს მხრით ზემოაღნიშნულ პირთა საბუთებში მოხსენებულობის დროც უდგება. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო კახეთის ხალხის აღწერის დავთრის ექვსივე ნაწყვეტი დაახლოვებით მე-XVIII ს. პირველი მეოთხედისა უნდა იყოს.

ამგვარად ძეგლი საკმაოდ ძველია და რაკი კახეთის ხალხის აღწერის დავთარი სხვა, ჯერ მაინც, არ არის აღმოჩენილი, ამიტომ ამ ექვსსავე ნაწყვეტს საქართველოს ამ კუთხის დემოგრაფიული შესწავლისა და ეკონომიური ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

§ 5. 1721 წ. ხალხის აღწერის დავთრები.

ვახტანგ VI-ეს 1721 წელს მთელი ქართლის სამეფოს ოთხივე სადროშოს ხალხის აღწერა უბრძანებია. ეს განკარგულება განუხორციელებია კიდევაც. მაგრამ ამათგან ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი, სახელდობრ, მეწინავე სადროშოს აღწერის დავთარია აღმოჩენილი და გამოცემული (იხ. „მასალები საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში“, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფილისი 1907 წ. გვ. 1—406).

მეწინავე სადროშოს აღწერის დავთარი სრულად არის დაცული და ამის წყალობით ამ დავთრის შედგენის გარემოებისა და დროის შესახებ ყველა საჭირო ცნობები მოგვეპოვება.

აღწერა ორ მთავარ ნაწილად არის დაყოფილი და ორსავე ნაწილს შესავალი უძღვის წინ.

პირველ შესავალში სხვათა შორის ნათქვამია: „შენ მიერ აღმატებით დამყარებულმან და ზეცით გვირგვინოსანმან... საქართველოს ტახტისა და სამეფოსა ფლობით მპყრობელ-მქონებელმან, ძლევაშოსილმან, თვით-კელმწიფემან მეფეთმეფემან პატრონმან ვახტანგ, რაჟამს განაგებდა ქვეყანასა ამას მართლ-მსაჯულობითა და სასწოროთა სამართლისათა გარდაუწევ რა მოსამართლეობითა, მაშინ ყოვლისა კიდით და ქვეყანით მოვიდოდინ და მოისწრაფოდინ. ვითარცა რა ანდამატმან და მალნიტმან მიიზიდის რკინა თვისთა თანა, გინა თუ ფუტკარი სიმრავლითა სიტკბოსათვინ ეხვეოდინ გოლეულსა თაფლისასა, ეგრეთვე სიტკბომან და სამართალმან მეფისამან მოზიდის ყოვლისა ქვეყანით თავადთა, აზნაურთა და გლეხთა. უტევებდენ სამკვიდროთა და იავარ ჰყოფდეს და მკვიდრობდეს ქართლსა შინა. ესრეთ აღივსო სიმრავლითა საბრძანებელი მეფისა, რომელ ვერ იტევდეს მთა და ბარნი. ბრძანა აღწერა თვითოეულად, თვინიერ კაცასთა, ოვსთა და დევალთა, და უჩინნა სხვათა კიდეთა სხვანი სარდალნი და მწიგნობარნი. ხოლო აღწერა მეწინავე დრო შის, საბარათაშვილოსა და სომხითისა, უბრძანა ძესა თვისსა ბა-

ტონიშვილს სარდალს ვახუშტის და თანახლება ჩვენ უნარ-ჩვევისა მონისა მდივან-მწიგნობრის თუმანიშვილის გივი-სა“ (იხ. გვ. 2--3).

აღწერის დავთარი ზედმიწევნით არის დათარიღებული და შედგენილი ყოფილა: „ქკსა უთ, თვესა ივნისსა იბ, დღესა ხუთშაბათსა, ჟამსა მერვესა, მოქცევასა მზისასა ა, მთოვარესა იწ, ინდიქტიონსა მეფობისა მეფისასა მეოთხესა“ (გვ. 3).

დავთრის მეორე ნაწილსაც თავისი საკუთარი შესავალი აქვს, რომელშიაც სხვათა შორის შემდეგია ნათქვამი: „ოდეს ინება შენ-მიერთა ამა ქვეყანათა დედოფლად დამყარებულმან და მავედრებელმან შენმან... ჩერქეზთ ბატონის ასულმან დედოფალთ-დედოფალმან პატრონმან რუსუდან აღწერა სადედოფლოსა თვისისა საბარათაშვილოსა და სომხითისა თავადთა, აზნაურთა და გლეხთა, და წარავლინა ძე თვისი ქვეყანათა ამათ ამირ-სპასალარად ჩენილი და უვნებლად მკედართა მისთა მოწინავედ მიმძღოლ-მაარებელი ვახუშტი, და ამათ სამსახურსა შინა ხლებულ-მყო მდივან-მწიგნობრად მეფეთა წოდებული თუმანიშვილი გივი და აღვწერეთ. ვითარცა ჯერ-იყო, ეგრეთ მართებით და წესისაებრ“ (გვ. 99).

მეწინავე სადროშოს აღწერის მიზანი ცხადი ხდება შესავლის შემდეგი საგულისხმო ცნობითგან. მის შემდგენელ მდივან-მწიგნობარს ნათქვამი აქვს: „კელვკყავით და ვიწყეთ წერა რიცხვ-შეუგებელთა. აღვწერეთ ამ დავთართა შინა რომელთა ძალ-ედვა აბჯართა და ცხენთა კმარებანი, გინა სამეფოთა ხარკთა და ბეგართა გამოღებანი. ხოლო რომელთა არ ძალედვის ყოვლისა რასამესი კმნა და გამოღება, განუტევეთ და არა აღვწერეთ წიგნსა ამას შინა, რათა არა მწუხარე იკმნნეს, მადლობდენ ღმერთსა და აქებდენ და ლოცვიდენ მეფესა ჩემსა მრავალ-ჟამიერ დღეთა სიგრძეთა მეტყველებითა“-ო (გვ. 3).

მეწინავე სადროშოს ხალხის აღწერის ამ დავთრის გამომცემელი ამბობს, რომ ხელთნაწერი „წარმოადგენს ავტოგრაფს გივი თუმანიშვილის ხელით ნაწერს“. ამასთანავე ე. თაყაიშვილს ეს ხელთნაწერი იმ ნუსხა-დედნად მიაჩნია, რომელიც „ჩვეულებრივ ინახებოდა დაბეჭდილი მეფის ბეჭდით სამეფო მდივანხანაში“. მისივე სიტყვით „ჩვენი დედანიც, როგორც ეტყობა, მეფის დივანხანაში დებულა არა ერთხელ დაბეჭდილი ლუქით და მეფის ბეჭდის ზედ დასმით“. ამ ხელთნაწერს „ეხლაც შვიდ ადგილას ეტყობა ბეჭედი ლუქისა“-ო (გვ. III).

ყველა ამისდა მიუხედავად საეჭვოა, ვგონებ შეუძლებელიც, რომ ეს ხელთნაწერი თავდაპირველი ნუსხა-დედანი ყოფილიყო. იგი 450 გვერდს შეიცავს, რომელთაგან „ზოგი დაუწერელია“ (გვ. III). ეს ხელთნაწერი რომ სწორედ ის ნუსხა-დედანი ყოფილიყო, რომლითაც ყოველ საცილობელ შემთხვევაში უნდა ესარგებლათ სიმართლის გამოსარკვევად და სასამართლოშიც დავის გადაწყვეტისათვის ეხელმძღვანელათ, მაშინ დაუწერელი ფურცლები იქ რათ

უნდა ყოფილიყო? პირიქით, აღწერა იქ სრული იქმნებოდა და თავისუფალი ადგილის დატოვება გივი თუმანიშვილს არ დასჭირდებოდა.

მეორე გარემოებაც უნდა იყოს გათვალისწინებული: ე. თაყაიშვილის სიტყვებიდან ნათლად არა ჩანს, რომ შვიდ ადგილას ლუქის ბეჭდის ნაალაგევი ისე იყოს შენახული, რომ მათი სადაურობა და მეფეთა ბეჭდობა უდავო ფაქტად მივიჩნიოთ. იმავე დროს, თუ არ ვცდები, ჩვენში, რუსების საქართველოში გაბატონებამდე, ლუქით არ ჰბეჭდავდნენ და მეფეთა ბეჭდებიც მურით იბეჭდებოდა. ამიტომ, რაკი ეს დავთარი 7 ლუქის ბეჭდით ყოფილა დაბეჭდილი, საფიქრებელი ხდება, რომ ეს მეფეთა ბეჭდები-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ საქართველოში მყოფი რუსეთის მე-XIX ს. დამდეგის მოხელეებისა.

აღწერა ორ მთავარ ნაწილად იყოფება: პირველი ნაწილი ჯერ „ბატონის მეფის სახასო“-ს შეიცავს (გვ. 1—11), შემდეგ საუფლისწულოს და მერმე მე-ბატონეების ყმანი არიან აღნუსხილი. ასე მიმდინარეობს დავთარი დაბეჭდილი ტექსტის 98 გვერდამდე. აქეთგან მოყოლებული უკვე თითქოს მეორე ნაწილი იწყება, სახელდობრ სადედოფლოს თავად-აზნაურთა და გლეხთა საბარათიანოსა და სომხითში. აქ რომ ზართლაც ახალი ნაწილი იწყება, ამის წინწაძლოლილი ზემოთყვანილი შესავლის მთელი შინაარსიც ამტკიცებს. აქეთგან ბოლომდე თითქოს მხოლოდ სადედოფლოს უწყების შესახები ცნობები უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, წვრილმანებსაც რომ თავი დავანებოთ, 232 გვერდზე ისევ სამეფოს შესახები ცნობები იწყება და ნათქვამია: „არის ქვეყანასა სომხითისასა მსახლობარი თავადნი, აზნაურნი და გლეხნი სამეფონი სახასონი“-ო. ამგვარადვე 288 გვერდზე სწერია: „არის ტაშირზედ აიდარბეგის კეობაზედ ბატონის მეფის სახასო“-ო. აღწერის უწყებრივი წესრიგი, მაშასადამე, დარღვეულია.

ამას გარდა, თემობრივ გაყოფილი აღწერილობა დალაგებულია საბატონოებისა და მიხედვით და აღნიშნულია ყოველ მე-ბატონეს რომელ სოფლებში ვინ ჰყავდა ყმებად. ყოველი მე-ბატონის სხვადასხვა ალაგას მყოფი ყმების ჩამოთვლის შემდგომ და ბოლოში ამ მე-ბატონის ყმათა საერთო რიცხვი, ჯამიცაა ხოლმე მოყვანილი. მაგრამ იშვიათი შემთხვევა არ არის, რომ ჯამი გამოტოვებული იყოს. თანაც ხშირად, რომ ამ ჯამთა ცნობებში რიცხვითი ოდენობა სწორე არ იყოს და თვალწინ ცხადი შეცდომა გვქონდეს. ოფიცირულ ნუსხა-დედანში ასეთი რამე არ უნდა ყოფილიყო, გარდანაწერში-კი ადვილი წარმოსადგენელია. ამიტომ საფიქრებელია, რომ 1721 წ. მეწინავე სადროშოს ხალხის აღწერის დავთარი ნუსხა-დედანი-კი არა, არამედ გარდანაწერი უნდა იყოს.

აღწერაში თვითოეულ კომლთან „თავი“-ს რიცხვია ხოლმე აღნიშნული, მაგრამ სახელი მხოლოდ ერთისა არის ხოლმე დასახელებული, თუნდაც საკომლოში 2, 3, ან მეტი თავიც იყოს. საფიქრებელია, რომ ის ერთი, რომლის სახელიც იხსენიება, საკომლოს უფროსი მანაკაცი უნდა იყოს.

დავთარში აღნიშნულია წოდებრივი, სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა, მოხელეობა და ხელობა.

ამა-თუ-იმ თემის სრული აღწერილობის ბოლოს მოყვანი-
ლია ხოლმე საერთო ჯამიც, ამნაირად მაგ.:

„იქმნა სრული ამის ჯამი: მსახლობარი სოფელი კ^ზ (22), ოკერი
სოფელი ა^ა.

სახასო მსახლობარი კომლი რ^ი (110), ბოგანო ი (10).

სახასო აყრილი კომლი ი^ზ (17) ¹⁾.

აზნაურშვილის ყმა მსახლობარი ი^ე (15).

აზნაურშვილის ყმა აყრილი გ^ა (3), ბოგანო დ^ა (4).

იქნა ერთპირად: მოსახლე კომლი ას ოცდა თოთხმეტი, ბოგანო ი^დ
(14), აყრილი ოთხმოცი*.

თავი მესამე. ხალხის აღწერის დავთრები მე-XVIII ს. ნახევართან მოყო- ლებული მე-XVIII ს. დამლევამდე.

1721 წ. რომ რუსეთის მეფის პეტრე დიდისაგან სპარსეთზე ასამხედრებ-
ლად შეცდენილი და მერმე მოულოდნელად სპარსეთის განრისხებული შაჰის შუ-
რისძიების მსხვერპლად უმწეოდ განწირული ვახტანგ მე-VI იძულებული შეიქმნა
საქართველოთგან გახიზნულიყო და სამეფო მიეტოვებია, ამის შემდგომ ჯერ
მოკავშირედ მოწვეულ 1721 წ. ოსმალთა გაბატონებამ, შემდეგ სპარსეთის და-
პყრობამ, აღმ. საქართველოს სახ. წესწყობილება და დანაწესები გაანადგურა. ამ
დროითგან მოყოლებული შეწყდა, რასაკვირველია, კანონით შვიდ წელიწადში
ერთხელ მოსახდენი ხალხის აღწერაც. ამ ხნის განმავლობაში ჯერ ოსმალებს,
ხოლო მერმე სპარსელებსაც აუწერიათ საქართველო და გადასახადის დავთრე-
ბიც შეუდგენიათ. საქართველოს იმდროინდელი ოსმალური დავთრები უნდა
სტამბოლში, სახელმწიფო დავთარხანაში, აღმოჩნდეს, სპარსეთს - კი თავისი სა-
ხელმწიფო საბუთები, მრავალგვარი პოლიტიკური ცვლილების გამო, დაცული
არა აქვს. მაგრამ თვით საქართველოში გადარჩენილია სპარსული გადასახადის
წიგნებისა და დავთრების პატარ-პატარა ნაწყვეტები. როგორც ოსმალური, ისევე
სპარსული იმდროინდელი დავთრების მოძებნა-შესწავლა და გამოქვეყნება მო-
მავლის ამოცანასა და საქმეს წარმოადგენს.

აღმ. საქართველოში სპარსეთის უშუალო ბატონობის მოსპობისა და მეფო-
ბის აღდგენა-მომადგრებისთანავე ქართლ-კახეთში ხალხის აღწერა წინანდებურად
უნდა განახლებულიყო. მართლაც, ჩვენამდის მოაღწია მე-XVIII ს. მეორე ნახევ-
რის პირველი ათეულების ერთმა ძეგლმა, რომლის შესახებაც ქვევით, თავის აღ-
გილას გვექმნება საუბარი და რომელშიაც იმდროინდელი აღმ. საქართველოს
შესახებ ზედმიწევნითი, უეჭველია, ხალხის აღწერის დავთრებიდან ამოკრეფი-
ლი, სტატისტიკური ცნობებია მოთავსებული. მაგრამ ამ ხანის ხალხის აღწერის
თვით დავთრები, ერთი პატარა ნაწყვეტის გარდა, ჯერ აღმოჩენილი არ არის.

¹⁾ შეცდომაა: უნდა „ი^ზ“ (77) იყოს.

§ 1. ლიახურას ხეობის მე-XVIII ს. შუა წლების დავთრის ნაწყვეტი.

მე-XVIII ს. შუა წლებისა და მეორე ნახევრის აღწერათა უძველეს დავთრად უნდა მიჩნეულ იქმნეს ლიახურას ხეობის მცხოვრებთა აღწერის უთარილო დავთრის ნაწყვეტი, რომელიც ს. გარეჯვარის, იქით გარეჯვარისა, გორის ახალდაბისა და ხელთუბნის შესახებ ცნობებს შეიცავს.

დავთარი მხოლოდ კომლთა შესახებ გვაწვდის ცნობებს, მაგრამ არსად ტერმინი „კომლი“ ნახმარი არ არის. ამგვარადვე „თავი“-ც არსად იხსენიება და ყოველი გვარის ცნობას უშუალოდ მისდევს ხოლმე ერთი სახელი, რომელიც, ალბათ, ოჯახის უფროსის სახელი უნდა იყოს.

დავთარში ყოველი მოსახლის შესახებ აღნიშნულია სოციალური, წოდებრივი, ქონებრივი და ოჯახური მდგომარეობა, მაგ. აზნაური, ყმა, მეკომლე, ბოგანო, უმამულო, ხიზანი. ამ აღწერას თავისებური თავისებებები აქვს, რომლითაც იგი ყველა სხვა დავთრებისაგან განსხვავდება. სხვათა შორის აქ ტერმინად ყოველთვის „მეკომლე“ იხმარება.

ყოველი სოფლის აღწერას ბოლოში ჯამი აქვს ხოლმე დართული. მაგ.:

„ქ. მეკომლის ჯამი |თ|

ქ. ბოგანოს ჯამი |ე უმამულო ა

ქ. ხიზნის ჯამი |ი|“.

დავთრის უთარილობის გამო აღწერა შეიძლება მხოლოდ დაახლოებით იქმნეს დათარიღებული. აღწერაში იხსენიება „გორჯასპი მდივნის ყმა“ მაგრამ მისი შვილის მანუჩარის, რომელმაც არაგვის ხეობის 1774 წ. დავთარი შეადგინა, იქ ხსენება არ არის. თვით გორჯასპი თუმანიშვილი მდივან-მწიგნობარი, როგორც საბუთებიდან ჩანს, 1749 წელს 27 მარიამობისთვის თეიმურაზ II-ის სიგლის დამწერი ყოფილა (სქ“ს სძვ“ნი I, 262). გვხვდება იგი 1751 წ. სიგელსა (იქვე II, 547) და 1755 წ. სიგელშიაც (იქვე I, 262).

ამავე დავთარში მოხსენებული „სარდალი რევაზი“ უნდა სარდალი რევაზ ორბელიანი იყოს, რომელიც 1751 წ. საბუთში ჩანს (იქვე II, 546).

ერთის მხრით, გორჯასპი მდივნის შვილის მანუჩარ თუმანიშვილის დავთარში მოუხსენებლობა ამ აღწერას 1774 წ. უწინარესად გვაგულისხმებინებს. მეორეს მხრით, მდივანი გორჯასპისა და რევაზ სარდლის ზეობა ამ დავთარს მე-XVIII ს. შუა წლებისად გვაფიქრებინებს.

§ 2. 1774 და 1781 წ.წ. აღწერის დავთრები.

ჯერჯერობით პირველი გარკვეული ცნობა ამ ხანის ხალხის აღწერის შესახებ 1775 წლის ერთ საბუთშია დაცული, რომლის ჯერ მხოლოდ რუსული თარგმანია გამოქვეყნებული. იქ სხვათა შორის ნათქვამია: ჩვენ მსაჯულებს ორთავე მხრის მოწმეთაგანმა თავ-თავისი ჩვენება მოგვახსენა. ავაქის მოწმენი ცხადად ტყუოდენ: როდესაც მეფის ბრძანებით ქ. ტფილი-

სის მცხოვრებნი აღვწერეთ, მაშინ ავაქ ფეიქარი ორბელიანის ყმად ჩაეწერა და მისმა მოწმეებმა ამის უარყოფა ვერ გაბედეს. ცხადია, ავაქი რომ ორბელიანის ყმა არ ყოფილიყო, მის ყმად არ ჩაეწერებოდა“-ო. (დ. ფურცელადის Крест. грам. გვ. 27). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ 1775 წ. უწინარეს და ახლო ხანში მეფის ბრძანებით ქ. ტფილისის ხალხის აღწერა შეუდგენიათ. ქ. ტფილისის ამ დავთარს ჩვენამდის არ მოუღწევია, ჯერ-ჯერობით მაინც აღმოჩენილი არ არის.

თუ საქართველოში ხალხის აღწერის შესახებ არსებულ წესებს გავითვალისწინებთ, ცხადი გახდება, რომ იმავე დროს, როდესაც მეფეს ქ. ტფილისის აღწერის ბრძანება გაუცია, შეეკველია, სამეფოს სოფლის მთელი მოსახლეობის, „ქვეყნის“ ოთხივე სადროშოს აღწერის ბრძანებაც უნდა ყოფილიყო გაცემული. მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. 1774 წლის გამოცემულს მორიგე ჯარის გარიგების წიგნში ერეკლე II-ეს აღნიშნული აქვს, რომ ამ წელს მთელი სამეფო, ქართლ-კახეთი მთლიანად აღწერილი იყო. ამ საკანონმდებლო ძეგლში ნათქვამია სახელდობრ: მორიგე ჯარის დანაწესების საუკეთესოდ განხორციელების „საქმისათვის წელს ქართლი და კახეთი... აღვსწერეთ“-ო. (სქნს სძვლნი I, 194).

ამ ცნობის სისწორეს არაგვის ხეობის 1774 წ. ხალხის აღწერის დავთარიც ამტკიცებს, რომლის ტექსტი ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა და გამოსცა კიდეც (იხ. „მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა“ გვ. 407 — 486).

ამ დავთარს წინ პატარა შესავალი უძღვის, რომელშიაც ნათქვამია: „ქ: ჴე აღიდნეს ჴთმან მეფობა მათის უმაღლესობის მეფის მეორის ირაკლისა! გვებძანეს ჩვენ მათ მიერ მონათა მათთა მაყაშვილს ლუარსაბს და თუმანიშვილს, მდივნის გორჯასპის შვილს, მანუჩარს აღწერად არაგვისა. აღვსწერეთ ბრძანებისაებრ მათის უმაღლესობისა. აღიწერა თვესა იანვარსა : ა : წელსა უაბ.“ (გვ. 407). ამნაირად ირკვევა, რომ არაგვის ხეობა ერეკლე II-ის ბრძანებით 1774 წელს ლუარსაბ მაყაშვილსა და მანუჩარ თუმანიშვილს, მდივნის გორჯასპის შვილს, აუწერიათ.

შეეკველია, რომ 1775 წ. ზემომოყვანილ საბუთში მოხსენებული ქ. ტფილისის აღწერაც ამავე 1774 წ. უნდა ყოფილიყო მოხდენილი.

არაგვის ხეობის 1774 წლის ხალხის აღწერის დავთარი ხეობებად და სოფლებად არის დალაგებული. სოფლებში ჯერ აღნიშნულია ხოლმე მეკომურის გვარი, მისი მამის შვილობა, მერმე კომლის რიცხვი, შემდეგ თავის რაოდენობა და სულ ბოლოს თავების სახელებია მოყვანილი ხოლმე. მაგ. გერგეტში:

„სუჯასშვილი კია თავი გ სეხნია, მათია და გიორგი.

სუჯაშვილი კია თავი გ მლდელი იაკობ, ხახუა და ბერი“.

ამას გარდა აღნიშნულია მოსახლის თანამდებობა, — თუ მოხელეა, ან მღვდელმსახური, — ოჯახური და ქონებრივი მდგომარეობა, ხელობა და სხვაც.

თვითოეული სოფლის შესახები ცნობის ბოლოს საერთო რიცხვია დართული ამ სახით: მაგ. გერგეტის:

„იქმნა ჯამი მემკვიდრისა კ^ი კ^მ (28) თავი ნე (55).

იქმნა ჯამი მემკვიდრის ობლისა თავი გ“ (გვ. 407).

ან კიდევ ს. სნოს:

„იქმნა ჯამი მემკვიდრისა კ^ი ლვ (36) თავი ომ (78)

იქმნა ჯამი ბოგანოსი კ^ი გ (3) თავი დ (4)

იქმნა ჯამი მემკვიდრის ობლისა თავი ა“ (გვ. 415).

ან კიდევ ზემო-მღეთის:

„იქმნა ჯამი მემკვიდრისა კ^ი კ (20) თავი ნ (50)

იქმნა ჯამი მემკვიდრის ობლისა თავი ვ

იქმნა ჯამი ხიზნისა კ^ი ა თავი ა“ (გვ. 430).

1780-1781 წ. ერეკლე II-ის ბრძანებით აღმოს. საქართველო კვლავ აუწერიათ. ამ დროის დავთართაგან ჯერ-ჯერობით ქსნის ხეობისა და არაგვის ხეობის ბარის აღწერაა აღმოჩენილი, ამას გარდა ქ. ტფილისის აღწერის ნაწყვეტიც ტფილისის მიდამოების აღწერის ნაწყვეტიც არსებობს.

დასასრულ, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, ჩვენამდის მოაღწია არაგვის ხეობის მთისა და ბარის, ქსნის ხეობისა და „ნაპირის სოფლებისა“ და ქ. ტფილისის სრული აღწერის დავთრების მიხედვით შედგენილმა ზოგადმა სტატისტიკურმა ამონა-კრებმა.

1781 წ. ქსნის ხეობის აღწერის ორმა, ერთი მეორისაგან განსხვავებულმა, დავთარმა მოაღწია. ორივე ერეკლე II-ის ბრძანებით მოხდენილად არის აღნიშნული. მაგრამ ერთი გრაგნილის შესავალში ნათქვამია: „გვებრძანეს ჩვენ მათ მიერ მონათა მათთა, გარსევანის შვილს მგალობელს დიმიტრის და თუმანიშვილს ლაშქარნივისს მანუჩარს აღწერად ქსნისა, რომელთაცა აღვსწერეთ ბრძანებისაებრ მათის უმაღლესობისა. აღიწერა ენკენისთვის ე“ (5), ქორონიკონს უფთ (469) ქართულსა“. ო.

მეორე გრაგნილის შესავალში-კი ნათქვამია:... „გვებრძანეს ჩვენ მათ მიერ, მონათა მათთა, თუმანიშვილს, მდივნის გორჯასპის შვილს, მდივან-ლაშქარნივის მანუჩარს და გარსევანაშვილს მგალობელს ტეტის აღწერად ქსნისა. აღვსწერეთ ბრძანებისაებრ მათის უმაღლესობისა. აღიწერა თვესა ენკენისთვის ე (5) წელსა უფთ“ (469). ამ დავთრის დასაწყისი კეფი, რომელზედაც ეს შესავალი სწერია, მთელი დავთრის ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მეღნით არის დაწერილი.

ამნაირად ისე გამოდის, თითქოს ქსნის ხეობის 1781 წლის 5 ენკენისთვის ხალხის აღწერის დავთრის ორი ტექსტი გვექონდეს. ორისვე აღმწერი თუმანიშვილი მანუჩარი და გარსევანაშვილი მგალობელი ყოფილან. მაგრამ ერთ გრაგნილში გარსევანაშვილის სახელად დიმიტრია აღნიშნული, მეორეში-კი — ტეტია. შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ ტეტია დიმიტრის მეტი სახელი უნდა ყოფილიყო და აქ ერთსა-და-იმავე პირთანა გვაქვს საქმე. მაგრამ მაინც ცხა-

დია, რომ ასეთი განსხვავება აღწერის დავთრის შესავალის ტექსტში, თუ ერთი მათგანი დედანაა, მეორე გარდანაწერი, ან ორივე ერთი-და-იმავე დროისა და ერთი-და-იმავე დედნის გარდმონაწერებს წარმოადგენენ, არ უნდა ყოფილიყო.

ეს დამაფიქრებელი გარემოება სრულ ექვად იქცევა, თუ გვეცოდინება, რომ ამ ორი გრაგნილის ქსნის ხეობის 1781 წ. დავთრის ტექსტის ერთიმეორისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება შინაარსის დალაგებითაც, თვით აღწერილობის წესითაც და, რაც ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანია, ცნობებითაც. ამ ორი გრაგნილის შინაარსის შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ მათ შორის ისეთი განსხვავებაა, რომ არამცთუ შეუძლებელია მათ საერთო დედანი ჰქონოდათ, მეკომურთა მდგომარეობისა და რიცხვის შესახები ცნობები იმდენად არსებითად განსხვავდებიან, რომ შეუძლებელია ამ ორი გრაგნილის ტექსტები ერთი-და-იმავე აღწერის დავთრები იყოს: ისინი ორი სხვადასხვა დროის აღწერის დავთრების შთაბეჭდილებას ახდენენ.

მართლაც და, საკმარისია აღაშინაშა ამ ორი ვითომც-და ერთი-და-იმავე მწიგნობართა და ერთი-და-იმავე დროის დავთრის აღწერის რიგს დაჰხედოს, რომ საქმის ნამდვილი ვითარება ცხადი შეიქმნეს. ამ ორი გრაგნილის ერთიმეორისაგან გასარჩევად გარსევანაშვილის განსხვავებულ სახელს გამოვიყენებთ. აი როგორ არის აღწერა დალაგებული და რომელი სოფლების აღწერა ორსავე დავთარში:

1781 წ.

გარსევანაშვილის ტეტიას:

1. ილურთ-კარი
2. ბუჯიანთ-კარი
3. დორეულთ-კარი
4. შველიეთი
5. გავაზი
6. მოქალიათი
7. საქორეთი
8. ხარბალი
9. ქარჩოხი-ქენქათ-კარი
10. ხოზოეთი
11. შიდელაანთ-კარი
12. კვერიეთი
13. ვაკე
14. თინიკაანთ-კარი
15. პავლიანთ-კარი
16. შატაკთ-კარი
17. კორჭოხი
18. კორინთა
19. ცხრაზმა-ყველდაბა

1781 წ.

გარსევანაშვილის დიმიტრის:

1. ისროლის ხევს ატენი
2. ისროლის ხევს ჯავახთა
3. ჭურთის ხევი ილურთ-კარი
4. ჭურთა
5. დორეულთ-კარი
6. გავაზი
7. მოქალიეთი
8. საქორეთი
9. ხარბალი
10. შველიეთი
11. კორჭოხი
12. ახალდაბა
13. შატაკთ-კარი
14. პავლეთ-კარი
15. თინიკაანთ-კარი
16. ვაკე
17. კვერიეთი
18. შიდელაანთ-კარი
19. ხოზოეთი

20. წინუბანი	20. ქენჭანთ-კარი
21. უკან-მხარი	21. გოლგოლეთი
22. უკან უბანი	22. კორინთა
23. დაბაკნეთი	23. დადიანეთი
24. მახარეთი	24. ზოდები
25. თოხთა	25. აბუთ-კარი
26. აბუთ-კარი	26. თოხთა
27. ზოდები	27. მახარეთი
28. დადიანეთი	28. დაბაკნეთი
29. ლარგვისის მონასტერი	29. უკან-უბანი
30. ცხაოტი	30. უკანა მკარი
31. საძეგური	31. ჩიტინთ-კარი
32. გეზერეთი	32. ძეგნანთ-კარი
33. ალფეი	33. ყველდაბა
34. ნახიდი	34. წინუბანი
35. ქურთა	35. უფუკეთი
36. წირქოლი	36. მონასტერი
37. იკოთი	37. ცხაოტი
38. ახალგორი-ოძელეზი	38. საძეგური
39. ლამისყანა	39. ალფეი
40. ახალგორი	40. ნახიდი
	41. ქურთა
	42. წირქოლი
	43. იკორთა (-იკოთს?)
	44. ახალგორი
	45. ძეგლფეი
	46. ოძისი
	47. ლამის ყანა
	48. მეჯვრის ხევი

ამ ორი სიის შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ ტეტია გარსევანაშვილის დავთარს აკლია 11 სოფლის (ატენის, ჯავახთას, ქურთას, ახალდაბის, გოლგოლეთის, ჩიტინთ-კარის, ძეგნანთ-კარის, უფუკეთის, იკორთის(?), ძეგლფეის და მეჯვრის ხევის) შესახები ცნობა. მაგრამ სამაგიეროდ მას დიმიტრი გარსევანაშვილის დავთართან შედარებით 3, ან 4 ისეთი სოფლის (ბუჯიანთ-კარის, დორიანთ-კარის, გეზერეთის და იკოთის, თუ ამას მეორე დავთრის „იკორთა“ არ უდრის) შესახებ აქვს ცნობები, რომელთა ხსენებაც-კი დიმიტრი გარსევანაშვილის დავთარში არსადა ჩანს.

ამასთანავე ის მნიშვნელოვანი გარემოებაც უნდა მივიღოთ მხედველობაში, რომ ტეტია გარსევანაშვილისა და დიმიტრი გარსევანაშვილის დავთ-

რებში მცხოვრებთა რაოდენობის შესახებაც ასეთი განსხვავებული ცნობები მოგვეპოვება, როგორც მაგ.:

	ტეტიას:	დიმიტრის:
ილურთ-კარში	14 კ ^ი	16 კ ^ი
შველიეთში	11 „	11 „
გაეაზში	9 „	9 „
საქორეთში	3 „	5 „
ხოზოეთში	5 „	7 „
ქენქათ-კარში	16 „	6 „
მიდელაანთ-კარში	11 „	9 „
ვაკეში	9 „	5 „
დადიანეთში	11 „	17 „

ცნობათა ასეთი განსხვავება, რასაკვირველია, შეუძლებელია ერთი-და-იმავე დროის დავთარში ყოფილიყო. ამიტომ, ყველა ზემოთ მოყვანილი მიზეზის გამო, იმისდა მიუხედავად, რომ ორსავე ძეგლს დაწერილობის ერთი-და-იგივე თარიღი აზის, მაინც ორ სხვადასხვა დროის აღწერის დავთრად უნდა მივიჩნიოთ.

რაკი ტეტია გარსევანაშვილის სახელის მქონეები შესავალი, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, დავთრის მთელი დანარჩენი ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მეღნიტ არის დაწერილი, დიმიტრი გარსევანაშვილის სახელის მქონეები დავთრის შესავალი-კი დავთრის დანარჩენი ტექსტისაგან ხელითაც და მეღნიტაც არაფრით განსხვავდება, ამიტომ ეს დავთარი, ვითარცა დაუზიანებელივ დაცული, მართლაც 469 ქორონიკონის, ანუ 1781 წლის ქსნის ხეობის ხალხის აღწერის დავთრად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ტეტია გარსევანაშვილის სახელის მქონეები დავთარი-კი სხვა დროის თავ-დაზიანებული და შემდეგ განახლებული დავთარი უნდა იყოს. რათგან მას თავი მოგლეჯილი ჰქონია, მისი დაწერილობის თარიღი გამოურკვეველი იქმნებოდა და განახლების დროს ახლად დაწერილი შესავალი მიუწებოვებიათ. 469 წლის ქორონიკონი ამ დავთრის შედგენილობის თარიღად საფიქრებელია სწორედ ამ განახლების დროს უნდა იყოს შეცთომით დადებული. ამიტომ მისი თავდაპირველი, ნამდვილი თარიღის გამორკვევა საჭირო.

ტეტია გარსევანაშვილისეული დავთრის დაწერილობის ხნიერების გამოკვეთა 1781 წ. დავთრის ცნობებთან შედარებით, მისი თვისებების გამოყვანებით შეიძლება. სახელდობრ, ამ თვისებათა შედარებითი სიძველე თარიღის მიგნებას შეგვაძლებინებს.

ცნობათა ასეთი შედარება ერთ ფრიად საგულისხმოსა და მნიშვნელოვან გარემოებას ააშკარავებს. სახელდობრ, 1781 წ. დავთრის ცნობები მოსახლეობის გვაროვნობითი კუთვნილების შესახებ ტეტია გარსევანაშვილისეულ დავთართან შედარებით გამარტივე-

ბულია: ამ უკანასკნელი ძეგლის აღწერაში თუ მოსახლის გვარი ჩვეულებრივ აღნიშნულია ხოლმე და თანაც თვითოეული მეკომურის მამისშვილობაც არის დასახელებული, 1781 წ. დავთარში, პირიქით, გვარი ხშირად უკვე ჩაწერილი არ არის და მხოლოდ მამისშვილობაა აღნიშნული ისე, რომ ეს მამისშვილობის სახელი უკვე გვარად არის ქცეული.

ორიოდე ქვემოთოყვანილი მაგალითი ამ ყოველმხრივ საყურადღებო მოვლენისა და გარემოების ვითარებას ადვილად გააგებინებს ადამიანს; მაგ.:

ტ ე ტ ი ა გ ა რ ს ე ვ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ა შ ი :

ი ლ უ რ თ - კ ა რ შ ი :

1. ი ლ უ რ ი ძ ე ბიბილას შვილი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა გ ი ო რ გ ი .
2. ი ლ უ რ ი ძ ე ქ ი ტ ი ა ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა გ ი ო რ გ ი .
3. ი ლ უ რ ი ძ ე ნ ი კ ო ლ ო ზ ი ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა გ მ ლ ვ დ ე ლ ი გ ი ვ ი , კ ი -
კ ო ლ ა და ი ო ს ე ბ .

1781 წლისაში:

ი ლ უ რ თ - კ ა რ შ ი :

1. ბიბილასშვილი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა ბ გ ი ო რ გ ი და ბ ე რ ი .
2. ქიტიასშვილი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა გ ი ო რ გ ი .
3. ნიკოლოზის შვილი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა ი ვ ა ნ ე .

ტ ე ტ ი ა ს :

ქ ა რ ჩ ო ხ ს ქ ე ნ ქ ა ნ თ - კ ა რ ს :

1. ქ ე ნ ქ ა ძ ე ხ ა დ ი ლ ა ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა ა ბ რ ა მ ა .
2. ქ ე ნ ქ ა ძ ე ფ ო ც ხ ვ ე რ ი ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა გ ი ო რ გ ი .
3. ქ ე ნ ქ ა ძ ე ბ ე რ ი ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა გ გ ი ო რ გ ი , გ ო ვ ი ა და მ ა -
ხ ა რ ე ბ ე ლ ი , და ს ხ ვ ა ც ბ ე ვ რ ი ა ა მ გ ვ ა რ ი .

1781 წლისაში:

ქ ა რ ჩ ო ხ ს ქ ე ნ ქ ა ნ თ - კ ა რ ს ა და გ ო ლ გ ო ლ ე თ ს :

1. ხ ა დ ი ლ ა ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა გ ი ო რ გ ი .
 2. ფ ო ც ხ ვ ე რ ი ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა გ ი ო რ გ ი .
 3. ბ ე რ ი ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა მ ა ხ ა რ ე ბ ე ლ ი .
- ბ ე რ ი ს შ ვ ი ლ ი კ რ ი ა თ ა ვ ი ა ბ გ ი ო რ გ ი და ბ ე რ ი .

ამას გარდა ამ ორი დავთრის შედარება კიდევ მეორე მნიშვნელოვან გარემოებასაც ამჟღავნებს: ტეტია გარსევანაშვილისეულში ერთ კომლად ჩაწერილი, 1781 წ. დავთარში უკვე 2 და მეტ კომლად არის გაყრილი და ქცეული. მაგ.:

ტეტიასეულ დავთარში ილურთ-კარში ილურიძე აბრამის შვილი 1 კომლად არის აღნიშნული, რომელშიაც 4 თავი იყო, — ივანე, სოსო, სიხარული და ოქროპირი, — 1781 წლისაში ილურიძე აბრამისშვილი 1 კომლად ირიცხება და 2 თავი ჰყავს, — ივანე და ოქროპირი. სოსო ილურიძე-კი უკვე ცალკე კომლად არის გამოყოფილი. ხოლო სიხარული აღარა ჩანს.

ამგვარადვე ყველდაბს ჩიტაშვილი კი 1 ორ თავს, შერმაზანსა და თამაზს, შეიცავდა, 1781 წელს-კი შერმაზანი უკვე მკვდარი ჩანს, რათგან იქ „შერმაზანის ობლები“ იხსენიებიან, ჩიტაშვილი თამაზა-კი ცალკე კომლად არის აღნიშნული. ასეთი მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლება.

უეჭველია, მეკომურის გვარის აღმნიშვნელი ხალხის აღწერის დავთარი უფრო ძველი უნდა იყოს, ვიდრე მამისშვილობის გვარად გამსაღებელი დავთარი. ერთი საკომლოს ორად გაყრილობაც ტეტია გარსევანაშვილისელ დავთარს 1781 წლისაზე უწინარესად გვაფიქრებინებს. ყველა ამ ფაქტების გამო, ტეტია გარსევანაშვილისეული აღწერა 1781 წელზე ადრე შედგენილად უნდა ვიცნათ და დასაწყისი კეფი მართლაც შემდეგში შეცთომით უნდა იყოს ამ ადრინდელ, ეტყობა იმ დროისათვის უკვე თავმოგლეჯილ, დავთართან დაკავშირებული.

ახლა რომ ამ დავთრის თავდაპირველი შედგენილობის თარიღის გამოკვევას შევუდგეთ, უნდა ითქვას, რომ მისი და 1781 წ. დავთრის შინაარსი მოსახლეობაში მომხდარ თვალსაჩინო ცვლილებას გვიშლის თვალწინ, რაც ნათ შორის საკმაო ქრონოლოგიურ მანძილს გვაფიქრებინებს. რაკი არაგვის ხეობის 1774 წლის აღწერის დავთარი არსებობს და ამას გარდა 1781 წ. არაგვის ხეობის ბარის აღწერამაც ჩვენამდის მოაღწია, ამიტომ 1781 წლისაზე უწინარესი ქსნის ხეობის ეს ხალხის აღწერა შესაძლებელია მხოლოდ, ან 1774 წლისა, ან ეგების უფრო ადრინდელიც იყოს.

ქსნის ხეობის კიდევ ერთი შვიდ ცალ-ცალკე გრაგნილ კეფზე დაწერილი, უთარილო აღწერის დავთარიც არსებობს. ამ დავთრისა და 1781 წ. დავთრის შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ ეს უთარილო ხალხის აღწერა 1781 წ. დავთარს კვალ-და-კვალ მისდევს და მის ტექსტს იმეორებს. მას მხოლოდ საერთოდ გამარტივებისადმი მიდრეკილ ება ახასიათებს, რომელიც უფრო თვალსაჩინოდ სოფლის მოსახლეობის ჯამების უქონლობით გამოიხატება: არც ერთი სოფლის შესახებ ცნობას საერთო ჯამი დართული არა აქვს. იშვიათად თუ, აქა-იქ, ტექსტის დალაგებულობის რიგია შეცვლილი. ყველა ეს გარემოება სრულ უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქსნის ხეობის ეს უთარილო, ოდნავ გამარტივებული ხალხის აღწერა 1781 წ. დავთრის პირსა და გარდანაწერს წარმოადგენს.

1781 წელს არაგვის ხეობის ბარის სოფლებიც აუწერიათ. ეს გარემოება დავთრის ბოლო ფურცლის დასასრულშია აღნიშნული. წინ-დუშეთის შესახები ცნობის ბოლოს, სახელდობრ, ნათქვამია:

„ქკს : უათ : ამ წელს, ენკენისთვის ე (5) არაგვის საერისთვოს ბარის სოფლების აღწერის დავთარია, ამისი პირი გადმოწერილია“-ო.

მაშასადამე, არაგვის საერისთვოს ბარის სოფლები 1781 წ. 5 ენკენისთვის აუწერიათ. ჩვენამდის ამ დავთრის დედანს არ მოუღწევია, არამედ ჯერ ჯერობით ხელთ მხოლოდ მისი პირი და გარდმონაწერი გვაქვს.

არაგვის ხეობის ბარის 1781 წ. აღწერის ეს პირი 7 ცალ-ცალკე ქალაქ-დის ფურცელზე არის მოთავსებული. არც ერთს ამ ფურცელნთაგანს კეთის სათვალავი არ აზის თავში და მათი ერთმანერთთან კავშირი ერთის მხრით ყველა მათგანის ერთი-და-იმავე ხელით დაწერილობით მტკიცდება, მეორეს მხრით იმ გარემოებით, რომ შეიძლება ფურცელზე არაგვის ხეობის მართლაც ბარის სოფლების აღწერაა, და მესამე მხრით იმიტაც, რომ მეორე და მესამე და მეექვსე და მეშვიდე ფურცლებად მიჩნეულ ფურცლებზე ერთი სოფლის აღწერის დასაწყისის გაგრძელება და დასასრულია. ამის წყალობითა და გეოგრაფიული პრინციპის მიხედვით ამ ფურცლების რიგზე დალაგება შესაძლებელი შეიქმნა.

დავთარი ჩვეულებრივი წესით არის დაწერილი იმ განსხვავებით, რომ თავების რიცხვი, იშვიათ გამონაკლისს გარდა, აღნიშნული არ არის, თუმცა რიცხვნიშნისათვის აღგილი განზრახ არის დატოვებული, მაგრამ თავების სახელები ყოველგან სწერია ამ სახით მაგ.: ანანურს „ბრაქული დეკანოზის შვილი კომლი ა თავი დეკანოზი დავით, ზაქარია, პილიპე (sic) და შიო“.

აღსანიშნავია, რომ მთელ დავთარში არსად, არც ერთი სოფლის პოლოს, მცხოვრებთა საერთო ჯამი გამოანგარიშებული და დაწერილი არ არის.

თავების რიცხვისა და ჯამების აღუნიშვნელობის გამო არაგვის ხეობის ეს აღწერა ტექნიკურად დაუმთავრებელი დავთრის შთაბეჭდილებას ახდენს.

არაგვის საერისთვოს ბარის სოფლების 1781 წლის ამ დავთარში შემდეგი 26 სოფელია აღწერილი: პავლეური, ციხის-ძირი, ავენისი, ანანური, ქინვანი, ქასისხევი, არანისი, ეთვალისი, უნდილაანთ-კარი, არაგვის-პირი, იორი, ყვავილი, აში, აფხაზი, იწრისი, ბოდორნა, საშაბურო, ბაზალი, ტონჩა გრემის ხევი, მთიულთ-კარი, არლუნი, ზენ-დუშეთი, ჩილურტი, დუშეთი, სასახლის დუშეთი და წინ-დუშეთი.

ქსნის ხეობის ზემოგანხილული უთარილო დავთრის (იხ. აქვე გვ. 29) 1781 წ. აღწერის პირად მიჩნევა და დადასტურება არაგვის ხეობის ერთი აგრეთვე უთარილო დავთრის თავდაპირველი დაწერილობის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს:

არაგვის ხეობის ამ უთარილო დავთრის 1774 წლის ხალხის აღწერის დავთართან შედარება იმავე სურათს გვიშლის თვალწინ, როგორიც ქსნის ხეობის 1774 წლისად გამორკვეულისა და 1781 წლის დავთრების შედარებამ გადაგვიშალა. აქაც არაგვის ხეობის 1774 წლის დავთარში აღნიშნული მეკომურთა გვარები ხშირად გამოტოვებულია და მხოლოდ მამის შვილობა-დაა ჩაწერილი გვარის მაგიერ. მაგ.:

1774 წ. დავთრით ს. სნოში მოხსენებული არიან:

ლუდუშაური გივისშვილი კი ი თავი ა ლომნია.

ლუდუშაური გელისშვილი კი ა თავი გ შიო, პაპუა და იასე.

ლუდუშაური ზაქარისშვილი კი ა თავი ა ბერი.

ლუდუშაური ატასშვილი კი ა თავი ბ გელია და ატა.

ლუდუშაური ცულუტასშვილი კი ა თავი ბ ზალია და ბეჟან, --- და სხვანიც.

ხოლო არაგვის ხეობის უთარილო დავთარში ს. სნოში ზემომოყვანილის მაგიერ სწერია:

„გივისშვილი კი ა თავი ა ლომნია
გელიაშვილი კი ა თავი ე შიო, პაპუა, ისე, ბიძია, გელია.
ზაქარის შვილი კი ა თავი ა ბერი.
ატას შვილი კი ა თავი ა (sic) გელია, ატა.
ცულუტასშვილი კი ა თავი ა ბეჟან.

ამნაირი მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლებოდა, მაგრამ უთარილო დავთრის აღწერის ამ დამახასიათებელი თვისების გასათვალისწინებლად ეს ერთი მაგალითიც საკმარისია.

არაგვის ხეობის ამ უთარილო დავთრის აღწერას 1774 წ. დავთართან შედარებით მეორე საყურადღებო თვისებაც ახასიათებს: 1774 წლის აღწერაში ერთ კომლად მოხსენიებული მკვიდრნი უთარილო დავთარში უკვე გაყრილად და 2 ან მეტ კომლად არიან აღნიშნულნი. ორიოდე მაგალითის მოყვანა ამ შემთხვევაშიაც საკმარისი იქმნება.

მაგ.: 1774 წ. აღწერაში ს. თარგმარში შეტანილია: „ბულასშვილი კი ა თავი ბ ვეფხია და ისე“, -- უთარილო დავთარში-კი ნათქვამია: „ბულასშვილი კი ა თავი ბ ისე, დავით“ და „ბულასშვილი კი ა თავი ვეფხია“.

ამგვარადვე ს. სნოში 1774 წ. დასახელებულია: „ლუდუშაური პაპასშვილი კი ა თავი გ იასე, ჯულურა და ბიძია“ უთარილო დავთარში-კი უკვე სწერია: „პაპასშვილი კი ა თავი ბ იასე, კურდღელა“ და კიდევ მეორე „პაპასშვილი კი ა თავი ბ. ბიძია, ჯილურა“.

მერვე 1774 წ. დავთარში აღნიშნული „ლუდუშაური თემურასშვილი კი ა, თავი ა ჯარია“ შემდეგ გარდაცვლილა და უთარილო დავთარში უკვე ნათქვამია: „ლუდუშაურის ჯარიას ობოლი ბ თემურა, ბიჭი“. ასეთი მაგალითების მოყვანა ბლომად შეიძლებოდა.

ზემოაღნიშნული ორი მთავარი გარემოების შემდგომ შექცეული უნდა იყოს, რომ ეს უთარილო დავთარი არაგვის ხეობის 1774 წ. დავთარზე უფრო მერმინდელია.

ხოლო რაკი 1774 წლის შემდგომი ხალხის აღწერა მარტო 1781 წელს იყო მოხდენილი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ არაგვის ხეობის ეს უთარილო დავთარიც 1781 წლის აღწერის გამარტივებულ გარდამწერს უნდა წარმოადგენდეს. ამგარდამწერს ქსნის ხეობის უთარილო, მაგრამ 1781 წლის დავთრის პირად მისაჩნევ გარდამწერთან, ზემოაღნიშნულს გარდა, ის საერთო თვისებაც აქვს, რომ მასაც სოფლების მცხოვრებთა ჯამი არსად მოეპოვება.

ამგვარად ირკვევა, რომ 1774 წელს მართლაც მარტო ქ. ტფილისი და არაგვის ხეობა-კი არ აუწერიათ, არამედ ქსნის ხეობაც და, რასაკვირველია, აღმ. საქართველოს სადროშოების სხვანაწილებიც. ამიტომ 1774 წლის დანარჩენი დავთრები, თუ სამუდამოდ განადგურებული არ არიან, ჯერ კიდევ მოსაძებნია.

მაგრამ ზემოთ გამოიკვეა აგრეთვე, რომ 1781 წელსაც, ქსნის ხეობას გარდა, არაგვის ხეობაც ყოფილა აღწერილი (იხ. გვ. 22). საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაშიაც, 1781 წელსაც, წესისამებრ და 1774 წლის მსგავსად, მთელი სამეფო იქმნებოდა აღწერილი. მართლაც, როგორც თავის ალაგას დავრწმუნდებით 1781 წ. ქ. ტფილისიც აღწერიათ და აღწერის ერთმა ნაწყვეტმა და სრული დავთრითგან ამოკრებილმა ზოგადმა ცნობებმა ჩვენამდისაც-კი მოაღწიეს.

არსებობს ამავე დროის ტფილისის მიდამოების სოფლების აღწერის დავთარი, რომელსაც თარიღად 1780 წ. აქვს აღნიშნული. ეს დავთარი სხვებივით ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი, რომლის კეთები ერთი ზომისა არ არიან. დამწერელთა ხელიც განსხვავებულია ამისდა მიხედვით. ყველა ნიშნით ეს გრაგნილი აღწერის დედანი არ უნდა იყოს. არამედ გარდამაწერი.

დავთრის თავში ნათქვამია: „ქკს უფ. ამ წლის თიბათის. თორმეტს. ბატონის ბძანებით ერეკლეს ციხე ავწერეთ. მე ომან ლაშქარნივისმა. და ყორიასაუღბაშის ნაიბმა ფავლენიშვილმა გლახამ“. შემდეგ უკვე აღწერის ტექსტი იწყება: „ქ. ერეკლეს ციხიდან აზატი ყოველის ფერში: სალეკოშიაც და საქვეყნოშიაც. თოფჩი. ბერუა. ამისი ძმა თორაზა (sic). და გოგია. კომლი. ა. თავი |გ|.“

აღწერილობაში შეტანილია მეკომურის გვარი და თავთარიცხვი და მათი სახელები, რომელნიც ყოველთვის უშუალოდ გვარს მისდევენ ხოლმე, ამნაირად მაგ.: „ქ. აქავ. აზატი. ბატონის ოქმით. დედოფლის ჯილავდარი. იმნაძე. ბერი. და ამისი ძმისწული. მღვდელი. ქრისტეფორე. კომლი. ა. თავი. ბ.“.

აღწერა საბატონოებისა და სოციალური მდგომარეობის და მიხედვით ცალ-ცალკე ჯგუფებად არის დალაგებული და თვითოეული ჯგუფის შესახებ ცნობას ბოლოში ჯამი მოეპოვება ამ სახით მაგ.: „ქ. იქნა. აზატის კომლის ჯამი ც. თავი. იბ.“.

მაგრამ ბევრგან ადგილია დატოვებული, ჯამი-კი გამოთვლილი და აღნიშნული არ არის.

დავთრის შესავალში ნათქვამია, თითქოს აღმწერთ მხოლოდ ერეკლეს ციხის აღწერა ჰქონოდათ ნაბრძანები. ამ განცხადების თანახმად დავთარში მარტო ამ ადგილის აღწერა იყო მოსალოდნელი, მაგრამ დავთრის შინაარსი გაცილებით უფრო ვრცელია. სახელდობრ, გრაგნილში დაცულია ერეკლეს ციხის, კუკიის, დილომის, მკენეთის, წავკისის, შინდისის, ტაბახმელის, ვაშლოვანის, ერტისის, ბორბალოს, დურნუკის, მარაბდას, ეკლესიას, მარნეულის, ნაზარქანთის, კოდასი, მუხათის, კუმისის, წალასყურის, თელეთის, ხატის თელეთისა და სონღულის მცხოვრებთა აღწერა. მაშასადამე, ამ დავთარში ტფილისის მახლობლად მდებარე 22 სოფლის მოსახლეობის აღწერაც მოიპოვება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ დავთრის შესავალში გადმოწერელს დედნის ცნობა სისწორით არ უნდა ჰქონდეს დაცული, არამედ ტექსტი დამახინჯებული უნდა იყოს.

საეკვეოა აგრეთვე, რომ შესავალში აღნიშნული აღწერის შედგენილობის თარიღიც სისწორით იყოს დაცული. გამოდის, რომ ტფილისის მიდამოები 468 კრონიკონს, ანუ 1780 წ. აუწერიათ. მაგრამ უკვე დავრწმუნდით, რომ არაგვის ხეობის მთისა და ბარის სოფლები იმგვარადვე, როგორც ქსნის ხეობა, მეფის ბრძანებით 1781 წ. აუწერიათ. ქ. ტფილისიც 1781 წ. 5 თებერვალსა და 1782 წ. 3 იანვარს შუა შეიძლება მხოლოდ იყოს აღწერილი (იხ. აქვე გვ. 40). ამის გამო ძნელი დასაჯერებელია, რომ ტფილისის მახლობლად მდებარე სოფლების აღწერა მეფეს ცალკე ბრძანებინა და 1780 წელს მხოლოდ ეს მიდამოები აეწერათ. უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ეს დავთარიც დანარჩენებთან ერთად 1781 წელს უნდა ყოფილიყო შედგენილი და თარიღი გადმოწერის დროს შეცდომით უნდა იყოს აღნიშნული.

ჩვენამდის მეფის სადროშოს ხალხის აღწერის დავთრის კიდევ ერთმა ნაწყვეტმა მოაღწია, რომელიც უშნო ხელით ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი. გრაგნილს თავიცა და ბოლოც აკლია, ამის გამო უთარიღოა.

აღწერა სოფლებრივ და საყმოებად არის დალაგებული. ყოველი მეკომურის შესახებ ნათქვამია, თუ კომლში რამდენი თავი იყო, და რიცხვის შემდგომ თვითოეულის სახელიც არის ხოლმე მოყვანილი, მაგ.:

„ქ. აზნაურშვილი კლიშიაშვილი კომლი |ა| თავი |გ| დავითი, სახლის

კაცი ღვდელი იოსები და შვილი ქაქუცა“.

თვითოეული სოფლისა და საყმოს ბოლოს საერთო ჯამია ხოლმე მოთავსებული, მაგ.:

„ქ. ედიას ობლის ყმის ჯამი თავი |ც|.

ქ მთლათ ქარელის კაცის ჯამი თავი |სია|“.

აღსანიშნავია, რომ ამ ჯამებში მეკომურთა საერთო რიცხვი-კი არა, არამედ თავების რიცხვია მხოლოდ გამოანგარიშებული.

დავთრის გრაგნილის ამ გადარჩენილ ნაწილში შემდეგი 10 სოფლის შესახები ცნობებია მოთავსებული: ქარელის, რუისის, თვალათუბნის, ხვახრელის (sic), დოესის, ხოვლეს, ყარაღაჯის, გრაკალის, სასირეთის, ხანდაგის... აქეთვან ჩანს, რომ ეს ნაწყვეტი მხოლოდ საციციანო-საჯავახოს მოსახლეობის აღწერას შეიცავს. ამასთანავე ცხადია, რომ ეს გრაგნილი დავთრის გარდანაწერს წარმოადგენს.

რაკი გრაგნილი უთარიღოა, მისი თავდაპირველი შედგენის დროის განსაზღვრა იქ დასახელებულ პირთა ზეობით შეიძლება მხოლოდ. აღწერაში-კი შემდეგი პირები არიან მოხსენებულნი: ზაქარია ციციშვილი სალთხუცესი, სარდალ-მოურავი დავით (ციციშვილი), მზეჭაბუკ ჯავახიშვილი, თეიმურაზ ჯავახიშვილი, ვახუშტ ჯავახიშვილი, მოლარეთხუცესი ელისბარი და სხვები.

ამათგან მზეჭაბუკ ჯავახიშვილი უკვე 1738 წ. ნასყიდობის წიგნში გვხვდება (ქსნ სძქლნი II, 394). ხოლო ზაქარია ციციშვილის სალთხუცის 1786 წ. ვალის წიგნი მოგვეპოვება (იქვე III, 522).

მაგრამ ზემოდასახელებულ პირთაგან მხოლოდ დავით ციციშვილის შესახები ცნობა გვაძლევს დათარიღების მტკიცე საფუძველს.

თვითვე დავით ციციშვილი 1773 წ. თავისთავს მხოლოდ ქალაქის მოურავად იხსენიებს (ს^ქს სძ^ვლნი III, 9). ასევე უწოდებს თავისთავს იგი 1780 წ. არზაშიც (იქვე III, 10) და მარტო 1783 წ. გიორგობის 25-ს დაწერილ საბუთში დავით ციციშვილი თავისთავს უკვე „სარდალ-მოურავად“ იხსენიებს (იქვე III, 11). რაკი დავთრის ამ ნაწყვეტში დავით ციციშვილი სარდალ მოურავად არის აღნიშნული, ცხადია, აღწერა შეუძლებელია 1780 წ-ზე ადრინდელი იყოს. მეორის მხრით მზექაბუკ ჯავახიშვილის მოხსენებულობის გამო, რომელიც უკვე 1738 წ. ნასყიდობის წიგნში ჩანს, ამ დავთრის 1780 წლის ბევრად შემდგომად მიჩნევაც ძნელია. ხოლო რათგან ამ ათეულში აღწერა მარტო 1781 წ. მოხდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ძეგლი მეფის სადროშოს 1781 წ. აღწერის დავთრის ნაწყვეტი უნდა იყოს.

არსებობს აგრეთვე ზემო-ქართლის სადროშოს დავთრის ერთი ნაწილიც, რომელიც თუმცა უთარილოა, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ამავე ხანას უნდა ეკუთნოდეს. ჯერ-ჯერობით ამ დავთრის ორი გრაგნილია აღმოჩენილი, რომელნიც ორივე ერთმანეთთან უნდა იყვნენ დაკავშირებული.

ზემო-ქართლის ხალხის აღწერის ამ დავთრის ერთი ნაწყვეტი ქალაქის გრაგნილზეა შნოიანი ხელით დაწერილი. თავი ამ გრაგნილს მოგლეჯილი აქვს, ამის გამო დავთრის თარიღი არ არის დაცული. ხალხის აღწერა სოფლებრივ და საყმოებისა და მიხედვით დალაგებულ ცნობებს შეიცავს მოსახლეობის შესახებ.

აღნიშნულია თვითოეულ კომლში რამდენი თავი იყო და თვითოეული თავის სახელიც უშუალოდ გვარის შემდგომ არის ხოლმე მოყვანილი. ამგვარად მაგ.:

„ქ. ქვემო ხვითს. თაქთაქიშვილი იოანე კომლი. ა. თავი. ა.

ქ. აქავ ამისიე ყმა ნარიმაშვილი ნინია და გლახა. კომლი. ა. თავი. ბ.

ამ უკანასკნელი თავისებით, თავების სახელების უშუალოდ გვარის შემდგომ მოთავსებით, ეს დავთარი ტფილისის მიდამოების სოფლების 1781 წლის დავთარს მიაგავს.

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ამ ნაწყვეტში არსად მეკომურთა არც სოფლებრივი და არც საყმოების საერთო რიცხვი და ჯამი მოყვანილი არ არის. ეს გარემოება ამ ნაწყვეტს დავთრის გამარტივებულ სახეობად ჰხდის. რაკი კეფებს რიგობითი რიცხვი არსად აღნიშნული არა აქვთ, ამიტომ იმის განსაზღვრა, თუ გრაგნილს თავში რამდენი უნდა აკლდეს, შეუძლებელია. აღწერის ამ პირველი ნაწყვეტის გრაგნილში-კი შემდეგი 24 სოფლის შესახები ცნობებია დაცული: ... არადეთის, სალოლაშენის, ბრეთის, წვერის, ქვემო-ხვითის, ფხვენისის, ზემო-ხვითის, ზემო-ნიქოზის, ქვემო-ნიქოზის, ქცხინვალის, კეხვის, თირის მონასტრის, აჩაბეთის, მდგვრის, კარბის, თამარაშენის, ქურთის, სვერის, ქემერტის, ძარწემის, რუსთავის, ხვითის, მელვრეკისის და ერგნეთის.

ზემო-ქართლის ხალხის აღწერის დავთრის მეორე ნაწყვეტიც ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი შნოიანი ხელით. მასაც დასაწყისი და ბოლო არა აქვს და ამის გამო ამ ნაწყვეტის დაწერილობის თარიღიც გამოსარკვევია.

აქაც აღწერა სოფლებრივ და საყმოებად არის დალაგებული და კომლისა და თავების რიცხვს გარდა თავების სახელებიც არის აღნიშნული მეკომურის გვარის შემდგომ უშუალოდ, მაგ. ამნაირად:

„ქ. აქავ. ამისივ ყმა. აზნაურშვილი. სავანელი. გიორგი და გრიგოლ. კომლი. ა. თავი. ბ.

ქ. აქავ. სავანელი. ბეციას. ყმა. ცხვარაშვილი ზურაბა. და ამისი შვილი გლაზა. კომლი. ა. თავი. ბ.“

დავთრის მთელ ამ მეორე ნაწყვეტშიც არსად მცხოვრებთა რაოდენობის არც სოფლებრივ და არც საყმოებრივ არც ჯამი და არც რიცხვი არ მოიპოვება.

დავთრის ამ მეორე ნაწყვეტში შემდეგი 17 სოფლის შესახებ არის დაცული ცნობები: ... წიქარაულის, ცხრა-მუხასი, ბრეძის, ატოცის, თიღვისა, ტყისუბნის, წირეთის, ძალინასი, ავლევის, — გრაგნილის ზურგზე: ერედვის, ერგნეთის, ძევერის, შერთულის, მელვრეკისის, ყელქცეულის, სამთავისის (?), ქალის, ბოლიდამ (sic)... გრაგნილის თავისა და ბოლოს დაზიანებულობის გამო, გამოურკვეველი რჩება, თუ რამდენი კეფი, ან რამდენი სოფლის შესახები ცნობა აკლია ამ ნაწყვეტს.

ორივე ნაწყვეტის აღწერის ერთნაირი ტექნიკა და ერთი-და-იგივე ასპარეზი მათ ერთისა-და-იმავე დავთრის ნაწილებად გვაფიქრებინებს.

უთარილობის გამო, ამ ორი ნაწყვეტის თავდაპირველი შედგენის თარიღი უნდა დაახლოვებით მაინც იყოს განსაზღვრული აღწერაში მოხსენებულ პირთა დროისა, და ზეობის მიხედვით. ქართული საგვარეულოების ისტორია ისევე რომ იყოს შესწავლილი, როგორც დასავლეთ ევროპის ისტორიაშია შესწავლილი, ამ ნაწყვეტების დათარიღება ზედმიწევნითაც-კი შეიძლებოდა, მაგრამ ჩვენში ეს დარგი ჯერ-ჯერობით სრულებით ხელუხლებელია. ამიტომ ამ ორი გრაგნილის დაწერილობის დროის გამორკვევა მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება.

პირველ ნაწყვეტში სხვათა შორის იხსენიებიან: აბაშიძე დავით სალთხუცის ყმა, —თამარაშენს მაჩაბელი ფარსადან, ლუარსაბ, რევაზ, ელიზბარ და დათუა, —ფარსადან მაჩაბლის ყმა, სულხან მდივნის (ბეგთაბეგიანთ) ყმა, ოთარ მინბაშის საუფლისწულო ყმა.

მეორე ნაწყვეტში-კი მოხსენებული არიან: ამირეჯიბი მზექაბუკი და დავითი, ამირეჯიბი ზაზა, ავთანდილ ხერხეულიძე, ფალავანდიშვილი ერეკლე, ფალავანდიშვილი ქაიხოსროს შვილი ზაალ, ფალავანდიშვილი უზბაში გოგია და მისი ძმა ბოქაულთ-ხუცესი ზურაბ, ამილახვარი იესე, ქაიხოსრო და ქაიხოსროს შვილი ნინია, გოგია, —ამილახვრისშვილი მინბაში ოთარ და ნინია და სხვანი.

ამათგან ფარსადან, რევაზ, ელიზბარ და დათუა მაჩაბლები 1778 წ. მორიგეობის წიგნში არიან მოხსენებულნი (სქს სძვლნი I, 419). ხოლო პირადად

ფარსადან მაჩაბელი 1785 წ. ერეკლე II-ის მიწერილობაში იხსენიება ხევისთავად (ს^ქს სძვ^ლნი III, 199) და 1787 წ. საბუთშიც გვხვდება (იქვე III, 200).

ზაალ ფალავანდისშვილი-კი უკვე 1750 წ. ხელს აწერს დავითაშვილების გაყრილობის წიგნს (ს^ქს სძვ^ლნი II, 481). მაგრამ იხსენიება 1782 წ. ერეკლე II-ის ბრძანებაშიც (იქვე, II, 487). დასასრულ, ამირეჯიბი ხუთასისთავი ზაზა ამოწმებს ნათლისმცემლის მონასტრის 1779 წ. ნასყიდობის წიგნს (ისტ. საბ. V, 94).

ამ ცნობებისდა მიხედვით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ ზემო-ქართლის სადროშოს დავთრის ეს ორი ნაწყვეტი დაახლოვებით მე-XVIII-ე ს. სამოცდაათიან, ან ოთხმოციან წლებში უნდა იყოს შედგენილი, ე. ი. ან 1774 წლის, ან არა და 1781 წ. აღწერის ნაწილებს უნდა წარმოადგენდენ.

§ 3. ხალხის აღწერა მე-XVIII ს. უკანასკნელ ათეულებში.

ზემომოყვანილი ცნობებისა და ძეგლებითგან ირკვევა, რომ ხალხის აღწერა გარკვეულ დროს წესიერად წარმოებდა ხოლმე და მთელ აღმოს. საქართველოს ეხებოდა. ხოლო რაკი ქართული სახელმწიფო სამართლის კანონების თანახმად ქვეყანა უნდა შვიდ წელიწადში ერთხელ ყოფილიყო აღწერილი და უკანასკნელი, ჩვენ მიერ განხილული, აღწერა 1781 წელს მოუხდენიათ, ამიტომ ამის მომდევნო მორიგი აღწერა უნდა 1788 წელს მომხდარიყო, ანუ 476 ქრონიკონს ქართული წელთაღრიცხვით.

მაგრამ ასეთი თარიღის მქონებული დავთარი, ნაწყვეტის სახითაც-კი, ჯერ არა ჩანს. არსებობს მხოლოდ ზოგადი სტატისტიკური ცნობების შემცველი ერთი საბუთი, რომელშიც მისი უცნობი დამწერი ქართლის 8 საგამგეო ერთეულის მცხოვრებთა კომლობრივსა და თავობრივ რიცხვებსა და ბოლოს საერთო ჯამსაც აუწყებს მკითხველს. როგორც ქვემოთ ამ ძეგლის განხილვის დროს დავრწმუნდებით, ეს ცნობები სწორედ ამ დროის აღწერის დავთრების მიხედვით უნდა იყოს გამოანგარიშებული და ამ წყაროებითგანვე უნდა იყოს ამოღებული.

მოგვეპოვება აგრეთვე ერთი ძეგლი, რომელსაც თარიღად 482 ქრონიკონი აზის, და რომელიც, მაშასადამე, 1794 წელს არის დაწერილი. ამ საბუთში ამდროინდელი ზემო და შიდა ქართლის 121 სოფელია რიგზე ჩამოწერილი და თვითოეული სოფლის სახელის გასწვრივ მეკომურისა და ხიზნის საერთო რიცხვია აღნიშნული. სამწუხაროდ ამ ცნობების დამწერს გარკვევით არა აქვს ნათქვამი, თუ საითგანაა ეს სტატისტიკური ცნობები ამოღებული, მაგრამ ეტყობა, რომ ახალს, 1794 წელს მომხდარ აღწერაზე უნდა იყვეს დამყარებული, საქართველოში არსებული კანონის მიხედვით 1788 წლის შემდგომ 1795 წელს უნდა აეწერათ ქვეყანა, მაგრამ ეტყობა რაიმე მიზეზის გამო მთავრობამ აღწერა ერთი წლით უფრო ადრე მოახდინა (იხ. აქვე გვ. 42).

აღმ. საქართველოს სამეფოს უკანასკნელი აღწერა 1799 წელს მოუხდენიათ. ხალხის აღწერა ყველგან მოასწრეს თუ არა, ჯერ არა

ჩანს, მაგრამ გიორგი მეფეს აღწერის შესახებ განკარგულებაც გაუცია და აღწერნიც დაუნიშნავს. ტფილისისა და მისი მიდამოების აღწერა პანტელაშვილსა ჰქონია დავალებული, მაგრამ მას ამ მინდობილობის დამთავრება ვეღარ მოუხერხია. ამ პანტელაშვილს ეს გარემოება თვითვე აქვს აღნიშნული 1799 წ. დაწერილ ერთ საბუთში. იქ ნათქვამია: მეფის ბრძანებით მე პანტელაშვილს უნდა ტფილისი და მისი მიდამოების სოფლები ამეწერა. მაგრამ მხოლოდ ტფილისის აწერა მოვასწარი. აღწერის თანადამხდურნი იყვნენ არუთინ დოლბანდელი და ბაღდასარ თამაშაშვილი (იხ. დ. ფურცელაძის Крест. грам., გვ. 72). სამწუხაროდ ჯერ-ჯერობით არც ეს 1799 წ. ტფილისის აღწერის დავთარი ჩანს და არც საქართველოს დანარჩენი ადგილების ამ წლის დავთრების ნაწყვეტები მაინც.

თავი მეოთხე. ქალაქის აღწერის დავთრები.

თავის ადგილას აღნიშნული გვქონდა, რომ ქალაქები, უმთავრესად ტფილისი და გორი, თელავიც, ცალკე აღსაწერ ერთეულებად ითვლებოდნენ და მათ აღწერასაც ცალკე ადგენდნენ ხოლმე. „დასტურლამალ“-ში დაცული ამის შესახები დებულებაცა და გადარჩენილი ძეგლებიც ამ გარემოებას ადასტურებენ. მაგრამ ქალაქების აღწერის დავთართა მომეტებული ნაწილი დროთა განმავლობაში და მტრებისაგან განადგურებული ჩანს.

გადარჩენილთაგან უძველესად, ჯერ-ჯერობით მაინც ქ. გორის მცხოვრებთა აღწერის დავთარი უნდა მივიჩნიოთ, რომელიც ქალაქის გრაგნილზეა დაწერილი. გრაგნილის კეფებს სათვალავები აქვსთ და ამის წყალობით ირკვევა, რომ თავში პირველი კეფი აკლია. რამდენი კეფი აკლია ბოლოში, ძნელი გადასაწყვეტია.

გრაგნილის პირველი კეფის მოგლეჯილობის გამო დავთრის შედგენილობის თარიღი დაცული არ არის, მაგრამ, რაკი აღწერაში იგივე პირები არიან მოხსენებულნი, რომელნიც მეწინავე სადროშოს 1721 წ. დავთარში არიან შეტანილნი, ამიტომ გორის ეს აღწერაც დაახლოვებით იმავე ხანს, მე-XVIII ს. პირველ ათეულებს უნდა ეკუთნოდეს.

ამ დავთრის შედგენილობის ტექნიკური თვისებები ცხად-ჰყოფენ, რომ ეს აღწერა მაინც 1721 წ. აღწერის ნაწილი არ უნდა იყოს. მის შემდგენელს სულ სხვა წესით აქვს მცხოვრებნი აღწერილნი, ვიდრე 1721 წ. დავთრის მდივანს. სახელდობრ, ქ. გორის დავთარში არსად საკომლოების თავების არც სახელები და არც რიცხვი აღნიშნული არ არის. ბოგანოთა კომლობრივობაც-კი არცერთგან მოხსენებულნი არ არის. ხშირად მათი გვარებიც-კი არ იხსენიება. ამ თვისებების გამო საფიქრებელია, რომ ქ. გორის ეს დავთარი 1721 წ. აღწერაზე უწინარესი უნდა იყოს.

ქალაქების აღწერის მერმინდელი დავთრები 1781 წლამდე ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ 1781 წ. უწინარესი დავთრებიდან ამოღებული ცნობები აღმოს. საქართველოს 1770 წ. ერთ ზოგად სტა-

ტისტიკურ ამონაკრებში მოგვეპოვება, რომლის შესახებაც ქვემოთ (აქვე გვ. 39—40) გვექმნება საუბარი.

ქ. ტფილისის ხალხის აღწერის დავთრის ერთი ნაწყვეტია გადარჩენილი, რომელსაც არც თავი აქვს და არც ბოლო და ამის გამო უთარი-ლოა. შერჩენილი ნაწყვეტი შეიცავს ჯერ, როგორც საფიქრებელია, ან დედუფლისა და ან კათალიკოზის ყმათა აღწერას, შემდეგ ასეთი სათაურებია: „ქალაქში კათოლიკოსისა“, „ბატონიშვილი გიორგის ყმა ციხეში“, „ქალაქში ბატონიშვილის გიორგისა“, „ბატონიშვილის ლეონის ყმა“, „იულონ ბატონიშვილისა“. დანარჩენი დავთარს აკლია. როგორც ამ სათაურებითგანაც ჩანს, აქ დაცულია დავთრის ის ნაწილი, რომელშიაც სამეფო სახლობის წევრთა ტფილისში მცხოვრები ყმები არიან აღნუსხულნი.

დავთრის ამ ნაწყვეტში ჩაწერილ პირთა ხელობა, ან თანამდებობა არის ხოლმე აღნიშნული, თუ ის ხელოსანი, ან მოხელე, ანდა რაიმე თანამდებობის მქონებული იყო, გვარი და სახელები. არც „კომლი“ და არც „თავი“ არსად სწერია. საფიქრებელია მხოლოდ, რომ დავთრის მარცხენა და მარჯვენა კიდეებზე აღნიშნული რიცხვნიშნები სწორედ კომლისა და თავის ოდენობის გამომხატველი უნდა იყვნენ.

დავთრის ეს ნაწყვეტი თავისი თვისებებით თვალსაჩინოდ განსხვავდება ყველა სხვა ჯერეთ ცნობილი დავთრებისაგან. იგი ავხელად დაწერილი ძეგლის შთაბეჭდილებას ახდენს, რათგან ბევრგან მთელი სტრიქონებია გადახაზული, ან და მთელი სტრიქონებია მარჯვენა კიდეზე მოთავსებული ჩანამატის სახით, ზოგან რიცხვნიშნებიცაა გადასწორებული.

ამას გარდა ეს ნაწყვეტი უფრო უკვე შედგენილი დავთრის ცნობების შემოწმებას მიაგავს, ვიდრე თვით დავთარს. ამ ძეგლის ეს საგულისხმო თავისებურება შემდეგი მაგალითითგანაც ნათელი შეიქმნება. იქ სხვათა შორის მაგ. სწერია:

„ო დ ქ. შადინანთ ისაია, ამისი შვილი თომა, დონდუა და ნოგია გ.

ქ. შადინანთ მიკირტუმა ამოწყვეტილა

ქ. ანტონა მომკვდარა

ო ა ქ. მკალავი ღარიბა

ქ. პაპა ამისი შვილი თათულა აყრილა ველისციხეს

ქ. ელიბილი (sic) ზაქარია თითონ იპოვნოს

ო ა ქ. ყაზაზი აკოფაშვილი გურგენა

ქ. დავითას ძმა მელქია კრწანისში სწერია“.

ცხადია, რომ ჩვენგან ხაზგასმული ცნობები თანამდებობის პირისაგან რომელიღაც უკვე არსებული აღწერის ცნობათა ან შემოწმებასა და შესწორებას წარმოადგენს, ან არა და წინანდელი აღწერის დავთრის ახალის შესადგენად წარმოებულ წინასწარ მუშაობას უნდა გვისურათებდეს.

ტფილისის აღწერის დავთრის ეს ნაწყვეტი დაზიანებულობის გამო უთარილოა. მისი დაახლოვებითი დათარიღებისათვის შეიძლება

ის მოსაზრება იყოს გამოყენებული, რომ აქ ლევან ბატონის შვილის ყმა არის აღრიცხული. ლევანი - კი 1781 წ. გარდაიცვალა. ამიტომ ეს დავთარი რომ 1781 წელს ყოფილიყო შედგენილი, მაშინ აქ ლევანი მოხსენებული არ იქმნებოდა, არამედ მისი ქვრივი „ნინა ბატონის რძალი“ ისევე, როგორც ქ. ტფილისის 1781 წ. დავთრის სტატისტიკურ ამონაკრებშია, სადაც ლევან ბატონის შვილი არა ჩანს და მხოლოდ მისი ქვრივის „ნინა ბატონის რძლის“ ყმაა აღნიშნული.

ამგვარად, ეს ნაწყვეტი 1781 წ. დავთარზე უფრო ადრეულად უნდა ვიგულისხმოთ. ხოლო რაკი ქართლ-კახეთის სამეფოს ამაზე უწინარესი აღწერა 1774 წელს ეკუთვნის, ამიტომ ეგების ეს ნაწვეტი, ან სწორედ იმ დროის ან ამ იმის წინამორბედი დავთრის ნაწილი იყოს.

ამ დავთრის ყველა ზემოაღნიშნული თავისებურება მას მეტად საგულისხმო და მნიშვნელოვან ძეგლად ჰბდის, რომლის შესწავლა არაერთი საყურადღებო საკითხის გამორკვევის საშუალებას აძლევს მკვლევარს.

თავი მესამე. სტატისტიკური ამონაკრებები აღწერის დავთრებითგან.

ხალხის აღწერის თვით დავთრებს გარდა საქართველოს მთავრობის სათანადო ორგანოებს იქითგან ამოკრებილი ზოგადი ცნობებიც ჰქონდა ხელთ მცხოვრებთა საერთო ჯამების სახით. ცნობილია მაგ. ქართველი ჟამთააღმწერლის მიერ მოყვანილი მოლაშქრეთა საერთო რაოდენობა, რომელიც 1254 წლის აღწერის მიხედვით არის გამოანგარიშებული და რომლის შესახებ „საქ. ეკონომიური ისტორიის“ ამ წიგნში ქვემოთ, თავის ადგილას, განსაკუთრებით გვექმნება საუბარი.

ვახტანგ VI-ის დროინდელი ქართლის სამეფოს ოთხივე სადროშოს მე-XVIII ს. დამდეგისათვის არსებული ცნობები მოყვანილია „დასტურლამალ“-ში.

1170 წლისთვის ქართლ-კახეთის სამეფოს მთავრობას შეუდგენინებია განსაკუთრებული საბუთი მთელი სამეფოს მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ. მისი ქართულად დაწერილი ტექსტი მოსკოვის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში ინახებოდა, რათგან ერეკლე II-ეს ეს საბუთი რუსეთის მთავრობისათვის გაუგზავნია იმდროინდელი საქართველოს დემოგრაფიული მდგომარეობის წარმოსადგენად.

ეს ძეგლი პროფ. ალ. ცაგარელმა აღმოაჩინა და ცნობა ამის შესახებ და მისი შინაარსი რუსულად მოათავსა თავისი ნაშრომში „Новые архивные материалы“ და სხვა, რომელიც 1883 წელს გამოქვეყნდა (იხ. Журн. Мин. Народ. Прос. 1883 г. იანვრის №-ში). ცაგარელის ცნობით საბუთი თითქოს 1760 წელს უნდა იყოს დაწერილი, მაგრამ საფიქრებელია, რომ აქ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს შეპარული, რათგან ცაგარელისავე სიტყვითგან ვიცით, რომ ეს საბუთი 1768—1771 წ. საქართველოს შესახები საბუთების შემცველ შეკვრაში ყოფილა მოთავსებული („Грция 1768—1771 г.“).

ამ საგულისხმოსა და მნიშვნელოვანი ძეგლის ქართული ტექსტი ალ. ხახანაშვილმა გამოაქვეყნა 1898 წელს „კვალ“-ის № 11-ში, გვ. 194—195-ზე.

ქართულ ტექსტს თარიღად „ჩლო აპრილის ე“ უზის, ე. ი. საბუთი მართლაც 1770 წელს 5 აპრილს ყოფილა შედგენილი.

ეს ძეგლი იმ მხრივ არის მნიშვნელოვანი, რომ მთელი აღმ. საქართველოს მოსახლეობის შესახებ გვაწვდის სტატისტიკურ ცნობებს, როგორც ქალაქების მცხოვრებთა, ისევე სოფლის მკვიდრთა შესახებ. ამასთანავე მხოლოდ ამ ძეგლში მოგვეპოვება ცნობა ჩვენი ქვეყნისა და სამეფოს მოსახლეობის დანაწილებაზე ეროვნების მიხედვით ისე, რომ მკვლევარს საშუალება აქვს გამოარკვიოს, 1770 წლისათვის ამ მხრივ რა რიცხვობრივი და პროცენტული დამოკიდებულება არსებობდა.

შემდეგ, ჩვენამდის მოაღწია ქ. ტფილისის 1781 წ. 5 თებ.—1782 წლ. 3 იანვ. აღწერის დავთრის მიხედვით შედგენილმა დედაქალაქის მოსახლეობის შესახებმა ზოგადმა სტატისტიკურმა ცნობამ. ეს ძეგლი ორ მთავარ ნაწილად იყოფება: პირველს, მოკლე ნაწილში ტფილისის ყველა უბნისა და გარეთუბნების მცხოვრებთა კომლობრივი რაოდენობაა აღნიშნული და შემდეგ ქალაქის ხუთივე ნაწილის მოსახლეობის საერთო ჯამი არის მოყვანილი.

მეორესა და უდიდეს ნაწილში ტფილისის მოსახლეობის სოციალური შემადგენლობის სურათია გადაშლილი და მოყვანილია, რომელ მებატონეს, ან დაწესებულებას რამდენი კომლი ყმა ჰყავდა, ან რამდენი „მოქალაქე“ ირიცხებოდა.

„მოქალაქეთა“ დაწვრილებითი აღწერილობისათვის განსაკუთრებული „ქალაქის მოქალაქეთა დავთარი“ ყოფილა.

ამ ძეგლის შედგენილობის ტექნიკური თვისებების მხრით დამახასიათებელია, რომ არსად მეკომურთა თავების რიცხვი აღნიშნული არ არის. ამ საბუთის მეორე თავისებურებას ის შეადგენს, რომ მოსახლეობის რაოდენობის აღმნიშვნელი რიცხვობრივი ცნობები ხალხის აღწერის დავთრებში მიღებული წესის თანახმად ყოველი სტრიქონის ბოლოსა და მარჯვნივ-კი არ სწერია, არამედ რიცხვნიშანი ყოველთვის მარცხენა კიდეზეა მოთავსებული და არამც თუ სტრიქონს, თვით ქანწილსაც-კი¹⁾ წინ უძღვის. ამ თავისებურებით ეს ძეგლი ანგარიშის წიგნს მიაგავს უფრო, ვიდრე აღწერის დავთარს.

ხელთა გვაქვს ერთი უთარილო ზოგადი სტატისტიკური ამონაკრები, რომელიც შემდეგი 37 ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის რაოდენობას გვიხატავს: ქ. გორის, ახალდაბის, ხელთუბნის, ფხვენისის, კარბის, ბერთელის, ძევერის, თორტიზის, დიდ-გარეჯვარის, ახრისის, მეჯვრისხევის, ზერტის, სვენეთის, კვარხითის, ვარიანის, თამარაშენის, აჩაბეთის, ქურთის, ქემერტის, სეიდის, დიცის, ფრიცის, ქცხილვანის, დგვრისის, ერგნეთის მელვრეკვისის, რუისის, არადეთის, დირბის, ბრეთის, ქვემო ნიქოზის, ზემო-ხვითის, ქვემო-ხვითის, ბროწლეთის, ნიქოზის, ერედვისა და სურამისა.

¹⁾ ამ ტერმინის განმარტება იხ. ჰემ „ქართ. პალეოგრაფია“-ში.

ამ ძეგლის თავისებურებას ის არა-ჩვეულებრივი გარემოება შეადგენს, რომ სოფლებში თითქმის განსაკუთრებით ხიზანთა რიცხვია დასახელებული, მკვიდრი მცხოვრებნი-კი სოფლებრივ-კი არა, არამედ საბატონოებისდა მიხედვით არიან აღნიშნულნი.

ამ სტატისტიკურ ამონაკრებშიც ცნობები გეოგრაფიულად და საყმოებათა მიხედვით არის დალაგებული. მაგრამ ამ ძეგლის მთელ თავისებურებასა და მნიშვნელობას ის საგულისხმო თვისება წარმოადგენს, რომ თვითოეული ადგილის მცხოვრებთა, ან მოსახლეთა კათეგორიის ერთ-რიცხვადი რაოდენობა თუ ანგარიშის წარმოების წესის თანახმად მარცხენა კიდეზე სწერია, ყოველი სტრიქონის მარჯვენა მხარეზე იგივე რაოდენობა ცალ-ცალკე ერთეულებად არის ხოლმე აღნიშნული, მაგ.:

„O იმ ქ: ახალდაბის ხიზანი“

ო ჟ ქ: ხელოუბანს: ხიზანი დკლვ"

ცხადად ეტყობა, რომ სტრიქონის მარჯვნივ მოთავსებული ცალკეული რიცხვნიშნები დავთრებითგან ამოწერილი ცნობებია. ცალკეულ ცნობათა დავთრითგან ამნაირად ამოწერის შემდგომ, ამ ძეგლის შემდგენელს ამოკრებილი რიცხვების საერთო ჯამი გამოუანგარიშნია და მარცხენა კიდეზე აღუნიშნავს.

ეს ძეგლი სხვათა შორის სწორედ იმიტაც არის საგულისხმო, რომ ზოგადი სტატისტიკური ცნობების შედგენის მთელ პროცესს უშლის ადამიანს თვალ-წინ.

ეს სტატისტიკური ამონაკრები თუმცა უთარილოა, მაგრამ თვით ცნობებში იგივე პირები არიან მოხსენებულნი, რომელნიც მე-XVIII ს. შუა წლების აღწერის დავთარში გვხვდებიან (იხ. აქვე გვ. 22). ამიტომ ამავე დროის უნდა იყოს.

არსებობს არაგვისა და ქსნის ხეობათა მცხოვრებლების ზოგადი ჯამის შემცველი ერთი უთარიღო საბუთი, რომელიც აგრეთვე აღწერის დაფთვებითგან ამოკრებილ ცნობებს შეიცავს. ამ ძეგლში მოყვანილია არაგვის მთისა და ბარისა და ქსნისა და ნაპირის სოფლების შესახებ ცნობები ისე-კი, რომ „მემკვიდრის“, ბოგანოთა, ობლებისა და ხიზანთა მეკომურთა რიცხვი ცალ-ცალკეა დასახელებული. თავების რაოდენობა არსად სწეკრია. რაოდენობის მაუწყებელი რიცხვნიშნები მარჯვნივ არის დასმული.

ძეგლი თუმცა დაუთარილებელია, მაგრამ ქსნის ხეობის შესახები ცნობები 1781 წ. ქსნის ხეობის დავთრის ცნობებს მთლიანად უდგება და ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ეს ძეგლი 1781 წ. აღწერის დავთრების მიხედვით შედგენილ სტატისტიკურ ამონაქრებად მივიჩნიოთ.

დაცულია აგრეთვე ერთი საბუთი, რომელიც სტატისტიკურ ამონაქრებს წარმოადგენს და რომელშიც 10 სტრიქონად 10 თემისა და საგამგეო ერთეულის—არაგვისა, ქსნისა, პატარა ლიახვისა, საციციანოს, საამილახვროს სასარდლოს, როსტომის, სამცხეთოს, მუხრან-ბატონისა, დავით სარდლის სასარდლოს და „ქალაქის“, —მცხოვრებთა კომ-

ლისა და თავების რიცხვია აღნიშნული. კომლთა რიცხვი მარცხნივ სწერია, თავებისა კიდე მარჯვნივ. ბოლოს საერთო ჯამია გამოანგარიშებული.

ამ ძეგლის უკანასკნელ სტრიქონში „დავით სარდლის სასარდლო“ იხსენიება. რაკი დავით ციციშვილი სარდლად თავის თავს, როგორც აღნიშნული გვქონდა (იხ. გვ. 34), მხოლოდ 1780 წ. შემდგომ იხსენიებს, ამიტომ ეს სტატისტიკური ამონაკრებიც შესაძლებელია მხოლოდ 1780 წ. შემდგომი დროის აღწერის დავთრებზე იყოს დამყარებული.

თუმცა ამ ძეგლს თარიღი თითონ არა აქვს, მაგრამ ზურგზე იმავე ხელით, მაგრამ უფრო წვრილად სწერია: „ქკს უობ (472): ამ წლის მარიამობისა :ა: დაწერილი ქკს უოვ: (476) ამ წლ. (sic) მდ თუმანი და ამ მარტის გასულს იქნება თვე: მდ| ამდენი სარგებელი იქნება“-ო. პირველი თარიღი 1784 წ. უდრის, მეორე 1788 წელს. თუმცა ამ სარგებლის გამოანგარიშების ცნობას სტატისტიკურ ამონაკრებთან საერთო არაფერი აქვს, მაგრამ რაკი ორივე ერთი-და-იმავე ხელით არის დაწერილი, ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ სტატისტიკური ამონაკრები 1788 წლისა უნდა იყოს.

მაგრამ ამ ამონაკრების თავში მარცხენა კიდეზე გეზად ფანქრით ვილაცის ხელით სწერია: „1797 წ.“ ასეთი თარიღის საფუძველი ამ საბუთში არსადა ჩანს და ძნელი სათქმელია, მცდარ გამოანგარიშევთან გვაქვს აქ საქმე, თუ მის დამწერს ხელთ სხვა რაიმე უცილობელი ცნობა მოეპოვებოდა, რომლის მიხედვითაც ამ ძეგლის 1797 წ. დაწერილობა ცხადი ხდებოდა?

ამ სტატისტიკურ ამონაკრებში მოყვანილ რიცხვთა შედარება ამ ძეგლის დათარიღებისათვის ჯერ გადამწყვეტ ცნობებს ვერ გვაწვდის. თუ ერთის მხრით არავცსა და ქსანში დასახლებულ მეკომურთა რაოდენობა 1781 წლის ცნობებს უახლოვდება, სამაგიეროდ „ქალაქს“ მცხოვრებთა რიცხვი იმდენად არის 1781 წლის დავთრის ცნობას დაშორებული, რომ მის ამ დროისად მიჩნევა, განსხვავების ასეთი მიზეზისათვის რაიმე დამაჯერებელი განმარტების გარეშე, სრულებით შეუძლებელია.

არსებობს 1794 წ. სტატისტიკური ამონაკრებიც, რომელიც ზემო და შიდა ქართლის 121 სოფლის მცხოვრებთა შესახებ ცნობებს შეიცავს. ამ საბუთს თარიღიცა აქვს და მის დამწერსაც შედგენილობის მიზანიცა და წყაროც მოკლედ დასახელებული აქვს. იქ ნათქვამია: „ქკს უპბ (482). ამ წელს სოფლები დაიწერა და სოფელ-სოფელ რაც მემკვიდრე და ხიზანი კაცი დგას, თავ-თავის სოფელზე გარჩევით სწერია“-ო. მაშასადამე, საფიქრებელია, რომ ეს ამონაკრები 1794 წ. მოხდენილი ხალხის აღწერის დავთრების ცნობებზეა დამყარებული.

ამონაკრების შემდგენელს მოსახლეობის სრული სტატისტიკური სურათის გადაშლა არ ჰქონია მიზნად დასახული. მას თავის ნაშრომში სოფლის მოსახლეობის „მემკვიდრე და ხიზანი კაცი“-ს რაოდენობა აღუნიშნავს. აზნაურთა და ობლების შესახებ ცნობები ამგვარად ამონაკრებში არ ყოფილა. გამოსარკვევია კიდეც, მემკვიდრეთა ჯგუფში ბოგანოებიც არიან ნაანგარიშენი, თუ არა?

ამონაკრებში მხოლოდ მეკომურთა რაოდენობაა აღნიშნული, თავების რიცხვი არსად დასახელებული არ არის. კომლის ოდენობის მაუწყებელი რიცხვნიშნები მარცხენა კიდეზე სწერია, ხიზნისა-კი მარჯვნივ. ამონაკრები ორ გრძელ სვეტად არის დაწერილი და მეორე გვერდზე ორსავე სვეტს ცალ-ცალკე ჯამი მოეპოვება, ამასთანავე შემკვიდრის ჯამი ცალკეა აღნიშნული, ხიზნისა კიდეც ცალკე.

თავი მეთხუთსე. ქართული დემოგრაფიული ძეგლების ზოგადი შეფასება.

§ 1. აღწერის დავთრების მნიშვნელობა.

ზემომოყვანილი მიმოხილვითგან ჩანს, რომ ქართულ სახელმწიფოებრივობას თავის მოთხოვნილებათა შესაფერისად დემოგრაფია წესიერად ჰქონია მოწყობილი. ცხოვრების ნორმალური მიმდინარეობის დროს შვიდ წელიწადში ერთხელ მთელი მოსახლეობა აღიწერებოდა ხოლმე. ასე იყო აღმოსავლეთ საქართველოში, რაც, როგორც დავრწმუნდით, საკანონმდებლო ძეგლებითაც და თვით აღწერის დაცული დავთრებითაც მტკიცდება.

ჯერ-ჯერობით გამოურკვეველია მხოლოდ ასეთივე წესის დასავლეთი საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულებშიც არსებობა. ამგვარი გარემოება იქ ჯერ არც თავისთავად და არც სიგელგუჯრებში მყოფი ცნობებით შეიძლება დადასტურებულ იქმნეს. ჯერ ხანობით არც იმერეთის, არც სამეგრელოს, ან გურიის არც ერთი ხალხის აღწერის დავთარი არ მოიპოვება. ამაზე უფრო დამაფიქრებელია, რომ ხალხის აღწერის შესახებ რაიმე ცნობა არც საბუთებში ჩანს.

მაგრამ საერთოდ დასავლეთი საქართველოს საბუთები შედარებით ცოტაა დაცული და გამოქვეყნებული. ამიტომ ამ საკითხზე საბოლოო უარყოფითი დასკვნა ჯერ მაინც ნაადრევია. მსჯელობის დროს ასეთ სიფრთხილეს ის გარემოებაც გვიკარნახებს, რომ დასავლეთი საქართველოს საეკლესიო ყმების გამოსავლის ბეგრის XVI - - XVII ს. ს. დავთრებმა ჩვენამდისაც-კი მოაღწიეს. ამიტომ თუ ისე სისტემურად და ქრონოლოგიურად მტკიცედ განსაზღვრულ ვადებში არა, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში ყოფილა, თუნდაც დიდი დროგამოშვებით მაინც, ხალხის აღწერის დავთრების არსებობა დასავლეთ საქართველოშიც არის მოსალოდნელი. თუმცა ასეთი ძეგლების გადასარჩენად და აღმოსაჩენად საუკეთესო დრო უკვე წასულია, მაგრამ ენერგიულმა, გულდასმითმა ძებნამ ეგების ახლაც ან აღწერის დავთრების ნაწყვეტები, ან მათი არსებობის კვალი მაინც აღმოაჩინოს.

ცხადია, თუ რა მნიშვნელოვანი და საგულისხმო მასალა უნდა იყოს დაცული ხალხის აღწერის დავთრებში საქართველოს დემოგრაფიული და სოციალ-ეკონომიური ვითარების შესასწავლად. ქართულმა სახელმწიფოებრივობამ შთამომავლობასა და მეცნიერებას საშუალება მისცა უძვირფასესი მასალა ჰქონოდა ხელთ ქართველი ერის დემოგრაფიული ვითარების გასათვალისწინებლად: ყოველი

შვიდი წლის შემდგომ მოხდენილი ხალხის აღწერის დავთრები მკვლევარს სისტემურად წარმოებული აღნუსხვილობის წყალობით ცხოვრების მოძრაობის შესწავლისათვის იშვიათ შესაძლებლობას უქმნიდა. ამ აღწერათა მტკიცედ განსაზღვრული მანძილები და დემოგრაფიულ დაკვირვებათა ასეთი სისტემურობაა მეტადრე ძვირფასი მეცნიერებისათვის: მკვლევარს ამით საშუალება აქვს გამზარკვიოს ის ცვლილებები, რომელიც ერს ყოველი შვიდი წლის განმავლობაში თავს გადაჰხდებოდა და ამ დროის დამლევისათვის ჩამოინაკეთებოდა.

ამ გარემოების მთელი კულტურული მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად საკმარისია გავიხსენოთ, რომ რუსეთის სახელმწიფოებრივობამ, რომელსაც ყოველივე ქართული მედიდურად აბუჩად ჰქონდა აგდებული, საქართველოში ძალმომრეობითი გაბატონების შემდგომ მთელი მე-XIX ს. განმავლობაში ხალხის აღწერა არც საქართველოში და არც თვით რუსეთშიც-კი ორჯელზე, თუ გინდ სამჯერზე მეტად ვერ მოახერხა. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ 1801-2 წ. აღმ. საქართველოს აღწერაც, როგორც უკვე გამოჩვენებულია (იხ. გ. ბოჭორიძის კახეთის აღწერა 1801-2 წ.: „საქ. არქივი 1927 წ. II, 119—185) ზ 1832 წ. კამერ. აღწერაც, როგორც ამის საბუთი აღწერის ქართ. დედნის სახით ხელთა მაქვს, ქართულად ყოფილა შედგენილი და შემდეგ გადაურუსულებიათ. ამგვარად ირკვევა, რომ რუსეთის მთავრობას საკუთარი ძალით ამ საქმის განხორციელების საშუალება არ ჰქონია და მხოლოდ ქართული სახელმწიფოებრივობის იმ დროისათვის ჯერ კიდევ გადარჩენილი აპარატის საშუალებით მოუხერხებია.

სამწუხაროდ, ერთის მხრით ქართული საზოგადოებრივობისა და ეროვნული მაჯისცემის დაძაბუნებამა და შეუგნებლობამ, მეორის მხრით რუსეთის მთავრობისა და მისი ორგანოების პოლიტიკამ ქართული ეროვნული კულტურის გასანადგურებლად და ჩასაკლავად, დასასრულ რუსეთის მთავრობის სათანადო ადგილობრივ დაწესებულებათა მხრით სრულმა გულგრილობამა და უპატრონობამ ამ დიდი კულტურული განძის, ქართული დემოგრაფიული ძეგლების, განადგურებას ხელი შეუწყო. რაც საქართველოს მტრების შემოსევისა და მტარვალობას გადაურჩა, იმის უდიდესი ნაწილი სწორედ მე-XIX ს-ში დაიღუპა, ზემოაღნიშნული მიზეზების წყალობით. ასეთი მიუტევებელი დაუდევრობისა და დანაშაულების წყალობით იმ დიდძალი მასალის მაგიერ, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში სისტემურად, შვიდ წელიწადში ერთხელ მოხდენილი ხალხის აღწერის დავთრების სახით საქართველოს დემოგრაფიის შესასწავლად ქართული სახელმწიფოებრივობისაგან დატოვებული გვქონდა, ახლა უკვე მცირედი ნაწილი-ღა მოგვეპოვება, მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტები-ღა არის გადარჩენილი!

ის ზიანი, რომელიც ამით საქართველოს კულტურულსა და სოციალ-ეკონომიურ ისტორიას მოუვიდა, რასაკვირველია, აუნაზღაურებელია. მაგრამ მით უმეტეს თვალის ჩინსავით უნდა გავუფრთხილდეთ იმ ძალზე შემცირებულ ნაწილსაც, რომელიც განადგურებას გადაურჩა.

შეიძლება აქა-იქ საქართველოში ზოგი რამ ჯერეთ უცნობი დავთრები კიდევაც აღმოჩნდეს. ასეთი ძეგლების მოძებნა-გადარჩენა ქართული მეცნიერებისა

და სათანადო სამეცნიერო დაწესებულებათა უპირველეს ამოცანას უნდა შეადგენდეს, რათგან მოკლე ხანში ეგების მათი კვალიც სამუდამოდ გაქრეს.

ზემომოყვანილი მიმოხილვა მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ ძეგლთა უმრავლესი ნაწილის დაღუპვისდა მიუხედავად, მე-XVIII ს. აღმ. საქართველოს დემოგრაფიული ვითარების შესასწავლად ცოტად-თუ-ბევრად მასალები მაინც მოგვეპოვება. საჭიროა მხოლოდ მათი სასწრაფოდ გამოქვეყნება და შესწავლა.

ამ ძეგლთა განხილვამ და მოკლე დახასიათებამ დაგვანახა, რომ ხალხის აღწერის ტექნიკასაც თავისი ისტორია ჰქონია საქართველოში და რომ დავთრები თავისი ტექნიკური თვისებებითაც შესაძლებელია და უნდა რამდენსამე მთავარ ჯგუფად დაიყოს.

განხილულ დემოგრაფიულ ძეგლთა დამახასიათებელი თვისებების გათვალისწინება მკვლევარს საშუალებას აძლევს მაშინდელი ქართული დემოგრაფიული მუშაობის თითქმის ყველა საფეხური და დარგი წარმოიდგინოს და შეისწავლოს. ხელთა გვაქვს, როგორც ხალხის აღწერისა, ისევე აღრიცხვისა, შემოწმება-შესწორებისა და შეჯამების პროცესის აღმბეჭვდელი ძეგლები, ამას გარდა სხვადასხვა სახისა, სივრცისა და დანიშნულების სტატისტიკური ამონაკრებებიც.

მკვლევარსა და ძველი ქართული დემოგრაფიული ცნობების ყოველი გამოყენებელის მოვალეობაა თვითოეული ამ ძეგლთაგანის თვისება და დანიშნულება სისწორით გაიგოს, რომ მისი შინაარსიც შეუმცდარად ჰქონდეს შეფასებულ და იქითგან გამოკრებილ ცნობებს მათთვის შეუსაბამო მნიშვნელობა არ დააკისროს. ძველი დემოგრაფიული წყაროებით სარგებლობის მთელ სიძნელეს სწორედ მათი ცნობების სისწორით გაგება წარმოადგენს, რათგან თანამედროვე მკითხველმა უკვე ბევრი რამ აღარ იცის, რაც ასეთი ძეგლების მოკლე, ლაკონური ცნობის გაგების საშუალებას აძლევდა ძველ მოხელესა და მკითხველს. ეს გარემოება ასეთი ძეგლების შინაარსს ზოგჯერ მკვლევარისთვისაც გაუგებრად ჰხდის და თითქოს ღირსებასაც უკარგავს. მაგრამ საკმარისია აღამიანმა იმ ძირითად დებულებებს მიაგნოს, რომელზედაც დავთრების ტექსტია დამყარებული, რომ უმაღლესადაა სოციალური ცხოვრების გადაშლილი, ხშირად ფრიად საგულისხმო, ვითარება მისთვის სრულებით გასაგები გახდეს.

ხალხის აღწერის დავთრებისა და სტატისტიკური ამონაკრებების ცნობათა გამოყენებამდე, რასაკვირველია, უნდა გამორკვეული იყოს რამდენად სანდოა ეს წყაროები და რისთვის შეიძლება მათი გამოყენება.

ამ წყაროების გამოყენებადობის საზღვრებისა და სანდოობის საკითხის გამორკვევა უპირველესად ამ ძეგლების შინაარსის სისწორით გაგებაზეა დამოკიდებული. ცხადია, რომ, თუ იქ ისეთი ცნობები ვიგულისხმეთ, რომელთა შეტანა მათ შემდგენლებს ფიქრადაც არ მოსვლიათ, შედეგი სრულებით მცდარი იქმნება.

რასაკვირველია, ეს საკითხები თვითოეული ძეგლის შესახებ ცალკე და განსაკუთრებით უნდა იყოს განხილული, მაგრამ ასეთი დაწვრილებითი განხილვა აქ უადგილო იქმნებოდა. ამიტომ ამ წყაროთა ზოგადი დახასიათებით უნდა დავკმაყოფილდეთ.

§ 2. აღწერის დავთრების დაკვირვების ასპარეზი.

ხალხის აღწერის დავთრებისა და სტატისტიკურ ამონაკრებთა ცნობების გამოყენების დროს მკვლევარს უპირველესად უნდა ახსოვდეს, რომ ამ ძეგლებში მთელი მოსახლეობა არ არის აღნუსხული, რომ ძველი ქართული დავთრები მთელი მოსახლეობის აღწერას არ წარმოადგენდნენ.

ხალხის აღწერის დროს სახელმწიფოს ხელისუფლებას ორი მთავარი მიზანი ჰქონდა: 1. ლაშქრად გახაწვევად გამოსადეგ მამაკაცთა რაოდენობისა და 2. სახელმწიფო გადასახადებისა და სხვა გამოსავლის მოსალოდნელი ოდენობის გაგება. ეს გარემოება მეწინავე სადროშოს 1721 წ. დავთარში მკაფიოდ არის აღნიშნული: „აღვწერეთ ამა დავთართა შინა რომელთა ძალ-ედვა აბჯართა და ცხენტა კმარებანი, გინა სამეფოთა ხარკთა და ბეგართა გამოღებანი“-ო.

რაკი ქალებსა და ბავშვებს არც იარაღის ხმარება შეეძლოთ, არც სახელმწიფო გადასახადები ეთხოვოდათ, ამიტომ მათ შესახებ იქ არც არის რამე ნათქვამი. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ დავთრებში არამცთუ მოსახლეობის ორთავე სქესის შესახებ არ ყოფილა ცნობები, არამედ მამაკაცთა მთელი რაოდენობაც-კი არ აღუნუსხავთ. მამრობითი სქესის წარმომადგენელს სამხ. ბეგარა მხოლოდ სრულჰასაკოვნობის შემდგომ ევალებოდა მოხუცებულობამდე, ამიტომ დავთრებში მამრობითი სქესის მთელი რაოდენობა-კი არაა, არამედ მხოლოდ სრულჰასაკოვანი მოხუცებულობამდე არიან შეტანილნი: ბავშვები და მოხუცებულნი აღურიცხველნი ყოფილან.

მაგრამ აღწერის მოქმედების ასპარეზი მარტო ამ სამხედრო ბეგარის მოთხოვნილებით გამოწვეული სქეს-წლოვანების ზემოაღნიშნული ფარგლებით არ იყო შემოზღუდული. რაკი ხელისუფლებას დავთრების შედგენის დროს გადასახადების რაოდენობის ვარაუდიც აინტერესებდა, ამიტომ აღწერაში მხოლოდ ისეთნი ყოფილან შეტანილნი, რომელთაც გადასახადების გამოღება შეეძლოთ. ვისაც არავითარი სახსარი არ ჰქონდა და გადასახადის გამოღებისათვის არავითარი წყარო არ გააჩნდა, ე. ი. უმიწა-წყლო და ღარიბ-ღატაკი, თუნდაც სრულჰასაკოვანი მამაკაცი ყოფილიყო, დავთარში, მაშასადამე, შეტანილი არ ყოფილა. ეს გარემოება 1721 წ. აღწერის შესავალში ხაზგასმითაა აღნიშნული: „რომელთა არა ძალ-ედვის ყოვლისა რასამესი კმნა და გამოღება,... არა აღვწერეთ წიგნსა ამას შინა“-ო.

უეჭველია, ასეთ პირთა სია ცალკე იქმნებოდა. სამხედრო ბეგარისა და გადასახადებისაგან განთავისუფლებისათვის, რასაკვირველია, სათანადო ორგანოების დადგენილება იყო საჭირო, რათგან ასეთი მნიშვნელოვანი შეღავათის მინიჭებას მდივან-მწიგნობრების სურვილსა და ნებაყოფლობაზე ვერავინ მიაგდებდა. მომავალში ეგების აღწერის საერთო დავთარში ასეთ აუწერელთა სიაც აღ-

მოჩნდეს, მაგრამ მთავარი დებულება, რომელსაც აღწერის დავთრების ცნობების გამოყენებელმა მკვლევარმა უნდა ანგარიში გაუწიოს, მაინც უცვლელი რჩება.

ყველა ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ სახელმწიფოსადმი ვალდებულებათა მომხდელობის თვალსაზრისით საქართველოს მთელი მოსახლეობა ორ მთავარ ნაწილად იყოფებოდა: ერთს **შეუძლებელნი** შეადგენდენ, მეორეს კი დევ **„შეუძლებელნი“**. პირველ ჯგუფს ყოველი სრულჭასაკოვანი მამაკაცი ეკუთნოდა მოხუცებულობამდის, მეორე ჯგუფს-კი ყოველი მღედრობითი სქესის წარმომადგენელი, უსრულჭასაკოვანი, მოხუცებულნი და ღარიბ-ღატაკნი.

ამ განმარტების შემდგომ ადვილი წარმოსადგენელია, თუ რანაირი შეცდომა მოუვა ადამიანს, აღწერის დავთრების ცნობათა ამ თვისებებს რომ ანგარიში არ გაუწიოს და იქ მოხსენებული მოსახლეობა მთელი მაშინდელი, თუნდაც მხოლოდ მამრობითი, მოსახლეობის სრულ აღრიცხვად მიიჩნიოს.

უნდა ითქვას, რომ ზემოაღნიშნული დებულების და მიუხედავად, დავთრებში ყველგან ობლები, ე. ი. უჭასაკონი, შეტანილნი არიან, ზოგან შეუძლებელიც აქა-იქ იხსენიება. ამას გარდა აყრილი და ამოვარდნილი საკომლოების შესახებაც მოიპოვება ცნობები. ამ გარემოების განსამარტავად უნდა აღინიშნოს, რომ ობლები იმიტომ იხსენიებიან, რომ საკომლოს წარმომადგენელი არიან, დანარჩენი-კი უჭასაკონი აღნიშნულნი არ არიან. აყრილთა და ამოვარდნილთა აღწერაც საკომლოების აღრიცხვის მიზნით არის ნაკარნახევი. შეუძლებელთა შესახები ცნობები ყველა დავთარში არ მოიპოვება და იქაც, სადაც ასეთი ცნობები გვხვდება, მაინც იშვიათ გამონაკლისს წარმოადგენს, რომლის მიზეზი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

§ 3. ხალხის აღწერის დავთრების ცნობათა სანდოობის საკითხი.

ბუნებრივად იბადება საკითხი ხალხის აღწერის დავთრების ცნობათა სანდოობის შესახებაც. როგორც ყოველ ადამიანურ საქმეს, აღწერასაც შეიძლება დასტყობოდა მოვალეობისადმი დაუდევრობისა, ან და თვით ბოროტმოქმედების კვალიც-კი. ეხლაც-კი სტატისტიკური აღწერის ღროს ეს გარემოება გასათვალისწინებელია. მით უმეტეს მკვლევარს ასეთი ექვი ძველი ძეგლების გამოყენების დროს შეიძლება დაეხადოს.

აღსანიშნავია, რომ ბოროტმოქმედების შესაძლებლობა დავთრების შედგენის დროს ძველ საქართველოშიც მთავრობას დავიწყებული არ ჰქონია. როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, უნებლიეთი და ნებისითი შეცდომების გამოსასწორებლად, თუ თავითგან ასაცილებლად მთავრობას სხვადასხვა საშუალებებისათვის მიუმართავს. დავთრების ცნობათა მცდარობა შესაძლებელია, ან აღწერის შემდგენელი მდივან-მწიგნობრის ბრალი ყოფილიყო, ან თვით აღსაწერი მოსახლეობისა, რომელსაც გადასახადებისა და ბეგარის თავითგან ასაცილებლად მე-

კომურთა რაოდენობა შეიძლება ან მთლიანად შეემცირებინა, ან თავების რიცხვი ნამდვილზე ნაკლებად ეჩვენებინა.

მდივან-მწიგნობრის მხრით ცნობათა ამა-თუ-იმ მოსაზრებით არა-სისწორით შეტანისაგან უზრუნველ-საყოფელად კანონი აღსაწერად მარტო მდივან-მწიგნობარსა და ერთ მწიგნობარს-კი არ გზავნიდა, არამედ, ან ორ მდივან-მწიგნობარს, ან ერთ მდივან-მწიგნობარსა და ერთ მხლებელს და თანაც ყოველთვის სადროშოს სარდალსაც თავისი ამალითურთ. ამიტომ მდივან მწიგნობარს აღწერის ცნობათა ბოროტ-განმზრახველობით დაეთარში არა-სისწორით შეტანა მეტად გაუძნელდებოდა.

მაგრამ სვინიდიისიერსა და ბეჯით მდივან-მწიგნობარსაც დავთრის სისწორით შედგენა მხოლოდ მაშინ შეეძლო, თუ ასაწერი მოსახლეობა ცნობებს არ დაუმაღავდა, რათგან აღმწერს, რასაკვირველია, არ შეეძლო მიმხედარიყო, დაუმაღლა თუ არა მებატონემ თავის ყმათა რიცხვი, ან მეკომურთა თავების რაოდენობა და ვინაობა. მოსახლეობის მხრით ცნობების დამალვის ამბავი საქართველოს მთავრობამ იცოდა და ეს გარემოება გათვალისწინებულიც ჰქონდა. ამის საბუთად აქ ერთი მაგალითის მოყვანაც კმარა. სახელდობრ, საქართველოს მთავრობას მაგ. 1774 წ-საც არ გამოჰპარვია, რომ ხალხის აღწერის დროს ზოგს ბოროტმოქმედება ჩაუდენია და სწორი ცნობები არ ჩაუწერინებია. ამიტომ ერეკლე II-ეს ასეთ დამნაშავეთა დასასჯელად განსაკუთრებული სასჯელს დაუწესებია კიდევაც, რომელიც „მორიგე ჯარის გარიგების წიგნ“-ში შეუტანია. ამის შესახებ იქ ნათქვამია: წრეულს რომ მთელი სამეფო აღეწერეთ, „იმ აწერაში, რომ ელსაც ჩვენის მწერლებისათვის კაცი დაუმაღავს და არ დაუწერინებია, თავისმა ბატონმა და მოკელემ ამ აღდგომამდის თუ არ გამოაჩინა და მასუკან სხვისაგან ვიპოვეთ, ის კაცი იმას წაერთმევა, ან სახასოდ დაიდება და ან სხვას კაცს მიეცემა“-ო (სქს სძვლნი I, 194). კანონის ამ მუხლითგან ჩანს, რომ აღწერის დავთრების ცნობათა სისწორის შემოწმებაც სცოდნიათ და ცნობათა დამალვისათვისაც სასჯელი ყოფილა დაწესებული. მთავრობის ასეთი სიფხიზლე და სიმკაცრე ამგვარი დანაშაულებისადმი ხალხის აღწერის დავთრების შედგენის დროს უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ დავთრების ცნობათა ამ თვისების ნაკლი ნორმაზე საგრძნობლად მოქარბებული არ უნდა ყოფილიყო.

II. საზინანსო უწყებისა და თვისების კვლევები.

სახელმწიფო ფინანსების - შესახებ კვლევითი კლასიფიკაციისათვის.

იმ დაწესებულებათა და მოხელეობის შესახებ, რომელთაც სახელმწიფოს ფინანსები ებარათ, „ქართული სამართლის ისტორიის“ სახელმწიფო სამართლის კარის სათანადო ადგილას გვქონდა ზოგადად საუბარი (იხ. II ა. გვ. 167—179 და 182—195). აქ იმ წყაროების შესახებ უნდა გვქონდეს მსჯელობა, რომელთა მიხედვითაც სახელმწიფო ფინანსების ორგანიზაციის შესწავლა შესაძლებელია.

სახელმწიფო ფინანსები შემოსავლის წყაროებად და გასავალად დაყოფილი რამდენსამე მთავარ დარგად იყო განაწილებული.

სახელმწიფოს შემოსავალი პირდაპირი და არაპირდაპირი გადასახადებისაგან, ანუ ბაჟისაგან შედგებოდა. თვითოეული გადასახადის ოდენობა, გადამხდელთა კატეგორიები და ერთეულები, გადახდისა და აკრეფის წესრიგი, საგადასახადო უბნები, დაწესებულებები და ამისთვის მიჩენილ მოხელეთა უფლებამოსილებანი კანონით იყო მტკიცედ განსაზღვრული. გადასახადებისა და საგადასახადო ორგანიზაციის განმსაზღვრელ ძეგლებს ზოგადად „გარიგების წიგნები“ ეწოდებოდა. შემდეგში, სახელდობრ მე-XVII ს. მეორე ნახევრითგან, ტერმინად „დახტურლამა“-ც შემოვიდა.

რაკი ყველაფერს, რაც საქართველოს სამეფოს გადამხდელს უნდა გამოეღო, „გამოსავალი“ ეწოდებოდა და გამოსავალი კუთვნილებისა მიხედვით, ან სახელმწიფო იყო ხოლმე, ან სამოხელეო, ამიტომ გარიგების წიგნებიც შინაარსით, ან სახელმწიფო გადასახადების მოსაწესრიგებლად იყო ხოლმე განკუთვნილი, ან იმ ოდენობას განსაზღვრავდა, რომელიც ამა-თუ-იმ მოხელეს თავისი თანამდებობის ასრულებისათვის კანონით ერგებოდა და რომლის აღების უფლება ჰქონდა. მოხელის კანონიერი გასამრჯელოს ამ ოდენობას „სარგო“ ეწოდებოდა. ამისდა მიხედვით, გარიგების წიგნებიც, ან გამოსავლის, ან სარგოს გარიგების წიგნები იყო ხოლმე. გამოსავლის გარიგების წიგნს იმისდა გვარად, თუ რომელი გადასახადის ნორმების განსაზღვრა ჰქონდა მიზნად, თავისი სპეციალური სახელიც ეწოდებოდა.

ამასთანავე, გამოსავლისა და სარგოს განმსაზღვრელ საკანონმდებლო ძეგლებს გარდა, თვით გადასახადისა და სარგოს ყოველწლიური შემოსავლის დავთრებსაც ადგენდენ ხოლმე. გარიგების წიგნებისაგან შემოსავლის

დავთრები იმით განსხვავდებოდნენ, რომ, თუ გარიგების წიგნებში გამოსავლის, ან გამოსაღებელის ოდენობა იყო ხოლმე განსაზღვრული, შემოსავლის დავთრებში უკვე აღნიშნული იყო თვითოეული გამომღებელის საგადასახადო ტვირთის ოდენობა და საერთო რაოდენობა იყო ხოლმე აღბეჭდილი. ამნაირად შემოსავლის დავთარი თვითოეული მეკომუტრის სახელდობრივ ჩამოთვლილს გამოსაღებს, ან გამოღებული გადასახადების ანგარიშს წარმოადგენს.

ზოგადი დებულებანი გადასახადებისა და სარგოს ოდენობისა და გამოღება-აკრების წესრიგის შესახებ საკანონმდებლო ზოგად ძეგლებში იყო შეტანილი. ხოლო ამას გარდა ამა-თუ-იმ პირის რომელსამე, შედარებით, დიდ, თანამდებობაზე დანიშვნის დროს რომ წყალობის სიგელი და ბრძანება ეძლეოდა ხოლმე, ზოგჯერ ასეთ საბუთში აღნიშნებოდა ამ ხელისუფლის უფლება-მოვალეობანიც და თანაც მისი კუთნილი კანონიერი სარგოც. ზოგადი საკანონმდებლო ძეგლების უმეტესად დაღუპვილობის გამო, ასეთ სახელდობრივ სარგოს გარიგების წიგნებს საქართველოს სახელმწიფო ფინანსების სისტემისა და ისტორიის შესასწავლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

სრულიად საქართველოს სახელმწიფო ფინანსების შესასწავლად ზოგადი საკანონმდებლო ნორმები, რასაკვირველია, ისეთ ძეგლებში უნდა ვიძიოთ როგორც „კელმწიფის კარის გარიგება“-ა იმგვარადვე, როგორც მე-XVII—XVIII ს. ს. ქართლის სამეფოს ფინანსებისა და სახელმწიფო მეურნეობის შესახებ ზოგადი საკანონმდებლო ნორმები „დასტურლამალ“-შია შეტანილი.

მაგრამ სახელმწიფოს გარდა თავისი საფინანსო ორგანიზაცია და მეურნეობა ეკლესიასაც ჰქონდა, რომელიც აგრეთვე გარიგების წიგნებსა და შემოსავლის დავთრებშია აღბეჭდილი. კელმ. კარის გარიგების დაზიანებულობის გამო და საეკლესიო საბუთების შედარებით უკეთესად დაცულობის წყალობით, უძველეს სარგოს გარიგების წიგნებად და გამოსავლის დავთრებად სწორედ საეკლესიონი უნდა იქმნეს მიჩნეული, ჯერჯერობით მაინც.

თავი პირველი. გარიგების წიგნები.

§ 1. გარიგება კელმწიფის კარისა.

„ქართული სამართლის ისტორიის“ I წიგნში აღნიშნული მაქვს, რომ „გარიგება კელმწიფის კარისა“ მე-XIV ს. პირველი ნახევრის ძეგლია, რომელიც თუმცა ოფიციალური თვისების ნაწარმოები არ არის, მაგრამ მოქმედი სახელმწიფო სამართლის სამეფო კარის რომელიღაც მოხელის მიერ აღნუსხვილობას წარმოადგენს (იხ. 1, 62--68).

ეს ძეგლი, დაზიანებულობისდა მიუხედავად, სახელმწიფო ფინანსების გამგე ორგანოების პირადი შემადგენლობის უფროს-უმცროსობისა და ნაწილობრივ აგრეთვე კომპეტენციის საკითხის შესწავლის საშუალებას გვაძლევს. „ქართ. სა-

მართლის ისტორიის“ II ა. გვ. 167—179 მეჭურქლეთ-უხუცესის უფლება-მოვალეობისა და მისი ხელქვეშეთი მოხელეების შესახებ ნაწილში ეს საკითხი შეძლებისამებრ გამორკვეული გვაქვს კიდევაც. საკმაო სიცხოვლით გვცხადება ამ ძეგლის მიხედვით სახელმწიფო დაწესებულებათა ანგარიშწარმოებაც.

ვადასახადების სისტემის შესასწავლად-კი, ძეგლის დაზიანებულობის გამო, მეტად მცირე ცნობები-ღა მოიპოვება. ეტყობა, მთელი ის ნაწილი, რომელიც სახელმწიფო მეურნეობას ეხებოდა, დაკარგულია. სამაგიეროდ სამეფო კარისა და მეფის საკუთარი მეურნეობის ორგანიზაციის გასათვალისწინებლად საკმაოდ საგულისხმო ცნობებია გადარჩენილი.

სახელმწიფო მეურნეობისა და ფინანსების შესახები ნაწილითგან, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მართო მცირეოდენი ცნობები-ღაა გადარჩენილი, ისიც რამდენიმე მოხელის სარგოს შესახებ. ეს გარემოება, მე-IX — XIV ს. ს. - ის გადარჩენილი საბუთების მეტისმეტ სიმცირესთან ერთად, მკვლევარს ძალიან ურთულებს საქმეს. ამის წყალობითვე სრულიად საქართველოს ფინანსების სისტემისა და მეტადრე ნორმების არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხის გამორკვევა და გადაწყვეტა შეუძლებელი ხდება.

§ 2. ვახტანგ მე-VI-ის დასტურლამალი.

მე-XVII—XVIII ს.ს. აღმ. საქართველოს საფინანსო სისტემისა და ნორმების შესასწავლად ვახტანგ მე-VI-ის „დასტურლამალ“-ის შინაარსი მკვლევარს უხვს, შეიძლება ითქვას, თითქმის სრულ ცნობებს აწვდის. ამას გარდა მე-XVII—XVIII ს.-ითგან მოყოლებული მოხელეთა სარგოს გარიგების წიგნებმაც შედარებით უფრო მეტმა მოაღწია და ამის წყალობით მასალაც მრავალმხრივი და საგულისხმო ხდება.

„ქართული სამართლის ისტორიის“ I წიგნში „დასტურლამალ“-ის 1704—1711 წ. შედგენილობისა, შინაარსისა, ძირითადი თვისებისა და მნიშვნელობის შესახებ საკმაოდ გვქონდა მსჯელობა (იხ. გვ. 73—80), რომ აქ ამ საგანზე საუბარი კიდევ საჭირო იყოს. მკვლევარს მუდამ უნდა ახსოვდეს და მსჯელობის დროს გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ ყველაფერი, რაც ვახტანგ მე-VI-ის დასტურლამალში შეტანილი აქვს, მისი დროისა არ არის, არამედ ბევრი რამ მე-XVII და ნაწილობრივ უფრო ადრინდელი საუკუნეების განრიგებასა და დანაწესებს წარმოადგენს.

ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ დასტურლამალის შინაარსის თავდაპირველი დალაგებულობა ჯერეთ ცნობილ უძველესს, სულხან მდივნის, ხელთნაწერშიც მთლიანად დაცული არ უნდა იყოს.

ამ საკანონმდებლო ძეგლის შინაარსი, რამდენადაც იგი სამეფოს ფინანსებისა და მეურნეობის ორგანიზაციას ეხება, შესაძლებელია შემდეგ ქვემოჩამოთვლილ მთავარ დარგებად დაიყოს. თვით დასტურლამალის შინაარსიც ამავე შინაგან წესრიგს ჰგულისხმობს და სახელმწიფო მეურნეობის მთელი სისტემაც ამაზე დამყარებული ჩანს.

ჯერ განხილული და განსაზღვრულია დებულება სასახლეებისა, მეჯლისისა და მეჯლის-პურობასთან დაკავშირებული მეურნეობის შესახებ.

შემდეგ განმარტებულია ხალხის აღწერისა და დავთრების შედგენა-დაცვის წესები.

მერმე მოყვანილია სათითაოდ ყველა სახელმწიფო გადასახადისა, ძღვენისა და ბეგარის ნორმები და მათი შეწერა-აკრეფისა, თუ ჩაბარებისა, იმგვარადვე როგორც ანგარიშგასწორების წესები.

შემდეგ ქალაქის წესწყობილებისა და საქალაქო გადასახადების ძირითადი დებულებებია აღნიშნული და ამასთან დაკავშირებით საბაჟო დაწესებულებათა ორგანიზაცია და ბაჟის ნორმებია განსაზღვრული.

მერმე უბინადრო მოსახლეობის, ელის ყოფა-ცხოვრებისა და გადასახადების შესახები დებულებანია მოყვანილი.

ამას მეფის პირადი, ე. წ. სახასო მეურნეობის, სოფლების გამოსაღებისა და მოსახლეობის შესახები ნაწილი მისდევს.

უკანასკნელად მოხელეთა სარგოს ნორმები და აღებას წესებია განსაზღვრული.

ცნობათა სიუხვითაცა და მრავალფეროვანობითაც ვახტანგ მე-VI-ის დასტურდამალი საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის ნამდვილ დაუშრეტელ განძს წარმოადგენს. მკვლევარს უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ, ამ ძეგლის პრაქტიკული მნიშვნელობის გამო, იქ შეტანილ სტატისტიკურსა და საერთოდ რიცხვობრივ ცნობებს მერმინდელ მხმარებელთა კვალი ემჩნევა და შემდეგ-დროინდელ ხელთნაწერებში რიცხვები, ზოგან მაინც, თავისი დროინდელით შეუცვლიათ. ამიტომ ამ რიცხვობრივი ცნობებით სარგებლობის დროს მკვლევარს სიფრთხილე ჰმართებს. სანამ ამა-თუ-იმ ცნობას ადამიანი გამოიყენებდეს, უნდა იმასაც ყურადღება მიაქციოს, თუ როგორ არის ეს ცნობა სხვადასხვა ხელთნაწერებში მოყვანილი, მეტადრე, რა რიცხვი სწერია უძველესს, სულხან მდივნისეულს, ხელთნაწერში. მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რამდენად სწორედ უნდა იყოს ამ უკანასკნელშიც თავდაპირველი დედნის რიცხვობრივი ცნობები დაცული.

§ 3. მეწინავე სადროშოს ძღვენისა და სამასპინძლოს გარიგების წიგნის ნაწყვეტი.

„დასტურდამალ“-ში შეტანილ ცნობებს გარდა, დაცულია ქართლის სამეფოს ერთი თემის გარიგების წიგნის ნაწყვეტი, რომელიც გამოსაღებელთა მხოლოდ განსაკუთრებულ კატეგორიას ეხება. ეს ძეგლი იოანე ბატონიშვილისეული წიგნთსაცავის ქალაქის ხელთნაწერ გრაგნილ № 337-ში მოგვეპოვება. წინათ იგი პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოში ინახებოდა, ახლა-კი საქართველოს საისტორიო მუზეუმის წიგნთსაცავს ეკუთნის. გრაგნილი დაზიანებულია: მას თავიცა და ბოლოც მოგლეჯილი აქვს. ტექსტი გაკრული მხედრუ-

ლი დამწერლობით არის ნაწერი გრაგნილის ორსავე გვერდზე. შინაარსით ეს ძეგლი ძღვენის, სასვიანოს, სახიზესი, საბაზიაროს და სამასპინძლოს გარიგების წიგნს წარმოადგენს.

კნობები სოფლებისდა მიხედვით არის დალაგებული. ხოლო თვითოეული სოფლის გამოსაღებელის შესახებ ცნობა ორ მთავარ ნაწილად იყოფება: მეორე ნაწილი, როგორც თვით ძეგლშია ნათქვამი, „თარხანზე“ დადებულ „სამასპინძლოს“ განსაზღვრავს. პირველი ნაწილი-კი, თუმცა იქ აღნიშნული არა არის, მაგრამ საუიქრებელი ხდება, რომ გამომღებელს მებეგრეს უნდა ეხებოდეს, რათგან მოსახლენი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდენ—მებეგრედ და შეუღალად, ანუ თარხანად.

ჯერ აღნიშნულია, თუ ძღვენი,—სააღდგომო, საშობაო, საყველიარო და სამარხო,—რამდენი უნდა გამოეღოთ, შემდეგ სასვიანოა განსაზღვრული გადამხდელთა ღირსებისამებრ სამ კატეგორიად „კაის კვამლზე“, „ამისგან დაბალს“ და „ამათგან უმცროს“-ს. რამდენადაც ეს შენახული ტექსტითგან ჩანს, ასეა სასვიანო განსაზღვრული ს. წრაურთამდე, შემდეგ-კი სასვიანო თუმცა ისევ სამ კატეგორიად არის დაყოფილი, მაგრამ კატეგორიების დამახასიათებელი სახელები შეცვლილია და ნათქვამია ხოლმე: „მთელს საკომლოზე“, „ნახევარ საკომლოზე“ და „ამათგან უმცროს“-ზე.

გადამხდელთა დასახასიათებლად ნახმარი ტერმინების განსხვავების გამო, თავისდა-თავად იბადება საკითხი პირველად ნახმარი „კაი კვამლი“, „ამისგან დაბალი“, „ამათგან უმცროსი“, მნიშვნელებით შემდეგში ნახმარ მთელ საკომლოს, ნახევარ საკომლოს და მათგან უმცროსს უდრის თუ არა? ის გარემოება, რომ ტერმინთა ორსავე ჯგუფს ერთნაირი გადასახადი და ერთიდაიგივე ოდენობა აქვს ხოლმე გამოსაღებლად აღნიშნული, გვაუიქრებინებს, რომ ზემოაღნიშნული ტერმინები მნიშვნელობით ერთმანერთს უნდა უდრიდეს. ამავე აზრს ისიც ადასტურებს, რომ შემდეგში მთელსა და ნახევარ საკომლოს მაგიერ ისევ „კაი კვამლი“, „ამისგან დაბალი“ ზ „ამათგან უმცროსი“ იხმარება.

თავისდა-თავად გადამხდელთა ქონებრივი საღსრის სამ კატეგორიად დაყოფის აქ აღბეჭდილი წესი ფრიად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რათგან საგადასახადო მიწაწყლის სამ კატეგორიად დაყოფა რომისა და ბიზანტიის სახელმწიფოებშიც იყო მიღებული, აღმოსავლეთის ზოგ სახელმწიფოშიც. გამოსარკვევია, მეწინავე სადროშოს გამოსაღების გარიგების წიგნის ამ ნაწყვეტში დაცული სისტემის სადაურობა და ხნიერება.

აღსანიშნავია, რომ თარხანზე დადებულ სამასპინძლო ორ კატეგორიად არის განაწილებული: პირველად იხსენიება „კაის კვამლზე“ რამდენი სამასპინძლო იყო შეწერილი, მერმე „ამისგან დაბალს“ რა უნდა გადაეხადა. ამ შემთხვევაშიც ძეგლის მეორე ნახევარში „კაი კვამლის“ მაგიერ „მთელი საკომლო“-ა აღნიშნული, ხო-

ლო „ამისგან დაბალის“ მაგიერ „ნახევარი საკომლო“ სწერია. შემდეგში ისევ „კაი კვამლი“ და „ამისგან დაბალი“-ა ნახმარი.

ღვინის გამომღებელი სოფლების შესახებ ცნობებში გამოსაღებელი ერთეული აღნიშნულია ერთის მხრით „მთელს მამულზე“, ან „მთელს თარხნის მამულზე“, მეორე მხრით „ნახევარს მამულზე“.

ზოგიერთ სოფელს გადასახადი მთელს სოფელს ჰქონია შეწერილი „სასოფლოთ“.

ამ გარიგების წიგნის შინაარსის წარმოსადგენად ორი მაგალითის მოყვანაც ვგონებ საკმარისი იქნება.

„ქ: მუშედს:

საალდგომო ძღვენი: ცხვარი ერთი, ბატკანი ერთი, კვერცხი ათი.

საშობო ძღვენი: ცხვარი ერთი, თოხლი ერთი, ქათამი ორი.

საყველიარო: ერბო სტილი ათი, ყველი სტილი ათი, კვერცხი ათი.

სამარხო: ცერცვი ლიტრა ერთი, ოსპი ლიტრა ერთი, ნიუკა გალა ორმოცი.

სასვიანო: კაის კვამლზე მარჩილი ერთი, ამისგან დაბალს შაური ექვსი. ამათგან უმცროს შაური სამი.

სახიზე: მამალი თხა ერთი.

საბაზიარო: ქათამი ორი.

თარხანს: კაის კვამლზე სამასპინძლო ცხვარი ორი.

პური კოდი სამი, ქერი კოდი სამი, ქათამი ორი, ერბო სტილი ათი, მარილი ლიტრა ერთი. ამისგან დაბალს: ცხვარი ერთი, პური კოდი ერთ-ნახევარი, ქერი კოდი ერთნახევარი, ქათამი ერთი, ერბო სტილი ხუთი, მარილი სტილი ათი.

ერთს პირს ცხვარზე ყველი მოთალი ერთი.

სალორე ღორი ორმოცზე ერთი“.

ან კიდევ:

„ქ: მუგუთს: .

საალდგომო ძღვენი: ცხვარი ორი, ბატკანი ერთი, კვერცხი ათი.

საშობო ძღვენი: ცხვარი ორი, თოხლი ერთი, ქათამი ოთხი.

საყველიაროთ: ერბო ლიტრა ერთი, ყველი ლიტრა ერთი, კვერცხი ათი.

ქრისტიშობის მარხვაში: თევზი ლიტრა ხუთი. — საყველიაროთ თევზი ლიტრა სამი, — სახარებოთ თევზი ლიტრა ორი.

სამარხო: მუხუდო ლიტრა სამი, ოსპი ლიტრა ორი.

ერთს პირზე ყველი მოთალი ერთი.

სალორე ღორი: ორმოცზე ერთი.

საბაზიარო: ქათამი სამი.

სასვიანო: მთელს საკომლოზე მარჩილი ერთი.

თარხანს: მთელს საკომლოზე სამასპინძლო: ცხვარი ორი, პური კოდი სამი, ქერი კოდი სამი, ერბო სტილი ათი, მარილი ლიტრა ერთი, ქათამი ორი.

სახიზე: მამალი იბა ორი.

მთელს მამულზე ბატონის საპალნის ღვინო: საპალნე ერთი.
ნახევარ საკომლოზე სასვინო: შაური ექვსი, მისგან უმცროსზე
შაური სამი.

სასოფლოთ უნდა გამოიღონ: თუთუბო სტილი ათი“.

ამ გარიგების წიგნის ნაწყვეტში შემდეგი სოფლების გადასახადის ნორ-
მებია აღნუსხული: წყლამის, მუშელის, წყნეთის, ალხიბუქის, ფალჩუხლუსი, შიშ-
თეფასი, ჩახმახლუსი, ჩარდახლუსი, ვალავერისა, მირჩაბატისა, წითელ-ეკლესიი-
სა, გატეხილ-საყდრისა, ჯამბალჩასი, ჭუკასი, იანგიჩახისა, ხუცისფელისა, ოსკევა-
ნას სოფლისა, წყალთაშუასი, ...წრაურთისა, იფნობისა, ტურისუბნისა, ბადუჩაშვი-
ლებისა, მუგუთისა, ბალახაურისა, ქცხილასი, ნახიდურისა, აფრიამას სოფლისა,
მუხრანისა, წულრულაშენისა, ტანძიასი, მუსეფარიანისა, ჯანაზიანისა, კიპრუქისა,
ძაბილაშვილებისა, ფოცხვერიანისა, ავაზანთისა, ჯვარასი, ფიტარელთა, ბოცოე-
თისა, ვარდისუბნისა, ჩინჩხურისა, არმანისა, თაგუთისა, ვარძაგარასი, ოროზმა-
ნისა, მანავერისა, ტამალასი, ავანჯუქისა, ქვემოშიჯასი, ქაიატავეისა, ძველი დმა-
ნისისა, დილამაშენისა, ბოსლებისა, ქვაბეგანისა, შინდლარასი, სარკინეთისა,
ვარდისუბნისა, შესაყარისა, სარახველასი, ყაჯილუხისა, ხულისა, დარბაზისა,
სუგუჩანისა, ჩარგამაშენისა, იალყუზისა, ყამიშისა, გელასოფლისა, ალყუმრუსი,
წაკაგელცისა, ნადარბაზევისა, ამზასოფლისა. სულ 71 სოფლისაა. მაგრამ რათგან
ამ გრაგნილს თავიცა და ბოლოც მოგლეჯილი აქვს, შუაშიც დანაკლისი ემჩნევა,
ამიტომ თავდაპირველად იქ ამაზე მეტი სოფლების შესახები ცნობები უნდა
ყოფილიყო.

ეს სოფლები ტაშირსა, ლოქსა, ყარაბულახის, დბანისისა და სხვა ხეობებშია.

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, თუ რამდენად საყურადღებო ძეგ-
ლი და წყაროა ეს გარიგების წიგნი საქ. ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად.

ამ ძეგლის თავ-ბოლოში დაზიანებულობა მის დათარიღებას მოითხოვს,
დაახლოვებით მაინც. საქმეს ის გარემოება ართულებს, რომ გრაგნილის ზურგზე
მოთავსებულ მოხელეთა სიჟში თითქმის ვერც ერთი დიდი ხელისუფლის შე-
სახები ცნობას ვერ ამოიკითხავთ, რომ მისი დაწერილობის ხანა ამის საშუა-
ლებით მაინც განისაზღვროს. მხოლოდ ორი ასე-თუ-ისე დაწინაურებული მო-
ხელის სახელი გვხვდება იქ — „მეჯინიბეთუხუცესი რამაზ ბოქაულთუხუცესი ზუ-
რაბ“, მაგრამ მათი გვარები არ იხსენება და მარტო სახელების მიხედვით მათი
ვინაობისა და დროის გამორკვევა ძნელია.

აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ ამ გარიგების წიგნის გამოსაღებთა ნორ-
მები ვახტანგ VI-ის დასტურდამალის ნორმებისაგან ბევრში თვალსაჩინოდ გან-
სხვავდება. ხოლო, თუ ამასთანავე გავითვალისწინებთ, რომ მეწინავე სადრო-
შოს ეს კუთხე 1721 წ. შემდგომ აოხრებული იყო და ის ქონებრივი კეთილ-
დღეობის სურათი, რომელიც ამ გარიგების წიგნით გვხვდება, მე-XVIII ს. შუა
წლებსა და მეორე ნახევარში ძნელი მოსალოდნელია, მაშინ თავისთავად წა-
მოიჭრება აზრი, რომ ეს ძეგლი შესაძლებელია მე-XVII ს. მეორე ნახევრისა
იყოს.

§ 4. კახეთ-ქიზიყის მე-XVIII ს. შუა წლების გამოსაღების გარიგების წიგნი.

„დასტურლამალი“, როგორც ცნობილია, ქართლის სამეფოს საკანონმდებლო ძეგლი იყო. კახეთისა და იმერეთის სამეფოს ეკონომიურისა და საფინანსო წესწყობილების შესასწავლად ამავე ხანის მსგავსი ძეგლი არ მოგვეპოვება. მაგრამ მე-XVIII ს. მეორე ნახევრისათვის კახეთის ეკონომიურ მდგომარეობას ერთი ძეგლი გვისურათებს, რომელიც ერეკლე მე-III-ის ბრძანებით ყოფილა შედგენილი და „საქართველოს სიძველეთა“ მე-III წიგნშია ე. თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებული (გვ. 133—139). ამ გამოცემაში მას სათაურად აწერია „კახეთის ბაჟების გარიგება“ და უთარილობის გამო დაახლოვებით არის 1750—1760 წ. დათარიღებული. ეს სათაური მას არ შეეფერება.

ძეგლი ასე იწყება: „ჩვენ მეფემან კახეთისამან ირაკლიმ, ძემან ლთივ ცხებულისა საქართველოს მეფის თეიმურაზისამან, ესე განაჩენი გავარიგეთ, ოდეს ვიგულისკმეთ, რაც ძველთაგან დავთრები ან წიგნები იყო კახეთისა, ყველა გავსინჯეთ. რაც ჩვენი სამეფო, სახასო, ან სადედოფლო სოფლები იყო და ან ელებისა, ასე გავაჩინეთ და გავარიგეთ, რომ რაც ზოგისა მოსაკლებელი იყო, მოუკელით, და ზოგი, რაც ძველთაგან ყოფილიყო, აგრე გავარიგეთ. ქიზიყის გამოსაღლისა საბატონოსი, თუ სამოურავოსი და ან სხვა მოხელისა ძველადგანც ასე განწესებული ყოფილა და ახლა ჩვენც ასე გვიბძანებია და გაგვიახლებია“-ო (გვ. 133—134).

მაშასადამე, ეს ძეგლი კახეთისა და ქიზიყის „გამოსაღლისა საბატონოსი“ (ე. ი. სახელმწიფოსი) და მოხელეების გარიგების წიგნი ყოფილა და არა მხოლოდ კახეთის ბაჟების გარიგება. კახეთის შესახებ იგი თურმე ძველის შეცვლილ წესებს შეიცავს, ქიზიყის შესახებ-კი ძველის მხოლოდ განახლებას წარმოადგენს.

ამ გარიგების ზემოყვანილ შესავალში ერეკლე თავის თავს მხოლოდ კახეთის მეფედ იხსენიებს, საქართველოს მეფედ-კი თავისი მამა თეიმურაზი ჰყავს მოხსენებული. ამასთანავე, მისივე სიტყვებითგან ჩანს, რომ თეიმურაზი მაშინ ცოცხალი ყოფილა. ყველა ეს გარემოება ე. თაყაიშვილისაგან ამ ძეგლისათვის განსაზღვრულ თარიღს 1750—60 წ. ამართლებს. მაგრამ უნდა აღვნიშნო, რომ ამ გარიგების წიგნის რუსული თარგმანი თავის დროს დ. ფურცელაძეს ჰქონდა „Груз. крестьянскія грамоты“-ს 70—73 გვერდზე დაბეჭდილი და იქ თარიღად 1798 წ.-ია აღნიშნული. ალბათ, მაშინ ეს ძეგლი დათარიღებული ყოფილა. ხოლო, რატოღან ამ გარიგების წიგნის შესავალი უფრო 1750—60 წ. უდგება, ვიდრე 1798 წ., ამიტომ შესაძლებელია 1798 წ. ამ ძეგლის ხელმეორე განახლების თარიღი იყოს მხოლოდ.

ეს გარიგების წიგნი შინაარსის მხრით რამდენსამე ნაწილად ყოფილა დაყოფილი. თვითოეულ ნაწილს თავისი სათაური ჰქონია. ზოგი ამ სათაურთაგანი ამ ძეგლის განახლებულსა და

მერწინდელ გარდანაწერშიც არის შერჩენილი. მაგ., შესავლის შემდგომ სათაურია „აძეს კოდის პურა“, რომელსაც ორი მუხლი მისდევს (გვ. 134). მერმე ისევ სათაურია: „ბაჟი“, რომელსაც აგრეთვე დებულების ორი მუხლი მისდევს (იქვე). შემდეგ სათაურად სწერია „ქურდისა“ (იქვე) და ერთი მუხლი მისდევს. მერმე კვლავ სათაურია: „თავის გასამტეხლო“, რომლის შემდგომაც დებულებათა მთელი რიგი სწერია. ამის მერმე ამ ძეგლში ბოლომდე მხოლოდ ერთგან-ღა მოიპოვება სათაური „გასამყრელო“ (გვ. 137), რომელსაც 4 მუხლი მისდევს.

„საქართველოს სიძველეთა“ მე-111 წიგნში ნათქვამი არ არის ამ ძეგლის ზღ-ის სათვალავები დედანშიც იყო, თუ გამომცემლის დასხმულია. მაინც-ღამაინც უნდა აღინიშნოს, რომ ზღ-ის სათვალავები თვით ძეგლის შინაარსის დანაწილებას მთლად არ შეეფერება, რათგან შეცდომით შესავლის ერთი წინადადება § 1-ად არის გამოყოფილი და შემდეგშიც ზოგან უფრო სხვანაირი დაყოფა იქმნებოდა მიზანშეწონილი. ამისდა მიუხედავად, ჩვენ ქვემოთმოყვანილ მოსაზრებათა გარიგების წიგნის ტექსტთან შემოწმების უფრო გასაადვილებლად, „საქ. სიძველეთა“ გამოცემის ზღ-ის სათვალავები გვექმნება დასახელებული.

ვინც კახეთ-ჩიზიყის გარიგების წიგნს გულდასმით გადაიკითხავს, ის, უეჭველია, შეამჩნევს, რომ ამ საკანონმდებლო ძეგლს რამდენსამე ადგილას დარგების შინაარსის მაუწყებელი სათაურები უნდა აკლდეს. მაგ., § 8, 9 და 10 უშუალოდ § 7-ეს მისდევს, რომელიც „თავის გასამტეხლო“-ს შესახებ დებულებებს წარმოადგენს. ზღ 8, 9 და 10-კი სულ სხვა საკითხს, სახელდობრ, მდევარისა და ნარბევის წესებს ეხება. ამგვარივე შინაარსისაა ზღ 12 და 13. ძეგლის მთელი აგებულების თანახმად, მოსალოდნელი იყო, რომ § 8-ეს წინ სათაური უნდა ჰქონოდა, ეგების „მდევარისა და ნარბევის“ მსგავსი. მაგრამ ალბათ შემდეგში გამოტოვებული უნდა იყოს.

ანაირადვე ზღ 14, 15, 16, 17 და 18 ბეითალმანსა და ქერივ-ობოლთა წილადობის საკითხს ეხება, სამართლის განსაკუთრებულ ნაწილს წარმოადგენს, მაგრამ თავისი სათაური არ მოეპოვება. ასეთი მაგალითების მოყვანა, სადაც სათაური მოსალოდნელი იყო, მაგრამ გამოცემულ ტექსტში-კი არ ჩანს, კიდევაც შეიძლებოდა, მაგრამ საქმის გარემოების გასათვალისწინებლად ზემოაღნიშნულიც საკმარისია.

ხოლო ამაზე უფრო მნიშვნელოვანია, რომ გარიგების ეს წიგნი შინაარსის საგნობრივს თანამიმდევნოებას მე-11 ზ-ითგან მოყოლებული არ იცავს და ტექსტი ერთისა-ღა-იმავე საგნის შესახებ რამდენსამე სხვადასხვა ადგილას მოგვითხრობს. მაგ., ბაჟის დებულება § 4, და 5-შია განხილული, რომელთაც ამ გარემოების მაუწყებელი სათაური უძღვის კიდევაც წინ. მაგრამ სრულებით მოულოდნელად და უალბათო ალაგას ზღ 11 და 20-იკი საბაჟო საქონლის საკითხსვე ეხება.

თავის გასამტეხლოს შესახები დებულებაც § 7-შია აღბეჭდილი, მაგრამ ზღ 24 და 25-ეც თუმცა ამავე საკითხს ეხება, მაინც სულ სხვა ადგილას არის მოთავსებული.

ამნაირადვე, თუმცა § 22-ეც და 26-ეც ხალხის აღწერას ეხება, მაგრამ მათ შუა 23, 24 და 25 §-ებია მოთავსებული, რომელთაც ხალხის აღწერასთან საერთო არა აქვსთ რა.

თუ გარიგების წიგნის ნაწილების ზოგიერთი სათაურების გამოტოვებულობა შესაძლებელია გადამწერთაგან ჩადენილი შეცდომის შედეგად მიგვეჩნია, შინაარსის სისტემისა და საგნობრივად დალაგებულობის უწესრიგობის ზემო-მოყვანილი მაგალითები გადამწერთ ვერ გადაჭბრალებათ. უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ შინაარსის საგნობრივი წესრიგი მაშინ დარღვეულიყო, როდესაც ერეკლე მე-III-ემ „ძველითგან“ არსებული „დავთრები, ან წიგნები კახეთისა“ ყველა გამოიყენა და ზოგი რამ შესცვალა, ზოგი-კი ძველებურად დასტოვა.

სხვადასხვა ძეგლებისაგან შედგენის დროს შინაარსის საგნობრივი წესრიგი, რასაკვირველია, შეიძლება დარღვეულიყო, თუ რომ ძველი, მთავარი გამოყენებული, წყაროს საგნობრივი დანაწილების დაცვას განსაკუთრებული ყურადღება არ მიექცეოდა.

ამგვარად, კახეთ-ქიზიყის 1750—60 წ. გარიგების წიგნი ნაწილობრივ ძველს, ნაწილობრივ-კი შეცვლილ წესებს შეიცავს. მთლიანად მისი შინაარსი, მაშასადამე, მხოლოდ მე-XVIII ს. მეორე ნახევრისათვის არის კანონად ქცეული. ვისაც ამ ძეგლში კახეთ-ქიზიყის უფრო ადრინდელი, მაგ., მე-XVII—XVIII ს. ს., წესების ამოკრება ექმნება მიზნად, მას ამისთვის წინასწარ შესაფერისი მუშაობის გაწევა მოუხდება: უშუალოდ ამ ძეგლის ცნობებზე ასეთ შემთხვევაში დამყარება არ შეიძლება.

§ 5. ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნი.

თუ მე-X—XII სს. საქალაქო წესწყობილების შესასწავლად საქართველოში მკვლევარი, სხვა მასალების დაკარგულობის გამო, იძულებულია მხოლოდ საისტორიო თხზულებებში გაფანტული ცნობებით დაკმაყოფილდეს, მე-XVII—XVIII სს. ისათვის მას ხელთ უკვე ამის შესახები საკანონმდებლო ძეგლებიც მოეპოვება.

საკმაოდ ვრცელი ცნობებია საქალაქო წესწყობილების შესასწავლად მაგ., ვახტანგ მე-VI-ის დასტურლამალში. აქ მკვლევარს ზოგადი დებულებებიც აქვს და კონკრეტული ცნობებიც, მათ შორის ვაჭრობა-მრეწველობის ორგანიზაციის გასათვალისწინებლადაც.

ხოლო მე-XVIII ს. დამლევის აღმოს. საქართველოს საქალაქო წესწყობილება ერთს განსაკუთრებულ საკანონმდებლო ძეგლშია აღბეჭდილი, რომელიც „ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნი“ არის და საქართველოს სიძველეთა“ მე-11 წიგნშია ორი რედაქციით გამოცემული (გვ. 523—531). თვით ძეგლი ჩვეულებრივი ღვთის მოწოდების შემდგომ ასე იწყება: „ქალაქის მოურავის სარგო ეს არის, რომელიც ამას ქვემოთ სწერია“-ო. გამომცემლის ექვთ. თაყაიშვილის აზრით ეს „დებულება“ დაახლოებით

1784—1790 წლებში უნდა იყოს გადაწერილი“-ო (გვ. 522—3). მისი შედგენილი და დაწერილობის თარიღი მას განსაზღვრული არა აქვს, ამბობს მხოლოდ, რომ „ეს შესანიშნავი საბუთი ძველი ადათის და წესრიგის დაკანონებას უნდა წარმოადგენდეს“-ო (იქვე).

ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნს, როგორც აღნიშნული გვქონდა, შედგენილობის თარიღი არა აქვს. გამომცემლის ექ. თაყაიშვილის სიტყვით, იმ ქალაქის კვირნიშანი, რომელზედაც ეს ძველი სწერია „სხვათა შორის 1784 წელს უჩვენებს“ (გვ. 522). შესაძლებელია ამ ძველის შედგენა იმ ბრძოლასა და უთანხმოებასთან იყოს დაკავშირებული, რომელიც მე-XVIII ს. 80 წლებში ქალაქის მოურავის უფლება-მოვალეობის შესახებ ატეხილა და იმდენად გამწვავებულა, რომ მოქალაქეთა შორის წერილობითი ცნობები იყო ამის შესახებ შეკრებილი და 1784 წელს ერეკლე II-ის ბრძანებით ტფილისში ქალაქის მოურავობა ძველის წესით იქმნა აღდგენილი (იხ. საქ. სძვლნი III, 15—17). შესაძლებელია, რომ იმავე დროს, როდესაც მეფეს ეს ბრძანება გამოუცია, ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნიც განახლებულ იქმნა. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ ეს ძველი სწორედ იმავე 1784 წ. უნდა იყოს დაწერილი, რა დროისაც თვით ქალაქიდაც ყოფილა.

„ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნი“ სახელდობრივი წყალობის წიგნის სახით-კი არ არის შედგენილი, არამედ ქალაქის მოურავის უფლება-მოვალეობისა და სარგოს შესახებს ზოგად დებულებას წარმოადგენს. რაკი ამ ძველს არც თავში მოეპოვება რაიმე ცნობა ამ საბუთის შედგენის დროისა და გარემოების შესახებ; ამიტომ ამ გარიგების წიგნს ოფიციალური საბუთისა და საკანონმდებლო ძველის თვისება არ ემჩნევა. მაგრამ მისი მთელი შინაარსი ცხად-ჰყოფს, რომ ის ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნის ოფიციალური დედნის გამარტივებულ პირს უნდა წარმოადგენდეს. ამ ძველის სხვადასხვა ადგილას ხშირად აღნიშნულიც არის „ეს დებულება არის“-ო.

ქ. მოურავის სარგოს გარიგების წიგნის ტექსტი თუმცა საკმაოდ გრძელია და 45 მუხლს შეიცავს და სხვადასხვა საკითხებს ეხება, მაგრამ მისი შინაარსი ცალ-ცალკე დარგებად, არც განსაკუთრებული სათაურის საშუალებით, არც სხვანაირად, დაყოფილი არ არის. როგორც გამომცემელს აღნიშნული აქვს, გარიგების წიგნის ტექსტი მუხლებად არის დაყოფილი, მაგრამ მუხლებს სათვალავები არ უსხედს. ამისდა მიუხედავად ძველის ნუხლობრივი შინაარსი საგნობრივად და სისტემურად არის დალაგებული. კანონმდებელს ამ ძველის შედგენის დროს მისი შინაარსის დარგებად დაყოფა, უეჭველია, ნაგულისხმევი ჰქონია. მაგ., §§ 1, 2 და 3 ქალაქის მოურავის სამოსამართლო მოვალეობას, ქალაქში სასამართლოს ორგანიზაციასა და სარგოს ეხება, — §§ 4, 5, 6 და 7 ბაქსა და ბაქის სამოურავო წილს, — § 8 სატარულოს, — §§ 9-14 სააღდგომო, სანათლილეო, საახალწლო, საყველიეროსა და სამარხო ძღვენსა და

ფეჩაშს,—§§ 15 და 16 სამრეწველო გადასახადს,—§§ 18—33 ნიხრის დადების წესსა და ნიხრანას და სხვა.

ეს გარიგების წიგნი აღმ. საქართველოს მე-XVIII ს. საქალაქო წესწყობილების, ვაჭრობა-მრეწველობის, საამქრო ორგანიზაციის, საქალაქო გადასახადების სისტემისა და შემოსავლის შესასწავლად ბევრ ფრიად საგულისხმო ცნობას შეიცავს. ამ ძეგლის მნიშვნელობის შესახებ აქ საუბარი ზედმეტი იქმნებოდა, რათგან ამ წყაროს ცნობები განხილული მაქვს სპეციალურ გამოკვლევაში „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება XVII—XVIII სს-ში“, რომელიც ჟურ. „პრომეთე“-ს № 1-ში იყო დაბეჭდილი 1918 წ. (გვ. 35—61).

თავი მეორე. სამკლესიო სარგოს გარიგების წიგნები.

§ 1. ერწო-თიანეთის სარგოს გარიგების წიგნი.

თ. ჟორდანიას თავისი „ქრონიკების“ I წიგნის გვ. 264—265 აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი III 1178 წ. იმ სიგლის ზურგზე, რომელიც დემნას განდგომილების დროს მომხდარი საეკლესიო კრების მონათხოვარის დასაკმაყოფილებლად იყო დაწერილი, მოიპოვება „ხუცურად მე-XIV საუკ. ხელით“ დაწერილი ძეგლი, „სადაც ჩამოთვლილია ის, თუ რომელ სოფლებს სამთავისის სამწყსოსას რა ჰმართებია სამთავნელის სასარგებლოდ“. შემდეგ თ. ჟორდანიას ჩამოთვლილი აქვს იქ მოხსენებული სოფლების სახელები და მოკლედ დახასიათებულია შეწერილი გამოსაღებიც (ქკბი I, 264—265). თვით ამ ძეგლის ტექსტი თ. ჟორდანიას არ გამოუცია. მე ხელთა მაქვს დედნის გარდმონაწერი, რომელიც ს. ჯანაშიამ ჩემი თხოვნით გადმოსწერა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ამ ძეგლის დედანი ეტრატზეა დაწერილი და ამჟამად ტფილ. სახელ. უნივერსიტეტს ეკუთნის. ამ გრაგნილს № 15 თავი დაზიანებული აქვს და დასაწყისს აკლია. ბოლო-კი თითქოს სრულად უნდა იყოს შენახული, რათგან სვ. ჯანაშიას ცნობით, რომლის გარდმონაწერითაც ვსარგებლობ, უკანასკნელ სტრიქონს აზრის დამთავრების მაუწყებელი ნიშანი უზის და ამის შემდგომ ოთხი სტრიქონისათვის საკმაო ადგილია ცარიელი.

თავის დაზიანების გამო ძნელი სათქმელია, თუ როგორ და რით იწყებოდა ეს გრაგნილი. შესაძლებელია იგი სხვა ნაჭერზე ყოფილიყო გადაკერებული.

შინაარსით საბუთი საეპისკოპოსო სამწყსოს სარგოს გარიგების წიგნია და იქ აღნიშნულია, თუ თვითოეულ სოფელს რა მოვალეობა და გადასახადი აწევს: დაკისრებული ჰქონდა თუ არა „შედგომაჲ“, ან „დგომაჲ“ და რამდენ ხანს, ამასთანვე, რამდენი „ვერცხლი ღრამაჲ“, კრთილი კაბიწად და ტყავი უნდა მიერთმია მწყემსთათვის. ამ გრაგნილის შენახულ ნაწილში სულ 38 სოფლის შესახებ არის ცნობები მოყვანილი, ხოლო რამდენი სოფლის გადა-

სახადი აკლია კიდევ, დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, მაგრამ ვგონებ ბლომად უნდა აკლდეს.

სოფლების სახელების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ საბუთი სრულებით სამთავნელის სამწყსოს არ ეხება, თ. ჟორდანიას აზრისდა საწინააღდეგოდ, არამედ ერწო - თიანეთს ეხება. მაგრამ მას ამაზე მეტი მიწაწყალიც აქვს დაკავებული, მხოლოდ იმის გამო, რომ ამ ქადა და უკვე მე-XVIII ს. პირველ ნახევარში ზოგიერთი ამ გარიგების წიგნში მოხსენებული სოფელთაგანი აღარ არსებობდა და არ არსებობს. ამიტომ საბუთის მიერ შემოსაზღვრული თემისა და საეპისკოპოსოს ზედმიწევნით გამორკვევა შეუძლებელია.

უთავ-ბოლოობის გამო საბუთის დაწერილობის თარიღი არა ჩანს. შიგტექსტში არც ერთი პიროვნება არ იხსენიება, რომ ამის მიხედვით მაინც თარიღის გამორკვევა შესაძლებელი ყოფილიყო. დამწერლობის მიხედვით თ. ჟორდანიას აზრით იგი მე-XIV ს. უნდა მიეკუთნოს. მაგრამ არა ჩანს ნუსხა-დედანთან, თუ გარდანაწერთანა გვაქვს საქმე. მეორე გარემოება უფრო დასაჯერებელია. ამას ამ ძეგლის ენა და ტერმინოლოგია გვაფიქრებინებს, რომელიც საბუთის დამწერლობაზე უძველესი მოჩანს. ამას გვაფიქრებინებს ერთი მხრით მუდამ ასეთი ფორმები, როგორიცაა „შედგომაჲ“, „დგომაჲ“, „არადგომაჲ“, „დრამაჲ“, „ქალამანნი ერთნი“, მეორეს მხრით ფულის აღსანიშნავად „ვეცხლი“-ს ხმარება. რათგან ძეგლი გიორგი II სიგლის ზურგზეა დაწერილი, თუ ეს გრაგნილი ნუსხა-დედანია, რაც, როგორც აღნვნიშნეთ, საეჭვოა, შეუძლებელია მე-XIII ს. მეორე ნახევარზე უწინარესი დროისა იყოს. ენის თვისებების მიხედვით-კი ეს ძეგლი შეიძლება მე-XII—XIII ს-საც იყოს. გამოსაღებთა თვისებითაც ეს გარიგების წიგნი განირჩევა მერმინდელნი ამავე შინაარსის ძეგლებისაგან და ეტყვანე ქართლისა კათალიკოზის ანისის მე-XIII ს. დამდეგის წარწერას უდგება.

დაზიანებულობის გამო ამ გარიგების წიგნის მნიშვნელობა, რასაკვირველია, ძალზე შემცირებულია, მაგრამ იქ მოყვანილი ცნობების მიხედვით ამ თემის ეკონომიური მდგომარეობის გათვალისწინება ნაწილობრივ მაინც შეიძლება.

§ 2. სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნი.

თ. ჟორდანიას „ქრონიკების“ მე-II წიგნში (გვ. 272—277) მოთავსებული აქვს სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის ცნობები ზოგან მაღლიანად, უმეტესად-კი შემოკლებით, გამოსაღებთა ცხრილის სახით გადაკეთებით. თ. ჟორდანიას ამ გამოცემის 1906 წ. დედანთან შედარებაჲ დამარწმუნა, რომ სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის გადმოწერის დროს გამომცემელს შეცდომები ბლომად შეჰპარვოდა, ამიტომ ეს ძეგლი ხელმეორე გამოცემისათვის გადმოწერე. ეს გადმონაწერი 1917 წელს მთელ ჩემ წიგნსაცავთან ერთად დამეკარგა.

ს. ჯანაშიამ ჩემი თხოვნით ეს ძველი კვლავ გადმომიწერა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ, და ამ გარდმონაწერით ვსარგებლობ.

სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნი ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის №№ 559 და 918 ქალაქის ორ გრაგნილზეა მოთავსებული. რომელნიც ერთი მეორის გაგრძელებას წარმოადგენენ. ეს საბუთი შაჰნავაზ მეფისა და დედოფალ მარიამისგან 1673 წელს განახლებული გუჯარია, რომელიც ძველი ამგვარისავე ძველითგან გადმოუწერიათ.

ჩვენ „მეფეთ-მეფემან კელმწიფემან პატრონმან შაჰნავაზ და თანამეცხედრემან ჩნმან ზღუათა მეფის ასულმან დედოფალთა-დედოფალმან პატრონმან მარიამ და ძეთა ჩნთა სასურველთა ბატონის-შვლმან ბატონმან გიორგი, ბატონმან ლევან, ლუარსაზ და სოლომონ: სმთერ (sic?) ღთეების საყდრის სამწყსოს დრამისა და შესავლის ძველითგან განაჩენი წიგნი და გუჯარი ჰქონდათ. ვნახეთ და დიად დაძველებულიყო და... როგორც იმ... სიგელში ეწერა, ისევ იმ რიგათ... განუახლეთ და დაუმტკიცეთ სიგელი“-ო. საბუთის ბოლოში ნათქვამია: „დაიწერა ბრძანებაჲ ესე ჩნი ქკსა: ტა: ინდიკტიონსა მეუობისა ჩნისსა: იე: კელითა კარის წინამძღვრის დანიელისითა“-ო.

მაშასადამე, საბუთი 1673 წ. ყოფილა განახლებული. ამ განახლებულ სიგელს მართლაც ეტყობა, რომ შიგ ძველი ძველის პირია ჩართული. შიგ შუაში, მაგ., ასეთი წინადადება გვხვდება: „სახელითა ღთისათა შემოვიდა სამთავნელ ეფისკოპოზი გრიგოლი ქკსა: რმზ: პატრონის ერისთვს შალვას ბრძანებითა, — მრავალი უწესო საქმე ქნილიყო, — შევიყარენით ჩუენ ცხრაზმის კევის სამივე კევის კრებულნი და მამასახლისნი და ესე პირი მოვაკსენეთ სამთავნელსა“-ო და შემდეგ სხვადასხვა დანაშაულებისათვის გადაკვეთილი სასჯელის მოხდის უცილობლობა არის დადასტურებული. ცხადია, ეს ნაწყვეტი 1459 წ. შედგენილი საბუთის პირს წარმოადგენს. იგი თითქოს უალაგო-ალაგას, ს.ს. გოლგოთასა და ციხის-ძირზე დადებული გადასახადების შესახებ ცნობებს შუა არის ჩაკერებული, და აზრის მიმდინარეობას არღვევს.

მეორეს მხრით, ს. ეჯიკურის გადასახადების ცნობას მისდევს სხვადასხვა დანაშაულებისათვის გადაკვეთილი დასაუურვებელი ქონებრივი, თუ სხვაგვარი სასჯელი, რომელიც ზემომოყვანილი 1459 წ. საბუთის ბუნებრივ გაგრძელებას წარმოადგენს და თითქოს უშუალოდ მასვე უნდა მისდევდეს. ეს ნაწილიც რომ ძველი საბუთის დედნის გადმონაწერი უნდა იყოს, ამას მის ბოლოს დართული სიტყვები, „დედასა ესრეთ ეწერა-ო“, დედანშიც სწორედ ასევე ეწერაო, ცხად-ჰყოფს.

სვ. ჯანაშიას თავის გადანაწერში აღნიშნული აქვს, რომ სოფლების ციხისძირის, ქადაგიანისა და ალაღანის (sic) გადასახადის შესახებ ცნობაში „კოდი“ ამოფხეკილ ადგილზე სწერია. ამის გამო საფიქრებელია, რომ თავდაპირველ დედანში იქნებ „კოდი“ არც ყოფილიყო ნახმარი, არამედ განახლების დროს იყოს შეტანილი. გადამწერს

ეტუბა, დედნის ტექსტის გადმოღების დროს საზომი დედნისავე დაუტოვებია, შემდეგ-კი შეცდომა ამოუფხეკია და გაუსწორებია, ხოლო მერნე ყველგან კოდი ჩაუწერია. გადასახადების აღნუსხვილობაც თითქოს შეცვლილი უნდა იყოს იმ მხრივ, რომ ზოგი გადასახადი გამოტოვებულია.

აღსანიშნავია, რომ შაჰნავაზის მიერ 1673 წ. განახლებულ საბუთში თავითგან, სოფელი ყანჩაეთის შესახები ცნობითგან, მოყოლებული ს. ჯავახთამდე ერთი მთლიანი შინაარსისა და გადასახადების გარიგების შემცველი ტექსტია. მას შემდეგი სიტყვები მისდევს: „ეკლესიის სოფელთა მთაწმიდას მივიდეს შობტროვანს ჩამოდგეს ქვითკირით მივიდეს მღდელთა და მამასახლისთა ბეგარი და ამას გარდა რაოდენიცა სოფელი სწერია ქსანზედა, ამათ სოფელთა შინა ვინცა აზნაურმან, ანუ გლეხმან კაცი მოკლას, მესამედი სისხლი ღზაებას მიაართვას მოკლულის მიცვალებულის მოსახსენებლად. ესე ასე მსახურონ ყოველთა და მასპინძლობაჲ არ დააკლონ და სასჯულო ფიცით დააჯერონ, უსაქმონ და მოაკლებინონ. ძველის გუჯარისაგან ესე უდენ შევიძლეთ გარდმოწერა“-ო. მთელი ეს ნაწილი საბუთის ბოლოსიტყვაობას წიაგავს, 1459 წ. საბუთის მსგავს ერთგვარ დასასრულს წარმოადგენს და ნოვალეობათა და სისხლის გარდაკვეთილობას შეიცავს.

უკანასკნელი წინადადებითგან, რომელიც უეჭველია 1673 წ. განმახლებელის შენიშვნა უნდა იყოს, ცხადი ხდება, რომ ყველაფერი თავითგან ამ ადგილამდე „ძველის გუჯარისაგან“ ყოფილა გადმოწერილი და ამაზე მეტი ველარ გაურჩევიათ, უეჭველია, დედნის დაზიანებულობის გამო.

ბუნებრივად იბადება საკითხი, თუ რა დროის ძველი უნდა ყოფილიყო ეს ძველი გუჯარი? ზემომოყვანილი ცნობა რომ „ესეოდენ შევიძელით გარდმოწერა“-ო, შეუძლებლად ხდის, რომ 1673 წ. განახლებულ სიგელში ქვემომოყვანილი 1459 წ. საბუთის პირი ამ ძველი გუჯარის გაგრძელება ყოფილიყო, რასაკვირველია, თუ რომ ეს გუჯარი რამდენიმე, წინათ გადაკერებული და მაშინ, 1673 წლისათვის, სიძველისაგან უკვე განცალკევებული, ნაწილისაგან არ შესდგებოდა. რაკი შაჰნავაზს თავისი განახლებული სიგლის დედნად მარტო ერთი „ძველითგან განაჩენი წიგნი და გუჯარი“ აქვს მოხსენებული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ 1673 წ. შაჰნავაზს ხელთ სამთავნელის სარგოს გარიგების ერთი მთლიანი წიგნი ჰქონდა.

მაგრამ ამ შემთხვევაშიც შეუძლებელია, რომ ეს ორი ნაწილისაგან შემდგარი ძველი თავდაპირველადაც ერთ მთლიან საბუთად მივიჩნიოთ. ამას შეუძლებლად ის გარემოება ჰხდის, რომ 1459 წ. ძველი თითქოს მთლიანად არის გარდმონაწერში შენახული და მისი დასაწყისი ახალი, დამოუკიდებელი საბუთის სიგლისთავს წარმოადგენს. ხოლო რათგან მისი შესავალითგან ცხადი ხდება, რომ მისი შინაარსი მარტო ცხრაზმის ხეობის სამს ხევს ეხება, ამიტომ სამთავნელის სამწყსოს ქსნის ხეობის დანარჩენი ადგილე-

ბის გადასახადის გარიგების წიგნი თავდაპირველად დამოუკიდებელ სიგლად, ან იქმნებ რამდენსამე სიგლად უნდა ვიგულისხმოთ, რომელნიც, ან მაშინვე, ან ცოტა ხნის შემდგომ, ერთ საბუთად იქმნა გადაწერილ-გადაკეთებულნი.

ზემოაღნიშნული ორი ნაწილი რომ ერთი დროის საბუთები არ უნდა იყვნენ, ამას ორთავე ნაწილში მოხსენებული გადასახადებისა და საზომ-საწყაოს განსხვავებულებაც ადასტურებს: პირველში არ არის აღნიშნული პური რა საზომით უნდა ყოფილიყო გადახდილი, მეორეშიც თავდაპირველად ამგვარადვე არ ყოფილა, მაგრამ ყოველთვის სამარხოც იხსენიება კაბიწით, ამას გარდა ტყავი, ყველი და აბრასიკიც, ზოგან საბელიც. 1459 წ. საბუთის გარდმონაწერ ნაწილში-კი პურისა და დრამის გარდა არაფერი იხსენიება. შინაარსის მიხედვით პირველი ნაწილი ქრონოლოგიურად მეორეზე, 1459 წლისაზე, უფრო ადრინდელი უნდა იყოს.

1673 წ. განახლებული სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის ძველი გუჯრითგან ორ გარდმონაწერს შუა მდებარე ნაწილის სადაურობა და თარიღი გამოურკვეველი რჩება. თვით შაჰნაყასა და მის კარის წინამძღვარს დანიელს ამაზე არაფერი აქვს ნათქვამი. ამ განახლებული სიგლის პირველი ნაწილის ბოლოში მყოფი განცხადება, რომ ძველ გუჯრითგან მარტო ამის გარჩევა შეეძლებოდა, თითქოს უნდა გვაფიქრებინებდეს, რომ დანარჩენი და უპირველესად ამ სიგლის მეორე ნაწილი ძველი გუჯრითგან გადმოწერილად არ უნდა ვიგულისხმოთ, არამედ ზეპირად დაცული, თუ შენახული წესისდა მიხედვით აღდგენილად მივიჩნიოთ. სხვაფრივ ტექსტის დაცული მდგომარეობისა და ზემოაღნიშნული ცნობისდა თანახმად არც გვექნებოდა უფლება გვემსჯელა, მეორე ნაწილში მყოფი 1459 წ. საბუთის გარდმონაწერის ზემოაღნიშნული ცნობის უთუმცაობას რომ ასე ცხადად არ არღვევდეს. ამის გამო გასაკვირველი არაფერი იქმნებოდა, მომავალში რომ ამ შუა ნაწილის ძველი დედანი აღმოჩენილიყო. გადასახადების თვისება და საწყაოები პირველსა და შუა ნაწილში ერთგვარია.

ამგვარად, სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნი მე-XV ს. პირველის დამლევისა და მეორე ნახევრის დამდეგის საბუთად უნდა ჩაითვალოს. იგი განახლებულია 1673 წ., მაგრამ ძველი გუჯრის შინაარსი იქ გადმოცემულია იმ ცვლილებებით, რომელიც გადამწერს თავისი დროის მართლწერის სახით გადაწერის დროს უნებლიეთ შეეძლო შეეტანა. 1459 წ. საბუთის გადმოღების დროს, როგორც ეტყობა, საზომი კოდიც დამატებული უნდა იყოს. ყველა ეს გარემოება იმას, ვინც ამ ძეგლის ცნობებით სარგებლობას მოისურვებს, კარგად უნდა ახსოვდეს.

ამ გარიგების წიგნის პირველ ნაწილში 41 სოფლის სამთავნელის სარგოდ განკუთვნილი გადასახადია აღნუსხული. მაგრამ რათგან თავში გრავნილის ცოტა დაზიანებულობის გამო ზოგი სოფლის სახელი აღარ იკითხება, ამიტომ თავდაპირველ დედანში სიფელთა რიცხვი 41-ზე ცოტა მეტი უნდა ყოფილიყო. მეორე

ნაწილში 20 სოფლის შესახები ცნობაა მოთავსებული, ხოლო მესამეში 16 სოფელია მოხსენებული. საერთოდ მთელ სიგელში 77 სოფლის გადასახადის გარიგებაა განსაზღვრული.

შინაარსის მხრივ ეს ძეგლი იმ მოვალეობისა და გადასახადის განსაზღვრულობას შეიცავს, რომელიც სამთავისის საეპისკოპოსოს სამწყსოს თვითოეულ სოფელს აწვა სამთავნელის წინაშე და ჩვეულებრივ აღნიშნულია ხოლმე, ვალდებული იყო თუ არა ესა თუ ის სოფელი და რამდენ ხანს „შედგომაჲ“, თუ „დგომაჲ“ სამთავნელისათვის სამსახური გაეწია და შემდეგ ფულად რამდენი „დრაჰმაჲ“, მარცვლეულის რამდენი კაბიწი, რა ოდენობის ტყავი, ან სხვა რამე კიდევ მისაცემელი და სახელდობრ რომელ სოფელს რამდენი ჰქონდა.

ეს ძეგლი ისტორიკოს-ეკონომისტს ბევრ ფრიად საგულისხმო საკითხების გამორკვევის საშუალებას აძლევს, რომელთაც მარტო სამთავნელის მდგომარეობას-კი არა, არამედ ქსნის ხეობის მოსახლეობის მდგომარეობასაც ეხება.

§ 3. წილკნელის სამწყსოს დრამისა და საწირავის გარიგების 1669 წ. სიგელი.

აღ. ხახანაშვილს თავის „გუჯრებ“-ში დაბეჭდილი აქვს ერთი საბუთი, რომელიც წილკნის საეპისკოპოსოს ეხება. „მას თავიც აკლია და ბოლოც“ (იხ. გვ. 61, შენ.) და ზემოაღნიშნულ წიგნში ასე უთავ-ბოლოდ არის იგი დაბეჭდილი. რაკი საბუთი ასეთ მდგომარეობაში იყო, გამომცემელმა სცადა მისი შედგენის თარიღი დაახლოვებით განესაზღვრა. რათგან იქ ბატონიშვილი კათალიკოზი დომენტი იხსენიება და თანაც მის თანამედროვედ ზაალი არაგვის ერისთავი ჩანს, ამიტომ აღ. ხახანაშვილმა დაასკვნა, რომ „ეს ორი ისტორიული პირი გვაძლევს საბუთს მივაწეროთ ეს გუჯარი მეჩვიდმეტე საუკუნის მეორე ნახევარს“ (იქვე 62, შენ.). სრულებით სამართლიანი და შეუმცდარი დასკვნაა.

მაგრამ მას რომ შესატყვისი, მეტად ღარიბი, მწერლობა და გამოცემები გადაესინჯა, ის უეჭველია ამ ძეგლის თარიღს უფრო ზედმიწევნით განსაზღვრავდა. ხოლო იმავე წიგნისა(კავში, სადაც იგი თავისი გამოცემისათვის საეკლესიო სიგელ-გუჯრების დედნებს პოულობდა, გულდასმითი მოძებნის შემდგომ, ამ უთავ-ბოლო საბუთის თავსაც და ბოლოსაც იპოვიდა.

როდესაც საქართველოს ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრებისა და სხვა ამის მგავსი საბუთების შეგროვებასა და შესწავლას შეეუდგე და აღ. ხახანაშვილის მიერ ამ გამოცემული ძეგლის მნიშვნელობასთან ერთად თვით გამოცემის მრავალი შეცდომა ჩემთვის ცხადი გახდა, რაკი ამის შესახებ თვით გამოცემაში არაფერია ნათქვამი, მე აღ. ხახანაშვილს მოსკოვში შევეკითხე, თუ ამ საბუთის დედანი სად უნდა ინახებოდეს. პასუხითგან გამოირკვა, რომ აღ. ხახანაშვილს ეს გარემოება დანამდვილებით აღარ ახსოვდა, მაგრამ ფიქრობდა, რომ, ალბათ, საეკლესიო მუზეუმის წიგნისა(კავში უნდა ყოფილიყო.

საეკლესიო მუზეუმში ამ საბუთის ის ნაწილი, რომელიც აღ. ხახანაშვილს გამოცემული აქვს, არ აღმოჩნდა. სამაგიეროდ იქ აღმოჩნდა სწორედ ის ნაწილი,

რომელიც ამ ძეგლს აკლია,—თავიცა და ბოლოც,—რომელშიც სხვათა შორის თარიღიც მოიპოვება.

1925 წელს რომ რუსეთითგან ქართული ძეგლები საქართველოს დაუბრუნდა, ალ. ხახანაშვილის მიერ გამოცემული ამ უთავ-ბოლო საბუთის დედანი მოსკოვის ყოფ. ლაზარაანთ აღმოს. ენების ინსტიტუტის, აწ სომხ. კულტურის სახლის წიგნთსაცავში აღმოჩნდა. ამ დაწესებულებას ეს ძეგლი განსვენებულისაგან დატოვებული ანდერძის თანახმად ალ. ხახანაშვილის წიგნთსაცავთან ერთად ერგო. სხვა ძეგლებთან ერთად ისიც დაბრუნდა და ამ ქამად ის საქ. ცენტრარქივში ინახება.

1925 წ. შ. ჩხეტიამ ამ ძეგლის სრული ტექსტი დაბეჭდა „საისტორიო მოამბე“-ში II, 9—26 ასეთი სათაურით „წილკნელის სარგოს გარიგების წიგნი 1669 წლისა“. შ. ჩხეტიას ნათქვამი აქვს: „ეხლაზან ეს (იგულისხმება ის, რაც ალ. ხახანაშვილის გამოცემაში საბუთის დაზიანებულობის გამო მოყვანილი არ არის) თავი და ბოლოც აღმოჩნდა ტფ. უნივერს. სიძველეთსაცავში“ (გვ. 9), ე. ი. ყოფილ საეკ. მუზეუმისაში. მაგრამ ამ აღმოჩენილი ნაწილის № დასახელებული არ არის და თავის გამოცემაშიც ამ ნაწილის თავისა და ბოლოს დასაწყისი აღნიშნული არა აქვს.

განსვენებულ მკვლევარს რომ დ. ფურცელაძის „ქართული საეკლესიო გუჯრები“ გულდასმით გადაეკითხა, უეჭველია, შეამჩნევდა, რომ ის საბუთი, რომელსაც იგი ბეჭდავდა, უკვე დ. ფურცელაძეს ჰქონია ხელთა და ყველაზე უფრო საყურადღებო ის არის, რომ იმ დროს საბუთი დაუზიანებელი ყოფილა და თარიღიც ჰქონია, რომელიც თურმე ქრისტესით 1669 წ.-ს უდრიდა (Церк. грам. 22).

საეკლესიო მუზეუმში (აწ ტფ. სახ. უნივერსიტეტის სიძველეთსაცავის) ჩემ მიერ ნაპოვნი ნაწყვეტი სწორედ ალ. ხახანაშვილის მიერ გამოცემული ძეგლის თავი და ბოლოა. ამას შემდეგი გარემოება და მოსაზრებანი ცხად ჰყოფენ. ხახანაშვილის გამოცემულ ნაწილითგან ირკვევა, რომ ეს ძეგლი „წილკნის ღვთის მშობლის სამწყსოს გუჯარი“ ყოფილა (გვ. 51=ჩხეტიას გამოცემის გვ. 26). ჩემ მიერ ნაპოვნი ნაწყვეტშიც თავშივე ნათქვამია: „ქ: წილკნის ღვთის მშობლის სამწყსოს სიგელი“ (ყოფ. საეკ. მუზ. ქალ. გრანული № 526). მაშასადამე, სათაური ერთი-და-იგივეა იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ იქ ტერმინად „გუჯარი“-ა ნახმარი, აქ-კი „სიგელი“. მაგრამ ამ ნაწყვეტშიც საბუთის ბოლოში სწერია: „ჩენის ბძანებითა ეს გუჯარი დაიწერა“-ო (იქვე). ესე იგი იგივე ტერმინია, რაც ხახანაშვილის მიერ გამოცემულ ნაწილში.

ამას გარდა, ხახანაშვილის „გუჯრებ“-ში დაბეჭდილითგან ირკვევა, რომ ამ ძეგლის წარმოშობის მიზეზად შემდეგი გარემოება ყოფილა: რომანოზ წილკნელი მოგვითხრობს, „წილკნის ღვთის მშობლის სამწყსოს გუჯარი მე დაეაწერინე“-ო, ბატონიშვილის კათალიკოზის დომენტის ბრძანებითა „ასე რომე ქსანზედ რატიშვილმა საწირავად დაგვპატიჟა. წავედით. ქსანში ბარგი ჩამიცვივდა: ერთი ხელი წირვის იარაღი, ბევრი სხვა რამ საქონელი და წილკნის ღვთის მშობლის სამწყსოს იქ

დამეკარგა გუჯარიც. დიად დიდს შვეიწროებაში ჩავარდი იმ გუჯრის დაკარგვისათვის. დიად დიდი ხნის ნაკურთხი ეფისკოპოზი ვიყავ, ჩემი ეკლესიის სამწყსოს ამბავი და რიგი კარგა ვიცოდი: აზნაურშვილს რა ედვა, მსახურს რა ედვა, ან საბუცო, ან დრამა რა ედვათ. ბევრი ნაკლებიც დავსწერე აგრემც...“ შემდეგ ხახანაშვილის მიერ გამოცემულს დედანს ჰკლებია (იხ. გვ. 51=ჩხ. 26).

ვაშასადამე, გარემოება ასე ყოფილა, რომ რომანოზ წილკნელს ქსანში გასვლის დროს ბარგი წყალში ჩაჰვარდნია და დაჰკარგვია. სხვათა შორის წყალს წილკნის სამწყსოს სიგელი, ან გუჯარიც მოუტაცნია. რაკი ეს საბუთი ერთ ცალად ჰქონია და დედანი ყოფილა, უიმისოდ დიდ გაჭირვებაში ჩავარდნილა. იმის გავება, თუ შემდეგ რა მოხდა, რაკი ხახანაშვილის გამოცემის დედანსაც ჰკლებია, მხოლოდ მიხვედრა შეიძლება. რათგან დიდი ხნის ეპისკოპოსობის წყალობით მას სამწყსოს ამბავი და საეკლესიო გადასახადები ზეპირად სცოდნია დასწავლილი, მას სამწყსოს დაკარგული გუჯარი აღუდგენინებია და ხელახლად დაუწერინებია. რასაკვირველია, ამისთვის სასულიერო და საერო-სახელმწიფო მთავრობის ნებართვა იყო საჭირო და აკი რომანოზ წილკნელსაც აღნიშნული აქვს, რომ ეს საქმე მას მოუხერხებია „ბატონისშვილის დომენტის ბრძანებითა“.

სწორედ ამგვარადვე არის აღწერილი წილკნის სიგელის, ანუ გუჯარის გაჩენის გარემოება საეკლესიო მუზეუმში ნაპოვნ ნაწყვეტში. საბუთის ზედაპირზე, მარცხენა არშიაზე იქ სწერია: „ჩვენ ყოვლისა საქართველოისა და აღმოსავლეთისა მაკურთხეველი ძე მუხრანის ბატონისა ბატონიშვილი კ^აზი დომენტი ვამტკიცებ სიგელსა ამას. წილკანს მივედით აგვისტოს: იპ (sic¹=იპ18) ისე წილკნელის მიცვალების დღეს. წილკნელმა რომანოზ თავისი ბარგის და გუჯრის დაკარგვა შემოგვჩივლა. ჩვენც ბევრჯერ გვენახა ის გუჯარი და რომანოზ წილკნელიც დიდის ხნის ნაკურთხი ეპისკოპოზი იყო, წილკნის ღმრთის მშობლის სამწყსოს ამბავი კარგა იცოდა. ჩვენის ბრძანებით ეს გუჯარი დაიწერა . . . აგვისტოს: იპ¹ (18): ქკ^ას: ტნზ: (ყოფ. საეკ. მუზ. გრაგნილი № 526).

ამ სტრიქონებს კათალიკოზ დომენტის ხელისმოწერა მისდევს, ხოლო შემდეგ შაჰნავაზ მეფისა და მის ძეთა დამტკიცება.

ზემომოყვანილის შემდგომ ცხადია, რომ ყოფ. საეკ. მუზეუმის გრაგნილი № 526 სწორედ იმ წილკნელის სიგელის, ანუ გუჯრის თავი და ბოლოა, რომლის შუა ნაწილი უთავბოლოდ აღ. ხახანაშვილმა თავის „გუჯრებში“ დაბეჭდა. ამ სიგელის ქრონიკონი ქრისტესით 1669 წელს უდრის, ე. ი. იმავე თარიღს, რომელიც დ. ფურცელაძის ზემოაღნიშნულ გამოცემაში ამ საბუთის რუსულ თარგმანს უზის. ცხადია, დ. ფურცელაძის დროს იგი ჯერ მთელი ყოფილა და შემდეგში დაზიანებულია.

¹ ჩხეტიას (გვ. 13) დაბეჭდილი აქვს „იპ“ და აღნიშნული არა აქვს, რომ დედანში „იპ“ სწერია.

რაკი ყოფ. საეკ. მუზეუმის № 526 გრაგნილისა და ხახანაშვილის მიერ გამოცემული ტექსტები ერთიმეორის სრულ გაგრძელებას არ შეადგენენ, არამედ დანაკლისი ნათლად ემჩნევა და თანაც არა-ერთი და ორი სოფელია, რომელიც უეჭველია წილკნის სამწყსოს უნდა ჰკუთნებოდა, მაგრამ სიგელში მათი ხსენებაც-კი არ არის. ამიტომ ცხადია, რომ დაზიანების დროს სიგელს, თუ მეტი არა, ერთი ნაჭერი მაინც უნდა ჩამოსცლოდეს. სამწუხაროდ ალ. ხახანაშვილს არა აქვს აღნიშნული ამ საბუთის ტექსტი ორთავე მხარეზე ეწერა, თუ მხოლოდ ერთ პირზე, და თუ ორსავე მხარეზე იყო, სად თავდება პირის ტექსტი და სად იწყება ზურგის ტექსტი.

უცნაურია, რომ ამ გარემოებისათვის არც მეორე გამომცემელს, შ. ჩხეტიას, მიუქცევია ყურადღება და არც მასა აქვს აღნიშნული, თუ ამ საბუთის რომელი ადგილითგან მოყოლებული ტექსტი გრაგნილის ზურგზე გადადის. ტექსტი რომ გრაგნილის შუა ნაწილშიც ორსავე მხარეზე უნდა ეწეროს, ამას ამ საბუთის დასაწყისი და ბოლო ნაწილი ცხადჰყოფს, რათგან იქ ბოლო, მოყოლებული სიტყვებითგან „რაც ამ გუჯარში დიდი კაცი“, საბუთის დასასრულამდე გრაგნილის ზურგზე სწერია, ამასთანავე განსხვავებული მეღნიით. გაუგებარია, თუ რა მიზეზი უნდა იყოს, რომ შ. ჩხეტიას ეს გარემოება თავის გამოცემაში აღნიშნული არა აქვს (იხ. გვ. 26). რაკი წილკნელის სარგოს გარიგების წიგნის ეს ბოლო ნაწილი ნიკოლოზ წილკნელის განცხადების დასასრულს წარმოადგენს ამ დაკარგული საბუთის განახლების გარემოებათა შესახებ, რომლის დასაწყისი გრაგნილის შუა ნაწილის ბოლოშია მოთავსებული (იხ. ხახ. 51=ჩხ. 26), ამიტომ ჩხეტიას უნდა უეჭველად აღენიშნა რომანოზ წილკნელის განცხადების დასაწყისიც გრაგნილის პირზე სწერია, თუ ზურგზეა მოთავსებული.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ამ ძეგლს ასეთი სათაური აქვს: „წილკნის ღთის მშობლის სამწყსოს სიგელი“-ო. მაგრამ, რასაკვირველია, ამით ძეგლის ნამდვილი შინაარსის წარმოდგენა შეუძლებელია. უფრო გარკვევით და ზედმიწევნით ნათქვამია მეორე სათაურში, რომელიც შესავალის ბოლოშია და საკუთრივ სიგელს წინუძღვის. იქ სწერია: „წილკნელის სამწყსოს დრამისა და საწირავის სიგელი“-ო (ყოფ. საეკ. მუზ. გრაგ. № 526). მაშასადამე, ამ საბუთში აღნიშნული ყოფილა „საეფისკოპოსო გამოსაღები“ (ხახ. 57=ჩხ. 24), წილკნის საეპისკოპოსოს სამწყსოს რამდენი უნდა გამოეღო დრამისა და საწირავის სახით. მაგრამ ეს ძეგლი შემოსავლის დავთარი-კი არ არის, აქ მთელი გამოსაღებელი და გადასახადები-კი არ არის აღწერილი, რაც თვითოეულ მეკომურს ცალცალკე ყოველწლიურად უნდა გამოეღო, არც ის, თუ რა შეადგენდა ყველა მეკომურის გამოსაღებელის საერთო ჯამს, არამედ თვით გამოსაღებებისა და ვალდებულებების ერთეულების გარიგების წიგნია. ამის გამო მეკომურთა სახელები ამ სიგელში ცალცალკე არც არის დასახელებული.

მაგრამ მარტო დრამისა და საწირავის რაოდენობის დაკანონებით არ ამოიწყევება ამ სიგელის მთელი შინაარსი. იქ აგრეთვე ოთხი სხვადასხვა დანაშაულებისთვის „საკანონო“-ც არის განსაზღვრული.

თვით ეს გარიგების სიგელი სამ მთავარ ნაწილად იყოფება.

თვითოეულ ორ პირველს ნაწილს შესავლის მსგავსად იმის აღწერილობა უძღვის წინ, თუ რა წესითა და რიგით უნდა მიეღოსთ წილკნელი და რა უნდა მიერთმიათ მისთვის, როდესაც ის ამ კუთხის მთავარს სახლში ესტუმრებოდა. სიგელი სახელდობრ ასე იწყება :

„რათამს წილკნელი მუხრანის ბატონის სახლში მობრძანდეს, მუხრანის ბატონი და მეუღლე მათი“ ასე-და-ასე დაუხვდენ და მუხრანის ბატონის სახლობის წევრებს ამგვარი გამოსაღები აძევსთო (იქვე).

ამნაირადვე იქ, სადაც ს. ქსოვრისის მცხოვრებთა დრამისა და საწირავის განსაზღვრა თავდება და ს. ახალუბნის შესახები ცნობები იწყება, ამ უკანასკნელ ცნობებსაც შემდეგი სიტყვები უძღვის წინ:

„რა ეამს არაგვის ერისთავის მამულში სარჯულავზედ წილკნელი შებძანდეს, იხმოს მამამთავარი მირზაშვილი ჯვარისმტვირთველი, საყდრის კრებულნი, ორმოცნი ცხენოსანი მსახურნი. მიბძანდეს არაგვის ერისთავთან ღუშეთს, არაგვის ერისთავი და მეუღლე მათი საწოლის კარს მიეგებნენ“ და ასე-და-ასე დახვდენ და დრამისა და საწირავის სახით ესა-და-ეს გადასახადი გამოიღონო (ხახ. გვ. 44 = ჩხ. 17).

არაგვის საერისთაოს შესახები ცნობების ბოლოშიც მოთავსებულია „ანანურს ზევით მთეულეთის“ სარწმუნოებრივი მდგომარეობის აღწერილობა, ხოლო შემდეგ სიგლის ახალი ნაწილი იწყება, რომელსაც თავში უზის სიტყვა „ქსანზედ“ (ხახ. 58 = ჩხ. 24). ამ ადგილითგან მოყოლებული მისდევენ ქსნის საერისთავოს იმ სოფლების შესახები ცნობები, რომელნიც წილკნელის სამწყსოს შეადგენდენ.

შესაძლებელია ქსნის ერისთავის მიერ წილკნელის დახვედრის წესრიგი და მასზე და მის სახლის კაცებზე დადებული გამოსაღები სიგლის დაკარგულ ნაწილში ყოფილიყო.

მაშასადამე, ცხადია, რომ ჯერ ცნობები მოთავსებულია საკუთრივ მუხრანის საბატონოს შესახებ, შემდეგ არაგვის საერისთაოსა, მერმე აგრეთვე ქსნის საერისთაოს იმ ნაწილებზე, რომელნიც წილკნელს, ვითარცა მწყემსმთავარს, ემორჩილებოდენ.

ამ გარიგების წიგნში სულ 51 სოფლისა და ანანურს ზევით მდებარე მთიულეთის გამოსაღების შესახები ცნობებია. ამ საბუთის მოქმედების ასპარეზს მდ. არაგვისა და ქსანს შუამდებარე მიწა-წყალი შეადგენდა.

წილკნელის სარგოს გარიგების სიგელი შინაარსის მხრივაც ერთ გეგმაზეა შედგენილი: ცნობები სოფლებისდა მიხედვით არის დალაგებული, ჯერ სოფელია ხოლმე დასახელებული, — მაგ., წილკანს, მკადიჯვარს, კოდის კარს, ჯიგრაშენს, თელოვანს, ხოლო შემდეგ მოყვანილია ამ სოფლის მოსახლეობას დრამად და საწირავად რა უნდა გადაეხადა. საეპისკოპოზო გამოსაღების შესახები ცნობები ასე მისდევენ ერთიმეორეს. თუ რომელსამე სოფელში ერისთავი, ან ქვეყნის სხვა დიდი მოხელე ცხოვრობდა, ან, თუ იქ მო-

ნასტერი იყო, ჯერ ამ მოხელის, ან მონასტრის წინამძღვრის გადასახადია განსაზღვრული, ხოლო მერმე ტიქსტი ყოველთვის ამგვარი მიდევნილობით იწერება ხოლმე: პირველად დიდი და გავლენიანი ადგილობრივი აზნაურები არიან დასახელებულნი, თუ ამნაირნი რომელსამე სოფელში მუდმივ ცხოვრობენ. მათ გვარს წოდებრივი ღირსება გვერდით არ უწერია, მაგრამ სამაგიეროდ მათ შესახებ ყოველთვის აღნიშნულია „სახლის უფროსნი კაცნი“ და სახლის „უმცროსნი“ ან „უცოლო“ და „უცოლშვილო“ (მაგ., იხ. ხახ. გვ. 41, 43, 45, 46, 47, 49 = ჩხ. 15, 16, 17, 18, 19 და სხვაგან). ეს წესი ისე დაჯინებით არის დაცული, რომ მარტო ამის მიხედვითაც, სხვაფრივაც რომ არ გვეცოდნოდა, ამ საგვარეულოების საზოგადოებრივი საფეხური, მათი მაღალწოდებრივობისა და გავლენიანობის დამტკიცება შეიძლება.

გავლენიან აზნაურთა გამოსაღების შესახები ცნობის შემდგომ, ხოლო იქ, სადაც ამგვარნი არა ცხოვრობდნენ, პირდაპირ იწყებოდა ცნობები შემდეგ ბულების გადასახადებზე შემდეგი მიდევნილობით: 1. ჯერ სოფლის სამღვდელოების შესახებ სწერია,—მაგ., მღვდელს, ხუცესს, ან დეკანოზს „ერთს დღეს ჩაყენება, ხარი და ცხვარი“-ო. 2. მერმე „სოფლის კაცს“, ან „სოფელს“ რა ედვა. 3. შემდეგ „მსახური ან სოფლის მოხელე“ (ზოგან შემოკლებით პირდაპირ „მოხელე“ სწერია) რას იხდიდა ხოლმე და 4. სულ ბოლოში „საკანონო“ არის განსაზღვრული.

საყურადღებო ის არის, რომ წერილი აზნაური შვილებიც ან სოფლის კაცთა ჯგუფში ყოფილან მოქცეულნი, მაგ., ს. ქსოვრისს რატიშვილების შესახებ ცალკეა თავშივე ნათქვამი, შემდეგ აღნიშნულია მღვდლისა და მერმე „სოფლის კაცს აზნაურ შვილებს“ რა ვალდებულება სდებოდათ (ხახ. 44 = ჩხ. 16—17).

ეს მიდევნილობის წესი მტკიცედ არის დაცული მთელ სიგელში და მისი შინაარსის ნამდვილ გეგმას შეადგენს.

ყველა ზემოთქმულითგან ირკვევა, რომ წილკნელის სარგოს გარიგების წიგნი „საეპისკოპოზო გამოსაღებისა და საწირავის“ ნორმების განმსაზღვრელი საკანონმდებლო ძეგლი იყო, მაგრამ არაჩვეულებრივი გარემოების წყალობითა და წესით აღდგენილი. თუ სამთავნცლის სარგოს გარიგების წიგნი უნეტესად ძველი, ქრონოლოგიურად განსაზღვრული საბუთის გადმონაწერსა და ნაწილობრივ განახლებულ ძეგლს წარმოადგენს, წილკნელის სარგოს გარიგების წიგნის 1669 წ. განახლების დროს ამ საკანონმდებლო ძეგლის ძველი დედანი აღარ არსებობდა და მისი შინაარსი თვით რომანოზ წილკნელისავე და კათალიკოზ დომენტის განცხადებით ზეპირად არის დაწერილი. მართალია, პირველი მათგანი ფიცულობს, რომ დაკარგული საბუთის შინაარსიც კარგად მქონდა დასწავლილი და გამოსაღებელიც იმაზე ნაკლები ჩაეწერე, ვიდრე ძველი გარიგების წიგნში ეწერაო. ამ, ცოტა არ იყოს, გულუბრყვილო მობოდიშებითგან ირკვევა, რომ წილკნელის სარგოს გარიგების 1669 წიგნის მიხედვით მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება ამ საეპისკოპოზოს სამწყსოს გამოსაღებისა და საწირავის ვითარების აღდგენა. უცვლელად აქ შეიძლება მარტო საგადასახადო სისტემა, კატეგორიები და უფრო ნაკლებ და მხოლოდ ნაწილობრივ ნორმებიც იყოს დაცული. ამ-

გვარად ამ ძეგლის ღირებულება სამთავნელის სარგოს გარიგების განახლებულ წიგნს ძალზე ჩამოუვარდება. მისი შინაარსი მთლიანად ნამდვილ მომწესრიგებელ კანონად შეიძლება მხოლოდ 1669 წლითგან იქმნეს მიჩნეული. ყველა ამის გათვალისწინების შემდგომ წილკნელის სარგოს გარიგების წიგნში მკვლევარს საქ. ეკონომიური ისტორიისათვის მაინც ბევრი საგულისხმო ცნობის ამოკითხვა შეუძლია.

ამ ძეგლის პირველი, ალ. ხახანაშვილის, გამოცემა სრული არ იყო და ურიცხვი კორექტურული და სხვაგვარი შეცდომებით სავსეც იყო. მეორე, შ. ჩხეტიას გამოცემა სრულიცაა და კორექტურული შეცდომებითაც ისე დამახინჯებული არ არის და მისი გამოყენება შეიძლება. მაგრამ არც აქ არის ამ მნიშვნელოვანი ძეგლის ტექსტი შინაარსის გულდასმითი შესწავლის შემდგომ გამოქვეყნებული. თარიღის მართლწერის აღუნიშვნელად შესწორებასაც რომ თავი დავანებოთ, რაც უკვე მოხსენებული გვქონდა, თვით ტექსტშიც დედანი ყველგან სისწორით არ არის გადმოცემული. ერთგან პირიქით დედანი ისეა შესწორებული, რომ დედნის სრულებით ნათელი და ადვილად გასაგები ადგილი მთლად დამახინჯებულია და ყოველგვარ აზრს მოკლებულ წინადადებად არის ქცეული. დედანში (იხ. ყოფ. საეკ. მუზ. გრაგნილი № 526) სწერია: „რა ჟამს წილკნელი მუხრანის ბატონის სახლში მობძანდეს, მუხრანის ბატონი და მეუღლე მათი წინ მოეგებნენ და სუზანსა და დორ ზედ ცოლქმართ შუა ზედ დაიწვიონ და დიდის პატივით დახვდენ“-ო.

„დაიწვიონ“ მიწვევას, თხოვნას ჰნიშნავს, დორი კიდეც, როგორც ს. ორბელიანსაც განმარტებული აქვს, მისაყრდნობ ბალიშს ეწოდებოდა. მაშასადამე, ზემომოყვანილ წინადადებაში ნათქვამია, რომ მუხრან-ბატონსა და მის მეუღლეს სტუმრად მოსული წილკნელი პატივისცემის ნიშნად უნდა ისე დაესვათ, რომ დაჯდომისას მისაყრდნობად დორი ჰქონოდა და მის გვერდით აქეთ-იქით თითონ დამსხდარიყვნენ. შ. ჩხეტიას ამ ადგილის შინაარსი, როგორც ეტყობა, ვერ გაუგია და დედნის ტექსტის სრულებით სწორე „დორზედ“ და „დაიწვიონ“ ასე შეუსწორებია „დორ(ა)ზედ ცოლქმართ შუა დაიწვიონ“-ო (იხ. გვ. 13). დორა კოკის ნახევრის ოდენს ღვინის საწყაოს ჰნიშნავს. შ. ჩხეტიას შესწორებით გამოდის, რომ წილკნელი მუხრან-ბატონსა და მის მეუღლეს თავიანთ შუა ღვინის საწყაო ჭურჭელზე უნდა დაეწვინათ, რაც, რასაკვირველია, სრული შეუსაბამობაც არის და ფიზიკურადაც შეუძლებელია.

თავი მესამე. ზეგონსავლის დავთრები.

§ 1. „დავთარი ქუთათისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა“ 1578 წ.

ეს საყურადღებო ძეგლი, კი რიონ ეპისკოპოსისაგან აღმოჩენილი, ე. თაყაიშვილმა 1915 წ. „ძველ საქართველო“-ში დაბეჭდა და ცალკე ამონაბეჭდადაც გამოსცა. ძეგლი ხელთნაწერ წიგნად არის დაცული და მხოლოდ 6 ფურცელი აკლია. გამომცემლის სიტყვით მთელი ძეგლი სამი განსხვავებული ხელით არის დაწერილი ნუსხა-ხუცურად, მაგრამ სამივე ერთისა-და-იმამე დროის, 1578

წლის, ხელია (გვ. 1). ხელთნაწერს რამდენსამე ადგილას აქვს თარიღი, 266 ქრონიკონი, ანუ 1578 წ., რომელიც ე. თაყაიშვილის აზრით ხელთნაწერის დაწერილობისა და ძეგლის შედგენილობის თარიღი უნდა იყოს. მისი სიტყვით, „ზემოთქმულიდან ცხადია, ჩვენ გვაქვს ეხლა ხელში თვით დედანი ქუთაისის საყდრის ბეგრის დავთრისა, შედგენილი 1578 წელს“ (გვ. 2).

მაგრამ ზოგიერთი გარემოება ამ ხელთნაწერის დედნობის აზრს საეჭვოდ ჰხდის. აღსანიშნავია, მაგ., რომ ზოგი სოფლის გამოსაღების ჯუმალი დავთრის ცნობებს არ უდგება. ასეთი შეცდომაა ს. ორიშიშის ჯუმალში, რომელშიც ღვინო კოკა თორმეტიათი ლიტრით 120 სწერია, ანგარიშით-კი მხოლოდ 60 გამოდის, ცხრიანი ლიტრით 100 არის აღნიშნული, ნამდვილად-კი მარტო 70-ია, კვერცხისა, საკლავისა და ღომის ჯამი-კი სწორეა. ცხადია, რომ ასეთი შეცდომა დავთრის დედანში ძნელი წარმოსადგენელია, გარდანაწერში ადვილი მოსალოდნელია.

ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთრის დედნობის აზრს ის გასაოცარი გარემოებაც არღვევს, რომ ამ ძეგლს არავითარი შესავალი არ აბადია და იქ არაფერია ნათქვამი, თუ ვისი ბრძანებით, ვისგან, რა მიზეზით და როგორ არის იგი სწორედ 1578 წ. შედგენილი. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამ ძეგლის პირმშო დედანში მისი შედგენის მთავარ გარემოებათა შესახებ არავითარი ცნობა არ ყოფილიყო და დავთარი სრულებით უშესავლოდ დაეწერათ.

დამახასიათებელია, რომ სოფ. ბუბათის მეკომურთა გამოსაღების (გვ. 256—287) შესახებ ნორმებში ასეთი საგულისხმო თავისებური ცნობები მოიპოვება: „როდისცა მოუხდეს ქათამი მოვკრიფოთ მოვაკსენოთ. თივის თიბა, იფქლისა და ქერის მუშაობაჲ, როდისცა შემოგვკუეთოს, თვთო თეთრის ყავარი ქუთაის მივიტანოთ“-ო (იხ. გვ. 35—42). ცხადია, რომ ამას ქუთაისის საყდრის ყმა ამბობს, მთელი ამ დავთრის ტექსტი-კი ისეა შედგენილი, რომ საყმო გამოსაღები და ვალდებულება ქუთათელს აქვს განსაზღვრული და ყოველი მეკომურის შესახები ცნობა იწყება ხოლმე ზმნით „მართებს“ ამასა და ამასაო. გამოწაკლისს ამ გვ. 256—287-ში ჩართული ზემომოყვანილი ცნობა შეადგენს. ცხადია, რომ ამ გვ. -ში შეტანილი ეს ცნობა, ან საყმო გამოსაღების გარიგების წიგნითგან, ან საპატრონყმო წიგნითგან ამოღებულ ამონაწერს უნდა წარმოადგენდეს.

ეს დავთარი გეოგრაფიულად არის დალაგებული: ჯერ სოფლის სახელია ხოლმე აღნიშნული ისე-კი, რომ „ყოველი სოფლის სახელს არშიაზე უზის ბაწრულის მსგავსი ნიშანი წითელისა და შავის მელნით ნახატი, რომ მკითხველმა ადვილათ შეამჩნიოს, სად იწყება სოფლის სახელი“-ო. ხელთნაწერში მიღებული ამ ნიშნის მაგიერ გამომცემელს მრგვალი ნიშანი, ანუ წრე უხმარია (გვ. 3), რაც უხერხულია, რათგან ქართულში 0, როგორც „ქართულ დამწერლობათა მცოდნეობასა, ანუ პალეოგრაფია“-ში განმარტებული მაქვს, ნახევარსა ჰნიშნავდა და ნიშნების ასეთ შეცვლას გაუგებრობის გამოწვევა შეუძლია.

დავთარში ყოველი გამომღების საგადასახადო ტვირთის შესახები ცნობა ცალკე მუხლადაა გამოყოფილი. ამასთანავე „ყოველი მუხლი დედანში იწყება

წითელის მელნით ნაწერის ასომთავრულით* (გვ. 2). მუხლებს მხოლოდ სათვალავები არა აქვს, მაგრამ ე. თაყაიშვილს თავის გამოცემაში მუხლის სათვალავები დაუსხამს (იქვე). „ყოველი ახალი მუხლი დედნისა იწყება სიტყვით «მართებს» და შემდეგ მოყვანილია სახელი და გვარი გლეხისა და ჩამოთვლილია რა ბეგარა მართებს“ (გვ. 3). ასე მაგ.:

„მართებს ქუთათის საყდრის ყმასა ქასილაძეს მოძღუარსა პურისჭამა და ცხენით სამსახური“ (გვ. 4), ან კიდევ

„მართებს ორიშიშს კოსტანტაძესა ქრისტეშისა ღვწო კოკა ოცი ცხრიანითა, საკლავი ერთი თორმეტისა თეთრისა, ქათამი სამი, თეთრი ხუთი, სხუაჲ თეთრი ერთი, კუერცხი ოცი, საყდრისა, სასახლისა, ზურის მუშაობაჲ, ტვრთი. თუ ყანა მუშაოს, ორი ნაოთხალი ღომი გამოილოს, თუ არ მუშაოს რვა გამოილოს“-ო (გვ. 8, § 36).

ამას უნდა დაერთოს, რომ ყოველი სოფლის შესახები ცალკეული ცნობების შემდგომ სულ ბოლოში ამ სოფლის გამოსაღების საერთო „ჯუშალი“, ანუ ჯამია ხოლმე მოყვანილი, მაგ., ამ სახით:

„ამის ჯუშალი მოსახლის კაცისა: ღვწო კოკა სამოცდახუთი, საკლავი ცამეტი, თეთრი სამოცდაჩუდმეტი, ქათამი ოცდაცხრამეტი, კუერცხი ორას სამოცი, ღომი ნაოთხალი (რაოდენობა გამოტოვებულია), მთავნი ბეგარა ოცდაექვსი“ (გვ. 6).

ან კიდევ: „ამ პარტახტის ჯუშალი ღვწო კოკა ას ორმოცდაათი, საკლავი ექვსი, თეთრი ოცდათექვსმეტი, ქათამი თურამეტი, კუერცხი ასოცი, ღომი თორმეტი ნაოთხალი“ (გვ. 8).

ყველა ზემოთქმულითგან ირკვევა, რომ ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრის 1578 წ. დავთარი მტკიცედ განსაზღვრული გეგმითა და წესით არის შედგენილი.

მაგრამ რისა და ვისი დავთარია ეს ძეგლი? როგორც ვიცით, სათაურად აქვს „დავთარი ქუთათისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა“. გამოსარკვევია, სახელდობრ ქუთაისის საყდრად თვით ეკლესია იგულისხმება, თუ საეპისკოპოზო საყდრის დავთართან გვაქვს საქმე. ერთგან, ბანოჯის საზღვრის შესახებ ნათქვამია: „კოდის წყაროს აქეთ სამანი რომ ასვია, იმას აქეთ, ქუაბს აქეთ, მუხის წყაროიანათ ქუთაისამდის „ქუთაისისა ღთის მშობლის შეწირულია“-ო (გვ. 5, § 21). ახალსოფლის საზღვრის შესახებაც ამგვარი ცნობა გვხვდება: „მლაშის ღელეს და ფანიაურის თავს აქეთ ორიშიშის სოფლის საზღურამდის,—ახალსოფლის საზღუარი ეს არის. ქუთათისისა ღთის მშობლის შეწირული არის“-ო (გვ. 6, § 23). ამნაირივე ცნობები სხვაგანაც მოიპოვება (გვ. 7, § 34,—გვ. 60, § 424). სიტყვა და გამონათქვამი „შეწირული არის“ თითქოს გვაფიქრებინებს, რომ დავთარი ქუთაისის ღთისმშობლის ეკლესიისა უნდა იყოს და არა საეპისკოპოზო ტახტისა.

მაგრამ მართო ამ ცნობებზე დაძვარება არ შეიძლება. ერთგან ნათქვამია „მართებს ჩვენს ხორეპისკოპოსს მღვდელს სიმონ ბუხულეიშვილს... ეს ჩვენი სიმონ ხორეპისკოპოსი სიკვდილად მიიცვალა“-ო (გვ. 45, § 308). სიტყვები „ჩვენი ხორეპისკოპოზი“ მართო ქუთათელ მთავარეპისკოპოზს

შეედლო ეთქვა, რათგან მხოლოდ მას ჰყავდა ხელქვეშეთი ქორეპისკოპოზი. ქუთაისის ტაძრის მოძღვარს ამგვარი გამონათქვამის ხმარება არც შეჰშვენოდა და არც შეედლო. ამიტომ ცხადი ხდება, რომ 1578 წ. დავთარი ქუთაისის საეპისკოპოზო საყდრის ყმათა გამოსავალი ბეგრის დავთარი. მართლაც რამდენსამე აღვილას ეს პირდაპირ ნათქვამია კიდეც: „ჯიმისტაროს წყაროს აქათ დიდი მუხა რომე დგას ... იმ წყაროს აქეთ საჯიმანშტარო (sic) არ არის, საქუთათლო არის“-ო (გვ. 5, § 19),—ან კიდეც „გუბას ქვევით კორთხის წყალს გამოლმა საქუთათლო არის“-ო (გვ. 60),—„კოდლის წყაროს ქვეით საქუთათლო არის“-ო (გვ. 63, § 448).

საქუთათლოს გამოსაღების დავთარში სულ 32 სოფლის შესახებ არის ცნობები: კომას, ჯიმასტაროს, ახალსოფლის, ბანოჯის, ჭანეთის, ყლოიშის, ორიშიშის, ქუტირის, მალლაკის, ფარცმანაყანევის, მესხეთის, ოფისკუჯის, ბუკისუბანის, გეგუთის, ბაშის, წყალთაშუას, კოლევის, ჯუარის, როკითის, ჟღურულის, ბუბანის (თუ შუბანის?), ხონის, კყუშის, ფერსათის, კორთხას, დიანტყას, პიტინისკევის, ხოლასკურის, ალისმერეს, ალისუბნის, მუჯირეთუბისა და ბერეთის შესახებ. რაკი დავთარს 4 გვერდი აკლია, რასაკვირველია, სოფელთა რიცხვი 32-ზე მეტი უნდა ყოფილიყო.

ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარი მრავალ საგულისხმო ცნობას შეიცავს იმ გადასახადებისა და ვალდებულებათა შესახებ, რომელიც საქუთათლოს ყმებს ქუთათელიისა და საყდრის წინაშე უნდა მოეხადნა, ან გამოეღო: ბეგარა, მთავნი, ან თავი ბეგარა, ყოველგვარი სამხახური, პურისჭამა, შინ-ჩადგომა, საკლავი, ქათამი, კვერცხი და სხვაც თავ-ბრუ-დამსხმელი სიმრავლითა და მრავალფეროვანობით ჰხედება მკითხველს ამ ძეგლში. რაკი უმეტეს შემთხვევაში აღნიშნული და განმარტებული არ არის, თუ ღვინო, ღომი, საკლავი, ქათამი, კვერცხი და სხვაც რისთვის, რა გადასახადისათვის და რატომ სწორედ ამა თუ იმ რაოდენობით უნდა გამოეღო, ან რა მიზეზია, რომ ზოგს გარკვეული ვალდებულება ჰქონდა დაკისრებული, ზოგს-კი არა, ამიტომ დავთრის შინაარსი თითქმის სრულებით გაუგებარი ხდება და უსისტემოდ და თვითნებობით ჩაწერილ გადასახადთა გროვის შთაბეჭდილებას ახდენს. ამის წყალობით ეს და სხვაც ამავე დარგის ძეგლები ჩვეულებრივი მკითხველისათვის მეტისმეტად მომაბეზრებელია.

მაგრამ ასეთი გარეგანი, უარყოფითი შთაბეჭდილება სრულებით მცდარია. გამოსავლის ასეთი დავთრების შინაარსის გაუგებრობა იმ გარემოებით აიხსნება, რომ თანამედროვე მკითხველმა უკვე აღარ იცის, თუ რომელი გადასახადი რისთვის და რატომ ამ ოდენობით არის შეწერილი. ამ დავთრის შემდგენელის ყოველ თანამედროვისა და მომდევნო თაობათათვის უგანმარტებოდაც ცხადი იყო: მათ ამის გასაგებად არც გადასახადების სახელების, არც ნორმების გახსენება სჭირდებოდათ.

ამ დავთრის ტექსტის გულდასმითი შესწავლა ადამიანს დაარწმუნებს, რომ ეს ძეგლი გადასახადების სრულებით გარკვეულ სისტემასაცა და ნორმებსაც გულისხმობს, რომელთა ცოდნა ამ დავთრის შინაარსს გასაგებადაც და ფრიად მნიშვნელოვანადაც ჰხდის. ამ დებულების ყველა დამამტკიცებელი საბუ-

თის აქ მოყვანა, რასაკვირველია, შეუძლებელია, მაგრამ ორიოდ მაგალითის მოყვანაც ამის ზოგადად ცხად-საყოფელად, ვგონებ, საკმარისი იქმნება.

ამ დავთარში ზოგ ყმას ბევრი სხვადასხვა გადასახადი აქვს შეწერილი და გამოსაღებელი, ზოგს-კი შედარებით ძალიან სუბუქი მოვალეობა აქვს დაკისრებული და „მართებს“ მხოლოდ „პურის ჯამა და სამსახური“. საგადასახადო ტვირთის ასეთი განსხვავების მიზეზი ჩვეულებრივ დასახელებული არ არის ხოლმე. მაგრამ § 29-თგან ცხადი ხდება, რომ გადასახადებისა და ვალდებულებათა სხვაობის ერთ მიზეზთაგანად მეკომურის სოციალური მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო. ამ ალაგას სახელდობრ სწერია: „მართებს ნატრიასა მელაძესა, რაც სხუასა აზადსა მართებს, ისრე უნდა ქმნას“-ო (გვ. 7). ამ სიტყვებითგან ირკვევა, რომ აზატს სრულებით განსხვავებული და გარკვეული მოვალეობა ჰქონია მოსახდელი, რომლის შინაარსი მაშინ ყველას სცოდნია.

§ 210-ე საშუალებას გვაძლევს აზატის მაშინდელი საგადასახადო მოვალეობა გამოვარკვიოთ. აბრამა შალაბერიძის შესახებ ნათქვამია: „ან უნდა ქნას ესე, და ან, რაც სხუაჲმან აზატმან ქნას, პურის ჯამა და ცხენით სამსახური“ (გვ. 30). მაშასადამე, ირკვევა, რომ „პურის ჯამა და ცხენით სამსახური“ აზატის ყმებრივ მოვალეობას შეადგენდა.

ამ უკანასკნელ ცნობას ადასტურებს და ავსებს კიდევ § 234, რომელშიც ვინმე როსტევეანას გამოსაღების აღწერილობის ბოლოში ასეთი განმარტება მოიპოვება: „ამას ნულარა იქს, რაც სხუაჲმან აზატმან ქნას: პურის ჯამა და ცხენით სამსახური და ლაშქრობაჲ, ქუთაის საყდრის მუშოობაჲ“-ო (გვ. 32). აქ, მაშასადამე, აზატის მოვალეობათა მაქსიმუმი დასახელებული, იქ-კი, სადაც მართლაც პურის ჯამა და ცხენით სამსახურია, აზატის ვალდებულებათა მინიმუმი ყოფილა.

ამგვარად გამოირკვა: 1. რომ გამოსაღებ-მოვალეობათა სხვაობა მეკომურის სოციალურ მდგომარეობაზეც ყოფილა დამოკიდებული, 2. რომ აზატებს გარკვეული ვალდებულება ჰქონდათ დაკისრებული, რომელიც შეიძლებოდა მხოლოდ მათ ჰქონოდათ. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრის 1578 წ. დავთარი მართლაც გადასახადთა სრულებით გარკვეული სისტემის მიხედვით ყოფილა შედგენილი.

ზემოაღნიშნულ დებულებათა გამორკვევის შემდგომ ამ დავთრის შინაარსი უკვე უფრო მეტად გასაგები ხდება და ამის წყალობით არა ერთი ფრიად საგულისხმო საკითხის გაშუქება შეიძლება. მაგ., მკვლევარი, როგორც საქართ. ეკონომიური ისტორიის სათანადო წიგნში დავრწმუნდებით, უკვე სრულებით ადვილად გამოარკვევს საქუთათლოს ყმათა შორის გადასახად-ვალდებულებათა ტვირთის შედარებით სიმძიმესაც და აზატების რიცხვის გამოანგარიშებაც და პროცენტული დამოკიდებულების განსაზღვრაც შეუძლია.

ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. ახლა, როცა გამორკვეული გვაქვს, რომ „პურის ჯამა და ცხენით სამსახური“ მხოლოდ აზატებს ედევით, საყურადღებოდ გვეჩვენება ის გარემოება, რომ ქუთათისის საყდრის 1578 წ. დავთარში ნათქვამია: „მართებს კიკორაძის პარტახტსა პურის ჯამა“ (გვ. 4, § 3),

„მართებს მეცერცვიასშვილისეულსა პარტახტსა პურის ჭამა და სამსახური“-ო და სხვა (იქვე გვ. 4, § 5). ამგვარი ცნობები ჯერ ერთი იმას ამტკიცებენ, რომ კიკორაძე და მეცერცვიასშვილი, რომელნიც ამოვარდენ, ან ტყვედ წაყვანილები არიან, აზატები ყოფილან. მეორეც—იმას, რომ ამ აზატებს მამულები ჰქონიათ, რომელიც მათ ამოვარდნის შემდგომ „პარტახტ“-ად ქცეულა, მაგრამ წინანდელი აზატი მფლობელის მოვალეობა, — „პურის ჭამა და სამსახური,“ — მაინც შეუნარჩუნებია.

ამ გარემოებას სხვა მხრივაც აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა: პარტახტების მოვალეობისდა მიხედვით, როგორც საქართ. ეკონომიური ისტორიის სათანადო ადგილას დავრწმუნდებით, იმის გამორკვევაც შეიძლება, თუ პარტახტთა შორის რამდენი აზატი იყო, ე. ი. სოციალურ ფენათა შორის რომელი უფრო დაზარალებულა.

ისევე როგორც „პურის ჭამა და სამსახური“ გარკვევული სოციალ-ეკონომიური ერთეულის მაუწყებელი აღმოჩნდა, ამნაირადვე, რასაკვირველია, ყველა სხვა საგადასახადო ცნობას თავთავისი სახელი და მიზეზ-დანიშნულება ჰქონდა. ამის გამორკვევა აქ უადგილოც იქნებოდა და შორსაც წაგვიყვანდა და მხოლოდ კიდევ ორი მაგალითის დასახელება შეიძლება, რომელთაგანაც ცხადი შეიქმნება, რომ ამ დავთრის ცნობებში გარკვეული ურთიერთშორისი დამოკიდებულება და სისტემა ჰსუფევს და იგულისხმება. ამ ძეგლის ბოლოში ნათქვამია: „ვისცა საკლავი მართებს, მან ასრე უნდა ქნას: კუერცხი, ყველი და თევზი უნდა მოიტანოს“-ო (გვ. 69). მაშასადამე, კვერცხი, ყველი და თევზი იმ გადასახადის კუთნილი ნაწილი ყოფილა, რომელიც საკლავის სახით უნდა ყოფილიყო გამოღებული.

მეორე ზოგად დებულებაში აღნიშნულია: „ვისცა ცხენით სამსახური არ მართებს, მას სახლისა და ორჩის მუშაობაჲ მართებს“-ო (გვ. 70).

ე. თაყაიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ ამ დავთარში აქა-იქ „მუხლებს შორის დატოვებულია ცარიელი ადგილები და ხშირად ამ ადგილების თავში სწერია სიტყვა „მართებს“ ო. ასეთი ცარიელი ადგილები ე. თაყაიშვილის აზრით ერთი მხრით იმიტომ უნდა იყოს დატოვებული, „რადგანაც ცვლილება მოსალოდნელი იყო, ზოგი მობეგრე აკლდებოდა, ზოგი ემატებოდა“. მეორე მხრივ „ზოგჯერ დავთრის შემდგენს ვერ გაუხსენებია, ანუ არ იცის გვარი, ან სახელი მობეგრისა და ცარიელ ადგილს ტოვებს დედანში“-ო (გვ. 3).

ძნელი დასაჯერებელია, რომ შემოსავლის დავთრის შემდგენელი თავის მოვალეობას ისე უდებებით მოჰპყრობოდა, რომ მობეგრის გვარისა და სახელის გაგებისათვის თავი არ შეეწუხებინა. რა ფასი აქვს ისეთ დავთარს, სადაც მობეგრის ვინაობაც-კი აღნიშნული არ იყო.

არც პირველი განმარტებაა დამაკმაყოფილებელი, რათგან გამოსავალი ბეგრის დავთარი შემოსავლის აღმწუსხველი საბუთი, რომელიც 1578 წ. საქმის ვითარებას გვისურათებს და ანგარიშს წარმოადგენს. ცარიელი ადგილები მებეგრეთა შემადგენლობის მომავალი ცვლილების შესახებ დავთარში ცნობების შესატანად რომ ყოფილიყო, მაშინ ამის დამამტკიცებელი ჩანართი ცნობები ამ

ცარიელ ადგილებში უნდა ყოფილიყო კიდევაც. ნამდვილად-კი არაფერი ამის მსგავსი იქ არ ჩანს. ამას გარდა, ცარიელი ადგილები რომ სწორედ ამ მიზნით ყოფილიყო დატოვებული, მაშინ ასეთი ცარიელი ადგილები ყოველი მობეგრის შემდგომ იქმნებოდა, რათგან მერმინდელი ცვლილება ყველგან იყო მოსალოდნელი.

ორივე განმარტების სათუხოობის გამო, რაიმე სხვა, უფრო დამაჯერებელი განმარტების მოძებნაა საჭირო. საქმე ის არის, რომ ამ დავთარში მარტო კაცრიელი საკომლოების შესახებ-კი არ არის ცნობები შეტანილი, არამედ უკაცურზეც, პარტახტებზეც. მაგრამ პარტახტებზე კუთნილი გამოსაღები, როგორც ეტყობა, მაშინ არის ხოლმე შეტანილი, როდესაც იგი ვისმეს, მაგ. მეზობელს, დასამუშავებლად აღებული ჰქონდა. ამისდა მსგავსად ყოველი ახალი მუხლი და „მართებს“ შესაძლებელია უკაცრიელ საკომლოებსა და პარტახტებსვე ჰგულისხმობდეს, მაგრამ გამოსაღების შესახებ იმიტომ არა ეწეროს რა, რომ ეს მიწები არავის ჰქონდა აღებული და გამომღებიც არავინ იყო. თუ ეს განმარტება გამართლდა, მაშინ მკვლევარს საშუალება ექმნება გამოარკვიოს დამუშავებული და სრულიად მიტოვებული პარტახტების რიცხვი ცალცალკე.

§ 2. ე. წ. „დიდი საკათალიკოზო დავთარი“.

1899 წ. გამოცემულ „საქართველოს სიძველეთა“ I წიგნში ე. თაყაი-შვილმა დასავლეთი საქართველოს საეკლესიო საბუთთა შორის რამდენიმე „ნუსხის“ ნაწყვეტი გამოაქვეყნა, რომელთაგან სხვებზე უფრო საყურადღებოა: 1) „სამათხოჯო კაცის“ მეკომურთა სია მე-XVII ს. (სქს სძვლნი I, 57—58). 2) „საჭინავაის ბეგრის ანაწერი“ კათალიკოზ დავით ნეშაძის დროისა 1661-1680 წ. (იქვე I, 57). 3) უცნობი კათალიკოზის ხელმოწერილი გამოსაღების დავთრის ნაწყვეტი (იქვე I, 59-60). 4) აგრეთვე უცნობი კათალიკოზის ხელმოწერილი ჯიმაშთაროს, ბაკის [უბ] ნისა, საჩხეურის, ჯიქთუბნის და ხონის გამოსავალის ჯუმლების შემცველი ანაწერის ნაწყვეტი (იქვე I, 61).

ს. კაკაბაძემ 1914 წ. ცალკე წიგნაკად გამოსცა ქუთაისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა და მიწათმოქმედების არქივში ნაპოვნი ძეგლი, რომელსაც უწოდა „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი“. ხელთნაწერი 206 ფურცლიანი, უდიანი წიგნი ყოფილა, „დაწერილია ნუსხა ხუცურად, ხოლო სათაურები წითურად“. დავთარი 1621 წ. ყოფილა გადაწერილი, მაგრამ ძეგლის გამომცემლის აზრით „თავისი ცალკე ნაწილების ნხრივ შედგენილი უნდა იყოს სხვა-და-სხვა და უფრო ადრინდელ დროს“. ერთ-ერთ წყაროდ ყოფილა „გელათის წმ. გიორგის 1545 წლის სიგელი, რომელიც, როგორც შედარებიდან ჩანს, მთლად არის შეტანილი“-ო.

გელათის ამ სიგელს გარდა „ზოგიერთი შემადგენელი ნაწილები ამ (იგულისხმება საკათალიკოზო) დავთრისა (ცალკე ნუსხები) მე ვიპოვე ბიჭვინტისა და გელათის წმ. გიორგის საბუთებში და აქვე დავბეჭდე დამატებაში“-ო (იხ. შესავალი). საკათალიკოზო დავთრის დამატებად ს. კაკაბაძეს დაბეჭდილი აქვს: 1) „ნუსხა ოცხანის ბეგარისა“ (გვ. 50—51),—2) ორი ნუსხის ნაწყვეტები, რომელთა კუთნილება გამოურკვეველია (გვ. 51—53),—3) „ნაქანეულის გა-

მოსავლის ნუსხა“ (გვ. 53—56), რომლის სათაური ს. კაკაბაძეს სისწორით არ უნდა ჰქონდეს შერჩეული, რათგან ამ ძეგლის მხოლოდ ბოლო ნაწილი ეხება ნაქანეულს და ამას გარდა იქ ხოირის (და უეჭველია სხვა სოფლების) შესახებაც მოიპოვება ცნობები,—4) „დავთარი კუჭუხიძის ბეგარისა, ნუსხა“ (გვ. 57) და 5) „ნუსხა საკათალიკოზო გლეხებისა“ (გვ. 57—58).

არსებული ამ დარგის ჯერეთ ღარიბი ქართული მწერლობის უცოდინარობისა, თუ ანგარიშგაუწევლობის გამო ს. კაკაბაძეს გამოჰპარვია, რომ საკათალიკოზო დავთრითგან, ან მისი ერთი წყაროთგან, ძველადვე ამოღებული ს.ს. ჯიმაშთაროს, ბაკის[უბ]ნისა, საჩხეურისა, ჯიქთუბნისა და ხონის საეკლესიო ყმათა გამოსავლის ჯუმლების ამონაკრების შემცველი ერთი, უცნობი კათალიკოზის მიერ ხელ-მოწერილი, საბუთი უკვე 1899 წელს იყო ე. თაყაიშვილისგან გამოცემული (იხ. სქს სძვლნი I, 61). ამ ძეგლს თავი არ ჰქონია დაცული და, რამდენი აკლია, ძნელი სათქმელია. მაგრამ დაცული დაზიანებული დასაწყისის საკათ. დავთართან შედარება მკვლევარს მიახვედრებს, რომ იქ საგენათლოს ბუეთის და დანარჩენი ზემოაღნიშნული 5 სოფლის გამოსაღების ჯუმალია შერჩენილი (შეად. საკათ. დავთრის გვ. 8 სქს სძვლთა I, 61 გვერდს). ამ ექვსი სოფლის საეკლესიო ყმათა გამოსაღების ჯუმალები საერთოდ საკათ. დავთარში მოთავსებულ ჯუმალებს უდგება, მაგრამ ზოგან განსხვავებაც ემჩნევა. ამიტომაც საკათ. დავთრის ტექსტის მომავალმა წესიერად გამომცემელმა ამ გამოსავლის ჯუმალების ცალკე ამონაკრებს უნდა შეეკვლად ანგარიში გაუწიოს.

ამ ძეგლს იმ მხრივაც აქვს მეცნიერებისათვის მნიშვნელობა, რომ მაშინდელ დასავლეთ საქართველოშიც შემოსავლის სახელდობრივი დავთრების არსებობის გარდა გამოსავლების სოფლობრივი ჯუმალების ამონაკრების შემცველი საბუთების არსებობის უცილობლად დამამტკიცებელია.

ს. კაკაბაძის მიერ „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დავთრად“ წოდებული ეს დავთარი ისეა შედგენილი, რომ აღწერილობა საგეოგრაფიო ერთეულებისა და საეპისკოპოსო სამწყსოებისა და მიხედვით არის დაყოფილი. ჯერ იწყება „საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ ბარს რაქას“, შემდეგ ჩხარის გამოსავალია (გვ. 3—4), მერმე ნავენახევისა (4—6), „საგენათლოს გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ ბუეთს“ (6—8), „საჩხეურისა“ (8—9), „ჯიმაშთაროსი“ (9—10), „სოფიაჲ-წმიდაჲს და სამოქალაქოს ბაკისუბანს“ (10), ფარცმანაყანევისა (10—11), მანთხოჯისა (12—15), ხონისა (15—16), ჯიქთუბანისა (16), ჭანგასი (16), კოცნათისა (17), ნაგუაზაუსი (17—18), საქულორიოს (18—19), ხიბლას (19—24), ნაქანეულის (24—28), ხოირისა (29—31), „სუბვის . . . და მისი მიმდგამი სოფელი მუხურის გამოსავალი“ (31—33), თილის (33—36), ხაუეელის (36—39), ქალას და ნიჯაიონოს (39—40), ოცხანას (41—42). შემდეგ მოჰყვება საცაიშლო საეპისკოპოსო სამწყსოს გამოსავალი, რომელიც შემდეგ ნაწილებად იყოფება: ხევთის სასახლის მიმდგომს კაცების ბეგარა (იხ. საცაიშლოს გამოსავლის დავთარი გვ. 5—12, შეად. გვ. 45), ცა-

იშის მიმდგომ კაცების ბეგარა (იქვე გვ. 12—26), დარჩელის ბეგარა (26—34), ჩოხათის ბეგარა (35—36), ქალაის ბეგარა (37—40), ჯგალის ბეგარა (42—43), ჯორიელის (43—44).

საცაიშლოს დავთარს ჯგალის ციხის გამოსავლის დავთარი მისდევს (იხ. საქ^{ზო} დავთარი 43—44), შემდეგ ხონის წ^ა გიორგის გამოსავალი (იქვე 44—45 და ხონის საყდრის დავთარი 5—17) არის მოთავსებული.

საკათალიკოზო გამოსავალ-მოსაკრებლობის დავთარი მთლად ერთგვარი წესით არ არის შემდგარი. ჩვეულებრივ დავთარი ისეა დაწერილი, რომ ჯერ აღნიშნულია იმ საგეოგრაფიო-საგადასახადო ერთეულის სახელი, რომლის შესახებაც ქვევით ცნობებია მოთავსებული, შემდეგ ჩამოთვლილნი არიან სათითაოდ მეკომურნი და მათზე დადებული გადასახადი, მაგ.:

„არის საქ^{ზო} გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ ბარს რაქას.

მართებს სამთა ციხისლებსა 10 კოდი წ^ა პური, ორი კოდი ქერი, 20 კასრი ღვინო, 2 თავი საკლავი და ექუსი სასტუმრო:.

მართებს კუძრებაძეებსა ექსი კოდი წ^ა პური“ ... (გვ. 1) და სხვა ამგვარადვე.

თვითოეული ამგვარი საგეოგრაფიო-საგადასახადო ერთეულის ბოლოს მთელი ერთეულის ყველა მეკომურთა გამოსავლის „ჯუშალი“ ანუ ჯამია მოყვანილი, მაგ.:

„არის პურის ჯუშალი ოთხმოცდაშვიდმეტი კოდი პური, ოცდათერთმეტი კოდი ქერი, ას სამოცდათხუთმეტი კასრი ღვინო ოთხმოცდაერთი საკლავი, ოთხმოცდაჩვიდმეტი ქათამი, ორას ორმოცდაჩვიდმეტი კუძრცხი.

კუშალის თავსა ერბო, ხაჭოჲ და მარილი: . თვთო ურემი თივაჲ: . თვთო ურემი შეშა: . თვთო ქრთილ-აქერეჭო: . (sic).

არის „დამცხუარის პურის ჯუშალი ათას ორმოცდა ათი“ (გვ. 3).

ამგვარად არის მთელი დავთარი შედგენილი, თუმცა აქა-იქ ჯუშალი სრული არ არის და არა ერთგან ჯუშალი სრულებით გამოტოვებულიც არის.

ჯუშალების მხრივ არსებითად მხოლოდ საცაიშლო საეპისკოპოსოს დავთარი განსხვავდება: იქ თვითოეული საგეოგრაფიო-საგადასახადო ერთეულის ბოლოში სათითაოდ გამოსავალის საზოგადო ჯამი მოყვანილი არ არის, სამაგიეროდ მთელი ამ საეპისკოპოსოს დავთრის ბოლოში სწერია ყველა ერთეულის გამოსავლის ჯუშლები ერთი მეორის მიყოლებით (იხ. საცაიშლოს გამოსავლის დავთარი, ს. კაკაბაძის გამ. ტფილისი 1913 წ., გვ. 45—46).

მარტო ეს გარემოებაც, რომ საცაიშლოს ჯუშალი სხვა ადგილას და სხვა რიგად არის დაწერილი, ჰმოწმობს, რომ საკათალიკოზო დავთრის ეს ნაწილი, ან მთელი ამ ძეგლის დროისა არ უნდა იყოს, ან განსაკუთრებული ბრძანებისა და გეგმის მიხედვით არის საგანგებოდ და სხვა ნაწილებისაგან დამოუკიდებლად შედგენილი. ს. კაკაბაძე არ სცდებოდა, როდესაც ფიქრობდა, რომ ეს საცაიშლოს დავთარი „დაუწერიათ აფხაზეთის კათალიკოზის ცაიშელ-ხოწელ-ჯუშათელის

გურიელის ძის მალაქიას ბრძანებით მას შემდეგ, რაც ცაიშის ეკლესია მიწისძვრისაგან დაქცეულა და ეკლესიის ... დავთრები ძირს მოემწყვდია და ცაიშის ეკლესიის ხელახლა დაუწყვიათ... მიწისძვრა ყოფილა ერთს წელს უწინ (sic) მალაქიას საკათალიკოზო ტახტზე ასლვამდის*, რაც 1616 წ. მოხდა. „ამისდა მიხედვით საცაიშლო გამოსავლის დავთრის დაწერა უნდა მიეკუთნოდეს 1616 წლის შემდეგ დროს, როდესაც ცაიშის ეკლესიის აშენებისათვის ხელი მიუყვიათ. რადგან საკათალიკოსო დავთრის გადაწერა დამთავრებულა 1621 წელს 8 ნოემბერს, ამიტომ საცაიშლო გამოსავლის გუჯარი შედგენილ უნდა იყოს 1616—1621 წლებში. ცაიშის ეკლესიის აშენება უნდა დამთავრებულიყოს 1619 წელს, როგორც ეს უჩვენა თ. ჟორდანიამ და თუ ეს მოსაზრება სამართლიანია, მაშინ ჩვენი გუჯრის შედგენაც უფრო დაახლოვებით უნდა მიეკუთვნოს 1619—1621 წ.“ (იხ. საცაიშ. დავთ. 3).

მართლაც აფხაზეთის კათალიკოზის სიტყვით მიწისძვრისაგან რომ ცაიშის საყდარი დანგრეულა, თურმე „დავთრები... ძირს მოემწყვდია და წარკდა“. ნათლად არა ჩანს, ეს დავთარი მთლად დაიღუპა, თუ მხოლოდ მისი რომელიმე ნაწილი. თვით კახის სიტყვებითგან თითქოს ისე გამოდის, რომ მხოლოდ ერთი ნაწილი უნდა დაზიანებულიყო. მას ნათქვამი აქვს სახელდობრ: „დავაწერინე გუჯარი ესე... დადიანისა ლეონისა ბრძანებითა ცაიშის ეკლესიისა და გარემო სოფლების სამზღვრები, ვინადგან დავთრები განრყუნილი იყო“-ო (საცაიშ. დავთ. 49). მაშასადამე, დაზიანებული აღმოჩენილა ის ადგილი, სადაც საცაიშლოს სამზღვრები ყოფილა. ეს ნაწილი ხელახლად არის დაწერილი და ზემომოყვანილ სიტყვებს სწორედ სამზღვრების აღწერილობა მიჰყვება (იხ. იქვე). მაგრამ ამას გარდა მალაქია კათალიკოზს ნათქვამი აქვს: „საცაიშლო სოფლების გარდასახადი ამ საერთო გუჯარშიდ საცნით, აგრეთვე საკათალიკოზო ჯგალისა და მისი ადგილ-ნამულის საზღურისა და გარდასახადისა“-ო (იქვე).

ამგვარად ირკვევა, რომ ის გუჯარი, რომელიც მალაქია კათალიკოზს დაუწერინებია, „საერთო გუჯარი“ყოფილა. სხვათა შორის იქ საცაიშლოს სამზღვრები ყოფილა ხელახლად აღნუსხული. ასეთი სახელი ამ საბუთს, საფიქრებელია, იმიტომ ეწოდება, რომ იქ, საცაიშლოს გარდა სხვა საეპისკოპოსოების შემოსავალიც არის აღნუსხული.

საცაიშლოს სოფლების გადასახადის დავთარიც ხელახლად არის შედგენილი თუ არა, მალაქიას სიტყვებითგან გარკვევით არა ჩანს, მაგრამ როცა საქმე იმ საკითხის გამორკვევაზე მიდგება, თუ ამ „საერთო“ დავთრის რომელი ნაწილია შესაძლებელი, რომ განახლებული იყოს, მაშინ უყოყმანოდ უნდა ითქვას, რომ მალაქია კათალიკოზის სიტყვების მიხედვით, ამგვარ ნაწილებად უნდა საცაიშლოს დავთარი და ჯგალის საკათალიკოზოს სამზღვრების აღნუსხვა და დავთარი ვიცნათ.

§ 2. ამ ძეგლის მცდარი სათაური და ნამდვილი თვისებები.

გამომცემელს, ს. კაკაბაძეს, ამ ძეგლისათვის შესაფერისი სათაური ვერ შეურჩევია: იგი „საკათალიკოზო გლეხების... დავთარი“ არ არის. თავშივე მას სათაურად აღნიშნული აქვს, რომ საკათალიკოზო „გამოსავალი მოსაკრებლობის“ წიგნია, ე. ი., რომ ის შემოსავლის დავთარია და არა ხალხის აღწერის დავთარი. ეს ცხადად ჩანს, როგორც თვით დავთრის შინაარსითგან, ისევე ნათლად გამოთქმულია თვით სათაურებშიაც, მაგ., თავში სწერია: „არის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ ბარს რაჰას“ (გვ. 1). შემდეგ, როცა ამ ბარის „ჯუმალი“-ა მოყვანილი, ნათქვამია: „არის ჩხარს... გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ“-ო (გვ. 3). ამ-ნაირადვეა ყოველ სათაურში აღნიშნული. თუ თვით დავთარში მეკომურთა სახელი და გვარი მულამ სწერია, ეს გარემოება მას მაინც ხალხის აღწერის დავთარად არ ჰხდის იმიტომ, რომ ამ ძეგლს სწორედ ის ცნობები აკლია, რომელიც ხალხის აღწერის დავთრებში ჩვეულებრივ იყო ხოლმე, სამაგიეროდ გადასახადის შესახებ-კი უხვი ცნობები მოიპოვება.

ამასთანავე, საკმარისია აღამიანმა ეს ძეგლი გულდასმით გადაიკითხოს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად მეორე-ხარისხოვანი საკითხი ყოფილა მისი შემდგენელისათვის თვით მეკომურთა აღრიცხვა. იქაც-კი, სადაც სოფლის შესახები ცნობის ბოლოს ყველაფრის ჯამია ხოლმე მოყვანილი, ერთი სოფლის გარდა სხვაგან არსად გადასახადების გამომღებთა რიცხვიც-კი გამოანგარიშებული არ არის. მხოლოდ ს. ხიბლას შესახებ სწერია: „არის ხიბლას კუამლი გლეხი ჯუმლად ორმოცდაათურამეტი“ და შემდეგ გამოსალებთა ჯუმალებია მოყვანილი (იხ. 24). დანარჩენი სოფლების ჯუმალში გლეხ მეკომურთა ჯუმალი არსად არ სწერია.

§ 3. ამ ძეგლის შედგენილობა და წყაროები.

ე. წ. საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარში შეტანილ ნაწილთაგან ცალკე გელათის 1545 წ. სიგელი და ხონის დავთარია ნაპოვნი. ამას გარდა ს. კაკაბაძის სიტყვით მას ამ ძეგლის კიდევ რამდენიმე სხვა წყაროც ნაპოვნი და საკათ. დავთრის დამატებად დაბეჭდილი აქვს.

ასეთ წყაროდ მიჩნეულთაგან ცალკე ხელთნაწერად დაცულ ხონის საყდრის დავთარს თავი აკლია. ხონის დავთრის გამომცემელს, ს. კაკაბაძეს, ეს დანაკლისი ნაწილი საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთარში შეტანილი ტექსტის მიხედვით აღუდგენია: „ნაკლი აღდგენილ იქმნა 1621 წლის საკათალიკოზო დავთრით, რაც მე დიდს ფრჩხილებში ჩავსვი“-ო (იხ. ს. კაკაბაძის ხონის საყდრის დავთარი 1600 წლის ახლოს დროისა, ტფილისი, 1913 წ. გვ. 3).

მაგრამ, როგორც ს. კაკაბაძესაც აღნიშნული აქვს, „საკათალიკოზო დავთარში რიგი გლეხებისა განსხვავდება თვით ხონის საყდრის დავთარში დაცულ რიგისაგან“ (იქვე გვ. 3).

ს. კაკაბაძის გამოცემის მეკომურთა რიგობითი რიცხვები რომ აღვნიშნოთ, მაშინ საკათალიკოზო დავთრის ტექსტისა და ხონის დავთრის ტექსტის რიგის განსხვავება ს. კაკაბაძის ცნობითვე (იხ. გვ. 3—4) ასე წარმოგვიდგება:

საკათ. დავთ.	=	ხონის დავთ.:	საკათ. დავთ.	=	ხონის დავთ.:
§ 1	=	30	§ 7	=	22
2	=	31	8	=	23
3	=	32	9	=	24
4	=	33	10	=	1
5	=	34	11	=	2
6	=	35			

და სხვა.

ს. კაკაბაძეს ჰგონია, რომ ასეთი განსხვავება აიხსნება „იმ გარემოებით, რომ, ალბათ, 1621 წელს ხონის დავთარი ჯერ შეკრული არ იყო და საკათალიკოსო დავთრის შემდგენელს ცნობები არეულად ჩაუწერია“ (გვ. 4). აღსანიშნავია, რომ ს. კაკაბაძის აზრით ხონის საყდრის ცალკე დაცული დავთარი „დედანს უნდა წარმოადგენდეს“ (გვ. 4).

რამდენადაც საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთარში ხონის საყდრის დავთრის ტექსტი უცვლელად არის გადმოწერილი, იმდენად ეს ნაწილი, რასაკვირველია, გარდმონაწერს უნდა წარმოადგენდეს, მაგრამ ამისდა მიუხედავად ძალიან საეჭვოა, რომ ხონის საყდრის დავთრის ის ხელთნაწერი, რომელიც გადარჩენილია, მართლაც ამ ძეგლის დედანი იყოს. საკმარისია მკვლევარმა იმ გარემოებას მიაქციოს ყურადღება, რომ ხონის დავთარს გამოსაღების საერთო ჯუმალი არ აქვს (იხ. გვ. 16—17), საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთარში-კი ხონის საყდრის გამოსავლის დავთარს ბოლოში „გამოსავლის ჯუმალი“ ყოველი დარგისათვის სათითაოდ არის მოყვანილი, რომ ს. კაკაბაძის აზრის მცდარობა ცხადი შეიქმნეს. არამც თუ ხონის დავთრის ტექსტი თავდაპირველი დედანი არ უნდა იყოს, შეიძლება ითქვას, რომ, თუ ყველგან არა, ბოლოში მაინც ხონის დავთრის ტექსტი საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთარში უკეთესად ყოფილა დაცული. რაკი ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის დედანი აღარ არსებობს, მასში შეტანილი ხონის დავთრის ტექსტისა და ცალკე დაცული ხონის დავთრის ტექსტის შედარება შეუძლებელია.

ხონის დავთრის 1600 წ. ახ. ხანის და 1619—21 წ. უწინარესად მიჩნევისა და დათარიღებისათვის არავითარი საბუთი არ არსებობს.

ხონის დავთარს გარდა ე. წ. საკათ. დავთარში კიდევ საცაიშლოს დავთარია შეტანილი. ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის დანარჩენი შემადგენელი ნაწილების განსაზღვრის დროს ს. კაკაბაძეს სხვათა შორის გადაჭრით ნათქვამი აქვს, რომ „გელათის წმ. გიორგის 1545 წლის სიგელი... როგორც შედარებიდან სჩანს, მთლად არის შეტანილი საკათალიკოზო დავთარში“ (იხ. შესავალი)¹.

¹ 1928 წ. ს. კაკაბაძის მიერ დაბეჭდილი ნაშრომითგან „მასალები დას. საქართვ. სოც. და ეკონომ. ისტორიისათვის“ (იხ. მისი „სისტ. კრებული“ III, 10—76) ირკვევა, რომ ავტორს ზოგი თავისი წინათ კატეგორიულად გამოთქმული დებულება თითონაც აღარ უნდა სწამდეს, მაგრამ რაკი ეს გარემოება არსად გარკვევით აღიარებული არა აქვს და წყაროთა ანალიზს არ ეხება, წყაროთა ჩვენს კრიტიკულ განხილვას უცვლელად ებეჭდავთ.

ს. კაკაბაძის ასეთი კა ზეგორიული განცხადებისდა მიუხედავად, მისი ზემო-
მოყვანილი დებულება არ მართლდება. საფიქრებელია, რომ თვით ს. კაკაბაძეს
ეს ორი ძეგლი ერთმანეთთან არ შეუდარებია, თორემ სხვაფრივ ძნელი ასა-
ხსნელია. საქმის ნამდვილი ვითარებისა და მისი გადაჭრითი განცხადების სრული
წინააღმდეგობა. შედარების ნამდვილი შედეგების სისწორისა და ს. კაკაბაძის
დებულების მთელი შეუსაბამობის გათვალისწინების გასაადვილებლად აქ დასა-
ხელებული იქმნება გელათის 1545 წ. სიგლის სწორედ ის ტექსტი და გამოცე-
მა, რომელიც ს. კაკაბაძის განცხადებითვე გელათის ამ საბუთის „ტექსტის
აღდგენის“ მის საკუთარ „ცდას“ წარმოადგენს და ე. წ. საკათალიკოზო დაე-
თრის გამოცემას აქვს ბოლოში დართული. ამ ორი შედარებული ძეგლის ქვემო-
აღნიშნული გვერდები ყოველთვის ს. კაკაბაძის ამ გამოცემას ჰგულისხმობს შე-
დარება ცხად-ჰყოფს, რომ:

1. საკათალიკოზო დავთარში ოხომირას, ნაბოსლევის და კურსების შე-
სახებ, რომელთა მოსახლე გელათის ყმათა გამოსაღებიც 1545 წ. სი-
გელში დაწვრილებით არის აღნუსხული (იხ. გვ. 61—63), ხსენებაც კი არ მოი-
პოვება.

ამგვარადვე არც 1545 წ. სიგელში ჩამოთვლილი ს. მალლაკის მცხოვრები
ყმები ჩანან საკათალიკოზო დავთარში (გვ. 65—66), არც თვით ს. მალლაკის
ხსენებაა, არც კოლეგია (გვ. 67) საკათალიკოზო დავთარში შეტანილი.

2. ფარცმანაყანევის შესახები ცნობები ამ ორ ძეგლში ერთიმეორისაგან ძა-
ლიან განსხვავდება: 1545 წ. სიგელში ამ სოფელში 5 კომლია კუჭუხიძე, —ამათგან
ოთხის სახელი აღნიშნული არაა, მეხუთე-კი მიქელა ყოფილა, —და 3 პარტახტია
აღნიშნული (გვ. 65), საკათალიკოზო დავთარში-კი კუჭუხიძენი 6 კომლია, —ზაქა-
რია, მეორე ზაქარია, ივანე, ხახუტა, წყალობა და მახუა, და 3 პარტახტია (გვ. 11)
და, რაც უფრო ყველაზე მნიშვნელოვანია, კუჭუხიძეთა სახელებიც ამ ორ ძეგლში
სხვადასხვაა.

ამგვარადვე, ფარცმანაყანევისვე 1545 წ. სიგელში 8 კომლი მარდალა-
შვილია დასახელებული, —ესტატე, მამისთვალა, ნაეროზა, გოგალა, ... გიორგა,
ესაია და მიქელა (გვ. 66), —საკათალიკოზო დავთარში-კი მარდალასშვილი
მარტო 5 კომლი იხსენიება, —დათვია, ჩიტია, ნანუა, ღმერცია და გუგუტა
(გვ. 10—11). აღსანიშნავია, რომ ამ შემთხვევაშიც სახელები სულ სხვადა-
სხვაა.

მესხეთის მცხოვრებთაგან 1545 წ. სიგელში დასახელებულია 3 კომლი
ლანდურიძენი, —ვარსიმე, ივანა, მესამის სახელი არ იხსენიება, —და 1 პარტახტი
(გვ. 67), საკათალიკოზო დავთარში-კი ლანდურიძეთა საკომლოების რიცხვი
ერთი ორად მეტია და სახელებიც სულ სხვაა აღნიშნული, —სიხარულა, ნასხიდა
(sic), მამისთვალა, გოდია, დავითის შვილები და რომანოზ (გვ. 11).

3. ამ ორ ძეგლში მხოლოდ ს. ნავენახევის შესახები ცნობები უდგება ერ-
თიერთმანეთს და გელათის 1545 წ. სიგელში 6 კომლი ხაჭუბერიძენი არიან
აღნიშნული, —მამისთვალა, ზაქარია, მამუკა, მამისბედა, ნინია, მახიტა და დათი-
კას-შვილი (გვ. 54), 5 კომლი ბაზაძე, —ცოტნეასშვილი გოჩია, გოჩია, მახარო-
ბელა, ხუტია, გოჩია, ხოსია (გვ. 64—65), 1 კომლი ბრეგაძე ხოსია (გვ. 65)

და 2 კომლი სალაძე გოჩა და როსტევეანა (იქვე). საკათალიკოზო დავთარში 7 კომლი ხაჭუბერიძენი არიან (მამისთვალა ზაქარია, მამუკა, მამიზბედა (sic), ნინია, ნინია (sic), მახატა და დათიკას შვილი (გვ. 4—5), 5 კომლი ბაზაძენი (ცოტნიას შვილი გოჩია, გოჩია, მახარობელი, ხუატია და გოჩია, 1 კომლი ბრეგაძე ზოსია (sic) და 2 კომლიც სალაძე გოჩა და როსტევეანა (გვ. 6).

ამგვარად მცირეოდენი განსხვავებით ნავენახევის შესახები ცნობები ამ ორ ძეგლში მართლაც მიაგვანან.

დანარჩენ ყველა სოფლისა და ყმათა შესახები ცნობები ისე არსებითად განსხვავდებიან, რომ ს. კაკაბაძის კატეგორიული განცხადება, თითქოს შედარებითგან ჩანდეს, რომ საკათალიკოზო დავთარში გელათის 1545 წ. სიგელი „მთლად“ იყოს შეტანილი, სინამდვილეს სრულებით არ შეეფერება. პირიქით შეიძლება ითქვას, რომ არავითარი მოსაზრება და საბუთი არ არსებობს ვიფიქროთ, რომ ე. წ. საკათალიკოზო დავთრისათვის გელათის 1545 წ. სიგელი გამოყენებული იყოს.

აღბათ, აჩქარებითა და დაუდევრობით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ს. კაკაბაძეს საკათალიკოზო დავთრის დამატებად დაბეჭდილი „ოცხანის ბეგრის ნუსხის“ შესახებ აღნიშნული არა აქვს, რომ ეს ძეგლი, ოდნავ თავში დაზიანებული დედნის მიხედვით უკვე 1899 წელს იყო ე. თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებული (იხ. ს^რქს ს^რძელნი I, 59—60). ეს გარემოება მით უფროა სამწუხარო, რომ ამ ორ გამოცემაში ამ ძეგლის წანაკითხი აქა-იქ განსხვავდება და მერმინდელი და სრული ტექსტის მქონებული გამომქვეყნებელის მოვალეობას ამ სხვაობათა მიზეზისა და თავისი წანაკითხების სისწორის აღნიშვნა შეადგენდა.

ოცხანის ბეგრის ნუსხაც, ს. კაკაბაძის უცილობელობით გამოთქმული განცხადებისა და მიუხედავად, არას გზით ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის „შემადგენელი ნაწილი“ არ შეიძლება ყოფილიყო. ეს თუნდაც შემდეგი ზოგადი შედარებითგანაც ჩანს: საკათალიკოზო დავთარში ოცხანაში 16 მეკომურია აღნიშნული (იხ. გვ. 41—42), ცალკე ნუსხით-კი იქ 14 მეკომური ჩანს. ამასთანავე ნუსხაში მოხსენებულნი ციციუნაშვილი, მახარა მეფარისშვილი, კაცაძე, პაპია მეგრელიძე, მათე ციკვინაძე, შვილია ტატუნაძე, მამისთვალა კაცაძე (გვ. 50—51), ესე იგი 7 კომლის ხსენება-კი არ მოიპოვება საკათალიკოზო დავთარში. ხოლო ამავე დროს საკათალიკოზო დავთარში 6 კომლი კალანდაძეა აღნიშნული (იხ. გვ. 41—42), მაგრამ არც ერთს მათგანს ბასილა, პავლია და ცხაიშვილი არ ჰქვია სახელად, როგორაც ოცხანას ცალკე ნუსხაში 3 კომლი კალანდაძე იხსენიებიან (გვ. 51). ურატაძეც საკათ. დავთარში 3 კომლია, ნუსხაში-კი 2-ია და იმათაც მიქელა და ლევანია ჰქვიათ (გვ. 51), რომელთა ხსენება იქ არ ჩანს.

ხოირსაც საკათალიკოზო დავთრის ცნობით 39 კომლი ყოფილა (იხ. გვ. 29—31), ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული „ნაქანულის“ ცალკე დავთარში-კი სწერია „არის ხო[ი]რს საკათალიკოზო გლეხნი ოცდარვა კვამლი“-ო (იქვე გვ. 56), ე. ი. 11 კომლით ნაკლები.

ასეთივე ცნობათა სრული განსხვავებაა ნაქანეულის ჯუმალის შესახებაც: საკათალიკოზო დავთრის ცნობით ნაქანეულის გამოსავლის ჯუმალი შეადგენდა 48 საპურობოს, 225 კოკას, „ღვწის ბეგარა“-ს, 84 გოპს ლომს, 54 საკლავს, 29 ქათამს“ (გვ. 28), იმავე ცალკე ნუსხით-კი ნაქანეულის „საკლავის ჯუმალი“ 98 ყოფილა, ქათამი 68, ლომი 177 ატარი, ღვინო 17 ურემი, 23 „ზროხა და ნახევარი“, ლომი 16 გობი, ღვინო 27 გუდა (გვ. 56).

ს. კაკაბაძის მიერ მე-XVII ს. საკათალიკოზო გლეხების ნუსხად მიჩნეულ ძეგლში (იხ. საკათ. დავთ. 57—58), რომელიც ნამდვილად ხალხის აღწერის სტატისტიკურ ამონაკრებს წარმოადგენს, შემდეგი ცნობები მოიპოვება საეკლესიო ქონებისა და ყმათა რაოდენობის შესახებ სოფლობრივ: გელათის თავს 8 კომლი, სორმონს 2, რიონს 2, კოლევს 1, ნაბოსლევს 8, ბუეთს 6, საწირეთს 8, ბარს 28, ჩხარს 12 და 1 პარტახტი, ოფჩას 9, ნავენახევს 16 და 4 პარტახტი, ქუთაისის სოფია-წმიდას 6, ჯიჰაშტაროს 11, ბაკის უბანს 6 და პარტახტი, მესხეთს 6 და 1 პარტახტი, ქვემო-მესხეთს 5 და 4 პარტახტი, ფარცხანაყანევს 17 და 2 პარტახტი, მათხოჯს 50, ხონს 11 და 2 პარტახტი, ჯიქთუბანს და ქანგას 10+6, ქოცნას 2 პარტახტი, ნემსაძისეულ ხოშტიბელას 12, ოხოპირას 5, საჩხეურს 12 და 2 პარტახტი, მანდიკარს 2, ჩუნეშს 10 პარტახტი. ბოლოს აღნიშნულია: „არის ჯუმალი ორასოთხმოცდა შვიდი“ (გვ. 57—58).

უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ არსაითგან არ ჩანს, რომ ეს „ნუსხად“ მიჩნეული საბუთი მართლაც საკათალიკოზო გლეხების ნუსხა იყოს, როგორც ს. კაკაბაძეს აქვს მიჩნეული. ამიტომ მისი ნამდვილი რაობა ჯერ გამოსარკვევი იყო.

მაგრამ, რა ძეგლიც არ უნდა იყოს იგი, საკმარისია აღამიანმა ამ ცნობებს თვალი გადაავლოს, რომ მყის ცხადი შეიქმნეს, რომ აქ ჩვენ ხალხის აღწერის დავთრითგან ამონაკრებს ცნობებთან გვაქვს საქმე.

უკვე ამ გარემოებითგან ჩანს, რომ ამ საბუთს და საზოგადოდ ასეთ ძეგლს ე. წ. საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთრისათვის წყაროდ ვერავინ გამოიყენებდა. ამიტომ, უეჭველია, ს. კაკაბაძის აზრი, თითქოს ზემომოყვანილი ძეგლი საკათალიკოზო დავთრის ერთი შემადგენელი ნაწილთაგანი ყოფილიყო, სრულებით დაუჯერებელია.

ამ ძეგლისა, ე. წ. საკათალიკოზო დავთრისა და 1545 წ. გელათის სიგლის ცნობების შედარება სოფლებში მოსახლე ყმათა რიცხვის შესახებ აღამიანს დაარწმუნებს, რომ არამცთუ არას გზით ეს ძეგლი არ შეიძლება საკათალიკოზო დავთრის წყაროდ ყოფილიყო, არამედ რომ, ამ სამი საბუთის რიცხვობრივი ცნობების ყმათა შესახებ სრული განსხვავებულობის გამო, საზოგადოდ მათ საერთო არა აქვსთ რა და სულ სხვადასხვა დროის ცნობებსაც უნდა შეიცავდნენ.

§ 4. ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის რაობა.

საკათალიკოზო დავთრის დასაწყისში ნათქვამია, რომ ის „არის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ“-ს აღმნუსხველი (გვ. 1). თუ ის მართლაც საკათალიკოზო დავთარია, ცხადია თავისთავად, რომ შემდეგშიც ყველგან ასევე უნდა ყოფილიყო აღნიშნული. პირველი ნაწილი რაქას ბარს ეხება (იქვე), შემდეგ ნავენახევს (გვ. 4). მაგრამ შემდეგ მოულოდნელად ნათქვამია: „არის საგენათლოს გამოსავალი მოსაკრებლობაჲ ბუეთს“-ო (გვ. 6).

პირველი სათაურის ანალოგიით საფიქრებელი იყო, რომ, როგორც იქ საკათალიკოზოს მოსაკრებლობაზე უნდა იყოს საუბარი, ისევე აქაც, თუ საგენათლო გეოგრაფიული მნიშვნელობით არ არის ნახმარი, გენათელის მოსაკრებლობაზე უნდა გვქონდეს ლაპარაკი. მაგრამ იბადება საკითხი, თუ რა კავშირი უნდა ჰქონდეს ამ ძეგლს საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთართან და რატომ უნდა იყოს იქ საეპისკოპოზო გამოსავლის დავთარი, როდესაც მის პირდაპირ დანიშნულებას საკათალიკოზო შემოსავლის აღნუსხვა უნდა შეადგენდეს? მართლაც ასეთი რამ უცნაური მოვლენა იქმნებოდა, მაგრამ ეს უცნაურობა ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის ზოგადი თვისება და თავისებურობაა, რომელიც ამისდა მიუხედავად ამ ძეგლის გამომცემელს ს. კაკაბაძეს იმდენად შეუმჩნეველი დარჩენია, რომ არამცთუ ამ უცნაური გარემოების განმარტების ცდა ფიქრად არ მოსვლია, არამედ მისი აღნიშვნაც-კი დაჰვიწყებია. მართლაც და, რატომ უნდა იყვნენ საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთარში ხონის საყდრისა და საცაიშლოს დავთრებიც მთლიანად შეტანილი? ამ სამწყსოების დავთრებში ხომ მათი საყდრების ყმათა გამოსაღებია მოყვანილი?

ე. წ. საკათალიკოზო დავთარი რომ მართლაც საკათალიკოზო მოსაკრებლობისა და სარგოს დავთარი ყოფილიყო, მაშინ ხომ იქ მთელი დასავლეთი საქართველოს მოსახლეობისაგან მოსაკრებლობის შესახები ცნობები უნდა ყოფილიყო? ნამდვილად-კი იქ არამცთუ მთელი ლიხთ-იმერეთის მეკომურთა გამოსაღების შესახები ცნობები არა ჩანს, ქუთაისისა და სხვა საეპისკოპოზოების ყმათა გამოსაღებიც აღნუსხული არ არის.

ამას გარდა, საკათალიკოზო სარგო ამდენად დიდი არ შეიძლება ყოფილიყო, როგორადაც ის ამ დავთარშია აღნიშნული. საკმარისია ადამიანმა თუნდაც აღმოს. საქართველოს სხვადასხვა საეპისკოპოზო სარგოს გარიგების წიგნები გადაიკითხოს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად დიდი განსხვავებაა გამოსაღებთა, როგორც კატეგორიების სიმრავლისა, ისევე სიდიდის მხრივ.

ამავე დროს ე. წ. საკათ. დავთრის შინაარსის ქუთაისის საყდრის ყმათა გამოსავალი ბეგრის 1578.წ. დავთრის შინაარსთან შედარება ყველას დაარწმუნებს, რომ ე. წ. საკათალიკოზო დავთარი საკათალიკოზო

სარგოსა და მოსაკრებლობისა - კი არა, არამედ მხოლოდ ყმა-
თა გამოსაღების აღმნუსხველ დავთარს წარმოადგენს. აღა-
მიანს უნდა გათვალისწინებელი ჰქონდეს ის ზოგადი დებულება და გა-
რემოება, რომ საეპისკოპოზო და საკათალიკოზო სარგოს ყველა
იხდიდა, თუმცა, რასაკვირველია, ყველა მათი საეკლესიო
ყმები არ იყვნენ. მაგრამ ამასთანავე ყოველ საეპისკოპოზო-
სა და საკათალიკოზო საყდარს თავისი ყმებიც ჰყავდა, რომელნიც
ეპისკოპოზსა და კათალიკოზს, მათ კუთნილ სარგოს გარდა, სხვადასხვა დაწე-
სებულ საყმო გამოსაღებს აძლევდნენ ხოლმე ისევე, როგორც სხვა კატე-
გორიის ყმებიც თავთავიანთი მებატონეებისათვის საყმო
გადასახადებს იხდიდნენ ხოლმე.

ამისდა მიხედვით შემოსავლის დავთრები შესაძლებელია სხვადასხვა თვი-
სებისა და წყაროების ყოფილიყო, მაგ. ამ შემთხვევაში, ან სარგოს შემოსავლის
დავთარი ყოფილიყო, ან საყმო გამოსაღების დავთარი ყოფილიყო, და სხვაც.

ზემოთქმულის შემდგომ, მაშასადამე, უეჭველი უნდა იყოს, რომ ე. წ. საკა-
თალიკოზო დავთარი საყმო გამოსაღების შემოსავლის დავ-
თარია. ეხლა გამოსარკვევია მხოლოდ მისი კუთვნილება, სახელ-
დობრ, წარმოადგენს იგი მარტო საკათალიკოზო ყმების გამოსაღების დავთარს,
თუ არა?

თუ გავიხსენებთ, რომ ამ ე. წ. საკათალიკოზო დავთარში ხონისა და ცაიშის
საეპისკოპოზო საყდრების ყმათა გამოსაღების დავთრები მთლიანად არის ჩარ-
თული, პირველი დებულება უმაღლესად შეიქმნება. ეს უკანასკნელი გარე-
მოება ამ ძეგლს ისეთ თვისებას ანიჭებას, თითქოს იგი სხვადასხვა საეპი-
სკოპოსოების, მაგ. ხონისა და საცაიშლოს ყმათა გამოსაღების
დავთრების კრებული იყოს.

ამასთანავე ს. კაკაბაძის დებულება ამ ძეგლის შემადგენელი ნაწილე-
ბის სხვადასხვა დროს შედგენილობის შესახებ რომ მართალი გამომდგარიყო,
მაშინ ე. წ. საკათალიკოზო დავთარი საეპისკოპოზოების ყმათა გამოსავლის დავთ-
რების უბრალო, მექანიკურ კრებულად უნდა მიგვეჩნია, რომელსაც, ვითარცა
სხვადასხვა დროის ცნობების შემცველს, არას დროს პრაქტიკული მნიშვნელობა
არ შეიძლება ჰქონოდა. მაგრამ, როგორც დავრწმუნდით, ს. კაკაბაძის მიერ
საკათ. დავთრის სხვადასხვა დროის შემადგენელ ნაწილებად დასახელებულ წყა-
როებს ნამდვილად ამ ძეგლთან საერთო არა აქვს თრა და ამ ნაწილე-
ბის დაწერილობის დროის სხვადასხვაობის დებულებაც დაუსაბუთებელი გამოდის.

ამ საკათ. დავთრის ნამდვილი რაობის გამოსარკვევად ჯერ კიდევ საგან-
გებო კვლევა - ძიებაა საჭირო, მაგრამ ეხლაც შეიძლება ითქვას, რომ
ეს ძეგლი დასავ. საქართველოს ყველა საეპისკოპოზოს ყმა-
თა გამოსაღების დავთრების კრებული არ არის, რათგან იქ არა
ერთი საეპისკოპოზო საყდრის, მაგ. თუნდ შემოქმედისა, ქუთაისის და სხვების,
ყმათა გამოსაღების დავთრები არა ჩანს.

ამგვარად, ირკვევა, რომ საკათ. დავთარი არც საკათალიკოსო სარგოს
დავთარი ყოფილა და არც დასავ. საქართველოს ყველა საეპისკოპოზოს ყმა-

თა გამოსაღების დავთართა სრული კრებულია. ცხადი ხდება, რომ ამ კრებულს, იმისდა მიუხედავად, რომ იქ საეპისკოპოზო საყდრების ყმათა გამოსაღების ზოგიერთი დავთარია, მაინც ე. წ. აბხაზეთის კათალიკოზთან რალაც კავშირი აქვს და იმავე დროს მას განსაკუთრებული მიზანი და დანიშნულებაც უნდა ჰქონდეს, განსაკუთრებული გარემოების წყალობით უნდა იყოს წარმოშობილი.

ამ კრებულის თავისებური შედგენილობისა და დანიშნულების განმარტება, სხვა პირდაპირი ცნობების ამის შესახებ უქონლობის გამო, ისევ თვით საკათალიკოზო დავთარში უნდა ვეძიოთ. ამ საკითხის გამოსაღები ერთი ცნობა დავთრის იმ ნაწილში მოიპოვება, რომელიც საცაიშლოს გამოსაღლის აღნუსხვას წარმოადგენს. საცაიშლოს დავთარი, რომელიც ე. წ. საკათ. დავთარშია ჩართული, მალაქია კათალიკოზის ბრძანებით ყოფილა შედგენილ-განახლებული. მალაქიას ეს მოქმედება, ეტყობა, მხოლოდ მწყემსმთავრული მზრუნველობისა და მოვალეობის გრძნობით არ უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი.

როგორც თვით მალაქია კათალიკოზის სიტყვებითგან ჩანს, მალაქია ამ დროსმარტო „ჩრდილოეთისა და აუზხაზეთისა კათალიკოზი“-კი არ ყოფილა, არამედ თურმე ამასთანავე „ცაიშელ-ჯუმათელ-ხოწელ“-ადაც ითვლებოდა (იხ. საცაიშლოს დავთ. 41). მაშასადამე, ცაიშისა და ხოწის საეპისკოპოზოებიც მის ხელთ ყოფილა და, რასაკვირველია, ამ სამღვდელმთავროთა ყმების გამოსაღებიც ამ დროს მას ჰკუთნებია. ამ გარემოების წყალობით ცაიშისა და ხოწის, ისევე როგორც ჯუმათის საეპისკოპოზო გამოსაღლის დავთრებით, მალაქია კათალიკოზი, უეჭველია, უნდა პირადად დაინტერესებული ყოფილიყო.

თუ ეს გარემოება გათვალისწინებული გვექმნება, მაშინ ადვილად მოვუძებნით განმარტებას იმ უცნაურ გარემოებას, რომ საკათალიკოზო მოსაკრებლობის დავთარში ცაიშისა და ხოწის საეპისკოპოზოების ყმათა გამოსაღების ისეთი დავთრებია შეტანილი, რომლებშიც საკათალიკოზო გადასახადები-კი არა, არამედ მხოლოდ საეპისკოპოზო გამოსაღებლები არის აღნუსხული. ვითარცა ცაიშელსა და ხოწელს, მალაქია კათალიკოზს, ბუნებრივია, ამ სამწყსოთა ყმების გამოსაღების დავთრების ცნობებიც უნდა ჰქონოდა და ამ დავთრების ტექსტის შედგენა-დაცვაზეც ეზრუნა.

ე. წ. საკათალიკოზო დავთარი 1621 წელს 8 ნოემბერს არის დაწერილი და იმაში შეტანილი საცაიშლოს დავთარიც ხომ 1619--1621 წ. არის განახლებულ-შედგენილი. მაშასადამე, ორივე ძეგლი ერთისა-და-იმავე დროისაა. ამგვარად ე. წ. საკათ. დავთრის შედგენილობის თავისებური შერჩევა და თვისებებიც გასაგები ხდება.

მაგრამ მაინც ერთი დამაფიქრებელი გარემოება არსებობს, რომელსაც ამ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრისას უეჭველად ანგარიშიც უნდა გაეწიოს და დამაკმაყოფილებელი განმარტებაც უნდა მოეძებნოს. რა მიზეზია, რომ

ამ ე. წ. საკათალიკოზო დავთარში ჯუმათის საყდრის ყმათა გამოსაღების დავთარი ჩართული არა ჩანს? მაღაქია კათალიკოზი ხომ იმავე დროს, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ცაიშელ-ხონელობასთან ერთად ჯუმათელიც იყო?

თუ ამ საკითხის შესახებ კიდევ შეიძლება ითქვას, რომ ეგების დაცული ხელთნაწერი იმ კრებულის პირმო-დედანი არ არის და ამ გარდმონაწერში ძეგლი სრულად დაცული, ან გადმოწერილი არ იყოს და ეგების თავში მოთავსებული ჯუმათის დავთარი ამ კრებულს ჩამოსცილდა და დაიკარგა, მაინც მეორე დამაფიქრებელი გარემოებაც არსებობს, რომლისათვისაც ზემომოყვანილის მსგავსი განმარტების მოყვანა უკვე სრულებით შეუძლებელია. სახელდობრ, რით აიხსნება და რა მიზეზია, რომ ამ საკათ. დავთარში რაჭის შესახები ცნობებია შეტანილი, ეს კუთხე ხომ არც საცაიშლოს ეკუთნოდა, არც ხონის საყდართან ჰქონდა მას რაიმე კავშირი? ამ ორ საკითხს ჯერ კიდევ გამორკვევა და დამაჯერებელი განმარტება სჭირდება.

მაგრამ ამ საკითხის გამორკვევას მნიშვნელობა უმთავრესად ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის კრებულის შედგენილობის თავისებურობის განსამარტავად აქვს. თვით ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის რაობა-კი ყველა ზემომოყვანილ დაკვირვებათა და მოსაზრებათა შემდგომ სრულებით ცხადია და საბოლოოდ ასე შეიძლება დასკვნით იქმნეს. ეს ძეგლი, რასაკვირველია, „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი“ არ არის, არც საზოგადოდ აფხაზეთის საკათალიკოზო სარგოსა და მოსაკრებლობის დავთარია. ვინც ამ ძეგლის მიხედვით აფხაზეთის კათალიკოზის ყოველწლიური შემოსავლის გამომანგარიშებას მოიწადინებს, ის თითონაც შეუწყნარებელ შეცდომას ჩაიდენდა და თავის მკითხველსაც შეაცდენდა.

ეს ძეგლი დასავ. საქართველოს, ანუ ე. წ. აფხაზეთის საკათალიკოზოს რამდენიმე საეპისკოპოზო საყდრის ყმების გამოსაღების დავთართა კრებულს წარმოადგენს მხოლოდ. ამ შემთხვევაშიც ეკონომისტ-ისტორიკოსსაცა და ჩვეულებრივ მკითხველსაც უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ აქ არც იმ საეპისკოპოზოების სრული შემოსავალია აღნუსხული, რომ ამ დავთართა კრებულში არც ერთი ეპისკოპოზის ე. წ. დრამისა და საკანონო გამოსაღების შესახები ცნობები შეტანილი არ არის.

ყველა ამ გარემოებათა გამო, ამ ძეგლს შედგენის დროსაც ვიწროდ განსაზღვრული დანიშნულება ჰქონია და ამჟამადაც მხოლოდ ასევე ვიწროდ შემოფარგლული შეიძლება იყოს მისი მნიშვნელობა და გამოყენებადობის არე. ამ ძეგლის წყალობით მკვლევარს საშუალება აქვს დასავ. საქართველოს ზოგიერთი საეპისკოპოზო საყდრის ყმა-მეკომურთა რიცხვი, სოციალური შემადგენლობა, ეკონომიური მდგომარეობა, მათი საყმო გამოსაღების ტვირთი და საეპისკოპოზო საყდრების ყმებისაგან მისაღები შემოსავლის კატეგორიები და რაოდენობა გამოარკვიოს. ამას გარდა ეს კრებული, რასაკვირველია, კიდევ არა ერთი საგულისხმო საკითხის შესწავლის საშუალებას გვაძლევს, მაგრამ მაინც მთავარი სწორედ ზემოდასახელებული საკითხებია.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ძეგლის ცნობათა გამოყენებისათვის, რასაკვირველია, წინასწარი, საკმაოდ რთული და ძნელი, კვლევებიცაა საჭირო გამოსაღებათა იმ სახეობათა და მათი ნორმებისა, იმგვარადვე როგორც მთელი საგადასახადო სისტემის შესახებ, რომელთა მიხედვითაც ამ ძეგლში შეტანილი ყოველი მეკომურის საგადასახადო ტვირთი და ვალდებულება არის განსაზღვრული. ჩვეულებრივ ეს საკითხები გარიგების წიგნებში იყო ბოლმე აღნიშნული და დასავ. საქართველოს გადასახადებისა და სარგოს გარიგების წიგნები რომ შენახული ყოფილიყო, მაშინ მკვლევარის მუშაობა საგრძნობლად შემსუბუქებული იქნებოდა. მაგრამ რაკი ლიხთიმერეთის გარიგების წიგნები ჯერ არსადა ჩანს, ამიტომ ისტორიკოს-ეკონომისტი იძულებულია ამ ნორმების გამორკვევას დიდი დრო და ძალ-ლონე შეაღოს. მხოლოდ ამის შემდგომ გასაგები გახდება გამოსაღების დავთრების მთელი შინაარსი და გადასახადების თითქოს სრულებით თვითნებური და უსისტემო გროვაც ადამიანს სრულებით სისტემურად და კანონიერ საფუძველზედ დამყარებულად წარმოუდგება. რაკი ამის დამაჯერებელი დასაბუთება „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ სათანადო ადგილას გვექმნება, ამიტომ აქ ამ საკითხზე მსჯელობის გაგრძელება ზედმეტი იქნებოდა.

თავი მესამე. II. წ. „საცაგერლოს გამოსავლის დავთარი“ და მისი რაობა.

ს. კაკაბაძემ 1914 წ. რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმის წიგნთსაცავში დაცულ განსვ. აკად. მარი ბროსსეს ხელთნაწერთა შორის მყოფი მე-XIX ს. გარდანაწერის მიხედვით ერთი ძეგლი გამოაქვეყნა, რომელსაც არც თავი აქვს და არც ბოლო, მაგრამ, რომელსაც ს. კაკაბაძემ „საცაგერლოს გამოსავლის დავთარი“ უწოდა სახელად. დაზიანებულობის გამო არც ამ ძეგლის თარიღი ჩანს და ამიტომ მის დასათარიღებლად საცაგერლოს საბუთები აქვს მე-XVII ს. 60-იან წლებამდის მოყვანილი (გვ. 9—16) და აღნიშნული აქვს, რომ „არც ერთი ამ გლეხთაგანი საცაგერლოს დავთარში მოხსენებული არ არის. არ არის ამ დავთარში ცნობილი აგრეთვე 1610 წ. ცაგერლის სერაპიონის დროს გიორგი მეფის მიერ შეწირული ხოჩს ტატუა გიორგობიანი არჩვადისეულ მამულზედ მსახლობელი“. ს. კაკაბაძის აზრით, „ეს გარემოება ცხად ჰყოფს, რომ საცაგერლოს გამოსავლის დავთარი შედგენილი უნდა იყოს 1610 წელზე უფრო ადრინდელ დროს“. შემდეგ ამავე ავტორს ასეთი მოსაზრება აქვს მოყვანილი: „დავთარში ერთი გლეხის შესახებ ნათქვამია, რომ ის გიორგი მეფის მოალაპეა და ბეგარა არ მართებს პურის ჰამისა და ლაშქრობის მეტი. აქ უნდა იგულისხმებოდეს იმერეთის მეფე გიორგი ბაგრატის ძე, რომელიც გარდაიცვალა 1584 წ. ამისდა მიხედვით საცაგერლოს გამოსავლის დავთარი შედგენილი უნდა იყოს არა უადრეს მე-XVI საუკუნის 80-იან წლებისა და არა უგვიანეს 1610 წლისა, ანუ უკედ მე-XVI საუკუნის დასასრულს“-აო (გვ. 16).

ს. კაკაბაძის მთელი ეს მსჯელობა სრულებით დაუსაბუთებელია: არავითარი საბუთი არ მოიპოვება არც თვით ძეგლში, არც სხვაგან სადმე, რომ იგი საცაგერლოს დავთარია. ამის გამო არავითარი საფუძველი არ მოიპოვება, თუ რატომ უნდა ყოფილიყვნენ საცაგერლოს შედგენილი გლეხები ამ დავთარში

შეტანილნი. არავითარი საბუთი არ ჩანს, თუ რატომ უნდა დავთარში მოხსენებული გიორგი მეფის მოალაპე გლეხი სწორედ იმერეთის მეფე გიორგის, ბაგრატიძის მოალაპე ყოფილიყო. ერთი სიტყვით, მთელ ს. კაკაბაძის ზემოთყვანილ მსჯელობას არავითარი არც საბუთიანობის ნიშანწყალი ემჩნევა, არც შეიძლება რაიმე დამაჯერებლობის ძალა ჰქონდეს.

ეს ძეგლი მეკომურთა გამოსაღების დავთარს წარმოადგენს. თავში მოთავსებული გამოურკვეველი სოფლის 7 მეკომურის გამოსაღების აღნუსხვის შემდგომ მოთავსებულია: ს. ჩხუტის 11 მეკომურისა (გვ. 3—5), ზოშხას 1 მეკომურის (გვ. 5), ს. ნაკურალეშის 11 მეკომურის და 1 პარტახტის (გვ. 5—6), ს. საფურცლაოს 1 პარტახტის (გვ. 6), ს. აღუს 1 მეკომურის (გვ. 6), ს. ლახეფას 9 მეკომურისა და 3 პარტახტის (გვ. 6—7), — ოყურეშის 17 მეკომურის გამოსაღების შესახები ცნობები, მე-18-ზე ძეგლის ტექსტი წყდება. ამგვარად გადარჩენილია სულ მხოლოდ 57 მეკომურისა და 5 პარტახტის გამოსაღების აღნუსხვილობა. საფიქრებელია, რომ ძეგლის უდიდესი ნაწილი დაკარგული უნდა იყოს.

ამ სოფელთაგან ჩხუტელი, ნაკურალეში, ლახაფა და ოყურეში ლეჩხუმის თემშია და საფიქრებელია ამავე თემის მოსახლეობის გამოსაღების დავთარს წარმოადგენს. ეს მიწა-წყალი საცაგერლოს სამწყსოს შეადგენდა და ჩვენ რომ დარწმუნებული ვყოფილიყავით, რომ ამ ძეგლში მართლაც ცაგერის საყდრის ყმათა გამოსაღების შესახები ცნობები გვაქვს დაცული, მაშინ მისი საცაგერლოს დავთრად მიჩნევა შესაძლებელი იყო. მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ზოგიერთი გარემოება ასეთ აზრს სათუოდ ჰხდის.

გამოსავლის ამ დავთარში მეკომურთა გადასახადების სია ჩვეულებრივ ისე თავდება ხოლმე, რომ აღნიშნულია: „პურის ჭამა და ტვირთი და მუშაობა“ (მაგ. გვ. 3, 4, 6, 7), ან „პურის ჭამა და სამსახური“ (მაგ. გვ. 4, 5, 6), ან „პურის ჭამა და ლაშქრობა“ (გვ. 4), ან და „პურის ჭამა და სამსახური და ლაშქრობა“ (გვ. 5).

ჩვეულებრივ ასეთი ცნობები განუმარტავია და ნათქვამი არ არის, თუ თვითოეული ამათგანი რას ჰნიშნავს, ვისი პურის ჭამაა, ვისი სამსახური და ვისთან მოლაშქრობაა ნაგულისხმევი ამგვარს შემთხვევაში?

ყველაზე ადვილი გამოსარკვევი ლაშქრობის საკითხია იმიტომ, რომ დავთრის ამ ნაწყვეტში პირდაპირ აღნიშნულიც არის, თუ ვისთან ედვა ვალად მეკომურს ლაშქრობა, ან უფრო სწორედ რომ ითქვას, მოლაშქრობა: „მეფის ლაშქრობა“-ო, ნათქვამია ამგვარს შემთხვევებში (გვ. 5, 7 და 8). მაშასადამე, „ლაშქრობა“-დ მეფის ჯარში მოლაშქრეობის მოვალეობა, სამხედრო ბეგარა ყოფილა ნაგულისხმევი.

სამსახურისა და პურის ჭამის ნამდვილი მნიშვნელობის გამოსარკვევად ის ცნობა გამოგვადგება, რომელიც გოლეთიანს ცქვიტიას შეეხება, რომელიც ნაკურალეშის წმიდის გიორგის ყმა ყოფილა. დავთარში მის შესახებ სწერია: „მართებს. . . საყდრის სამსახური და მეფის ლაშქრობა და ცაგერლის პურის ჭამა“-ო (გვ. 5). მაშასადამე „სამსახ-“

ხური“ იმას ეკუთნოდა, ვის ყმადაც მეკომური ითვლებოდა, ხოლო „პურისკამა“ თურმე ეპისკოპოსს ერგებოდა, მწყემსმთავრის სარგო-დრანა-საკანონოს ერთი შემადგენელ ნაწილთაგანი იყო.

ეს გარემოება, სახელდობრ, რომ ამ ძეგლში მეფისა, საპატრონუმო და საეკლესიო გადასახადები ერთად არიან აღნუსხული, ამ ძეგლს ყველა სხვა აქამდე ცნობილი დავთრებისაგან განსხვავებულ იერს ანიჭებს და განსხვავებული თვისების გამოსავლის დავთრად გვაგულისხმებინებს. ხოლო იქვე ნახმარი გამონათქვამი „ცაგერლის პურისკამა“-ო, გვაფიქრებინებს, რომ ეს დავთარი თვით საცაგერლოს დავთარი არ უნდა იყოს, არამედ უფრო საერთო დავთრის შთაბეჭდილებას ახდენს.

მაგრამ იქმნება დასავლეთი საქართველოს სხვა საეკლესიო, საეპისკოპოზო ყმათა გამოსავლის დავთრებში „პურისკამა“-ს გარდა ნახმარი გამონათქვამები „ლაშქრობა“ და „სამსახური“ სრულად არ სწერია და ნამდვილად იქაც ყველგან „მეფის ლაშქრობა“, ე. ი. მეფესთან მოლაშქრობა იგულისხმება ისე, რომ ამ დავთარსა და იმ საეპისკოპოზოების ყმათა გამოსავლების დავთრებს შორის ამ ტექნიკური თვისების მხრით არავითარი განსხვავება არ იყოს? ამის გადაწყვეტა ამჟამად შეუძლებელია და ამისთვის ჯერ კიდევ დაკვირვება და კვლევა-ძიებაა საჭირო. მაგრამ როგორადაც არ უნდა გადაწყდეს მომავალში ეს საკითხი, ამ ძეგლის ამ პატარა ნაწყვეტს მაინც ზემოაღნიშნული თავისებურობის გამო განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

საფიქრებელია, რომ მომავალში დაკვირვება გამოარკვევის საშუალებას მოგვცემს, თუ რაზე იყო დამოკიდებული ის სხვაობა, რომელიც მეკომურთა ზოგიერთ ვალდებულებას ეტყობა, რომ ზოგს „პურისკამა და ტვირთი და მუშაობა“ ედვა, ზოგს „პურისკამა და სამსახური“, ზოგს კიდევ „პურისკამა და ლაშქრობა“, ან „პურისკამა და სამსახური და ლაშქრობა“? რას ჰნიშნავდა თითოეული ამ სამ ტერმინთაგანი, რომელიც უკანასკნელ წინადადებაშია, უკვე ვიცით, მაგრამ ამ ვალდებულობის სხვაობისდა გვარად მეკომურთა, ან წოდებრივი, ან საზოგადოებრივი, ან ქონებრივი მდგომარეობაც განსხვავდებოდა, თუ არა, და სწორედ ამ მდგომარეობის სხვაობაზეც იყო ვალდებულების სხვაობა დამოკიდებული, სწორედ ეს საკითხია გამოსარკვევი.

ამ მხრივ ის ცნობაა საგულისხმო, რომელიც მეკომური გოლეთიანის შესახებ სწერია, — რომ ის „გიორგის მეფის მოალაპე არის და ბეგარა არა მართებს პურისკამისა და ლაშქრობის მეტი“-ო (გვ. 6). აქითგან ცხადია, რომ „პურისკამა და ლაშქრობა“ ისეთი გადასახადები ყოფილა, რომელთაგან ყოველგვარი უპირატესობითა და შეღავათით შემკული მეკომური, აზატიც-კი, განთავისუფლებული არ ყოფილა.

ამისდა მიხედვით შეიძლება, რომ ყოველი მეკომური, რომელსაც „ბეგარად“ მხოლოდ „პურისკამა და ლაშქრობა“ ედვა, აზატიად, ანუ შეუვალად უნდა იყოს ცნობილი.

თავი მეთხუთხე. ქსნის ხეობის გამოსავლის დაგეგმვა.

თუ, როგორც დავრწმუნდით, დასავლეთი საქართველოს საეკლესიო ყმათა გამოსავლის არაერთმა დავთარმა მოაღწია ჩვენამდის, აღმოსავლეთი საქართველოს ასეთ ძეგლთაგან ჯერ ძალიან ცოტა ჩანს. ერთ ასეთ ძეგლს წარმოადგენს ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის, აწ ტფ. სახ. უნივერსიტეტის სიძველეთა-საცავის, № 593 გრაგნილი. ამ შემოსავლის დავთარს თავი აკლია და ამის გამო უთარილოა. იგი ქსნის ხეობის ერთი, ჯერ გამოსარკვევი, კატეგორიის მცხოვრებთა შემოსავლის სიას შეიცავს.

უთარილობის გამო დრო მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება განსაზღვრული იყოს. ამ ძეგლის ქსნის ხეობის 1774 და 1781 წლის ხალხის აღწერის დავთრებთან შედარება ნათლად ამტკიცებს, რომ ჩვენი შემოსავლის დავთარი მე-XVIII-ე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს, დაახლოვებით იმავე დროს, ამ საუკუნის მეორე ნახევარს, როდესაც შედგენილია ზემოაღნიშნული ხალხის აღწერის დავთრები. ამ აზრის სიმართლე ცხადი იქნება ჩვენთვის, თუ ამ ორი ძეგლის ერთისა-და-იმას სოფლის ცნობებს ერთმანეთს შევადარებთ. მაგ., ავიღოთ ს. შატაკთკარი და პავლიანთ კარი.

1774 წ. ქსნის ხეობის ხალხის აღწერის დავთარი.

ქ: პავლიანთ მგელის შვილი კი თი გ გვიანა ოთარა და მგელია

აქავ შატაკანთ ბერის შვილი კი ა თი ბ ძულია და თანდილა

აქავ შატაკანთ თანდილას შვილი კი ა თი ბ აბრამ და ივანე

აქავ შატაკანთ ბალის შვილი კი ა თი ა წიკელია

აქავ შატაკანთ თინიბეგის შვილი კი ა თი ა გივი

ყ. საეკლესიო მუზეუმის გრაგნილის № 593 შემოსავლის დავთარი.

პავლესშვილის გვიანას მამულს აძეს ბეგარი პური ჩანახი ოთხი... და სხვა.

შეტაკის (sic) შვილის აბრამის მამულს აძეს...

შეტაკის შვილის წიკლიას მამულს აძეს...

შეტაკის შვილის ბერის მამულს აძეს...

შეტაკის შვილის გივის მამულს აძეს...

შეტაკიშვილს ძულიას მამულს აძეს...

შედარებითი დაკვირვება გვაფიქრებინებს, რომ შემოსავლის დავთარი შესაძლებელია 1771 წ.-ის ხალხის აღწერის დავთარზე ცოტა უფრო ადრინდელი იყოს. ასეთი აზრი იმიტომ იბადება, რომ შემოსავლის დავთარში იხსენიება „შეტაკისშვილის ბერი“-ს მამულს რა აძეს, 1771 წ. ხალხის აღწ.-ის დავთარში-კი უკვე მხოლოდ „შატაკანთ ბერის შვილი... ძულია და თანდილა“ არიან მოხსენებული, თვით „ბერი“-კი აღარა ჩანს. მცხოვრებთა თავების რიცხვიც 1771 წ. დავთარში უფრო მეტია, ვიდრე ზემომოყვანილს შემოსავლის დავთარში.

ძეგლი ია (11) ერთმანერთზე მიწებობებული ქალაქის კეფისაგან შედგება. გრაგნილს თავი მოხეული აქვს. რაკი ყოველ კეფს თავში მარცხენა კიდზე თავისი სათვალავი აქვს, ამის წყალობით ირკვევა, რომ პირველი კეფია მხოლოდ თავში დაჯიანებული.

ამ დავთარში შემდეგი სოფლების მცხოვრებათა გამოსაღებია აღნუსხული:.. შეტაკთ-კარის, პავლეთ-კარის, კაჯრაეთის, მიდელაანთ-კარის, ქენქათ-კარის, ხოზოეთის და გოლგოლეთის.

ამ დავთრის უწყებითი კუთვნილების საკითხი გამოსარკვევია, თუმცა ამ ძეგლის საეკლესიო საბუთთა შორის ყოფნა თითქოს მის ეკლესიისადმი მიკუთნილობას გვაგულისხმებინებს, მაგრამ სხვაფრივ ასეთი ნიშანდობლივი თვისებები არ ემჩნევა. დავთარი საყურადღებოა ცნობით, რომ გადასახადი უძრავ მამაპაპეულ ქონებას ედვა: ჩვეულებრივ თვითოეული გამომღების შესახებ ნათქვამია, ამა და ამის „მამულს აძეს ბეგარი“-ო. ამ ხეობის ეკონომიური ისტორიისათვის ამ დავთარში ზოგიერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება.

III. საკოორკორატიო და კერძო მეურნეობის შემოსავალ- გასავლის საბუთები.

კერძოსა და კოლექტიური მეურნეობის შესასწავლად, რასაკვირველია, ყოველნაირი საბუთი შეიძლება წყაროდ გამოყენებულ იქმნეს. სამონასტრო და საეკლესიო მიწისმფლობელობის ვითარების გასათვალისწინებლად-კი ჩვეულებრივ სიგელ-გუჯართა გარდა განსაკუთრებული მნიშვნელობა „ერთიან სიგელებ“-სა აქვს, რომელთა თვისების შესახებ „ქართული სიგელთა-მცოდნეობის, ანუ დიპლომატიკის“ წიგნში იქონდა მსჯელობა (1926 წ., გვ. 56—58) და ამის გამო ამ საგანზე აქ საუბარი ზედმეტი იქმნებოდა.

საეკლესიო და სამონასტრო დაწესებულებათა უძრავი ქონებრივი სახსრის ოდენობისა და ვითარების შესასწავლად აუცილებელ წყაროდ, რასაკვირველია, შეუვალობის წიგნები უნდა ჰქონდეს მკვლევარს. ზოგიერთი ამ ძეგლთაგანი ე. თაყაიშვილს სქეს სძულთა სამსავე წიგნში, თ. ჟორდანიას ქვების II წიგნსა და ს. კაკაბაძეს ისტორიული საბუთების წიგნებში აქვს გამოქვეყნებული, მაგრამ, როგორც თ. ჟორდანიას ცნობებითგან ჩანს, მრავალი მათგანი გამოუქვეყნებელი იყო და ახლა უკვე დაღუპულია კიდევ

თავი პირველი. აღაპები.

სამონასტრო ქონებრივი სახსრის ერთ მთავარ წყაროთაგანს „საკსენებლები“ და „აღაპები“ შეადგენენ. რაკი ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობა და იურიდიული ბუნება „ქართული სამართლის ისტორიის“ IIb-ში მაქვს განმარტებული (იხ. გვ. 436—438), ამიტომ აქ ამ საგანზე სიტყვის გაგრძელება საჭირო აღარ არის.

სახსენებელი შემწირველის „დღეგრძელობის“, „მზეგრძელობისა“ და „ცხოვრების კეთილად წარხმართებლად“ იყო ხოლმე დაწესებული, აღაპი-კი შემწირველის, ან მისი ერთ-ერთი მახლობლის სულის ცხოვრებისათვის. ყოველი ამნაირი შეწირულებაც უეჭველად აღნუსხული უნდა ყოფილიყო და ამის წყალობით „აღაპის წიგნი“ და „სულთა მატთანე“ გაჩნდა, რომლებშიც ყოველი ასეთი შეწირულების შესახებ ცნობები იყო ხოლმე შეუანილი. იმის წყალობით იქ შემწირველის ვინაობაა ხოლმე აღნიშნული, შეწირვის გარემოებაა მოთხრობილი, შეწირულების რაობაც დასახელებულია და დაწესებული სახსენებელისა, თუ აღაპის თვისებაც არის განსაზღვრული. აღაპის წიგნებში მრავალი საისტორიო მეცნიერებისათვის, მეტადრე ნივთიერი კულტურისა და ეკონომიური ისტორიისათვის, ძვირფასი ცნობები მოიპოვება.

ალაპის წიგნები ზოგი სრულია, ზოგი შემოკლებული სახით, ამონაკრების მსგავსად არის გადარჩენილი. ძველ ალაპთაგან გამოცემულია მთლიანად მხოლოდ ათონის ქართველთა მონასტრის ალაპები მ. ჯანაშვილის მიერ 1901 წ. (იხ. „ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი ალაპები“, გვ. 216—277). ამ ძეგლის ახალი, კრიტიკული გამოცემა ვრცელი გამოკვლევითა და დათარიღების ცდით დამზადებული აქვს ნ. ბერძენიშვილს.

იერუსალიმის ქართული მონასტრების ალაპთაგან ჯერ მხოლოდ ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილია გამოქვეყნებული პროფ. ნ. მარის მიერ 1914 წ. პეტერბურგში ასეთი სათაურით „ალაპნი ჯუარისა მონასტრისანი იერუსალიმსა შინა“ (იხ. Bibliotheca Armeno-Georgica III).

დანარჩენი ალაპებისა და სულთა მატრიანების მხოლოდ პატარ-პატარა ნაწყვეტებია დაბეჭდილი.

სახსენებელი და ალაპები ხშირად საღვდელმსახურო წიგნების კიდეებზე იწერებოდა იმ დღის ქვეშე, როდესაც სახსენებელი, თუ ალაპი იყო ხოლმე დაწესებული. მაგრამ ცალკე წიგნად დაწერილი ალაპები და სულთა მატრიანებიც არსებობდა. ჩვეულებრივ აქაც და იქაც სახსენებელ-ალაპების ჩაწერის მხოლოდ სახსენებლის დღის რიგია ხოლმე დაცული. სხვაფრივ გარეგნულად არავითარი სისტემა არ ჩანს და ამის გამო ამ ძეგლთა წამკითხველს ერთი შეხედვით სწორედ მათი სრული უსისტემობა ეცემა თვალში. მაგრამ ეს პირველი შთაბეჭდილება გარეგნულია და მცდარი. ვინც ამ ძეგლების შინაარსს გულდასმით შეისწავლის, დარწმუნდება, რომ ალაპების გაჩენის სრულებით გარკვეული სისტემა და წესი ყოფილა. თავისდათავად ცხადია, რომ, ალაპებში უხვად გაფანტული მნიშვნელოვანი ცნობების ჯეროვნად შესაფასებლად, მკვლევარისათვის წინასწარ სწორედ ამ სისტემისა და წესის შესწავლაა საჭირო. ამიტომ ეს საკითხი აქაც ზოგადად უნდა იყოს განხილული.

შემომწირთათვის დაწესებული სახსენებლისა და ალაპის თვისება ყოველთვის ერთნაირი როდი იყო, არამედ ერთმანერთისაგან განსხვავდებოდა. მაგრამ განსხვავება შეძთხვევითი მიზეზებით გამოწვეული არ ყოფილა და არც ძვითნებობის წყლობით იყო წარმოშობილი, არამედ სრულიად გარკვეული ეკონომიური პრინციპის მიხედვით ყოფილა სამ მთავარ ჯგუფად დაყოფილი შემომწირველთა სამი ჯგუფისდა მიხედვით.

ათონის ქართველთა მონასტერში გაჩენილი ალაპების შინაარსის გულდასმითი შესწავლა ადანიანს დაარწმუნებს, რომ შემომწირველნი და საზოგადოდ ყველანი, რომელთათვისაც სახსენებელი, თუ ალაპი გაჩენილი იყო, სამ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი: პირველ ჯგუფს ჩვეულებრივი „შემომწირველნი“ შეადგენდნენ, მეორეს კიდეც—„დიდნი შემომწირველნი“ ეკუთნოდნენ, ხოლო მესამეს—„მასენებელნი“. ამისდა მიხედვით გაჩენილი სახსენებელი, თუ ალაპიც სამგვარი იყო ხოლმე.

ჩვეულებრივ შემომწირველთა ჯგუფს ისინი ეკუთნოდნენ, რომელთაც დაწესებულებისათვის „შემოუწირავს 3(8)დრამკანი“ (ათ. ალაპ. გვ. 250, § 150). ეს, როგორც ჩანს, შემომწირულების ის მინიმუმი იყო, რომლის ნაკლებ ალაპის გაჩენა არ შეიძლებოდა. მაგრამ ამავე

დროს ის სააღაპო შესაწირავის პირველი ჯგუფის ნორმას წარმოადგენდა. ეს გარემოება იქითგან ჩანს, რომ ვარდან კოსტანტინეს ძისა და მისი მეუღლისა და შვილის შესახებ ნათქვამია: მათი შემოწირულებისათვის „გარდაიკდებოდის ყოვლითა გულსმოდგინებითა, ვითარცა შემომწირველთაჲ, რომელთაჲ შემოწირავს ც (8) დრაჰკანი“ (იქვე).

შემოწირულების რაოდენობის აღნიშვნის მაგიერ ჩვეულებრივ ამ პირველი ჯგუფის შესახებ ნათქვამია ხოლმე, ალაპი და მოსახსენებელი მოეწყოს „ვითარცა სხუათა შემომწირველთა“-ო, მაგ. ათანასე ძმისათვის, რომელმაც „მოსცა ეკლესიასა დრაჰკანი პერპერაჲ“, „აღესრულებოდენ საკსენებელი ყოვლითა წესითა, ვითა სხუათა შემომწირველთაჲ“-ო (ათ. აღაპ. გვ. 231, § 57, იხ. აგრეთვე გვ. 227, § 47 და 218, § 5 და სხვაგანაც).

შემომწირველთა მეორე ჯგუფს დიდი შემოწირულების შემტანნი შეადგენდნენ. მათ „დიდნი შემომწირველნი“ ერქვათ. შეწირულების რაოდენობა, რასაკვირველია, ჩვეულებრივზე, ე. ი. 8 დრაჰკანზე საგრძნობლად მოზრდილი უნდა ყოფილიყო, თორემ ისე მისი რაოდენობა განსაზღვრული არ იყო, რათგან მთლად შემწირველის გულუხვობაზე იყო დამოკიდებული. მაგ., იოანე მწიგნობართ უხუცესმა რომ დამწვარ კელინთა ასაგებად 5 ლიტრა პერპერას ოდენი ფული და განძი შესწირა, ამისთვის გაეჩინა ისეთი სახსენებელი და ალაპი, „ვითა სხუათა დიდთა შემომწირველთა და მაშენებელთათჳს ითქუმის“-ო (ათ. აღაპ. გვ. 261—263).

მონასტერი შემოწირულების მარტო განსაზღვრულ ოდენობას-კი არ აქცევდა ყურადღებას, მარტო ფულად სახსარს-კი არ აფასებდა, არამედ იმასაც, თუ რა პირობებსა და გარემოებაში იყო გადმოცემული შემოწირულება. ამასთანავე სამწერლობო რეგლების შესაწირავსაც ფულად შესაწირავზე ნაკლებ ფასს არ სდებდა ისევე, როგორც მონასტრისათვის გაწეულ უფლებრივსა და გავლენიანობით აღმოჩენილ დახმარებას ზოგჯერ დიდი შემოწირულების თანაბრად სთვლიდა ხოლმე. მაგ., იოანე მწიგნობართუხუცესის მარტო ქონებრივ დახმარებას-კი არ იხსენიებენ ალაპში, არამედ ისიც აქვთ ბერებს ხაზგასმით აღნიშნული, რომ „გამოგჴნდა შემწე კეთილი მოქირვებულობისა ჩვენისაჲ“ (გვ. 261—263). ირისე ფურთაფალად ყოფილის შესახებაც აღნიშნულია, რომ მას ალაპი გაეჩინა, „რამეთუ ქამსა ქირისასა მოსცა მონასტერსა პერპერაჲ : მე : (45) სტამენონი ახალი ლიტრაჲ : კ : (20 : გვ. 233, § 65).

კოსტანტი პროედროსისათვის იმიტომ გაუჩენიათ ალაპი, რათგან „მისითა შუამდგომელობითა დიდნი წყალობანი მოგუფინნა . . . მეფემან“-ო (გვ. 235, § 74). ფარსმან თმოგველსაც თურმე ამავე გარემოებისათვის გასჩენია ალაპი „რამეთუ მრავალნი წყალობანი ქმნნა ჩუენზედა წინაშე ბაგრატ აფხაზთა მეფისა“-ო (გვ. 239, § 89).

ამგვარადვე იოანე რუს-ყოფილს ალაპი, „ვითარცა სხუათა შემომწირველთათვის“ ხუთი წიგნის შეწირვისათვის გასჩენია (გვ. 227, § 47). სვმეონ ბერკელსაც 5 წიგნის შეწირვისათვის (გვ. 218, § 5) და პეტრე ხუცესს კიდევ 8 წიგნის შეწირვისათვის (გვ. 223, § 32). დასასრულ, იოანე ბანცუასთვის პანაშვიდის

გაჩენის საბუთად დასახელებულია, რომ მან მონასტერს თავისი ნამუშავენი 10 ძირი ზეთისხილი და 15 პერპერა შესწირა, მაგრამ „უფროჲს-ლა მსახურებულობისთვის მონასტრისა“-ო (გვ. 219, § 14).

მცირერიცხოვანსა და უმაღლეს ჯგუფს „მაშენებელნი“ შეადგენდენ, ე. ი. პირნი, რომელთა აგებულიც იყო ეკლესია, ან მონასტერი. მათი სახსენებელი და ალაპი, რასაკვირველია, უაღრესი ბრწყინვალებითა და შესაძლებელი სიმდიდრით იყო ხოლმე გადახდილი. ასე იყო მაგ., ათონის ქართველთა მონასტრის დამაარსებლის იოანე მთაწმიდელის, „მაშენებელისა ამის დიდებულის ლავრისაჲ“ დაწესებული (გვ. 217, § 1).

მონასტრისათვის განსაკუთრებული დახმარების გაწევისა და მეტად უხვი შეწირულებისათვის სავანის ძმობას ეს ღვაწლი ზოგიერთ შემთხვევაში იმდენად დიდად მიუჩნევია, რომ თითქმის დაწესებულების აღმაშენებელთა თანასწორად უცვნია და სახსენებელი და ალაპიც ისეთივე დაუწესებია, „ვითა მაშენებელთათჳს სწერია“. მაგ., ასეა დადგენილი იოანე ბუქაძის შესახებ, რომელმაც დიდი ფულადი შეწირულების გარდა, „მონასტერსა შინა დადგა კოშკი ზღუდისაჲ კარგი და სხუანი მრავალნი კეთილნი, სულიერნი და კორციელნი, ქმნა, მრავალნი ნაშენებნი შინა და გარე აღაშენა“-ო (გვ. 226, § 43).

ამგვარადვე გიორგი მაგისტროსის შესახებ, რომელსაც ათონის მონასტრისათვის „ჯუღლად მ (40) -სა ლიტრისა განძისა საკმარი“ შეუწირავს, ნათქვამია, რომ „ყოველთა კათოლიკეთა კუერექსთა შინა იკსენებოდის ჟამის წირვისათა, მწუხრისათა და ცისკრისათა მაშენებელთა თანა“. ხოლო დიდ ხუთშაბათს „მისთვის აღესრულოს ყოველი წესი ლოცვისაჲ, ვითარცა მაშენებელთათჳს სწერია“ და ამას გარდა „ალაპი გარდაიკადონ ზემოწერილთა ლოცვისა განგებითა, ვითარცა მაშენებელთაჲ“-ო (გვ. 230—231, § 56).

შემომწირველის ღვაწლის ოდენობის მიხედვით ალაპის განგებაც განსხვავდებოდა ისე, რომ ამისდა გვარად შესაძლებელია განისაზღვროს, ჩვეულებრივი, დიდი, თუ მაშენებელთა სწორი შემწირველი იყო ის პირი, რომლისათვისაც ალაპია გაჩენილი. სავანის ძმათა სახსენებლის დროს დაწესებული იყო, რომ „სერობად სამ-სამი კრასოვული ხუდების ძმათა, რათა სუან“-ო (გვ. 217). ჩვეულებრივ შემწირველთათვის-კი 4 კრასოვული იყო დაწესებული (გვ. 219, § 12,—225, § 37, 38, 238, § 85,—239, § 94 და სხვაგანაც). შემდეგ მოსდევს 5 კრასოვული (გვ. 265, § 160), რომელიც იშვიათია, ხოლო დიდ შემომწირველთათვის 7 კრასოვული (ბევრგან) და მაშენებელთათვის 8 და მეტიც.

ამის გათვალისწინებით შემწირველის ღვაწლისა და ქონებრივი დახმარების თვისების დაახლოვებით მაინც გათვალისწინება იმ შემთხვევებშიც შეიძლება, თუნდაც ცნობა შეწირულება-ღვაწლის შესახებ ალაპის ამონაკრებში გამოტოვებულიც იყოს.

რაკი ალაპების ცნობათა მეცნიერული მნიშვნელობის შესახებ უკვე ნათქვამი გვქონდა, ეხლა უნდა მხოლოდ მათი ნაკლიც აღვნიშნოთ. მათი მთავარი ნა-

კლი უთარილობაა. იშვიათი შემთხვევაა, რომ ალაპი დათარიღებული იყოს. ამ გარემოების გამო ზოგჯერ ძვირფასი ცნობის გამოყენება შეუძლებელი ხდება, რათგან ქრონოლოგიური განუსაზღვრელობის გამო მსჯელობა სახიფათოა ხოლმე. ამავე მიზეზით ალაპების ცნობათა გამოყენებამდე მათი დროის დაახლოვებით მაინც გამორკვევაა აუცილებელი, რაც ხშირად ბევრ შრომასა და დიდ დროს მოითხოვს ხოლმე. მაგრამ ალაპებში გაბნეული ძვირფასი ცნობების გამო სასურველია, რომ გამოუყენებელი სათანადოდ განოიცეს და მკვლევარმა დრო და ენერგია არ დაიზოგოს მათ დასათარიღებლად.

თავი მეორე. ნაღვაწისა და დანახარჯის ანგარიშები.

წესიერი მეურნეობისა და ცხოვრების მიმდევარს ყოველ კერძო მფლობელსა, თუ დაწესებულებას თავისი ნაქმარისა და მოღვაწეობის, შენაძენისა, თუ ნასყიდობის, შემოსავლისა, თუ დანახარჯის წიგნები და საბუთები უნდა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევაც. გ. მთაწმიდელი, როგორც ცნობილია (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ისტორიის მიჯანი და მეთოდები“, მე-2 გამოცემა, გვ. 131—132), თავის საისტორიო ნაშრომის ერთ-ერთ წყაროდ იოანე და ეფთჳმე მთაწმიდელებისაგან საკუთარი ხელით დაწერილს, ასეთ „ნუსხებს“ ასახელებს. ანგარიშ-წარმოება სავალდებულო იყო ყველა სახელმწიფო დაწესებულებისათვის და წელიწადში ერთხელ ყველა საბუთისა და ქონების შემოწმება წესად იყო დადებული. ამის დამადასტურებელი ცნობები ამ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ წიგნში თავ-თავის ადგილას იქმნება მოყვანილი. საქართველოს პოლიტიკური ბედის უკუღმართობისა და ქვეყნის მრავალგზისი აოხრების წყალობით ასეთი თვისების საბუთთაგან მხოლოდ მცირეოდენი-ლა არის გადარჩენილი.

§ 1. მელქიზედეკ კათალიკოზის დაწერილი.

ამგვარ საბუთთა ჯგუფს ეკუთვნის შინაარსის მხრით მელქიზედეკ კათალიკოზის „დაწერილი“, რომლის ტექსტი პირველად დ. ჩუბინაშვილმა დაბეჭდა თავისი ქართული ქრესტომათიის პირველ გამოცემაში (გვ. 203—208) და მეორეჯერ მე-XII და მე-XVII სს-ის პირების მიხედვით სრულად თ. ჟორდანიამ გამოაქვეყნა „ქრონიკების“-ს მეორე წიგნში (გვ. 31—36).

რაკი ამ საბუთის ზემოაღნიშნულ ორთავე გარდანაწერს თარიღად ქრონიკონი: სმ: (240) უზის, ანუ 1020 წ. ქ. შ., ამიტომ თ. ჟორდანიამ ფიქრობდა, რომ დ. ჩუბინაშვილი, ბაქრაძე და ბროსსე შესცდნენ, როდესაც „ეს სიგელი მიაწერეს 1040 წ.“ (გვ. 31). მაგრამ საკითხი ისე მარტივი არ არის, როგორც თ. ჟორდანიას ჰქონდა წარმოდგენილი.

საქმე ის არის, რომ მელქიზედეკ კათალიკოზის ამ „დაწერილს“ ამტკიცებს ბაგრატ, ვითარცა „აფხაზთა მეფე და კურაპალატი“ (იხ. ქ. კბი II, 35). რომელი ბაგრატი უნდა იყოს ამ საბუთის დამამტკიცებელი, მე-III-ე, თუ მე-IV, ამ საკითხს მელქიზედეკ კათალიკოზის სამი ცნობა სწყვეტს: ერთი ხატის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ „მიბოძა კოსტანტინე ბერძენთა მეფემან“, ღვთისმშობლის ხატი-კი „მიბოძა ბასილი ბერძენთა მეფემან“-ო (ქ. კბი

II, 32). დასასრულ, მას მოხსენებული აქვს ბერძენთა მეფისა რომანოზისა ნაბოძვარი შესამოსელი ოქრო-ქსოვილი“-ო (იქვე II, 33). რაკი ბიზანტიის ამ კეისრებისაგან მელქიზედეკ კათალიკოზს ეს ნივთები პირადად მიუღია, ცხადია, რომ ყველანი მისი თანამედროვენი და ერთიერთმანერთის მომდევნო მეფეები უნდა ყოფილიყვნენ. ამიტომ უეჭველია, აქ ბასილი II ბულგაროკტონოსი (976—1025), კოსტანტინე VIII (1026—1028) და რომანოზ III (1028—1034) კეისრები უნდა იგულისხმებოდნენ. აქითგან ცხადი ხდება, რომ მელქიზედეკ კათალიკოზის „დაწერილი“, რომელშიც რომანოზ მეფის ნაბოძვარი იხსენიება, არას გზით არ შეიძლება 1028 წელზე უწინარეს ყოფილიყო დაწერილი. ამიტომ იმისდა მიუხედავად, რომ ამ საბუთის გარდანაწერში ქრონიკონად 240 სწერია, ეს თარიღი, 1020 წ., უეჭველია, მცდარია და დედანში არ შეიძლება ასეთი თარიღი ყოფილიყო.

1020 წ. დაწერილობის წელიწადად მიჩნევის მთელ შეუსაბამობას, ზემოაღნიშნულს გარდა, კიდევ შემდეგი გარემოებაც ამჟღავნებს: მელქიზედეკს თავისი საბუთის ბოლოს ნაოქვამი აქვს: „ღვთიე დიდებულნო, ძლიერო ბაგრატ აფხაზთა მეფეო და ნებითა ღვთისათა ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატო და ძლიერო მეფეო კვრიკე... ესე დაწერილი და განგებული სულისა ჩემისათვის კელითა თქვენითა დამიმტკიცეთ“-ო კათალიკოზის ეს თხოვნა ორსავე ამ მეფეს აუსრულებია კიდევაც (ქკბი II, 35). ამ ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ ბაგრატ და კვრიკე მეფეები მელქიზედეკ კათალიკოზის თანამედროვენი უნდა ყოფილიყვნენ. ხოლო ცნობილია, რომ საქართველოში 1020 წ. მეფედ ბაგრატი არ ყოფილა, არამედ გიორგი I. ამიტომ, თუ ამ საბუთში ბაგრატ III იგულისხმება, არას გზით იგი 1014 წ. მერმინდელი არ შეიძლება იყოს, ხოლო, თუ ბაგრატ IV არის ნაგულისხმევი, შეუძლებელია 1028 წ. ადრინდელი იყოს. ამგვარად სრულებით უცულობელია, რომ ამ საბუთის თარიღად 1020 წ. მიჩნევა არას გზით არ შეიძლება და ამ შემთხვევაში სწორედ თ. ჟორდანიას სცდებოდა და მელქიზედეკ კათალიკოზის ამ საბუთის დაწერილობის თარიღად :სა: (260) ქრონიკონი, ანუ 1040 წ. უფრო დასაჯერებელია, ვიდრე მე-XII და მე-XVII სს—ის გარდანაწერში დაცული 240 ქრონიკონი, ანუ 1020 წ.

მელქიზედეკ კათალიკოზის „დაწერილი“ მისი მოღვაწეობის ნივთიერი შედეგისა და ნაყოფის აღნუსხუა შეიცავს და შინაარსით ორ მთავარ ნაწილად იყოფება.

პირველი ნაწილი უსურათებს მკითხველს საკათალიკოზო საყდრისათვის გაწეულ მიაღწას, მის შემკობას, როგორც აღმაშენებლობითა, ისევე ტაძრის ყოველივე სამსახურებელით უზრუნველყოფით: „ყოვლითა სამკაულებითა ოქროთა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტითა და საღმრთოთა წიგნებისა დაწერითა“ (ქკბი II, 31).

მეორე ნაწილი საკათალიკოზო დედაქალაქის საკუთრებად და ქონებად შენაძენის აღნუსხვილობას წარმოადგენს და ასეთი წინადადებით იწყება: „და მონასტერნი და სოფელნი, რომელ მე მომიგიან ამის წმიდის დედაქალაქისთვის“, ხოლო შემდეგ ჩამოთვლილია, თუ სად რა შეიძინა (ქკბი II, 33—34).

საბუთის ამ ორ მთავარ ნაწილს ერთმანერთისაგან პირველი ნაწილის ბოლოში მოთავსებული განკვეთილობის ნიშანი : — ჰყოფს (იქვე II, 33).

ეს საბუთი საგულისხმო ძეგლია როგორც ქართული კულტურის ისტორიისათვის, ისევე ძვირფასი წყაროა ეკონომიური ისტორიისათვისაც, კათალიკოზთა და ეკლესიის სამეურნეო მოღვაწეობის გასათვალისწინებლად.

§ 2. ნიკორწმინდის XI ს. სიგელი.

მსგავსივე თვისებისაა, მაგრამ უფრო დაწვრილებითი და ნაშანდობლივი ცნობების შემცველი საბუთია ნიკორწმინდელის „დაწერილი“, რომელიც თ. ჟორდანიას უბოვია ნიკორწმინდის საბუთთა შორის „ტყავის“ (ალბათ ეტრათი უნდა იგულისხმებოდეს) გრაგნილზე ნუსხა-ხუცურად დაწერილი და ქრონიკების II, 43—49 დაუბეჭდია. ამ ძეგლის დაზიანებულობის გამო მისი თავი და ბოლო დაცული არ არის და ამიტომ არც მისი დამწერელის ვინაობა ჩანს და არც თარიღი.

თ. ჟორდანიას შეუქველია მართალი იყო, როდესაც ეს საბუთი მე-XI ს. მიაკუთნა და მის დამწერელად ნიკორწმინდელი მიიჩნია, მაგრამ ძნელი სათქმელია, რამდენად სწორე უნდა იყოს ამავე მკვლევარის აზრი, რომ „ამ სიგლის მიმცემელი არის კირილე, ძე ერისთავთ-ერისთავისა რატისა“. თუმცა მას გადაჭრით აქვს ნათქვამი: „ჩვენ ეჭვი არა გვაქვს“-ო (ქქები II, 43—44), მაგრამ ამის ერთად-ერთ საბუთად მხოლოდ ის მოსაზრება მოეპოვება, რომ „სიგლიდამ ჩანს, რომ შემწირველი მდიდარი და წარჩინებული კაცი ჩანს“-ო (იქვე). რასაკვირველია, მართო ასეთი მოსაზრება თ. ჟორდანიას დებულებას ვერც შეუქველობას მიანიჭებს და ვერც დამაჯერებლად აქცევს.

ეს ძეგლი უცნობი ნიკორწმინდელის ზეობის დროის მოღვაწეობის აღმნუსხველია. თუმცა საბუთს თავი აკლია, მაგრამ, რამდენადაც დაცული დასაწყისითგან ჩანს, თავში ნიკორწმინდისათვის საალაპოდ შეწირულების შესახებ ცნობები ყოფილა მოთავსებული და თანაც იმის ანგარიშიც იყო, თუ როგორ და რისთვის იქმნა გამოყენებული. ძეგლის ამ პირველი ნაწილის უმეტესი, დასაწყისი კეფების დაზიანებულობის გამო, დაკარგულია. ამ პირველ ნაწილსაც მეორე ნაწილის მსგავსად, შეუქველია, თავისი შესავალი წინადადება ექმნებოდა.

საბუთის მეორე ნაწილს წინ ასეთი ზოკადი წინადადება უძღვის: „და რომელ მე მიყიდიათ გლეხნი და მიწანი და მათთჳს გამიცემია ეკლესიისაგან განძად და პირუტყუად“-ო (ქქები II, 45) და შემდეგ ჩამოთვლილი აქვს, სად და ვისგან რა შეიძინა და რამდენი და რა გადაიხადა ფასად და შენაძენსაც რა დანიშნულება მისცა. ამგვარად, საბუთის ეს მეორე ნაწილი ნიკორწმინდელის, მოღვაწეობის აღმნუსხვილობას გარდა, დანახარჯის ანგარიშსაც წარმოადგენს.

ამ მეორე ნაწილს ბოლოში ნასყიდობისა და შემონაწირის შესახებ ნიკორწმინდელის ასეთი ერთრიცხვადი ცნობა მოიპოვება: „რომელ ჩემობასა

გლახნი შემოწირულ არიან და რომელნი მე თვთ მიყიდრიან რიცხვთ ოცდაათი“-ო. ხოლო შემდეგ ნათქვამია, რომ ყველა ზემოაღნიშნული შენაძენი ნიკოლოზ-წმინდის საყდარს სრულად ხელთ აქვს კიდევ: „ესე, რომელ აქა შინა დამიწერია, ყოველი დაუკლებლად წა ნიკოლოზს აქუს“-ო (ქეზი II, 49). საფიქრებელია, რომ ანგარიშის ბოლოში ასეთი ცნობის დართვა მაშინ წესად უნდა ყოფილიყო მიღებული.

იმ მრავალმხრივ საყურადღებო ცნობების წყალობით, რომელიც ნიკორ-წმინდელის ამ საბუთში უხვად მოიპოვება, ამ ძეგლს დიდი მნიშვნელობა აქვს, როგორც ნიკორწმინდელის სამეურნეო მოღვაწეობის, ისევე საქართველოს ეკონომიური ისტორიისა და არა-ერთი სხვა საკითხის შესასწავლად და გამოსარკვევად.

სამწუხაროდ, ამ ძეგლის დედანი, რომლის მიხედვითაც ეს ძეგლი თ. ჟორდანიას გამოცემული ჰქონდა, არსად ჩანს და, როგორც ეტყობა, დაკარგული უნდა იყოს.

შემდეგ-დროინდელი ამგვარი ძეგლები ჯალალედინისა და მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის დროს უნდა იყოს დაღუპული და მე-XVIII ს-მდე ასეთი საყურადღებო საბუთები ჯერ არ ჩანან.

§ 3. ათანასე ტფილელის ნაღვაწის ანგარიში.

მეტად საგულისხმოსა და მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს ამილახვარის შვილის ათანასი ტფილელის მოღვაწეობის აღმწერსხველი საბუთი, რომელიც დაბეჭდილია ს. კაკაბაძის მიერ „ისტორიული საბუთები“-ს მე-V წიგნში (ტფილისი, 1913 წ., გვ. 55—60).

გამომცემელს ამ საბუთის დაწერილობის თარიღად 1740 წ. აქვს მიჩნეული, რაკი თავში იქ მართლაც სწერია: „ქეს აქეთ: ჩლმ“ (იხ. გვ. 55), ე. ი. 1740 წელი. მაგრამ საკმარისია აღამიანმა ეს ძეგლი გადაიკითხოს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად საეჭვო უნდა იყოს ეს თარიღი, ვითარცა ამ საბუთის დაწერილობის წელიწადი. იქ ნათქვამია, „საქართველოს პატრიარქმა... დომენტიმ (მე ამილახვარის შვილი ათანასი მროველი) მროველობით ტფილელად მომცვალა ქეს აქეთ ჩლმ (1740 წ.) ივლისის ზ“ (7-ს: გვ. 55). ცხადია, რომ ეს 1740 წ. ათანასი ტფილელის ტფილისის საეპისკოპოზოში მოღვაწეობის მხოლოდ დასაწყისის თარიღია.

ტფილელად დანიშვნის ამბის შემდგომ, ათანასეს თავისი სამეურნეო მოღვაწეობა აქვს აღწერსხული და გაწეული ხარჯებისა და შენაძენის ანგარიშიც დაწერილებით უწერია. ეს ანგარიში იმდენად დიდი და ვრცელია, რომ ოთხი დიდი დაბეჭდილი გვერდი უკავია. ცხადია, მართო ამის გამოც შეუძლებელია, რომ ეს საბუთი ათანასე ტფილელის მართო 1740 წ. ექვსი თვის ნაღვაწის ანგარიშს წარმოადგენდეს, არამედ იქ მოყვანილი უნდა იყოს წელთა მთელი რიგის განმავლობაში გაწეული დანახარჯის ანგარიში.

ეს საბუთი რომ არას გზით არ შეიძლება 1740 წ. იყოს დაწერილი, ამას თვით მისი შინაარსიც ამჟღავნებს. იქ სხვათა შორის ნათქვამია: „მანამდი

სინ ყენი მოკუდებოდა, აბანოსი, თუ ქარვასლისა, თუ ამ გირაოვებისა დუქნისათვის ბეგარა მიმიცემია ას და სამი თუმანი, ოთხი მილანთუნი და ერთი აბაზი“-ო (გვ. 56). მას შემდგომ, რაც 1732 წ. ნადირ-შაჰმა სპარსეთის უზენაესი ხელისუფლება შაჰ-თამაზს წაართვა და 1736 წ. სპარსეთის უცილობელ ბატონ-პატრონად იქცა, 1747 წლამდე, როდესაც თვით ნადირ-შაჰი მოკლულ იქმნა, სპარსეთის მბრძანებელთაგანი არავინ მომკვდარა. ცხადია ამის გამო, რომ ათანასე ტფილელს თავის ზემომოყვანილ ცნობაში შეიძლება მხოლოდ ნადირ-შაჰის სიკვდილი ჰქონდეს ნაგულისხმევი. მართო ამ გარემოებითგანაც ცხადი ხდება, რომ ათანასე ტფილელის ეს ანგარიში შეუძლებელია 1747 წ-ზე ადრინდელი იყოს.

ამასვე შენდეგი გარემოებაც ადასტურებს. ათანასე ტფილელს ნათქვამი აქვს, რომ ტფილისის საყდრის მესვეურებმა „მითხრეს ოსმალთაგან და ავის დროსაგან განსაცდელები აგვიტყდა. ამაში საქმე გაგვიჭირდაო, ვალი ავიღეთო, საშოცდათოთხმეტი თუმანიო, მოვალეს და თეთრის პატრონს ეს გირაოვები (sic) მივეცითო.... სამრეკლოს მაღალი ოთახი“-ო (გვ. 56). შემდეგ-კი ირკვევა, რომ „დარჩიას ქონდა სამრეკლოს მაღალი ოთახი გირაოდ ერთს თუმნად ი“გ (13) წელიწადს“ (იქვე გვ. 57). ოსმალთაგან მიყენებული გაჭირვება და „ავის დროსაგან განსაცდელები“ უეჭველია ჯერ ოსმალთაგან და შემდეგ სპარსეთის მბრძანებლის ნადირ-შაჰისაგან დაწესებულ აუტანელ გადასახად-ხარკს უნდა ჰგულისხმობდეს, ე. ი. 1734 — 1747 წ. ამბებს ეხება. თუნდაც რომ სამრეკლოს მაღლა მდებარე ოთახის დაგირალება ოსმალთაგან მიყენებული გაჭირვების შედეგად ვიცნათ, მაშინაც ცხადია, რომ ამ ოთახის გამოსასყიდად მიცემული ფულის შესახები ცნობა შეუძლებელია 1747 წ-ზე ადრინდელი იყო, რათგან ოთახი 1734 წ. მერმე 13 წლის შემდგომ ყოფილა დახსნილი.

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. ათანასე ტფილელს ერთგან ნათქვამი აქვს კიდევ: „ამის სახსარი კახთ მეფის ეშეკალასბაშმან სულხან“-მა მომკაო, ხოლო მეორე დაგირალებული დუქნის გამოსახსნელად „სახსარი ძემან მეფის თეიმურაზისამან, ჩემმა მოწყალემ ირაკლიმ მიბოძა“-ო (გვ. 57). შემდეგ ირკვევა, რომ კახთა მეფის ეშეკალასბაშად მოხსენებული სულხანი „ნეფის (sic!?) ირაკლის ეშეკალასბაში სულხანი“ ყოფილა (გვ. 59). აჰ ამონაწერებითგან ჩანს, რომ ათანასე ტფილელის ანგარიში სხვა და სხვა დროის დანახარჯის ცნობებს შეიცავს: ზოგი ხარჯი იმ დროს ყოფილა გაწეული, როდესაც ჯერ კიდევ კახთა სამეფო ცალკე პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, დანარჩენი კიდევ იმ ხანაში, როდესაც ერეკლე უკვე აღმ. საქართველოს ერთად-ერთი მეფე იყო, და თეიმურაზი უკვე აღარ იყო, მაშასადამე, 1762 წ. მერპინდელი ნალვაწის აღნუსხვილობას უნდა წარმოადგენდეს.

ყველა ზემომოყვანილი გარემოებისა და მოსაზრებათა გამო, ვგონებ, ცხადი უნდა იყოს, რომ ათანასე ტფილელის ნალვაწის აღნუსხველ საბუთს თავში რომ თარიღად 1740 წ. უზის, ეს თარიღი მხოლოდ ათანასეს მოღვაწეობის დასაწყისის წელიწადია. თვით საბუთი-კი ათანასეს ხანგრძლივი მოღვაწეობის ანგარიშს წარმოადგენს, როგორც ეტყობა, მოხუცებულობაში უნდა იყოს დაწერი-

ლი, რათგან ერთგან ნათქვამაც-კი აქვს: „რაცა შემეძლო დავიხსენ, სიკვდი-
ლამდის ცდაში ვარ“-ო (გვ. 56). მაინც-და-მაინც თავის საბუთში 1740
წ-ის შემდგომ დაახლოვებით ორათეულ წელიწადზე მეტის ნალვაწი უნდა ჰქონ-
დეს აღნუსხული.

რაკი გამოირკვა, რომ ძეგლი 1740 წელს არ ეკუთნის და
სხვადასხვა დროის დანახარჯისა და ნალვაწის შესახებ ცნო-
ბებს შეიცავს, ცხადია, რომ იქ მრავლად მოყვანილი ფრიად საგულისხმო
და მნიშვნელოვანი ცნობების გამოყენებამდე წინასწარ თვითოეული მათგანის
ქრონოლოგიური განსაზღვრაა საჭირო.

§ 4. ბერბუკის გალავნისა და რუების კეთების დანახარჯის 1749 წ. ანგარიში.

აღმ. საქართველოს, სახელდობრ მე-XVIII ს. შუა წლების, ეკონომიური
მდგომარეობის წარმოსადგენად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ერთს პატარა,
მაგრამ დაწვრილებით შედგენილ ანგარიშსა აქვს, რომელსაც თავში ასე აწე-
რია: „ქ:ლთითა: ბერბუკის გალავნის და რუების კეთებას ხელი მივყავით მაი-
სის ათს გასულს, ხარჯი ამის ქვეით წერია“-ო. ანგარიში 1749 წ. არის შე-
დგენილი გიორგობის თვის დამდეგს.

ამ ანგარიშში ჩამოთვლილია რამდენმა მუშამ, ხელოსანმა და ურემმა იმუ-
შავა და რამდენ ხანს, დღეში რამდენი ეძლეოდა ხელფასად და სულ თვითოეულ
გასაკეთებელ საქმეზე რამდენი დაიხარჯა.

ამას გარდა აღნიშნულია თვითოეულ მათგანს ჰამა-სმაზე რამდენი პური,
ღვინო და სხვა ეძლეოდა დღეში და საერთოდ თვითოეული სასმელ-საჭმელი რა
დაჯდა.

ამნაირადვე ჩამოთვლილია, რა მასალა დასჭირდა ამ სამუშაოს და თვი-
თოეული მათგანის ფასიც არის დასახელებული ისევე, როგორც შეძენილი იარა-
ღის რაოდენობა და ღირებულებაც.

ამ ძეგლის შინაარსის უაღრესი მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად, მაგა-
ლითად, ორიოდე ამონაწერის მოყვანაც საკმარისი იქნება.

„გალავნის საძირკველის მოთხრაზედა და შენებაზედა მუშას უმუშავნია ას
სამოცდა თუთხმეტს. მუშა ერთ შაურად, რვა მინალთუნი და თუთხმეტი
შაური“.

„ოცმა გალატოზმა საძირკველზედა ქვით იმუშავა, დღეში ერთმა ორ შაუ-
რათ,— იქს (sic) ორ მინალთუნს“.

„ალიზი ვიყიდეთ ორმოცდათოთხმეტი ათასი, ათასი ოთხ აბაზათ,— იქს
ოთხს თუმანს და ოთხ მინალთუნსა“.

„ალიზი მოზიდა სამოცდაცხრა ურემმა, ერთი ურემი ექვს შაურათ. ჯამი
იქსა ორი თუმანი ექვსი შაური (sic)“.

„მუშისა და გალატოზის ჯამი ცხრაას სამოცდა ათი. მათ უჭამია: ერთ
კაცს ნახევარ ლიტრა პური, იქს ორმოცდა რვა კოდსა და ნახევარსა. კოდი
ორ აბაზათ, იქს ცხრამეტ მინალთუნს ორ აბაზს“-ო და სხვაც ამგვარადვე.

ეს ანგარიში გაუშინჯია მთავარეპისკოპოსს ტიმოთეს და დაუდასტურებია.

ზემომოყვანილი ამონაწერებითგან ცხადი გახდებოდა, რომ ამ ანგარიშში აღამიანი მაშინდელი მუშაობის წესსაც განსჭვრეტს, მუშა-ხელოსანთა ხელფასსა და მუშაობის პირობებსაც გაიგებს და ასაგები მასალისა და ოსმალ-სპარსთა ძალადობისაგან უკიდურეს გაჭირვებაში ჩავარდნილ ქართლში საჰნელ-სასმლის იმდროინდელ ფასებსაც შეიტყობს. ვგონებ, ბევრი საუბარი საჭირო არ უნდა იყოს, რომ ამ პატარა ძეგლის უაღრესი მნიშვნელობა საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის ცხადი შეიქმნეს.

§ 5. 1751 წ. დანახარჯის წიგნი.

1751 წ. დანახარჯის წიგნის თავში საბუთის შესავლის მსგავსად შემდეგი ცნობა მიუძღვის:

ქკს ულთ
ქ: ლთო. შენის: მოწყალებ
ის: მინდობი (sic)¹. ჩემის: ს
ახლების: შენებას:
კელვყავ: რაც: ამაზე
დაიხარჯვის: ქვემ
ორე. სწერია:
თებერვლის
| კც | “

ამას უშუალოდ ახალი სტრიქონით მისდევს უკვე დანახარჯის შესახები ცნობები ამ სახით მაგ.:

„ | ტ | ქ: თებერვლის: | კც | მუშა: | გ | ფასი: ხუთშაბათს.

რლ | ქ: ნიჩაბი: ვიყიდე: | გ | ფასი

კე | ქ: | ბარის ტარი: ა |

ფ | ქ: მარტის: | ბ | შათათს (sic): მუშა: | გ | ფასი პარასკევს“ და სხვა ასევე.

ამნაირად, თვითთვეული დანახარჯი ცალკე სტრიქონად არის დაწერილი და ყოველთვის დათარიღებულია თვისა და დღის რიცხვისა და სახელის აღნიშვნით ისე-ქი, რომ ერთხელ დასახელებული თვისა და დღე-რიცხვის სახელი შემდეგში არ აღინიშნება, თუ დანახარჯი იმავე თვეს, ან იმავე რიცხვს ეკუთნის და დღის სახელი სტრიქონის ბოლოშია მოთავსებული.

შემდეგ აღნიშნულია დანახარჯის საგანი, ანუ მიზანი, შენაძენის რაოდენობა, ან მუშა-ხელოსნის რიცხვი და მერმე სწერია სიტყვა „ფასი“, მაგრამ თვით დანახარჯის რაოდენობა, მიცემული ფასი, არას დროს ამ სიტყვის შემდეგ არ აღინიშნება, არამედ დანახარჯის აღმნიშვნელი რიცხვნიშანი ყოველთვის თვითთვეული დანახარჯის შესახებს ცნობასა და სტრიქონს წინ უძღვის ისე-ქი, რომ ამ რიცხვნიშანის ფასის აღმნიშვნელობის შესახებ არაფერია ნათქვამი.

¹) უნდა იყოს „მინდობი“.

წერილ-წერილი, ყოველდღიური დანახარჯის შესახები ცნობების გარდა ადგილ-ადგილ, გრაგნილის მარცხენა კიდეზე, ცალკე დანახარჯის ფასის რიცხვ-ნიშნისათვის განკუთვნილი ადგილის ოდნავ მარცხნივ, ამ ცალკეული დანახარ-ჯების ჯამის აღმნიშვნელი რიცხვნიშნებია მოთავსებული მაგ., ამ სახით: „¹ ად ღიე“, ან ორ ხაზს შუა: „აე ქმე“, „აბ ძსკე“. ამნაირი დანახარჯის ნაწილობრივ ჯამებს გარდა ამ საბუთში მთელი დანახარჯის საერთო ჯამიც არის გამოყვანილი, მაგ., ამნაირად:

„ამა ზემოთი: სულ² ჯამი: ონბ წყე |“, ან მთელი დანახარჯის წიგნის ბოლოს: „ერთათ: იქნა: ჯამი: ონვ წფ“.

მას შემდგომ, რაც ბერბუკის 1749 წ. ანგარიშის წიგნის მნიშვნელობის შესახებ ნათქვამი გვექონდა, 1751 წ. დანახარჯის ანგარიშის მნიშვნელობაზე სიტყვის გაგრძელება ზედმეტი იქმნებოდა.

თავი მესამე. ზითვის წიგნები.

ყოველი მშობელი თავის გათხოვილ ქალს ზითევს ატანდა ხოლმე. ზითვად გატანებული ქონება ქალის პირად საკუთრებას შეადგენდა და ჩვეუ-ლებრივ თვითოეული ცოტად მაინც შეგნებული სახლობა თავის გასათხოვარ ასულს მზითევს წერილობით აღნუსხულს ატანდა ხოლმე. როგორც „ქართ. სა-მართლის ისტორია“-ში (იხ. I, 162) აღნიშნული გვაქვს, საქართველოში ქორ-წინების სავალდებულო წესადაც იყო, რომ ქორწილის პირველ დღესვე საჯა-როდ ყველა სტუმრის თანადასწრებით ვინმე „წარიკითხის, რასაცა ქალს მას გაატანდიან ზითვად“. მზითვად გატანებული ქონების აღნუსხველ საბუთს „ზი-თვის წიგნი“ ეწოდებოდა.

ზემოაღნიშნული მიზეზის გამო ძველ საქართველოში მრავალი ზითვის წი-გნი იყო, მაგრამ ამათგან, დაუდევრობისა და შეუგნებლობის წყალობით, მხო-ლოდ მცირედმა ნაწილმა-ლა მოაღწია ჩვენამდე. ჯერჯერობით 4-5-ოდე ზი-თვის წიგნია გამოცემული.

ზითვის წიგნი გარკვეული წესით იწერებოდა ხოლმე. თავში ყოველთვის მშობლები თავიანთი ასულის გათხოვების გარემოებასა და თავიანთი სასიძოს ვინაობას იხსენიებდნენ ხოლმე და შემდეგ დაწვრილებით ჩამოთვლილი იყო ყვე-ლაფერი და ყველანი, რაც და ვინც ქალს მზითვად მიეცა და გაჰყვა.

ზითვის აღნუსხეილობას ჩვეულებრივ „საყდრის იარაღის“-ს შესახები ცნობა უძლოდა წინ (საქ. სიძვ. III, 482), ე. ი. ჩამოთვლილი იყო ხოლმე რამდენი და რა ხატი და ჯვარი მიეცა ქალს.

შემდეგ თან-გატანებული წიგნთსაცავი იყო აღნუსხული, რომელიც ორ ნაწილად იყოფებოდა. პირველ ნაწილს სასულიერო შინაარსის წიგნები შეადგენ-დნენ. ამ ნაწილს, სადაც სათაური აქვს, აწერია: „საღმთო წიგნებისაგან“ (ს¹ქს სძვ²ლნი III, 493). მეორე ნაწილს საერო შინაარსის წიგნები შეადგენენ. მას სა-თაურად აქვს, ან „საეროს წიგნისაგან“ (იქვე III, 483), ან და „გარეშეს წიგნი-

¹) ეს ნიშანი თლმანს ჰნიშნავს.

²) დედანში შეცდომით სწერია: ქულ..

საგან“ (იქვე III, 497). ზოგან საერო წიგნების წიგნთსაცავი სრულებით ცალკე და სხვა ალაგას არის აღნუსხული (იხ. იქვე).

მერმე ზოგადად „სათამაშოები“ არის ხოლმე ჩამოთვლილი, როგორც, მაგ., ჭადრაკი, ნარდი, განჯათა და სხვა (სქს სძვლენი III, 483). ზოგან-კი ეს ბოლოშია მოთავსებული (იქვე I, 408). ზოგს ზითვის წიგნში სათამაშოები სრულებით არ არის შეტანილი.

ამის შემდგომ ჩამოთვლილია ხოლმე „სამკაულნი და საუნჯენი“ (სქს სძვლენი III, 482). ზითვის წიგნის ეს ნაწილი, რასაკვირველია, გამათხოვებელი ოჯახის შეძლებისდა გვარად, ან ვრცელი და მრავალფეროვანია, ან უფრო მოკლე. მაგრამ ჩვეულებრივ იგი შემდეგ სამკაულ-საუნჯეთა ჯგუფების შესახებ შეიცავს ხოლმე ცნობებს: ქუდის, იალქანის, პირის მარგალიტის, საყურის, (sic), ჯილის, ყელსაბამის, ყელის ჯაჭვის, ანუ ყელჯაჭვის, თმის სატანების, გულისპირის ჩამოსავლების და ყოველგვარი ღილის, როგორც, მაგ., პერანგისა, კაბისა და სხვა.

მერმე ბეჭდები და საბეჭდავებია აღნუსხული. შემდეგ მისდევს „საპირისფარეშოსი“ (სქს სძვლენი III, 485), ანდა სწერია „საპირისფარეშოს იარაღისაგან“ (სქს სძვლენი III, 495), ან მარტივად „საპირისფარეშოსაგან“ (იქვე II, 432), რომელშიც ყველაფერია ჩამოთვლილი, რაც-კი პირის სისუფთავისა და სილამაზის დასაცავად მაშინ აუცილებლად საჭიროდ იყო მიჩნეული.

ცალკე ჯგუფად არის გამოყოფილი „აბანოს იარაღი“ (იქვე III, 485), რომელსაც სათაურად აქვს აგრეთვე „აბანოს იარაღისაგან“ (იქვე III, 497). ზოგან ეს ჯგუფი ცალკე ნაწილად გამოყოფილი არ არის, არამედ საპირისფარეშოს იარაღთან ერთად არის დასახელებული (იქვე II, 432). ანაგარდა, ზოგ ზითვის წიგნში ეს ნაწილი სხვა ალაგას არის მოთავსებული (იქვე III, 497).

შემდეგ ქალის საცვალ-სამოსელის აღმნუსხველი ნაწილი მისდევს ხოლმე, რომელსაც რატომღაც ჯერეთ ცნობილ ზითვის წიგნებში, ერთს გარდა, თავისი სათაური არ უჩანს. ამ ერთში-კი სათაურად აქვს: „ტანისამოსისაგან“ (იქვე II, 433). ეს ნაწილი, რასაკვირველია, ქალის ოჯახის შეძლებისდა მიხედვით მრავალ განსხვავებულ ჯგუფად არის დაყოფილი. ჯერ ჩამოთვლილია „პერანგი და მისი ტოლი“ (იქვე III, 485), რომელთაც „პერანგი და მისი ამხანაგი“-ც ეწოდება (იქვე II, 434). აქვეა „შეიდიში“-ც დასახელებული. ამ ჯგუფს ერთ ზითვის წიგნში, რომელშიც იგი უალაგო ალაგას არის მოთავსებული, სათაურად აქვს „პერანგებისაგან“ (იქვე II, 434).

შემდეგ მისდევს „ახალუხებისა და კაბების“ ჯგუფი, მერმე „საგულე“, „ქათიბი“, „ტყავი“, „ტყავ-კაბა“, „ტოლამა“, „წელსარტყამი“, ანუ „წელსაკიდი“ (იქვე III, 487—488 და 495—496), „სარტყლებისაგან“ (იქვე), „კელსახოცი“ და დასასრულ ფეხსაცმელების აღმნუსხველი ჯგუფიც.

ცალკე ნაწილს შეადგენს შემდეგ „საწოლის მოფენილობა“ (იქვე III, 497, რომელსაც ზოგან „საწოლის იარაღი“-ც ეწოდება (იქვე, III 490).

უიკველია, ამ ნაწილის კუთვნილებასვე შეადგენს, მაგრამ ზოგად ცალკე ჯგუფად არის გამოყოფილი „ქუეშსაგებელი“ და „ქუეშსაფენი“, რომელსაც სათაურის სახით წინ უძღვის „ქუეშაგებისაგან“ (იქვე II, 433, — III, 498 და

499). ცალკე ჯგუფადვეა გამოყოფილი „სუფრის იარაღი“ (იქვე III, 490), რომელიც ზოგან იწყება სათაურით „სუფრის იარაღისაგან“ (იქვე II, 433).

ზითვის წიგნის დანარჩენი ადგილი უკვე „საფარეშოს იარაღი“-სა, ან „ქარხნის იარაღი“-ს აღნუსხვილობას ჰქონდა დათმობილი (იქვე III, 491 და 496), ე. ი. სამეურნეო დანიშნულების ქურქელს, ქსოვილებსა და იარაღს. აქვე ჩამოთვლილია „ხაშხარეულოს იარაღი“, „სახაბაზოს იარაღი“ და „საზინდროს იარაღი“ (იქვე III, 491). ზოგ ზითვის წიგნში უკანასკნელი ჯგუფის ნივთები ორ ცალკე ჯგუფად არის აღნუსხული. ერთს სათაურად აქვს „საცხენოს იარაღისაგან“, მეორეს კიდევ „ცხენის იარაღი“ (იქვე III, 499). ზოგ ზითვის წიგნში, რომელშიაც უფრო მდიდარი გვარიშვილის ასულისათვის გატანებული ქონებაა აღწერილი, დარგებად დამყოფელი ნაწილებიც უფრო მეტია.

ზითვის წიგნებში ქალისათვის გაყოლებული საქონლის რაოდენობაც არის ხოლმე აღნიშნული თავისი მიხედვებითურთ, მაგ.: „აგრეთვე ცხენის ჯოგი—ცხრა მისის მეჯოგით,—ხამეხერო გამართულის მისის გუთნის-დედით, სადიასახლისო ფური ცხრა მის დიასახლისით,—ცხვარი ასი მისის მეცხვართა,—ლორი ოცდაათი მისის მეღორითა“ (იქვე III, 501).

შაჰნავაზს თავისი ასულისათვის საქონელს გარდა მზითევში ფულიც გაუტანებია „სათავნო“-დ და ზითვის წიგნში ნათქვამი აქვს: „სათავნო თეთრი მარჩილი ათასი,—აგრეთვე ჯოგისაგან: ჯოგის ცხენი ორმოცი,—ცხურისაგან: ცხვარი ხუთასი,—აგრეთვე სადიასახლისოსაგან: სადიასახლისო ძროხა სამოცი“ (იხ. ხელთნაწერი გრაგნილი).

დიდი საგვარეულოები თავიანთ გათხოვილ ასულებს თან ამაღასაც გააყოლებდნენ ხოლმე ზითვად და მათი თანამდებობაც, ვინაობაცა და თან-გატანებული ავლადიდებაც ზითვის წიგნებში დაწვრილებით არის ხოლმე აღნიშნული. მაგ., შაჰნავაზს გაუყოლებია: „აზნაურის ასული პატროსანი გამდელი ერთი თავისის-თავის თვალისა და მარგალიტის სამკაულითა, ორის ოქროს ჯაჭვითა, სამის მწვანის ფრანგულის ხარა-ზარბაბის და დიბის ხასას სიასამურის ტყავებითა, კიდევ სამის იეზდურის დიბის კუერნის და კურდღლის ტყავითა, ოქროსქსოვილის კურდღელზედ გადაკრულის ტყავებითა და თაგალითა და მისის ორის ცხრის კელის ოქროქსოვილის კაბა-აგულითა, სარტყლითა და ყოვლისფერის ტანისამოსითა“. შემდეგ თან-აგატანებული ქონების ასეთივე დაწვრილებითი აღწერილობითურთ ჩამოთვლილი არიან: „პირისფარეში მუახლე“, „მედოშაქე მოახლე“, „მოლარე მოახლე“, „მოახლე ხარაჯილოსანი“, ხუთი სხვა მხლებელი, „გამდლის მოახლე ორი“ (იხ. ხელთნ.).

შაჰნავაზს ამ მხლებელი ქალებისათვის თან შესაჯდომი ცხენებიც გაუტანებია და ზითვის წიგნში სწერია: „სამოახლოს ცხენებისაგან: გამდლის საჯდომი თოხარიკი ცხენი მისის დახატულის ოზბეგურის უნაგირითა, ვერცხლის რახტითა და ხალასად შეკერილის ასლითა“. ამგვარადვეა აღწერილი „პირისფარეშის თოხარიკი ცხენი“, „მედოშაქის ცხენი“ და „ამას გარეთად სამოახლო ცხენი თავეთის იარაღით დაკაზმული თერთმეტი“ (იქვე).

მაშაკაც ამაღათაგან შაჰნავაზს გაუყოლებია: „აზნაურის შვილები-საგან ზედგენიძე მერქიფეთ-უზუცესი იესე, მერიქიფე რჩეულიშვილი პაპუნა,

მერიქი ფე აზნაურშვილი ზაალ, მერიქი ფე აზნაურშვილი ბეჟან, მოლარეთ-შიგამდგეი აზნაურშვილი გიორგი, ამას გარდა მოლარე ერთი, მკერვალი ერთი, მეშარბათე ერთი, ფარეში ორი, ხაბაზი ერთი, მშარეული ერთი“ (იქვე).

რა თქმა უნდა, ყოველ გასათხოვარ ქალს ასეთ ამაღასა და მსახურთ ვერ გააყოლებდენ მზითუად, მაგრამ დიდ საგვარეულოს ასულს გამდელი, პირისფარეში, მერიქი ფე, მოლარე, მედოშაქე და რამდენიმე მხლებელ-მოახლე სამშობლოთ-გან ქმრის სახლში მისდევდა ხოლმე (სქს სძვლნი II, 434 და III, 489—490, 500—501).

ზითვის წიგნებში შეტანილი ნიუთების, საგნებისა და საერთო განაყოლების თვითოეული, ოდნავ მაინც მრავალრიცხოვანი, რაოდენობის ჩამოთვლის შემდგომ უმეტეს შემთხვევაში ბოლოში საერთო ჯუმალი, ანუ ჯამიც არის ხოლმე დართული. მაგ.: „იქნა კაბის ჯუმალი ექუსი ცხრა¹ და სამი, ან იქნა ჯამი სარტყლების ცხრა“ (სქს სძვლნი III, 487),—ან და ტყავ-კაბების ნაწილის ბოლოში „ესე ყოველი სამის ცხრის ნაკერისა ოქროქსოვილის დარაის ბოხჩებითა“-ო (იქვე III, 488),—ან არხალუხი „იქნა ჯუმალი შვიდი“ (იქვე III, 495), კაბებისა „ჯუმალი იქნა თექვსმეტი“ (III, 496),—ჯორბები... მისის წულებით ჯუმალი ცხრა“ (III, 497), „იქნა ყველას ვერხლის იარაღის ჯუმალი ოქროს თასით ჩვიდმეტი“ (III, 498),—„ჯუმალი სუფრისა ხუთი“ (იქვე),—სამზარეულოს იარაღის „იქნა ჯუმალი ნაჭერი სამოცდა თორმეტი“ (იქვე III, 499) და სხვა.

ზითვის წიგნის ამა-თუ-იმ ჯგუფისა, თუ ნაწილის ყოველი ცნობა დაწვრილებით არის მოყვანილი, ყოველი საგანი თითონაც და თვითოეული, ოდნავ მაინც ღირებულების მქონებელი, ნაწილიც დაწვრილებით არის აღნუსხულ-დახასიათებული. ეს გარემოება მკვლევარს მნიშვნელოვანი მასალების უხვად გამოყენების საშუალებას აძლევს.

რაკი ზითვის წიგნი მხოლოდ ქალის ზითვის ქონების აღნუსხეილობას წარმოადგენს, რასაკვირველია, ამგვარი ძეგლის ცნობების მიხედვით მაშინდელი ოჯახების მთელი ქონებრივი სახსრისა და მეურნეობის წარმოდგენა შეუძლებელია, მაგრამ ქალის მშობლების ავლადიდების, ნაწილობრივ მაინც, გათვალისწინების საშუალება აქვს ადამიანს.

უხვი სამკაულის მოპოვება შეუძლია ზითვის წიგნებში საქართველოს და მახლობელი აღმოსავლეთის ეკონომიური ისტორიის მკვლევარსაც. ზითვის წიგნის ცნობათა დალაგების წესრიგი მაშინდელი მეურნეობის დანაწილებისა და წესრიგის განკვეთის საშუალებასაც გვაძლევს: იქითგან საოჯახო, კერძო მეურნეობის დარგების გამორკვევა და ამ მეურნეობის ორგანიზაციის, ნაწილობრივ მაინც, გათვალისწინებაც შეიძლება. ხშირად იქ გადაშლილი გვაქვს ქალის მშობლების ქონებრივი სახსრის შესაძლებლობის გამოსარკვევადაც არა ერთი ფრიად დამახასიათებელი ცნობა. ქვეყნის კეთილდღეობა ცვალებადი იყო და

¹) ძველ საქართველოში ევროპიული 12-ობით თვლს მაგიერ ცხრა-ცხრაობით სთვლიდენ ხოლმე.

საგვარეულოთა ქონებრივი მდგომარეობაც ხშირად გამოცვლილა, სიმდიდრეს გაჭარვება მოჰყოლია ისევე, როგორც წინაუქმოც დატრიალებულა საქმე. არა ერთხელ ჩავარდნილა საქართველო ისეთ მდგომარეობაში, როდესაც თვით ძველ-სა და დიდ საგვარეულოებსაც ცხოვრება გასჭირვებიათ. აი მაგ., რას სწერს ჯავახიშვილი-გამრეკელი თავისი ასულის 1597 წ. ზითვის წიგნში: „მოგეცით ქალი ჩვენ ჯავახიშვილმა-გამრეკელმა... მივათხოვეთ ჩვენი პირმშო შვილი და ასული ჩვენი შამანდუხ ბატონის მეფეთ-მეფისა (იგულისხმება სვიმონის) სახლის-უხუცესისა ზურაბის ძმასა, ბატონსა ივანესა, მივეცით და წარუძღვანეთ ზითვად ცხირეთი..., რაცა ჩვენი კერძი მამული იყო... ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე ღარიბი ვიყავით, ზითვისა და წესისა ალაგი [არა] გექონდა“-ო (სქს სძვლნი II, 49). ეს მოკლე, მაგრამ მრავალმეტყველი, ცნობა აღმ. საქართველოს მე-XVI ს. აზრებისა და გალატაკების გასათვალისწინებლად დამახასიათებელია და სხვა წყაროების ცნობებსაც კარგად უდგება.

ამგვარადვე აღმ. საქართველოს განადგურება-გალარიბებას კარგად გვისურათებს იოანე დოლენჯისშვილის ქალის ანნას 1796 წ. ზითვის წიგნიც. წინანდებური სამკაულ-ტანისამოსის რამდენიმე ცხრა-ცხრაობით გადათვლის მაგიერ აქ ყველაფერი, თავსაკრავს გარდა, თითო-თითო, ან მაქსიმუმი ორ-ორ, სამ-სამი ცალია დასახელებული (სქს სძვლნი I, 404—405). მის მშობლებს ისიც ვერ მოუხერხებიათ, რომ თავიანთი ასულისათვის ჰადრაკი სრულად გაეტანებინათ და ზითვის წიგნშიც-კი ნათქვამია: „ჰადრაკი ორი პილოს ძელისა, ერთი სრული, მეორეს ორიოთ აკლდა“-ო (იქვე I, 408).

ნივთების აღწერის დროს ზითვის წიგნში ხშირად აღნიშნულია ხოლმე მათი სადაურობა, ან იმ მასალისა, რომლითგანაც სამკაული, თუ ტანისამოსი, ან რომელიმე იარაღი არის გაკეთებული. ეს გარემოება, როგორც საქართველოს ეკონომიური ისტორიის სათანადო ადგილას დავრწმუნდებით, მკვლევარს საშუალებას აძლევს, გამოარკვიოს, თუ რა და რა ნივთები, ან ქსოვილები, საითგან შემოჰქონდათ მაშინდელ საქართველოში, ე. ი., მაშინდელი საიმპორტო საგნების სახელწოდებისა და სადაურობის საკითხის გადაწყვეტაა შესაძლებელი. ამის წყალობით შესაძლებელი ხდება იმ სავაჭრო ცენტრების გათვალისწინებაც, რომელთანაც ჩვენ სამშობლოს ძველად ყველაზე უფრო გაცხოველებული სავაჭრო კავშირი ჰქონდა. აქაც დროთა განმავლობაში ეკონომიურსა, თუ პოლიტიკურ სფეროში მომხდარი ცვლილების ანარეკლი ზითვის წიგნების ცნობებშიც მკაფიოდ მოჩანს და თუ მე-XVII—XVIII სს-ის ამგვარ ძეგლებში მე-XVIII ს. უკანასკნელ მეოთხედამდე საქართველოს ურთიერთობა ეკონომიურად მხოლოდ სამხრეთთან და დასავლეთთან ჰქონდა, ამ საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის ზითვის წიგნში აღამიანი უკვე აქა-იქ ასეთ დამახასიათებელ ცნობებს ამოიკითხავს, როგორიცაა „შლაპა ერთი“ (იხ. 1796 წ. ზითვის წიგნი, სქს სძვლნი I, 406) და „ფადნოსი ორი“ (იქვე I, 407).

ზითვის წიგნებითგან ირკვევა, თუ რამდენი ხელი საცვალა, ან ტანისამოსი უნდა ჰქონოდა ქალს, რამდენი და რანაირი თავსაბურავი, სამოსელი, თუ ფეხსაცმელი იყო წესად მიღე-

ბული, რა ავლადიდების პატრონი იყო ხოლმე ქალი, როდესაც ის მშობლების ოჯახითგან გამოსული ქმრის სახლში შედიოდა.

რამდენადაც ზითვის წიგნებში გათხოვილი ქალის მხლებელთა და შინაყმების ქონებრივი მდგომარეობის სურათიცაა გადაშლილი, იმდენად ამ ძეგლების ცნობების საქართველოს სოციალური ისტორიისათვის გამოყენებაც შეიძლება. მკვლევარს იქ არა ერთი ისეთი საგულისხმო გარემოების შემჩნევა შეუძლია, რომლის მსგავსს სხვაგან ვერსად იპოვის.

თუ ამასთანავე იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ყოველი ზითვის წიგნი საქმრო-საცოლოსა და მათი მშობლების ვინაობისა და სოციალური მდგომარეობის შესახებ დაწერილებით მოგვითხრობს ხოლმე და რომ თვით ეს საბუთიც, თუ მთლიანად და დაუზიანებლივ არის დაცული, ყოველთვის ზედმიწევნით არის ხოლმე დათარიღებული, მაშინ ზითვის წიგნების, ვითარცა საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის გამოსადეგი წყაროს, დიდი მნიშვნელობა, სრულებით ცხადი გახდება. სამწუხაროა, რომ თავის დროზე, საბუთების შეგროვების დროს, ზითვის წიგნებს სათანადო ყურადღება არ ჰქონდა მიპყრობილი და მომეტებული მათგანი დაიღუპა. ზითვის წიგნები რომ მრავლად, ყოველი წრის საგვარეულოთაგან, ხელთ გვქონოდა, საქართველოს კულტურული და სოციალ-ეკონომიური ისტორიისათვის ცნობათა ისეთი სიუხვე და სისრულე გვექმნებოდა, რომლის მსგავსის ეხლა წარმოდგენაც-კი ძნელია.

ზითვის წიგნების გამოყენების დამაბრკოლებელ სიძნელეს ამ ძეგლებში მრავლად გაბნეული სპეციალური, უმთავრესად ხელოვნებისა და ხელობის შესახები, ტერმინები შეადგენენ. მათი მნიშვნელობა აღამიანმა თუ არ იცის, მკითხველს ზითვის წიგნი თითქმის რომ უცხო ენაზე დაწერილ ძეგლად ეჩვენება: შინაარსი, თუ მეტად არა, სანახევროდ მაინც მისთვის გაუგებარი დარჩება. ამიტომ ზითვის წიგნების ცნობების სათანადოდ გამოყენება მხოლოდ იმას შეუძლია, ვისაც ქართული სპეციალური ტერმინოლოგია შესწავლილი აქვს.

ამ ძეგლების შინაარსის სათანადოდ გამოყენებას მათი მარტო დაწერილობის თავისებურება-კი არა, არამედ გამოცემის თვისებაც აძნელებს. ქალაქის მომკირნეობის გამო ზითვის წიგნის ტექსტი გაბმულად არის დაწერილი ისე, რომ ნაწილი ნაწილს გაუწყვეტლივ მიადევს: მკითხველის თვალსა და გონებას დასვენება არ შეუძლია. ამ გრძელი, მრავალი ცნობით აქრელებული, ძეგლების კითხვის დროს გამოუცდელი მკითხველი დიდი გაჭირვებით მოახერხებს მისი ნაწილების დასაწყისისა და დასასრულის პოვნას, რომ თვითოეული ნაწილის შესახებ მთლიანი შთაბეჭდილება დარჩეს.

ყველა ცნობილი ზითვის წიგნის ტექსტი ისევეა გამოქვეყნებული, როგორც ხელთნაწერებშია იგი დაცული. ამიტომ ამ ძეგლთა შინაარსი დაბეჭდისდა მიუხედავად მკითხველზე თავბრუდამსხმელ შთაბეჭდილებას ახდენს და ასეთი ძეგლებით სარგებლობა მარტო იმდენად არის გაადვილებული, რამდენადაც თვალწინ ხელით ნაწერი გრაგნილის მაგიერ დაბეჭდილი წიგნი უდევს. ზემოთყვანილითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ ზითვის წიგნების შინაარსი ლოგიკური აღნაგობის მხრივ ცალკეულ ნაწილებად დაყოფილად არის ნაგულისხმევი. ამ გარემოებას სრული უეჭველობით ამ ნაწილების

სათაურებიც ცხად-ჰყოფენ. შაჰნავაზისაგან ბოძებული 1667 წ. ზითვის წიგნში ნაწილების დასაწყის-დასასრული გარეგნულადაც განსხვავებულია. ამიტომ უეჭველია, რომ ზითვის წიგნების ტექსტი განუწყვეტლივ, გაბმულად მხოლოდ ქალაქის გამოზოგვის, ეკონომიის გამო უნდა იყოს დაწერილი. რაკი ეს გარემოება ჩვენთვის ცხადი ხდება, გამომცემლისათვის ხელთნაწერში ტექსტის დაწერილობის წესრიგის დაცვა არამცთუ სავალდებულო არ არის, არამედ პირიქით ის მოვალეა ამ ძეგლთა ნაგულისხმევი და (ნაწილობრივ აღნიშნულიც) დანაწილება დაბეჭდვის დროს გარეგნულადაც ჭალადგინოს და მუხლებრივ გამოჰყოს. მომავალში ზითვის წიგნების ტექსტი უეჭველად ამ სახით უნდა გამოიცეს.

სასურველია, სანამ ჯერ კიდევ შესაძლებლობა და იმედი მთლად დაკარგული არ არის, ზითვის წიგნები საქართველოს ყველა კუთხეში მოიძებნოს და შეგროვდეს, რომ აუცილებელი განადგურებისაგან გადარჩენილ იქმნენ და შემდეგ მათი გამოცემა მოხერხდეს.

IV. ალწერილობითი წყაროები.

ზემოგანხილული დემოგრაფიული, საფინანსო უწყებისა და საკორპორაციო და კერძო მეურნეობის წარმოების დამახასიათებელი ძეგლების შემდგომ, უნდა აღწერილობითი თვისების წყაროებსაც ზოგადად შევხვით. ქვეყნის ალწერილობითი წყაროები უნდა ორ მთავარ ჯგუფად დაიყოს: გეოგრაფიულად და მოგზაურ-ელჩების ალწერილობებად.

თავი პირველი. გეოგრაფიული ნაშრომები.

გეოგრაფიულ წყაროთაგან ძირითადად უნდა, რასაკვირველია, ბატონიშვილი ვახუშტის განთქმული ნაშრომი „ლეოლრაფიული აღწერა საქართველოსა“ იქმნეს მიჩნეული. არსად ჩვენი ქვეყნის ბუნება, თვისებები, მოსახლეობა და ეკონომიური მდგომარეობა ისეთი სივრცე-სიღრმით არ არის განხილული და დამახასიათებელი, როგორაც ამ ნაშრომშია. წერილობითი ძეგლების, რუკებისა და დემოგრაფიული წყაროების მიხედვით დაწერილ და ავტორისგან საქართველოს ადგილობრივს, ყოველმხრივს პირად შესწავლაზე დამყარებული, ვახუშტის თხზულება ყოველი მკვლევარისათვის, რა მხრივაც იგი საქართველოს წარსულსა და ნაწილობრივ აწმყოს გამოკვლევას არ აწარმოებდეს, ყოველთვის აუცილებლად საჭირო წყარო იქმნება. თავისი საპატიო ხნეირების, თითქმის ორასი წლის წინათ დაწერილობისა და მიუხედავად, იგი ჯერაც დაუშრეტელ წყაროს წარმოადგენს. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება, ცნობათა სიუხვისა და განმაცვიფრებელი მრავალფეროვანობის წყალობით ვახუშტის გეოგრაფიას არას დროს მეცნიერებისათვის მნიშვნელობა არ დაეკარგება. რაკი ამ ნაშრომის შესახებ „ისტორიის მიზანსა და მეთოდებში“ საკმაო ცნობები მაქვს მოთავსებული, ამის გამო აქ მეტი აღარაფერია სათქმელი (იხ. „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა“, წიგნი I: ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, ტფილისი, 1916 წ., გვ. 285--287, 299--306).

ვახუშტის გეოგრაფია პირველად აკად. მ. ბროსსემ გამოსცა 1842 წ. პეტერბურგში. ქართულ ტექსტს გარდა მას ფრანგული თარგმანიც აქვს დართული, წინასიტყვაობა და ფრანგული საძიებლებიც მოეპოვება ისევე, როგორც რუკების სქემატური ნახაზებითაც არის შემკული (იხ. *Description Géographique de la Géorgie par le tsarévitch Wakhoucht publiée d'après l'original autographe, par M. Brosset, S.-P. 1842 წ.*). მეორეჯერ გამოცემულია მ. ჯანაშვილის მიერ „ვახუშტი ბატონიშვილის საქართველოს გეოგრაფია“. არც

ერთი ამ გამოცემათაგანი აღარსად იშოვება და ამ ძეგლის ახალი კრიტიკული და სრული გამოცემა ფერადი რუკებითურთ და ქართული საძიებლებით აუცილებლად არის საჭირო.

მაგრამ ვახუშტის გეოგრაფიას უმთავრესად ავტორის დროინდელი საქართველოს შესასწავლად აქვს პირველხარისხოვანი წყაროს მნიშვნელობა. უძველესი და მე-XVII ს-ზე უწინარესი ხანისათვის, რასაკვირველია, უფრო აღრინდელი წყაროების გამოყენებაა საჭირო. ქართული ასეთი ძეგლები ჯერ ცნობილი არ არის, ამიტომაც და თავისდათავადაც საქართველოს მეზობელ ერთა გეოგრაფიულ შრომებს უნდა მივმართოთ.

უცხო-ქვეყნელ გეოგრაფთაგან ხნიერებითაცა და თავისი მაღალხარისხოვანი ღირსებითაც, რა თქმა უნდა, ბერძენთა გეოგრაფის სტრაბონის დიდებული გეოგრაფიული ნაშრომი უნდა იქმნეს უპირველესად დასახელებული. მას კოლხეთის, იბერიისა და ალბანეთის, ისევე როგორც სომხეთის ფრიად საგულისხმო და საყურადღებო აღწერილობა აქვს თავის *Γεωγραφικῆς*-ში, რომელშიაც ისედაც ბევრი მნიშვნელოვანი ცნობა მოიპოვება.

სტრაბონის ნაშრომის შესახებ საკმაოდ არის სპეციალურ ლიტერატურაში დაწერილი, რომ აქ ამაზე კიდევ საუბარი საჭირო იყოს. K. I. Neumann-ს მოეპოვება განსაკუთრებული გამოკვლევა-კი, სადაც სტრაბონის ცნობები კავკასიაზე საგანგებოდ არის განხილული (იხ. Strabos Landeskunde von Kaukasien: Jahrb. f. clas. Philologie. Suppl. 13, 1884 წ., გვ. 319 და მოდევნოები).

ხოლო სტრაბონის თხზულებისა და მისი წყაროების ზოგადი მარჯვე დახასიათება პროფ. მ. ივ. როსტოვცევის გამოკვლევაში მოიპოვება „Скифия и Воспор, критическое обозрение памятников литературных и археологических“, 1925 წ. გამოც. Росс. академ. истории Материальной культуры, გვ. 23—42).

სტრაბონის შემდგომ საყურადღებო გეოგრაფიული ცნობები არაბი და სპარსელი გეოგრაფების თხზულებებშია. ამათგან ყველაზე საყურადღებო ისტაჰრის, ზაქარია ყაზვინისა და ჰამდალლაჰ ყაზვინის ნაშრომებია.

აბუ ისხაკ ელ-ფარსი ელ-ისტაჰრი არაბთა განთქმული გეოგრაფი იყო, რომელმაც 951 წ. ახლო ხანში (იხ. ბარტჰოლდის *Туркестан в эпоху монгольского нашествия* გვ. 12) დასწერა თავისი ალ-ბალხის ნაშრომზე დამყარებული შესანიშნავი თხზულება *كتاب الاساقية* „იულიმთა წიგნი“. ამ ნაწარმოებს ისეთი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი, რომ სპარსულადაც იქმნა ნათარგმნი *كامل و ممالك*-ის „მიმოსვლის გზები და სამეფოები“-ს სათაურით. არაბული ტექსტი გამოცემულია დე-გუეს ცნობილ კრებულში *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*-ის I-ში. სპარსული თარგმანის ტექსტი გერმანული თარგმანითურთ დაბეჭდა 1848 წ. აკად. დორნ-მა თავის შრომაში *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen. V. Geographica* (იხ. *Mémoires de l'Académie impériale des sciences pe St-Petersbourg, sixième série, sciences politiques, histoire, philologie t. VII*, გვ. 471—486 და გვ. 510—532). ისტაჰრის H. Караулов-ის რუს. თარგმანი იხ. *СМОНПК XXIX*.

ისტაჰრის საგულისხმო ცნობები მოეპოვება აღმ. საქართველოს, არანის, დაღესტნისა და სომხეთის შესახებ. ამ წყაროს ავტორის პირობითი გეოგრაფიული ტერმინის წყალობით ეს ქვეყნები, როგორც ეს „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალ წიგნში იქმნება გამორკვეული, სომხეთად აქვს წოდებული. ამის გამო მკვლევარს უნდა ახსოვდეს, რომ ისტაჰრის სომხეთი ორნაირი მნიშვნელობით აქვს ნახმარი: ზოგან საკუთრივ სომხეთის მნიშვნელობით, ზოგან, ვითარცა პირობითი ტერმინი, მთელი აღმოსავლეთი კავკასიის აღსანიშნავად. ვინც ამ წყაროს ცნობებით სარგებლობას მოისურვებს, იმან ამ გარემოებას ჯეროვანი ყურადღება უნდა მიაქციოს და ყოველ კერძო შემთხვევაში ამა-თუ-იმ ცნობის ნამდვილი მიკუთვნილობა უნდა გამოარკვიოს.

შემდეგ უნდა დასახელებულ იქმნეს ზაქარია ბენ მუჰამმედ ელ-ყაზვინი (გარდ. 1283 წ.), რომელიც დაბადებითა და შთამომავლობით ადერბეიჯანელი იყო და არაბულად დაწერილი გეოგრაფიული შრომის ავტორია. ამ ნაშრომს ეწოდება *اخلاص العار و اخبار الهند* „ქვეყნების ნიშან-ძეგლები და ადამიანთა ამბები“. ეს ძეგლი Wüstenfeld-ის მიერ არის გამოცემული.

ამ თხზულებითგან აკად. დორნ-ს თავის ზემოაღნიშნულ ნაწარმოებში მოყვანილი აქვს კავკასიის შესახები ცნობები არაბულად და გერმანულად ნათარგმნი (გვ. 486—505 და 533—544). ზაქარია ყაზვინი-ს თხზულების ნაწყვეტი, სიმოკლისდა მიუხედავად, ზოგიერთ ისეთ საყურადღებო ცნობას შეიცავს, რომლის მსგავსი სხვაგან არსად მოიპოვება.

1848 წ. პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიის მემუარებში დაბეჭდილ იქმნა აკ. ბ. დორნ-ის 1843 წ. წაკითხული მოხსენება *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen*, რომელშიც სხვათა შორის პირველად იყო გამოქვეყნებული ჰამდალაჰ ბენ აბუბეკრ ელ-მუსტოფი ელ-ყაზვინი-ს (გარდ. 1349 წ.) განთქმული 1340 წ. დაწერილი თხზულების *أخبار الهند* „ნუზჰატ ალ-კულუბ“, „გულთა სიამოვნებას“ კავკასიის აღწერილობის შემცველი ნაწილი. გერმანელ მეცნიერს ორი ხელნაწერის (რუმიაწივეისა და სამეცნიერო აკადემიის) მიხედვით დაბეჭდილი აქვს, როგორც სპარსული ტექსტი, ისევე მისი გერმანული თარგმანი (იხ. *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St-Petersbourg, sixième série, t. VII, 465—569, მეტადრე 506—514 და 544—551*).

ჰამდალაჰ ყაზვინი-ს თავის ამ ნაწარმოებში გეოგრაფიულ თხზულები-სათვის ჩვეულებრივ ცნობებს გარდა ფრიად საყურადღებო ცნობები აქვს მოყვანილი სხვადასხვა ქვეყნისა და მათ შორის საქართველოს სამეფოს შემოსავლის შესახებაც. ამ ძეგლის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობისდა მიუხედავად აკად. დორნ-ის ნაშრომი სრულებით შეუმჩნეველი დარჩა და იქ მოყვანილი ცნობებით არავის არ უსარგებლია. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება, ამ გამოცემის არსებობაც-კი ყველას დაავიწყდა, თვით სპეციალისტებსა და ჰამდალაჰ ყაზვინის მერმინდელ გამომცემლებსა და შემსწავლულებსაც კი.

1897 წ. ფრანგმა მეცნიერმა შარლ შეფერ-მა ნიზამ-ულ-მულკის თხზულების დამატებაში მოქცეულ სხვადასხვა ძეგლის ნაწყვეტთა შორის ამავე ჰამ-

დალაჰ ყაზვინი-ს ზემოაღნიშნული თხზულების საკმაოდ დიდი, სახელდობრ ორთავე ერაყისა, სპარსეთისა, აზარბაიჯანისა, მულანისა და არანის, შირვანისა, საქართველოსი, მცირე აზიისა, სომხეთისა და სხვა ქვეყნების აღწერილობის შემცველი ნაწილი დაბეჭდა (იხ. Siasset Namèh traité de gouvernement composé ... par le visir Nizam oul-Moulik texte persan édité par Charles Schefer. Supplement. Paris. 1897 წ.—მოთავსებულია Publications de l'école des langues orientales vivantes. III-e série, volume VII, 2-e partie). ფრანგ მეცნიერს თავისი გამოცემისათვის მრავალი ხელნაწერი ჰქონია გამოყენებული, მათ შორის ულუგბევის წიგნთსაცავისეული ხელნაწერიც-კი. უსარგებლია მას მირზა მუჰამედ შირაზის 1894 წ. გამოცემით, ბომბეიში რომ დაიბეჭდა. არაფერს ამბობს შეფერი მხოლოდ აკად. დორნის ნაშრომზე (იხ. გვ. VI—VIII) და, როგორც ჩანს, მას ამგვარი გამოცემის არსებობა არც-კი უნდა სცოდნოდეს. არ იხსენიებს აკად. დორნის გამოცემას აკად. ვ. ბარტჰოლდ-იც, რომელსაც ჰამდალაჰ ყაზვინის ცნობებისათვის მხოლოდ შარლ შეფერის გამოცემა აქვს დასახელებული, რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის გამოცემაში გამოქვეყნებული ტექსტის არსებობა-კი, როგორც ჩანს, მასაც გამოჰპარვია (იხ. მისი Туркестан в эпоху монгольского нашествия, часть II, 50—51 და Персидская надпись на стене Анийской Мечети Ману-че СПб. 1911, გვ. 14—15).

1915 წ. გამოვიდა ჰამდ-ალ-ლაჰ ყაზვინი-ს ამ გეოგრაფიული თხზულების სრული სპარსული ტექსტი G. Le Strange-ის მიერ გამოცემული The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340), edited by G. Le Strange (იხ. E. I. W. Gibb Memorial Series vol. XXIII, London). 1919 წ. გამოქვეყნდა ამავე ნაშრომის ინგლისური თარგმანი, რომელიც იმავე მეცნიერს ეკუთვნის. ამ თარგმანს ისეთივე სათაური აქვს, მხოლოდ vol. XXIII, 2 ნაწილად ითვლება. დორნს ვერც ამ შემთხვევაში გაუღიმა ბედმა: ლე-სტრენჯს ჰამდალაჰ ყაზვინის ნაშრომის ყველა წინანდელი გამოცემა აქვს აღნიშნული, მათ შორის ამავე დორნის Muhammedanische Quellen-ის მე-IV წიგნში მოთავსებული ამ ავტორის მაზანდერანისა, ყუმისა და გილანის შესახები ნაწყვეტის გამოქვეყნებულობის შესახებაც, მაგრამ კავკასიის შესახები ნაწილის დორნისაგან გამოცემულობის გარეშობა ინგლისელ მეცნიერსაც არ სცოდნია: ეს გამოცემა არც G. Le Strange-ის წინასიტყვაობაში იხსენიება (იხ. სპარს. ტექსტის Preface-ის გვ. XIII—XIV).

ჰამდალაჰ ყაზვინის საგვარეულო მუსტოფების საგვარეულო იყო. მის მახლობელ წინაპართაგან მის პაპას ემინ-ედ-დინ-ნასრსაც ერაყის შემოსავლის სამმართველოში მნიშვნელოვანი თანამდებობა ჰქონდა. შემდეგ მან სამსახურს თავი დაანება და თავისი დღენი სარწმუნოებას შესწირა. მონღოლთა შემოსევის დროს ის სხვებთან ერთად დაიღუპა. თვით ჰამდალაჰ ყაზვინი ყაზან ყაენის განთქმული ვაზირისა და ისტორიკოსის რაშიდ-ედდინისა და მისი შვილის ლიას ედდინის მფარველობით დაწინაურდა და მუსტოფობა მიიღო. მუსტოფი ფინანსთა სამმართველოს სათავეში მდგომ მოხელეს ეწოდებოდა და ქართულ მეჭურჭლეთუხუცესს მიაგავდა.

ჰამდალაჰ ყაზვინი ცნობილია როგორც ისტორიკოსიც თავისი დიდი „გამოკრებული ისტორი“-ით (ტარიხ-ი გუზიდეჰ) და როგორც გეოგრაფი. მისი გეოგრაფიული ნაშრომის სათაური უკვე აღნიშნული გვექონდა. ეს თხზულება ჰამდალაჰ ყაზვინის 1340 წ. დაუწერია და წყაროებად ჰქონია აბუ ზეად ბალხის „სივარ ულ-აყალიმ“, „იყლიმთა ნაკვეთები“, აჰმედ ელ-ბალხის „თებიან“, „ახსნა“, აბულ ყასიმ ობეად ალაჰ ბენ ქურდადის „მესალიქ ულ მემალიქ“, „გზები და სახელმწიფოები“, „ჯეჰან ნუმა“, ქვეყნის სურათი და „რისალეჰი მელიქშაჰიჰ“-ი, მელიქშაჰის მოგზაურობათა დღიური (იხ. შარლ შეფერის ზემოდასახ. შრომა VI—VII).

ჰამდალაჰ ყაზვინის თავისი საგულისხმო ცნობები სახელმწიფოების მიხედვით აქვს აღწერილი და მოთხრობა კარებად აქვს დაყოფილი. უნდა ითქვას, რომ მის ცნობათაგან გეოგრაფიულ აღწერილობაში ახალი თითქმის არაფერია და აქ მისი ნაამბობი მეტად მკლე და ლარიბია. სამაგიეროდ და განსაკუთრებით ძვირფასი წვლილის შემომატანია სახელმწიფოთა შემოსავლის შესახებ, რაც მას, ვითარცა მუსტოფიების საგვარეულოს ერთ ჩამომავალთაგანს და თვითაც მუსტოფის, საბუთებისა და დავთრებითგანაც კარგად უნდა სცოდნოდა.

აზარბაჯანს რომ თავი დავანებოთ და განსახილველად მხოლოდ ამიერკავკასია ავიღოთ, ჰამდალაჰ ყაზვინის მთელი ეს ქვეყანა შემდეგ ოთხ ერთეულად აქვს დაყოფილი: მეოთხე თავში არანისა, ანუ რანის და მჟღანის აღწერილობა (დორნ 506—510, 544—547. შეფერ 223—227, ლე-სტრენჯ 89—93), მეხუთე თავში — კიდევ შირვან-გუშთასფისა (დორნ 510—511, 547—549. შეფერ 227—229, ლე-სტრენჯ 92—93). მეექვსე თავში სრულიადი საქართველოსი აფხაზეთითურთ (დორნ 511—514, 549—551. შეფერ 229—230, ლე-სტრენჯ 93—94) და მეშვიდე თავში სომხეთის ვილაეტი შესახები ცნობაა მოთავსებული (დორნს ეს ნაწილი არ დაუბეჭდია, იხ. შეფერის 230—234, ლე-სტრენჯ 100—102).

ამ სპარსელი ისტორიკოს-გეოგრაფის ცნობების მნიშვნელობის სისწორით გასათვალისწინებლად და დასაფასებლად მათი ქრონოლოგიური და ტერიტორიული განსაზღვრა საჭირო: თუ რა ხანსა და რა მიწა-წყალს ჰგულისხმობს ჰამდალაჰ ყაზვინი, როდესაც ამა-თუ-იმ სახელმწიფოს შემოსავალზე ლაპარაკობს.

ქრონოლოგიურად მას ორი ხანა აქვს დაპირდაპირებული: ერთი მხრით მონღოლთა წინაღროინდელი მდგომარეობა დასურათებული, მეორე მხრით მონღოლთა ბატონობის ხანის შესახები ცნობა აქვს ხოლმე მოყვანილი. რათგან ჰამდალაჰ ყაზვინის თავისი შრომა, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, 1340 წ. აქვს დაწერილი და თითონაც ყაზან ყაენისა და აბუსაადის დროს იყო საფინანსო სამმართველოს მოხელედ, ცხადი ხდება, რომ მისი ცნობები მონღოლთა-დროინდელი ბატონობის შემოსავლის შესახებ დაახლოვებით მე-XIV ს. პირველი მეოთხედისა და მეორე მეოთხედის

პირველი ნახევრის ფინანსიურ მდგომარეობას ჰგულისხმობს, და სწორედ ამ ხანის ოფიცირული საბუთებითგან, შემოსავლის დათვრებითგან, უნდა იყოს ამოკრებილი. ამ დროს როგორც ვიცით საქართველოში დავითი და გიორგი ბრწყინვალე მეფობდა. დამოუკიდებლობის ხანის შესახები ცნობა სახელდობრ რა დროს ჰგულისხმობს და საითგან არის ამოღებული, ძნელი სათქმელია, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მე-XII ს. უნდა ახასიათებდეს. მე-XIV ს. ცნობაში ნაგულისხმევი საქართველოს საზღვრები „საქ. ეკონ. ისტორიის“ სათანადო ადგილას იქმნება გამორკვეული.

თავი მეორე. მოგზაურთა და ელჩების აღწერილობანი.

§ 1. უცხოქვეყნელ დამკვირვებელთა ცნობების მნიშვნელობა და ღირსება-ნაკლი.

მე-XIII ს. მეორე ნახევრითგან მოყოლებული რომის პაპისა და დასავლეთი ევროპის ზოგიერთი სახელმწიფოს დესპანების აღმოსავლეთში, თვით მონღოლთა სატახტო ქალაქამდე და უფრო შორეულ ქვეყნებშიც-კი, მოგზაურობათა წყალობით ჩნდება მწერლობის ახალი დარგი, რომელიც დესპანებისა, ვაჰრებისა და მოგზაურობაგან უცხო ქვეყნებში გზა-და-გზა ნანახისა და თვით ამ ქვეყნებისა და ხალხების, ისევე როგორც სახელმწიფო ერთეულების აღწერილობას შეიცავს.

რაკი აღმოსავლეთის ზოგიერთ ერს, მაგ., თვით მონღოლთაც, დამწერლობის უქონლობისა და შემდეგ კულტურულად ჩამორჩენილობის გამო თავისი საისტორიო მწერლობა არ ებადა, ხოლო ვისაც ჰქონდა, დროთა განმავლობაში, ველური ურდოების შემოსევის დროს, არა ერთი საისტორიო ძეგლი სამუდამოდ დაეღუპა და ამის წყალობით აღმოსავლეთის ისტორიის აღსადგენად წყაროების ნაკლებობა ძალიან საგრძნობია, ცხადია, რომ მწერლობის ამ ახალ დარგს, მოგზაურთა აღწერილობებს, მეცნიერებისათვის განსაკუთრებულად დიდი მნიშვნელობა უნდა მიჰნიჭებოდა.

მაგრამ თავისდა-თავადაც, თუნდაც რომ საისტორიო წყაროების ნაკლებობაც საგრძნობი არ ყოფილიყო და იქაც-კი, სადაც ისტორიულ ძეგლთა სიუხვია, მოგზაურთა აღწერილობა სრულებით ზედმეტ, ან უმნიშვნელო წყაროდ ვერ ჩაითვლება. ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ ყოველი ქვეყნის ადგილობრივი დამკვირვებელი, ვინც არ უნდა იყოს იგი, ისტორიკოსი თუ გეოგრაფი, თავის ნაშრომში თავისი ქვეყნისა და ერის ყოველდღიური, ჩვეულებრივი ყოფა-ცხოვრებისა და თავგადასავლის აწერას არ შეუდგება, რათგან ყველა ეს მისმა თანამედროვეებმა და მახლობელმა თაობამ, რომელთათვის უპირველესად იწერება ხოლმე ასეთი ძეგლები, თითონაც ძალიან კარგად იცოდენ და მათთვის სრულებით საინტერესო არ იყო.

ისტორიკოსი და გეოგრაფი პირიქით ცდილობს თავისდროინდელი ყოფა-ცხოვრებისა და შენამთხვევის არაჩვეულებ-

ბრივი, განსაკუთრებული ამბები ასწეროს. ამის წყალობით მერმინდელი თაობის მკითხველნი და მკვლევარნი ხშირად ისეთ მდგომარეობაში არიან ხოლმე, რომ ქვეყნის ყოველდღიური ყოფა-ცხოვრებისა და წესწყობილების ჩვეულებრივი ვითარების შესახებ წყაროებში ძალიან ცოტა, ან ზოგჯერ არავითარი ცნობა არ მოეპოებათ ხოლმე. ამის გამო წარსულის სრული ისტორიული სურათის აღდგენა შეუძლებელი ხდება.

ამ დიდ ნაკლს უცხოელ მოგზაურთა აღწერილობანი ავსებენ. უცხოელისათვის უცხო ქვეყნის ყოველდღიური ყოფა-ცხოვრება და წესწყობილების ჩვეულებრივი ნორმები ახალი და საგულისხმოა. მისი თვალი და ყური ისეთ რამეებსაც აღვილად ამჩნევს, რასაც ადგილობრივი დამკვირვებელი, ვითარცა ყველასათვის კარგად ცნობილს, არავითარ ყურადღებას არ მიაქცევდა. ამის წყალობით უცხო დამკვირვებლის აღწერილობაში ამა-თუ-იმ ქვეყნის ყოფა-ცხოვრება გაცილებით უფრო მეტი სისრულითაა აღბეჭდილი, ვიდრე რომელსამე ადგილობრივ წყაროშია ხოლმე. ამასთანავე ხშირად იქ თავმოყრილია ყველაზე უფრო საყურადღებო და ამ ქვეყნისთვის და ვითარების, ხალხის ზნე-ჩვეულებათა და კულტურის, საუკეთესოდ დამახასიათებელი და თავისებურების გამომჟღავნებელი ფაქტები. ანიტომ ცხადია, რომ უცხო მოგზაურთა და დამკვირვებელთა ცნობები ისტორიკოსისათვის ძვირფასი, ყოველთვის შენავსებელი, ზოგჯერ-კი, ამა-თუ-იმ საკითხის შესასწავლად და გასაშუქებლად, ერთად-ერთი წყარო არის ხოლმე.

მაგრამ მოგზაურთა და ელჩების აღწერილობათა მნიშვნელობის შეფასების დროს ამ დარგის წყაროთა დიდი ნაკლიც უნდა ჰქონდეს ადამიანს ყოველთვის გათვალისწინებული. იშვიათი შემხვევაა, რომ უცხოელმა დამკვირვებელმა, მოგზაურმა, თუ ელჩმა იმ ქვეყნის ენა იცოდეს, რომლის აღწერილობაც მას დაწერილი აქვს ხოლმე. ამის გამო ჩვეულებრივ ის მთლად თარჯიმანის ხელშია, რომლის ცოდნასა, განათლებასა, გონება-გახსნილობასა და სვინიდიისიერებაზეა ხოლმე მისი ცნობების სისწორეც დამოკიდებული. ენის უცოდინარობის გამო არა ერთხელ უცხო დამკვირვებელი სცდება და ზოგჯერ უბრალო რამესაც-კი სწორედ ვერ იგებს ხოლმე.

ამას გარდა, ხშირად დამკვირვებელის პირადი სარწმუნოებრივი, ეროვნული, თუ სოციალური რწმენა და წინაგანწყობილება უცხო ერის ყოფა-ცხოვრების პირუთვნელად შეფასების საშუალებას არ აძლევს და მისი მსჯელობაც ზოგჯერ სრულებით მცდარია ხოლმე.

ყველა ამ გარემოებათა გათვალისწინებისა და ცნობათა კრიტიკული თვალთსაზრისით შეფასების შემდგომ უცხოელ მოგზაურთა და ელჩების ცნობებს კულტურულისა და სოციალ-ეკონომიური ისტორიის აღსადგენად ფრიად დიდი დახმარების გაწევა შეუძლიათ.

§ 2. დასავლეთ-ევროპელი მოგზაურ-დესპანების ცნობები.

მე-XIII და XIV ს.ს. მოგზაურთა და დესპანების აღწერილობებში საქართველოს შესახებ იმდენად ცოტაა ცნობები, რომ მათზე „საქ. ჟეონომ. ისტორიის“ წყაროების შესახებ მსჯელობის დროს საუბარი ზედმეტი იქმნებოდა. მე-XV ს-ითგან მოყოლებული უკვე საკმაოდ უხვი ცნობები მოგვეპოვება იტალიელ მოგზაურთა და დესპანების იოსაფა ბარბარო-ს, ამბროჯიო კონტარინი-სა და ანჯიოლელო მარია-ს ნაშრომებში.

პირველი ავტორის შრომას ეწოდება „Iosafa Barbaro, Il viaggio della Tana“ (იხ. Ramusio-ს Navigazioni e viaggi v. II).

მეორისას—„Il viaggio del magnifico M. Ambrosio Contarini ambasciadore della illustrissima Signoria Di Venetia al gran Signore Ussun Cassan, Re di Persia (იხ. იმავე რამუჯიოს კრებულის II წიგნში).

ხოლო მესამე ავტორის აღწერილობას სათაურად აქვს: „Breve narratione della vita et fatti Ussuncassano. Fatta per Giovan Maria Angiolello იხ. რამუჯიოს კრებულის II წიგნი).

პირველი ორის ნაშრომის ის ნაწილები, რომელნიც საქართველოს აღწერილობას შეიცავენ, ქართულადაც არის ნათარგმნი ალ. ჭყონიას მიერ: „იტალიელი მოგზაურები საქართველოში მე-XV საუკ. იოსაფა ბარბარო და ამბროჯიო კონტარინი“ (იხ. „მოამბე“ 1894 წ. № XI).

სამივე ავტორი ვენეტიკის რესპუბლიკის-დესპანები იყვნენ, თავიანთი მთავრობისაგან სპარსეთის მეფე უზუნ-ჰასანთან წარვლენილნი. სპარსეთში გამოემგზავრნენ ჩრდილოეთის გზით, რუსეთისა და შემდეგ საქართველოს გზით. სამივენი იმ დროისათვის კარგად განათლებული პოლიტიკური მოღვაწეები იყვნენ და თავიანთ აღწერილობაში იმდროინდელი საქართველოს სავალალო კულტურული მდგომარეობა აქვსთ დასურათებული (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ქართველი ერის ისტორიის“ IV წიგნის სათანადო ადგილები).

1636—1663 წ. ფრანგი მოგზაური ტავერნიე ექვსჯერ იყო აღმოსავლეთში და თავისი მოგზაურობის აღწერილობა შემდეგი სათაურით გამოაქვეყნა: „Les six voyages de I. B. Tavernier, Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse et aux Indes“. ამ მოგზაურობის ქართველთათვის საინტერესო ნაწილი ალ. ჭყონიამ სთარგმნა და დაბეჭდა „მოამბე“-ში: „ტავერნიეს მოგზაურობიდან მე-XVII საუკუნეში“ (1898 წ. № VI).

შემდეგ ყველაზე მნიშვნელოვანია ფრანგი ვაქრისა და მოგზაურის შარდენ-ის მოგზაურობის აღწერილობა პარიზითგან სპარსეთში, რომელსაც ეწოდება „Voyages de M-r le Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient“. შარდენი სპარსულის კარგი მცოდნე იყო და ამ გარემოებამ მას საშუალება მისცა სპარსეთის ვითარება საუცხოოდ აეწერა.

სპარსეთში ის ორჯერ იყო: პირველად 1664—1670 წ., მეორედ 1671—1677 წ-მდე. სპარსეთში მიმავალ შარდენს საქართველოზე გამოვლა მოუხდა და ამის წყალობით მას იმდროინდელი საქართველოს საკმაოდ

ვრცელი და საყურადღებო აღწერილობა აქვს რამოდენიმე სურათითურთ, რომელშიც სხვათა შორის ეკონომიური ისტორიისათვისაც ძვირფასი ცნობები მოიპოვება. ფრანგი მოგზაურის ეს საქართველოს შესახები ნაწილი ქართულადაც არის ნათარგმნი ვ. ბარნოვის მიერ და 1886 წ. იყო დაბეჭდილი „ივერია“-ში (იხ. №№ 125, 128, 129, 147, 155, 160, 166, 171, 177, 182, 205, 207, 218, 224, 234 და 272) ასეთი სათაურით „შარდენი საქართველოში (ფრანგულიდამ)“.

შემდეგ საყურადღებო ცნობები საქართველოს კულტურულისა და ეკონომიური ისტორიისათვის ფრანგი მეცნიერის, ბოტანიკის პროფესორისა და აკადემიკოსის დე-ტურნეფორ-ის მოგზაურობის აღწერილობაშია. 1700—1702 წ. ის საფრანგეთითგან წამოსული ოსმალეთსა და საქართველოზე გავლით სპარსეთში იყო და თავისი მეცნიერული დაკვირვება და შთაბეჭდილება წერილების სახით გამოაქვეყნა. სომხეთისა და საქართველოს აღწერილობა და სხვადასხვა საყურადღებო ცნობა მე-XVIII წერილში აქვს მოთავსებული. აქ მაშინდელი ტფილისის სურათიც არის მოყვანილი. პ. ტურნეფორის ნაშრომს ეწოდება „Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy... par M. Pitton de Taurnefort“.

სრულებით განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს არქანჯელო ლამბერტი-ს თხზულებას „Relazione dell Colchide“, რომელიც 1654 წელს ნეაპოლში დაიბეჭდა. სამეგრელოს ამ აღწერილობის იტალიელი ავტორი მისიონერად იყო სამეგრელოში 1633 წლითგან მოყოლებული 1649 წლამდე (იხ. მ. თამარიშვილის ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის 1902 წ. ტფილისი, გვ. 170 და 196). საქართველოში ესოდენ ხანგრძლივი ყოფნისა და დაკვირვების წყალობით მან ენაც შეისწავლა და ქვეყნისა და ხალხის თვისებები და ზნე-ჩვეულებანიც. ლამბერტის ნაშრომი სამეგრელოს ყოველმხრივ ვრცელ აღწერილობას შეიცავს და საქართველოს, მეტადრე-კი სამეგრელოს, ეკონომიური ისტორიისათვისაც ძვირფას წყაროს წარმოადგენს.

არქანჯელო ლამბერტის თხზულება აღ. ჭყონიას მიერ ქართულადაც არის მთლიანად ნათარგმნი და დაბეჭდილია ტფილისში 1901 წელს: „არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, იტალიურით ნათარგმნი აღექსანდრე ჭყონიასი (სამეგრელოს რუკით)“.

იმავე დროს, როდესაც სამეგრელოში არქ. ლამბერტი მოღვაწეობდა, იქვე იყო იტალიელი მისიონერივე ქრისტეფორო კასტელლი-ც. 1642 წ. 14 ნოემბერს ქრისტეფორე კასტელლის წერილია დაცული სამეგრელოთგან რომს გაგზავნილი, ხოლო მისი უკანასკნელი საქართველოთგან დაწერილი წერილი 1652 წ. არის დათარიღებული (იხ. მ. თამარიშვილის ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 187—197).

კასტელლი საკმაოდ დახელოვნებული მხატვარი ყოფილა და თავისი ნიჭი და დრო საქართველოს იმდროინდელი ყოფაცხოვრებისა, მოსახლეობისა და პოლიტიკურ მოღვაწეთა დასახატავად არ დაუზოგავს. ამის წყალობით მკვლევარს ამჟამად იშ-

ვიათი თვისების წყარო მოეპოვება ხელთ: მე-XVII ს. შუა წლების საქართველოს ბუნებისა და ხალხის, ქალაქებისა და სოფლის მოსახლეობის, თვით სასოფლო მეურნეობის სხვადასხვა სამუშაოს აღმბეჭდელი სურათები. ამის ტოლი ჩვენ სხვა არაფერი მოგვეპოვება.

ამ იშვიათი მხატვრული ალბომისა და კასტელის მოღვაწეობის შესახებ პირველად პროფ. V. Bellio-მ 1884 წელს დაბეჭდა პატარა მოხსენება „La Georgia e la Mingrelia secondo un missionario Italiano del secolo XVII“, რომელიც მოთავსებული იყო Bolletino della società Geographica Italiana-ში (იხ. 1884 წ. Ann. XVIII, Fasc. 9, II, vol. IX, settembre გვ. 673—708). მოხსენებას ტექსტში კასტელის ზოგი სურათის ნიმუში და ერთი დიდი ტაბულაც აქვს ცალკე ბოლოს დართული.

მ. თამარაშვილმა კასტელის ნახატები ფოტოგრაფიულად გადმოაღებინა და ბევრი მათგანი ჩაურთო თავის ფრანგულ ნაშრომში.

ფოტოგრაფიულად გადაღებული კასტელის ალბომი განსვ. მ. თამარიშვილის წიგნსაცავთან ერთად მისი ნათესავებისაგან შემოწირულებად საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ მიიღო და მის წიგნსაცავში იყო დაცული, ხოლო ამ ემად ამ საზოგადოების მუზეუმთან ერთად საქართველოს მუზეუმში ინახება.

კასტელის ალბომის მნიშვნელობა ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის ყოველი განათლებული ადამიანისათვის თავისდა-თავად ცხადი უნდა იყოს. მაგრამ ისტორიკოს-ეკონომისტისათვის იქ მეტადრე სასოფლო მეურნეობის დამსურათებელი ნახატებია ძვირფასი.

1768 წელს რუსეთის სამეცნიერო აკადემიამ აკადემიკოსი გერმანელი გმელინ-ის თაოსნობით ახალგაზრდა გერმანელი მეცნიერი Dr. Iohann Anton Gùldenstädt დ^რ იოჰანან ანტონ გულდენშტედტი ასტრახანის გზით ჯერ ჩრდილოეთ კავკასიაში, ხოლო 1771 წ. საქართველოსა და ამიერკავკასიაშიც გამოაგზავნა სამეცნიერო მიზნით. საქართველოში გულდენშტედტი კარგა ხანს დარჩა ისე, რომ 1772 წ. ნოემბრის დამლევამდე აქ დაჰყო. ამის წყალობითა და ერეკლე და სოლომონ მეფეთა მფარველობითა და დახმარებით მას საშუალება ჰქონდა საქართველოს ბუნების თვისება, ქვეყნისა და ხალხის ვითარება საკმაოდ კარგად შეესწავლა.

იმისდა მიუხედავად რომ განათლებით ექიმი და ბუნებისმეტყველი იყო, გულდენშტედტს ფართო და მრავალმხრივი სამეცნიერო ინტერესი ჰქონდა და ნანახი ქვეყნების ყოფა-ცხოვრება და ვითარება მარტო თავისი სპეციალობის თვალსაზრისით-კი არ აქვს აღწერილი, არამედ მას პოლიტიკური, სოციალური, კულტურული და სხვა-მხრივი მდგომარეობის დახასიათებისათვისაც ჯეროვანი ყურადღება მიუქცევია. ყოველ მის ცნობაში განსწავლული, კვიანი დამკვირვებელი მოჩანს.

საქართველოს მთავრობის მფარველობისა და დახმარების წყალობით, მას ჩვენი ქვეყნის იმდროინდელი მდგომარეობის გასათვალისწინებლად და დასახასიათებლად ისეთი ცნობების შეკრება შეეძლო, რომლის მსგავსს სხვა მოგზაური

ვერ გაიგებდა. ამიტომ გვლდენშტედტის ნაშრომი, რომელსაც მხოლოდ ავტორის უდროო სიკვდილის შემდგომ 1787 და 1791 წ. ელირსა გამოცემა, იმდენად უხვსა და ძვირფას ცნობებს შეიცავს საქართველოს შესახებ, რომ მკვლევარისათვის აუცილებელ წყაროს წარმოადგენს.

ამ ნაშრომის სათაურია: D. Iohann Anton G ü l d e n s t ä d t... Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. პირველი წიგნი 1787 წ. დაიბეჭდა პეტერბურგში, მეორე—იქვე 1791 წელს. ორივე წიგნი აკად. P. S. Pallas-ის ხელმძღვანელობით იყო გამოცემული. ორთავე წიგნს სურათები და ნახაზები აქვს დართული. საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მკვლევარი გვლდენშტედტის ნაშრომში ბევრ საგულისხმო მასალას იპოვის.

შემდეგ დასახელებული უნდა იყოს დ^რ იაკობ რაჟნეგგ-ის წიგნი, Dr. Iacob Reinegg Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus Gotha u. St.-Petersburg 1786 წ., რომელიც 1795 წ. დაიბეჭდა. მისი ავტორი კარგა ხანს ცხოვრობდა საქართველოში და ერეკლე მეფის პირადი ექიმი და დაახლოვებული პირი იყო. თუმცა, როგორც ირკვევა, იმავე დროს რუსეთის მთავრობის საიდუმლო ემისარიც ყოფილა.

განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები მას საშუალებას აძლევდნ კავკასიისა და საქართველოს აღწერილობა სხვებზე უფრო ვრცელი და საყურადღებო შეედგინა. მაგრამ ამისთვის მას არც სათანადო ნიჭი და არც სიდინჯე ჰქონია. ამიტომ, თუმცა მკვლევარი მის ნაშრომშიც იპოვის საგულისხმო გამოსაღვე ცნობებს, მაგრამ მაინც რაჟნეგგ-ის თხზულება გვლდენშტედტისას ძალზე ჩამოუვარდება და ხშირად მცდარ ცნობებსაც შეიცავს, ამიტომ ამ წყაროთი მკვლევარმა სიფრთხილით უნდა ისარგებლოს.

რაჟნეგგის ნაშრომითგან ამოღებული საქართველოს შესახები ნაწილი ქართულადაც არის ნათარგმნი და 1879 წ. „ივერიის“ № 4-ში დაიბეჭდა შემდეგი სათაურით: „დოქტ. იაკობ რაინეგსი, საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობა მე-XVIII საუკ-ში“.

თუ გვლდენშტედტის მოგზაურობაში უნდა აღბეჭდილი იყოს ერეკლე მეფის დაუღალავი აღმაშენებლობითი მოღვაწეობის ხანა და საქართველოს იმდრონდელი მდგომარეობა, ალა-მაჰმედ-ხანისაგან და ლეკთა თარეშით აოხრებული აღ. საქართველოს სურათს აღამიანი კლაპროთ-ის ორ ტომიან წიგნში დაინახავს. ცნობილი ორიენტალისტი კლაპროთი აღმ. საქართველოში უკვე რუსთა ბატონობის დამყარების შემდგომ 1807—1808 წ. მოგზაურობდა. ამ მოგზაურობის აღწერილობა 1812—14 წ. პალეში დაიბეჭდა შემდეგი სათაურით: I. Klaproth, Reise in den Kaukasus und nach Georgien, Halle. ამავე ნაშრომის მეორე, შეესებული ფრანგული გამოცემაც არსებობს, რომელიც 1823 წ. პარიზში გამოვიდა და რომელსაც ეწოდება: „Voyage au mont Caucase et en Géorgie, par M. Jules Klaproth. თხზულება ორ წიგნად არის გამოცემული.

კლაპროთის აღწერილობა მრავალ საყურადღებო ცნობას შეიცავს და მე-XVIII ს. დამლევისა და მე-XIX ს. დამდეგის საქართველოს ეკონომ. ისტორიის შესასწავლადაც ერთ საუკეთესო და აუცილებელ წყაროთაგანს წარმოადგენს.

§ 3. რუს ელჩთა აღწერილობანი.

მე-XVI საუკუნითგან მოყოლებული საქართველოსა და რუსეთს შორის დროგამოშვებით არსებული დიპლომატიური დამოკიდებულების გამო საქართველოს შესახები ცნობები რუსულადაც ჩნდება. ეს ცნობები რუსი ელჩების მიერ საქართველოში ყოფნის დროს იყო შეკრებილი და მოხსენებისა და დღიურების სახით არის დაცული. ამას გარდა მოსკოვის მთავრობის საგარეო საქმეთა არქივში საქართველოს დესპანებისაგან მოსკოვში ყოფნის დროს მიწოდებული ცნობები ჩანაწერების სახითაც ინახება. არც ერთი მათგანი არც თავის დროზე, არც შემდეგში მე-XVIII ს. დამლ. და მე-XIX ს-მდე გამოქვეყნებული არ ყოფილა.

1778 წ. ნოვიკოვ-მა დაბეჭდა ნიკიფორე ტოლოჩანოვის ელჩობის აღწერილობა „Древняя Российская Вивлиоотека“-ში (ნაწილი V, გვ. 135—255) შემდეგი სათაურით: „Статейный список Посольства Никифора Михайловича Толочанова в Грузию 7150 (1650) года“.

ამის შემდგომ მხოლოდ 1861 წ. გამოქვეყნდა „Переписка, на иностранных языках, Грузинских царей с Российскими государями от 1619 г. по 1770 г. აკად. მ. ბროსსეს რუსულად და ფრანგულად დაბეჭდილი წინასიტყვაობით. წინ უძღვის ფრანცისკ პლოენ-ის მიერ ფრანგულად დაწერილი და საგარეო საქმეთა არქივის მოხელეთაგან რუსულად გადმოთარგმნილი რუსეთისა და საქართველოს მეფე-მთავართა შორის არსებული დიპლომატიური ურთიერთობის ისტორიული მიმოხილვა (გვ. V—XCI) და შემდეგ თვით მიწერ-მოწერა დაბეჭდილი (გვ. 1—232).

ამ წიგნში დაბეჭდილ საბუთებში ბევრი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება სხვათა შორის საქ. ეკონომიური ისტორიისათვისაც, მაგრამ, როგორც უკვე 1889 წ. სერგი ბელოკუროვს ჰქონდა აღნიშნული, წიგნში, მეტადრე წინასიტყვაობა-შესავალში, და აკად. Brosset-ს თავის ფრანგულად დაწერილ მიმოხილვაში „Examen critique des annales géorgiennes pour les temps modernes au moyen des documents russes“ (იხ. Bullet. hist.-phil. t. II, 1845 წ., გვ. 209—273 და 289—336) არა ერთი მსხვილი შეცდომა შეჰპარვიათ ცალკე რუსული ენის სუსტი ცოდნის წყალობით ტექსტების გაუგებრობის გამო, ცალკე კიდევ რუსეთის ისტორიის უცოდინარობითაც (იხ. ს. ბელოკუროვ-ის Сношения России с Кавказом, გვ. CXIII—CXIX). მაგრამ ბროსსეს მიერ ამ წიგნში გამოქვეყნებულ მიწერ-მოწერას, რასაკვირველია, თავისთავად მნიშვნელობა აქვს და მათი მოძებნა-დაბეჭდისათვის განსვენებული დაუვიწყარი აკადემიკოსი უდიდესი მადლობის ღირსია.

1888 და 1889 წლებში სერგი ბელოკუროვ-მა მოსკოვის საგარეო საქმეთა არქივში უქმად მდებარე საისტორიო მასალა, რომელიც რუსეთ-საქართველოს დიპლომატიური ურთიერთობის აღწერილობას შეიცავდა, გამოამზევა და გამოქვეყნებას შეუდგა. 1889 წ. მან მოსკოვში დაბეჭდა დიდ-ტანიანი წიგნი

„Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел, вып. 1-й, 1578—1613 г.г.“.

ამ წიგნს ვრცელი წინასიტყვაობა უძღვის, რომელშიც რუსეთ-კავკასიის დამოკიდებულების ისტორიაა მოთხრობილი (გვ. III—СХХIX). შემდეგ ელჩობათა აღწერილობა, ან მათ შესახები ცნობებია დაბეჭდილი. ერთის მხრით საქართველოს, სახელდობრ კახთა სამეფოს, დესპანების შესახები ცნობებია: 1. მლ. იოაკიმეს, ხუცეს-მონაზონის კირილესი და ხურშიტას (ალბათ-ხოსიტას) 1586—87 წ. დესპანობა (გვ. 10—13), 2. თავად ყაფლანისა, ხუცეს კირილეს და ხურშიტას 1588—89 წ. (გვ. 53—62), 3. თავად სოლომონისა და ხურშიტასი 1590—91 წ. (გვ. 223—238), 4. თავად არამისა და არქიმ. კირილესი 1592—93 წ. (გვ. 252—259), 5. იმავე ელჩების 1594—95 წ. (გვ. 262—265), 6. თქდ სოლომონისა და ლევანის 1598—1599 წ. (გვ. 314—330), 7. არქიმ. კირილეს და საბა მდივან-მწიგნობრის 1603—04 წ. (გვ. 372—419) და 8. ბაგრატ ბატონიშვილის თავგადასავლისა და მოსკოვში ჩასვლის შესახები ცნობა (გვ. 521—524).

მეორე მხრით კახეთში წარვლენილი რუსი დესპანების შესახები ყველა საბუთი და მათი მოხსენებანია დაბეჭდილი: 1. როდიონ ბირკინის, პეტრე ივოვისა და სტეფანე პოლუხანოვის 1586—87 წ. დესპანობა (გვ. 13—45), 2. თქდ სიმონ ზენიგოროდსკის, ტორხი ანტონოვისა და ზაქხეს 1589—90 წ. დესპანობა (გვ. 84—222), 3. ვას. პლეჩკევისა და ტიმ. კუდრინის 1591—92 წ. დესპანობა (გვ. 238—251), 4. ივანე ვსევოლოდსკისა 1593—94 წ. (გვ. 259—262), 5. კუზ. სოვინისა და ანდ. პოლუხანოვის 1596—99 წ. დესპანობა (გვ. 265—314), 6. ივ. ნაშჩოკინისა და ივ. ლეონტიევის 1601—03 წ. დესპანობა (გვ. 330—364) და 7. მიხ. ტატიშჩევისა და ანდ. ივანოვის 1604—05 წ. დესპანობა კახეთსა და ქართლში (გვ. 420—517).

თუმცა ყველა ამ დესპანობაში საგულისხმო ცნობები მოიპოვება, მაგრამ ზენიგოროდსკისა და ტატიშჩევის მოხსენებანი უფრო ვრცელიცა და უფრო შინაარსიანიც არის.

ს. ბელოკუროვმა გამოსცა აგრეთვე „Поездка старца Арсения Суханова в Грузию“ (1637—40 წ.).

1639—40 წ. სამეგრელოში, ლევან დადიანთან მოსკოვითგან თევდოტე ელჩინი და მლ. პავლე ზახარაევი იქმნენ დესპანებად წარმოგზავნილი. მათი დესპანობის შესახები ყველა საბუთი ისევე, როგორც სამეგრელოს დაწვრილებითი აღწერილობის შემცველი მოხსენებანი 1888 წ. სერგი ბელოკუროვმა გამოსცა თავის კრებულში „Материалы для русской истории“ (იხ. გვ. 257—376). აქ ბევრი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება, მათ შორის ეკონომიური მდგომარეობის დამახასიათებელიც.

ს. ბელოკუროვის მიერ დაბეჭდილი ძეგლები სათანადოდ არის გამოკვლეული. მათი ცნობებით სარგებლობას მხოლოდ საძიებლების სრული უქონლობა აძნელებს: არამც თუ საგნობრივი, გეოგრაფიულისა და საკუთარი სახელების.

საძიებლებიც-კი დართული არა აქვს. ამ ძეგლებში გაფანტული საყურადღებო ცნობების პოვნა უსაძიებლოდ იმიტომაც არის გართულებული, რომ აღწერილობა და მოთხრობა რუს ელჩებს მხოლოდ ნანახისა და განაგონის ქრონოლოგიური რიგის მიხედვით აქვსთ დალაგებული.

1641 წ. მოსკოვითგან რუსთა მეფემ კახეთში დესპანებად თქდი მიშეცკი და კლუჩარევი გამოგზავნა. მათი დესპანობა 1643 წ. დამთავრდა. ამასთან დაკავშირებული ყველა საბუთი და ძეგლები გამოაქვეყნა პროფ. მ. პოლიევქტოვმა 1928 წელს ტფილისში შემდეგი სათაურით: „თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში 1640--1643“ (იხ. ტფილ. უნივერსიტეტის გამოცემა: „საქართველოს საერთაშორისო ურთიერთობანი უცხო ქვეყნებთან“ II).

რუსული ტექსტი დედნების მიხედვით არის დაბეჭდილი და ბოლოში დართული აქვს: 1) ძველი რუსულისა და იშვიათი სიტყვების განმარტება, 2) პირად სახელთა საძიებელი და 3) გეოგრაფიულ სახელწოდებათა საძიებელი. ამ მხრივაც მ. პოლიევქტოვის გამოცემა უზადოა, სასურველი იყო მხოლოდ კიდევ საგნობრივი საძიებლის დართვაც, რომ გამოცემა ყოველმხრივ სრული გამხდარიყო.

მიშეცკის დესპანობის აღწერილობაში მრავალი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება საზოგადოდ საქართველოსა და მეტადრე კახეთის იმდროინდელი მდგომარეობის გასათვალისწინებლად. ეკონომისტ-ისტორიკოსსაც უხვი სამკალი და მოსავალი ელის იქ.

თუ ზვენიგოროდსკისა და 1605 წ-მდე საქართველოში ნამყოფ სხვა რუს ელჩებს კახეთის შედარებითი კეთილდღეობა და აღორძინების სურათი ჰქონდათ ნანახი და აღწერილი, მიშეცკის მხოლოდ შაჰაბაზისაგან აოხრებული და განადგურებული, ხალხ-ამოწყვეტილი და გაღატაკებული ქვეყნისა და ხალხის ნახვა-ლა შეეძლო. მიშეცკის აღწერილობას სწორედ იმ მხრივ აქვს საქართველოს ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა, რომ იქ უცხო, გარეშე კაცს, ვითარცა თვითმხილველს, შაჰაბაზისაგან საქართველოში დატრიალებული ცოდვისა და ჩადენილი ველურობის უტყუარი სურათი აქვს აღბეჭდილი. ვისაც ჰსურს გაითვალისწინოს, თუ გარეშე მტრისაგან როგორ ნიავედებოდა ქართველი ერის კულტურული მონაპოვარი და ეკონომიური კეთილდღეობა, მან ეს ძეგლი ზვენიგოროდსკის აღწერილობის შემდგომ უნდა გულდასმით გადაიკიხოს.

1649 წ. თეიმურაზ კახთა მეფემ, და ალექსანდრე იმერეთა მეფემ რუსთა მეფეს ალექსის დესპანები გაუგზავნეს და 1650 წ. სამაგიეროდ ალექსიმ, რუსთა მეფემ, იმერეთში თეიმურაზ მეფესა და ალექსანდრე მეფეს დესპანებად ნიკიფორე ტოლოჩანოვი და ალექსი იევლევი წარმოუვლინა. ამ ორივე ქართული და რუსული დესპანობის შესახები ყველა საბუთი და რუს ელჩთა მოხსენებანი პროფ. მ. პოლიევქტოვმა გამოსცა შემდეგი სათაურით: „სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იევლევის ელჩობა იმერეთში 1650—1652“ (იხ. „საქართველოს საერთაშორისო ურთიერთობანი უცხო ქვეყნებთან“, ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა, ტფილისი 1926 წ.).

საბუთები და აღწერილობა დედნების მიხედვით არის გამოცემული და რუსულ ტექსტს ბოლოში ორი საძიებელი აქვს დართული, საკუთარი სახელებისა და გეოგრაფიული, და ერთიც ძველ და უცხო ლიტერატურა განმარტება. გამოცემა საუცხოოა და მხოლოდ სისრულისათვის სასურველი იყო, რომ საგნობრივი საძიებელიც ყოფილიყო, რომ ამ წიგნში მრავლად გაფანტული ცნობების მოძებნა გაადვილებულიყო.

ტოლოჩანოვის აღწერილობის ზოგან შემოკლებული ქართული თარგმანი დაბეჭდა დეკან. დ. ლამბაშიძემ ჟურნალ „მწყემსი“-ს 1889 წ. №№ 10, 11, 12, 17, 18, 19 და 20 და 1890 წ. № 2 და 3—4.

ამ რუს ელჩთა მოხსენებანი და აღწერილობა საქართველოს ისტორიისათვის საყურადღებო ცნობებს ბლომად შეიცავს, არის იქ მასალები იმდროინდელი ეკონომიური ვითარების გასათვალისწინებლადაც. ეს ძეგლები იმითაც არის ძვირფასი, რომ აქ იმერეთის დაწვრილებითი აღწერილობა მოგვეპოვება.

ერეკლე მეფესთან რუსთა ხელმწიფისაგან წარმოვლენილმა დესპანმა 1783—1787 წ. ბურნაშევ-მა 1786 წ. დასწერა პატარა წერილი „Картина Грузии или описание политического состояния Царств Карталинского и Кахетинского“ — „საქართველოს სურათი, ანუ ქართლისა და კახეთის სამეფოების პოლიტიკური მდგომარეობის აღწერილობა“. პირველად ეს ნაწარმოები 1798 წ. ყოფილა ქ. კურსკში დაბეჭდილი, ხოლო 1896 წ. კ. ბეგიჩევ-მა იქითგან ხელმეორედ გადმობეჭდა და გამოსცა ტფილისში.

ამ პატარა წერილში უმთავრესად ქართლ-კახეთის პოლიტიკური მდგომარეობაა დახასიათებული, მაგრამ რამდენიმე ცნობა ეკონომიური ვითარების შესახებაც მოიპოვება.

იმისდა მიუხედავად, რომ ზოგიერთი რუს ელჩთაგანი თავის თანამდებობისა და მინდობილობის იმდენად უღირსა აღმოჩნდა, რომ ცალკე საქართველოს მთავრობისა და ცალკე თვით მათივე თანამშრომლების საჩივრების გამო რუსეთის მთავრობისაგან სამართალში იქმნენ მიცემულნი, მაინც მათ შორის არაერთმა შესძლო დავალებული საქმის წესიერად და კარგად ასრულება. რუსი ელჩები, რა თქმა უნდა, ევროპელ მოგზაურებს ვერც განათლებითა და ცოდნით და ვერც მსოფლმხედველობის სივრცით ვერ შეედრებოდნენ, მაგრამ მოსკოვის მთავრობას მაინც ისინი დაკისრებული საქმისათვის ძალიან გაწვრთნილი და დაგეშილი ჰყავდა. თვითოეული საკითხის შესახებ, რომლისათვისაც მათ ადგილობრივ უნდა ყურადღება მიექციათ, პირადად დაჰკვირებოდნენ და სხვებისათვისაც უნდა გამოეკითხათ, დაწვრილებითი, მრავალჯერ გამეორებული რჩევა-დარიგება სიტყვიერადაც მიუყიათ და წერილობითაც გამოუტანებიათ.

ასეთი წინასწარი დაგეშილობის წყალობით რუსი ელჩების აღწერილობა ვრცელი, დაწვრილებითი და მრავალმხრივია და ბევრ ისეთ საყურადღებო ცნობას შეიცავს, რომლის მსგავსის შეკრება ჩვეულებრივ გზადმიმავალ ევროპელ მოგზაურთ და სპარსეთში წარვლენილ დესპანებს, საქართველოში მანმოკლე დროს განმავლობაში ნამყოფთ, რასაკვირვე-

ლია, არც-კი შეეძლოთ. ვითარცა ერთმორწმუნე სამეფოსა და ერის წარმომადგენლებს, რომლისგანაც საქართველო დახმარებასაც ელოდდა, რუს ელჩებს საქართველოში სხვებზე მეტი ნდობაც ჰქონდათ, გზაც მათთვის ყველგან გახსნილი იყო და ამის წყალობით მეტის ნახვაც შეეძლოთ. ამიტომ რუსი დესპანების მოხსენება-აღწერილობებში საქართველოს ისტორიის მკვლევარს უხვი მასალის ამოკრება შეუძლია.

მაგრამ ამასთანავე გათვალისწინებული უნდა იყოს ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება: რუსმა ელჩებმა ქართული არ იცოდნენ, ქართველებს კიდევ თავის მხრით რუსულის არა გაეგებოდათ რა. ამის გამო მათ ერთმანეთთან თარჯიმანის საშუალებით უხდებოდათ საუბარი. რაკი რუსებმა სპარსული არ იცოდნენ და თურქულის მცოდნეს გარდა სხვა თარჯიმანები არ ჰყავდათ, საქართველოში-კი თურქულად მოლაპარაკენიც მთავრობის წრეებში ბევრი იყვნენ, ამიტომ საერთაშორისო დიპლომატიურ ენად უნებლიეთ თურქული უნდა ქცეულიყო: ქართულად ნათქვამი შემდეგ თურქულად ეთარგმნათ, რომ მერმე რუსულად გაეგებინებინათ. ცხადია, რომ ასეთ რთულ პირობებში სახელებიცა და ფაქტებიც შეიძლება ადვილად დამახინჯებულიყო და გაუგებრობაც წარმოშობილიყო. მართლაც, სახელები ხშირად ისეა დამახინჯებული, რომ უცბად ადამიანი დამახინჯებულის ნამდვილ სახეს ვერც-კი მიჰხედება. თავისდათავად ცხადია, რომ ის რაც ზევით, თავის ადგილას, უცხო დაშკვირვებელთა ცნობების ზოგიერთი ბუნებრივი ნაკლის შესახებ გვქონდა ნათქვამი, აქაც, რუსი დესპანების ცნობათა გამოყენების დროსაც, უნდა გათვალისწინებული იყოს, და მკვლევარს სათანადო კრიტიკული სიფხიზლის გამოჩენა არ დაავიწყდეს.

კარი მორე.

სასოფლო მეურნეობა.

თავი პირველი. მიწა-წყლის ზოგადი დანაწილების პრინციპები და ტერმინოლოგია.

ქვეყანა მდებარეობის და მიხედვით ორად იყოფებოდა: ერთს შეადგენდა „ბარი“, მეორეს „მთა“. წაწინოს შატბერდისეულ ცხოვრებაში ჭელიშის ხელთნაწერის მიხედვით თითქოს თვით ქართველთა მოციქულთა-სწორს ეთქვას კიდევაც: „მე მოვლე სანახები ქართლისაჲ, ზოგადი აღგილი მთათა და ბართა“-ო (Опис. II, 730). ამგვარად მაშინდელ ქართველს თავისი სამშობლო ბარისა და მთებისაგან შემდგარ ქვეყანად ჰქონდა წარმოდგენილი.

მიწა-წყლის ასეთი დანაწილება საქართველოსათვის იმდენად ბუნებრივია, რომ ჩვეულებრივ ყველგან იხმარებოდა და საბუთებშიცაა აღბეჭდილი, გარკვეული ხანითგან მოყოლებული მაინც.

ეს დანაწილება ტერიტორიის ვითარების იმდენად ზედმიწევნით დამახასიათებელ გამონათქვამად მიუჩნევიათ, რომ ტერმინადაც-კი იქცა და იუზიდიულ ძეგლებში, სიგლებშიც, აუცილებლად იხმარებოდა ხოლმე. შიო მღვიმისადმი ბოძებულ 1058 წ. სიგელში, მაგ., ბაგრატ IV-ის ნათქვამი აქვს: ამ ღვრას შეესწირე „მანგლისის კეეს აღგილი ბორცუის-ჯუარი ყოვლითა მხლერითა მიართა, მთითა, ბართა“-ო (შიომღვ. საბ. 3). დავით აღმაშენებელსაც თავის 1123 წ. ანდერძში აღნიშნული აქვს: შიომღვიმის ლავრას „ძუელითგან... სიგელი ზეუვალობისაჲ აქუს ცხუართათჳს უსაბანჯრობისაჲ სამი ათასისა ცხურისაჲ მთასა და ბარს“-აო (შიომღვ. საბ. 17, — ანდერძი დ^რთ აღმ. 10).

მარტო ცალკე სამეურნეო ერთეულები-კი არა, არამედ თვით სოფლებიც ამგვარადვე ორ ჯგუფად იყოფებოდნენ: ერთ ჯგუფს „მთათა შინა“ მყოფი, ანუ მთის სოფლები შეადგენდნენ, მეორეს „ბართა შინა“ მდებარე, ანუ ბარის სოფლები ეკუთვნოდნენ. მე-XII ს. დამლევის, ან მე-XIII ს. დამდევის შიომღვიმის ძმობის საბუთში სწერია: კვრიკე კახთა მეფეს შიომღვიმის ლავრისათჳს თავისი მოძღვრის „რჩევით მთათა შინა დაოთი და ბართა შინა რუეთი“ შემოეწირაო (შიომღვ. საბ. 24).

მთელი თემიც შეიძლებოდა, ან ბარი ყოფილიყო, ან მთა. გ. ხუცეს-მონაზონის სიტყვით, სამხრეთ-დასავლეთი სამეგრელო „არს ქუეყანა.. ბარი“ (ც^ა გ^ი მთწმ^დლსა 320).

მიწა-წყლის მთად და ბარად დანაწილება და თვით ტერმინი „ბარი“ ახალი არ არის და დაბადების თარგმანშიც ამავე ცნებისათვის ეს სიტყვავეა გამოყენებული. 2 შჯულის 11₁₁-ში, მაგ., აღთქმული ქვეყნის შესახებ ნათქვამია:

„ქუეყანა იგი, რომელსა თქუნ შეხვალთ დამკვდრებად, იგი ქუეყანა მთაა და ბარი ცვარისაგან ზეცისასა ირწყვს იგი წყლითა“-ო. გამონათქვამი „ქუეყანაა მთაა და ბარი“ უდრის ბერძნულს *ἡ γῆ ἑρμειῦ καὶ περμειῦ*, ლათინურს *terra montosa et campestris*, სომხურს *ხրկիր լեռնային և դաշտակա՛ն*-ს.

მთის საწინააღმდეგო ცნებას გამოჰხატავდა „ველი“: „ველთაგან შჳამდეთ ნაყოფსა მისსა“ (ლევიტელთა 25₁₂), „ხეთა ველისათა მოსცენ ნაყოფი მათი“-ო (იქვე 26₃, იხ. აგრეთვე იგავნი სოლომ. 27₂₅). ბერძნული ტექსტი ველის შესატყვისად *τὸ πεδῖον* ს, ხოლო სომხური *դաշտ*-ს შეიცავს. ორივე ტერმინი ვაკე აღგილს, მინდორსა ჰნიშნავს.

მსაჯულთა 9₁₇-ში ქართული „ველი“ ნახმარია ბერძნული *ἡ ἀγρᾱς*-ის, ლათინური *ager*-ის, სომხური *անդաստան*-ის შესატყვისად.

ველს გარდა არსებობდა ტერმინი „ველობი“-ც: „იყვნენ მკვდრ ქმნილნი მალნართა შინა მინდობით ვითარცა ველობსა ზედა“ (ესაიასი 34₃₉). მალნარი, როგორც თავის აღგილას დავრწმუნდებით, მუხის ხშირი ტყით შემოსილ მთასა ჰნიშნავდა, „ველი“ და „ველობი“-კი დაბლობის, ბარის, უტყეო მინდვრის ზოგადი ცნების გამოხატველი გამოდის.

ეს ტერმინი ზაქარიას 7₇-შიც გვხვდება და საბას განმარტებით, თითქოს ტყეში მდებარე მინდვრიანის აღმნიშვნელი უნდა იყოს (ლექსიკ.). ბერძნულ ტექსტში-კი აქ *ἡ περμειῦ* არის ნახმარი, ლათინურად *campester* და სომხურად *դաշտային* *քն*, რაც ვაკე აღგილს ჰნიშნავს.

ბარისა და ველის მნიშვნელობათა მსგავსებისდა მიუხედავად, ამ ორ ტერმინს შორის რეალურად, უეჭველია, განსხვავებაც უნდა ყოფილიყო. ამ გარემოების უკილებლობისათვის საკმარისია გავიხსენოთ, რომ საბუთებში, მაგ. გიორგი მეფის სიგელში, ერთსადა-იმევე წინადადებაში ბარი ცალკეა დასახელებული, ველი კი-დეც ცალკე: ს. დერჩი შეწირულია „მისითა ...მთითა, ბართა, ტყითა, ველითა“-ო (ქეზი II, 50).

ველისაგან ნაწარმოები ზედსართავი სახელიც „ველური“-ც გვხვდება დაბადების თარგმანსა და შემდეგშიც დღევანდლამდე,—მაგ.: „ველური კაცი“ (შესაქმე, 16₁₂), „ვირნი ველური“ (ესაიასი 32₁₄). ველური უდრის *ἄγριος*-ს, *ferus*-ს, *վայրագ*-ს.

საგულისხმოა, რომ ისევე, როგორც ეხლაც იხმარება, „ღელეფ“, ს. ორბელიანსაც მცირე ხევის მნიშვნელობით აქვს განმარტებული (ლექსიკ.) მაგრამ დაბადების ქართულ თარგმანში ეს ტერმინიც ბერძნული *τὸ πεδῖον*-ისა და სომხურ *դաշտ*-ის (ისუ ნავესი 17₈) შესატყვისად არის ნახმარი. მაგრამ ამ სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობა ეტიმოლოგიურად ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუმცა ეხლანდლამდე შერჩენილი მნიშვნელობა თითქოს ძირითადს უნდა უდგებოდეს.

დაბადების თარგმანში ნახმარია ტერმინი „ვაკე“-ც (ესაია 40₃), რომელიც საბას ბრტყელ ქვეყანად აქვს განმარტებული (ლექსიკ.). მართლაც ბერძნულად *τὰ πεδία* არის, ლათინურად *planum* და სომხურად *դաշտ*.

გამოყენებულიებისა. თუ გამოყენებადობის თვალსაზრისითაც ყოველი მამული, საკუთრება, თუ ქონება აგრეთვე ორ მთავარ

დარგად იყოფებოდა: ერთ ნაწილს „საკმარი“ შეადგენდა, მეორეს კიდევ „უკმარი“. რაც მეურნეობისათვის გამოყენებული იყო, ის „საკმარად“ ითვლებოდა, რაც გამოუყენებელი რჩებოდა, იმას „უკმარი“ ეწოდებოდა. მაგრამ როგორც „ქართული სამართლის ისტორია“-ში მაქვს განმარტებული (იხ. IIb, გვ. 386 შ.), „უკმარი“ მთლად უვარგისს არ ჰქონდა, და შესაძლებელი იყო შრომითა და მედგარი ბრძოლით, მუშაობით, სახმარად ქცეულიყო. ზოგჯერ მიწა მხოლოდ იმიტომ ითვლებოდა უხმარად, რომ „კორდთა გაუტეხელი“ იყო და სოფლის მეურნეს შეეძლო სწორედ ასეთი „კორდთა გაუტეხელი, უკმარი საკმარად“ ექცია (1250—60 წ. საბ.: შიომღ. საბ. 60 და ქკბი II, 150). ამიტომ ყოველი მესაკუთრე, თუ მფლობელი თავის საკუთრებისა, თუ ქონების, ამ ორივე დარგის იურიდიულად თავისი უფლების დაცვას ცდილობდა და ამ მიზნით სიგელში აღნიშნავდა ხოლმე, რომ ესა-თუ-ის ნაჭერი შეძენილი, ან განთვისებულია „ყოვლითა საკმართა და უკმართა“-ო (იხ. ბაგრატ IV, 1058 წ. სიგ.: შიომღ. საბ. 3,—რკონის 1259 წ. სიგ.: ქკბი II, 135).

მიწას რომ ადამიანისათვის რაიმე მნიშვნელოვანი სარგებლობა მოეტანა, მას უნდა ამისთვის შრომა გაეწია, დაემუშაებია. მაგრამ ზოგან და ზოგი ნიადავი ადამიანს უშრომელადაც და დაუმუშავებლადაც თავის ველურ ნაყოფს აწვდიდა და აწვდის ეხლაც.

რაკი მიწის დამუშავებას, როგორც თავის ადგილას აღნიშნული გვაქვს, „საქმე“ და „მოქმედება“, შრომას-კი „ღუაწა“ ერქვა, ამიტომ იმ ადგილს, რომელიც დამუშავებული არ იყო, „უქმი“ და „უღვაწი“ ეწოდებოდა (ცა სრპნ ზრზმლისა, 13).

ადგილი ყველგან ერთნაირი თვისებისა და ღირსებისა არ იყო: ზოგი „ყოვლითურთ უქმი და უღვაწი... ადგილი“ იყო (ცა სრპნ ზრზმლისა, 13), სრულებით დაუმუშავებელ კუთხეს წარმოადგენდა. მაგრამ იყო ხშირად აგრეთვე „ადგილნი“ მრავალნი „კეთილნი და ნაშენებითა ღონიერნი“ (იქვე 15). გამონათქვამები „ადგილნი კეთილნი“ და „ადგილნი ღონიერნი“ მიწის ბუნებრივი ღირსების, ან დამუშავებით გაუმჯობესებულობის გამომხატველია.

მაშინაც კარგად ესმოდათ, რომ ადამიანის შრომას უქმი და დაუმუშავებელი, ველურად მყოფი, ადგილის სრულებით გარდაქმნა შეეძლო. სერაპიონ ზარზმელსა და მის პირველ თანამშრომელებს გ. ჩორჩანელისათვის ეს უთქვამსთ კიდევაც. როდესაც ზარზმის დაბურულისა და უდაბური ტყის მაგიერ სამონასტროდ მას სერაპიონისათვის საუკეთესო და დასახლებული ადგილი შეუძლევია. მათ თურმე გ. ჩორჩანელისათვის მიუგიათ: ეხლა თუ ეს ადგილი არაფრად მოგწონთ, „რა ჟამს კელყონ კელოვანთა მუშაკთა, მაშინ იხილოს თუალმან მხილველთამან შეუენიერებაჲ ადგილისა ამისაჲ“ (ცა სრპნ ზრზმლისა, 14).

ქვეყნის დასახლებულობისა და კაცრიელობისა, თუ უკაცურობის მიხედვით, მიწა და თემი შეიძლება ან „შენი“ ყოფილ იყო, ან „უშენი“, „ოკერი“: „გიბოძეთ თქუენი სამკჯდრო მამული... საკნავითა და უკნავითა... შენითა და ოკრითა“-ო (1627 წ. წყალობის წიგნი, სქს სძვლნი I, 115).

ქართული უშენი, ს. ორბელიანის ცნობით, იობის 18₄-ში უნდა ყოფილიყო ნახმარი (ლექსიკ.), მაგრამ ბაქარის გამოცემაში ამ 4-ში „უსაყოფო“ სწერია. საბას, ცხადია, დაბადების სხვა რედაქცია ჰქონია ხელთ. ამგვარად „უშენი“ იგივე „უსაყოფო“ ყოფილა. „უშენი“ ბერძნულს *ἄσχητος*-ს, ლათინურს *derelicta terra*-სა და სომხურს *անշեն*-ს უდრის, რაც უცხოვრებელს, დაუსახლებელს, მიტოვებულსა და დაუშენებელს ნიშნავს.

თუმცა უშენს ქართულადაც შეიძლება ასეთი მნიშვნელობა ჰქონოდა, მაგრამ მიტოვებული, გაუკაცრიელებული ადგილის აღსანიშნავად განსაკუთრებული ტერმინი არსებობდა. ასეთ მიწასა, თუ ქვეყანას „ოკერი“ ეწოდებოდა. აქითგან ნაწარმოებია ზმნა „ოკრებაჲ“, „მოოკრებაჲ“ და საოკრად ყოფნაჲ“ (ესაია 1₆, იერემია 51₂₂, — 2 ნეშტ. 30₇, ესაია 34₁₁ და 5₉):

„ქუეყანა თქუენი ოკერი“... „სახლნი ბაბილონისანი, ვითარცა კალოჲ ოკერი, მოოკრდენ“. „მოოკრდეს... და დადებულ იქნეს... საზომელი ოკრებისაჲ“. — „უკუეთუ იქმნენ სახლნი მრავალნი, საოკრად იყვნენ დიდნი და კარგნი და არა იყვნენ შორის მკვდრნი“-ო.

უკანასკნელ მაგალითში კარგად არის ცნება „ოკერი“-ს ძირითადი მნიშვნელობა გამოხატული: ოკერად ის იწოდებოდა, ვისაც და რომელსაც სახლის „მკვდრი“ არა ჰყავდა, შთამომავლობა აღარ მოეპოვებოდა, მოსახლეობა არ გააჩნდა. სწორედ ამიტომაც არის, რომ ბასილ ზარზმელს ნათქვამი აქვს: ჩორჩანელი „გიორგი შვილთაგან ოკერი და უქმ იყო, რამეთუ ორნი შვილნი სიჩჩოებასავე შინა წარსრულ იყუნეს და შემდგომად მათისა დედაცა... მათი მიიცვალა“-ო (ც¹ სრ³პნ ზრზ²მლს², 39—40).

ამგვარად იყო „შენი“-ც, „უშენი“-ცა და „ოკერი“ ადგილიც. ოკერი ბერძნულს *ἄσχητος*-ს, *ἔρημος*-ს, ლათინურს *desertus*-ს და სომხურს *վանական*-ს, *անիրակ*-ს უდრის.

დროთა განმავლობაში, უცხოელთა ბატონობის წყალობით აოხრებულისა და ნაოხარის აღსანიშნავად სხვა ტერმინიც შემოდიხ. ოხერის შესატყვისობა მიენიჭა შეთვისებულ სიტყვას, რომელიც „პარტახტი“-სა და უფრო პირვანდელი და სწორე „ფარდახტი“-ს სახით გვევლინება.

ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში ნათქვამია: მეტეხარას „დებორიანის ძისაგან ვიყიდე პარტახტი : ა : და მივეც ცხენი : ა : და ჩაბალახი გუდამაყრული : ა :“ (ქ¹ბი II, 45). ხოლო კორიდეთის სახარების ერთ მინაწერში ნახმარია „ფარდახტი“.

პროფ. ნ. მარრს გამორკვეული აქვს, რომ ეს ტერმინი სპარსულ სიტყვას *پارتاخته* „ფარდახტი“-ს ქართულ ფონეტიკურ შესატყვისობას წარმოადგენს (იხ. ნ. მარრის Груз. приписки греч. евангелия из Коридии ИАН, გვ. 221). სპარსულად ეს სიტყვა მიტოვებულს, დატოვებულს ნიშნავს.

მაგრამ ასეთი ცნების გამომხატველი ნამდვილი ქართული ტერმინი ძველ ქართულშიც არსებობდა და დაბადების თარგმანში „დატევებული“-ს სახით არის წარმოდგენილი: „სახლნი დატევებულნი“ (ესაიასი 32₁₄ შეად. 1₇-ს), რომელიც ბერძნულს *οἶκος ἐχθαταλειμένος*-ს, *ἐχθαταλειμένος*-ს. უდრის, ლათინურს *domus demissa*-ს, *derelictus*-ს.

რასაკვირველია, დატოვებული და ოხერი ერთიდაიგივე არ არის: „დატოვებული“ ყოველთვის ოკეარის შესატყვისობას არ წარმოადგენდა, რათგან შესაძლებელია დატოვებული მხოლოდ დროებითი მდგომარეობის აღმნიშვნელი ყოფილიყო, „ოკეარი“-კი მუდმივ ვითარებას გამოჰხატავდა. სპარსულ სიტყვას „ფარდახტ“-საც ქართულში მნიშვნელობა შეეცვალა და დატოვებულის მაგიერ აოხრებულ — ამოვარდნილის აღმნიშვნელად იქცა.

I. მიწისმოქმედება.

თავი პირველი. მიწისმოქმედების დარგები.

თანამდროვე სამეცნიერო მწერლობაში მიწისმოქმედება რამდენიმე დარგად იყოფება. თვითოეული დარგი სასოფლო მეურნეობის გარკვეულ ნაწილს ეხება, მაგ., არის მებალეობა, მევენახეობა, მეღვინეობა, მესაქონლეობა და სხვა. გამოსარკვევია, არსებობდა თუ არა საქართველოში ძველადაც რაიმე მსგავსი დანაწილება.

რაკი ძველ ქართულში მიწას „ქუეყანაჲ“ ერქვა, ამიტომ მიწის დამუშავებასა და მიწისმოქმედებას „ქუეყნის მოქმედებაჲ“ ეწოდებოდა. დაბადების ქართულმა თარგმანმა მხოლოდ ეს ტერმინი იცის: „ებრაელნი ქუეყნის მოქმედებასა შინა მოიღალეობდეს“-ო (2 მაკაბელთაჲ 12₁). ბერძნულ ტექსტში ამის შესატყვისად არის *γεωργία*, ლათ. *agricultura* (შეად. აგრეთვე 1 ნეშტთაჲ 27₂₆).

ამგვარადვე მიწის დამუშავებელს „ქუეყნის მოქმედი“ ერქვა: „კაცი ქუეყნის მოქმედი ვარ მე... სიკბაბუკით ჩემითგან“ (ზაქარიაჲსი 13₆), რაც უდრის ბერძნულს *ἀνὴρ ἀγροῦ* *ἐκ τῆς γῆς* ლათინურად *homo agricola* და სომხურს „*այր հողագիր*“-ს. მარტო ადამიანს-კი არა, არამედ საქონლის შესახებაც ესევე ტერმინი იხმარებოდა „ქურონი... და კარნი მოქმედნი ქუეყანისანი“ (ესაიაჲსი, 30₂₄).

ამისდა მიხედვით მიწის დამუშავებას მაშინ ეწოდებოდა „ხაქმც ქუეყანისაჲ“: „იწყონოე კაცმან საქმედ ქუეყანისა და დაასხა ვენაკი“ (შესაქმეთაჲ 9_{20—21}). ბერძნულად ამას უდრის *ἄνθρωπος Νῶε ἀγροῦ ἐκ τῆς γῆς*, ლათინურად *vir agricola exercere terram* და სომხურად „*այრ հողագիր*“. ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა „შრომაჲ ქუეყანისაჲ“: „რამეჲს შურებოდი ქუეყანასა და არა შესძინოს ძალი თვისი მოცემად შენდა“ (შესაქმეთაჲ 4₂₁).

შესაქმეთა 9_{20—21}-ითგან ჩანს, რომ „ქუეყნის მოქმედება“ ძველად ზოგადი ტერმინი იყო, რომელიც მარტო საველე მუშაობას, ხვნა-თესვას-კი არ ჰგულისხმობდა, არამედ მევენახეობასაც. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „იწყონოე კაცმან საქმედ ქუეყანისა და დაასხა ვენაკი“-ო.

„ქუეყნისმოქმედების“ ძველ საქართველოში არსებული დარგების შესახებ პირდაპირი ცნობები ჩვენ ჯერ არსად მოგვეპოვება. მაგრამ ამ საკითხის გამორკვევა „რიანობის“ შემცველი სიგელ-გუჯრების ნაწილის (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“, გვ. 100—102) დახმარებით შეიძლება. ამ ნაწილში ჩამოთვლილია ხოლმე საკუთრებისა, თუ ქონების

ყოველი თვისება და დარგი. მე-XV ს-მდე გადარჩენილ საბუთთა სიმცირის გამო ამ საკითხის ისე კარგად გამორკვევა არ შეიძლება, როგორც მე-XV ს-ითგან მოყოლებული ძეგლთა საშუალებით. ამდროინდელ სიგლებში რიანობაში სახელდობრ ნათქვამია ხოლმე: შემიწირავს, ან მიწყალობებია, ან მომიგია ესათუ-ის ადგილი, „მთითა, ბარითა, წყლითა, წისქულითა, ველითა, ვენაკითა, ქალითა, სათიბითა, წყლისა სანადიროთა“-ო (იხ. ალექსანდრე მეფის 1412—13 წ. მცხეთის სიგ.: ისტ. საბ. III, 8), ანდა „მთითა, ბარითა, წყლითა, წისქულითა, ველითა, ვენაკითა, ქალითა, სათიბითა. ტყითა, სანადიროთა“-ო (იქვე ალექსანდრე მეფის 1419—20 წ. სიგ.: III, 11). ამგვარი მაგალითების მრავლად მოყვანა შეიძლება, მაგრამ საქმის ვითარების გასათვალისწინებლად ესეც საკმარისია.

ამ ამონაწერებითგან ჩანს, რომ „ვენაკი“ ცალკე ყოფილა გამოყოფილი, „ველი“ კიდეც ცალკე ისევე, როგორც ტყე, სათიბი, წყალ-წისქვილი და სხვა. როგორც „ვენაკი“ მევენახეობის დარგს ეკუთვნოდა, ისევე „ველი“-ც სასოფლო მეურნეობის ცალკე დარგს უნდა ჰგულისხმობდეს.

თუ სახელდობრ რომელი სამეურნეო დარგი იგულისხმებოდა, როდესაც საბუთებში ველი იხსენიებოდა, ამის გამორკვევის საშუალებას სიგელთა „რიანობის“ ზემომოყვანილისაგან ოდნავ განსხვავებული რედაქცია გვაძლევს. ასეთ განსხვავებული რედაქციის რიანობაში ნათქვამია ხოლმე: „ყანითა, ვენაკითა, წყლითა, წისქულითა, ქალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა“-ო (იხ. 1433-4 წ. მცხეთის № 332 სიგ. და ალექსანდრე მეფის 1438 წ. მცხეთის სიგ. № 438: ისტ. საბ. III, 17 და 19 და ბევრგან სხვაგანაც).

რიანობის ამ ორი რედაქციის შინაარსი ერთმანერთისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ, თუ ერთ რედაქციაში „ვენაკს“ წინ „ველი“ უძღვის, მეორე რედაქციაში ველის მაგიერ „ყანა“ სწერია. აქითგან ცხადი ხდება, რომ მაშინ ველად ყანა იგულისხმებოდა. ხოლო რაკი „ყანა“ ზოგადად სახნავ-სათეს-სა ჰნიშნავდა, უნდა დავასკვნათ, რომ „ველი“ ხვნა-თესვისა და მარცვლეულის მეურნეობას ჰნიშნავდა, საველე მეურნეობის დარგს ჰგულისხმობდა.

თავი მეორე. მიწის ამა-თუ-იმ სამეურნეო დარგისათვის განკუთვნილობის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია.

იმისდა მიხედვითაც, თუ მეურნეობის რომელი დარგისათვის იყო მიწა ბუნებითა, თუ მდებარეობით, ან დანიადარგის თვისებით შესაფერისი და განკუთვნილი, თვითეულს თავისი აღმნიშვნელი ტერმინი ჰქონდა.

იმ ადგილს, რომელიც მოსახნავად იყო გამოსადეგი და გამოყენებული „ხაკნავი“, ან „ხახნავი“ ეწოდებოდა, ხოლო რომელიც საამისოდ გამოყენებული არ ყოფილა, იმას „უკნავი“, „უხნავი“ ერქვა. ეს სიტყვები უძრავის შესახებ ნაქმნარის აღმბეჭდელ მერმინდელ საბუთებში ჩვეულებრივი ტერმინებია.

უქველია, ასევე იქმნებოდა ამაზე უწინარესაც, მე-IX—XII სს-შიც, თუმცა არც ამ ხანის გადარჩენილ მცირერიცხოვან საბუთებში და არც უფრო ადრინდელი ხანის ძეგლებში, მაგ. დაბადების ქართულ თარგმანში, „საკნავი“ ტერმინად არ ჩანს. მაგრამ ეს, საფიქრებელია, შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს.

დაბადების თარგმანში სამაგიეროდ საბას ცნობით ნახმარი ყოფილა თითქოს ამავე ცნების გამომხატველი ტერმინი „საყანური“. ბაქარის გამოცემის ისო ნავის 21₁₁-ში-კი ნათქვამია: „მისცეს მას... დედაქალაქი ენაკთა და სათესველი გარემოს მისსა“-ო. მაშასადამე, აქ საყანურის მაგიერ „სათესველი“-ა. ცხადია, ს. ორბელიანს დაბადების სხვა რედაქცია ჰქონია ხელთ, რომელშიც ამ ადგილას „საყანური“ ყოფილა ნახმარი. ბერძნულად τὸ περιπαρὶον სწერია, ლათინურად suburbana და სომხურად *սահյանური*.

ორი ქართული რედაქციის შესატყვისობითგან ცხადი ხდება, რომ საყანური მნიშვნელობით სათესველს უდრიდა.

„საყანური“-ის შესატყვისად, როგორც ეტყობა, მარტივად „ყანა“-ც იხმარებოდა, რის დამადასტურებელი საბუთები შემდეგ, თავის ადგილას საკმაოდ შეგვხდება. გ. მერჩულს-კი ასეთივე ცნების გამოსახატავად ნახმარი აქვს „სათესავი ყანა“. მისი ცნობით ხანძთას „სათესავი ყანა“ და სათიბელი ქუეყანა რაფთურით არა არს, არცა იქმნების ღირღლოვანთა მათ ფიცხელთა მწუერვალთა მათ ღადოთაჲსა“-ო (ც^ა გ^ლ ხნძ^თლს^ა, იზ).

მერმინდელის, მე-X—XVIII სს-ისა და ეხლანდელის მსგავსად ძველადაც ბოსტან-ბალ ვენახებისათვის განკუთვნილი მიწის ნაქრების აღსანიშნავად უნდა ყოფილიყო განსაკუთრებული ტერმინი. მაგრამ რაკი ბალი და ბოსტანი, როგორც ცნობილია, ნასესხები სიტყვებია და სამწერლობო ენაში მე-X ს. დამლევითგან ჩნდებიან, ვენახსაც მე-IX ს-მდე სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე შემდეგში მიენიჭა და ეხლაც აქვს (ამის შესახებ იხ. ქვევით სათანადო ადგილას), ამიტომ ცხადია, ამ ცნებას გამოსახატავად სხვა ტერმინები უნდა ყოფილიყო. ასეთ ტერმინად უმთავრესად „სამტილე“-ა მოსალოდნელი, მაგრამ, თუ არ ვცდები, ჯერჯერობით ასეთი სიტყვა არც საბუთებში, არც საისტორიო ძეგლებში და არც დაბადების ქართულ თარგმანში ჩანს. ამასთანავე, ეს სიტყვა არც საბა ორბელიანს მოეპოვება თავის ლექსიკონში. ამისდა მიუხედავად საფიქრებელია, რომ ეს გარემოება ძველი გადარჩენილი ძეგლების, მეტადრე საბუთების, სიმცირით უნდა აიხსნებოდეს. ამ აზრის სისწორეს ბოსტანის აღმნიშვნელი მეგრული „ორტვინი“ ამტკიცებს, რომლის ეტიმოლოგია მებაღეობა-მებოსტნეობის შესახებ ნაწილში გვექნება მოყვანილი.

საქონლის გამოსაკვებად განკუთვნილ მიწას „საძოვარი“ ერქვა: ქვეყანა „იყოს სიკორდისაგან და ეკლისა საძოვარ ცხოვართა და დასათრგუნველ ზროხისაჲ“ (ესაიაჲსი 7₂₅). ეს ტერმინი ბერძნულ τὸ βοσκήν-ს და სომხურს *արիოთ*-ს უდრის, რომელთაც სწორედ იგივე მნიშვნელობა აქვსთ. როგორც ამ ადგილითგანაც ჩანს, საძოვრად ჩვეულებრივ მხოლოდ კორდ-გაუტეხელი მიწა იხმარებოდა.

ეს ტერმინი იოველის 1₁₇—1₁₈-შიც არის, რომელშიც საკვებს-მოკლებული საქონლის გასაჭირი არის მხატვრულად გადმოცემული: „ჰკრთებოდეს

დიაკეულნი ბაგათა ზედა მათთა“ და „ტიროდეს მროწეულნი ზროხათანი. რაჲმეთუ არა იყო საძოვარი მათი“-ო. ბერძნულად აქ ნახმარია *νομή*, სომხურად *արու*, ლათინურად *pascuum* (ესაიას 7₂₅).

საძოვარს გარდა, ტერმინი „სასაძოვრე“-ც არსებობდა და ესაიას 32₁₄-შია ნახმარი ბერძნული *πάσχυα*-ს, ლათინური *pascua*-სა და სომხური *հաս-կաս*-ის შესატყვისად: „სახლნი დატევებულნი... და იყვნენ დაბნები... სასაძოვრე მწყემსთა“. ბერძნული და ლათინური ტერმინები საძოვარსა ჰნიშნავენ, მაგრამ ქართულად მთარგმნელს „სასაძოვრე“ უხმარია, რომელიც მნიშვნელობით „საძოვრ“-ისაგან, რასაკვირველია, განსხვავდება. „საძოვარი“ ისეთ ადგილს ეწოდებოდა, რომელსაც საქონელი ჩვეულებრივ სძოვდა, „სასაძოვრე“-კი ისეთ ადგილს ჰნიშნავდა, რომელიც საძოვრად გამოდგებოდა, ან საძოვრად ქცევა შეიძლებოდა. ეს ტერმინი ისევეა ნაწარმოები, როგორც საყანე, სახნავი, სავენახე და არა ერთი სხვა, რომელთაც ქართულ სასოფლო მეურნეობას ტერმინოლოგიაში ამა-თუ-იმ მიწის ნაკრის დანიშნულების გამოსახატავად ხმარობდნენ ხოლმე. ქართველ მთარგმნელს დაბადების ამ ადგილის დედააზრის გადმოსაცემად ქართული ეკონომიური ცხოვრების შექმნილი ტერმინი გამოუყენებია.

საძოვარს გარდა, მიწა შეიძლება თივის მოსაგროვებლადაც ყოფილიყო განკუთვნილი. ასეთი ადგილის აღსანიშნავად გ. მერჩულს ტერმინად ნახმარი აქვს „სათიბელი ქუეყანა“. მისი გარდმოცემით გრიგოლ ხანძთელს ხანძთის ბუნებისა და მიწა-წყლის დახასიათების დროს აღუნიშნავს, რომ ამ კუთხეს ყოველგვარ ღირსებასთან ერთად ის ნაკლი აქვს, რომ იქ „სათესავი ყანა და სათიბელი ქუეყანა რაჲთურთით არა არს, არცა იქმნების“ ამ ადგილის ბუნებრივი თვისებების გამო (ც¹ გ² გლ ხნძ¹ თლსა, იზ).

ზემომოყვანილი რთული გამონათქვამის მაგიერ საბუთებში ტერმინად მარტივად „სათიბი“ გვხვდება. მიქელ კატარაჟის მიერ დაწერილს გიორგი მეფის სიგელში აღნიშნულია მაგ., რომ სოფ. დერზი შეწირული იყო „მისითა... მთითა, ბარითა, ტყითა, ველითა... სათიბითა“ (ქკ²ბი II, 50).

თავი მესამე. მიწისა და ნიადაგის სამეურნეო თვალსაზრისით შეფასება.

ყოველი გონიერი მეურნე მიწათმოქმედებისათვის გამოსადეგი მიწის შერჩევას ცდილობს, რათგან ხანგრძლივმა გამოცდილებამ ადამიანს ასწავლა, რომ ამა-თუ-იმ სამეურნეო დარგისათვის სხვადასხვა თვისების ნიადაგი და პირობებია საჭირო. ეს ძველადაც კარგად ესმოდათ და სწორედ ამ შეგნების საუკეთესოდ გამომხატველია ისეთი ძველი ქართული ტერმინები, როგორიცაა საკნავი, სათიბი, სავენაკე და სხვა ამის მსგავსი. ამა-თუ-იმ სამეურნეო დარგისათვის მიწის ვარგობის გადასაწყვეტად მისი ნიადაგისა და ბუნების თვისებათა ცოდნა და გათვალისწინება იყო საჭირო. მიწათმოქმედმა მაშინაც კარგად იცოდა, რომ ზოგი მცენარეულობისა, თუ ბოსტნეულისა, ან ხეხილის მოყვანა-გაშენებისათვის ნოყიერი ნიადაგი იყო აუცილებლად საჭირო, ზოგი კიდევ მქლე ნიადაგზეც

საუცხოვოდ ხარობდა ხოლმე. ამის წყალობით ნიადაგის თვისებათა დასახასიათებლად განსაკუთრებული ტერმინოლოგია შეიქმნა, რომლის ცოდნა ისტორიკოს-ეკონომისტისათვისაც საჭიროა.

„ქუეყანაჲ“, მიწა, თავისი ნიადაგის ღირსებისდა მიხედვით ორ ჯგუფად იყოფებოდა. როდესაც მიწის თვისების ვაგება სურდათ, მაშინ კითხულობდნენ, „რაჲ არს ქუეყანაჲ იგი: ანუ თუ პოხით არს, ანუ მკლე“-ო (რიცხუთაჲ 13₂₁).

იმ მიწასა და ადგილს, რომელიც „პოხით“ იყო „პოხიერი“, ქუეყანაჲ პოხიერი, ან და „ადგილი პოხიერი“ ერქვა: „ძოდენ საცხოვარნი შენნი... ადგილსა პოხიერსა“ (ესაიაჲსა, 36₂₃). ულონო მიწას „მკლეჲ“ ეწოდებოდა.

მიწის ამ ორივე თვისების გამოსახატავად „ხიპოხეჲ“ და „სიმკლეჲ“ იხმარებოდა: „მოგცეს შენ ღწნ... სიპოხისაგან ქუეყნისა და სავსებაჲ იფქლისა და ღვნისა“-ო (შესაქმეთაჲ 27₂₈). პოხისა და პოხიერის შესატყვისად ბერძნულად არის *πίον*, ხოლო „სიპოხეჲ“-ს *ή πιονή*, ლათინური *pinguis*, *pingudis terrae* უდრის. სომხურ თარგმანში *պարարտ* და *պարարտութեն*-ია. სამივე სიტყვა ქონს და სიმაუქნეს ჰნიშნავდა. ამგვარად „ქუეყანაჲ პოხიერი“ მსუქან მიწას, ხოლო „მკლეჲ“ სიმაუქნეს მოკლებულს, გამოფიტულ ნიადაგს უდრიდა. რათგან მკლე მიწას ნაკლები მოსავლის მოცემა შეეძლო, ამიტომ „მკლეჲ“ ბერძნულს *παρυσάτης*-ს და სომხურ *տկար*-ს უდრის. სომხური ტერმინი უძლურსა ჰნიშნავს. ლათინურად-კი ნახმარია *sterilis*, ე. ი. უნაყოფო, გამოფიტული.

პოხიერი, ღონიერი მიწის აღსანიშნავად ტერმინად „ნაყოფიერი“-ც (ფსალ. 106₃₄) იხმარებოდა ხოლმე. ხოლო ამგვარადვე უნაყოფო ნიადაგსა და მიწას „აღდაჭი“ და „ბიცა“-ც ჰრქმევია. პირველი სიტყვა ფსალ. 106₃₄, მეორე იერემ. 17₆-ში გვხვდება, მესამე კიდევ ფსალ. 106₃₄-შივე. საბას ორივე უკანასკნელი ტერმინი სინონიმებად მიაჩნია და ბიცის განმარტების დროს ახსნილი აქვს, რომ ასეთი სახელი ისეთ ნიადაგს ეწოდებოდა, „სადა სიმლაშით ნაყოფი არ იქმნების“-ო (ლექსიკ.). „დასხნაჲ... ქუეყანა ნაყოფიერი ბიცად (ფსალმ. 106₃₄). „იყოს ვითარცა ველური გრიკი უდაბნოს შინა... და დაეშნოს აღდაჭსა, ქუეყანასა უდაბნოსა შინა, მარილიანსა“ (იერ. 17₆).

„ნაყოფიერი“ უდრის ბერძნულს *καρπώδης*, ლათინურს *fructifer* ს და სომხურს *պողաբեր*-ს. ხოლო „ბიცა“ ბერძნულს *ἄλυσος*-ს, ლათინურს *salus*-ს და სომხურს *աղտաղտութեն*-ს ეთანასწორება. ამგვარად საბას განმარტება ბიცის შესახებ მართლდება.

„აღდაჭი“ უდრის ბერძნულს *ἄλυσος*-ს, ლათინურს *siccitas*-ს და სომხურს *աղտաղտութեն*. ამათგან მხოლოდ სომხური ჰნიშნავს მარილოვან მიწას, ლათინური ხმელისა და მკლეს აღმნიშვნელია, ხოლო ბერძნული პირიქით უმკლესა ჰნიშნავს. ებრაული დედნითგან ჩანს, რომ ტექსტის აზრი უფრო ლათინურ თარგმანსა აქვს გადმოცემული, რათგან ამ ალაგას ცხელ, ხორშაკეულ მიწაზეა საუბარი. მაგრამ შესაძლებელია ბერძნულ ხელთნაწერთა შორის ისეთებიც იყო, სადაც ამ ადგილას *ἄλυσος*-ი ეწერა, რაც მართლაც მარილოვანსა ჰნიშნავს

და სწორედ ამის შესატყვისობას წარმოადგენდა ქართული „აღდაჭი“. თუ ეს მცდარი აზრი არ არის, მაშინ აღდაჭი და ბიცი მართლაც სინონიმები გაბოვლენ.

სადაც სინოტიეს ნაკლებობა მიწისმოქმედს მიწის ხელოვნურად მორწყვას აიძულებდა, როგორც მაგ. მეტადრე აღმო-სავლეთ საქართველოში, იქ მეურნეობაში ნიადაგის შეფასების დროს გათვალისწინებული ჰქონდათ ხოლმე, ირწყვებოდა, თუ არა, ან და შესაძლებელი იყო, თუ არა მიწის მორწყვა. ამიტომ არის, რომ საბუთებში, რიანობის ნაწილში, ყოველთვის დასახელებულია ესა-და-ეს ადგილი თავისი „წყლითა“-ო. იმ მიწის ნაჭერს, რომელსაც თავისი მოსარწყავი წყალი ჰქონდა, „სარწყავი“ ეწოდებოდა (იხ. ამირეჯიბი რამინ გაბილაძის 1451 წ. სივ. : ისტ. საბ. II, 9 და სხვაგან) ისევე, როგორც მოსარწყავი წყლის არამქონეს „ურწყავი“.

ამას გარდა არაებობდა აგრეთვე „ქუეყანა ურწყული“ (ფსალ. 106₃₅) ისევე, როგორც ურწყული იქმნებოდა ყოველი იქ მდებარე მიწის ნაჭერი. „ქუეყანა ურწყული“ უდრის ბერძნულს γῆ ἄσπιτος-ს, ლათინურს terra sine aqua-ს და სომხურს *სრკիր ბარალო*-ს.

„ურწყავსა“ და „ურწყულს“ შორის მნიშვნელობით ის განსხვავება იყო, რომ ურწყავი შესაძლებელი იყო ადამიანის ხელოვნებას სარწყავადაც ექცია, მაგრამ ურწყული სრულებით უწყლო ადგილს ეწოდებოდა, რომლის სარწყავად ქცევა ამის გამო ბუნებრივი გზით შეუძლებელი იყო.

თავი მეოთხე. საქართველოს ბუნებისა და მიწა-წყლის თვისებათა ზოგადი დახასიათება ძველი წყაროების მიხედვით.

ყოველი ქვეყანა თავისი ნიადაგის, ჰავისა, წყლისა და ნაყოფიერების თვისების მიხედვით ფასობდა: აქებდნენ ხოლმე ამა-თუ-იმ კუთხეს „იეფობისათვის ნაყოფთა მისთასა და ჰაერისათვის კეთილისა და წყალთა ტკბილთა, კეთილად და მდიდრად მცენარეთა აღმოცენისათვის“ (არსენი, ცა იე ზედაზნ., საქ. სამ. 195).

მაშასადამე, ქართველი ისტორიკოსის შეხედულებით, ამა-თუ-იმ ქვეყნის თვისების დროს მთავარი ყურადღება იმას ჰქონდა მიქცეული, თუ რამდენად „კეთილად“, კარგად და „მდიდრად“, უხვად შეეძლო მას „მცენარეთა აღმოცენება“, ანუ, ერთი სიტყვით რომ გამოითქვას, მისი ნაყოფიერების ძალას.

ამას გარდა, ნაყოფიერი ქვეყანა იმდენადაც ფასობდა, რამდენადაც კარგი და საღი ჰავა ჰქონდა და საამო სასმელი წყალიც საკმაოდ მოეპოვებოდა: „ჰაერი კეთილი“ და „წყალნი ტკბილნი“ გააჩნდა.

თუ ამ სამ თვისებას ზედ ამ ქვეყნის ეკონომიური კეთილდღეობაც ერთვოდა და „იეფობა ნაყოფთა“, ყოველგვარი სახმარის იაფობა ადამიანს ცხოვრებას უადვილებდა, მაშინ ის საუკეთესოდ ითვლებოდა.

საქართველოს ეკონომიური ისტორიის შესწავლის დროს, რასაკვირველია, უნდა ვიცოდეთ, თუ რა სახელი ჰქონდა ძველად ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ თვისებებს. ამ საკითხის გამოსარკვევად არა ერთი საყურადღებო ცნობა მოგვეპოვება.

უძველესი დროითგან დასავლეთი საქართველო, კოლხეთი, უაღრესად ნაყოფიერ და მდიდარ ქვეყანად ითვლებოდა. არგონავტების შესახები ბერძნული თქმულებებიც ამ გარემოების მკაფიოდ გამომჟღავნებელია, ბერძენთა გეოგრაფები და ისტორიკოსებიც ერთხმად ამასვე ადასტურებენ.

მაგრამ კოლხეთის მიწაწყლის დიდ ღირსებასთან ერთად, საქართველოს ამ ნაწილის ბუნებას თავისი დიდი ნაკლიც ჰქონდა, რომელიც ბერძენთა მწერლებსაც არ გამოჰპარვიათ და მკვერმეტყველურად აღწერილიც აქვთ.

ჰიპოკრატეს (450—377 წ. ქ. წ.) ცნობით მდ. ფაზისის, ანუ რიონის მიდამო მდებარე ქვეყანა ჭაობიანი, ცხელი, ნოტიო და ტყიანი იყო. იქ წლითი წლობამდის ყოველთვის დიდი, ხშირი წვიმები სცოდნია. ამასთანავე ფაზისის მდორე მიმდინარეობა ჰქონდა და აორთქლებული წყალი ხშირი ბურუსით ჰფარავდა ქვეყანას. ამის გამო ჰაერი აქ მძიმე და ნოტიო იყო. ჰავა ერთგვარი იცოდა და იშვიათად იცვლებოდა. ჩვეულებრივ თურმე უფრო სამხრეთის ქარი ქროდა ხოლმე, ჩრდილოეთის გამაგრილებელი ქარი-კი იშვიათი ყოფილა და არც სიძლიერე ჰქონია. ამას ერთვოდა ერთი, კენქრონად წოდებული, ადგილობრივი ქარი, რომელიც თურმე ძლიერ ცხელ და უსიამოვნო ქარად ითვლებოდა (*Hippocratis et aliorum medicorum veterum reliquiae*, ed. Fr. Zach. Ermerins vol. I, 22=ლათინურ SC I, 58—59). ამგვარად, რაკი ძლიერი გამაგრილებელი ქარი იქ არ ქროდა, ცხელი, მძიმე და ნოტიო ჰაერი და ბურუსი ჰშხამავდა ქვეყანას.

ბუნების ამგვარი პირობების გამო, ხალხს ჭაობიან ადგილებში უხდებოდა ცხოვრება. მათი ხის, ან ლერწმისაგან დაწნული სახლებიც ჭაობებში იდგა. ამიტომ ამ ადგილებში იმდენად ფეხით არ უხდებოდათ სიარული, რამდენადაც მთლიანი ხისგან გაკეთებულ ნავში ჯდომა და იქ ბლომად მყოფ არხებში ნავით სიარული.

ამავე მიზეზის გამო იძულებულნი იყვნენ თბილი, დუბელა, მზისაგან აყროლებული და წვიმით შეზავებული, დამპალი წყალი ესვათ. ამიტომ ხალხი აქ გარეკნობითაც განირჩეოდა თავისი მაღალი და მსუქანი აგებულობით, ისე რომ არც სახსრები და არც ძარღვები ემჩნეოდათო. ხმა სხვებზე უფრო ბოხი ჰქონდათ. კანსაც, ყვითათი დაავადებულების გამო, მოყვითანო ფერი ედო. ფიზიკური მუშაობის ატანაც უძნელდებოდათ.

ჰიპოკრატეს სიტყვით ასეთი ჰავის გავლენა სასოფლო მეურნეობასაც ემჩნეოდა და ყოველგვარი ხილი, რაც-კი იქ მოდიოდა, ბუნების ზემოაღწერილი პირობების გამო, ხეირიანი ვერ გამოდიოდა: თონთლო იყო და ჰავის სინოტიეს გამო კარგად და წესიერად ვერ მწიფდებო (Hippocratis et aliorum medicorum veterum reliquiae, vol. I, 22=ლ. I, 58—59).

ქართველ ისტორიკოსებსაც აღნიშნული აქვთ დასავლეთი საქართველოს ბუნების მავნე თვისებები. გ. მერჩულის სიტყვით მაგ. აფხაზეთის „მიწასა ზედა... სულისაგან ხორშაკისა მაკუდინებელისა“ ჰაერი მოწამლული იყო და ადამიანს იქ ცხოვრებას უძნელებდა (ცა გვლ ხნძთლსა, კგ). საერთოდ ისე ითვლებოდა და ამბობდნენ ხოლმე, რომ „ქუეყანა ესე ხორშაკეული არს“-ო (ცა გი მთწმდლსა 323).

მცხოვრებთა ჯანმრთელობისათვის ლიხთიმერეთის ჰაერის მავნე თვისებას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც უჩივის. მისი სიტყვით საქართველოს სხვა ნაწილებთან შედარებით სხვადასხვა „სენთა მიერ განცდილთ და ხილვად საძნაურთა... ზრდის უმეტეს სხვათა ქუეყანათა ქუეყანაჲ ქუთათისა“ (ცა მწესა დვთსი *555, გვ. 323).

მერმინდელ წყაროებშიც, მეტადრე იტალიელ მისიონერთა აღწერილობაში, დასავლეთი საქართველოს ზოგიერთი თემის ბუნების უარყოფითი თვისებები სასოფლო მეურნეობისათვის ხაზგასმით არის დადასტურებული. მაგ. არქ. ლამბერტიც ამბობდა: სამეგრელოში „სათესად მთელი ქვეყანა ვარგა, თუმცა მეტის-მეტის სინოტიეს გამო, რომელიც ალპობს თესლს, მიწა იმდენს მოსავალს არ იძლევა, რამდენსაც ასეთი მიწა სხვაგან მოიტანდა“-ო (სამეგრ. აღწ. 56).

ამავე იტალიელი ავტორის სიტყვით, მთელ სამეგრელოში „სინოტიეს გამო... ცუდი ბალახი სწრაფად იზრდება და ამისთვის დიდი შრომაა საჭირო მის მოსასპობად. თუ ბალახს რამდენიმე დღეს დასცალდა ზრდა, ისე იმატებს, რომ სულ გააქრობს ნათესს. ამიტომ მიწიდან თავს იჩენს თუ არა ღომი, მაშინვე გამოთოხნა სჭირდებაო (არქ. ლამბერტი, სამეგრ. აღწერ. 57).

მაგრამ ყველა ამ უარყოფითი ცნობების გადაკითხვის დროს უნდა ახსოვდეს ადამიანს, რომ ზემომოყვანილ წყაროებში მთელ დასავლეთ საქართველოზე არ არის საუბარი. ჰიპოკრატე რიონის მიდამოებისა და უეჭველია ზღვის სანაპიროებზე ლაპარაკობს, დანარჩენ ავტორებსაც უმთავრესად ლიხთიმერეთის, მეტადრე აფხაზეთისა და სამეგრელოს, დაბლობი და ჭაობიანი ადგილები აქვთ ნაგულისხმევი. ამგვარადვე „ქუთათისის ქუეყანა“-ც ზოგადი მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი, მაგრამ განსაზღვრულ მავნე ადგილებს უნდა ჰკულისხმობდეს. ამიტომ დიდი შეცდომა იქნებოდა, თუ რომ იქ დახატულ სურათს მთელი დასავლეთი საქართველოს მაშინდელი ბუნების დამახასიათებლად მივიჩნევდით.

თვით ამ ჯანმრთელობისათვის მავნე და მეურნეობისათვის ზოგიერთი უარყოფითი თვისების მქონებელ კუთხეებსაც ზამთარში, თბილი და საღი ჰაერის წყალობით, ეტანებოდნენ ხოლმე და ვისაც შეეძლო, ზამთარს იქ ატარებდა ხოლმე. საქართველოს მეკუეები, მაგ., ზამთარში აფხაზეთში გადადიოდნენ ხოლმე, იქვე გადაჰყავდათ საპატიო სტუმრებიც. ასეთივე კარგ საზამთრო ადგილად, სადაც ადამიანს „დაზამთრება“ და კარგად „განსვენება“, დასვენება შეეძლო, სამეგრელოს ბარიც ითვლებოდა. გ. ხუცეს-მონაზონს მოთხრობილი აქვს, რომ, როდესაც გ. მთაწმიდელი ბაგრატ მე-IV თხოვნით ბიზანტიიდან სამოღვაწეოდ საქართველოში მოვიდა, რაკი „მოწევნულ-ცა იყო ჟამი ზამთრისაჲ“, ამიტომ ბაგრატ მეფე „ჩუეულებისაებრ თვისისა წარვიდა აფხაზეთად“ და ამავე დროს სთხოვა, „აწვა ბერსა (ე. ი. გ. მთაწმიდელს) წარსლვად, რათა მუნ დაიზამთროს და განისუენოს“, რათგან „არს ქუეყანა იგი ბარი და ტფილი“-ო. ჭყონდიდამდის რომ მისულან, ჭყონდიდელ ეპისკოპოსს გ. მთაწმიდელი აღარ გაუშვია და დასაზამთრებლად და დასასვენებლად თავის-

თან დაუტოვებია და „ზამთარი მუნ დავყავით“-ო, ხოლო ბაგრატ „მეფე სრულიად აფხაზეთს შთასლვად წარემართა“-ო (ც^ა გ^ი მთ^აწმდლსა 320).

საუკეთესო საზაფხულო ადგილებად ძველად ქართლის მაღლობი თემები და კლარჯეთში მდებარე სოფლები ითვლებოდნენ, სადაც სალი მთის ჰავა იცოდა და თანაც უხვი მწვანე მცენარეულობა იყო. გ. ხუცეს-მონაზონს აღნიშნული აქვს, რომ „შემდგომად ზამთრისა“ აფხაზეთითგან, სადაც ბაგრატ მე-IV დასაზამთრებლად ჩასული იყო, „აღმო-რა-ვიდა... მეფე ქართლადვე, მოუწოდა ბერსა (გ. მთაწმიდელს, რომელიც ზამთარში ჭყონდიდში იმყოფებოდა) წინაშე მისსა, მისცა ადგილნი შუენიერნი, ლავრანი დიდებულნი, განსასუენებლად და საყოფელად მისად: პირველად ნეძვ ქართლსა შინა და შემდგომად მცირედისა შატბერდი, დიდებული ლავრა კლარჯეთსა შინა“ (ც^ა გ^ი მთ^აწმდლსა 320).

აფხაზეთსა და იმერეთში აჯამეთის ტყე საუკეთესო საზამთრო და შემოდგომის სანადირო ადგილებად იყო მიჩნეული და მონადირეობისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. გიორგი მე-III, მაგ., ჩვეულებრივ „უამსა ზამთრისასა... მოინადირის... ქუეყანა... აფხაზეთი“-ო (ისტ^რნი და აზ^მნი *610, გვ. 382).

ხოლო დავით აღმაშენებელზე მის ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს, რომ მეფე „სთუელთა გარდავიდა გეგუთს, ინადირა, გაისუენა“-ო (ც^ა მფ^სა დ^ვთსი *543, გვ. 310). ასევე ყოფილა თამარის მეფობაში, როდესაც წესად ჰქონიათ, რომ „უამ გარდვიდიან აფხაზეთს, განაგნიან საქმენი მანდაურნი და მოინადირიან კეთილი იგი სანადირო გეგუთი და აჯამეთი“-ო (ისტ^რნი და აზ^მნი *706, გვ. 509).

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი, მესხეთი, ბუნებრივი თვისებათა მიხედვით ორ ზოლად იყოფებოდა. არსიანის ქედის დასავლეთით ზღვის სანაპირო ზოლი მდებარეობდა, რომელიც აჭარას, შავშეთსა და კლარჯეთს შეიცავდა. არსიანის ქედის აღმოსავლეთით-კი უკვე კონტინენტური თვისების მქონებული მეორე ზოლი იწყებოდა, რომელიც სამცხის, ჯავახეთისა, არტაშანისა, კოლასი და ტაოს თემებს შეიცავდა.

ამ ორ ზოლთაგან დაწვრილებითი აღწერილობა ზღვის სანაპირო ზოლის მიწა-წყლისა და ჰავისა მოგვეპოვება. ქართულ ძველ წყაროებში ამ ზოლის ნიადაგი სასოფლო მეურნეობის თვალთსაზრისითაც კარგად არის დახასიათებული.

გ. მერჩულის სიტყვით, გრ. ხანძთელს აფხაზთა მეფესთან და ადგილობრივ ხელისუფლებთან საუბრის დროს შავშეთ-კლარჯეთის მიწა-წყლის თვისებები ასე აუწერია: „ყოვლით კერძო მოზღუდვილ არიან მათა მიერ და კევნებისა და წყალთა მათგან საშინლად ძნელოვანთა ადგილთა“.. (ც^ა გგ^ლ ხნ^ძთლსა, კდ). კლარჯეთში „მორტყმულ არს ერთ კერძო მთაჲ იგი და ერთ კერძო შავშეთისა დიდთა წყალთა შეკრებისა გარემოსლვაჲ გარემოადგს ზღუდის სახედ უძრავისა“-ო (იქვე).

ამ მთებითა და წყლებით მოზღუდვილი ქვეყნის ნიადაგის ზედა ფენა ქვიშიანი იყო, უხვი მცენარეულობით მოსილი: მას „შეშაჲ... უნაკლულოდ აქუს აღმოცენებულ ქვშათა მათ შინა, ურიცხვ მალნარნი“ ამკობდენ მისი მთების ფერდობ-მწვერვალებს (იქვე, გვ. კდ). სწორედ ეს „მალნართა სიმრავლჳ ურიცხვ“ (იქვე, გვ. იზ) ამშვენებდა ამ კუთხეს.

უხვად დაჯილდოვებული იყო ეს მხარე საუცხოვო სასმელი წყლითაც: „აქუს მას წყაროჲ მდიდრად გამომდინარჳ, შუენიერი, გრილი და ჰამოჲ“ (იქვე, გვ. იზ). მაგრამ ერთი წყარო-კი არა, არამედ მას „უნაკლულოდ აქუს... სიმრავლჳ წყალთა ჰამოთაჲ“ (იქვე, გვ. კდ).

ბუნების მშვენიერებასთან ერთად ამ კუთხეს ჰავაც საუცხოვო ჰქონდა: „მზისა მცხინვარებითა და ჰაერის შეზავებიდა“ ყოველმხრივ შემკობილი ქვეყანა იყო. რაკი იგი იყო „ქეთილად შეზავებულ მზისაგან და ჰაერისა“ ისე, რომ „არცა ფრიადი სიცხჳ შესწუავს მათ და არცა გარდარეული¹ სიციჳ შეაურვებს“ იქაურ მცხოვრებლებს. მზისა, სითბოსი და სიცივის ზომიერი განაწილება საქართველოს ამ კუთხეს „ბუნებით ერთგუამ“-ად ჰხდოდა და მისი ჰაერი, გრ. ხანძთელის მოწმობით, ყოველთვის „განწესებით დგას თვსსა საზღვარსა“ და იქაურობა „უნოტიოჲ, უხორშაკოჲ, უმიწოჲ, მზუარჳ“ იყო იმდენად, რომ „კაცთა ნახჳნი ფერხთანი არაოდეს თიკიან იქმნებიან სლვასა მათსა“-ო (იქვე, გვ. კდ).

ასეთ მდიდრად დაჯილდოვებულსა და მომხიბლავ ქვეყანასაც ჰქონდა თავისი ნაკლი. მეტისმეტად მაღალი და უაღრესად დაქანებულ-ფერდობებიანი მთების სიმრავლის გამო, სასოფლო მეურნეობისათვის გამოსადეგი ადგილები იმდენად ცოტა იყო, რომ გრ. ხანძთელი თურმე ამბობდა კიდევ: „შავშეთ-კლარჯეთში „არა არს სათიბელი ქუეყანაჲ, არცა ყანაჲ საკნავი“-ო (იქვე, გვ. კდ), „სათესავი ყანაჲ და სათიბელი ქუეყანაჲ რაჲთურთით არა არს, არცა იქმნების ღირღლოვანთა მათ ფიცხელთა მწუერვალთა მათ ღადოთაჲსა“-ო (იქვე, გვ. იზ). ამგვარად, გრ. ხანძთელი ამტკიცებდა, რომ ბუნებრივი პირობების გამო საქართველოს ამ ორი თემის მაღლობებზე სახნავ-სათიბები არც შეიძლება ყოფილიყო.

მწვერვალებზე მდებარე ადგილებში სხვაგნითგან მოზიდული სურსათის ატანა უხდებოდათ ხოლმე. ხოლო რაკი ამასთანავე ამავე გეოგრაფიული თვისებების წყალობით ეს კუთხე საერთოდ, მეტადრე-კი მაღლობი ადგილები, ძნელი მისადგომი იყო, რათგან, „არს იგი უგზო და მიუვალ“ (იქვე, გვ. კდ), ამიტომ სურსათის მიტანა ძნელი იყო ისე, რომ „დიდითა შრომითა როჭიკისა² მისლვაჲ აქუს კარაულისა² ზურგითა“-ო (იქვე).

შავშეთ-კლარჯეთში მხოლოდ მებაღეობა-მევენახეობა იყო შესაძლებელი, მაგრამ ესეც მცირე ოდენობითა და დიდი გაჭირვებით. გრ. ხანძთელს აღნიშ-

¹) ე. ი. მოჭარბებული.

²) განმარტება იხ. აქვე საძიებლის დახმარებით.

ნული აქვს კიდევაც, რომ ამ თემის მცხოვრებთ „მცირედ ვენაკნი კირით და ურვით დაუნერგვიან და ეგრეთვე მტილები“-ო (იქვე, გვ. კდ).

მხოლოდ მწვანელობა მოიპოვებოდა უხვად და მრავალფეროვნებით ამ ორსავე თემში: „მხალთა ველისათაჲ არს სიმრავლჳ ურიცხჳ“-ო (იქვე, გვ. კდ).

გ. მერჩულის ზემომოყვანილ საუცხოვო აღწერილობას ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპი კესარიელის მესხეთის უფრო აღრანდელი მოკლე დახასიათებაც უნდა დაერთოს, რომელიც მეორე ზოლს უფრო კარგად უდგება. მისი სიტყვითაც მესხეთი უაღრესად მაღალი და დიდი, მეტად გაუვალი მთებით იყო სავსე, რომელნიც არც მკაცრი თვისებისანი იყვნენ და არც უნაყოფო, არამედ ყოველგვარი სიკეთით იყვნენ აღსავსე. თვით მცხოვრებნიც თავიანთი შრომითა და დახელოვნებული მეურნეობით ბუნების თვისების საუკეთესოდ გამოყენებას ახერხებდნენ (de bello Gothico IV, 2, § 25—26).

მაგრამ მესხეთის ამ აღმოსავლეთ ნაწილს ზამთარში მეტად ცივი და მკაცრი ჰავა ჰქონდა. მაღლობი მდებარეობის წყალობით აქ ზაფხულში, მეტადრე ჯავახეთს და კოლა-არტაანში საუცხოვო ბალახი იცოდა და მშვენიერი საძოვრები იყო, რომლითაც საქართველოს სხვა თემების მესაქონლეებიც სარგებლობდნენ.

აღმ. საქართველოს შუაგული, ქართლი და მოსაზღვრე თემი კახეთ-კუხეთი, ანუ ჰერეთი თუმცა აგრეთვე მთებით მოზღუდვილს, უხვი მცენარეულობით მოსილ ქვეყანას წარმოადგენდა, რომელსაც ორი დიდი მდინარე, მტკვარი და ალაზანი, ჰრწყავდა (სტრაბონის Geographica Lib. XI, Cap. II, 2), მაგრამ ლიხთ-იმერეთისაგან თავისი შედარებით მშრალი ჰავითა და საერთოდ უნოტიონიადანით განირჩეოდნენ.

მტკვრის გასწვრივ იბერიის შუაგულში მდინარის მი-და-მო გადაჭიმული ველი (პარსი) იყო (იქვე) და არის ეხლაც ისევე, როგორც ალაზნის გასწვრივაც ალაზნის ველი მდებარეობს.

კახეთისა და მეტადრე ქართლის ჰავის შედარებითი სიმშრალიადა მიუხედავად, ზოგან აქაც სინოტიე საგრძნობი იყო. სახელდობრ, მეტადრე ჰერეთის ერთი კუთხე ყოფილა მოქარბებული ნოტიობითა და მავნე ჰავით განთქმული. იაკობ ხუცესს ამ ადგილზე ნათქვამი აქვს: „ეთმსა ზაფხულისასა ცეცხლებრ შემწული იგი მკურვალებაჲ მზისაჲ, ქარნი ხორშაკნი და წყალნი მავნებელნი“ საქართველოს ამ კუთხეს აუტანელად ჰხდიდა. ჰავისა და წყლის ასეთი მავნე თვისებების გამო „მკვდრნიცა მის ადგილისანი სავსენი“ იყვნენ „სენითა“, „ჩარადოვანნი, პირ-მსივანნი და დღემოკლედ ცხორებულნი“. ასეთ საშინელ დამცდედ ადგილას მოსახლეობას, უეჭველია, დიდი ზიანი უნდა მოსვლოდა და იაკობ ხუცესსაც აღნიშნული აქვს, რომ „მოხუცებულნი არავინ არს მათ ქუეყანათა“-ო (წმბჲ შუშანიკისი, ს. გორგაძის გამ. გვ. 17, —საქ. სამოთხე, გვ. 189).

ძველი დროითგან მოყოლებული იბერია, ანუ ქართლ-კახეთი თავისი ნაყოფიერებითა და საუცხოვო ბუნებით იყო განთქმული. აღსანიშნავია, რომ ალბა-

1) ამ სიტყვის განმარტება იხ. ქვემოთ საძიებლის დახმარებით.

ნეთთან ერთად იბერიასაც სტრაბონი კუთხეულ ქვეყანად სთვლიდა, რომელიც ბუნებისაგან ყოველივე ღირსებითა და სიკეთით უზვად იყო დაჯილდოებული.

მცენარეულობითაც კარგად შემოსილი იბერია და ხშირი და კარგად დაცული ტყეების წყალობით ძველად ქართლში ჰავაც უკეთესი უნდა ყოფილიყო და მდინარეების დონეც წელიწადის დროთა განმავლობაში ისეთი ცვალებადი არ უნდა ყოფილიყო, როგორც ეხლა, როდესაც უტყეობის გამო მდინარეთა სათავეებში თოვლის სწრაფი დნობა, ან ხშირი ავდრები, ხანმოკლე, მაგრამ სახიფათო წყალდიდობას იწვევს, რომლის შემდეგად მდინარე მალე პატარავდება და სარწყავი წყლის ნაკლებობა მეტად საგრძნობი ხდება.

რამდენად შეცვლილია წინანდელთან შედარებით ქართლის ბუნება იქითგანაც შეიძლება აღამიანმა წარმოიდგინოს, რომ ძველად ტფილისის მიდამოები და მახლობელი მთები ხშირი ტყით იყო მოჟუენილი და მტკვარსა და ალაზანზე ნაოსნობა იყო გაჩაღებული.

კახეთიც, ჯუანშერის სიტყვით, „ტყე იყო შეუვალი მტრისა მიერ“, მაგრამ უმთავრესად იქ, სადაც სანაპიროები და მთები იყო, რათგან საერთოდ ეს თემი კარგად იყო დასახლებული და „სავსე იყო... სიმრავლითა კაცთათა ვიდრე ნოსორამდე“-ო (ცა ვბტნგ გრგსლსჲ * 394, გვ. 181).

მაგრამ ჯერ კიდევ სტრაბონსაც ჰქონდა აღნიშნული, რომ აღმ. საქართველო, იბერია, სასოფლო მეურნეობის თვალთსაზრისით ორ ზოლად იყოფებოდა: ბარად (αἱ πεδιάς), რომელიც მიწისმოქმედებასა და საქალაქო კულტურას მისდევდა, და მთად (ἡ ὄρευσ), რომლის მოსახლეობას, რასაკვირველია, არც ისეთი ნაყოფიერი ადგილები ეკავა და სახნავი მიწების სიმცირეც აწუხებდა, ამიტომ მიწისმოქმედებასაც უფრო ნაკლებ მისდევდა და ვაჟკაცურ ზნე-ჩვეულებასა და ლაშქრობასაც ეტანებოდა (Geographica Lib. XI, cap. III, 3 და cap. II, 19).

საქართველოს სხვა თემებსავე, ქართლსაც ჰქონდა თავისი განთქმული სანადირო ადგილები. ამათგან სხვებზე უფრო ცნობილი „ქართლისა ჭალაქნი“ და ნაქარმაგვეი ყოფილა, რომელიც დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლისას თურმე „აღსავსე იყო ირმითა და ეშუთა მიერ“ (ცა მფსა დვთსი * 521, გვ. 288). როგორც ისტორიკოსის სიტყვებითგან ჩანს, ქართლის შუაგულში ეშვთა სიმრავლე ქვეყნის სელჩუკიანთაგან აოხრების სამწუხარო შედეგი იყო და მერმე, როდესაც საქართველო გაძლიერდა და მოშენდა, იქ, რა თქმა უნდა, ასეთი ნადირის სიუბზე უკვე შეუძლებელი იქმნებოდა. მაგრამ რამდენადაც ნადირობას მაშინ მარტო კერძო გასართობის თვისება არ ჰქონდა, არამედ სამხედრო ვარჯიშობის მაგიერი იყო და ბეგარავით სახელმწიფო ვალდებულებას წარმოადგენდა, სანადირო ადგილებსაც მზრუნველობა რა აკლდათ და სათანადოდ იყვნენ დაცულნი.

შემდეგ აღსანიშნავია, რომ მთელი სივრცე გადაჭიმული „ტფილისითგან ბარდავადმდე და ივრის პირთა“ საუცხოვო საზამთრო საძოვარს წარმოადგენდა: „ამათ შეუნიერთა ადგილთა საზამთროთა... შინა ზამთარსა, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა, ითიბების თივა და აქუს შეშა და წყალი უხუებით და მუნ

არს სიმრავლე ნადირთა თვთოსახეთა და საზუებელი ყოველი“-ო (დავით აღმაშენებ. ისტორიკოსი, ცა მფსა დთსი * 529, გვ. 296). ამის წყალობით იქ ყოფილა. „შუენიერნი აღგილნი საზამთრონი“ საქონლისათვისაც, საუცხოვო სათიბებიც არსებობდა და შესანიშნავი უხვი სანადიროც.

მაგრამ ზაფხულში იქ ყოფნა მეტისმეტი სიცხისა და მავნე ჰაერის გამო ძნელი იყო.

გაცილებით უფრო მძიმე პირობები ყოფილა გარეჯის უდაბნოში, სადაც გაზაფხულზე „მდელონი“ და სხვადასხვანაირი „მწუანილნი“ უხვად იყო ხოლმე (ცა დთ გრჯლსა : საქ. სამ. 271), მაგრამ ზაფხულში ყველა მცენარეები მზისაგან „დამკნარნი და მწუარნი“ იყვნენ (იქვე, 271) და ცხოვრების აღარავითარი სახსარი აღგილობრივ აღარ მოიძებნებოდა. ამას ზედ სრული უწყულობა ერთვოდა, მძიმე, შეიძლება ითქვას, ადამიანის მტანჯველ ტვირთად, ისე რომ წვიმის წყლის გარდა იქ სხვა არავითარი სასმელი წყალი არ მოიპოვებოდა. ზამთარიც გარეჯაში ხშირად სუსხიანი იცოდა და იცის ეხლაც, რაც ამ კუთხეს მართლაც ნამდვილ უდაბნოდ ხდიდა.

ამგვარად საქართველოს მიწა-წყალი უაღრესად მრავალფეროვანი და მეურნეობის სხვადასხვა დარგისათვის გამოსადეგი იყო. ნოტიობის სიჭარბის გამო სარწყავი მიწები დასავლეთ საქართველოში არ იყო, ან ცოტა მოიპოვებოდა. პირიქით, აღმ. საქართველოს ნიადაგისა და ჰაერის შედარებითი სიმშრალის გამოისობით ბევრგან ნიწის მორწყვა აუცილებელი იყო და სასოფლო მეურნეობაშიც სარწყავ-ურწყავ მიწებსა და სარწყავ რუებს აქ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მინიჭებული.

რაკი, როგორც ზემომოყვანილი ამონაწერებითგან ჩანს, ძველ საქართველოშიც სასოფლო მეურნეობა რამდენიმე დარგად იყო დაყოფილი და თანამედროვე აგრონომიასა და სასოფლო მეურნეობაშიც დარგებად დანაწილება ძირითად დებულებას წარმოადგენს, ამიტომ საქართველოს სასოფლო მეურნეობა ჩვენც დარგებისდა მიხედვითვე გვექმნება განხილული.

დარბი პირველი. საველე მეურნეობა, მემინდვრეობა.

თავი პირველი. ხანა და ხნული.

მესაქონლეობის შემდგომ და მესაქონლეობასთან ერთად საველე მეურნეობა სასოფლო მეურნეობის უძველეს დარგს წარმოადგენს. თავდაპირველად, რასაკვირველია, მესაქონლეობას უფრო მისდევდა ადამიანი, მაგრამ ბინადრობის მოკიდებასთან ერთად თანდათანობით საველე მეურნეობა ადამიანის სასოფლო მეურნეობის მთავარ დარგად იქცა, რომელზედაც მისი კეთილდღეობა უმკიდროესად იყო დამოკიდებული. ამიტომ სასოფლო მეურნეობის ისტორიის განხილვა საქართველოში ბუნებრივად საველე მეურნეობის განხილვით უნდა დაეწყოს.

„ქვეყანაჲ“, მიწა, ზოჯჯერ და ზოგან დაუმუშავებლივაც იძლეოდა მცენარეულობასა და ნაყოფს, ჩვეულებრივ-კი მხოლოდ საგანგებოდ დამუშავების შემდგომ. დაუმუშავებელი მცენარე თავისი თვისებით ველური იყო და ამას გარდა „ნებისთ აღმოსრული“ ეწოდებოდა, რაც *აღმოსრული* *აღმოსრული*-ს ბერძნულად, ლათინურად *sponte in agro nascentia*-ს, სომხურად-კი *ჩნ.բնիկ*-ს უდრიდა (ლევითელთაჲ 25₁₁) და ავტომატურად, თავისით აღმოცენებულს ჰნიშნავდა.

მიწის დამუშავება, „ქუეყნის მოქმედებაჲ“ ნიადაგის გადაჩიქვით და გადაბრუნებით იწყებოდა. ამას „კნვაჲ“ და „მოკნვაჲ“ ერქვა. პირველი მიმდინარე, ჯერ დაუშთავრებელი, მოქმედების გამოძახატველი იყო, მეორე უკვე დამთავრებულს აღნიშნავდა: „სრულსა დღესა ჰგულავს... კნვაჲ (ესაიაჲსი 28₂₁), „ყოველი მთა მოკნვით მოიკნას“ (იქვე, 7₂). ბერძნულში *ἀροτριάζω*-ა ამ აღდილას და სომხურში *հերկիմ*-ია.

მიწის დამუშავებელს „მკნველი“ ერქვა: „ჰგულავს მკნველსა კნვაჲ“ (ესაიაჲსი, 28₂₄₋₂₅), ბერძნული *ἡ ἀροτριώ*-სა და ლათინური *arans*-ის შესატყვისობით.

ხვნის შედეგს, მოხნულ მიწას „კნული“ ერქვა (2 მეფ. 23₁₁). ასე აქვს ს. ორბელიანს აღნიშნული, ბაქარის გამოცემაში-კი აქსწერია: „კერძო აგარაკისა“, რაც უდრის ბერძნულს *κῆρος* *ἡν ἄγριον*, ლათინურად *ager*. სომხურში-კი ნათარგმნია *վիճակ անդի*. ყველა მთარგმნელს აგარაკი, ველი აქვს დასახელებული. მაგრამ ცხადია, რომ საბას ხელთ ქართული დაბადების სხვა რედაქცია ჰქონია, რომელშიც ამ ალაგას აგარაკისა და ველის მაგიერ „კნული“ წერებულა. ქართველ მთარგმნელს ამ შემთხვევაში დედანი სიტყვა-სიტყვით-კი არ გადმოუთმარგმნია, არამედ ტერმინი ტექსტის აზრის მიხედვით შეურჩევია.

სახვნელი იარაღისაგან ხვნის დროს გავლებულ კვალს ძველ ქართულში „ორნატი“ ეწოდებოდა. მარტკრის მოთხრობილი

აქვს, რომ შიოს სამოღვაწეოდ გასტუმრების წინ იოანე ზედაზნელმა უთხრა: „დასდევ ხელი ერქუანსა და უკანა არ მხედველობდი, არამედ კეთილად წარმართე ორნატი შენი“-ო (საქ. სამ. 223).

ამ ტერმინის მნიშვნელობის ზედმიწევნით გამორკვევა ნათარგმნი თხზულებების საშუალებით შეიძლება. ეს ტერმინი დაბადების ქართულ თარგმანშიც არა ერთგან გვხვდება. ფსალმუნთა 64₁₀-ში, მაგ., ნათქვამია: „ორნატნი მისნი (ე. ი. მოხნული მიწის) დაათურვენ“-ო.

ამას გარდა „ორნატი“ ნახმარია იობის 39₁₀-შიც, სადაც სწერია: „შეჰკრა თუ აჰეურიტა უღელი მისი და განგზიდნოს შენ ორნატმან ველთა ზედა“-ო. ორნატი ბერძნულ ზღაპარში უდრის, სომხურს *ահու*-ს, რომელნიც კვალს, ხნულის კვალსა ჰნიშნავს. ლათინურად *rivus*-ია პირველ შემთხვევაში, რაც რუს ჰნიშნავს, და *gleba* (მეორე შემთხვევაში), რომელიც ნამდვილად ბელტს უდრის.

ამგვარად ნათარგმნი თხზულებების მიხედვითაც ირკვევა, რომ საბა ორბელიანი მართალი იყო, როდესაც ორნატის განსამარტავად თავის ლექსიკონში სწერდა: „საკვენელთა მიერ გაკუთლული“ არის-ო.

ეს ტერმინი მე-XI ს. ისტორიკოსს, გ. ხუცეს-მონაზონსაც აქვს ნახმარი. მისი სიტყვით გიორგი მთაწმიდელის თვით სახელიც-კი მის „სულიერსა მუშაკობასა... წინასწარ აუწყებდა, რამეთუ ორნატთა ეკლესიისათა მის მიერ მუშაკობად მოასწავებდა, რამეთუ ბერძულითა ენითა გიორგი მუშაკად გადმოითარგმნების“-ო (გვ. 286), ან კიდევ: ბავშობისას გიორგიმ, „ვითარცა ქუეყანამან, კეთილი თესლი სწავლულებისა შეიწყნარა ორნატთა შინა სულისა თვისისასა“-ო (გვ. 291).

შემდეგში ეს ტერმინი, ან სრულებით ჰქრება, ან მნიშვნელობა ეცვლება. მაგრამ ჯერ კიდევ მე-XIII ს. დამდეგს ეს სიტყვა ისევ წინანდელი მნიშვნელობით იხმარებოდა. თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: „ყრმანი მემროწლენი განპებასა შინა ორნატთასა თამარის ქებასა მელექსეობდიან“-ო (ბასილი ეზოს-მოძღვარი). ე. ი. მიწის მხვნელნი სახნავის კვლების გაპობის დროს, საყანე ადგილს ხენის დროს შემოძახილ სიმღერაში თამარის ქებას ურთავდნენ.

მოსახნავად განკუთვნილსა, თუ ნახნავ-ნათეს მიწას ეწოდებოდა „ყანაჲ“: „უკუეთუ განუტეოს ცხოვარი და მოაძოოს ყანაჲ... უმჯობესი ვენაკი მისცეს მას“ (გამოსვლათაჲ 22₃). აქითვან ცხადია, რომ ყანად ნათესი იგულისხმებოდა.

მაგრამ „ყანაჲ“ ისეთ სახნავ ადგილსაც ჰნიშნავდა, რომელიც დათესილი არ იყო: „ექუს წელ სთესო ყანა შენი“ (ლევითელთაჲ 25₃). მაშასადამე, სახნავსაც უდრის. ბერძნულად აქ *ἀγρός*-ია, ლათინურად *ager*, სომხურად *ահդ*-ია. ბერძნულად სახნავ მიწას, ხნულსა და მამულსა ჰნიშნავდა, ლათინურად მინდორს, ველს და სომხურადაც ველს.

სწორედ ამგვარი სახნავის მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას შემდეგ გეოგრაფიულ სახელებშიც: დოლის ყანა (სოფელი, იხ. ცაგვლ ხნძთლსა, ლა), ლამისყანა (სოფელია ქსნის ხეობაში) და სხვა.

ვითარცა სახნავი მიწა, „ყანა“ შეიძლება სხვადასხვა ზომისა ყოფილიყო ამიტომ მისი სიდიდის აღსანიშნავად საზომს ასახელებდნენ ხოლმე, მაგ., ათონის ქართველთა მონასტრის აღაპებში სწერია: „ხუთასისა მოდისა ყანაჲ შეჰმატა სყიდვით“ მონასტერსაო (ათ. აღ. 244, § 112). რაკი ეს ცნობა უცხოეთში მდებარე სავანეს ეხება, სწორედ ამიტომ უნდა იყოს აქ საზომად „მოდის“ დასახელებული. ცნობებში საქართველოს შესახებ, ამავე მიზნით, რასაკვირველია, ქართველთა შორის ჩვეულებრივ გავრცელებული საზომები იხსენიება.

სახნავი მიწისავე მნიშვნელობით ძველ ქართულ მწერლობაში, ნათარგმნ-შიცა და ორიგინალურშიც, ტერმინად „ყანობირი“-ც გხვდება. მაგ., რიცხუთა 20₁₇ ნათქვამია: „არა განვიდეთ ყანობირსა შენსა და ვენაკსა შენსა“-ო. ხოლო სახარების ქართულ თარგმანში სწერია: „წარვიდოდა იესუ ღლესა შაბათსა ყანობირსა მათსა“ (მათე 12₁). „თანა წარვიდოდა იგი ყანობირსა შაჟათსა შინა“ (მარკოზ 2₂₃). ეს ამბავი ასეც არის მოთხრობილი: „განვიდოდა თავადი თესულისაგან ყანისა. ხ' მოწაფენი მისნი მოჰქრიდეს თავსა კუილისასა“-ო (ლუკა 6₁). ამგვარად ყანობირი „თესული ყანა“, იყო.

ეს ტერმინი შემდეგშიც იხმარებოდა. სერაპიონ ზარზმელის თანამგზავრს, მაგ., ნათქვამი აქვს: „მივიწიენით კევსა რასმე ღრმასა და უღალსა, რომელსა გოდერძისა ეწოდების და... აღვედით რაჲ თავსა მის კევისასა... ვიკილნეთ მცირენი რამე ყანობირნი და მცირე დაბაჲ“ (ც^ა სრ^{პნ} ზრ^{ზმ}ლს^ა 16—17).

სტეფანე მტბევარის სიტყვითაც „ზღუარსა არტანისასა... პოვნიან თივისა მკრებელნი და მსხუერტელნი ყანობირისა მათისანი“-ო (წმ^ბჲ გობრონისი : საქ. სამ. 396). მაშასადამე, მე-X ს-შიც ყანობირი ჩვეულებრივი ცოცხალი სიტყვა და ტერმინი ყოფილა.

„ყანობირი“ უდრის ბერძნულ $\pi\acute{\alpha}\nu\sigma\tau\alpha\iota$ -ს, ლათინურს sata-ს, სომხურ $\pi\alpha\tau\iota\sigma\tau\alpha\gamma$ -ს. ბერძნული და ლათინური ტერმინი ნათესაა ჰნიშნავს. რიცხვთა 20₁₇-ში ეს სიტყვა ბერძნულს $\pi\acute{\alpha}\nu\sigma\tau\alpha\iota$ -ს, ლათინურს sata-ს ეთანასწორება, რაც ყანასა და საყანეს ჰნიშნავდა.

მე-XII და შემდეგ საუკუნეებში „ყანობირი“, ვითარცა ტერმინი, თანდათან ქრება და მარტო ყანა-ლა იხმარება. მერმინდელსა და თანამედროვე ქართულს შენარჩუნებული აქვს მხოლოდ გეოგრაფიული სახელის სახით, როგორც ზოგიერთი ადგილის სახელწოდება, მაგ., ყანობირი (ქართლში, საჯავახიანოს მთაში) ნასოფლარის სახელია და ყანობი ყ. დუშეთის მაზრაში (5 ვერსიან რუკაზე იხ. 46, 62—00, 42—45). მეგრულად ყანის შესატყვისად „ყონა“ და „ყვანა“ გვაქვს, ჭანურში „ყონა“, „ყონა“ და „ონა“ იხმარება. ჭანური „ყონა“ ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ მეგრულისათვისაც უწინდელი ფორმა უნდა „ყონა“ ყოფილიყო.

რაკი „ყანობირი“ დათესილ ნახნავსა და ნათესს, ყანას ჰნიშნავდა, საფიქრებელია, რომ ამ სიტყვაში უნდა მოხნული მიწის ნათესიანობისა და განაყოფიერების დედა-აზრი ყოფილიყო ჩაქსოვილი. გამოსარკვევია, თუ რა და-

მოკიდებულება უნდა ყოფილიყო ყანასა და ყანობირს შორის? ამ ორი სატყვის მნიშვნელობის მსგავსებისა და შეიძლება ითქვას, თითქმის სრული იგივეობის გამო, მათ შორის მკიდრო კავშირია საკულისხმებელი.

სახნავი მიწის ნიადაგის გახსაკუთრებით კარგი თვისების გამო ზოგი ნა-ქერი საუკეთესოდ ითვლებოდა და აქ.ს გამო „თავ-მიწა“-დ იწოდებოდა (ე. თა-ყაიშვილის Arch. ზეკ. I, 85). ვინმე იოანე ლავასშვილს ნათქვამი აქვს: „მე დიადი მეჭირა, რამეთუ . . . კიდე კ (20) თავნი მიწანი“ მქონდაო (იხ. სა-ფარის მონ. წარწერა იქვე I, 84—85).

ნიკორწმინდის სიგელში ნახმარია ტერმინად „სასეფონი ყანანი“. იქ სხვა-თა შორის ნათქვამია: „შქმერს ვიყიდე შქვლომსგან გლეხი : ა : (1) და სა-სეფონი ყანანი და ფასად მივეც ჯორი : ა : , ცხენი : ა : , ღრაჰკანი კოსტან-ტინატი : გ : (3), კარი : ბ : (2), ფური : ა : “ -ო (ქები II, 48). სასეფო ყანა საკუთარ ყანას ჰნიშნავდა და ისეთ სახნავს ეწოდებოდა, რომელიც ადამიანს თავისთვის, ვითარცა საუკეთესო, განსაკუ-თრებით არჩეული ჰქონდა. ამიტომ „სასეფო ყანა“ იმავე დროს უმჯობეს სახნავს წარმოადგენდა და ჰკულისხმობდა.

ამავე ცნების აღსანიშნავად „ხეფე-ყანა“-ც იხმარებოდა (იხ. საფარის მონასტრის წარწერა : ე. თაყაიშვილის Arch. ზეკ. I, 85).

თავ-მიწის სახელად აგრეთვე ტერმინი „ხუდაბუნი“ ანუ „ხოდაბუნი“-ც იყო. დავით აღმაშენებელს 1123 წ. ანდერძში ნათქვამი აქვს: „მე ხუდაბუნი შემეწირავს მუხრანს წმიდისა სკმონ საკვირვე ლთ-მოქმედისადა, რომელმან სამი-სა დღისა მკუდარი¹ აღმადგინაო“-ო (შიო მლ. საბ. 17 და ანდერძი დ¹თ აღმა-შენებ. 12).

კახა მეჭურჭლეთ-უხუცესის რკონის სიგელშიც სწერია: რკონის მონასტრი-სათვის „მოგუიკსენებია სოფელი ხოვლე ზურითა, ხოდაბუნებითა, ტყითა, ველითა, წყლითა, წისქულითა“-ო (ქები II, 135) და „პატრონისა მწირველსა თხუთმეტი გრივი ხუარბალი ხოდაბუნთაგან მიეცემოდეს“-ო (იქვე II, 136).

„ხოდაბუნი“ სპარსულითგან შემოხიზნული ტერმინი უნდა იყოს, რომლის პირველი ნაწილი „ხუდა“ სპარსული *خدا*-ის შეკვეცილი ფორმა *خ* „ხუდა“ იყოს, უფალს, მფლობელს და მეფეს, ბატონს ჰნიშნავდა, — ხო-ლო მეორე ნაწილი „ბუნ“ *بن* საფუძველს და ნიადაგსა ჰნიშნავს. ამგვარად ხუდაბუნი საუფლო, საბატონო მიწას ჰნიშნავდა.

ს. ორბელიანსაც ეს ტერმინი ასევე ესმის და განმარტებული აქვს: „ხოდაბუნი საბატონო დიდი ყანა“ არისო (ლექსიკ.).

მიწის მოხვნის მიზანი, რასაკვირველია, მართო ნიადაგის გათხრა-გადმო-ბრუნება არ იყო, არამედ მისი გაფხვიერება და გასწორება, რომ თესლს ადვი-ლად ეხარა. ამიტომ, როდესაც „ჰკულავს მკენელსა კნეაჲ“, ის „პირველ ქუე-ყნის მოქმნისა“ თესვას არ შეუდგებოდა (ესაიასი 2824—25). მართალია ბერ-ძნულსა და სომხურ თარგმანებში ამ ადგილას მიწის დამუშავებაზევეა საუბარი და ამის შესაფერისი ტერმინიც არის ნახმარი. ლათინურ თარგმანში ნათქვა-

¹) ნადირობის დროს ცხენითგან ჩამოვარდნის გამო ჰ დღის განმავლობაში უგრძნობლად ყოფნა იგულისხმება.

მია *sarriet humum* გააუხვიერებს მიწას. მაგრამ ქართული ტერმინი „ქუეყნის მოქმნაჲ“, უეჭველია, მიწის მოხვნისავე აღმნიშვნელი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ მოხვნის შემდგომ ნახნავის ბელტების გაფხვიერება-გასწორებისა. ამგვარად, ქართული თარგმანი უფრო ლათინურ თარგმანს უდგება და „ქუეყნის მოქმნაჲ“ ლათინურ *sarrio*-ს, გაფხვიერებას უფრო უდრის. თვით ესაიას ტექსტშიც საქმის ვითარება ასეა ნაგულისხმევი და იქ ნათქვამია: როცა „ჰგულავს მკნეფლსა კნვაჲ“, განა ჯერ თესლს არ დაამხადებს უწინარეს, „პირველ ქუეყნის მოქმნისა, არა ოდეს მოაწრფელის პირი მისი, მაშინ დასთესის“-ო (2824–25).

მიწის ზედაპირის გასწორება „მოწრფელეზაჲ პირისაჲ“ სწორედ იმ „ქუეყნის მოქმნის“ შედეგი იყო, რომელიც თავის მხრით მოხვნას მოსდევდა. პირის მოწრფელება ძველ ქართულში მიწის ზედაპირის გასწორებას ჰნიშნავდა და ბერძნული ტექსტის ἡ ἀμλίσω-ს, ლათინურის *adaequo*-ს უდრის, რაც აგრეთვე მოსწორების აღმნიშვნელი იყო. სომხურად *գակղիմ*-ი პწერია, რომელიც გაფხვიერებას ჰნიშნავდა.

მიწა, რომელსაც ზედაპირი მაგარი ჰქონდა და რომელიც არას დროს არ მოხნულა, ან რომელსაც მიტოვებისა გამო ნიადაგი კვლავ გაუმაგრდა და უხნავს დაემსგავსა, „კორდი“ ქუეყანის, ანუ მიწის სახელს ატარებდა: „ათასნი ვენაკნი ათასთა სიკილათანი კორდად იყუნენ და ეკლად... რ კორად და ეკლებ იყოს ყოველი ქუეყანა“ (ესაიასი 723–24). ს. ორბელიანს ესაიას 5^ე მიხედვით „კორდი უნამუშავრო მიწა“-დ აქვს განმარტებული. მიწის ამგვარი თვისებების აღსანიშნავად „სიკორდეჲ“ იხმარებოდა: „იყოს სიკორდისაგან და ეკლისა საძოვარ ცხოვითა და დასათრგუნველ ზროხისაჲ“ (იქვე 7^ე).

ქართული „კორდი“ ბერძნული ტექსტის ἡ χερσὶ-ს უდრის და სომხურს *խոյան*-ს, *խոյանուցիալ*-ს. ბერძნულად „ქერზოს“ მტკიცეს, ზამს, უნაყოფოს, ცარიელს, მწირსა და მყარ მიწას, ხმელსაც ჰნიშნავდა, სომხური „ხოპანი“ კიდევ უხნავსა და ცარიელს ეწოდებოდა.

ქართულ ტერმინს „სიკორდე“-ს ამგვარადვე შესატყვისი განყენებული ტერმინი ბერძნულსა, ლათინურსა და სომხურს ტექსტში არ მოეპოვება.

აღსანიშნავია, რომ ქართული კორდისა და სიკორდის სრული შესატყვისობა არც ებრაულ ტექსტშია, ისე რომ ქართველ მთარგმნელს ამ შემთხვევაში დაბადების ამ ადგილის დედა-აზრის სისწორით გადმოსაცემად ქართული სასოფლო მეურნეობის ხელოვნებით შექმნილი წმინდა ქართული ტერმინი უხმარია.

თუ მოსახნავად განკუთვნილი ნაჭერი ტყით, ან ბუჩქ-ჯაგებით იყო ჯერ დაფარული და იმ ადგილს კორდის გატეხამდე ნიადაგის ხეებისა და ბუჩქებისაგან გაწმენდა და ჯირკვების ამოგდება სჭირდება, ასე შემზადებულ სახნავსა და ნახნავს „ახო“-ს ეძახდნენ (იხ. ეფრემ მცირის წერილი ბერძენ კვრიაკესადმი: იერუს. № 34, ხელთნ. ნ. მარარის გადმონაწერითგან).

ს. ორბელიანსაც ეს სიტყვა ასევე ესმის და ნათქვამი აქვს: „ახო საყანური გაკაფული“-ო (ლექსიკ.).

ქართლში ეხლა „ერთი წლის ნასვენ მიწას **«ნარბილი»** ჰქვია. თუ ის მეორე წელიწადსაც მოუხნავი დარჩა **«რცხალი»** იქნება. სამი-ოთხი წლის შემდეგ რცხალი კორდად გარდაიქცევა“¹.

ტერმინები „ნარბილი“ და „რცხალი“ დაბადების თარგმანში და ქართულ ორიგინალურ ძველ ძეგლებში არსად შემხვედრია, მაგრამ „ნარბილი“ ს. ორბელიანის ლექსიკონშია შეტანილი და საბას სიტყვით „ნარბილი კორდი ნახნავი“ არის (ლექსიკონ.). „რცხალი“-კი არც ქართ. ლექსიკონგრაფს მოეპოვება.

კორდის ახლად გატეხისა და სახნავად გაკეთების აღწერილობა ძველ ქართულ საისტორიო ძეგლებში ჯერ არა ჩანს, მაგრამ სავაგიეროდ ეფრემ მცირეს ერთ წერილში „ბერსა კვრიაკეს ეფრემ მცირემ“ თავისი სამწერლობო მუშაობა ამ სასოფლო მეურნეობის სამუშაოსთან აქვს შედარებული და ეს ადგილი სწორედ კორდის ახლად გატეხას გვისუჩათებს. მე ისევე ვმუშაობ, როგორც ჩვენი დიდებული ქართველი წინამორბედნი: „მათითა კელითა ვშურები და უკუეთუ მათთავე ჩემდა დატევებულითა კეტებითა და უროებითა, მათსა ახოდ გაკაფულსა და ლოდოვანობისაგან ყანობირ-ქმნილსა შინა ადგილ-ადგილ სიმაშურალითა დაშთომილი მათდა ძირი და ანუ კლდე, აღმოვკაფო, ამას მათსა მათთაგან მათდავე შევსწირავთ“-ო (იერუს. № 34, ხელთნ. ნ. მარრის გარდმონაწერითგან).

მაშასადამე, ახალ ადგილას სახნავის მოსაწყობად ჯერ „ახო“-ები უნდა გაეკეთებიათ. ამისთვის-კი ტყე-ბუჩქები უნდა გაეკაფათ, სადაც მიწა „ლოდოვანი“ იყო, კლდე ამოეკვეთათ, ნიადაგი „ლოდოვანობისაგან“ გაესუფთაებინათ „კეტებითა და უროებითა“, ყველგან, სადაც-კი ბუჩქ-ხეების „დაშთომილი ძირი“ აღმოჩნდებოდა, ამოეგდოთ და „ამოეკაფათ“. მხოლოდ ასეთი მძიბე და ხანგრძლივი მუშაობით შესაძლებელი იყო „ახოდ განკაფული“-სა და „ლოდოვანობისაგან“ მოსუფთაებულ ნაჭერს კორდი გასტეხოდა და „ყანობირ-ქმნილი“ საყანურად ქცულიყო.

¹) 1929 წ. 5 იანვარს ჩაწერილი ეს ცნობა ვადმოძეცა სტუდ. ლევან ტიტვინაძემ, რისთვისაც დიდად ვმადლობ.

თავი მეორე. სახნავი იარაღები.

სასოფლო სამეურნეო იარაღთაგან უმთავრესი მნიშვნელობა სახნავ იარაღსა ჰქონდა, რომელსაც უძველესი დროითგან მოყოლებული მიწისმოქმედთა მრავალი თაობის დიდი დროც, ენერგია და შემოქმედება შეეღია. ამიტომ სრულებით ბუნებრივია, თუ ეკონომიურ ისტორიაშიც მის თანდათან განვითარება-გაუმჯობესებას მთავარი ყურადღება მიექცევა.

§ 1. ძეგლებში დაცული ცნობები სახნავი იარაღის სახელების შესახებ.

ძველი ქართული ტერმინოლოგიური საუნჯე სახნავი იარაღის აღმნიშვნელი სახელებით განსაკუთრებით მდიდარი არის. ძეგლებსა, ლექსიკონებსა და თანამედროვე ეთნოგრაფიულ დაკვირვებას მკვლევარისათვის უხვი მასალის მოწოდება შეუძლია.

მაგრამ, რაკი ხვნის შესახებ ცნობები დაბადებაშიც ბევრი არ არის და საისტორიო თხზულებებში სახნავი იარაღი მხოლოდ შემთხვევით, შედარებებისათვის შეიძლება რომ მოხსენებული იყოს, ამიტომ უძველესი ხანისათვის იძულებული ვართ გაბნეული ცნობითაც დაკმაყოფილდეთ და მხოლოდ შემდეგში ცნობები მრავლდება და მრავალფეროვანი ხდება.

სახნავი იარაღის ზოგად აღმნიშვნელ სახელად უძველეს ხანაში, როგორც ეტყობა, „საკვნელი“ ყოფილა.

ტერმინი „საკვნელი“ გვხვდება ლუკას 9¹²-ში, სადაც ნათქვამია: „არავინ დასდვის კელი საკვნელსა და ხედავს გარე უკუნ“-ო. „საკვნელი“ უდრის ბერძნულს *αἰ ἀράτρου*-ს, ლათინურს *aratrum*-ს, ე. ი. სახნავ იარაღს აღნიშნავდა. მხოლოდ სომხურს აქვს *«ոչ ոք արատրէ քին զմանիլ»* არა ვინ დასდებს ხელს ხელნასაო.

საბა ორბელიანსაც ეს ტერმინი თავის ლექსიკონში განმარტებული აქვს, ვითარცა სახნავი იარაღის ზოგადი სახელი და ნათქვამი აქვს: „ერქვანი, ჯილა, ოქოქა და მისთანა“-ს აღმნიშვნელიაო (ლექსიკ.). ამ თავისი განმარტების სისწორის დასაშტკიცებლად, საბას ლუკას 9¹² აქვს დამოწმებული. იხმარებოდა, თუ არა მე-XVIII ს. დამდეგს ეს ტერმინი ქართლში ამავე მნიშვნელობით სადმე, მისი ლექსიკონითაგან არა ჩანს. მაგრამ „საკვნელი“ ს. ორბელიანს თავისი იგავარაკების „სიბრძნე სიცრუის“ წიგნებშიც უხმარია, რომელიც მდებარე, ხალხისათვის გასაგები ენით არის დაწერილი. 55-ე იგავში, რომელსაც „მხვნელი ფერქარი, მკერვალი“ ეწოდება, ნათქვამია „უხუცესი (ძმა) სახვნელითა ხენიდა“ და მას „უთხრა მეაქლემემ: „ჯილას გამარჯვებო“ (გ. ლეონიძის 1928 წ. გამ., გვ. 73). მაშასადამე, მე-XVIII ს. დამდეგს ეს ტერმინი კვლავ ცოცხალი სიტყვა ყოფილა.

ხევსურეთში გ. ჩიტაიას მოწმობით „საკენელი“ ეხლაც ჩვეულებრივი ტერმინია სახნავი იარაღის აღსანიშნავად და ნტუდ. ნიკოლოზ რეხვია-შვილის პირადად გადმოცემული ცნობით „სახენელი“ რაქაშიც გავრცელებული ყოფილა წინანდებუად სახნავი იარაღის აღსანიშნავად.

მაგრამ ეს ტერმინი, როგორც ეტყობა, უძველეს ხანაში უნდა იყოს წარმოშობილი, როდესაც სახნავი იარაღი ჯერ კიდევ უპარტიკესი აგებულებისა უნდა ყოფილიყო. შემდეგში, ამ იარაღის აგებულების გაუმჯობესების გარკვეული ხანითგან მოყოლებული, სახნავი იარაღის ზოგად სახელად უკვე „ერქუანი“ ქცეულა.

ეს მარტვრის შემდეგი ცნობითგანაც ჩანს. ამ ავტორის სიტყვით, იოანე ზედაზნელმა შიოს ასე მიჰმართა: „ნეტარ ხარ შენ, რამეთუ დასდევ კელი ერქუანსა და უკანა არ მხედველობდი, არამედ კეთილად წარმართე ორნატი შენი-ო (ცა შიოსი: საქ. სამოთხე, 223). ცხადია, რომ აქ მიწის ხვნის მუშაობაა აღწერილი თავისი იარაღითა და შედეგითურთ.

იოანე ზედაზნელი რომ აქ ერქუანს სახნავი იარაღის აღმნიშვნელ სიტყვად გულისხმობდა, ამას ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ მისი მთელი მიმართვა შიოსადში ლუკას სახარების 9¹² მუხლზეა მთლიანად დამყარებული, რომელშიც ნათქვამია, რომ იესო ქრისტემ აღიარაო: „არავინ დასდვის კელი საკენელსა და ხედავნი გარე უკუნ“-ო. სწორედ ამ დებულების აღმსრულებლად გამოუყენია იოანე ზედაზნელს შიო მღვიმელი, რომელმაც მისივე სიტყვით ხელი ერქუანს დაადვა და უკან-კი არა, არამედ წესიერად წინ იხედებოდა და სახნავი იარაღისაგან გაყვანილი კვლებიც სწორე გამოუვიდა კიდევაც. ამგვარად, უეჭველი ხდება, რომ იოანე ზედაზნელისა და მარტვრის მიერ ნახმარი „ერქუანი“ მნიშვნელობით სახარების „საკენელ“-ს უდრის, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, სახნავი იარაღის ზოგადი სახელი იყო.

მაგრამ „ერქუანი“ ქართულ ძველ მწერლობაში ამაზე გაცილებით ადრეც იხმარებოდა. საბა ორბელიანს „ერქუანის“ განმარტებაში დამოწმებული აქვს ესაიას 5¹⁸ (იხ. ლექსიკ.); მაგრამ იქ ამ სიტყვის ხსენებაც-კი არ მოიპოვება და დედნის ტექსტის მიხედვით არც შეიძლება, რომ იქ ასეთი ტერმინი იყოს. სამაგიეროდ სახნავი იარაღის ქართული ძველი ტერმინების შესასწავლად საყურადღებო ცნობა მსაჯულთა 3³¹-ში მოიპოვება. იქ ნათქვამია, რომ სამეგრძემ ანათობისამ დახოცა „უცხო თესლნი ექესასი კაცი საკვეთელითა ერქუნი [სა]თა საკენელისა კართათა“-ო. ხასგასპული სიტყვები უდრის პისე *ἀκροβυσθος*... *ἐν τῇ ἀκροβυσθῇ*... *τῶν ζῴων*. ლათინურად ნათარგმნია: „percussit... sexcentos viros vomere“. სომხურად-კი ეს ადგილი უთარგმნიათ: „*ზარ კაკიადგხიავს ქსე ზარქიკი აკერ მანძილ სერიიკი*“. ამგვარად ბერძნულად მხოლოდ ერთი ტერმინი *ἀκροβυσθος*. ლათინურადაც vomer, სახნისი,— სომხურად-კი *მანძილ სერიიკი*, ე. ი. სახნავი იარაღის ხელნა, ანუ სახელურია.

მსაჯულთა 3³¹-ის ებრაულ ტექსტში სახნავი იარაღის განუყოფელი ნაწილი, საკვეთელი. ან სახნისი-კი არ იგულისხმება, არამედ გრძელი ჯოხი, რომელსაც ბოლოში რკინის წვეტი ჰქონდა გაკეთებული. ეს ჯოხი მხენელს ხელში

ეჭირა ხოლმე და ამ ჯოხის წვეტიტ ბელტებს ფშხენიდა (იხ. პროფ. Socin-ის „Pflug“ Prof. H. Guthe Bibelwörterbuch-ში).

რაკი მიწის მოხვნის დროს არც ბერძნებს არც რომაელებს, არც ქართველებსა და სომხებს იმ ხანაში, როდესაც დაბადებას სთარგმნიდენ, ასეთი წვეტიანი ცალკეული ჯოხი, როგორც ჩანს, არ ჰქონიათ, ამიტომ ყოველ ამ მთარგმნელთაგანს დაბადების ეს ადგილი თავისებურად გაუგია და გადმოუთარგმნია. ბერძენს უხმარია ἡ ἀροτριώσις, რაც სახნისა (Pflugschar) ჰნიშნავდა, რომაელსაც vomer-ი დაუწერია და ბერძენსავით სახნისად მიუჩნევია. სომეხს-კი մած-ად გადმოუთარგმნია. ვენეტიკის სომხურ დიდ ლექსიკონში (Բառիկքը Հայկազեան լեզվի) „მაჭი“-ი განმარტებულია ერთი მხრით ლათინური stiva-ს, ე. ი. ხელნას შესატყვისად (die Pflugsterze) მეორეს მხრით ბერძნული ἀροτριώσις-ისა და ლათინური aratrum-ის, ე. ი. სახნავი იარაღის შესატყვისად და მესამე მხრით ბერძნული ἀροτριώσις-ისა და ლათინური vomer-ის, ანუ სახნისის შესატყვისად. ამ մած სიტყვის ჩვეულებრივი მნიშვნელობას-კი ხელნას ან და რთული აგებულების სახნავ იარაღში, მაგ. გუთანში, ქართულ მანქნას უდრის (იხ. მაგ. დიდი დაღეთის შესახები ცნობები გუთნის ნაწილების სომხური სახელებითურთ გ. ჩიტაიას „ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბულალის რაიონში: საქ. მუზეუმის მოამბე IV, 209). ასევე უნდა ჰქონოდა სომეხ მთარგმნელსაც ნაგულისხმევი.

თუ აღამიანი ჩაუკვირდება უეჭველია, შეამჩნევს, რომ ამ მუხლის ზემომოყვანილ ქართულ თარგმანს ბაქარის გამოცემაში უცნაური მრავალსიტყვაობა ეტყობა: „საკვეთლითა ერქუნითა საკვნელისა კართათა“. ოთხი სიტყვაა დანარჩენი თარგმანების ორი-სამი სიტყვის მაგიერ. ძნელი დასაჯერებელი იყო, რომ ასეთი მრავალსიტყვაობა ქართულ თარგმანში თავითგანვე ყოფილიყო. აქ თითქოს თარგმანის ორი რედაქციაა შეერთებული. ხელთნაწერების გაშინჯვამ¹ გამოარკვია, რომ სამწუხაროდ ყველა უძველეს ხელთნაწერებში, როგორც მაგ. ათონურში (იხ. მისი პირი ყოფ. წ. კ. ს. № 422), 1460 წ. ეტრატზე ნაწერში (უ. სიძვ. მუზ. № 570) და მე-XVI ს-ისაში (უ. სიძვ. მუზ. № 646) სწორედ ამ ადგილას ტექსტს აკლია და ამის გამო შემოწმება შეუძლებელი ხდება. მე-XVII — XVIII ს. ხელთნაწერებში-კი, როგორც მაგ. ყოფ. საქ. საისტ. საზოგ. ხ. № 885 და უ. სიძვ. მუზ. № 51-ში ასე სწერია: „მოსრნა... ექუსასი კაცი ერქუნითა საკვნელისა კართათა“.

ამგვარად, გამოდის, რომ 600 კაცი „საკვნელის ერქუნით“ იყვნენ დახოცილნი. ბაქარის გამოცემის ტექსტის მიხედვით-კი ეს 600-ნი „ერქუნის საკვეთლით“ ყოფილან მოკლულნი. „საკვნელისა კართათა“ აქ ზედმეტი გამოდის, თუ მას ერქუნის განმარტებად არ მივიჩნევთ. ბაქარის გამოცემის ტექსტის მრავალსიტყვაობა, ვგონებ, ორი განსხვავებული თარგმნის შეერთების წყალობით უნდა იყოს წარმომდგარი, რომელთაგან ერთში ყოფილა „საკვეთლითა ერქუნისათა“, რაც ბერძნულ-ლათინური თარგმანების მართოდ დედა აზრს უახლოვდება, რათგან იქაც სახნველის მკვეთრი ნაწილი, მხოლოდ საკნისი არის დასახელებული.

¹) აქ ადგილის ხელთნაწერებში გლდანინჯვისათვის უ-ტის საისტ. კაბინეტის ასისტენტს ნ. ბერძენიშვილს დიდად ვმადლობ.

ქართველ მთარგმნელს სახნისის მაგიერ საკვეთელი გამოუყენებია, ვითარცა ამ ცნობის დედააზრის უფრო ზედმიწევნით გადმოცემა. ამ ქართული რედაქციის მიხედვით 600 კაცი საკვეთლით იყო დაზოცილი. და „ერქუანი“ მხოლოდ იმ სახნავი იარაღის ზოგადი სახელია, რომლის ნაწილსაც საკვეთელი შეადგენდა.

მეორე რედაქციით-კი პირიქით „ერქუანი“ მხოლოდ „საკნველის“ ნაწილი გამოდის. ამ თარგმანში სახნავი იარაღის ზოგად სახელად „საკნველი“-ა ნახმარი და 600 კაციც საკვეთლით-კი არა, არამედ „ერქუნი“- მოკლული გამოდის. რაკი „ერქუანი“ ამ რედაქციით ზოგადი სახელი არ არის და „საკნველის“ მხოლოდ ნაწილის აღმნიშვნელია, ამიტომ „ერქუან-ს“ აქ ისეთივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს, რაც ბერძნულს „აროტროპუსა“ და ლათინურ „გომერ“-ს აქვს, ესე იგი სახნისის შესატყვისობად არის ნახმარი. ამგვარად, აქ ქართველს ამ მუხლის შინაარსი ბერძნულითგან სიტყვა-სიტყვით უთარგმნია.

ყველა ზემოთქმულითგან ირკვევა, რომ „ერქუანი“ სახნავი იარაღის ზოგად სახელად უკვე იმ დროსვე ყოფილა, როდესაც საღმრთო წერილი, დაბადება, ქართულად ითარგმნებოდა, ამგვარად, მე-V საუკუნეშივე მას ასეთი ზოგადი მნიშვნელობა განმტკიცებული ჰქონია.

ასეთი ზოგადი მნიშვნელობა „ერქუანს“ მარტო მე-V და შემდეგ საუკუნეებში-კი არ ჰქონდა, როდესაც მარტვრი თავის ზემოყვანილ ცნობას სწერდა (იხ. გვ. 156), არამედ ამაზე გაცილებით უფრო გვიანაც. მაგ.,

შავთელიც-კი სახნავი იარაღის აღმნიშვნელ ტერმინად წინანდებურად „ერქუანსა“ ხმარობდა. მას ნათქვამი აქვს:

„ჰყოფს ანეულსა,

მყოფს ან ეულსა,

არ ოდეს ბიცად

ერქენისა ძალი“-ო

(იხ. ნ. მარრის გამ. T. P. IV. გვ. ლხ, § 55,). ამ ტაეპში შავთელი ამბობდა, რომ ერქუნის ძალა ანეულს, ანუ გაზაუხულის ნახნავს, არას დროს ბიცად, ანუ სიმლაშის გამო უნაყოფოდ არ ჰხდისო. ცხადია, აქ „ერქუნისა ძალი“ ზოგადი მნიშვნელობით და სახნავი იარაღის მაგიერ არის ნახმარი. მაშასადამე, შეიძლება ითქვას, რომ მე-XII ს-მდე და მე-XII ს-შიც სახნავ იარაღს წინანდებურად ერქუანი ეწოდებოდა.

მერმე „ერქუანს“ პირველობაც და ზოგადი მნიშვნელობაც „გუთან“-მა ჩამოართვა. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ მას შემდგომაც, რაც ტერმინად „გუთანი“ შემოვიდა, „ერქუანი“ სახნავი იარაღის სახელის მნიშვნელობით საქართველოს ზოგიერთ თემში კვლავ მაინც იხმარებოდა.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ დ. გურამიშვილიც სახნავი იარაღის სახელად თავის მხატვრულ ნაწარმოებში „ერქვან“-ს ხმარობდა: „ერთი კაცი უკულმართად ვნახე ერქვანთ ასხამს ფრთებსა... მკვნელსა ვკითხე, რად ეგრეთ იქ? თქვა, ძალა ენავს აღმართებსა“-ო (1911 წ. გამ., გვ. 30)¹.

¹) ამ ადგილას ერქუნის ხსენებაზე აღ. ბარამიძემ მიმითითა, რისთვისაც დიდად ვმადლობ.

რაკი მკოსანი ფრთიან სახნავ იარაღზე ლაპარაკობს და ფრთა პატარა მახკუაზე და ხმალაზეა დამაგრებული, ცხადი ხდება, რომ ამ ადგილას დ. გუგუშვილს ერქვანი ურთულესი სახეობის სახნავი იარაღის სახელად აქვს ნაგულისხმევი.

თანამედროვე ქართულ სასაუბრო ენაში ერქვანი ზოგადი მნიშვნელობით თითქოს აღარსად უნდა იხმარებოდეს. მაგრამ შერჩენილია ზოგან, ვითარცა გუთნის ერთი ნაწილის სახელი. მაგ., იმერულ თქმაში და მეგრულში „ერქვანი“ ეხლა მხოლოდ გუთნის სახელურს, ხელნასა ჰქვია (იხ. პროფ. იოს. ყიფშიძის მეგ. გრ. 232).

აღმოს. საქართველოში მთიულთა შორისაც „ვერქვანი“ ეხლა კელნას ჰნიშნავს. ასე ეძახიან, მაგ., ს. ქსოვრეთში დასახლებული მთიულნიც (იხ. გ. ჩიტაიას „ეთნოგრ. მოგზ. აღბულაღის რაიონში“, გვ. 214).

პირველად როდის შემოდის „გუთანი“ ქართულ მწერლობასა და ცხოვრებაში, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, მაგრამ მე-XIII ს. შუა წლებში ეს ტერმინი იმდენად ჩვეულებრივი სიტყვაა, რომ მიწის ერთეულის საზომადაც-კი არის ქცეული (იხ. ჩემი „ქართული საფას-საზომთა-მცოდნეობა, ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია). ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ „გუთანი“ ამაზე კარგა ხნით უწინარეს უნდა იყოს შემოსული, მე-XII ს.-ში მაინც.

ის გარემოება, რომ ტერმინი გუთანი დაბადების ქართულ თარგმანში არსად გვხვდება, ამ ტერმინის შემდეგში შემოსულობას ამჟღავნებს. მე-IV-VI სს-ში, მაშასადამე, სახენელი იარაღის ერთადერთ ზოგად სახელად „ერქუანი“ ყოფილა და ასევე იყო დიდხანს შემდეგ საუკუნეებშიც.

სახნავი იარაღის ქართული სხვადასხვა სახელის შესახებ თავის ლექსიკონში ს. ორბელიანს შემდეგი ფრიად საყურადღებო ცნობები მოეპოვება: „ერქუანი არს, რომელსა სომეხნი გუთანს უწოდებენ საკენელსა კნულთასა. ორის კარისასა ეწოდების ოქოქა და აჩაჩა, — ყევრის კარისასა — არონა, — ოთხსა და ხუთს უღელ-ბმულსა — ჯიღლა და კარ-მრავალსა ბმულსა ერქუანი და ყოველთავე სახელი ერქვანი არს ზოგადი“-ო (ლექსიკ.: ერქუანი).

ამგვარად ს. ორბელიანსაც სახნავი იარაღის ზოგად ქართულ სახელად „ერქუანი“ აქვს აღიარებული და ამავე დროს „ერქუანს“ ამ იარაღის გარკვეული ნიშნის მქონებლადაც სთვლიდა, სახელდობრ, მისი სიტყვით, ერქუანი მხოლოდ 6 და მეტი უღელ-შებმულს ეწოდებოდა.

დამახასიათებელია, რომ სახელოვან ქართ. ლექსიკოგრაფს გუთანი სომხურ სიტყვად მიუჩნევია. ასეთივე აზრი გერმანელ მეცნიერ ერკერტ-საც (Erckert) ჰქონდა შემდეგ გამოთქმული. მაგრამ ამ დებულების სრული მცდარობა ცხადი გახდება, თუ გავიხსენიებთ, რომ სიტყვა *գուտան* („გუთან“) გუთანი არც ძველი და არც საშუალო საუკუნეების სომხურ მწერლობაში არსად გვხვდება. ეს სიტყვა ვენეტიკის დიდ სომხურ ლექსიკონში (*Բառարան Հայկական լեզուի*) შეტანილი არც-კია. ქართულში-კი იგი, როგორც ჰევმით დავრწმუნდე-

ბით, საკმაოდ ძველი ტერმინია. პროფ. ჰ. ჰ. შმან-იც გუთანს სრულებით სომხურ სიტყვად არ სთვლის, მისი სომხურში ნაგვიანეად გაჩენილობის გარემოებაც გათვალისწინებული აქვს და კავკასიური ენებიდან ნასესხებ სიტყვად მიაჩნია კიდევაც (*Armenische Grammatik* I, 398).

ს. ორბელიანის აზრი გუთანის სომხურობის შესახებ იქნებ იმ დაკვირვებაზე იყოს დამყარებული, რომ ეს სიტყვა საღმრთო წერილის ქართულ თარგმანში არ გვხვდება. ხოლო, რაკი გუთანი ქართულის მსგავსად შემდეგში სომხურშიც გაჩნდა და ამ ტერმინის სომხურში მერმინდებლობის გარემოება საბამ არ იცოდა, ამიტომ ეს სიტყვა მას სომხურიდან ნასესხებად მოეჩვენა.

ამ ტერმინის სადაურობის საკითხთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ პროფ. ნ. მარრს ლ. მსერიანცის ერთი ნაშრომის გარჩევის დროს აღნიშნული აქვს, რომ გუთანი-ი, რომელიც ახალ სომხურსა და დიალექტებში იხმარება, მართო ოსურსა, ქურთულსა და ქართულში-კი არ არის, როგორც მსერიანცი ამბობსო, არამედ სემურ ენებშიც. ნ. მარრს დასახელებული აქვს ურმიის ასურული დიალექტი, რომელშიც „კუტან“ პატარა სახნავ იარაღსა ჰნიშნავს (*der kleinere Pflug: Dr. A. Socin, Die neu-aramäische Dialekte von Urmia bis Mosul*, გვ. 74₁). მაგრამ იქაც ეს ტერმინი ნასესხებ სიტყვად ითვლება.

პირადად ნ. მარრი „გუთანი“-ს ქართულ-სომხურ ფორმად სთვლიდა, თუნდაც რომ ამ ენებშიც ეს სიტყვა ნასესხები იყოსო. მისი აზრით ქართული ფონეტიკა უფლებას გვაძლევს ამ ტერმინის თავდაპირველ ფორმად „ვედან“-ი წამოვაყენოთ. ხოლო „ვედან“-ი სემური „ფადდან“-ის ქართულ შესატყვისობას წარმოადგენსო (იხ. ნ. მარრის *Критика и мелкия статьи; ТР*, წიგნი V, გვ. 2—3). თუმცა ნ. მარრს იქვე აღნიშნული აქვს, რომ სემურშიც სიტყვა „ფადდან“-ის წარმოშობილობა სათუთა (იხ. გვ. 3, შენ. 1), მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი ამ აზრს არ იზიარებდა და ამ ტერმინს იმ სიტყვათა საუნჯის კუთვნილებად სთვლიდა, რომლითაც მისი მაშინდელი თეორიის თანახმად ქართულის სემურობა მტკიცდებოდა.

„გუთანი“ თუნდაც იმიტომ არ შეიძლება ქართულ-სომხურ ფორმად იქმნეს მიჩნეული, რომ სომხურში იგი ძალიან გვიან ჩნდება, ძველ სომხურში საუკუნეთა განმავლობაში ეს სიტყვა სრულებით უცნობი სიტყვაა და მხოლოდ ახალ სომხურში გვევლინება პირველად. ქართულში-კი იგი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მე-XIII ს-ითგან და საფიქრებელია ნაწილობრივ ამაზე უწინარესადაც ჩვეულებრივი სიტყვა და ტერმინი იყო და არის.

თუმცა დაბადების ქართულ თარგმანში არც ერთი ორბელიანის მიერ დასახელებული სახნავი იარაღის სხვა სახელი, ერქუანს გარდა, არ გვხვდება, მაგრამ საბა ორბელიანის მიერ დასახელებული სხვადასხვა სახის აღმნიშვნელი ტერმინები მაინც ან წერილობითი წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული, ან და მაშინდელი ცხოვრების ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. შესაძლებელია ორივე, წერილობითიცა და ზეპირი, წყაროც-კი ჰქონდეს საბას გამოყენებული. მაინცდამაინც მისი ცნობები რომ მის საკუთარ ნასიბრძნს არ წარმოადგენს, ეს მისი „სიბრძნე-სიცრუის“ არაკებობიდანაც ჩანს, სადაც „ჯილღა“ სახნავი იარაღის სახელად „მხვნელი, ფეიქრისა და მკერვალის“ შესახებ იგაეშია

დასახელებული (გვ. 73). როგორც ცნობილია, ეს ნაწარმოები მაშინდელი მკითხველისათვის ადვილად გასაგები ენით არის დაწერილი, ა, თუ საბა აქ „ჯილა“-ს ხმარობდა, ეს იმის მაუწყებელია, რომ ჯილა მაშინაც ჩვეულებრივი სიტყვა ყოფილა.

ეს გარემოებავე საუცხოვოდ მტკიცდება გ. ჩიტაიას შინაარსიანი, საუცხოვოდ დაწერილი ნაშრომით „ეთნოგრაფიული მოგზაურობითგან აღბუღალის რაიონში“ (იხ. საქართველოს მუზეუმის მოამბე 1928 წ., გვ. 205—234). ამ ნაშრომითგან ირკვევა, რომ გუთანს გარდა ტერმინები „აჩაჩი“ და „ჯილა“ ეხლაც ცოცხალი სიტყვებია და ხალხი მათ ამ ჟამადაც ჰხმარობს (იქვე, გვ. 208).

აჩაჩი ბევრგან არის შერჩენილი, ქართულშიც მთიულეზსაც აქვთ დაცული, ს. ქსოვრეთში გადმოსახლებულებსაც-კი (იხ. იქვე, გვ. 214 და 207), მესხეთშიც იხმარება (იხ. იქვე, გვ. 218).

ქართველთაგან შეთვისებული აქვთ ეს ტერმინი ს. ლიგურეთში (=ეხლანდელ ალკალაფას) მცხოვრებ ოსებსაც (იქვე, 207 და 215). ხოლო ჯილა მესხეთში (იქვე, 218, შენ. 1) და ს. ლიგურეთის ოსებმა (იქვე, 212) იციან.

„ოქოქა“-ც, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით ქართლში ზოგან ეხლაც იციან, ხოლო მისი არსებობის კვალი მეგრულსა აქვს დაცული: მეგრულად „აგაფა“, ან „ოგაფა“ ეხლაც გუთანსა ჰნიშნავს და ეს სიტყვა „ოგაპა“-ს (Ogapa) სახით უკვე აკად. გვლდენშტედტ-ს აქვს ჩაწერილი (Reisen II, 501). „ოგაფა“, უეჭველია, ოქოქას მეგრული ფონეტიკური შესატყვისობაა.

დასასრულ, არც „არონა“ გამქრალა საქართველოთგან უკვალოდ: ეს ტერმინი ეხლაც დაცული ყოფილა მესხეთში, სადაც მას ამ ჟამადაც „არონაჲ“ ჰქვია (იხ. იქვე, გვ. 226, შენ. 4).

§ 2. ძველ ნათარგმნ ძეგლებში სახნავი იარაღის ნაწილების დაცული ტერმინები.

ნათარგმნ ძეგლებში სახნავი იარაღის ზოგიერთი ნაწილის აღმნიშვნელი ტერმინებიც გვხვდება. ამის წყალობით მათი მნიშვნელობის ზედმიწევნით გამოიკვევაც შეგვიძლია და ქრონოლოგიურადაც განსაზღვრა.

ერქუანი რთული აგებულების სახნავი იარაღი იყო: მას ჰქონდა „საკნისი“, რომელიც მიწას ჰხნავს, და „საკვეთელი“, რომელიც ბელტსა ჰკვეთს.

„დაშპრიდეს მახვლებსა მათსა საკნისად (ესაიასი 2, იხ. აგრეთვე მიქიას 4), „მოსრნა უცხო თესლნი ექუსასი კაცი საკვეთლითა ერქუნისათა საკვნელისა კართათა“ (მსაჯულთაჲ 3₃₁).

ს. ორბელიანის სიტყვით „საკნისი სახვნელის სათხრელი რკინა“-ა და საბუთად ესაიას სწორედ ეს ადგილივე აქვს მოყვანილი, ხოლო „საკვეთელი ერქვნის მახვილი“ ყოფილა.

„საკნისი“ აქ უდრის ბერძნულ *και ἀκνίς*-ს (ესაია 2₄, მიქია 4₃). ე. ი. სახვნელს, ლათინურს *vomer*-ს. ბერძნულად საკნისს *και ἀκνίς*-ი ჰქვია. სომხურში-კი *խոփ* სწერია, რაც მართლაც სახნისსა ჰნიშნავდა და თანამედროვე *խոփ*-ს ეთანასწორება.

„საკუთელი“, რომელიც თანამედროვე ქართულშიც ასევე არის დაცული და შეკვეცილი, „საკვეთი“-ს ფორმითაც იხმარება, ს. ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „ერქუნის მახვლი“ არის (ლექსიკ.). საკვეთი მიწას ზევითგან ვერტიკალურად სჭრის იმ დროს, როდესაც სახნისი მიწას გასწვრივ სთხრის.

თუმცა ყველა სახვნელს არ გააჩნდა, მაგრამ ერქუნისა და გუთნის აუცილებელ ნაწილს აგრეთვე „ფრთა“-ც შეადგენდა, რომელიც „ფრთე“-სა და „ფთა“-ს სახითაც არის ს. ორბელიანის ლექსიკონში შეტანილი და იქ მოყვანილი სამართლიანი განმარტებით „ეწოდება გუთნით ხვნის დროს ბელტის გადასაბრუნებელს ფიცარსა“ (ლექსიკ.).

დასასრულ, კარგად გამართულსა და სრულს კარგ სახნავ იარაღს, გარკვეული ხანითგან მოყოლებული მაინც, „ფამფალაკი“ და „გოგორები“-ც ჰქონდა. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „ფამფალაკი ერქუანის იარაღია“-ო (ლექსიკ.). მაშასადამე, ფამფალაკი სახნავი იარაღის კუთვნილ ნაწილს შეადგენდა. ეს ტერმინი ეხლაც არსებობს და გუთნის იმ წინა, დასამაგრებელ ნაწილს ეწოდება, რომელიც ორ-თვლიან ღერძს წარმოადგენს და სახნავი იარაღის მოძრაობას აადვილებს. სწორედ მის თვლებს ეძახიან გოგორებს.

როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, გარკვეული ხანითგან ამ გუთნის წინა ნაწილს, ფამფალაკს, გოგორები სხვადასხვა ზომისა უკეთდებოდა: ერთი მეორეზე უფრო პატარა, დაბალი უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე პატარა გოგორა მთლიანი ხისა კეთდებოდა, დიდი-კი მორგე-სოლებ-ფერსოიანი უნდა ყოფილიყო. პატარა გოგორას ეხლა „ველის გოგორა“ ეწოდება, დიდს-კი „კვალის გოგორა“ ჰქვია. გოგორათა ტოლმეტრობის მიხეზი და მიზანი ის არის, რომ გუთნის მდებარეობა წესიერი იყოს. რაკი გუთნის ის მხარე, რომელიც მიწასა ხნავს და კვალს ავლებს, ნიადაგში ჩაღრმავების გამო დახრილია, ამიტომ ამ მხარეზე გოგორა მაღალია და სწორედ ამიტომაც მას კვალის გოგორა ეწოდება. ღერძის მეორე მხარეზე წამოცმული პატარა გოგორა-კი, რაკი სახნავი ველის გასწვრივ მიგორავს, „ველის გოგორა“-დ იწოდება.

ს. ორბელიანის განმარტებითგან ჩანს, რომ ასეთივე სახელები უნდა ჰქონოდათ ამ ფამფალაკის თვლებს ძველადაც. მისი სიტყვით, „გოგორა ერქუანთ თვალი საბრუნავი“ იყო. ხოლო მაშინაც რომ ერთი თვალი პატარა, მეორე დიდი სცოდნიათ, ამას საბას სიტყვებიც ცხად-ჰყოფენ. თუმცა თავის ლექსიკონში მას ტერმინი „მცირე გოგორა“ ცალკე შეტანილი არა აქვს, მაგრამ ერთი სხვა სიტყვის განმარტებაში მოეპოვება. სახელდობრ ტერმინი „ღირღიტი“-ს განმარტებაში ნათქვამი აქვს: „ღირღიტი მცირე გოგორა“ არისო (ლექსიკ.). ეხლაც ფამფალაკის გოგორას ქართლ-კახეთში „ღირღიტა“ ეწოდება. ცნობილია, რომ ეს სიტყვა ხალხურ გუთნურ ლექსშიც მოიპოვება: „გადი-გამოდი გუთანო, ღირღიტავ, ბანი უთხარო“.

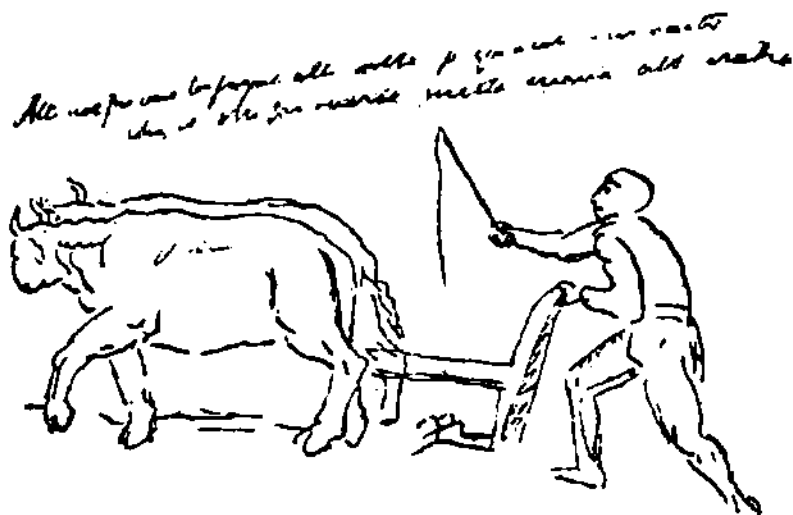
§ 3. სახნავი იარაღის დაცული აღწერილობა, ძველი სურათები და ეთნოგრაფიული წყაროები.

იმისდა მიუხედავად, რომ ქართული ხელთნაწერები ჯერ კიდევ ნაკლებ არის შესწავლილი, მაინც ქართულსა და მეტადრე უცხო ძეგლებში გარკვეული ხანითგან ქართული სახენელის სურათები და აღწერილობაც მოგვეპოვება. არც ერთი ამათგანი ჯერჯერობით უძველეს ხანას არ ეკუთვნის, მაგრამ მაინც სანამ ამაზე უწინდელი ხანისა აღმოჩნდებოდეს, არც მე-XVII—XVIII სს-ისაა დასაწუნი.

სამეგრელოს აღწერილობაში არქ. ლამბერტის ნათქვამი აქვს: სამეგრელოში მიწას ხნავენ „იმავე ზომის გუთნით, როგორც ჩვენი გუთანია, მაგრამ მათ გუთანს მხოლოდ წვერში აქვს სულ პატარა რკინა, ოთხი თითის დადება და დანარჩენი ნაწილი სულ ხისაა“-ო (იხ. „სამეგრელოს აღწერა“, ილ. კუონიას თარგ. გვ. 56). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ სამეგრელოში სახნავი იარაღი ხისა ყოფილა და მხოლოდ სახნისს ჰქონია თავზე წვეტიანი რკინა წამოცმული. ამ აღწერილობის სიმოკლის გამო, არა ჩანს, სამეგრელოში გავრცელებულ სახნავ იარაღს სახნისის გარდა სხვა ნაწილები, მაგ. საკვეთი მაინც, ჰქონდა თუ არა?.

ამის გამორკვევის საშუალებას მკვლევარს მეორე იმდროინდელივე იტალიელი მისიონერის ნახატები აძლევენ. ამ ნაშრომითგან ჩანს, რომ არქ. ლამბერტის ზემოყვანილი ცნობა სრული არ ყოფილა, რათგან კასტელლი-ს ერთის მაგიერ ორი სახეობის სახნავი იარაღის სურათი აქვს თავის ალბომში შეტანილი.

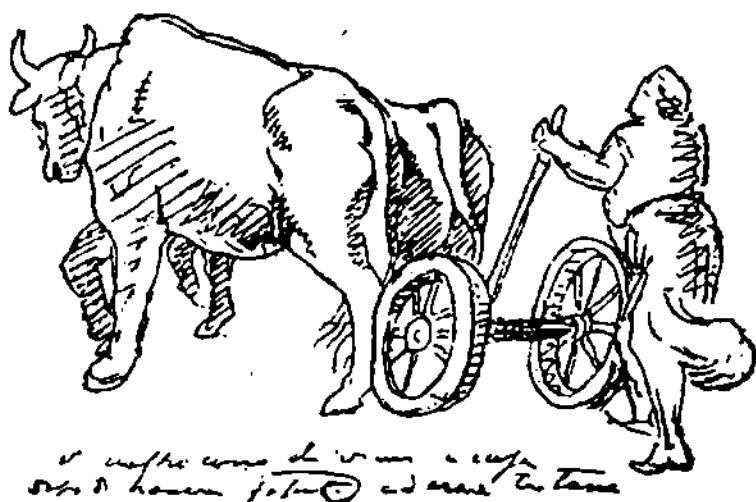
კასტელლი-ს ორი სახნავი იარაღი აქვს მუშაობის დროს დახატული. ორივე სურათი დაბეჭდილია პროფ. ვ. ბელლიო-ს (V. Bellio) მოხსენებაში „La Georgia e la Mingrelia secondo un missionario italiano del secolo XVII“ (იხ. Bolletino della Societa Geographica Italiana, Ser. II, vol. IX, 'Settembre 1884 Anno XVIII, Fasc. 9, გვ. 686, სურ. 6 და გვ. 687, სურ. 7).

სურ. 1.

ერთი ამ სახნავ იარაღთაგანი (იხ. აქვე, სურ. 1) მარტივი აგებულებისაა, მხოლოდ სახნისი აქვს, რომელიც ქუსლ-კბილაზე ჩანს დამაგრებული. თავის მხრივ ქუსლი ხელნასთან არის შეკავშირებული, რომელსაც თითქმის შუაში რვილი აქვს გაყრილი. არც ხმალა და არც საკვეთელი ამ სახნავ იარაღს არ უჩანს.

მეორე სახნავი სრულებით არაჩვეულებრივი აგებულებისაა და საფიქრებელია, რომ კასტელის ნახატი მთლად სწორე არ უნდა იყოს. (იხ. სურ. 2). ეს სახნავი იარაღი იმითაც განსხვავდება, რომ მას ღერძ-გოგრები აქვს. მაგრამ ეს ღერძ-გოგრები ფამფალაკის მსგავსად დიდი და მცირე გოგორის მქონებელი-კი არ არის, არამედ ორივე თვალი ერთი-და-იმავე ზომისაა. ამ სახნავი იარაღის ყველაზე უფრო საყურადღებო და ამასთანავე არაჩვეულებრივს, თითქმის დაუჯერებელს, თავისებურებას პერპენდიკულად დაყენებული, მხოლოდ ოდნავ უკანისაკენ გადახრილი გრძელი ხელნა წარმოადგენს, რომელიც უცნაურად ღერძ-გოგრების წინ არის მოთავსებული. რით და როგორ^მ თავდებოდა ეს ხელნა, სურათზე არა ჩანს. ამას გარდა ხელნა ამ იარაღსაც შუაში გაყრილი რვილის საშუალებით უნდა ყოფილიყო უღელზე დამაგრებული.

სურ. 2.

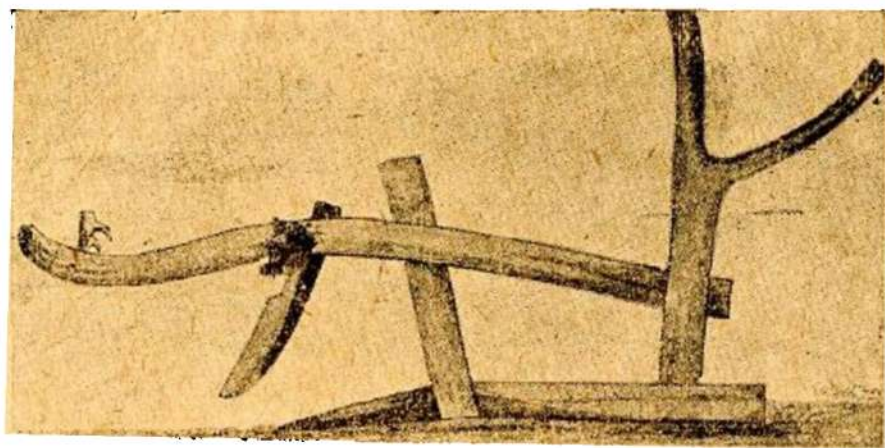
ამ სახნავი იარაღის მთელ უცნაურობას ის გარემოება წარმოადგენს, რომ კასტელის ნახატის მიხედვით მისი ხელნა და სახნისი თითქოს ღერძ-გოგორების წინ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული. ფამფალაკისა და ღერძ-გოგორების სახნავ იარაღთან დაკავშირების ერთად-ერთი მიზანი ის იყო, რომ წინათ სათრევი იარაღი უფრო ადვილად და მწყობრად წარსაზიდი გამხდარიყო. ამ მიზნის მისაღწევად ფამფალაკი, ან ღერძ-გოგრები სახნავი იარაღის წინა ნაწილად აქციეს და სახნავი იარაღი მას უკანითგან მიამაგრეს. კასტელის ნახატზე-კი სახნავი იარაღი უკუღმაა მოთავსებული და ღერძ-გოგრები სწორედ ხელნა-სახნის-კი არ მიუძღვის, უკან მისდევს. რაკი ასეთ მდებარეობაში ღერძ-გოგრებს მიწისმოქმედისათვის ხვნის მძიმე ტვირთის შემსუბუქება არ შეეძლო და მის არსებობას ყოველგვარი აზრი ეკარგებოდა, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ იტალიელ მისიონერ-მხატვარს აქ შეცდომა უნდა მოსვლოდეს, და სურათი ამ სახნავი იარაღის ნამდვილ აგებულებასა და მისი ნაწილების ადგილმდებარეობას სისწორით არ უნდა გვიხატავდეს. როგორც ქვევით, მესხეთის „ჯილის“ აგებულებისა და სურათის განხილვის დროს დავრწმუნდებით, ამის მაგვარი ღერძ-გოგორებიანი სახნავი იარაღი საქართველოში მართლაც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მისი ნაწილების მდებარეობა კასტელის მიერ წარმოდგენილისაგან სრულებით განსხვავდებოდა (იხ. ნახ. 8).

რუსი დესპანების მოხსენებაში საქართველოს შესახებ სახნავ იარაღზე მხოლოდ მოკლე ცნობები მოიპოვება, თვით იარაღის აღწერილობა-კი მათ არა აქვთ. მაგ., თევდოტე ელჩინ-ს, რუსთა მეფის სამეგრელოში 1639-40 წ. წარგზავნილ დესპანს, თავის მოხსენებაში ნათქვამი აქვს: „პურს (sic) თოხებით ხნავენ მთებზე და ბორცვებზე ისე, რომ წინასწარ ტყისაგან და ქვებისაგან სახნავს ასუფთავენ“-ო¹.

ხოლო რუსეთის ელჩებს ნიკიფ. ტოლოჩანოვსა და იევლევის აღნიშნული აქვთ, რომ დასავლეთ საქართველოში, იმერეთსა და სამეგრელოში მე-XVII ს.-ში სახნავს გუთნითა და თოხით ხნავდენ („пашню пашут плугами и копырялами“: სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი ივლევის ელჩობა იმერეთში 1650-1652. მ. პოლიექტოვის მიერ გამოც., გვ. 187).

დასასრულ, თავად მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის 1640-1643 წ. კახეთში მოგზაურობის აღწერილობაში აღნიშნულია მხოლოდ, რომ საქართველოში (უმთავრესად იგულისხმება კახეთი) მიწას ხარებ-შებმული გუთნით ხნავდენ (იხ. მისი მოხსენების გვ. 160:... „в Грузех... пашут плугом на быках“).

ქართლში გავრცელებული დიდი გუთნის აღწერილობა და სურათი და იმერული გუთნის, უფრო-კი კავის აღწერილობა აკად. გვლდენშტედტს შეუტანია თავის, საქართველოში 1773 წ. მოგზაურობის ამბავში. მაგრამ ქართლური დიდი გუთნის აღწერილობა, ეტყობა, დაკარგულა: მისი ნაშრომის გამომცემელს აღნიშნული აქვს, რომ განსვენებული აკადემიკოსის ქალაქებში ეს აღწერილობა არ აღმოჩნდა. ამიტომ მარტო ქართ. დიდი გუთნის სურათი-ლაა დაბეჭდილი და იმერული სახნავი იარაღის აღწერილობა მოიპოვება ტექსტში (იხ. Reisen I, 283 და დართული სურათების Fig. 54 და 55).

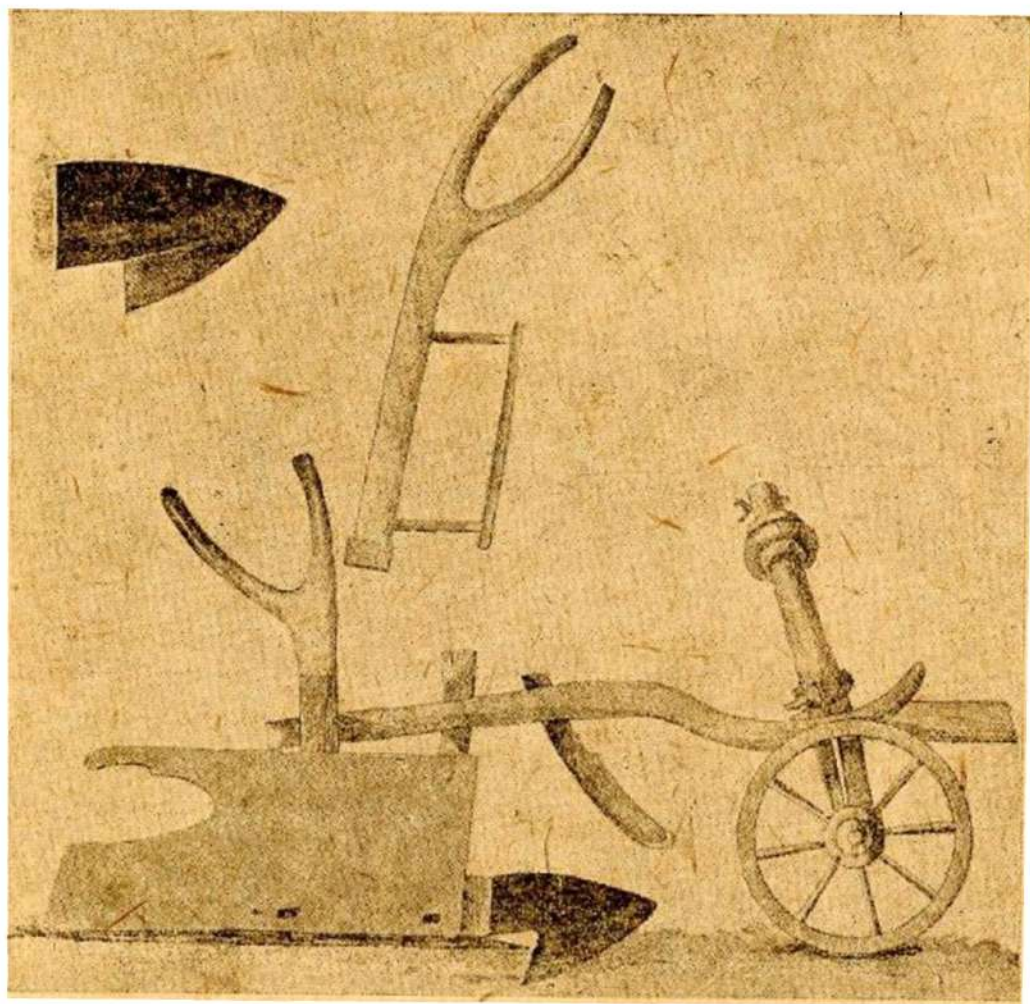
სურ. 3.

აღმ. საქართველოში გავრცელებულ სახნავ იარაღთაგან აკად. გვლდენშტედტს მხოლოდ ორი სახეობის იარაღის სურათი აქვს თავის ნაშრომში მოყვანილი. ერთი (იხ. სურ. 3) სახნის-ხმალა-საკვეთიანი უფრო

¹) „Хлеб пашут капаницами по горам и по холмам разчищаючи лес и каменья, а сеют бор; а пшеница есть дает чѣти. А боровые каши сворят в котле прохова“ (იხ. Посольство Ф. Ельчипа в Дадпанскую землю (1639—1640 г.г.) სერ. ბელოკუროვის Материалы для русской истории. მოსკოვი 1888 წ., გვ. 337).

სახნავი იარაღია. სახნის-საკვეთი რკინისა ჩანს. რვილი ხელნაშია გაყრილი, ხოლო თვით ორტოტიანი ხელნა ქუსლშია ჩასმული. რვილი შუაში მოხრილია, თავისაკენ-კი პირიქით ჯერ ჩახრილია, მერე-კი კიდური ზევითკენ აქვს აზნექილი.

გვლდენშტედტ-ის მეორე ნახატი (იხ. სურ. 4) იმდროინდელი ქართული სრული გუთნის სურათს წარმოადგენს. ამ ნახატზე სახნავი იარაღი არამცთუ სახნის-საკვეთ-ხმალა-ფრთიანია, არამედ წინა ნაწილიც, ფამფალაკ-გოგორებიც აბადია. ფამალაკს ერთი პატარა, ანუ მცირე გოგორა აქვს, მეორე კიდევ ურმის თვლის მსგავსი დიდი თვალია. ამგვარად ფამფალაკს აქ ველის გოგორაც აქვს და კვალისაც.

სურ. 4.

ამ ნახატზე, გუთნის საერთო სურათს გარდა, სახნისის რკინა და ხელნამანქნა ცალკეც არის წარმოდგენილი. ორივე სახნავი იარაღის ნახატები ზედმიწევნით არის გამოყვანილი და სამწუხაროა, რომ მათი განმარტება და ნაწილების ქართული სახელები, რომლებიც გერმანელ მეცნიერს, უეჭველია, ჩვეულები-სამებრ ჩაწერილი ექმნებოდა, დაიკარგა.

რაკის აღწერილობაში გვლდენშტედტ-ს „იმერული“ სახნავი იარაღი აქვს აღწერილი. იმერული გუთანი აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით გერმანულ კავს ძალიან მიემსგავსებოდა. მას სამკუთხოვანი რკინის სახნისი ჰქონდა ქუსლ-კბილაზე ნიჩაბივით გეზად ჩამოცმული. სახნის-კბილას უკან ხელნაა მო-

თავსებული, წინ-კი ამ სახნავ იარაღს მრუდე რვილი აქვს, რომელსაც ერთი უღელი 'ხარი მიეზიდებაო'¹.

გერმანელი მეცნიერის სიტყვით ოსებიც სწორედ ასეთსავე სახნავ იარაღს ხმარობდნენ თურმე.

ხონისა და სანაჯარდოს სანახებშიც, გვლდენშტედტ-ის ცნობით, ისეთსავე სახნავ იარაღს ხმარობდნენ, როგორიც მას იმერული გუთნის სახელით რაჭის აღწერილობაში აქვს დახასიათებული. ამ სახნავ იარაღს, ნიჩბის გუთანს, გერმანულად Schaufelpflug-ს, უწოდებს (Reisen I, 310).

ზემოყვანილი აღწერილობითგან ირკვევა, რომ „იმერული გუთანი“ ნამდვილად უმარტივესი აგებულების სახნავი იარაღს წარმოადგენდა: მას არამცთუ ფრთა და საკვეთელი არ ჰქონია, ხმალაც-კი, როგორც ჩანს, არ მოეპოვებოდა.

გვლდენშტედტის აღწერილობის დაკარგულობის დანაკლისი კლაპროთ-ს აქვს შევსებული თავის ნაშრომში Voyage au Caucase et en Géorgie (II, 25-29), რომელშიც გუთნის მთელი აგებულებაა მოთხრობილი, განმარტებულია მისი მოხმარების წესები და ღირსება-ნაკლი და თანაც თვითოეული შემადგენელი ნაწილის ქართული სახელიც არის მოყვანილი.

კლაპროთის სიტყვით დუშეთის მახლობლად ნანახი ქართული გუთანი შედგებოდა მოხრილი ხისაგან, რომელსაც „კბილი“ (kbili) ეწოდებოდა. იგი გერმანულს Pflug-schar-სდა ფრანგულ le soc-ს უდრისო. ბოლოში რკინის „სახნისი“ (saknissi) ჰქონდა წამოცმული. მრუდე ხეს, ანუ რვილს ორი პერპენდიკულარად გაყრილი ფიკარი ჰქონდა: წინა, რომელსაც „კმალი“ (Kmalı) ეწოდება, ქუსლ-კბილასა და რვილს ამაგრებს, და მომდევნო „კელ-კავი“ (Khelkawi), რომელიც გუთნის სახელურია. „მრუდე-ხესა“, ანუ რვილშივეა გაყრილი „საკვეთელი“, ანუ „საკვეთი“ (sak[w]et[h]eli ou sakwethi). ამ გუთანს ჰქონდა „კაკაბი“ (Kakabi) და „მანჭა“ (mancha)! რომელნიც კლაპროთის აღწერილობით პარალელად ჰორიზონტულად მდებარეობდნენ ისე-კი, რომ „კაკაბი“ ქვედა იყო და მასგან ორი ტერფით ზევით „მანჭა“ იყო მოთავსებული.

დასასრულ, ამ სახნავ იარაღს „ფთე“-ც (pté) ჰქონდა, რომელიც 45°-იანი კუთხის მსგავსად არის დამაგრებული (II, 25-26).

კლაპროთის აღწერილობაში მოყვანილი სახენელის ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინები თითქმის ყველა იგივეა, რაც ეხლაც იხმარება, „კელკავი“-ს გარდა, რომელიც თანამედროვე „კელკუდ“-ს, ან „კელნა“-ს უდრის (იხ. გ. ჩიტაიას მონოგრაფიის სურ. 4, 5 და 6 და აქვე სურ. გვ. 177, ნახ. 5).

ამას გარდა თუ კლაპროთის აღწერილობის ეს ნაწილი სწორეა და გუთანას იმდროინდელ აგებულებას ამ შემთხვევაშიც შეუმცდარად მოგვითხრობს, სრულებით სხვა მნიშვნელობა ჰქონია „მანჭა“-ს, რომელიც ბგერითად თანამედროვე „მანჭუა“-ს უდრის.

¹) „Der hiesige Pflug ist dem deutschen Hacken sehr ähnlich, ein dreyeckig Pflugeisen ist sähmlich vor einem dicken länglichen Brettchen, als eine Schaufel, schräge gestellt. Hinter demselben ist die Handhabe und vorne eine krumme Deichsel an der 2 Ochsen ziehen. Eben dieser Pflug ist auch bey den Osseten im Gebrauch“ (Reisen II, 283).

ზემომოყვანილითგან ცხადი ხდება, რომ კლაპროთის თუმცა სახნის-საკვეთ-ფრთიანი სრული ქართული სახნავი იარაღი აქვს აღწერილი, მაგრამ მას „ფამფალაკი“, როგორც ჩანს, არა ჰქონია.

საკმარისია კლაპროთის ეს აღწერილობა ადამიანმა ქართული სახნავი იარაღების გვლდენშტედტ-ისაგან დახატულ სურათებს შეადაროს, რომ ცხადი შეიქმნეს, თუ მსგავსებასთან ერთად რამდენად განსხვავდება ამ ორი წყაროს ცნობები ერთმანეთისაგან. გვლდენშტედტ-ს ერთი სრული, ფამფალაკიანი გუთნის ნახატი აქვს და ერთი უფრო მარტივი, სახნის-ხმალა-საკვეთ-ლიანი, მაგრამ უფრო სახნავი იარაღი აქვს წარმოდგენილი. კლაპროთი-საგან დაწერილებით აღწერილი სახნავი იარაღი-კი თუმცა სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი და ამიტომ გვლდენშტედტ-ისაგან დახატულ მარტ. იარაღზე უფრო გაუმჯობესებულ სახეობას წარმოადგენს, მაგრამ მაინც სრული სახეობის სახნავი იარაღისაგან, გუთნისაგან, იმით განსხვავდება, რომ მას ფამფალაკ-გოგორები არ ჰქონია.

ამგვარად მე-XVII—XVIII-სს. უცხოელ დამკვირვებელთა აღწერილობა საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ საქართველოს ერთსა-და-იმავე და სხვადასხვა თემსა და კუთხეში სხვადასხვა სახეობის სახნავი იარაღი ყოფილა დაცული: 1. უმარტივესი აგებულების მხოლოდ სახნისიანი სახვნელი,—2. წინანდელზე უფრო გაუმჯობესებული სახნის-ხმალა-საკვეთ-ლიანი სახვნელი,—3. რთული აგებულების სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი სახვნელი და 4. სრული სახვნელი, სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთა-ფამფალაკიანი.

თუ კასტელის მიერ დახატულ უმარტივეს სახნისიანს, მაგრამ ღერძ-გოგორიან სახვნელსაც ცალკე სახეობად მივიჩნევთ, მაშინ საისტორიო წყაროებში მე-XVII—XVIII სს-ში გავრცელებული სულ 5 სახეობის სახვნელი გვექმნება აღბეჭდილი.

კლაპროთ-ისაგან ჩაწერილი ერთი მათგანის ნაწილების ქართულ სახელებს გარდა, სამწუხაროდ არც ერთი ამ სახეობათაგანის მაშინ მიღებული სახელი აღნიშნული არ არის. თვით კლაპროთ-საც-კი მისგან აღწერილი სახვნელის ნიშანდობლივი საერთო სახელის ჩაწერა დაჰვიწყებია იმისდა მიუხედავად, რომ ამ სახვნელის ყოველი ნაწილის ქართული სახელი სათითაოდ აღნიშნული აქვს. ეს გარემოება ალბათ ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ სახვნელის ყველა სახეობისათვის გავრცელებული ზოგადი სახელი „გუთანი“, რომელიც გვლდენშტედტ-ს თავის პატარა ლექსიკონში (Wörter-sammlung) შეტანილი აქვს კიდევაც გერმანული Pflug-ის ქართულ შესატყვისობად (იხ. Reisen II, 501), მათ ერთად-ერთ აღმნიშვნელ ტერმინად ექმნებოდათ მიჩნეული.

როგორც ქვემოთ, თავის ადგილას დავრწმუნდებით, ყველა ზემოჩამოთვლილი სახეობის სახვნელები საქართველოს სხვადასხვა თემში ეხლაც არის დაცული. უეჭველია, ასევე უნდა ყოფილიყო საუკუნეთა განმავლობაში მე-XVII ს-ზე უწინარესაც. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ასევე არ იქმნებოდა თავითგანვე და ყოველი სახეობა გარკვეული ხანისა და განვითარების საფეხურის ნაყოფი უნდა იყოს. საქართველოს ნიადაგის თავისებური პირობების წყალობით სახნა-

ვი იარაღის ყოველმა ახალმა სახეობამ წინანდელი ვერ მოსპო და ამგვარად ჩვენი ქვეყანა სახენელის ისტორიული განვითარების ნამდვილ მუზეუმად აქცია. ქართულ წყაროებში შეტანილი სახენელისა და ნაწილებისა და სხვადასხვა სახეობის ზოგადი სახელებისა, უცხოელ მოგზაურთა და ავტორების აღწერილობათა და თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალების შედარებითი შესწავლა მკვლევარს, როგორც ქვემოთ ჩვენი თვალთ დაეინახავთ, სრულ საშუალებას აძლევს სახენელის ყველა სახეობის ნიშანდობლივი თვისებისა და სახელების გამორკვევაც შესძლოს და სახნავი იარაღის გაუმჯობესების ისტორიის მთავარი საფეხურებიც ქრონოლოგიურად დაახლოვებით განსაზღვროს.

სამწუხაროდ, თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალები ამ თვალთსაზრისით ჯერ სათანადო სისრულით შესწავლილი არ არის. შეიძლება ითქვას, რომ ამ უმად მხოლოდ ერთად-ერთი ასეთი ნაშრომი მოგვეპოვება. სახელდობრ, აღმოს. საქართველოში აწინდელი სახნავი იარაღები გ. ჩიტაიას აქვს დაწვრილებით აღწერილი ერთ პატარა, მაგრამ მშვენიერ მონოგრაფიაში, რომელსაც სათაურად ეწოდება „ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბუღადის რაიონში“ („საქართველ. მუზეუმის მოამბე“ IV, 1928 წ., გვ. 208—222). ამ ნაშრომში სახენელის სხვადასხვა სახის სურათ-ნახაზებთან ერთად მათი აგებულება და სახელებია ზედმიწევნით განმარტებული, კლასიფიკაციის ცდაც მოიპოვება და გენეზისის პრობლემაცაა განხილული. სამწუხაროა, რომ საქართველოს დანარჩენ თემებში გავრცელებული სახნავი იარაღების ასეთივე დაწვრილებითი აღწერილობა ჯერ არავის შეუდგენია. საქართველოსა და კავკასიაში გავრცელებული სახენელების შესახებ ცნობები მოიპოვება 7-წიგნიან კრებულში: „Материалы по изучению этноэкономического быта госуд. крестьян Закавказского края“. მაგრამ იქ მოთავსებული ცნობები სხვადასხვა ღირსებისაა და სისრულის მხრივაც მათ ერთგვარობა აკლია.

§ 4. სახენელთა აწ არსებული კლასიფიკაცია.

დედამიწის ზურგზე მრავალნაირი სახენელი მოიპოვება და მოიპოვებოდა ძველადაც. თვალსაჩინო განსხვავებასთან ერთად მათ შორის მსგავსებაც ბევრი არსებობს, ხშირად იმდენად დიდი, რომ სრული იგივეობის შთაბეჭდილებას ახდენს. საგულისხმოა ამასთანავე, რომ მსგავსება ერთმანერთისაგან გეოგრაფიულად სრულებით დაშორებული ქვეყნების სახენელებსაც ემჩნევა ისევე, როგორც არა ერთხელ ამა-თუ-იმ ადგილას აქამდე არსებული სახენელის სახეობა ზოგჯერ თვით შორეულ წარსულში გეოგრაფიულადაც დაშორებულ ამა-თუ იმ ქვეყნის სახენელის სახეობას გასაოცრად მიაგავს ხოლმე.

ბუნებრივია, რომ სასოფლო მეურნეობის ამ უმნიშვნელოვანესი იარაღის კლასიფიკაციის აუცილებლობის აზრი დაბადებულიყოს და მეცნიერებას სახენელის გაუმჯობესების ისტორიული საფეხურების დათარიღება მოეწადინა. ამიტომაც არის, რომ სახენელთა არა-ერთი კლასიფიკაცია არსებობს. მკვლევართა შორის ამ საკითხის გამო სრული თანხმობა არ სუფევს არც კლასიფიკაციისა და არც დათარიღების დროის შესახებ.

უთანხმოება იმ გარემოებით არის გამოწვეული, რომ სახენელთა სხვადა-
 იხვა სახეობა ყველგან არ არის სათანადო სისრულითა და საფუძვლიანობით.
 შესწავლილი. ყველაზე ნაკლებ, რასაკვირველია, ამ მხრივ აღმოსავლეთისა და
 სამხრეთის ქვეყნებია გამოკვლეული, რომელთა შესახებ სამეცნიერო მწერლობაში
 უმეტესად მოგზაურთა ხანმოკლე და შემთხვევითი დაკვირვებით მოპოვებული
 ცნობები არსებობს. ამნაირად შეძენილი ცნობა ხშირად სრულ და სანდო წყა-
 როდ არის ხოლმე მიჩნეული და ამისდა მიხედვით წყდება ამა-თუ-იმ ქვეყანაში
 მხოლოდ ამა-თუ-იმ სახეობის სახენელის არსებობის საკითხიც. ასეთ შემთხვევებში
 სახენელის სახეობათა იქ დაცული მთელი ეთნოგრაფიული მასალაც-კი გამოყე-
 ნებული არ არის. მით უმეტეს სახენელის შესახებ ადგილობრივი ისტორიული
 ცნობები სრულებით გათვალისწინებული და გამოყენებული არ ყოფილა. ამ
 მხრივ მხოლოდ ძველი საბერძნეთი, რომი და დასავლეთი ევროპის სხვა ქვეყნე-
 ბი არიან შესწავლილი, და კვლევა-ძიება იქ უკეთეს პირობებშიც წარმოებს.

თუმცა საქართველოსა და კავკასიის სახენელთა აგებულებით უკვე აკად.
 გ. ვ. ლ. ე. ნ. შ. ტ. ე. დ. ტ. ი. ი. ცო დაინტერესებული და მას ამის შესახებ ცნობებიც
 შეუგროვებია და სურათებიც გადაუღია, მაგრამ მის და კლ. ა. პ. რ. ო. -ის შე-
 მდგომ ჩვენებური სახენელის ისტორია და კლასიფიკაცია ყველა არსებული მა-
 სალის გამოყენებით არავის განსაკუთრებული კვლევის საგნად არ უქცევია.
 ეთნოგრაფიული ფაქტებიც, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, გ. ჩ. ი. ტ. ა. ი. ა. ს.
 გარდა, საქართველოში და საქართველოს შესახებ ოდნავად მაინც ფართოდ არა-
 ვის შეუკრებია და შეუსწავლია. ამისდა მიუხედავად ყველგან, სადაც სახენელის
 კლასიფიკაციასა და ისტორიაზე საუბარი, კავკასიის შესახებ შემთხვევითი
 ცნობებიც არის გამოყენებული.

Ed. Hahn-ის ძირითადი ნაშრომი ამ დარგში „Entstehung der Pflug-
 kultur“, სამწუხაროდ, ჩვენ¹ წიგნთსაცავებში არ არის. ამიტომ სახენელის კლასი-
 ფიკაციის შესახებ ჩვენ პირობებში იმაზე მეტის მოუვანა, რაც გ. ჩ. ი. ტ. ა. ი. ა. ს.
 თავის ნაშრომში აქვს აღნიშნული, შეუძლებელია.

1925 წ. სახენელის კლასიფიკაციისა და დათარიღების გამო R. Mielke-სა
 და P. Leser-ს შორის ატეხილი კამათი ამ პრობლემის სირთულეს კვლავ ნა-
 თლად ცხად ჰყოფს.

R. Mielke-ს აზრით სახენელთა სხვადასხვა სახეობა სამ მთავარ ჯგუფად
 უნდა დაიყოს: 1. სათბროლიან სახენელად (Grabstockpflug), 2. კბილა-ჩუთიან
 სახენელად (Sohlbalkenpflug) და 3. მაბრუნებელ სახენელად (Wendepflug: იხ.
 მისი „Der Pflug von Dabergotz“: Zeitschrift für Ethnologie 1924 წ., Heft 1¹,
 გვ. 121--124 და „Bemerkungen zu P. Lesers Abhandlung über den Pflug
 von Dabergotz“ იმავე ორგანოში, 1925 წ., Heft 1¹, გვ. 59).

P. Leser-იც თავის მხრივაც სახენელებს სამ ჯგუფადვე ჰყოფს, მაგრამ
 კლასიფიკაციის საფუძვლად რვილის მოყვანილობა აქვს მიღებული². ერთ ჯგუ-

¹) არც ს. ს. რ. კ. სამეცნიერო აკადემიის წიგნთსაცავშია.

²) „durch den Krümmel wird er einer ganz bestimmten Gruppe von Pflügen zugeor-
 dnet. Man kann die sämtliche Pflugformen in drei grosse, geschichtlich gesonderte Grup-
 pen einteilen“.

ფად მას სწორე რვილიანი სახენელი („Pflüge mit geradem Grindel“) მიაჩნია, მეორედ—რვილა-ხელნა-ქუსლკბილიანი სახენელი (Pflüge mit Grindel, Hinterbaum, Sohle und Griesssäule) და მესამე ჯგუფად მრუდე-ხიანი სახენელები (Pflüge mit Krümel). თავისი დებულება პ. ლეზერ-ს უცილებლად მიაჩნია (იხ. მისი „Der Pflug von Dabergotz“: Zeitschrift für Ethnologie 1925 წ., Heft 1/2, გვ. 56—57).

ზემოდასახელებული ორი ავტორი თუ კლასიფიკაციის საკითხს სხვათა შორის ეხება, ბარონ Fr. Nopcsa-მ ამ პრობლემას წინასწარი მოხსენების სახით სპეციალური ნაშრომი უძღვნა.

ბარონ Fr. Nopcsa თავის კლასიფიკაციას სახნავი იარაღის მთავარი და მეორე-ხარისხოვანი ნაწილების გარჩევაზე ამყარებს. მთავარ ნაწილებად მას მხოლოდ მხარი, ანუ რვილი, კბილა და ხელნა მიაჩნია, დანარჩენ ყველა ნაწილებს-კი მეორე-ხარისხოვნად სთვლის. ამ თავისი დებულების თანახმად სახენელები Fr. Nopcsa-ს ორ ჯგუფად აქვს დაყოფილი. პირველ ჯგუფად მას სწორე რვილიანი (mit gerader Grindel) სახენელი მიაჩნია, რომელთაც ის ჯოხსახენელებს (Stabpflüge) უწოდებს (იხ. მისი „Zur Genese der primitiven Pflugtypen“: Zeitschrift für Ethnologie 1919 წ. Heft 4—6, გვ. 234—235). მეორე ჯგუფად ის ისეთ სახენელებსა სთვლის, რომელნიც მოხრილი თოხისაგან წარმოშობილად მიაჩნია. მას ჰგონია, რომ ამ ჯგუფისათვის საუკეთესო ნიშანდობლივ სახელად თოხ-სახენელი (Hackenpflüge) იქნებოდა, ეს ტერმინი რომ სხვა მიზნით უკვე სხვათაგან გამოყენებული არ იყოსო (იქვე, გვ. 236).

K. H. Rau-თავის ნაშრომში Geschichte des Pfluges (Heidelberg 1845 წ.) მრავალნაირი აგებულების არსებულ სახენელებს შვიდი სახეობის ჯგუფად ჰყოფს. ამ კლასიფიკაციაში მას წარსულისა და თანამედროვე ფორმებიცა აქვს გათვალისწინებული (იხ. პროფ. K. A. Криль-ის Сельскохозяйственное машиноведение, ч. I, 1927 წ. მოსკოვი, გვ. 80).

გ. ჩიტაია Nopcsa-ს პრინციპებს ეთანხმება და ამ პრინციპების მიხედვით ქართული სახნავი იარაღების ორ ჯგუფად დაყოფა მიაჩნია საჭიროდ. მისი სიტყვით „ერთის მხრით გვაქვს ისეთი ერქვნის ტიპი (აჩაჩი, ჩუთი...), რომლის მხარი ბოლოში მოხრილია 90°—45°-მდე და პირდაპირ კბილაშია ჩამჯდარი, ან კიდევ—მხარი კბილასთან ერთად მთლიანი ხისაა“. გ. ჩიტაიას მოწმობით „ერქვნის ეს ტიპი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან ნაწილში „ხევსურული გუთნის“ სახელწოდებითაა ცნობილი“ (იხ. ეთნოგრ. მოგზ., გვ. 217).

„მეორე ტიპის ერქვანიც გვხვდება“. ამ ჯგუფის დამახასიათებელ თავისებურებად გ. ჩიტაიას ის მიაჩნია, რომ მათი „მხარი პირდაპირ ხელნაშია გაყრილი“. ამავე ავტორის სიტყვით „ამ ტიპისაა“ აჩაჩი, „აჯილა“ და გუთანი. „ერქვნის ამ ტიპს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებში „ფშაური გუთანი“ ეწოდება (იქვე, გვ. 218).

თავისი დებულება მოკლედ ასე აქვს გამოთქმული,--„არსებობს: 1. ერქვანი მოკალე და კბილაში ჩამჯდარი მხარით,--2. ერქვანი სწორი და ხელნაში გაყრილი მხარით“ (იქვე, 218). ამ დებულებათა თვალსაჩინოდ დასამტკიცებლად იქვე დართულია ამ ორი ტიპის სკემა (გვ. 218).

არა მგონია Fr. Nopcsa-ს მიერ წამოყენებული დებულება სახნავი იარაღის მთავარ ნაწილებად მხოლოდ მხარის, ანუ რვილის, კბილასი და ხელნას მიჩნევა, ყველა დანარჩენი ნაწილის-კი მეორე-ხარისხოვნად ჩათვლის შესახებ სწორე, ან და თუნდაც მარტო მიზანშეწონილი იყოს. რა ღირებულება აქვს კლასიფიკაციის საფუძვლად მიღებულ ისეთ დებულებას, რომელიც საკვეთელსა და ფრთას სახნავი იარაღისათვის მეორე-ხარისხოვან ნაწილებად სცნობს?

რვილი ქუსლ-სახნისთან ერთად მთლიანი ხისაა და მოხრილია, თუ ცალცალკეა გაკეთებული და სწორედ გამოყვანილი რვილი ხელნაშია გაყრილი, რომელიც თითონ ქუსლ-კბილაშია ჩასმული, ეს არსებითად მხოლოდ ტექნიკური საკითხია, ან, უკეთ რომ ითქვას, მხოლოდ ტექნიკურ გაუმჯობესებას წარმოადგენს, რათგან ორსავე შემთხვევაში არსებითად დინამიკის ერთი-და-იმავე პრინციპის და ერთი-და-იმავე კანონის განსახიერებასთან გვაქვს საქმე.

პრაქტიკულადაც ამ პრინციპის კლასიფიკაციის საფუძვლად დადების მიზანშეუწონლობა თვით გ. ჩიტაიასგან შედგენილი სახენელთა ორ ტიპად დაყოფალობის სქემითაც მტკიცდება. დებულების თანახმად მეორე ტიპს, ანუ სახეობას მხარი სწორე აქვს, ნამდვილად-კი, როგორც ამ სქემაში წარმოდგენილი ნახატებიდან ცხადი ხდება, IIa სახეობის მხარი, ანუ რვილი არც თითონ არის სწორე და ხელნაშიც ძალზე გეზად არის გაყრილი, — IIb სახეობის წარმომადგენელ გუთანს-კი თვით რვილიც საგრძნობლად მოხრილი მოყვანილობისა აქვს და პირველ ჯგუფისაზე უფრო მეტი გეზადობითაც არის ხელნასთან დაკავშირებული.

ამგვარად არც წამოყენებული პრინციპია სწორე და მიზანშეწონილი, არც კლასიფიკაცია შეეფერება სინამდვილეს.

§ 5. სახნავი იარაღების კლასიფიკაციისათვის საჭირო წინასწარი მუშაობისა და გარემოებათა შესახებ.

რაკი სახნავი იარაღის აგებულების მთავარ დამახასიათებელ თვისებათა მიხედვით კლასიფიკაციის ზემომოყვანილი პრინციპებიცა და დებულებანი დამაკმაყოფილებელი და მიზანშეწონილი ვერ აღმოჩნდა, ამ საკითხის გასარკვევად სხვა გზაზე დადგომა ემჯობინება.

სანამ კლასიფიკაციისათვის დასაფუძნებელი დებულების წამოყენებას შეუდგებოდეს ადამიანი, ჯერ თვით სახნავი იარაღის თანდათან განვითარების საფეხურები უნდა პქონდეს გამორკვეული და ქრონოლოგიურად განსაზღვრული, შემდეგ უნდა შეფასებულ იქმნეს სახენელის ყოველი ახალი სახეობის მიერ მის აგებულებაში შეტანილი ცვლილების ღირებულება და ახლად მოპოვებული გაუმჯობესების მნიშვნელობა, რომ ამნაირად იარაღის აგებულებისათვის მათი არსებითობა, თუ მეორე ხარის-

ხოვნობა სრულებით ცხადი შეიქმნეს. ამ გზით საკითხის განხილვის დროს კლასიფიკაციის ძირითადი დებულებაც გამოირკვევა და თვით ჯგუფებად დაყოფაც ადვილი შეიქმნება.

ამასთანავე, სახვნელის გაუმჯობესების ისტორიისა და მის სახეობათა კლასიფიკაციის საკითხის განხილვის დროს უნდა, როგორც ძველ წყაროებში დაცული და გადარჩენილი ცნობები გამოვიყენოთ, ისევე თანამედროვე ეთნოგრაფიულ მასალებსაც დავემყაროთ: უნდა ანგარიში გავუწიოთ საქართველოს სხვადასხვა თემში დღემდე დაცულ სახვნელის სხვადასხვა სახეობას, მათი აგებულების ნიშანდობლივ თვისებებს, მათ აღსანიშნავად ამ ეპოქაში მიღებულ სახელებსა და მათი ნაწილებისათვის არსებულ ტერმინოლოგიას.

ზევით უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ სახვნელის საუკუნეთა განმავლობაში თანდათანმა გაუმჯობესებამ და ახალ-ახალმა სახეობამ წინამორბედი სახეობა ვერ მოსპო. ამ ერთის შეხედვით უცნაური გარემოების მიზეზის გაგება ადამიანს არ გაუძნელდება, თუ საქართველოს ნიადაგის გასაოცარ სხვადასხვაობასა და ბუნებისა და თვისებათა მრავალფეროვანობას გაიხსენებს. მთა და ბარი, მაღლობი, ზეგანი და დაბლობი, ფერდობი და ვაკე ადგილი, მარად-თოვლიანი, ალპური, ტყიანი და სხვა ყველა არსებული ზოლები სუბტროპიკულამდე საქართველოში შედარებით მცირე მანძილის ფარგლებშიც კი შეუძლია ადამიანმა მონახოს. ნიადაგის თვისებების მხრივაც დიდი მრავალნაირობაა: სოფლის მეურნე ჩვენ სამშობლოში მაგარს, ძნელ მოსახნავსაც, უალრესად ფხვიერსაც, ხმელსა და მშრალსაც, ურწყულსა და ურწყავს, ნოტიოს, სარწყავს, შავს, ღონიერ მიწასაც და მქლე, მწირ მიწასაც შეხვდება.

ცხადია, რომ ყოველ სახნავ მიწას ნიადაგის თვისებისა და მიხედვით სჭირდება დამუშავება. ამიტომ საყანური ზოგან ღრმად უნდა მოიხნას, ზოგან პირიქით ზედაპირად, ზოგ ადგილას ნიადაგის სიმკვრივის გამო მძიმე და ღონიერი სახვნელი სჭირდება, ზოგან-კი სუბუქი და მარტივი აგებულების იარაღიც თავის დანიშნულებას კარგად და ადვილად ასრულებს. სასოფლო მეურნეობის თვალსაზრისით არამცთუ მიზანშეწონილი არ იქმნებოდა, ხშირად შესაძლებელია სწორედ საზიანოც-კი გამხდარიყო ფხვიერი და ადვილად მოსახნავი მიწა რომ მიწისმოქმედს მძიმე გუთნით მოჭარბებულ სიღრმეზე მოეხნა, იმგვარადვე როგორც ეკონომიური თვალსაზრისით საზარალო იქმნებოდა, რომ სოფლის მეურნეს ნახნავზე ტყუილ-უბრალოდ მეტი შრომა და ენერგია დაეხარჯა.

ეს გარემოება უკვე ძველადვე ჰქონიათ საქართველოში გათვალისწინებული. არქ. ლამბერტის მოწმობით მაგ., სამეგრელოში რკინის სახნისიან ხის მარტივ სახვნელს ამიტომ ხმარობდნენ, რომ იქაურ მიწისმოქმედთა „აზრით რკინის გუთნის გაკეთებას მეტი ხარჯი სჭირდებოდა. ზოგან ხარებსაც დაამძიმებდა და უამისოდაც იმ პატარა რკინითაც იოლად მიდიოდნენ“-ო (სამეგრ. აღწ., 56).

ამავე ავტორის ცნობით, რაკი სამეგრელოში ნიადაგი იმდენად რბილია, რომ მეტისმეტი ფხვიერება აქვს,—ამის გამო ოდიშის ერთ ადგილას, რო-

მელსაც გაგიდა (Gaghidas) ჰქვია, მიწას თურმე გუთნით არც ხნავენ, რომ ამით არ დაარბილონო და „ისე შეუმუშავებელ (ე. ი. სახვნელთ მოუხნავს) მიწაში ჩაჰყრიან ხოლმე პურის თესლსაო, რომელიც კარგადაც ამოდის და მშენიერადაც იზრდება, რათგან ამ მიწაში კარგად იდგამს ფესვებს და ქარი ისე აღვილად ვერ წააქცევს“-ო (არქ. ლამბერტი, სამეგრ. აღწ., 58).

როგორც ქვემოთ, თავის ადგილას დავრწმუნდებით, სახვნელის თანდათან გაუმჯობესების მიზანი იყო, რომ ეს იარაღი უფრო ღონიერ მანქანად ქცეულიყო და უმაგრესი ნიადაგის მოხვნაც შესძლებოდა, რათგან, მოსახლეობის თანდათან ზრდის გამო, ისეთი მიწების გადახვნაც აუცილებელი შეიქმნა, რომელთა დამუშავებას მანამდე არ მისდევდნენ.

სახვნელის ასეთმა გაუმჯობესებამ მისი აგებულების გართულება აუცილებელი გახდა, რამაც ყოველი მისი ახალი, გაუმჯობესებული სახეობა წინამორბედზე უფრო რთულ და მძიმე თანაც ამის გამო უფრო ძვირ იარაღადაც აქცია.

ამ მიზეზების წყალობით ურთულესი აგებულების სახნავის ხმარება გარკვეული ნიადაგისათვისა და პირობებში იყო ხელსაყრელი და მიზანშეწონილი, სხვა თვისების ნიადაგისათვისა და პირობებში-კი უფრო მარტივი სახვნელი სჯობდა, ეკონომიურადაც უფრო ხელსაყრელი გახლდათ.

საქართველოს ნიადაგის ზემოაღნიშნულმა მრავალგვარობამ და ბუნების მრავალფეროვანებამ სხვადასხვა სირთულისა და სიმძიმის სახნავი იარაღი მას შემდგომაც, რაც ახალი, გაუმჯობესებული სახეობა გაჩნდა, არამცთუ ზედმეტად არ აქცია, არამედ სათანადო პირობებში მაინც აუცილებელი გახდა. ამის წყალობით ერთსა-და-იმავე თემში, ზოგჯერ ერთისა-და-იმავე მეურნისათვის ორი და რამდენიმე განსხვავებული სახეობის სახვნელი იყო ხოლმე საჭირო. ამიტომ ცხოვრების სინამდვილემ ქართველ ხალხს სახვნელის განვითარებისა და გაუმჯობესების სხვადასხვა საფეხურის გამომხატველი და სხვადასხვა სირთულის მქონებული სახეობა დღევანდლამდისაც-კი შეუნარჩუნა. ამ გარემოებამ საქართველო სახნავი იარაღის თავისებურ საისტორიო მუზეუმად აქცია და სასოფლო მეურნეობის კულტურის მკვლევარს დაკვირვებისა და შესწავლის საუცხოვო ასპარეზი შეუქმნა.

ზემოაღნიშნული გარემოების გათვალისწინება საისტორიო ძეგლებში სახვნელის შესახები ცნობების გასაგებადაც გამოგვადგება და ამ იარაღის თანდათან გაუმჯობესების საფეხურების გამორკვევასაც გავვიადვილებს. მაგრამ თანამედროვე ერთნოგრაფიული ფაქტებით სარგებლობისა და გამოყენების დროს არ უნდა დაივიწყოს ადამიანმა, რომ ყველაფერი რაც შორეული წარსულითგან დღევანდლამდე ცხოვრებაში გადარჩენილია, ყოველთვის თავდაპირველი სახით არ არის ხოლმე დაცული, სრულად არ მოუღწევია ჩვენამდე

დროთა განმავლობაში მოპოვებულ გაუმჯობესებულ სახეობის სახენელს შეუძლებელია ზოგჯერ მაინც წინამორბედი სახეობის სახენელზე რაიმე გავლენა არ მოეხდინა და ზოგჯერ და ზოგან წინანდელი სახეობის იარაღის ნაწილობრივი ცვლილება მაინც არ გამოეწვია, დროთა განმავლობაში სახენელის თვითოეული სახეობისათვის განკუთვნილი ტერმინიც შესაძლებელია შეცვლილიყო.

ამ აზრის სიმართლის დასაჯერებლად საკმარისია გავიხსენოთ, რომ გარკვეული ხანითგან მოყოლებული „გუთანი“ სახენელის ყველა სახეობის აღსანიშნავად იხმარებოდა ისევე, როგორც ეხლაც გუთანს ვუწოდებთ ხოლმე თვით უმარტივესი აგებულების სახენელსაც-კი. ამგვარადვე წინათ, როგორც დავრწმუნდით, მე-XIII ს-მდე მაინც, სახენელის ასეთ ზოგად სახელადვე ერქუანი იყო და, საფიქრებელია, იმაზე უწინარეს წინამორბედი სახეობის აღმნიშვნელი სიტყვა იქმნებოდა. როგორც ნივთიერი კულტურის ისტორიის სხვა სფეროშიც ხშირად ემჩნევა, სხვადასხვა თემში ზოგჯერ ერთ-ერთი ძველად არსებული საგანი, თუ სახელი არის ხოლმე განსაკუთრებით შენარჩუნებული და ზოგად ტერმინად ქცეული. სახენელის სხვადასხვა სახეობათა ისტორიისა და ეთნოგრაფიული ფაქტების შედარებითი შესწავლის დროს მკვლევარს ეს შესაძლებლობა უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს და ახსოვდეს, რომ ზოგან და ზოგიერთ შემთხვევაში ზოგადი ტერმინი შეცდომით შესაძლებელია სახენელის გარკვეული სახეობის აღმნიშვნელ სახელად ქცეულიყო.

§ 6. სახნავი იარაღის ქართული სახელების რეალური მნიშვნელობა და ნიშანდობლივი თვისებები.

ცხადია, რომ ქართულ სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგიას ტყუილად არ უნდა ჰქონდეს ერთი სახნავი იარაღის აღსანიშნავად ექვსი სხვადასხვა სახელი გამოყენებული. ამას, უეჭველია, თავისი პატივსადები მიზეზი უნდა ჰქონდეს. ჩვენი მოვალეობაა, ეს მიზეზი გამოვარკვიოთ და სახნავი იარაღის სახელების სხვაობის პრინციპი გავიგოთ.

„ერქუნის“ სახელების განსხვავების განმარტების აუცილებლობას თვით სახელოვანი ქართველი ლექსიკოგრაფიც გრძნობდა და თვითოეულ ამ ტერმინთაგანს მისი აზრით შესაფერისი განმარტება დართული აქვს კიდევაც. როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 145), ერთ-უღლაან სახენელს ოქოქა და აჩაჩა ეწოდებოდა, ორ-უღლიანისას--არონა. ამგვარადვე ერქუნს ქვეშევე მოყვანილ განმარტებაში ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ ჯილდა ოთხ-ხუთ-უღლიანი ერქუანი, ანუ გუთანი იყო.

მაშასადამე, ამ განმარტებითგან ისე გამოდის, თითქოს ამ იარაღის სხვადასხვა სახელების წოდების დროს თვით სახენელ იარაღს-კი არა, არამედ მისთვის ასამუშაველად საჭირო საქონლის შებმულობის ოდენობას ჰქონოდეს მნიშვნელობა.

ცხადია, რომ ეს განმარტება ჩვენთვის საგულისხმო საკითხს სრულებით გარეგნული ნიშნების მიხედვით ახასიათებს და დამაკმაყოფილებლად მისი ჩათვლა თუნდაც ამიტომაც არ შეიძლება, რათგან სახნავი იარაღის ამა-თუ-იმ სახეობისათვის უღელ ხართა სხვადასხვა რაოდენობის შესაბამელად გამოყენებასაც, უეჭველია, თავისი საფუძველი უნდა ჰქონოდა, რომლის განმარტება ამ ახსნაში სრულებით არა ჩანს.

ს. ორბელიანის განმარტება ერქუანისა და კერძოდ ჯილდის სახელების ერთად-ერთი შესაძლებელი განმარტება არ არის. თვით სახელოვან ლექსიკოგრაფსაც რომ ზემოაღნიშნულზე უფრო საფუძვლიანი და არსებითი თვისების დამახასიათებელი განმარტების მოყვანა შეეძლო, ეს იმითაც მტკიცდება, რაც მას საკუთრად თვით **ჯილდის** შესახებ აქვს ნათქვამი. მისი სიტყვით, „ჯილდა უფროთო ერქვანი“ იყო (ლექსიკ). ამ საგულისხმო განმარტების წყალობით სამი ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოება ირკვევა. პირველი გარემოება ზოგადი თვისებისაა, რათგან ცხადი ხდება, რომ ჯილდა და ერქუანი ერთიერთმანერთისაგანაცა და დანარჩენი სახნავი იარაღებისაგანაც მარტო შემშული საქონლის რიცხვით-კი არ განსხვავდებოდნენ, არამედ თავიანთი აგებულებითაც.

ორი დანარჩენი გარემოება კერძოდ ჯილდასა და ერქუანს ახასიათებს: მაშასადამე, ჯილდა უფროთო სახნავი იარაღი ყოფილა, ერქუანი-კი ფრთით შემკული. ისინი თურმე სწორედ ამ თვისებით განირჩეოდნენ ერთიმეორისაგან.

საფიქრებელია და, როგორც შემდეგ დავრწმუნდებით, უეჭველიც, რომ სახენელთა სახელების სხვაობა დანარჩენ შემთხვევაშიც იარაღის აგებულების განსხვავებით იყო გამოწვეული და განსხვავების გამომჟღავნებელია. მაგრამ ამ გარემოების დანარჩენ შემთხვევებში არც ს. ორბელიანის ლექსიკონის დახმარებით, არც სხვა ძველი ძეგლების საშუალებით, ჯერ-ჯერობით მაინც, არ შეიძლება, რათგან სხვადასხვა სახელის მატარებელი სახენელის ჯერ არც ერთი გამოხატულება არ მოგვეპოება, რომ დანამდვილებით ვიცოდეთ, თუ რომელი იყო ოქოქა, ან აჩაჩა, ან ჯილდა, არონა, თუ ერქუან-გუთანი.

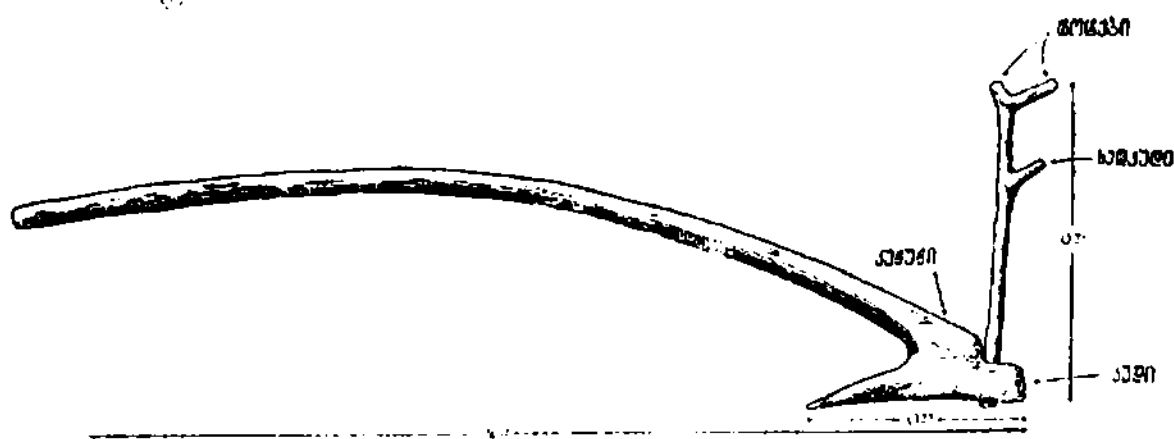
საბედნიეროდ ამ საკითხის გამორკვევის საშუალებას თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალებისა და აღწერილობის ისტორიულ წყაროთა ცნობების ერთად შესწავლა გვაძლევს. ამიტომ სახნავი იარაღის საქართველოში თანდათან გაუმჯობესების საკითხის გამოსარკვევად, თანამედროვე ეთნოგრაფიული ფაქტების ცოდნა და გათვალისწინებაცაა აუცილებელი.

§ 7. ხალხში დაცული სახნავი იარაღები და მათი თანამედროვე სახელები.

თანამედროვე სახნავ იარაღზე დაბეჭდილი ცნობები უმთავრესად აღმოს. საქართველოს შესახებ მოგვებოვება გ. ჩიტაიას ზემოხსენებული ნაშრომის წყალობით. ამიტომ ჩვენი დაკვირვება და მსჯელობაც უნებლიეთ უმთავრესად ამ მასალაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული, მაგრამ სისრულისათვის ვეცადე დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ სახენელთა შესახებაც ცნობები შემეკრიბა.

1. ჩ ი თ - კ ა ვ ი.

აღსანიშნავია, რომ ქვემო ქართლის ს. ჩხიკვთას მცხოვრებთ სახნავ იარაღად აქვთ „ძველებური ჩუთი“ (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრ. მოგზ. 213), რომელიც დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული „კავი“-ს მსგავსია. ს. ჩხიკვთას „კავი“ მხოლოდ „ჩუთის“ ერთი ნაწილის აღსანიშნავად-ღა იხმარება (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრ. მოგზ. 213-214). დამახასიათებელია და საგულისხმო, რომ საბას თავის ლექსიკონში არც ერქუანის ქვეშ, არც ცალკე „ჩუთი“ და „კავი“ შეტანილი არა აქვს. „ჩუთი“ სრულებით არ იხსენიება, კავის შესახებ-კი ნათქვამია მხოლოდ: „კავი მოკაკული რკინა, თუ ხე“, — „კავი ნავის ლუზა“ არისო და ამის საბუთად საქმე 27⁹⁹ აქვს დასახელებული. კავი რომ სახნავ იარაღსაც ეწოდებოდა, ამის აღნიშვნა-კი ქართვ. ლექსიკონგრაფს სრულებით დაჰვიწყებია.

ნახ. 5.

მაგრამ ეს ტერმინი რომ მარტივი სახნავი იარაღის აღსანიშნავად ს. ორბელიანის დროსაც აღმოს. საქართველოშიც უნდა ყოფილიყო, ამას ტერმ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია. I².

მინი „კელკავი“ გვაფიქრებინებს, რომელიც კლაპროთის მოწმობით მთიელთა შორის გუთნის „კელნას“ ეწოდებოდა. „კავის“ საბას-გან ლექსიკონში შეუტანელობა მარტო იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ აღმოს. საქართველოში იქ, სადაც საბა ბინადრობდა, ასეთი მარტივი სახნავი იარაღი იშვიათი უნდა ყოფილიყო.

ხოლო „ჩუთი“, როგორც ქვევით აღნიშნული გვექმნება, საფიქრებელია, თავდაპირველად, იმდენად მთლიანად სახნავი იარაღის სახელი არ უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც მისი გარკვეული ქვედა ნაწილისა.

ს. ჩხიკვათაში „ჩუთად“, დასავ. საქართველოში „კავად“ წოდებული სახნავი იარაღი უმარტივესი აგებულებისაა (იხ. ნახ. 5). ლიხთ-იმერეთში თუ იგი მიწის მოსახნავადაა განკუთვნილი, ამერეთში, ქვემო ქართლში, იგი თურმე „ანეულის“ „ასახუთავად“ (თესვის წინ განმეორებით მოსახნავად) და სიმინდის ყანისათვის იხმარება“ (გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ. 213).

„ჩუთი“, ჩიტაიას სიტყვით, „წარმოადგენს მთლიანს მოკაულს ხეს, რომლის მსხვილ თავზე წამოცმულია თითქმის სწორგვერდებიანი სამკუთხედის ფორმის სახნისი. მისი ნაწილების სახელებია „კავი“, „კუეუეი“, „კუდი“, „ხელნა“, და „ტოტები“ (ეთნოგრ. მოგზ. 213—214 და ნახ. № 5).

მაგრამ დართულ სურათზე (იხ. ნახ. 5) არა ჩანს, რომ ამ „ჩუთს“ სახნისი „მოკაულ ხეს“ მსხვილ თავზე ჰქონდეს „წამოცმული“. ამასთანავე ამ ნახატზე ჩუთის ნაწილების სახელთა შორის „სახნისი“ არც არის აღნიშნული. ამგვარად აღწერილობა სურათს მთლად არ უდგება და ამის გამო საფიქრებელი ხდება, რომ ან ნახატი სწორე არ უნდა იყოს, ან ეს აღწერილობა ამ ჩუთისა-კი არა, არამედ ოდნავ უფრო რთული აგებულების ჩუთს უნდა ახასიათებდეს, რომელსაც სახნისი მართლაც ჩამოცმული ექმნებოდა. აღწერილობა რომ ჩუთის დართულ სურათს არ უნდა ეხებოდეს, იქითგანაც ჩანს, რომ ამ ნახატზე ჩუთის არც ერთ ნაწილს „კავი“ არ ეწოდება, ისევე როგორც „ხელნა“-ს მაგიერ „ხელკუდი“ სწერია (შეად. გვ. 213, სურ. 4 გვ. 214-ს და აქვე ნახ. № 5).

სურათზე დახატული „ჩუთი“ მთლიანი, შუაზე მოხრილი და მარჯვენა კიდისკენ კუთხოვანად მოკავებული ხეა, რომლის მარცხნივ წარზიდული კავის ნაწილი სოლივით წვეტიანია და სახნისის ჩანასახს, ან, უკეთ რომ ითქვას, სახნისის წინამორბედსა და წინაპარს წარმოადგენს. ეს ჩუთი თავისი სიმარტივეითა და მთლიანი ხისაგან გაკეთებულობით სტრატონისაგან აღწერილს ალბანურს, მთლიანი ხის სახვნელ იარაღს გვაგონებს (იხ. აქვე) და, შექვეელია, ამ იარაღის უძველეს და უმარტივეს სახეობად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

„ჩუთს“ დართულ სურათზე მხოლოდ ხელნა უჩანს კავის კუდში ჩასმული (იხ. ნახ. 5). დანარჩენი ყველაფერი მთლიანი ხისაა. ამგვარად „ჩუთად“ ბუნებრივად კუთხოვანად მოკავებული ხე არის გამოყენებული, რომელსაც მარცხნივ წარზიდული მოკავებული წაწვეტილი ნაწილი სახნისად აქვს.

ჩუთის ნიშანდობლივ დამახასიათებელ თვისებას ის შეადგენს, რომ ამ იარაღს მიწის მოსახნავად წაწვეტილ კავს გარდა არაფერი გააჩნია: არც საგანგებოდ წამოცმული სახ-

ნისი, არც „კმალა“ და მით უმეტეს ისეთი დანარჩენი ნაწილები, როგორც საკვეთელი და „ფრთა“-ა, მას არ მოეპოვება. სწორედ ეს გარემოება „კავსა“ და „ჩუთს“ სახნავი იარაღის უმარტივეს და უძველეს სახეობად ჰხდის.

გ. ჩიტაიას მიერ მოყვანილი „ჩუთის“ აგებულების აღწერილობა უდგება ს. ლიგურეთის „აჩაჩ“-ს, რომლის სურათიც მის ნაშრომს დართული აქვს კიდევ (იხ. აქვე ნახ. 6) იმ ერთი არსებითი განსხვავებით, რომ ამ სახენელს სახნისს გარდა საკვეთელიც აქვს, რომელიც, უეჭველია, მერმინდელ დანართ ნაწილს წარმოადგენს. აქ სახნავი იარაღი უკვე ერთ მთლიან მოკავებულ ხეს აღარ წარმოადგენს, არამედ მოკავებული ხე ჩასმულია მარცხნივ თანდათანობით დავიწროვებულსა და ბოლოში ძალზე წაწვეტილ ხეში, რომელსაც ამ აჩაჩის დართულ სურათზე „კბილა“ ეწოდება, მაგრამ ს. ქსოვრეთის აჩაჩის ნახატზე ამ სახნავი იარაღის ნაწილების აღნიშნული სახელების მიხედვით (იხ. აქვე გვ. 183, ნახ. 8) საფიქრებელი ხდება, რომ ნამდვილად „ქუსლი“ უნდა ეწოდებოდეს.

„კბილა“ უნდა ამ ქუსლის იმ წინამდებარე წაწვეტილ ნაწილს ერქვას, რომელზედაც „საკნისი“-ა წამოცმული. არსებითადაც სწორედ ამ ნაწილს შეჰქვენის „კბილა“-ს სახელი. თვით გ. ჩიტაიასაც აღწერილობაში იარაღის ამ ნაწილის სახელად „კბილა-ქუსლი“ აქვს ნახმარი (რაც სურათზე არაა აღნიშნული) და ნათქვამი აქვს: „ამ აჩაჩის მხარი... ჩუთის კავივით მოხრილია და კბილა-ქუსლშია¹ ჩამჯდარი“-ო (გვ. 215).

აზრი კავ-ჩუთის მთლიანი ხისაგან გაკეთების მაგიერ ცალკე ნაწილებისაგან შედგენის შესახებ სახნავი იარაღის შემოღების დასაწყის ხანაშივე თავისდათავად უნდა გაჩენილიყო, რათგან ჩუთისათვის გამოსადეგი, ბუნებრივად მოკავებული, ხის შოვნა ყოველთვის ვერ მოხერხდებოდა. ორი ნაწილისაგან მისი შემზადება და ქუსლ-კბილაში რვილ-ჩასმული სახნავი იარაღის გაკეთება-კი უფრო ადვილი იყო.

II. ა ჩ ა ჩ ი.

გ. ჩიტაიას ცნობით აღბუღალის თემში ორი სახეობის „აჩაჩი“ არსებობს:

ერთი მათგანი ს. ლიგურეთში უნახავს, მეორე ს. ქსოვრეთში. პირველი ამ აჩაჩთაგანი ჩუთ-კავისაგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ, როგორც უკვე ნათქვამი გვქონდა, მთლიანი ხისაგან-კი არ არის გაკეთებული, არამედ მოკავებული მხარი, ანუ რვილი ცალკეა გაკეთებული, ქუსლ-კბილა კიდევ ცალკე და რვილი ამ ქუსლ-კბილაშია ჩადგმული, ისე როგორც მასთან ერთად და მის უკანვე ხელნაც (იხ. გ. ჩიტაიას ნაშრომის გვ. 215, სურ. 6—აქ ნახ. 6). ამ აჩაჩის მთავარ განმასხვავებელ თვისებას თითქოს რვილში გაყრილი და სოლებით დამაგრებული „საკვეთელი“ შეადგენს. როგორც დავრწმუნდით, ჩუთ-კავს საკვეთელი არ აბადია.

¹) ეს ორი სიტყვა ჩვენგანაა ხაზგასმული.

რკვევა იკისრა, ს. დილომითგან ჩამოიტანა ცნობა¹, რომ იქაურები გადაჭრით ამტკიცებენ, რომ აჩაჩს, ან აჩეჩას, როგორც თურმე დილომში ხმარობენ, საკვეთელი არა აქვს. მათივე სიტყვით, აჩაჩი იგივე ჩუთია და, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ჩუთსაც მართლაც არც საკვეთელი და არც ხმალა არა აქვს.

მაშასადამე, აჩაჩი ისეთივე აგებულება-მოყვანილობის სახენელი იყო, როგორისაც ჩუთ-კავია. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავება ჩანს, რომ ჩუთ-კავი მთლიანი ხისაგან გაკეთებული იარაღი იყო, აჩაჩი-კი ცალკეული ნაწილები-საგან არის შემდგარი.

III. ა რ თ ნ ა ა ნ უ ა რ თ ნ ა ა .

გ. ჩიტაიას „მესხური არონაჲ“, ანუ „არუნაჲ“-ს არც აგებულება აქვს აწერილი თავის მრავალჯერ დასახელებულ ნაშრომში, არც სურათი დაურთავს (იხ. გვ. 226, შენ. 4). მაგრამ მისი ნებართვით 1923 წ. მისგან მესხეთში ეთნოგრაფიული ექსკურსიის დროს „არუნა“-ს გადაღებული ნახატი (იხ. საქართ. მუზეუმის კოლექცია № $\frac{42-24}{17}$) ვსარგებლობ და ამის წყალობით ამ სახენელის აგებულების გამორკვევა შემიძლიან².

„არუნაჲ“ მთლიანი ხისაგან გაკეთებული არ არის, არამედ აჩაჩას მსგავსად ცალკეული ნაწილებისაგან არის აწყობილ-გამართული (იხ. ნახ. 7). მაგრამ მისი „რვილაჲ“, ლიგურეთის აჩაჩის მსგავსად, ქუსლ-კბილაში-კი არ არის ჩასმული, არამედ მანჭუაშია გაყრილი.

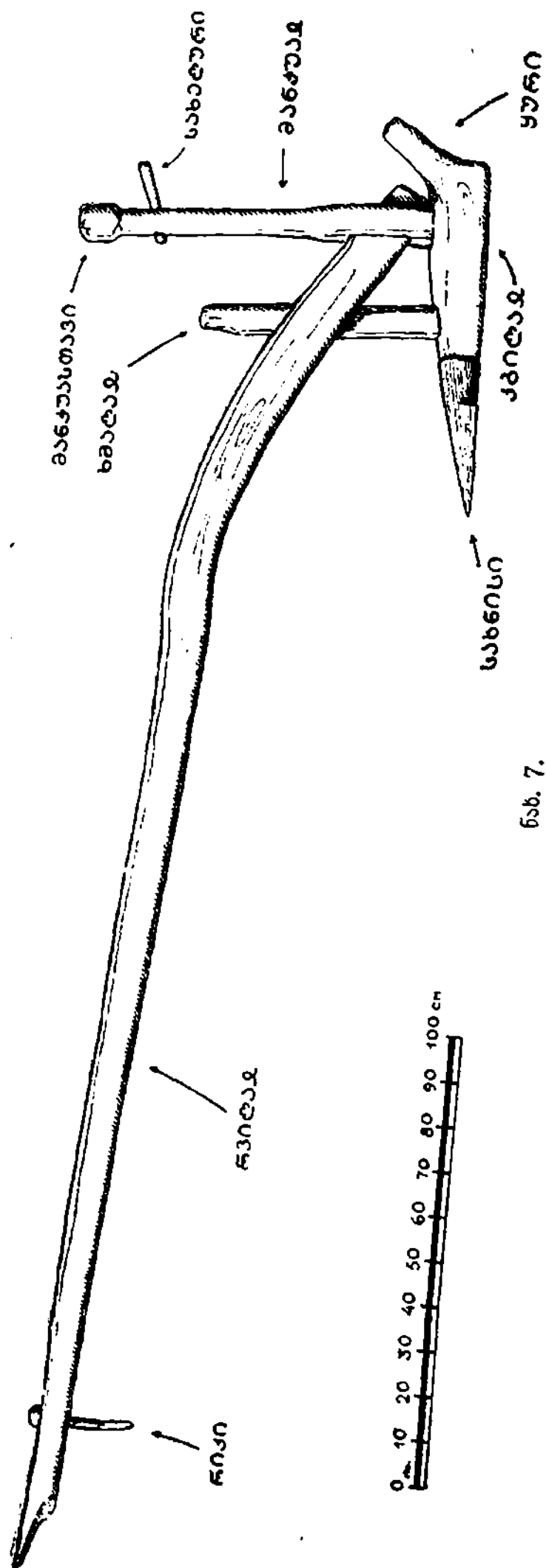
თვით არონაჲს „მანჭუაჲ“-ც ქუსლ-კბილაშია ჩასმულ-ჩაქედილი და თავისი დანიშნულებით აჩაჩის ხელნას უდრის. მოყვანილობით მანჭუაჲ ხელნაზე უფრო მსხვილია და ბოლოსაკენ, სადაც მას რვილას გასაყრელად გეზად ნახვრეტი აქვს ამოჭრილი, გაგანიერებულია. ზევით მანჭუას თავი აქვს მომრგვალებით გაკეთებული, რომელსაც „მანჭუას თავი“ ეწოდება, ხოლო ოდნავ ამის ქვემოთ პატარა ჯოხი აქვს გაყრილი ხელის მოსაკიდებლად, რომელსაც „ხახელური“ ჰქვია.

რვილაჲ თავში, თითქმის სახნისის წვეტის გასწვრივამდე სწორეა და მხოლოდ ოდნავ არის დაბრილი, მაგრამ ამ ადგილითგან მოყოლებული რვილაჲ იმდენად ძლიერად იხრება, რომ მანჭუაში გაყრილი ბოლო ქუსლ-კბილაზე აქვს დაყრდნობილი. „კბილაჲ“-ს მოყვანილობა ჩვეულებრივისგან ოდნავ განსხვავდება: ქუსლ-კბილას თავში რკინის სახნისი აქვს წამოცმული, ბოლოს-კი ზევით-კენ აწეული „ყური“ აბია.

არუნაჲს მთავარ განმასხვავებელ თავისებურებას „ხმალაჲ“ შეადგენს, რომელიც ხის ნაჭერს წარმოადგენს, მანჭუას წინ და რკინის სახნისის ოდნავ უკან მდებარეობს და, კბილაში ჩასმულ-ჩაქედილი, შუაზე

¹) ამ დახმარებისათვის ი რ ო დ. ს ო ნ ღ უ ლ ა შ ვ ი ლ ს გულითად მადლობას მოვახსენებ.

²) გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს ამისათვის გულითად მადლობას მოვახსენებ.

ნახ. 7.

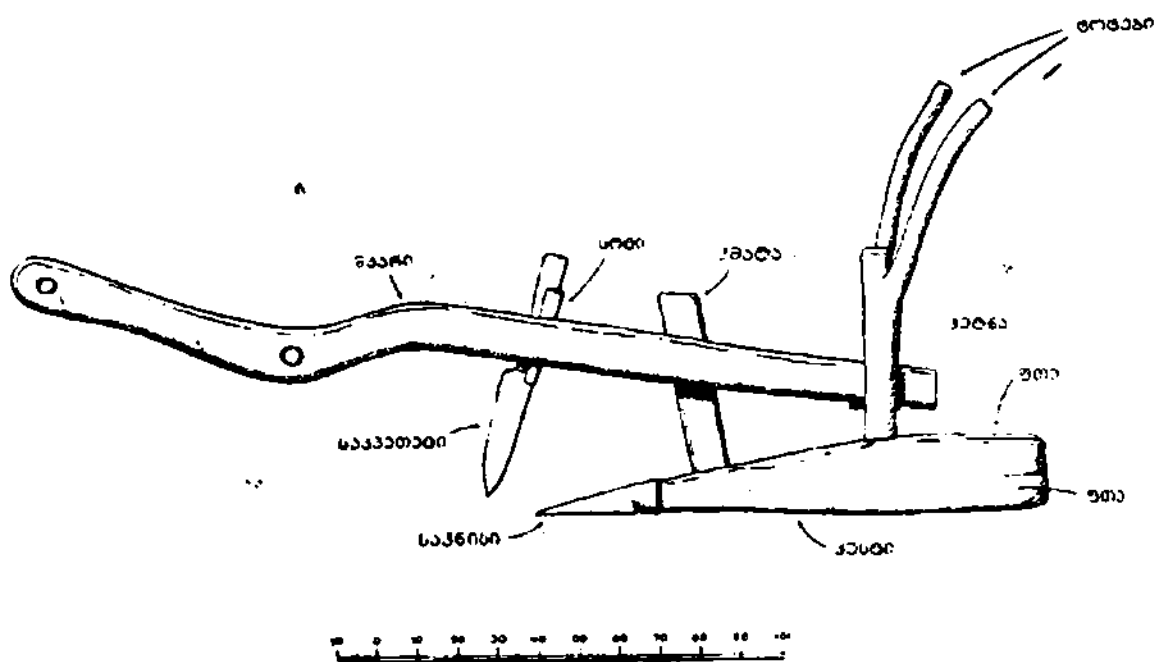
რვილაშია გაყრილი. ხმალაჲ ერთის მხრით სახენელის ნაწილების მეტი სიმტკიცით დასამაგრებლად უნდა იყოს შემოღებული, მეორეს მხრით რვილასა და ქუსლ-კბილას შესაყარისაგან წარმომდგარი კუთხის ოდენობის საკიროებისამებრ შესა-ცვლელად. არონას თავისი აგებულების სწორედ ეს ახალი, ხმალად წოდებუ-ლი, ნაწილი და „ყური“ შეადგენს სახენელის გაუმჯობესებას.

აღსანიშნავია, რომ არონას საკვეთელი არ აბადია. მაშასადა-მე, იგი, მოკლედ რომ მოვინდომოთ მისი აგებულების ნიშანდობლივი თვისე-ბის დახასიათება, სახნის-ხმალა-ყურიანი სახნავი იარაღია.

ს. ორბელიანის განმარტებით, არონა „ყვერის კარის“ სა-ხენელი ყოფილა და ეს გარემოება მას ოქოქასა და აჩაჩას მომდევნო საფეხუ-რად გვაგულისხმებინებს. თავის წინამორბედებთან შედარებით მის ზედმეტ ნა-წილს. ხმალა და ყური შეადგენს და სწორედ ეს უნდა იქმნეს სახენელის აგებუ-ლების განვითარების მომდევნო საფეხურად მიჩნეული.

IV. ჯ ი ლ დ ა.

ზ. ქსოვრეთის „აჩაჩი“ თავისი აგებულებით (იხ. ნახ. 8) ს. ლიგურე-თის აჩაჩისაგან იმით განსხვავდა, რომ მისი რვილი, ანუ მხარი ბოლოში მოხრი-ლი და ქუსლ-კბილაში ჩამჯდარი არ არის. ამის მაგიერ რვილი, ანუ მხარი ხელნაშია გაყრილი, რომელიც თითონ ქუსლ-კბილაში ჩასმული გამაგრებული არის. ამასთანავე მას ს. ლიგურეთის აჩაჩთან შედარებით ის თავისებურებაც

ნახ. 8.

აქვს, რომ „კმალა“-ც გააჩნია, ლიგურეთისას-კე „კმალა“ არ მოეპოვება. ეს ორი თვისება, როგორც დავრწმუნდით, მარტო ამ სახნავი იარაღის ტექნიკურ თავისებურებასა და გაუმჯობესებას არ წარმოადგენს, არამედ უკვე არონასაც მოეპოვება. ამიტომ ეს ორი თვისება ქსოვრეთის აჩაჩის განსა-კუთრებულ თავისებურებად ვერ ჩაითვლება.

ორ-ულლიან სახენელ არონასთან შედარებით ს. ქსოვრეთის „აჩაჩს“ ის უპირატესობა აქვს, რომ მას ხმალას გარდა „საკვეთელი“-ც მოეპოვება, რომელიც სახნავ მიწას ზევითგან ვერტიკალურად სჭრის. თავისდა-თვად ცხადია, რომ ეს სახენელის დიდ გაუმჯობესებას და ღირსებას წარმოადგენს.

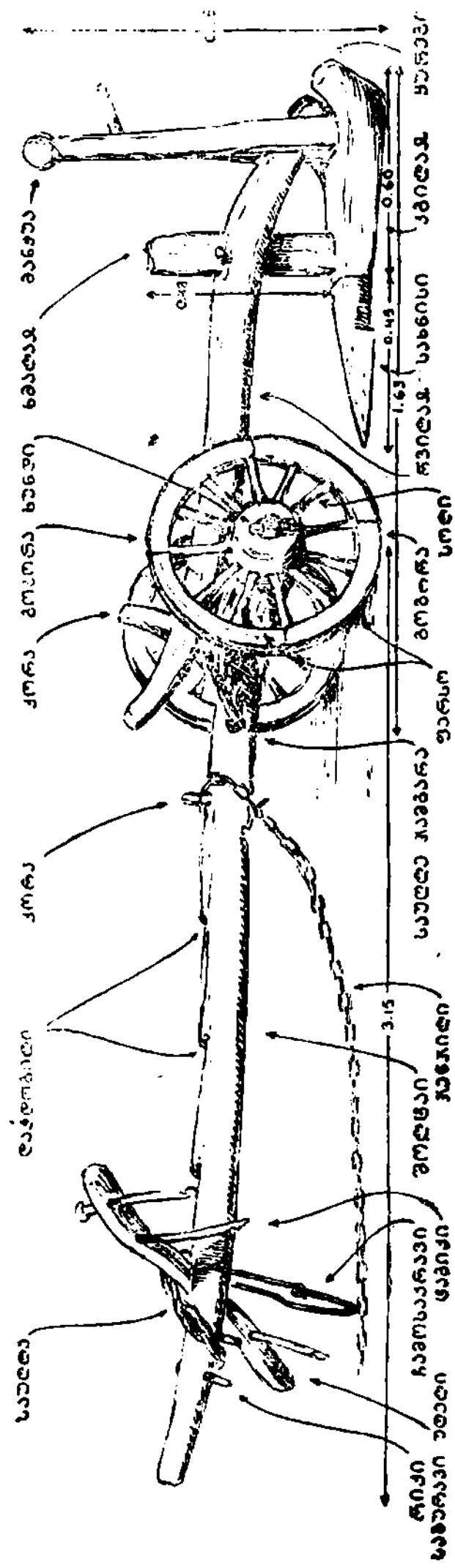
ამ სახენელს მხოლოდ ფრთა-ლა აკლია, რომ ერქუანისა და გუთნის მსგავსად სრულ იარაღად იქმნეს მიჩნეული. მაშასადამე, ეს სახენელი სახნის-ხმალა-საკვეთელიანი, მაგრამ უფრო იარაღია. სახენელის მერმინდელისა და მომდევნო გაუმჯობესებული სახეობისგან სწორედ ეს მისი უფრობა ასხეავებს.

ს. ქსოვრეთის „აჩაჩს“ ერთი უცნაურობა აქვს ეხლა: ამ გარკვეული და განსხვავებული აგებულების სახენელს ქსოვრეთში ისეთივე სახელი ეწოდება, როგორიც უფრო მარტივი აგებულების სახენელს. ეს გარემოება ერთგვარ ექვს იწვევს და საკითხი გვებადება, შეცდომით ხომ არ უწოდებენ მას ს. ქსოვრეთში აჩაჩს. ხოლო „ერქუანისა“ და „ჯილლის“ აგებულების თავისებურებათა გარჩევის დროს, უკვე დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 176), რომ სახენელის სახელების სხვაობა ამ იარაღის აგებულების სხვაობაზე ყოფილა დამოკიდებული.

ჩვენი ექვი ყველასათვის ვინც-კი იცის, რომ საბა ორბელიანის მოწმობით, უფროთ სახენელს ძველად საქართველოში აჩაჩი-კი არა, არამედ ჯილლა ჰქმევია სახელად, სრულებით გასაგები გახდება. ზემოყვანილ განმარტებაში (იხ. აქვე, გვ. 176) ხომ მას გარკვევით აქვს ნათქვამი, რომ „ჯილლა უფროთ ერქუანი“ იყო, რომელშიც ოთხს, ან ხუთ უღელს აბამდენ ხოლმე. რაკი ს. ქსოვრეთის ე. წ. აჩაჩი სახნის-ხმალა-საკვეთელიანი, მაგრამ სწორედ უფროთ სახენელია, ს. ორბელიანის განმარტების თანახმად, უნდა დავასკვნათ, რომ ამ იარაღს აჩაჩი ეხლა შეცდომით უნდა ეწოდებოდეს და წინათ, მაგ. მე-XVII ს. დამლევსა და მე-XVIII ს. დამდეგს, სახენელის ასეთ სახეობას „ჯილლა“ ჰქმევია სახელად. ამიტომ ს. ქსოვრეთის ე. წ. აჩაჩი ჩვენც ნამდვილად ჯილლად უნდა ვიცნათ.

ჯილლასა და ქსოვრეთის ე. წ. აჩაჩის იგივეობა, ან უკეთ რომ ვთქვათ, ამ უკანასკნელის ნამდვილად ჯილლობა იმითაც მტკიცდება, რომ გ. ჩიტაიას სიტყვითაც ამავე სოფელში გავრცელებული „აჯილლა“, როგორც მას თითქოს ადგილობრივ უწოდებენ ძველი „ჯილლა“-ს მაგიერ, „არსებითად არაფრით განსხვავდება აჩაჩის ზემოთ აღწერილი (იგულისხმება ს. ქსოვრეთის ე. წ. აჩაჩი) სახისგან“-ო (ეთნოგრ. მოგზ. 124). მაშასადამე, ამ თემში არსებული „ჯილლა“ მართლაც სახნის-ხმალა-საკვეთიანი¹ უფროთ სახენელი ყოფილა.

¹ - საბას ყველგან, ლექსიკონშიც და სიბრძნე სიცრუის წიგნშიც, „ჯილლა“ უწერია, გ. ჩიტაიას ცნობით-კი ხალხში თითქოს „აჯილლა“-ს ხმარობენ. რაკი „აჯილლა“ საშუალო საუკუნეების ქართულში „ცხენის კურატსა“ ჰნიშნავდა (საბას ლექსიც), ამიტომ ს. ორბელიანისა და მესხეთში მიღებული სახელწოდების მიხედვით სახენელის სახელად „ჯილლა“-სა ვხმარობ.

ნახ. 9.

„ჯილლა“ გ. ჩიტაიას ცნობით მესხეთშიც ყოფილა დღევანდლამდე დაცული. რაკი ამ „მესხური ჯილლა“-ს აღწერილობა და ჩანახატი მას თავის ნაშრომში მოყვანილი არა აქვს, ამიტომ მისი ნებართვით ვსარგებლობ საქართველოს მუზეუმში დაცული ჯილლის ნახატით, რომელიც გ. ჩიტაიას 1923 წ. მესხეთში ეთნოგრაფიული მიზნით მოგზაურობის დროს ახალციხის ყოფ. მაზრის ს. არალში გადაუღია (იხ. საქ. მუზეუმის კოლექცია № $\frac{42-24}{17}$), რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

მესხეთში ამ იარაღს ძველებურად „ჯილლა“ ჰრქმევია. ეს სახენელი ორი ეჭთმანერითგე გადაბმული ცალკეული ნაწილისაგან შედგება (იხ. ნახ. 9). ერთ ნაწილს საკუთრივ სახენელი შეადგენს, მეორე ნაწილს-კი ღერძ-თვლიანი საზიდავი. უპირველესად, რასაკვირველია, თვით სახენელი უნდა იქმნეს განხილული.

ს. არალის „ჯილლა“ სახნის-ხმალიან სახენელ იარაღს წარმოადგენს, რომლის რვილაჲ მანქუაშია ბოლო ნაწილით ქუსლ-კბილას დონეზე გაყრილი. მანქუა ქუსლ-კბილაშია ჩასმულ-ჩაჭედილი. ხმალას ბოლოც ქუსლ-კბილაშივეა ჩასმული რკინის სახნისის ოდნავ მოშორებით, ხმალას შუა ნაწილი-კი რვილშია გატარებულ-გაჭედილი.

ამგვარად, ამ სახენელს არც საკვეთელი აბადია და არც ფრთა. ფრთა რომ მას არ გააჩნია, სრულებით ბუნებრივია და სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, რათგან საბას ზემომოყვანილი განმარტებით, ჯილლა მართლაც უფროთ სახენელი იყო. მაგრამ სრულებით მოულოდნელი და განმაცვიფრებელი გარემოებაა, რომ ს. არალის „ჯილლას“ საკვეთელიც არა აქვს. ბუნებრივად იბადება საკითხი, აქ ხომ რაიმე გაუგებრობა არ არის?

საკმარისია ადამიანმა სახენელის ზემოგანხილული სახეობის „არონაჲსჲ აგებულების აღწერილობა გადაიკითხოს და ამავე სოფლის არალის „არუნაჲს“ (იხ. აქვე, გვ. 181—183) მოყვანილ ნახატს გულდასმით თვალი გადაავლოს, რომ უმაღ საქმის ნამდვილი ვითარება მისთვის ცხადი შეიქმნეს: „ჯილლა“-ს სახენელი წარმოადგენილი ს. არალის სახენელი ნამდვილად მხოლოდ „არუნა“ არის. ეს ვითომც ჯილლად მიჩნეული სახეობა აგებულებით „არუნისა“-გან არაფრით არ განსხვავდება. ამგვარად უეჭველია, რომ აქ ცხადი შეცდომა და გაუგებრობაა: ერთი-და-იმავე სახეობის სახნავ იარაღს ორი სხვადასხვა სახელი ეწოდება. ცხადია, რომ ს. არალის „ჯილლა“-დ მიჩნეული სახენელი ნამდვილი ჯილლის აგებულების ნიშანდობლივი თვისების გამოსარკვევად სრულებით გამოსადეგი არ არის.

„ჯილლა“-ს შესახებ ცნობები მე-XIX ს. ოთხმოციან წლებში იყო გამოქვეყნებული (იხ. Материалы ИЭБГКЗК т. III, ч. 2, გვ. 141). ამ ცნობების მიხედვით „ჯილლა“ სამცხისა და ჯავახეთის ძველი მოსახლეობის მკვიდრთა შორის ყოფილა გავრცელებული. საქართველოს გარეშე მხოლოდ ერევნის მაზრის მცხოვრებთა შორის ყოფილა ცნობილი (Материалы III, ч. 1, გვ. 89 და Свод Материалов IV, გვ. 263). მესხეთ-ჯავახეთში გადმოსახლებულ სომხებს შორის ჯილლა მხოლოდ მე-XIX ს. ოთხმოციან წლებითგან გავრცელებულა აქა-იქ (Свод

Матер. IV, 263). ერევნის მაზრაში გავრცელებული ჯილღა სამცხე-ჯავახეთის-ჯილღისაგან აგებულებით თვალსაჩინოდ განსხვავდებოდა.

მესხეთ-ჯავახეთში ჯილღაში თურმე 4—5 უღელ ხარს, ან 3 უღელ კამბეჩს აბამდენ.

თავისი აგებულებით ჯილღა ხისგან გაკეთებულ სახვნელს წარმოადგენდა, რომელსაც მხოლოდ სახნისი ჰქონდა რკინისა ქუსლ-კბილაზედ წამოცმული. ამ სახვნელის განმასხვავებელ თვისებას ქუსლ-კბილას უკანა ნაწილზე აქეთ-იქით დამაგრებული ყურები შეადგენდნენ, რომელნიც სახნისისაგან გათხრილ მიწას კვალის ორთავე გვერდზე, აქეთ-იქით ჰყრიდნენ. ამგვარად ჯილღა უფროთო სახვნელი იყო, მაგრამ ყურები იანი.

აღსანიშნავია, რომ ერევნის მაზრაში გავრცელებული ჯილღა იგივე გუთანის ყოფილა, მხოლოდ უგოგორ-ფამფალაკოდ. მაშასადამე, სახნის-საკვეთელსა და ხმალას გარდა, მას ფრთაც ჰქონია, მესხურ ჯილღას-კი ფრთის მაგიერ ყურები ჰქონდა (Материалы III, ч. 1, გვ. 89 და Свод Мат. IV, 263—264).

რაკი საბა ორბელიანს მკაფიოდ აქვს ნათქვამი, რომ „ჯილღა უფროთო ერქუანი“ იყო (ლექსიკ.), ცხადი ხდება, რომ ერევნის მაზრაში ჯილღად წოდებული სახვნელი ნამდვილად ჯილღა არ ყოფილა. როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ასეთი სახეობის იარაღს ერქუანი ეწოდებოდა. მაშასადამე, ერევნის მაზრაში ჯილღას ძირითად აგებულებას ფრთა მერმე უნდა ჰქონდეს ერქუანის, ან გუთნის მიმბაძველობით დართული.

მაგრამ ამავე საბას ზემომოყვანილი განმარტებითგან ჩანს, რომ, რაკი ჯილღა ერქუანისაგან მხოლოდ თავისი უფროთობით განსხვავდებოდა, ამიტომ ჯილღას მის დროს ხმალა და საკვეთელიც ჰქონია. არსებულ აღწერილობათა მიხედვით-კი მესხურ ჯილღას საკვეთელი არ უჩანს. ამის გამო საფიქრებელი ხდება, რომ ჯილღის პირვანდელი აგებულება სრულად არც მესხეთში ჰქონიათ დაცული. საბასი და თანამედროვე (ერევ. მაზრ.) ცნობების მიხედვით ჯილღა თავდაპირველად უნდა სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი და ყურებიანი სახვნელი ყოფილიყო. თუ აღამიანი გვლდენ შტედტ-ისაგან დახატულ ქართლში გავრცელებული სახვნელის სურათს გაშინჯავს (იხ. აქვე, გვ. 165, სურ. 3), დარწმუნდება, რომ მას სწორედ იმდროინდელი ჯილღის სურათი აქვს დაცული.

ფრიად საყურადღებო და საგულისხმოა ამ მესხეთის სახვნელის წინა ნაწილი, ამ არუნახ საზიდავი. იგი შოლტიანს ლერძ-გოგორებს წარმოადგენს, სახელდობრ, ლერძის შუა ნაწილზე დამაგრებული აქვს „შოლტაჲ“. ამ შოლტას წინ უღელი აქვს დამაგრებული საქონლის შესაბმელად და ლერძ-გოგორებისა და მათზე გადაბმული სახვნელის წარსაზიდავად.

ცხადია, რომ შოლტა-ლერძ-გოგორა ხვნის დროს უღლეული საქონლისათვის სახვნელის წარზიდვის მძიმე ტვირთის შესამსუბუქებლად გამოყენებული საშუალებაა. აღსანიშნავია, რომ ამ შოლტა-ლერძ-გოგორებს ორივე თვალი ერთი-და-იმავე ზომისა აქვს. ამ მხრივ იგი გუთნის წინა ნაწილის, ფამფალაკისაგან, არსებითად განსხვავდება, რათგან ფამფალაკს, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 162 და 166), სხვადასხვა ზომის თვლები ჰქონდა: ველისა და

კვალის გოგორები ტოლ-მეტნი იყვნენ იმდენად, რომ ერთ მათგანს სახელად „მცირე გოგორა“-ც-კი ეწოდებოდა და ეხლაც ეწოდება.

ფამფალაკთან შედარებით შოლტა-ლერძ-გოგორები, რასაკვირველია, უფრო მარტივი და უხეშია, რათგან იქ ის განსხვავება, რომელიც ორნატის, ანუ ხნულის კვლის დონის სიღრმესა და მეორე გვერდზე მდებარე ჯერ მოუხნავი ველის დონეს შორის სახენელის მუშაობის დროს არსებობდა, სრულებით გათვალისწინებული არ არის.

მაგრამ ს. არალის სახენელის შოლტა-ლერძ-გოგორები სწორედ ამ თავისი უხეშობითა და პირველყოფილობით არიან საყურადღებო, რათგან სწორედ ეს თვისებებია, რომ მის დიდ ხნიერებას ამჟღავნებენ. ეს მოწყობილება რომ მაინცდამაინც ახალი, მე-XIX ს-ში, შემოღებული არ არის, ამას თუნდაც ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ „შოლტა“-ს არსებობა ს. ორბელიან-მაც იცოდა: მას თავის ლექსიკონში განმარტებული აქვს კიდევაც: „შოლტა ერქვნის იარაღია“-ო, ე. ი., რომ შოლტა სახენელისათვის გამოყენებული მონაწყობი იყო.

მაგრამ ამაზე უფრო საგულისხმო გარემოებაა, რომ საქართველოში, თვით ლიხთ-იმერეთშიც-კი, ასეთი შოლტა-ლერძ-გოგორების წინათაც არსებობა იტალიელი მისიონერის მხატვარი კასტელ-ის ზემომოყვანილი სურათითაც (იხ. აქვე, გვ. 164, სურ. 2) უცილობლად მტკიცდება. მას, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, მხოლოდ დახატვის დროს შეცდომა მოსვლია.

უეჭველია, „შოლტა“, ვითარცა სახენელის იარაღი, მე-XVII ს-ზე გაცილებით უფრო ძველია. არსებითად-კი იგი იმ ლერძ-გოგორებს წარმოადგენს, რომლის შესახებაც პლინიუსს სეკუნდუსს, ანუ მცირეს ნათქვამი აქვს: „დიდი ხანი არ არის, რაც გალლიის რეტიკაში გამოიგონეს და სახენელს ორი გოგორა დაურთეს, რასაც იქაურნი «პლაუმორატი»-ს (plumorati) უწოდებენ“-ო (Naturalis Historia, Car. Mayhoff-ის გამ. XVIII, 18)¹. ამიტომაც შესაძლებელია და საფიქრებელი, რომ შოლტა-ლერძ-გოგორები ძველის-ძველი დროითგან იყოს საქართველოშიც შემოსული და შერჩენილი.

V. ერქუანი და გუთანი.

ჯილღას შემდგომ ეთნოგრაფიულ დაკვირვებას კვლევის საგნად მხოლოდ „გუთანი“-ლა აქვს. ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ თანამედროვე საქართველოში „ერქუანი“ სახენელი იარაღის მხოლოდ ერთი ნაწილის აღმნიშვნელი-ღაა, ზოგადი მნიშვნელობა ამ ტერმინს თითქმის უკვე დაკარგული აქვს.

გ. ჩიტაიას მოწმობით „ამჟამად მთიულნი და ხევსურნი ერქვანს, ვერქვანს აჩაჩა-სახენელის სახელურს უწოდებენ“ (ეთნოგრ. მოკზ., გვ. 204, შენ 1).

„გუთანი“ ყველა დანარჩენი სახნავი იარაღებისაგან თვალსაჩინოდ განირჩევა: მას (იხ. აქვე, გვ. 166, ნახ. 4 და ნახ. 10) აქვს „ფამფალაკი და გოგორები. რომლითაც გუთანი ჩუთ-აჩაჩის სახის ერქვანისგან განსხვავდება“-ო, ნათქვამი

¹) „non pridem inventum in Raetia Galliae duas addere tali rotulas, quod genus vocant plumorati“.

ერთმანერთზე მაგრად აქვს მიკრული. მანჭუების პოლოები-კი ერთმანერთზე ბოთლის გვერდების მსგავსად განზე დაშორებული და დასწვრივად ჩამოშვებული აქვს.

რვილი, ანუ მხარი გუთანში, ჯილის მსგავსად, ხელნაში-კი არ არის გაყრილი, არამედ იმ მარცხნივ მდებარე მანჭუაში, რომელსაც „დიდი მანჭუა“ ეწოდება. ამ დიდ მანჭუას ბოლო ქუსლ-კბილაშია დამაგრებული. მარჯვნივ მდებარე მანჭუას „პატარა მანჭუა“ ეწოდება. სწორედ ამ პატარა მანჭუაზეა „ფრთე“-ს, ანუ „ფთა“-ს უკანა ნაწილი დამაგრებული, წინა-კი ხმალაზეა მიმაგრებული. პატარა მანჭუას ქვედა ნაწილში გაყრილი აქვს „კაკაბი“, რომელიც თავის ჯმრივ, ქუსლ-კბილაშია ჩაქედილი.

რაკი გუთნის ნაწილები სოლებით არის გაქედილ-დამაგრებული, ამის წყალობით ამ ნაწილების სურვილისა, ან საჭიროებისამებრ დაგრძელება, ან დამოკლება შეიძლება (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრ. მოგზ., 210—211 და აქვე, გვ. 166 სურათი 4 და გვ. 189, ნახ. 10).

ამგვარად, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მანჭუები ფრთეს დასამაგრებლად არის ხელნას მაგიერ გუთანში გამოყენებული, მაშინ ცხადი გახდება, რომ გუთანს, ფამფალაკს გარდა, რომლის შესახებ შემდეგ გვექმნება განსაკუთრებით საუბარი, ჯილღასაგან მხოლოდ „ფრთე“ ასხვავებს: სხვა დანარჩენი ნაწილები, როგორც, მაგ., სახნისი, საკვეთელი და ხმალა, გუთანსავით ჯილღასაც ჰქონდა.

ამ გარემოების გათვალისწინებას დიდი მნიშვნელობა აქვს. რაკი გამოიჩევა, რომ ჯილღა უფროთო სახნავი იარაღი იყო და არის ეხლაც, გუთანი-კი ფრთიანია, საკმარისია ს. ორბელიანის შემოყვანილი ერთი განმარტება გავიხსენოთ, რომ ძველი ერქუანის აგებულების დამახასიათებელი თვისების გამორკვევა შესაძლებელი შეიქმნეს.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, საბას სიტყვითგან ცხადად ჩანს, რომ „ერქუანი“ ფრთით შემკული სახნავი იარაღი იყო და სწორედ ამ თავისი თვისებით ჯილღისაგან განსხვავდებოდა. ს. ორბელიანის ეს ცნობა ცხად-ჰყოფს, რომ ერქუანი სახნავი იარაღის, ჯილღის, გაუმჯობესების მომდევნოსა და ამავე დროს არსებითი გაუმჯობესების უკანასკნელ საფეხურს წარმოადგენდა.

როგორც უკვე დავრწმუნდით (იხ. აქვე გვ. 167—168) სრული. სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი, მაგრამ უფამფალაკო სახვნელის ცალკე სახეობის არსებობა კლასროთის აღწერილობით არის დამოწმებული. ეხლა ცხადი ხდება, რომ მას სწორედ ერქუანი აქვს აღწერილი.

ზემონათქვამითგან ისე გამოდის, თითქოს ერქუანსა და გუთანს შორის აგებულების მხრივ არავითარი განსხვავება არ ყოფილიყოს: ორივე ფრთიანი სახნის-საკვეთ-ხმლიანი სახნავი იარაღი იყო. საბა ორბელიანსაც, როგორც ეტყობა, ასევე ეგონა. ამ გარემოებას მისი განცხადება გვაფიქრებინებს, რომ „გუთანი სომხურია, ქართულად ერქუანი ჰქვია“-ო (ლექსიკ.) მაშასადამე ამ ორ

ტერმინს შორის თითქოს მხოლოდ ის სხვაობა ყოფილიყო, რომ გუთანი ვითომც სომხური სიტყვა უნდა იყოს, ერქუანი-კი ქართული. მაგრამ საბას განმარტება როგორც ფილოლოგიურად მცდარია, ისევე არსებითადაც სწორე არ არის.

VI. ერქუანისა და გუთნის განმასხვავებელი ნაწილი.

მე-XII ს-მდე ქ.შ., როგორც აღნიშნული გვექონდა (იხ. აქვე, გვ. 158—159), ერქუანი სახნავი იარაღის ერთად-ერთი ზოგადი, საყოველთაოდ გავრცელებული, ქართული ტერმინი იყო. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამის შემდგომ შემოსულ ტერმინს, „გუთანს“, ისეთ ხანაში, როდესაც ქართული სახელმწიფოებრივობაც, ეროვნული თვითშემეცნებაცა და კულტურაც სულ უფრო-და-უფრო ძლიერდებოდა, ისე განედევნა საუკუნეთა განმავლობაში გაბატონებული ტერმინი „ერქუანი“, რომ სახნავი იარაღის აგებულების რაიმე ახალი, თვალსაჩინო გაუმჯობესება არ შემოეტანა.

საფიქრებელია, რომ ცხოვრებასა და ენაში „გუთანმა“ სწორედ იმიტომაც გაიმარჯვა „ერქუანზე“ და სასაუბრო ენის საღაროთგან იმის წყალობით განდევნა, რომ სახნავი იარაღის ისეთი გაუმჯობესების გამოშატეველი იყო, რომელიც ამ იარაღის განვითარების უკანასკნელ საფეხურს წარმოადგენდა. რაკი „ერქუანი“ ფრთის დართვის წყალობით ტექნიკურად სრულებით დამთავრებული სახნავი იარაღი იყო, ამიტომ იმ გაუმჯობესებად, რომელმაც გუთანს ერქუანზე გამარჯვება მოუპოვა, შეიძლება მხოლოდ ფამფალაკ-გოგორები იქმნეს მიჩნეული.

მართალია საბას ნათქვამი აქვს, რომ „ფამფალაკი ერქუანის იარაღია“ (ლექსიკ.), მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ განმარტებაში ჩვენ ლექსიკოგრაფს „ერქუანი“ ზოგადი მნიშვნელობით აქვს ნახმარი, ვითარცა, მისგან უცხოდ მიჩნეული, გუთნის შესატყვისი ძველი ქართული ტერმინი. ასეთი მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი ერქუანი „გოგორა“-ს განმარტებაშიც, რომლის შესახებაც აგრეთვე ნათქვამია: „ერქუანთ თვალი საბრუნავი“-ო (ლექსიკ.).

რასაკვირველია, არა ერთი შემთხვევაა, როდესაც ახალ-შემოსული, უმეტესად უცხო ენითგან ნასესხები, ან შეთვისებული სიტყვა, ისეთ გარემოებაშიც გაბატონებულა, როდესაც ენას ამ ცნებისათვის ძველი, საკუთარი ტერმინი ჰქონებია, ისე რომ ახალ სიტყვას ენისათვის ახალი ცნება არ შეუძენია. მაგრამ ასეთი მოვლენა ყოველთვის გარკვეული პირობის, უცხო პოლიტიკური ბატონობის, შედეგია ხოლმე. „გუთანი“-კი ერქუნის მაგიერ ქართულში ასეთ ხანასა და პირობებში არ შემოსულა.

ზემოაღნიშნულს გარდა, კიდევ შემდეგი გარემოებაა გასათვალისწინებელი. თანამედროვე საქართველოს სხვადასხვა თემში დაცული კავ-ჩუთი, ოქოქა, აჩაჩი და ჯილა ყველა ფამფალაკოა და არც ერთს მათგანს გოგორები წინ არა აქვს. მაშასადამე, ამ საკითხის გამორკვევის დროს შესაძლებელია ექვი მხოლოდ საკუთრად „ერქუნის“ შესახებ-ღა არსებობდეს, სახნავი იარაღი ერქუნის სახეობის შემოღებისთანავე ამ ახალ სახეობას ფრთას გარდა ხომ ფამფალაკ-გოგორებიც არ ჰქონდა?

რა თქმა უნდა, სრული უექველობით ამ საკითხის გადაწყვეტა შესაძლებელი იყო, საქართველოს რომელსამე თემს რომ ერქუანი სახნავი იარაღის გარკვეული სახეობის ტერმინად ეხლაც ჰქონდეს დაცული და მისი აგებულების დაწვრილებითი აღწერილობა მოგვეპოვებოდეს, ან რომ ერქუანის ძველი სურათი რომელსამე ძეგლში აღმოჩენილიყო. მაგრამ რაკი ამ ჟამად მკვლევარს არც ერთი ზემოხსენებულ შესაძლებლობათაგანი არ გააჩნია, ამიტომ, ლოლიკურ მოსაზრებათა საშუალებით საკითხის გარკვევის გარდა, სხვა არავითარი გზა მას არ დარჩენია. ერთი რამე მაინც ცხადია: კლასიკოსთა აღწერილობით სრული უფამფალაკო სახენელის არსებობა ისევე, როგორც გვლდენშტედტის სურათით სრული ფამფალაკიანი სახენელის ცალ-ცალკე არსებობა უცილობლად დადასტურებულია.

ის არაჩვეულებრივი გავრცელებულობა, რომელმაც ტერმინი გუთანი მახლობელი აღმოსავლეთის ბევრი ერის ენაში გააბატონა და მანამდე იქ არსებული ტერმინები, ან სრულებით განდევნა, ან კერძო მნიშვნელობისა და სახეობის სახელებად აქცია, გვაფიქრებინებს, რომ „გუთანს“ სამეურნეო ცხოვრებაში და სახნავი იარაღის აგებულებისათვის რაღაც თვალსაჩინო გაუმჯობესება უნდა შეეძინა. საქართველოში გავრცელებულ სახნავ იარაღთა აგებულების განვითარების თანდათან საფეხურების ზემომოყვანილმა განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ ერთად-ერთი ნაწილი, რომელიც წინანდელებთან შედარებით გუთნის გავრცელებასთანავე შესაძლებელია ახლად შემოსულად მიჩნეულ იქმნას, გოგორ-ფამფალაკია.

მაგრამ ფამფალაკ-გოგორებსაც, როგორც ს. არაღის ე. წ. ჯილდის, ნამდვილად-კი არუნაჲს აგებულების განხილვის დროს დაერწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 185 და 187—188), თავისი ისტორია ჰქონდა და წინამორბედიც ჰყავდა. სახელდობრ, „შოლტა-ლერდ-გოგორები“, ეტყობა, გუთანზე გაცილებით უწინარეს ყოფილა სახენელის მოძრაობის გასაადვილებლად გამოყენებული. უკვე არუნასთან არის შოლტა-ლერდ-გოგორები დაკავშირებული. ასეა იგი ეხლაც ხალხში დაცული და ასევე მარტივი აგებულების სახენელთან გადაბმული ჩანს მე-XVII ს. იტალიელ მხატვრის კასტელლი-ს ზემომოყვანილ ნახატზეც (იხ. აქვე, გვ. 164, ნახ. 2).

მაგრამ, როგორც ეტყობა, შოლტა-ლერდ-გოგორებს საქართველოს საველე მეურნეობაში გზა ფართოდ ვერ გაუკვლევია და საკმაოდ ვრცელი ასპარეზიც ვერ მოუპოვებია. ეს გარემოება, უექველია, შოლტა-ლერდ-გოგორების უხეშობით უნდა აიხსნებოდეს, რათგან ორნატის, ანუ ხნულის კვალის სიღრმისა და მოუხნავი ველის დონეთა განსხვავება იქ ნავარაუდევია არ არის და ამის გამრ სახენელს მარჯვედ ვერ მოუდგება.

ეს ცხადი ნაკლი ფამფალაკ-გოგორების აგებულებაში თავითგან აცილებული და გამოსწორებული იყო. ამიტომაც არის, რომ ფამფალაკ-გოგორებს მეურნეთა წრეში გამარჯვება მოუპოვა და შოლტა-ლერდ-გოგორები წარსულის ისტორიულ ნაშთად-ღა აქცია.

VII. თქოქა და ჩუთი.

ზემომოყვანილი მიმოხილვითგან გამოიკვეა, რომ სახნავი იარაღის თვითოეული სახელი ამ იარაღის გარკვეული აგებულების აღმნიშვნელია. გამონაკლისს მხოლოდ „ოქოქა“ შეადგენს, რომელიც ს. ორბელიანის განმარტებით, აჩაჩივით ორი ხარის, ანუ ერთი ულლის შესაბამელი სახნავი იარაღის აღმნიშვნელი იყო. ისე გამოდის, რომ „ოქოქა“ და „აჩაჩა“ ერთი-და-იმავე მნიშვნელობის მქონელები, პარალელური ფორმები უნდა ყოფილიყო.

წარსული საუკუნის ოთხმოციან წლებში „ოქოქა“-ს არსებობის შესახებ ცნობა МИЭБГКЗК-ში და მის „Обзор“-ის მე-IV წიგნში მოიპოვება. ამას გარდა მიმოხილვის (Обзор) ავტორს, ქრ. ვერმიშევს, მისი აგებულების შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ ოქოქა და ოსური ძიბირ (რუსულ აღწერილობაში დაბეჭდილია дзидири დზიბირი) იგივე ორხელი იყო, მაგრამ უფრო მომცრო კეთდებოდა და „კოკოშა“-ც არ ჰქონდა (იხ. Обзор Материалов IV, 262). ხოლო ორხელ-ზე, რომელსაც ქართლში გაზაფხულის მეორეზისის გადახვნისათვის სიმინდის შემდგომ ნიადაგის გასაფხვიერებლად ხმარობდნენ, ნათქვამია, რომ იგივე აჩეჩა, ე. ი. აჩაჩა არისო, მხოლოდ ორხელს „კოკოშა“-ც აქვს ხნულის გასაღრმავებლად, თუ მისი სიღრმის შესამცირებლადო (იქვე, VI, 261—262). აჩეჩაზე თავის მხრივ სწერია, რომ „აჩეჩა“ იგივე „არორ“-ია, რომელსაც გუმბრის (ალექსანდროპოლის) მაზრაში ხმარობდნენ, მხოლოდ „არორ“-ი „აჩეჩა“-ზე უფრო მოზრდილიაო (იქვე, IV, 260).

სომხური „არორ“-ი-კი ჩვეულებრივ ორი ხის ნაწილისაგან შედგებოდა: წაწვეტილ ქუსლ-კბილასაგან, რომელზედაც რკინის სახნისი იყო წამოცმული, და მოხრილი რვილისა, ანუ „ბრუდე-ხისა“-გან, რომელიც კბილა-ქუსლში იყო ჩასმულ-ჩაჭედილი. შარურ-დარალაგაოზისა და ყაზახის მაზრებში („თათართა“ შორის) ასეთი სახვნელი მთლიანი ხისაც კეთდებოდა თურმე (იქვე, IV, 256).

სახვნელთა სხვადასხვა სახეობის აგებულების ზემომოყვანილი ზოგადი დახასიათება, რომელიც ქრისტ. ვერმიშევს შეუდგენია, თავისი ახირებული შედარება-დახასიათების წესით უცნაურ შთაბეჭდილებასაც ახდენს და არსებითადაც მცდარია, რათგან ავტორს სახვნელის ძირითადი და მეორე-ხარისხოვანი ნაწილები ერთმანეთისაგან ვერ გაურჩევია. ამის გამო სახვნელთა მისი დახასიათება უფრო არევეს ადამიანს, ვიდრე იარაღის აგებულებას გააგებინებდეს. მაგ. მისი სიტყვით, „აჩეჩა“ იგივე „არორ“-ი იყო. არორი-კი, ამავე ავტორის დახასიათებით, უმარტივესი აგებულების მხოლოდ-სახნისიანი იარაღი იყო. თვით ქ. ვერმიშევი იქვე აჩეჩაზე ამბობს: თიანეთის მაზრაში გავრცელებული აჩეჩა ორ-ნაირი არის. ერთი დიდია, რომელსაც ფშავ-ხევსურეთის ზოგიერთ სოფლებში ხმარობდნენ, სახნისს გარდა საკვეთლითაც არის შეიარაღებული. საკვე-

თელი რვილშია გაყრილ-დამაგრებულიო. მეორე გვარი აჩეჩა პირველზე უფრო მომცროაო (Свод Материалов, IV, 260-261).

მაშასადამე, „აჩეჩა“ თიანეთის მაზრაში ორგვარი-კი არა ყოფილა, არამედ მხოლოდ ერთნაირი, რათგან ორივეს თითქოს ერთი-და-იგივე აგებულება უნდა ჰქონოდა: იარაღის ზომა, სიდიდე, თუ სიპატარავე, რა თქმა უნდა, განსაკუთრებულ სახეობას და, მით უმეტეს, გვარობას არ ჰქმნიდა. მაგრამ თავი-და-თავი ის არის, რომ „აჩეჩა“ თვით ვერმიშევს სახნის-საკვეთლიან იარაღად აქვს აღწერილი და „არორ“-ი-კი მხოლოდ სახნისიანი მარტივი სახენელი იყო. ამის შემდგომ სწორედ გასაოცარია, თუ როგორ შეეძლო ადამიანს. რომელსაც სახენელთა აგებულების დახასიათება ჰსურდა, ეთქვა, რომ „აჩეჩა“ იგივე „არორ“-იაო. ცხადია, რომ ასეთ აღწერილობა-დახასიათებაზე დაშვარება არ შეიძლება.

მიმომხილველის ქრ. ვერმიშევის წყაროს გადაკითხვა ადამიანს ადვილად დაარწმუნებს, რამდენად სახიფათოა, ზოგჯერ მაინც, სხვათა ნაშრომების მიმომხილველთა ცნობებზე დაშვარება. ოქოქა ს. მაჩაბელს ჰქონდა აღწერილი და ამ ავტორის სიტყვით, ქართლის მთა-ადგილებში, მაგ., ლიახვის ხეობაში, მიწას ოქოქით ხნავდნენ. ოსები ამ სახენელს „ძიბირ“-ს ეძახდნენ. ს. მაჩაბელს „ოქოქა“ და „ძიბირი“ ერთ-და-იმავე აგებულების სახენელად აქვს აღნიშნული. ს. მაჩაბელის ნაშრომში, უეჭველია, შეცდომით ქართულადაც „ოქოქა“ არის დაბეჭდილი. „ძიბირი“-ს აგებულების აღწერილობაში-კი ავტორს ნათქვამი აქვს, რომ მას არც საკვეთელი ჰქონდა, არც „კოკოშა“ და სახნისიც პატარა ზომისა უკეთდებოდა: „Обрабатывается с помощью дзибиря (дзибиров sic!) или ококи“ (ოქოქა sic! იხ. МИЭБГКЗК VI, 209¹). „Дзибирь или окока тоже, что и орхели, только значительно меньше ее и без кокоша... Дзибирь отличается от орхели еще и тем, что в первом отсутствует резец и лемех его значительно меньше лемеха в орхели“. ოქოქაში, ანუ ძიბირში ერთ უღელ ხარს აბამდნენ. ამ სახენელს მიწის მოხვნა მხოლოდ ორი გოჯის სიღრმეზე შეეძლო (იხ. ს. მაჩაბელი „Экономический быт госуд. крестьян Горийского уезда, Тифлисской губ. МИЭБГКЗК VI, გვ. 209)

მაშასადამე, ოქოქა უმარტივესი აგებულების მხოლოდ სახნისიანი სახენელი ყოფილა. ეს ფრიად საყურადღებო ფაქტია.

მაგრამ ს. მაჩაბელს ისიც აქვს ნათქვამი, რომ „ოქოქა“ იგივე „აჩეჩა“ არისო, როგორიც თიანეთის თემშია გავრცელებულიო. მხოლოდ მას ზედმეტი ნაწილიც ჰქონია, რომელსაც „კოკოშა“ ჰრქმევია (ამ „კოკოშა“-ს აღწერილობა საკმაოდ ბუნდოვანია და, როგორც ეტყობა, ხმალას უნდა უდრიდეს¹, რომ ორ-

¹) „Кокоша—небольшая прямоугольная толстая доска, вколачиваемая в нижнюю, основную часть орхели между рукояткой и изогнутым дышлом сохи. Когда кокоша выпута из доски, тогда последняя волочится по земле и укрепленный в ней лемех пашет глубоко; когда же нужно пахать не глубоко, то вколачивают кокошу в доску, которая с лемехом поднимается над уровнем земли и кокоша, высовываясь наружу, волочится по земле“ (МИЭБГКЗК VI, 208).

ხელს სახნისა და კოკოშას გარტა საკვეთელიც ჰქონია (იხ. МИЭБГКЗК, VI, 207—208 და 209). უცნაურია ცნობათა ამგვარი აღრეულობა. ცხადია, რომ, ან ეს სახნის-ხმალა (კოკოშა)-საკვეთლიანი ორხელი ჩვეულებრივი ორხელი არ იყო და ჩვეულებრივ მას არც კოკოშა და არც, მით უმეტეს, საკვეთელი არ ჰქონდა და მხოლოდ სახნისიანი სახენელი იყო, ანდა, თუ ორხელს ყველგან და ჩვეულებრივ სახნისს გარდა კოკოშა და საკვეთელიც გააჩნდა, მაშინ ის ოქოქისაგან არსებითად განსხვავებულ იარაღად უნდა ვიცნათ. გასაოცარია, რომ ორხელის აგებულების თავისი ზემომოყვანილი განმარტების შემდგომ, ს. მაჩაბელი ამბობდა, ორხელი იგივე ოქოქა და ძიბირიაო და ამასვე იმეორებდა¹ და თავისი დამატებით უფრო რევდა ზოგადი მიმომხილველის დამწერი ქრ. ვერმიშევიც Овзор МИЭБГКЗК-ს მე-IV წიგნში (იხ. გვ. 262—263). საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ამ კოლექტიურ ნაშრომებში МИЭБГКЗК და მის მიმომხილვაში (Овзор-ში) ავტორებს საკითხის სათანადო ცოდნა არ ეტყობათ, ამის გამო მათ დაკვირვებასაც საჭირო საფუძვლიანობა აკლია და ხშირად მეორეხარისხოვანი გარემოებაა აღნიშნული, მთავარი-კი დასახელებული არ არის ხოლმე.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ოქოქა მე-XIX ს. დამლევამდე აღმ. საქართველოში კვლავ არსებობდა და მარტივ, მხოლოდ სახნისიან სახენელს წარმოადგენდა: არც ხმალა და არც საკვეთელი ჩვეულებრივ მას არ ებადა. გამოსარკვევი იყო, არსებობს თუ არა ეს სახენელი ეხლაც და რა აგებულება აქვს მას დანამდვილებით.

რაკი სხვაგან ცნობებში „ოქოქა“-ს შესახებ არსად მოიპოვება და გ. ჩიტაიც მას არ იხსენიებს, ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ მე-XIX ს. დამლევითგან ამ სახეობის სახენელი აღმ. საქართველოში გამქრალი იყო კიდევ¹. მაგრამ ამ სახენელმაც ჩვენამდის მოაღწია და ამ უამადაც არსებობს. იგი ქართლის სხვადასხვა კუთხეშიც არის დაცული და მთიულებსაც აქვთ, ვითარცა ჩვეულებრივი პატარა სახენელი.

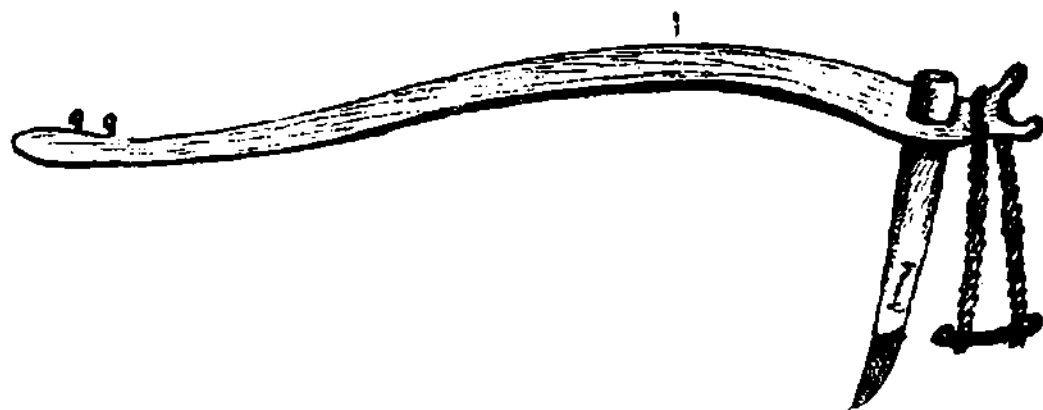
1) ამ გარემოების გამოსარკვევად სხვადასხვა პირთა გამოკითხვას პირადად შევუდეგი. ვისაც არ მიეპმართე, ყველანი ოქოქას არსებობას თანამედროვე საქართველოში უარყოფდნენ: ასეთი სახელიც არ ჰქონიათ გაგონილი. მაგრამ ოქოქას შესატყვისობის „ოგაფა“-ს სამეგრელოში არსებობა მაფიქრებინებდა, რომ აღმოს. საქართველოშიც, მთა-ადგილებში მაინც, ეს სახენელი და მისი სახელი დაცული უნდა ყოფილიყო. რაკი ყოველივე ჩემი ცდა კვალის მისაგნებად ამაო აღმოჩნდა და მოცდა აღარ შენძლო, რათგან ამის გულისათვის წიგნის ბეჭდვის შეჩერება აღარ შეიძლებოდა, ამიტომ უკვე დაწერილი მქონდა, „ოქოქა აღმ. საქართველოში, რამდენადაც არსებული ცნობებითგან ჩაშს, ამ უამად თითქოს აღარსად უნდა იყოს დაცული“ და შემდეგ მსჯელობა ოქოქას აგებულების შესახებ მეგრულ „ოგაფა“-ზე მქონდა დაწყებული. მაგრამ უნივერსიტეტის მეფხოვე მოხუც მიხა ბერბიკაშვილთან აჩაჩას აგებულებაზე საუბრის დროს სრულებით შემთხვევით ოქოქას ეხლაც არსებობის საკითხიც გამოიკვია. აჩაჩას აგებულების დახასიათების დროს სრულებით მოულოდნელად მან მითხრა: აჩაჩა პატარა გუთანია, მთიულები რომ ოქოქას უძახიანო. გამოკითხვის შემდგომ მისგან გავიგე, რომ ოქოქას მთიულები ეხლაც ხმარობენ. მაშინვე ამ ცნობის სისწორის შესამოწმებლად უნივერსიტეტის დარაჯ-ქალს მთიულს მართა გაბაძეს შევეკითხე და მანაც ეს გარემოება დაადასტურა ისევე, როგორც მართამულმაც. იროდ. სონდულაშვილმა ს. დილოში შეამოწმა ეს ამბავი და მასაც ოქოქას არსებობა დაუდასტურეს. ამასთანავე, საუბრის დროს მან გამოარკვია, რომ ოქოქა მართლ მთიულთა შორის-კი არ ყოფილა დაცული, არამედ ქართლის

„ოქოქა“ პატარა ხის სახენელია, რომელშიც მხოლოდ ერთუღელა ხარს აბამენ. იგი სრულებით მარტივი აგებულებისაა, მაგრამ მთლიანი ხისაგან-კი არ კეთდება, არამედ ცალკეული ნაწილებისაგან შედგება. ს. ტყვიავეში ოქოქას რვილს „შოლტა“-ს უწოდებენ.

ამ მარტივ სახენელს სახნისის გარდა არაფერი გააჩნია: არც ხმალა და არც, მით უმეტეს, საკვეთელი მას არა აქვს. სახნისიც პატარა ზომისა უკეთდება. ამის გამო ოქოქას მიწის მხოლოდ ზედაპირად შეუძლიან მოხვნა.

ოქოქას თავისი განსაკუთრებული აგებულება აქვს, რომლითაც იგი ყველა აქამდე ცნობილი სახენელებისაგან განსხვავდება, მათ შორის ისეთი მარტივი აგებულების იარაღებისაგანაც, როგორიც აჩაჩა და ჩუთ-კავი არიან.

ასისტ. ნ. კეცხოველის ბიძის ჩანახატის¹ თანახმად, ოქოქა ორი ნაწილისაგან შედგება: გრძელი, თავში ოდნავ ახრილი, შემდეგ-კი თანდათან ბოლოსაკენ მოხრილი, ხისაგან, რომელიც ორი ყურით თავდება და რომელსაც ბოლო ნაწილში, ოდნავ ყურებ-წინ, გრძელი სახნისი აქვს წერაქვის მსგავსად გაყრილ-ჩაქედილი. ხის სახნისს ქვევით წვეტიანი რკინა აქვს წამოცმული. სახნისის ზევითა კიდური ოდნავ რვილს ზემოთ მოჩანს. სახნისი რკინის წვეტიანად იმდენად დიდია, რომ რვილთან ერთად გრძელტარიან დიდ წერაქვს მიაგავს. სახნისს უკან და ყურებ წინ რვილზე, საქანელას მსგავსად, წნელის ჯაჭვია ჩამოკიდებული, რომ მხენელმა ამ ჯაჭვზე ფეხის დაჭირებით სახნისს მიწაში უფრო ღრმად ჩაჭრა გაუადვილოს (იხ. ნახ. 11).

ნახ. 11.

ამგვარად, ოქოქა მთელი თავისი აგებულებით არსებითად განსხვავდება სხვა სახენელებისაგან: მას არამცთუ ხელნა, ხმალა და საკვეთელი არ გააჩნია, სახ-

სხვადასხვა კუთხეშიც. ამის შემდგომ უნივერსიტეტის დარაჯს ი. ს. მუჩაიძეს ვკითხე, რომელიც ქართლელია, ს. ტყვიავეთაგან, და მან ოქოქას აგებულება დაწვრილებით ამიწერა. ბოლოს ბოტანიკის კათედრის ასისტენტი ნ. კეცხოველთან საუბრის დროს გამოიკვია, რომ ოქოქა ქართლის შუაგულშიც ყოფილა დაცული და მან ამ სახენელის ნახატი და აღწერილობაც ჩამომიტანა. ყველა ამ პირთ, მეტადრე იროდ. ს. ონდუღაშვილსა და ნ. კეცხოველს დახმარებისათვის დიდ მადლობას ვუძღვნი. მთელი ეს გარემოება საუცხოოდ ამტკიცებს, რამდენად ნაკლებად არის თანამედროვე საქართველო შესწავლილი და რამდენად უნდა ფრთხილობდეს ადამიანი კატეგორიული მსჯელობის დროს.

¹) ოქოქა დახატულია ნ. კეცხოველის ბიძის ვანო კეცხოველის მიერ (ს. ტყვიავეშია), რომლის სიტყვით, ასეთი ოქოქით ხნავდენ წინათ, მისი ბავშობის დროს. მისი მამაც ასეთ ოქოქას ჰხმარობდა. მეორეჯერ გამოკითხვის დროსაც მან ოქოქა ასეთივე დახატა.

ნისიც-კი სულ სხვა მოყვანილობისა აქვს, ვიდრე ყველა დანარჩენ სახენელებსა აქვს. ამ სახნისის ძირითად განსხვავებას ის შეადგენს, რომ ვერტიკალურად, დასწვრივ არის დაყენებული და ამიტომ მიწის მხოლოდ ჩაჭრა შეუძლიან ზემოთგან. დანარჩენ ყველა ქართულ სახენელებს-კი, როგორც დავრწმუნდით, სახნისი ჰორიზონტულად მდებარე ქუსლ-კბილაზე აქვს წამოცმული და ამის გამო იმ იარაღებით მიწაც ხვნის დროს ჰორიზონტურად იჭრება. ოქოქასა და დანარჩენ ქართულ სახენელთა შორის იმდენად დიდი განსხვავებაა, რომ შეიძლება ითქვას, ოქოქას სახნისი არც-კი აქვს. ეს, გარემოება არსებითად, ოქოქას სახენელის უძველეს სახეობად, და განსაკუთრებულ გვარადაც-კი ჰხდის, რომლის მსგავსი ძველ ეგვიპტეში მოიპოვებოდა. ✓

ეტყობა, შემდეგში ოქოქას აგებულება არსებითად შეუცვლიათ. ამ გარემოებას ოქოქას ის ფონეტიკური სახენაცვლები და სახენელები ამჟღავნებენ და გვაფიქრებინებენ, რომელნიც დასავლეთ საქართველოში არიან დღემდე დაცული.

საწერლობო ქართული ოქოქას შესატყვისად მეგრულში „ოგაფა“ და „აგაფა“ გვაქვს. ეს სიტყვა „ოგაპა“-ს სახით მე-XVIII ს. სამოცდაათიან წლებში აკად. გვლდენშტედტ-საც ჰქონდა ჩაწერილი. თანამედროვე სამეგრელოშიც არის ეს ტერმინი და თვით სახენელიც დაცული. მაგრამ, სამწუხაროდ, მეგრული „ოგაფა“-ს ან „აგაფა“-ს აგებულების, არც დაწვრილებითი აღწერილობა და არც თანამედროვე სურათი, ან ნახატი არსად მოიპოვება.

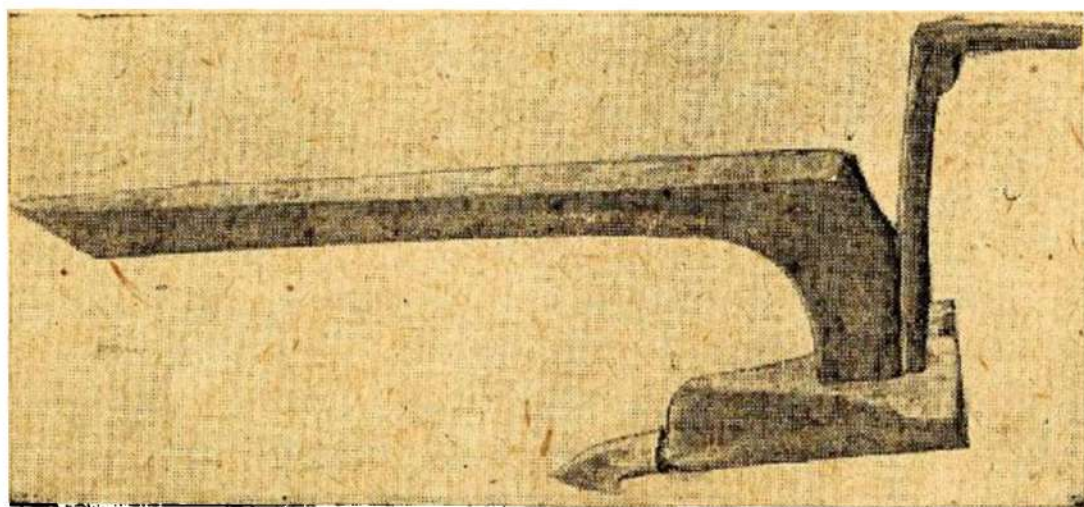
რაკი ამ სახენელის ნაწილების შესახები ზედმიწევნითი ცნობები აუცილებლად საჭიროა, რომ ოქოქასთან მისი შედარება და ქართული სახნავი იარაღის თანდათან განვითარებისა და გაუმჯობესების ისტორიის აღდგენაც შესაძლებელი იყოს, ამიტომ სამეგრელოში ცნობების შეგროვება იყო საჭირო. მგოსანი კ. გამსახურდიას წყალობით ხელთა მაქვს მისგან მცოდნე პირთა შორის

სურ. 12.

შეკრებილი ცნობებიცა და თვით აგაფას სქემატური ჩანახატი ყველა ნაწილის სახელის აღნიშვნითურთ. სასიამოვნო მოვალეობად ვრაცხ, კ. გამსახურდიას ამ დახმარებისათვის გულითადი მადლობა მოვახსენო. შემდეგ ნ. კეცხოველის ხელით ასისტ. მაყაშვილისაგან გადაღებულ ოგაფას ორი სახეობის, მარტივი და ოდნავ გაუმჯობესებულის, ფოტოგრაფიული სურათიც მივიღე, რისთვისაც ორთავეს დიდ მადლობას მოვახსენებ.

„ოგაფა“-ც, გადმოცემული ნახატის მიხედვით (იხ. სურ. 12 და 13), სრულებით მარტივი აგებულების ხისაგან გაკეთებულ სახენელს წარმოადგენს. მას აქვს „ჩაფულა“ (ზუგდიდ. მაზრაში) ანუ „ქური“ (სენაკის მაზრაში), რომელსაც წვეტიან კიდეზე სახნისი, „კინა ხონა“, აქვს წამოცმული. ამავე ჩაფულაში ანუ ქურში ჩასმულია „ერქვანი“, რომელშიც შუა ადგილას, ჩაფულას პარალელურად, ჩაქედილია რვილი, რომელსაც „დედო“ უწოდება. დედოს წინა კიდურზე ამაგრებენ ხოლმე უღელს.

სურ. 13.

როგორც ამ აღწერილობითგან ირკვევა, ოგაფას სახნისის გარდა სხვა არც ერთი არსებითი ნაწილი არ გააჩნია. საკმარისია ადამიანმა ოგაფას აგებულების აღწერის გადაკითხვის შემდგომ მე-XVII ს. იტალიელი მხატვარ-მისიონერისაგან დახატულს, იმდროინდელ სამეგრელოში არსებული სახენელის სურათს გადაავლოს თვალი (იხ. გვ. 163, სურ. 1), რომ ცხადი შეიქმნეს, რომ კასტელის სწორედ ოგაფას, ანუ ოქოქას სურათი უნდა ჰქონდეს აღბეჭდილი.

მეგრული „ოგაფა“ და „აგაფა“ ზოგადი ქართული „ოქოქა“-ს ფონეტიკურ შესატყვისობას წარმოადგენს იმგვარადვე, როგორც „აჩაჩა“-ც¹. აღსანიშნავია, რომ რაჭაში, ნიკო გოგლიძის სიტყვით (ს. წესითგან), აჩაჩას მაგიერ სახენელს თურმე „ოჩოჩა“-ს უწოდებენ². ამგვარად აქ ოქოქას ახმოვნება უცვლელად არის დატოვებული და მარტო თანხმოვანი არის შენაცვლებული.

რაჭული ოჩოჩა-ც, ოქოქასა და აჩაჩას მსგავსად, მარტივი აგებულების ხის სახენელია, რომელსაც პატარა სახნისს გარდა არაფერი გააჩნია. სახენელის ქვედა ნაწილს, რომელზედაც სახნისია წამოცმული, რაჭაში თურმე „ორნადი“ უწოდება, რაც უეჭველია ძველი ქართული ორნატის შესატყვისობაა. მაგრამ ძველ ქართულში ორნატი, როგორც დავრწმუნდით, სახენელისაგან გათხრილ

¹ „ქ“-სა და „ჩ“-ს შენაცვლების მსგავს მაგალითად შეიძლება დასახელებულ იქმნეს: „ქვიქვირი“ ცხენის ქვედა ტუჩი, სისუსტისაგან, ან სიბერისაგან დაშვებული (იმერეთში) = ჩიჩვირ-ს ქართლში (იხ. ლ. ლეონიძის მესაქონლეობის ლექსიკონი). შეად. აგრეთვე „ჩიჩვირ“-ს, რომელიც „არას ინდოურის ქათმის ცხვირი დაკიდებული და მსგავსნი მისნი“ (საბა).

² ეს ცნობა სტუდ. ნ. ჩეხვიაშვილმა გადმოცა, რისთვისაც დიდად ვმადლობ.

კვალსა და ხნულსა ჰნიშნავდა, აქ-კი, ზაქაში „ორნადი“ „ქუსლ-კბილა“-ს უდრის. (რაჭული სახენელის სურათი იხ. ს. მაკალათიას „მთის რაჭა“-იხ. გვ. 30-ზე).

რაჭულ „ოჩოჩა“-ს რვილს „სატარე“, ხელნას-კი „კაკაბი“ ჰქვია. სატარეს უღელზე გადასაბმელად თავში გარდიგარდმო გაყრილი ჯოხის ნაჭერი აქვს, რომელსაც „კაჭუჭა“-ს ეძახიან. ჯამბარას გრძლად, თუ მოკლედ კაჭუჭაზე დამაგრებით მხენელს სატარესა და თვით სახენელის აწევ-დაწევა შეუძლია.

ოჩოჩა-ს აგებულების ზემომოყვანილი აღწერილობითგან საფიქრებელი ხდება, რომ აკად. გვლდენშტედტ-ს რაჭის სახენელის შესახებ მოყვანილ ცნობაში სწორედ ეს იარაღი, „ოჩოჩა“ უნდა ჰქონოდა ნაგულისხმევი.

იმერეთში გავრცელებული მარტივი სახენელი, ჩვეულებრივ „კავ“-ად წოდებული, ბახტაძესა აქვს აღწერილი. მისი სიტყვით, ამ სახენელს ჰქონდა: 1. გრძელი, ოთხწახნაგოვანი მოყვანილობის, სწორკუთხოვნად მოხრილი, სხვილი ხე, რომელსაც საკუთრად „კავი“ ეწოდებოდა და რომელიც ამ მოხრილი ბოლოკიდურით ჩასმულ-ჩაჭედილი იყო სახენელში. 2. „სახენელი“ სხვილს, სამკუთხოვანი მოყვანილობის, წინ წაწვეტილს, უკან-კი სწორკუთხოვნად გამოთლილს მაგარი ხის ნაკვეთს ეწოდებოდა, რომელსაც წვეტიან თავზე რკინის სახნისი ჰქონდა წამოცმული. ამგვარად, აქ „სახენელი“ ქუსლ-კბილას უდრის. 3. სახენელ“-შივეა ჩასმულ-ჩაჭედილი „ხელა“-ც, რომელიც შედარებით წვრილ სახელურიან ჯოხს წარმოადგენს და კავის ოდნავ უკან არის მოთავსებული. ამნაირად, „ხელა“ იგივე ხელნაა. კავს წინ „სახნავის უღელი“ უკეთდება (იხ. Материалы, т. II, ч. I, გვ. 50 და Обзор Материалов, IV, გვ. 256). ამ უკანასკნელი ტერმინითგან ჩანს, რომ იმერეთში სახენელის მაგიერ იარაღის ზოგად სახელად „სახნავი“-ა ნაგულისხმევი.

ზემომოყვანილი აღწერილობა ცხად-ჰყოფს, რომ იმერული „კავი“ მხოლოდ-სახნისიანი მარტივი აგებულების, მაგრამ ქუსლ-კბილაზე დამყარებული იარაღია.

ამგვარად, აგებულების ნიშანდობლივი თვისებებით, სიმარტივითა და მხოლოდ-სახნისიანობითაც და ფონეტიკურადაც „ოგათა“, „ოჩოჩა“, „აგათა“ და „აჩაჩა“ ერთი-და-იმავე სახეობის სახენელების სახელებად უნდა ვიცნათ, რომელთა ბგერითი სახენაცევლობა, ან დიალექტურ ნიადაგზე, ან დროთა განმავლობაში უნდა იყოს „ოქოქა“-საგან წარმოშობილი. მაგრამ თავდაპირველად „ოქოქა“, როგორც დავრწმუნდით, სულ სხვა სახეობის და გვარის სახენელი იყო, ვიდრე „ოგათა“, „ოჩოჩა“, „აჩაჩა“, „კავი“ ზე „ჩუთ-კავი“-ა. ამ სახენელის თავდაპირველი აგებულება ზე სახეობა ამჟამად მხოლოდ ქართლს დაუცავს. მაგრამ დამახასიათებელია, რომ უკვე საბა ორბელიანსაც ოქოქა და აჩაჩი პარალელურად აქვს დასახელებული და ერთნაირ სახენელებად მიაჩნია.

როგორც მეგრული „ოგათა“-სა და „აგათა“-ს ზოგადი სახელი საერთო ქართული ოქოქას ფონეტიკურ სახენაცევალს წარმოადგენს, ისევე ამ იარაღის შემადგენელი ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინებიც, გარეგნული განსხვავებისდა მიუხედავად, ზოგადი ქართულის სახენაცევალსვე წარმოადგენენ.

„ოგათა“-ს ერქვანი სახენელის ხის ქვედა ნაწილშია ჩასმულ-ჩაჭედილი, რომელსაც თანამედროვე სამეგრელოში „ქური“-ს, ანდა „ჩაფულა“-ს ეძახიან.

ამ ხის ქვედა ნაწილს წინ რკინის სახნისი აქვს გაკეთებული, რომელსაც „კინახონა“ ეწოდება (იხ. პროფ. იოს. ყიფშიძის მეგრ. გრამ., ლექსიკონის გვ. 192).

ცხადია, რომ „ქური“ და „ჩაფულა“ სახნავი იარაღის იმ ნაწილს უდრის, რომელსაც აღმ. საქართველოში „ქუსლი“ და „კბილა“ ჰქვია, „კინახონა“-კი რკინა სახნისს ეთანასწორება. ამ გარემოების გამო, ვგონებ, მცდარი აზრი არ უნდა იყოს, რომ „ქური“ ფონეტიკურად „ქუსლი“-ს მეგრულ ბგერით შესატყვისობად მივიჩნიოთ. გამოსარკვევია მხოლოდ, „ჩაფულა“ რის შესატყვისობა-ღაა?

„ჩაფულა“ რეალურად ხომ „ქუსლ-კბილა“-ს უდრიდა, მნიშვნელობით-კი, საფიქრებელია, უნდა საცმელის აღმნიშვნელი იყოს. ეს ტერმინი „კელმწიფის კარის გარიგება“-შია ნახმარი „ჩაფლა“-ს სახით: „სარმუზა აცვია, ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა“-ო (7₁₃₈). რაკი „მოგვი“ ს. ღობელიანის განმარტებით ჩექმის ქართული სახელი უნდა იყოს (იხ. ლექსიკ. „ჩექმა“), ამიტომ „კელ. კარ. გარიგების“ ზემომოყვანილი ადგილის მიხედვით „ჩაფლა“ ჩექმაზე ჩასაცმელი მაშის, ანუ გალოშის მსგავსი ფეხსაცმელი გამოდის. საბასაც ნათქვამი აქვს: „ჩაფულა ფერკის საცმელი“ არისო (ლექსიკ.). ამგვარად ირკვევა, რომ სამეგრელოში სახნავი იარაღის ქვედა ნაწილის, „ქუსლ-კბილა“-სათვის მიღებული ტერმინი „ჩაფულა“ ფეხსაცმელის აღმნიშვნელი ძველი ქართული სიტყვა არის.

ამასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ, რომ აღმოს. საქართველოში, ს. ჩხიკვაში შერჩენილ უმარტივესა და ამის გამო უძველესი სახეობის სახნავ იარაღს, რომელიც კავს წარმოადგენს, „ჩუთი“ ეწოდება (იხ. აქვე, გვ. 177—178). როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. იქვე), საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად „ჩუთი“ ამ მარტივი სახნავი იარაღის მთლიანად აღმნიშვნელი სახელი-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ ამ კავის ქვედა ნაწილის აღმნიშვნელი ტერმინი იქმნებოდა იმ ხანითგან მოყოლებული, როდესაც, მთლიანი ხისაგან გაკეთებული კავის მაგიერ, ნაწილებისაგან შემდგარი სახნავი იარაღის კეთება დაიწყეს.

თვით ტერმინი „ჩუთი“-ც უნდა „ჩუსტი“-საგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც ეხლაც ფეხსაცმელს ჰნიშნავს და მე-XVII—XVIII სს-შიც ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა (იხ. საბას ლექსიკ.) და, რასაკვირველია, უფრო უწინარესადაც. ამ დებულების სისწორის დამაჯერებელ მაგალითად შეიძლება თუშური „ჩუთი“, ან „ჩუთი“ იყოს დასახელებული, რომელიც ეხლაც იხმარება და მატყლისაგან მოქსოვილ ფეხსაცმელს ეწოდება. უეჭველია, ეს ტერმინიც „ჩუსტი“-ს ფონეტიკურ სახენაცვალს წარმოადგენს.

ამგვარად, როგორც აღმოს. საქართველოში სახნავი იარაღის ქვედა, სახნისის მქონებელი, ნაწილის სახელად ფეხსაცმელის აღმნიშვნელი, „ჩუსტი“-საგან წარმომდგარი „ჩუთი“ („ხაცვეთ“-საც უწოდებენ) არის გამოყენებული, ისევე სამეგრელოშიც სახნავი იარაღის ამავე ნაწილის ტერმინად ფეხსაცმელის ძველივე ქართული სახელი, „ჩაფულა“ არის ნახმარი.

§ 8. სახნავი იარაღის სხვადასხვა სახეობის შემოღება-გაბატონების ქრონოლოგიური განსაზღვრა.

სახნავი იარაღის სხვადასხვა სახეობის აგებულების ნიშანდობლივი თვისებებისა და სახელების გამორკვევის შემდგომ, შესაძლებელია ზოგიერთი ამ სახეობათაგანის გაჩენისა და გაბატონების ხანის, დაახლოვებით მაინც, განსაზღვრა.

„ერქუან“-ს გარდა, სახნავი იარაღის ს. ორბელიანისაგან ჩამოთვლილი დანარჩენი სახელები დაბადების ქართულ თარგმანში, თუ არ ვცდები, არა ჩანან. თუ „გუთნის“ იქ არყოფნა სრულებით ბუნებრივია, რათგან, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ეს ტერმინი ცხოვრებასა და მწერლობაში შედარებით გვიან შემოდის, ოქოქასი, აჩაჩისა, არონასი და ჯილღას უძველეს ქართულ მწერლობაში მოუხსენებლობის ასეთივე მიზეზით ახსნა, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია. ამიტომ ამ ტერმინების მოუხსენებლობა სულ სხვა გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს.

საფიქრებელია, რომ იმ დროისათვის, როდესაც დაბადება ქართულად უთარგმნიათ, საქართველოში დიდი ხანია უკვე გაუმჯობესებული, რთული აგებულების, სახენელი „ერქუანი“ იხმარებოდა. ამ გარემოებას ქართველ მთარგმნელთაგან ამ ტერმინის ზოგადი მნიშვნელობით ხმარებაც ამტკიცებს. რასაკვირველია, ერქუნის წინაპართა სახელებს ამ დროს სახენელის მხოლოდ გარკვეული, სრული იარაღის განვითარების ერთ-ერთი წინამორბედი, საფეხურის აღმნიშვნელობა შეიძლება ჰქონოდათ შერჩენილი ისევე, როგორც ოქოქას, აჩაჩას, არონასა და ჯილღას გუთნის გვერდით ეხლაც ასეთივე კერძო მნიშვნელობა აქვსთ შენარჩუნებული.

ცხადია, რომ საღმრთო წერილის ქართველ მთარგმნელებს უცხო ენითგან გადმოთარგმნის დროს ისეთი ტერმინების ხმარება, რომელთაც უკვე ზოგადი მნიშვნელობა დაკარგული ჰქონდათ და მხოლოდ განსაკუთრებულ პირობებში გამოსაყენებელ იარაღებად-ღა იყვნენ ქცეულნი, არ შეეძლოთ.

თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ სახნავი იარაღის განვითარება-გაუმჯობესების წინა საფეხურები ერქუანის შემოღებამდე ქართველ ერს ჯერ კიდევ იმ ხანაში უნდა ჰქონდეს განვლილი, რომლის შესწავლა საისტორიო წყაროების საშუალებით, ამ ეამად მაინც, შეუძლებელია. ყოველ შემთხვევაში უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ეს მე-V ს. გაცილებით უწინარეს უნდა მომხდარიყო, რათგან დაბადების ქართულ თარგმანში „ერქუანი“ სახენელის უკვე სრულებით განმტკიცებული და ერთად-ერთი ზოგადი ტერმინი ჩანს. ერქუანი-კი, როგორც დაგრწმუნდით, სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი სრული სახეობის იარაღი იყო.

ამგვარადვე, როდის შემოიღეს საქართველოში „ძელის სახნისის“ მაგიერ რკინის სახნისი, დანამდვილებით ამის თქმა შეუძლებელია, რათგან ასეთი ცვლი-

ლება, როგორც ეტყობა, ისტორიის წინა ხანაში უნდა მომხდარიყო. მაგრამ ამის შესახებ მკაფიო ცნობები, რასაკვირველია, არც არსებობს და არც შეიძლება იყოს.

ნიკორწმინდის მე-XI ს. სიგელი გვაფიქრებინებს, რომ ამ დროს დასავლეთი საქართველოს ისეთ ადგილასაც-კი, როგორც ნიკორწმინდის მიდამოების სოფლები იყო, ჩვეულებრივ რკინის სახნისი ყოფილა გავრცელებული. აღსანიშნავია, რომ ამ საბუთში არსად რკინის სახნისი დასახელებული არ არის. იქ მარტივად ნათქვამია, „საკნისი“-ო. მაგრამ დამახასიათებელია, რომ იმ ნასყიდობის შესახებ ცნობაში არსად გუთნისა, თუ ერქუნის არც ერთი ნაწილი ნასყიდობისა, თუ მინასყიდობის საგნად არ იხსენიება და მხოლოდ „საკნის“-ს ჰყოლია ბევრი მყიდველი. მართო ამ საბუთშია აღნიშნული, რომ 5 სოფლის მცხოვრებს განაყიდის საფასურად 12 სახნისი აულიათ (იხ. ქც²ბი, II, 45—48). დაუჯერებელია, რომ საფასურად მიცემულ-იღებული ამოდენა სახნისი „ძელის საკნისი“ ყოფილიყო: თუ სახენელის დანარჩენი ყველა ხის ნაწილების შინ დამზადება შეეძლოთ, „ძელის საკნის“-ს როგორ-ღა ვერ გააკეთებდენ? ყველა ამ მოსაზრებათა გამო საფიქრებელია, რომ ნიკორწმინდელს ვაჭრობის გაცხოველებულ საგნად სახნისის ქცევა იმიტომ შეეძლო, რომ მას რკინის სახნისები უნდა ჰქონოდა და სწორედ რკინის სახნისივე აქვს მას ყველა ამ 12 შემთხვევაში ნაგულისხმევი.

დასასრულ, კიდევ ერთი ცნობა ზოიპოვება, რომელიც I ქ. წ. ს.-ისაა და, თუმცა საქართველოს არ ეხება, არამედ მის აღმოსავლეთით მდებარე მეზობელ ქვეყანა ალბანეთს, მაგრამ ამ ცნობის გამოყენება ქართული იმ-დროინდელი სახნავი იარაღის ამ უამად ჩვენთვის მნიშვნელოვანი ნაწილის, თვისების გასათვალისწინებლად მაინც შეიძლება.

ეს ცნობა ბერძენთა განთქმულ გეოგრაფს სტრაბონს მოეპოვება და ალბანეთის კულტურული მდგომარეობის ზოგად დახასიათებაშია ჩართული. იქ მოთავსებული სტრაბონის სიტყვებითგან ისე გამოდის, რომ საქართველოს აღმოსავლეთით მოსაზღვრე ალბანეთში რკინის გუთნის, ან, უფრო სწორედ რომ ითქვას, რკინის სახნისის მაგიერ ხის სახენელ-სახნისს ხმარობდენ (G. lib. XI, c. IV, § 9)¹.

სტრაბონის აგან ნახმარი გამონათქვამი *ἀνὰ τὴν ἄρταρον*, საფიქრებელია, უნდა უდრიდეს ტერმინს *ἀροτριὸν ἀνὰ τὴν ἄρταρον*-ს, რომელიც უკვე ჰეზიოდესაც მოეპოვება. ასე ეწოდება მთლიან ხისაგან გაკეთებულ მოხრილ სახენელს (V. Hehn Kpf. u. Ht. 60). *ἀνὰ τὴν ἄρταρον*-ის მსგავსად, რომელიც მთლიან რკინისას ჰნიშნავდა, სტრაბონის აგან ნახმარი ტერმინი *ἀνὰ τὴν ἄρταρον* უნდა მთლიან ხისას ჰნიშნავდეს. ამგვარად, ბერძენთა გამოჩენილ გეოგრაფს თავის ზემომოყვანილ ცნობაში უნდა მკითხველისათვის ემცნო, რომ ალბანელები სახნავად უმარტივეს იარაღსა ჰმარობდენ. მაშასადამე, ალბანელებს არამცთუ ჯერ არაფერი სცოდნიათ იმ რთული, მრავალ-ნაწილადი სახენელის შესახებ, რომელსაც ჰომეროსი და ჰესიოდე *ἀροτριὸν περὶ τὴν ἄρταρον*-ს, შერწყმულ გუთანს, უწოდებდენ (Hehn იხ. გვ. 60).

¹) „*ἀνὰ τὴν ἄρταρον περὶ τὴν ἄρταρον*, ἀλλ' ἀνὰ τὴν ἄρταρον“.

არამედ არსებითად მაშინდელი ალბანური სახნავი იარაღი „ჩუთ-კავი“, ანუ მთლიანის ხის ოქოქა, ან აჩაჩა ყოფილა.

ალბანელთა შესახები სტრაბონის ამ ცნობის ქართული იმდროინდელი სახნავი იარაღის თვისების გასათვალისწინებლად გამოყენება იმ მხრივ შეიძლება, რომ ასეთი კავისა და ხის-სახნისოვანი იარაღის ხმარება ალბანეთში ბერძენთა გეოგრაფს ამ ქვეყნისა და ერის დაბალხარისხოვანი კულტურული დონისი და იქაური ნიადაგის უაღრესი ნაყოფიერების დასასურათებლად აქვს მოყვანილი. დასავლეთ-აღმოსავლეთი საქართველო-კი, კოლხეთი და იბერია, სტრაბონისავე ცნობით, ამ დროს მაღალი სამოქალაქო კულტურის მქონეები ყოფილან და, რაკი ამასთანავე მაშინდელ საქართველოში ასეთი მთლიანი ხის სახვნელის არსებობის შესახებაც სტრაბონი არას ამბობს, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ იბერიასა და კოლხეთში იმ დროს გავრცელებული იარაღი და მიწის დამუშავების წესი ბერძნულისაგან არსებითად განსხვავებული არ უნდა ყოფილიყო: რთული შედგენილობისა და აგებულების, რკინის სახნისიანი სახვნელი, მაშასადამე, უნდა სცოდნოდათ.

რასაკვირველია, მას შემდეგაც, რაც რკინის სახნისი შემოვიდა, „ძელის სახნისი“, ანუ ხის სახნისი არ მოსპობილა და სათანადო პირობებში ისევ იხმარებოდა. „სახნისი ძელისა“ ვეფხვისტყაოსანშიც იხსენიება (ქარიჭ. 1024, აბულ. 975, კაკაბ. 998).

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. პინდარის თხზულების ქვემო-მოყვანილი ამონაწერითგან (იხ. აქვე,) ჩანს, რომ ბერძნული გარდმოცემითა და წარმოდგენით უკვე მე-V ს-ში ქ. წ. დარწმუნებული ყოფილან, რომ ლითონის სახვნელი საქართველოში პრეისტორიულ ხანაშივე არსებობდა.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ დაბადების ქართულს თარგმანში და ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში მე-XII ს-მდე სახნავი იარაღის ზოგად ტერმინად მხოლოდ „ერქუანი“ არის ნახმარი. სხვა სიტყვა ამ ცნების გამოსახატავად ამ ხანაში არა ჩანს. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მე-V—XI სს. საქართველოში ერქუანის სახეობის უცილობელი ბატონობის ხანაა. თარიღის ამ ორ საზღვართაგან დასასრულის რიცხვი სისწორით არის განსაზღვრული და ეს სისწორე შესაძლებელია ამ დროის ძეგლების ენით დადასტურდეს. თარიღის დაწყისი რიცხვი-კი დროებითია და მხოლოდ პირობითი მნიშვნელობა აქვს. რაკი ჯერჯერობით ქართული წერილობითი ძეგლები მე-V ს-ზე უწინარესი ხნისა ხელთ არა გვაქვს, ამიტომ, რა ეწოდებოდა მანამდე ქართულად სახნავ იარაღს, ამის თქმა ამ ემად არავის შეუძლია. ამ შემთხვევითი გარემოების გამო „ერქუანის“ თავდაპირველი გაჩენის თარიღი გამოურკვეველი რჩება. მაგრამ მაინც მე-V—VI სს-ების თარგმანებში ამ ტერმინის მტკიცე და უმეტოქეო არსებობა სრულ უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ „ერქუანი“ უნდა მე-V ს-ზე ბევრად უწინარეს ხანაში იყოს შემოდებული.

ტერმინი „ერქუან“-ის მე-V ს-ზე კარგა ხნით უწინარესი არსებობის შესაძლებლობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქართული სახენელი უკვე იმ დროითგან მოყოლებული სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთიანი სახეობისა უნდა ყოფილიყო.

რაკი ჯილღა ერქუანის წინამორბედ საფეხურს წარმოადგენს, ამიტომ, როდის შემოვიდა საქართველოში ჯილღა, ჯერ ამის გამორკვევისათვის არავითარი წყარო არ მოგვეპოვება. ამის გამო საკვეთლის შემოღების ქრონოლოგიური განსაზღვრა ამ უამად შეუძლებელია. მხოლოდ შედარებითი შესწავლა საშუალებას გვაძლევს ამის შესახებ და ქართული სახენელის ზოგიერთი გაუმჯობესების დროის შესახებ რამოდენიმე მოსაზრება გამოვთქვათ. მაგრამ, რაკი ამ პრობლემებზე მსჯელობისათვის სხვა ქვეყნების, მეტადრე-კი საბერძნეთისა და რომის, ამავე საკითხის შესახები ფაქტების გათვალისწინებაა საჭირო, ამ §-ში განსახილველ საგანზე საუბრის შეწყვეტა-კი სასურველი არ არის, ამიტომ შედარებითი შესწავლის წყალობით მოპოებული შედეგების განხილვას განსაკუთრებულ, ქვემოთმოყვანილ თავში შევუდგებით.

ქრონოლოგიურად ყველაზედ უფრო ადვილი ქართულ მწერლობაში „გუთნის“ გაჩენის ხანის განსაზღვრაა და ჩვენ უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ ეს ტერმინი მე-XIII ს-ზე უწინარეს არა ჩანს და მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული სწრაფად ვრცელდება და თანდათან ერქუანის მაგიერ სახნავი იარაღის ზოგად სახელადაც ხდება, ამიტომ შეუძლებელია მე-XII-ს-ზე უწინარეს იყოს შემოსული.

თუ ჩვენი მოსაზრება იმის შესახებ, რომ გუთანმა იმ დროისათვის დიდი ხანია უკვე კარგად გაუმჯობესებულ სახნავ იარაღს, ერქუანს, ფამფალა-კ-გოგორა დაურთო წინ, მკდარი არ არის, ძნელი წარმოსადგენელი არ უნდა იყოს, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ახალ მონაპოვარს სასოფლო მეურნეობაში. ამ გაუმჯობესებამ მომუშავე საქონელს მძიმე ტვირთი შეუმსუბუქა და აქამდე თრევით საზიდი შედარებით ადვილ ასამოძრავებელ იარაღად აქცია იმისდა მიუხედავად, რომ ერქუანთან შედარებით გუთანი, რა თქმა უნდა, უფრო მძიმე იყო. ეს, რასაკვირველია, მხვენელისათვისაც ენერგიის ეკონომიის მომარაგებას მოასწავებდა იმას გარდა, რომ გუთანი მიწისმოქმედს გაცილებით უფრო მაგარი ნიადაგის სათანადო სიღრმეზე მოხვნის საშუალებას აძლევდა, ვიდრე ერქუანი.

§ 9. სახნავი იარაღის ნაწილების დანიშნულება, არსებითობა-მეორეხარისხოვნობის საკითხი და კლასიფიკაციის პრობლემა.

სახნავი იარაღის სხვადასხვა სახელების მნიშვნელობისა და აგებულების დამახასიათებელი თავისებურება—თვისებების განხილვის დროს, გაცივრით უკვე გვქონდა საუბარი სხვადასხვა ნაწილებისა და იმ მნიშვნელობის შესახებ, რომელიც თვითეულ მათგანს ამ იარაღისათვის დაკისრებული მიზნის საუკეთესოდ განსახორციელებლად მიკუთვნილი აქვს. ეხლა უნდა ამ ნაწილთაგან იარაღისათვის არსებითი მნიშვნელობის მქონებული და მეორეხარისხოვანი გამოვყოთ.

თავისდა-თავად ცხადია, რომ სახნავი იარაღისათვის ძირითადი მნიშვნელობა სახნისსა ჰქონდა და აქვს ეხლაც. მთლიანი ხის მხოლოდ მოკავებულ წაწვეტილ ნაწილს წარმოადგენდა „საკნისი“, თუ ქუსლ-კბილაზე წამოცმულს, „ძელის საკნისი“ იყო, თუ რკინისა, მისი მნიშვნელობა ყოველთვის უცვლელი რჩებოდა.

ს. ორბელიანს ამ ნაწილის დანიშნულება საკმაოდ კარგად აქვს ლექსიკონში განმარტებული, სადაც ნათქვამია, რომ „საკნისი საკნელის სათხროლი“-ა. მართლაც ის ჰორიზონტულად ნიადგს სჭრის, გასწვრივი მიმართულებით მიწას სათხრის და ჩაღრმავებულ კვალს ავლებს. ამ ნაწილის სახნავი იარაღისათვის ძირითადი მნიშვნელობაცა და დანიშნულებაც ქართველმა ხალხმა მისთვის მიკუთვნებული სახელით საუცხოვოდ გამოხატა და მას „სა-კნისი“ უწოდა.

არონას აგებულების განხილვამ ცხად-ჰყო, რომ მარტივი სახეობის სახვნელის მომდევნო გაუმჯობესებად ხმალა ყოფილა. ხმალას შემოღებამ ცალკეული ნაწილებისაგან შედგენილ სახვნელს სიმტკიცე შესძინა. თანაც მხვნელს ხმალას აწევ-დაწევით რვილ-ქუსლ-კბილას შორის მანძილის სურვილისამებრ შეცვლა შეეძლო. ყველა ზემოაღნიშნულითგან ჩანს, რომ ხმალას შემოღება სახვნელის არსებით გაუმჯობესებად არ შეიძლება მიჩნეულ იქმნეს, არამედ ხმალამ იარაღს მხოლოდ ტექნიკური ცვლილება შესძინა.

„ჯილღას“ შესახებ საუბრის დროს დავრწმუნდით (იხ. გვ. 184), რომ სახნავი იარაღის შემდგემა ქრონოლოგიურმა გაუმჯობესებამ სახვნელს „საკუთელი“ შეჰმატა.

იმ დანიშნულებას, რომელიც საკუთელს სახნავ იარაღში აქვს მიკუთვნებული, გ. ჩიტაია არ ეხება. მას მხოლოდ მისი მდებარეობა და მოყვანილობა აქვს აღნიშნული: „რვილშივე, მის შუა-წელთან, რკინის «საკვეთელია», პირისაკენ ოდნავ მოხრილი, ხმლის ფორმის, ტარიანი. საკვეთელის პირის სისქე უფას სისქესთანაა შეფარდებული. რვილაზე იგი სოლითაა დამაგრებული“-ო (ეთნოგრ. მოგზ. 210).

ამ განმარტებაში მცდარია „საკვეთელის“ მოყვანილობის დახასიათება, თითქოს ის „ხმლის ფორმის“ იყოს. საქართველოში მაინც, ასეთი მოყვანილობის ხმალი არ იხმარებოდა, არამედ ხმალი სწორე იყო ხოლმე. როცა

შემდეგში, საკმაოდ გვიან, უკვე სხვა მოყვანილობის ხმალიც შემოვიდა, მაშინაც ჩვეულებრივ ის მოხრილი-კი არა, არამედ, პირიქით, გახრილი იყო ხოლმე. ამასთანავე, როგორც ცნობილია, ქართულად „კმალა“ სახნავი იარაღის სულ სხვა ნაწილს ეწოდება, რომელიც მართლაც სწორე დასწრივი მოყვანილობისაა. „საკუეთელი“ რომ მაშინ ხმლის მოყვანილობისა ყოფილიყო, რატომ არის, რომ ქართველმა ხალხმა ამ ნაწილს-კი არა, არამედ სულ სხვას უწოდა ეს სახელი?

ამ მხრივ უფრო მართებული შედარება უხმარია ს. ორბელიანს, რომლის სიტყვითაც „საკუეთელი ერქუნის მახვლი“ არის (ლექსიკ.), თუმცა დიდ დანას უფრო მიაგავს. მაგრამ მახვილთან შედარება იმ მხრივ უფროა სწორე, რომ მისი დანიშნულება ისეთივეა, როგორაც მახვილის.

„საკუეთელის“ დანიშნულება კარგად გაუგია თავის დროზე კლაპროტს. მას აღნიშნული აქვს, რომ რვილის თითქმის შუა ადგილას ოთხკუთხი ნახვრეტია, რომელშიც ჩასმულია „საკუეთელი“, ანუ „საკვეთი“ (le coute). მისი სიგრძე რვილის ქვედა პირითგან მოყოლებული ბოლომდე ორი ტერჯის ოდენაა, მაგრამ საკვეთელს მკრელი პირი მხოლოდ ტერჯ-ნახევრის სიგრძეზე აქვს. ამასთანავე საკუეთელი სახნისისაგან სამ გოჯზეა დაშორებული. კლაპროტის სიტყვით, რაკი საკუეთელი მიწას ვერტიკალად ჰკვეთს, ამის წყალობით საკუეთელზეა ორნატის ანუ კვალის სიგანე დამოკიდებული (Voyage au Caucase et en Géorgie. II, 26).

მართლაც, ჯერ საკუეთელი მიწას ვერტიკალურად, ზევითგან ქვეითკენ ჰკვეთს, შემდეგ-კი უმაღლ სახნისი ჰორიზონტულად სჭრის და იღებს მიწას. რამდენადაც „ბელტი კორდის მონაკუთით“-ა (საბას ლექსიკ.), იმდენად ცხადია, რომ სახვნელს, მიწის გასწვრივ გათხრას გარდა, მიწის ნაჭერ-ნაჭერ ამოკვეთა მხოლოდ იმდროითგან შეეძლო, როდესაც მანამდე ნიადაგის მხოლოდ ჰორიზონტულად გამკრელ სახნისს ვერტიკალურად განმკვეთელი საკვეთელიც მიემატა. ბელტი-ბელტად სახნავი მიწის ამოღება აქ იარაღს სწორედ საკუეთელმა შეაძლებინა. ამ გარემოების გათვალისწინება ადვილად გააგებინებს ადამიანს იმ უაღრეს მნიშვნელობას, რომელიც საკუეთელის სახნავი იარაღის ნაწილად შემოღებას მიწისმოქმედებისა და სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკისათვის უნდა თავის დროზე ჰქონოდა.

სახნავი იარაღის სახეობის გაუმჯობესების შემდეგი საფეხურის, წინანდელი ჯილღისაგან ერქუნის ახალ, განმასხვავებელ კუთვნილებას ფრთა, ანუ „ფრთე“ შეადგენს, რომელიც მანამდე არც ერთ სხვა სახეობას არ გააჩნდა. როგორც არონას აგებულების განხილვის დროს დავრწმუნდით, ამ იარაღს კბილა-ქუსლთან დამაგრებული ყურები ჰქონდა, რომელთა წყალობით სახვნელს სახნისისაგან გათხრილი მიწის კვლის ორთავე მხარეზე პატარა მანძილზე გადაშლა შეეძლო. უეჭველია, ასეთი ყურების მოწყობაც სახვნელის მუშაობას აუმჯობესებდა და ყურების მოქმედების დაკვირვებაზე უნდა იყოს სახვნელისათვის ფრთის დართვის აუცილებლობის დედააზრიც, მაგრამ ფრთა მაინც სხვა პრინციპზეა დამყარებული და განათხარი მიწის გადაყრის გარდა ბელტების

ზადაწვენა-გადაბრუნების მიზნით იყო იგი შემოღებული. ორმხრივი ყურების მაგიერ გამომგონებელმა ერთ მხარეზე მდებარე ფრთა ამჯობინა.

უკვე საბას ჰქონდა აღნიშნული, რომ „ფთხა ერქუანთ საგვერდული ფიცარი“ არის (ლექსიკ.), ხოლო ამავე ძეგლის ჩანამატ სიტყვა-განმარტებათა შორის სახნავი იარაღის ამ ნაწილის დანიშნულებაზე სამართლიანად არის ნათქვამი, რომ „ფრთე... ეწოდება გუთნით ხვნის დროს ბელტის გადასაბრუნებელს ფიცარს“ (ლექსიკ.). ეხლაც მისი დანიშნულება ასევე ესმით: „ის ბელტებს აბრუნებს, აწყობს კვალის პირზე და თანაც შლის“-ო (გ. ჩიტაია, ეთნოგ. მოგზ. 210). ცხადია, რომ ასეთი დანიშნულების გამო სახნავი იარაღის შედგენილობაში ფრთის მიმატება ამ იარაღის დიდ გაუმჯობესებას წარმოადგენდა.

„ერქუანის“ გაბატონების ხანა საქართველოში ტექნიკურად გაუმჯობესებული, სახნის-საკვეთიანი, ფრთიანი სახნავი იარაღის ხანასა ჰნიშნავდა. ჯილღასთან შედარებით ერქუანს ფრთეს წყალობით ის დიდი უპირატესობა ჰქონდა, რომ მოხნული მიწის ბელტს აბრუნებდა და ფშხვნიდა. ამიტომ სახნავი იარაღის ამ სახეობის შემოღებასთან ერთად მიწის დამუშავებაც წინანდელთან შედარებით უნდა გაუმჯობესებულიყო და გაწეულ შრომასაც სოფლის მეურნისათვის გაცილებით უფრო ნაყოფიერი შედეგი შეეძინა. ამის გამო სასოფლო ეკონომიკის თვალსაზრისით ამ ხანას ქართული მიწისმოქმედების წარმატებისა და კეთილდღეობისათვის ფრიად დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამ გარემოებით აიხსნება, რომ „ერქუან“-მა უკვე უძველეს ხანაში სახნავი იარაღის ყველგან სხვა სახელები სამწერლობო ფენიდან განდევნა და მე-XII ს-მდე იგი ერთად-ერთ ქართულ ზოგად ტერმინად იქცა.

ზემომოყვანილ მოსაზრებათა გამო ფრთე სახნავი იარაღის არსებით ნაწილად უნდა იქმნეს მიჩნეული, რომელმაც სახნავ იარაღს თავისი დანიშნულების შესრულება საუკეთესოდ შეაძლებინა და სრულებით დამთავრებულ იარაღად აქცია.

თუ ს. ორბელიანის ცნობა ჯილღისა და ერქუანის განმასხვავებელი თვისების შესახებ მცდარი არ არის, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ფრთა ქართულ სახვნელს პირველად ერქუანის სახეობამ შესძინა და რომ მე-V ს-ზე უწინარეს ქართულ სახვნელს უკვე ფრთა უნდა ჰქონოდა.

არონას აგებულობის განხილვის დროს (იხ. გვ. 181) უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ კბილა-ქუსლში ჩაჭედილ ხეს, რომელშიც რვილი იყო გაყრილ-გამაგრებული, „მანკუაჲ, ან „მანკო“ ეწოდებოდა. ხოლო ერქუანის აგებულების აღწერილობაში (იხ. გვ. 189 — 190) მოხსენებული გვქონდა, რომ ახლად შემოღებული ფრთის სახვნელზე გეზად დასამაგრებლად იარაღის უკანა ნაწილის აგებულება უძველესად უნდა შეცვლილიყო, რომ ამ გარემოებამ ხელნა შედმეტ ბარგად აქცია და დიდი და პატარა მანკუა წარმოშვა თავისი კუთვნილი ნაწილებითურთ.

ტერმინი „მანკუაჲ“, ანუ „მანკო“ ნაწარმოებია „ქუალა“-საგან, რომელიც ჩხვლეტასა და შერკობას ჰნიშნავდა. ამის ნაშთს წარმოადგენს ეხლაც არსებული ტერმინი „კუალი“, ხოლო ძველ მწერლობაში ამავე ძირისაგან იყო

ნაწარმოები სიტყვა „სამსკვალა“ (ესაია, 41⁷), რომელიც ლურსმნის შესატყვისი ერთად-ერთი მაშინდელი ქართული ტერმინი იყო. „მანკუაჲ“ და „მანკო“ სრული ფორმის, „მანკუალი“-ს ბოლოშეკვეცილი ფორმაა. საბას სამართლიანი განმარტებით, „მანკუალი ჩასაყარი ლურსმანი“ იყო (ლექსიკ.), უფრო სწორედ-კი რომ ითქვას, ყოველნაირი ჩასარკობის მნიშვნელობა ჰქონდა. რაჭაში „მანკო“ იმ ჯოხსა, ანუ პალოსა ჰნიშნავს, რომელსაც ცხენის დასაბმელად მინდორში, ან სხვაგან სადმე ჩაარკობენ ხოლმე. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს „მანკუა“-ს სახენელშიც, რათგან ეს ნაწილი კბილა-ქუსლშია მართლაც დიდი სამკვალის მსგავსად ჩაჭედილი.

რაკი სახელზმნა „კუალა“-ა, ამიტომ კანონიერად ნაწარმოები მიმღეობა უნდა „მაკუალი“ ყოფილიყო, ან ბოლოშეკვეცილი სახით, მაკუა და მაკო. სწორედ ამ უძველესი, კანონიერი ფორმით აქვს ეს ტერმინი ძველ სომხურს შეთვისებული, რომელშიც ხელნას, როგორც უკვე დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 156), ეწოდება *მან*—„მაკ“. აღსანიშნავია, რომ ნათესაობით ბრუნვაში *მან* „მაკო“-ა. რაკი ამ სიტყვას სომხურში თვისტომნი არ მოეპოვება და იქ მისი არც რაიმე ეტიმოლოგია ჩანს, ქართულში-კი მას ძირიც აქვს და არა-ერთი მონათესავე სიტყვაც, ამიტომ სომხური ტერმინი „მაკ“ ქართულითგან შეთვისებულ სიტყვად უნდა ვიცნათ. მისი ფორმა ცხად-ჰყოფს, რომ ეს ტერმინი სომხურში ძველისძველი, მე-V ს-ზე უწინარესი, შენათვისები უნდა იყოს.

ცხადია, რომ მანკუების სახნავი იარაღის არსებით ნაწილად მიჩნევა არ შეიძლება, არამედ ისინი მეორეხარისხოვან ნაწილად და ტექნიკურ გაუმჯობესებად უნდა ჩავთვალოთ.

ამგვარადვე, თუმცა ფამფალაკ-გოგორების სახნავ იარაღთან დაკავშირებამ მიწისმოქმედს ამ იარაღით მუშაობა საგრძნობლად გაუადვილა, რათგან წინათ სათრევი შემდეგ უკვე თვლებით, მოძრავად აქცია, მაგრამ, რაკი სახნავი იარაღი თავის პირდაპირ დანიშნულებას უფამფალაკ-გოგორებოდაც კარგად ასრულებდა, ამიტომ სახნავი იარაღის არსებით ნაწილად არც ფამფალაკ-გოგორების მიჩნევა შეიძლება: ესეც მხოლოდ ტექნიკური გაუმჯობესება იყო და არის.

რამდენადაც გოგორ-ფამფალაკი ქართული სახენელის ტერმინი „გუთნ“-ის გაჩენა-გავრცელებასთან არის დაკავშირებული, იმდენად ამ საზიდის გაჩენის თარიღის განსაზღვრა ადვილია. სამწუხაროდ, მე-XIII—XVI სს. ქართული გუთნის სურათი ჯერ არსადა ჩანს, რომ ამ საზიდის გოგორების ერთზომიანობის, თუ ტოლმეტობის საკითხის გადაწყვეტა დანამდვილებით შეგვეძლოს. ქართული ისტორიული ლექსიკონი რომ გვქონოდა და ტერმინების ველის-გოგორა, კვალის-გოგორა და ღირდიტას მწერლობაში გაჩენის ხანა მაინც გვცოდნოდა, მაშინაც ზემოდასახელებული საკითხის გამორკვევა ადვილი იქმნებოდა. მაგრამ, რაკი არც ერთი ამ საშუალებათაგანი ამ ჟამად არ გავაჩნია, ამიტომ ისევ თვით ტერმინების შინაარსის ანალიზს უნდა დავემყაროთ. „ველის გოგორა“ ისევე, როგორც „ღირდიტა“, ძველი ტერმინები უნდა იყოს, მეტადრე უკანასკნელი, რომელიც შემდეგში იშვიათს, დაბადების დარგმანში-კი ჩვეულებრივს სიტყვასთან, ღირღლოვანთან, უნდა იყოს დაკავშირებული. ხოლო, რაკი ეს

ტერმინებიც ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში, ვითარცა ჩვეულებრივი ქართული სიტყვები, აქვს შეტანილი, ამიტომ მე-XVII ს. მათ ახალ სიტყვებად ვერ ვიგულისხმებთ, არამედ გაცილებით ადრე, ალბათ მე-XIII ს.-შივე. უნდა იყვნენ შემოღებული.

სახენელისათვის საზიდის წინ მიბმაც, ეტყობა, მე-XIII ს.-ზე გაცილებით უწინარეს ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მესხეთში, როგორც დაერწმუნდით, ეხლაცაა დაცული სახენელი, რომელსაც წინ ორთვლიანი საზიდი აქვს. იქ არონა, მხოლო-სახნის-ხმლიანი, უსაკვეთლო იარაღი გოგორ-შოლტაზეა გადაბმული. ორივე გოგორა ერთი ზომისა არის. როგორც შემდეგში დაერწმუნდებით, სახენელის ეს სახეობა დასავლეთი ევროპის და რომის ploum-ს ისე გასაოცრად გვაგონებს, რომ შეჰქველია, იმასთანვე უნდა იყოს დაკავშირებული. ამ გარემოებას სახენელის სახეობის აღმნიშვნელი ტერმინი არონაც გვაფიქრებინებს, რომელიც ქართული არ ჩანს.

ამგვარად, სახენელის, „გუთნის“ თვლიან საზიდსაც თავისი წინამორბედი ჰყოლია და წარსული ჰქონია.

სახნავი იარაღის არსებითი და მეორე-ხარისხოვანი ნაწილების გამორკვევა მკვლევარს მის სხვადასხვა სახეობათა კლასიფიკაციასაც უფრო ადვილად შეადგენინებს. რამდენადაც იგი სახნავი იარაღის სახეობათა ნაწილების მიხედვით უნდა იყოს შედგენილი, იმდენად უცილობელი ხდება, რომ სახნავი იარაღები უნდა სამ ჯგუფად დაიყოს: პირველ ჯგუფს მხოლოდ სახნისიანი სახენელები ეკუთვნიან, მეორეს — სახნის-საკვეთლიანი და მესამეს — სახნის-საკვეთ-ფრთიანი.

ქართულ სახენელთაგან პირველ ჯგუფს ოქოქა, კავი, ჩუთ-კავი, ოჩოჩა, აჩაჩა და არონა, მეორე ჯგუფს ჯილლა და მესამე ჯგუფს ერქუანი და გუთანი ეკუთვნიან.

მაგრამ კლასიფიკაციასთან დაკავშირებით კიდევ ერთი ფრიად-მნიშვნელოვანი გარემოებაა აღსანიშნავი. Fr. Nopcsa-ს სახენელთა ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციაში ნათქვამი აქვს, რომ დედამიწის ზურგზე ცნობილი ყველა სახენელები აგებულობის ძირითადი თვისების მიხედვით ორ მთავარ ჯგუფად უნდა დაიყოს. სახენელთა ერთ ჯგუფს ის der Stabpflugtypus-ს ჯოხიან-სახენელებს, ან ჯოხიან-სახენელთა გვარს უწოდებს, რათგან ამნაირ სახენელთა სახნისი დასწვრივ მდებარე წვეტიან ჯოხსა ჰგავს. ასეთი მოყვანილობის სახენელები ძველსა და თანამედროვე ეგვიპტეს, ლიგურიაში, შვეციასა, სლავურ ქვეყნებში და ნაწილობრივ საბერძნეთ-რომშიც იყო და არის ეხლაც გავრცელებული (იხ. „Zur Genese der primitiven Pflugtypen“: Zeitschrift für Ethnologie, 1917 წ., Heft 4—6, გვ. 238). უფრო სწორე იქმნებოდა, რომ სახენელთა ამ გვარობისათვის წერაქვნიანი სახენელები გვეწოდებინა.

სახენელთა მეორე გვარობა თოხისაგან არის წარმომდგარი (aus einem Haken hervorgegangener Pflugtypus) და ამიტომ შესაძლებელია თოხნაირი ეწოდოს. ამ სახეობის სახენელი ძველ ეტრუსკებსა ჰქონდათ, მათგან შეთვისებული რომაელებსაც მოეპოვებოდათ, საბერძნეთშიც იყო გავრცელებული, კავკა-

სიაშიც ჩვეულებრივი სახენელია, ასურეთსა, არაბეთსა და ბევრგან სხვაგანაცაო (იხ. იქვე, გვ. 238—239). სახენელთა ამ გვარობის სამშობლოდ ნოპკსა-ს მესოპოტომია, ანუ შუამდინარეთი მიაჩნია, კავკასიისა, ასურულსა და არაბულ სახეობას მის უშუალო შთამომავლად სთვლის და ფიქრობს, რომ იტალიაში ეტრუსკების მიტანილი უნდა იყოს (იქვე, გვ. 239).

თუ ნოპკსა-სგან გათვალისწინებული მასალა სხვა ქვეყნების შესახებ სრულია და ტიპოლოგიურად სახენელთა ორ ჯგუფად დანაწილება მიზანშეწონილად შეიძლება იქმნეს მიჩნეული, ქართული სახენელის განვითარებისა და გაუმჯობესების ზემომოყვანილი ისტორიითგან (იხ. აქვე, გვ. 175—204, მეტადრე § 8) მკითხველი დარწმუნდება, რომ ნოპკსა-ს ტიპოლოგიური დანაწილება საქართველოსათვის მთლად მაინც გამოსადეგი არ არის. „ოქოქა“-ს აგებულების განხილვამ უკვე ცხად-ჰყო, რომ ქართული სახენელის უძველესი სახეობა თოხნაირი-კი არ ყოფილა, როგორც შემდეგში იყო და ეხლაც ჩვეულებრივ იხმარება, არამედ სწორედ წერაქვნაირი სახეობისა ყოფილა. მაშასადამე, მცდარად უნდა იქმნეს საქართველოსათვის მიჩნეული ისეთი კლასიფიკაცია, რომელიც ქართულ სახენელს თოხნაირ სახეობისად აღიარებს, ისევე, როგორც წინაუკმოც, მხოლოდ წერაქვნაირი სახეობისად მიჩნევაც სრული სინამდვილის გამომხატველი ვერ გამოდგებოდა. ამიტომ ქართული სახენელის ტიპოლოგიური დახასიათება თუ მოისურვა ადამიანმა, მისი ნამდვილი რაობა შეიძლება მხოლოდ ასე იქმნეს დახასიათებული: ქართული სახენელი თავდაპირველად წერაქვნაირი გვარობის სახენელი ყოფილა, მაგრამ შემდეგში მისი აგებულება თოხნაირად უქცევიათ და სწორედ ეს ორი სახეობა დასდებია საფუძვლად ქართული სახენელის ისტორიულ განვითარებასა და მისი აგებულების თანდათანს გაუმჯობესებასაც, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით კიდევაც.

თავი მესამე. მიწის დასამუშავებელი სხვა იარაღები.

ცნობილია, რომ სახენელი მიწის დასამუშავებელი უძველესი იარაღი არ ყოფილა, არამედ თავდაპირველად, როდესაც ადამიანი მკვიდრ მოსახლეობას ჯერ კიდევ მაღალ მიჩვეული არ იყო, ამისთვის უფრო მარტივსა და სუბუქ იარაღს, თოხსა ჰხმარობდა (იხ. Orth, Landwirtschaft: Paulys R.E. 23. Halbband, 625).

საქართველოსა და ქართული მიწისმოქმედების ისეთი ხანის შესახებ, როდესაც ხალხს მიწაზე ფეხი მტკიცედ მოკიდებული არ ჰქონდა და სასოფლო მეურნეობის პირველ საფეხურზე იდგა, ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ისტორიულ სანაშიც საველე მეურნეობა და მიწის დამუშავება მარტო სახენელით არ წარმოებდა, არამედ თოხითაც.

ამ საკითხის გასაშუქებლად გიორგი მთაწმიდელს თავის საისტორიო თხზულებაში შემდეგი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება. მისი სიტყვით, ათონის მთაზე, ივერიის ლავრაში ქართველი ბერები რომ სასოფლო მეურნეობას

ეწოდენ, რათგან „ბურღალთაგან (sic) ყოველნი სოფელნი ქირსა შინა იყვნეს და კნინდა უკაცრულ და ქირისა მაგიერ, უფროდსი სათესავი მთასა შინა იქნებოდა თოკითა, საწუნე და დიკაჲ და სელი და თივისა თიბაჲ, და ამას ყოველსა ძმანი შურებოდიან და ვინაჲთგან ყოველნი იქმოდეს, არა უმძიმდა, არამედ უდრტვინველად და სიხარულით იქმოდეს“ (ც^ა ი^ე და ეფ^ათსი 47—48).

ამგვარად, მიწა მე-X—XI სს-შიც სახნველის მაგიერ თოხით უნდა დაემუშავებინათ საყანედ. მაშასადამე, „თოკი“ მარტო საბოსტნე და საბაღე მეურნეობისა და გამარგვლისათვის განკუთვნილი იარაღი-კი არ ყოფილა, არამედ გარკვეულ პირობებში ხორბლეულისა და მარცვლეულის მოსაყვანადაც აუცილებელ იარაღად დარჩენილა.

მართალია, გ. მთაწმიდელის ზემომოყვანილი მოთხრობითგან ცხადი ხდება, რომ სახნავი მიწის თოხით დამუშავებისათვის ათონელ ქართველ ბერებს განსაკუთრებული გარემოების გამო მიუყვიათ ხელი. მაგრამ თოხი და „ორთოხი“ რომ ისედაც ჩვეულებრივი იარაღი იყო მაშინაც და წინათაც, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც სერაპიონ ზარზმელი ახალი სამონასტრო ადგილის ასარჩევად გამომგზავრებულა, პირველად მას სწორედ ორთოხი აუღია. მისი ბიოგრაფის ბ. ზარზმელის სიტყვით, სერაპიონმა „აღიღო კელითა თვსითა ორთოხი რკინისა და გამოქანდაკნა ჯუარნი ლოდთა რათმე ზედა დიდთა“-ო (ც^ა სრპ^ნ ზრზ^მელისა 17—18).

შემდეგშიც ნიადაგის თვისების გამო საქართველოს ზოგ თემში საყანურს სახნველით არ ხნავდენ, არამედ მიწას დასათესად თოხით აფხვიერებდენ ხოლმე. ეს არქ. ლამბერტის სამეგრელოს აღწერილობითგანაც ჩანს (გვ. 58 და 55) და იმაზე უფრო გარკვევით ეს გარემოება მე-XVII ს. რუს დესპანებსაც აქვს აღნიშნული (იხ. აქვე, გვ. 165), რომ დასავლეთ საქართველოში მიწას სახნველის გარდა *капаницами* და *капырялами* ამუშავებდენ ხოლმე.

Даль-ს თავის „რუსული ცოცხალი ენის თარგმანებითს ლექსიკონ“-ში („Толковый словарь живого великорусского языка“) *копаница* განმარტებული აქვს, როგორც „жирочка, одноручная кирка печников“ (იხ. *Копать*-ის ქვეშე), ე. ი. ქაფჩას უნდა ჰნიშნავდეს. ასე იხმარება თურმე კურსკის თემში.

ხოლო *копырялка* ნიქეგოროდის თემში ეხლაც მიღებული ყოფილა და Даль-ს განმარტებული აქვს, როგორც *огородная тяпка или кирка* (იხ. Толк. словарь: *копать*-ის ქვეშე). თვით *тяпка*-ს შესახებ-კი ნათქვამი აქვს: „широкая и короткая огородная мотыга, на долгом древке“, ე. ი. ქართული თოხი ყოფილა.

ამგვარად ორი ცნობის მიხედვით ლიხთ-იმერეთში საყანე მიწის დასამუშავებლად მე-XVII ს-შიც სახნველის გარდა თოხიც უხმარიათ.

მიწის საყანედ მოსამზადებლად დასავლეთი საქართველოს ზოგი თემისათვის თოხით მუშაობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა მეგრულს საუცხოვრდ აქვს ერთ თავის ტერმინში გამოხატული. მიწისმოქმედსა და სოფლის მეურნეს მეგრულად „**მახაჩქალი**“ ეწოდება (მ. გ. 399), რომელიც არსებითად მთოხნელსა ჰნიშნავს.

რაკი უცილობლად მტკიცდება, რომ თოხი საყანური მიწის დასამუშავებელი ერთი, ამასთანავე უძველესი, იარაღთაგანი იყო, ამიტომ ამ იარაღის აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს.

„თოკი“, საბას სიტყვით, „სათხროლი“-ა (ლექსიკ.) ისევე, როგორც „საკნისი საკნველის სათხროლი“ არის (იქვე).

ეს ტერმინი ჭანურშიც მოიპოვება სწორედ ამავე სახით: „თოხი“ იქაც იმავე სამეურნეო იარაღს ჰნიშნავს (ჭ. გ. 148).

ამ სიტყვისაგან ქართულში ნასახელარი ზმნაც არსებობს „თოკნა“.

ნ. მარკს გამოთქმული აქვს აზრი, რომ „თოკი“ წარმომდგარია „თოკან“-ისაგან, რომელიც თავის მხრით „კნვა“ და მეგრ. „ხონუა“-სთან არის დაკავშირებული. ამასთანავე ეს ტერმინი მას „სალ-იონურ“ შეერთებულ სიტყვად მიაჩნია და სკვითურად სთვლის (იხ. Скифский яз.: По этапам развития, 351—352).

საფიქრებელია, რომ თოხნა, „თოკნა“ და „ცოხნა“, რომელიც ს. ორბელიანის განმარტებით „კბილით დაწვლილებას“ (ლექსიკ.), გაფხვიერებას და ღეჭვას ჰნიშნავს, მონათესავე სიტყვები უნდა იყვნენ. თოხნაც ხომ მიწის „დაწვლილებას“, გაფხვიერებას ჰნიშნავს. „ცოხნა“, უეჭველია, „თოკნა“-ს ფონეტიკური სახენაცვალია ისევე, როგორც „ციკანი“ „თიკანი“-ისაგან არის „თ“-ს „ც“-დ შენაცვლებით წარმომდგარი.

თვით „თოკი“-კი, საფიქრებელია, რომ მართლაც „თო-კანი“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. მაგრამ „თო“ მაწარმოებელი თავსართი „დო“ უნდა იყოს, მხოლოდ ფონეტიკურად ოდნავ შეცვლილი. ამგვარად „თოკი“ ჰნიშნავს ხენისათვის¹ განკუთვნილ იარაღს და აგებულებით „საკნის“-ს უდრის.

საბას განმარტებით, „თოკი“, ჩვეულებრივი მნიშვნელობის გარდა, „წისკვილის არქის“-ს აღმნიშვნელიც იყო. თავის მხრივ „არქი“-ს შესახებ ნათქვამი აქვს, „წისკვილის თოკი“ არისო (ლექსიკ.). ამგვარად, „არქი“ და „თოკი“ სინონიმები ყოფილან.

მეგრულად-კი თოხს „ბერგი“ ეწოდება (მ. გ. 203). თოხი იქ თითქოს არ უნდა იყოს. ეს ტერმინი ჭანურშიც არსებობს და „ბერგი“-სავე (არქაბ., ვიწ. ხოფ.) და „ბერჯი“-ს სახითაა დაცული. იქ ეს სიტყვა ვიწრო, წვეტიან რკინის თოხსაც ჰნიშნავს, რომელიც მიწას ღრმად არ სთოხნის, დაცულსაც (ჭ. გ. 130).

„ბერგი“-საგან ნაწარმოები ნასახელარი ზმნაც არსებობს, „ბარგუა“ (მ. გ. 201), რომელიც თოხით მარგვლას ჰნიშნავს. „მაბარგალი“ მთოხნელს ეწოდება (იქვე).

ჭანურად ნასახელარი ზმნა „ობერგუ“ არის (ჭ. გ. 130). ნ. მარკსი ამ ზმნას სამართლიანად აღარებდა „მარგვლა“-ს (იქვე, 130).

ჭანურში „ობერგუ“-ს გარდა გამარგვლის აღსანიშნავ ტერმინად „ოკონუ“-ც იხმარება: „ბკონუმ“—ვმარგლავ, „ბკონი“—გავმარგლე, „ბკონარე“

¹ „კენის“ თავდაპირველი მნიშვნელობა „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალ წიგნში გვექნება განმარტებული, ამიტომ აქ ამაზე საუბარი საჭირო არ არის.

—გაუმარგლავ (ქ. გ., 157). ობერგუ-ს მსგავსად „ოკონუ“-ც ნასახელარი ზმნა ზანს, რომლის წარმომშობელად „კონ“ უნდა ვიგულისხმოთ.

თოხს სევანურადაც ჰქვია „ბერგ ლალენირ“ (ი. ნიჟარაძე, p.-c. cl. 205). მარგვლას-კი „ლიუგენეს“-ს ეძახიან (იქვე, 320).

როგორც „თოკნა“ თოკისაგან არის ნაწარმოები, ისევე მეგრული „ბარგუა“ უნდა „ბერგ“-ისაგან იყოს ნაწარმოები. „ბარგუა“ თავისი „ბა“ მარცვლით უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თოხს უნდა „ბარგი“-ც ჰრქმევოდა ოდესღაც¹.

საფიქრებელია, რომ „ბარგი“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი თავკიდური ბგერის ჩამოცილებით „წისკვილის თოხის“ აღმნიშვნელი ტერმინი არქიც. შესაძლებელია, „ბარგი“-საგანვე იყოს წარმომდგარი მიწის სათხრელი იარაღის სახელი „ბარი“-ც².

როგორც უკვე ნ. მარამაც აღნიშნა, ჰანურ „ობერგუ“-სთან უნდა იყოს ისევე, როგორც მეგრულ „ბარგუა“-სთან, ქართული „მარგვლა“-ც დაკავშირებული, იმისდა მიუხედავად, რომ პირველი ორი თოხნას ჰნიშნავს, „მარგლა“-კი „ბალახთ ამოგლეჯა“-ს ეწოდებოდა და ეწოდება ეხლაც. ცხადია, ამ შემთხვევაშიც ნასახელარ ზმნასთან უნდა გვქონდეს საქმე, რომელიც უნდა „მარგი“-საგან წარმომდგარად ვიგულისხმოთ. „მარგი“-კი საბას განმარტებით „ბოსტნის დაკვალული“-სა და „ტუფი“-ს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. რაკი „ტუფი“ ამავე ავტორის განმარტებით „ბოსტნის კუალედი ყვერბი“ არის (ლექსიკ.), ისე გამოდის, რომ „მარგი“ ბოსტნის კვალი უნდა ყოფილიყო. ამისდა მიხედვით „მარგლა“ კვლების გაკეთებას უნდა ჰნიშნავდეს. მაგრამ ასეთი განმარტება არც ზედმიწევნითია და არსებითადაც სწორე არ არის, რათგან ს. ორბელიანს თავის განმარტებაში მხოლოდ ბოსტანში გაწეული გამარგლა აქვს გათვალისწინებული, საყანურში მარგვლის გარემოება-კი, როდესაც მისივე სიტყვით მარგლა ბალახთა გლეჯას გულისხმობდა, დაჰვიწყებია. ამიტომ ამ ნასახელარი ზმნის მწარმოებელი „მარგი“ თავდაპირველად ბოსტნის კვალისა-კი არა, არამედ მეგრული „ბერგუა“-სა და ჰანური „ობერგუ“-ს მსგავსად იმ იარაღის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რომლის მოხმარებითაც ეს სასოფლო-სამეურნეო მუშაობა წარმოებდა ხოლმე. ამნაირად, „მარგი“, შექველია, „ბერგი“-ს, ანუ „ბარგი“-ს ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა იყოს და თავდაპირველად თოხის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

„ბარჯუკი“ რაჭაში ძელბარს, ანუ ჭურის მოსახდელ ხის ბარსა ჰნიშნავს (ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, 3).

¹) აღსანიშნავია, რომ როგორც ჰანურში „ბერგის“ პარალელური ფორმა „ბერჯი“ არსებობს, ისევე ძველ ქართულშიც დაცულია ტერმინი „ბარჯი, რომელიც „კაპიანი ჯოხი“-ს სახელი იყო, ანდა „სათევზე ხოტი“, ვ. ი. რკინის კაპიანი ჯოხი. „ძნისა, ძეძვისა, ჯელლისა ასალებელ კაპიან ხე“-საც ჰნიშნავდა თურმე (საბას ლექსიკ.), ვ. ი. ორთითის, ან ფიწლის მაგვარი იარაღი ყოფილა. გამოსარკვევია, „ბარჯი“ ძველი „ბარგი“-ს პარალელური ფორმა ხომ არ არის „ბერგ“-„ბერჯ“-ის მსგავსად?

²) „გ“-ს გაქრობით, როგორც „მორგვი“-საგან წარმოსდგა „მორი“, კარგისაგან—„კაი“ და სხვა.

თოხს გარდა, ამავე მიზნით ბარსაც ხმარობდნ ხოლმე. „ბარი“, ვითარცა სათხრელი იარაღი, „ვეფხვის ტყაოსან“-შია ნახმარი. ავთანდილისაგან ჩაშნაგირის მოკვლის მოთხრობის შემდგომ ნათქვამია:

„ზღვისაკენ სარკმლით გასტყორცა, ზღვისა ქვიშათა გარია, და მისთვის არცა სად სამარე, არცა სათხარად ბარია“.

(აბულ. § 1047).

თოხის აღმნიშვნელი ტერმინი „ბერგი“ იმავე ძირისაგან არის ნაწარმოები, რომლისაგანაც „ნერგი“-ა, სახელდობრ „რგვა“ სახელზმნისაგან. რგვა ძველ ქართულში მცენარეულობის მოყვანას ჰნიშნავდა. ნათარგმნ ძებლებში იგი ბერძნულ *παρεσβα*-სა და ლათინურ *germino*-ს უდრის (ესაიას § 57). „ნერგი“-ც ძველ ქართულში მარტო ხეზე-კი არ ითქმოდა, არამედ მცენარეულობაზეც. მის ფონეტიკურ სახენაცვალს, „ნერჩ“-ს, დასავლეთ საქართველოში ეხლაც შენარჩუნებული აქვს ასეთი მნიშვნელობა და იქ „სა-ნერჩე“ არის „სათესლედ მიჩნეული მხალი, ხელმეორედ გადანერგილი შემდეგ წლისთვის თესლის გამოსაღებად“ (ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, 32). ამნაირად, სანერჩე სათესლეს უდრის.

ეს ზმნა, „რგვა“, მეგრულშიც და ჰანურშიც არსებობს. მეგრულად „რგუაფა“ და „დო-რგუაფა“, რგვა და დარგვაა. ხოლო „ო-რგუაშე“ ნორჩს, გადასარგავ მცენარეს, სანერგეს ჰნიშნავს (მ. გ. 304), ჰანურად-კი „ვორგამ“ (ათინურად) ან „ბორგამ“ (ხოფურად), „დო-ვორგამ“ და „დო-ბორგამ“ რგვას, მცენარეულობის დარგვას ჰნიშნავს (ჟ. გ. 181).

ამგვარად „ბერგი“ თავდაპირველად მცენარეულობის მოსაყვანად სახმარებელი იარაღის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

თოხნასა და მარგლას, თესვასაც-კი მეგრულად „ხაჩქუა“-ც ეწოდება. აქითგანვეა ნაწარმოები „ნა-ხაჩქა“ დამუშავებული, ნათესი, რომელიც არსებითად ნათოხნს ჰნიშნავს. მიწისმოქმედის სახელიც-კი „მახაჩქალი“ ამავე ზმნისაგან არის ნაწარმოები (მ. გ. 399).

უეჭველია, „ხაჩქუა“-ც ნასახელარი ზმნაა და „ხაჩქ“-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. თვით „ხაჩქი“-კი იმ იარაღის სახელად უნდა ვიგულისხმოთ, რომლითაც თოხნა წარმოებდა. მეგრულად, არსებული წყაროების მიხედვით, ასეთი ტერმინი თითქოს დაცული არ უნდა იყოს. მაგრამ სამაგიეროდ ჰანურში გვაქვს „ხოჩკა“ (ვიწეში), რომელიც სარს, მარგილსა და ბარჯგს ჰნიშნავს (ჟ. გ. 234).

„ხოჩკა“-ს გარდა სხვა ფორმებიც არსებობს ჰანურში: „ხოშკა“ (ათინ.), „ხორშა“, „ხაშარი“ (ხოფურად) და „ხაჩ-კეტი“ (ვიწურად: ჟ. გ. 234).

აღსანიშნავია, რომ, საბას სიტყვით, არსებობს ტერმინი „ხოჭი“, რომელიც არის „რკინის ბარჯი სათევზე“-ო (ლექსიკ.). უეჭველია, ეს ქართული ტერმინიც იმავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს, რომლისაგან ზემომოყვანილი ჰანური ტერმინია. ამ ჰანური სიტყვის პირვანდელი აგებულება, როგორც ჩანს, ვიწურს უნდა ჰქონდეს დაცული, სადაც „ხაჩ კეტი“ არის. მისი შესატყვისი პარალელური ფორმა ვიწურადვე, სადაც „ხოჩკა“-ც გვაქვს, „ხოჩ-კეტი“ იქმნებოდა.

რაკი „ხაჩქუა“ თოხნასა ჰნიშნავს, ცხადია, „ხაჩქი“ და „ხაჩ-კეტი“ თოხის მაგვარი იარაღის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. თუ ამ ტერმინის აგებულება „ხაჩ-კეტი“ უნდა ჰქონდეს დაცული, მისი პირველი ნაწილის ფონეტიკური სახე ქართულ „ხოკ“-ს შეუნახავს, რომელსაც „ხოკა“ და „ხვეკა“ ზმნასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი. „ხოკა“ იგივე ხოკაა და გლეჯას, მოგლეჯას ჰნიშნავდა (ს. ორბელიანის ლექსიკ.).

თუმცა „ხვეკა“-ს შესახებ საბას ნათქვამი აქვს, „უსამართლოდ შეკრება“-ს ჰნიშნავსო (ლექსიკ.), მაგრამ სამართლიანადაც შეკრებილსაც ჰნიშნავდა, ე. ი. ამ ზმნის დედააზრს კრეფა, მოკრეფა შეადგენდა მოქმედების ზნეობრივი შეფასების მიუხედავად. ამ ზმნასაც ძველად მოგლეჯის, მოჭრის და კრეკის მნიშვნელობაც უნდა ჰქონოდა. ჭანურად „ხოკორუ“ და „ხოტორუ“ არსებობს და „ვუხოკორაფ“ (ხოფურად), „თომა უხოტორამ“ (ათინ.) ჰნიშნავს „თმას, ან მატყლს ვუკრეპავ“, ფონეტიკურად-კი რომ გადმოგვეცა. შესაძლებელია გვეთქვას: თმას, ან მატყლს ვუხვეპავო.

როგორც ჭანურში „ხოკორაფ“-ის პარალელური ფორმა „ხოტარუ“ არის, ისევე „ხვეკა“-ის ფონეტიკური სახენაცვალია „ხვეტა“, რომელიც აცლას, აფხეკას და მოშორებას ჰნიშნავს. მეგრულად „ხვატუა“-ს და ჭანურად „მე-ხვატუნე“ მტვრევას, ლეკასა და ფშხვნას ჰნიშნავს (მ. გ. 402 და ქ. გ. 232).

ხვეჭისავე ფონეტიკური სახენაცვალია „ხვეწა“, რომელიც თლას, მოთლას, დაფხეკას (საბა ლექსიკ.) და ჩამოთლასა და ჩამოცლას ჰნიშნავდა. ამ ზმნისაგან არის ნაწარმოები იარაღის სახელი „ხვეწი“, რომელიც ს. ორბელიანის განმარტებით, „მოკაკული სათლელი“ იარაღი ყოფილა (ლექსიკ.). ეს ტერმინი ჭანურშიც არის დაცული და ციცხვის ხის კოვზის ღრუს ამოფხეკისათვის განკუთვნილ რკინის იარაღსა ჰნიშნავს (ქ. გ. 232).

ზემომოყვანილითგან ცხადი ხდება, რომ „ხაჩქუა“ ზმნის წარმომშობელი „ხაჩქი“ და მისი წინანორბედნი თავდაპირველად ბალახის მოსაგლეჯი და გამოსახვეტი, თანაც ნიადაგის გასაფხვიერებელი თოხის მაგვარი იარაღის სახელი უნდა ყოფილიყო.

აღსანიშნავია, რომ პატარა თოხს იმერეთში „კეკო“ ეწოდება (ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, 20). ეს ტერმინი უნდა „ქეკა“ ზმნასთან, სახელდობრ მის მეგრულ სახეობა „კეკუა“-სთან იყოს დაკავშირებული.

უნებლიეთ ყურადღებას იპყრობს ნიადაგის დასამუშავებლად და გასაფხვიერებლად, ისევე როგორც ნათესის გასაწმენდად, განკუთვნილი იარაღების სახელების სიუხვე. უეჭველია, თუ ყველას არა, ბევრს მათგანს თავისი სპეციალური დანიშნულება ექმნებოდა, განსხვავებული მოყვანილობისაც იქმნებოდა. ეგების ამის გამორკვევა ნაწილობრივ ეხლაც იყოს შესაძლებელი, მაგრამ ამას განსაკუთრებული კვლევა-ძიება სჭირდება.

ნიწის დასამუშავებელი იარაღებისა და მათი აღმნიშვნელი ტერმინების სიუხვე იმ ინტენსიური მუშაობის გამომხატველი და მაუწყებელია, რომელიც ამ დარგში საქართველოში უძველესი დროითგან ყოფილა.

თავი მეოთხე. სახვეწლის სხვადასხვა სახეობათა ტერმინების ეტიმოლოგია.

ისევე, როგორც თოხის აღმნიშვნელი ტერმინების ეტიმოლოგია უკვე გათვალისწინებული გვაქვს, სხვადასხვა სახეობის სახვეწელთა სახელების ეტიმოლოგიის ცოდნაცაა საჭირო. მაგრამ, სამწუხაროდ, სახვეწელების სხვადასხვა სახეობის სახელების ეტიმოლოგია ჯერჯერობით არავის შეუსწავლია. ამიტომ აქ მხოლოდ ზოგიერთი მოსაზრების წამოყენება შეიძლება.

რაკი „ოგაფა“, „ოჩოჩა“ და „აჩაჩა“, საფიქრებელია, „ოქოქა“-ს ფონეტიკური სახენაცვალ უნდა იყვნენ, ამიტომ მართო ოქოქას, არონას, ჯილლას, ერქუანისა და გუთანის ეტიმოლოგიაა გამოსარკვევი. სამი პირველი სახელის აგებულების გაგებას ის გარემოება აძწელებს, რომ უძველესი ძეგლები, სადაც მათი ხსენება უნდა ყოფილიყო, დაცული არ არის და არც დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება. ამის გამო ამ ტერმინების უძველესი სახეობა გამოურკვეველია.

შესაძლებელია, რომ „ოქოქა“-ში თავკიდური „ო“ თავსართი იყოს და ძირად „ქოქ“-ი¹ იყოს მისაჩნევი.

შესაძლებელია, „ოქოქა“ დაკავშირებული იყოს სახელზმნა „ქექა“-სთან, რომლის თავდაპირველი მნიშვნელობა მეგრულ „ქექუა“-ს და მის ფონეტიკურ სახენაცვალს „ქექუა“-ს უნდა ჰქონდეს დაცული, სადაც ეს სიტყვა კრასა და მოკრას ჰნიშნავს. საბას ქექაზე ნათქვამი აქვს „ცუდ ფხანა“-ს ჰნიშნავსო (ლექსიკ.), მაგრამ ამაზე უფრო ხშირად, შესაძლებელია ითქვას კიდევაც რომ ჩვეულებრივ, მიწის, ან სხვა რისამე აქეთ-იქით გაწევის, გაშლასა და ჩხრე-

¹) ს. ორბელიანს ლექსიკონში შეტანილი აქვს სიტყვა „ქოქი“, რომლის შესახებ ნათქვამი აქვს, ჩირგვიან ეკალს და „ფესვით“ მოყვანილს ჰნიშნავსო. ამ განმარტების სისწორის საბუთად „ელიანოსის“ მეტაფრაზითგან ასეთი ამონაწერი აქვს მოყვანილი: „უბრძანა ქოქითა ცემა“, „ვითარცა ქოქითა იგვემებოდა გონება ავაზაკისა და ვითარცა იხვეტებოდა ზრახვა მისი“-ო (ლექსიკ.). საფიქრებელია, რომ აქ „ქოქი“ რალაც ისეთ საგანს ჰგულისხმობს, რომლითაც ცემაც და ხვეტაც შეიძლებოდა, ე. ი. წვეტიანი მხვეტელი ნივთი უნდა ყოფილიყო.

საბას ზემოაღნიშნული წყაროს თარიღი რომ გვცოდნოდა, მსჯელობა ამ სიტყვების სადაურობის შესახებ უფრო გაადვილდებოდა, მაგრამ არ ჩანს, რა ხანის ძეგლი უნდა იყოს. ამავე დროს „ქოქ“ თურქულად ძირს და ფესვსა ჰნიშნავს და, თუ ძეგლები მე-IX—X ს-ზე უწინარესი არ არის, შესაძლებელია აქ თურქულითგან შემოსულ სიტყვასთან გვექონდეს საქმე, რომელსაც ოქოქასთან, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება რამე საერთო ჰქონდეს. ამიტომ, ვითარცა სათუოზე, დამყარება არ შეიძლება.

საბას მოგოვება სიტყვა „აქოქა“-იც, რომელიც 2 ნეშტა 12₁₈-ის დამოწმებით, ეკალად არის განმარტებული (ლექსიკ.). ბაქარის გამოცემაში ამ ადგილას „ეკალი“ სწერია, მაგრამ საბას ხელთნაწერში ამის მაგიერ, ცხადია, „აქოქა“-ი ყოფილა. ბერძნულ თარგმანშიც არის აქ ἀχυσ „აქუჟ“, ლათინურში-კი carduus-ია, ე. ი. ეკალია. ებრაულ ტექსტშიც ამ ადგილას „კოჰ“-ი სწერია (იხ. Guthe-ს Bibelwörterbuch: Dornen).

კას ჰნიშნავს (მაგ. „ქათამმა ქექა, ქექა და... დანა გამოქექაო“, „ნაცარ ქექია“). ამავე ზმნის ფონეტიკურ სახენაცვალს წარმოადგენს „ჩეჩა“, რომელიც მაგარი ან შემტკიცებული საგნის წვრილ-წვრილად დაშლას ჰნიშნავს (მაგ. მატყლის ჩეჩა და სხვა).

„ოქოქა“, ამგვარად, განკუთვნილობის თავსართ „ო“-სა და ქექისაგან იქნებოდა წარმომდგარი და თავდაპირველად მიწის საქექი და საკვეთი იარაღის აღმნიშვნელი იქნებოდა. ოქოქის აგებულების უძველეს სახეობას ამ ტერმინის ასეთი გააზრიანება კარგად უდგება. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ პატარა თოხს, ე. ი. იმავე მიწის გასაფხვიერებელ იარაღსაც, „კეკო“ ეწოდება, რომელიც, როგორც აღნიშნული გვქონდა (აქვე გვ. 215), ქექვა ზმნასთანავეა დაკავშირებული.

ზემონათქვამს უნდა ისიც დაერთოს, რომ აჩაჩა-ს ქართლის მოსახლეობა ბევრგან „აჩეჩას“-ს ეძახის და ამით სახვნელის ამ მარტივი სახეობის მოქმედებას ჩეჩას ადარებს და თვით იარაღიც საჩეჩად აქვს ნაგულისხმევი.

მაგრამ სამეგრელოში დაცული ტერმინი „ოგაფა“, რომელიც გვლდენ-შტედტ-ს „ოგაპა“-ს სახით აქვს ჩაწერილი, ამ სიტყვის უძველესი სახეობის ოქოქა-ზე უკეთესად დამცველად რომ წარმოგვედგინა, მაშინ შესაძლებელია, ოქოქა კაპ-თან იყოს დაკავშირებული. „კაპი“, ს. ორბელიანის სიტყვით, „ამონაკუთი რტო“-ს, ამასთანავე „მოგრძედ მოკუთილ“ რტოსა ჰნიშნავს (ლექსიკ.). მაგრამ ეს განმარტება სრული არ არის: კაპი ხის ისეთ მონაჭერს ეწოდება, რომელსაც ბოლოში კავის მაგვარი მოყვანილობა აქვს. ეს სიტყვა ჭანურშიც მოიპოვება, მაგრამ „ქაპი“-ს სახით, და ჯირკს, კუნძსა ჰნიშნავს. ამ შემთხვევაში, იარაღის ტერმინი იმ მასალისა და მოყვანილობის სახელი გამოვა, რომლისგან და რა სახითაც პირვანდელი სახვნელი კეთდებოდა¹.

ტერმინი „არონაჲ, ანუ „არუნაჲ“ ნასესხები უნდა იყოს ბერძნულითგან. მართალია, სომხურში სახვნელს *արաւր* „არავრ“, „არორ“-ი ეწოდება, რომელიც არონას მიაგავს, მაგრამ ეს სომხური ტერმინი ქართულად ან „არავლ“-ად, ან „აროლ“-ად უნდა ქცეულიყო, ამიტომ არონას არორისაგან წარმოშობილობა სათუოა. უფრო საფიქრებელია, *ἀρῶ* ზმნის *ἀρῶν* „არუნ“-ისაგან იყოს წარმომდგარი. მიაგავს არონა აგრეთვე გუთურ *arjan*-ს (იხ. Emile Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, 1916 წ. გვ. 80).

¹) დასასრულ, შესაძლებელია, ადამიანმა წარმოიდგინოს, რომ ოქოქა თავსართ „ო“-სა და ზმნა „ქუქუნი“-საგან იყოს ნაწარმოები.

ქუქუნი (ეზეკიელ, 23₂₀) უდრის ბერძნულ *τῷ ἀνδρὶ*-ს, ლათინურს *fluxus*-ს. ბერძნული ტერმინი სარცხენელს ჰნიშნავს, ლათინური მდინარეობას. ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს: „ესე არის ცხოველთა მამალ-დედლობისა აღრევათა შინა ძრვა, რომელსა გლეხნი ქაქუნს უწოდენ“-ო (ლექსიკ.). მაშასადამე, ქაქუნი, ანუ ქუქუნი განაყოფიერების პროცესის აღმნიშვნელი ტერმინი ყოფილა. ამავე ძირსვე უნდა ეკუთვნოდეს „ქაქანი“, რომელიც საბას სამართლიანი განმარტებით, „მაშურალის სულის-კუთხა“-ს ჰნიშნავს (ლექსიკ.). ეს სახელზმნები „ხახუნი“-სა და „ხოხვ“-ის მონათესავე უნდა იყვნენ. ამ ზმნის ძრად „ქუქ“, „ქაქ“ უნდა ვიგულისხმოთ. „ოქოქა“, ამგვარად, მიწის განაყოფიერებისათვის განკუთვნილი იარაღის აღმნიშვნელი გამოვა.

„ჯილა“-ს, ჯერჯერობით მაინც, არავითარი გზა-კვალი და თვისტოში არ უჩანს. ერთი რამე მაინც ცხადია, რომ საქართველოს გარეშე, ერეგნის მაზრის, შირაქისა და კოტაჯქის სოფლებს გარდა, სხვაგან არსად ასეთი ტერმინი სახენელის აღსანიშნავად არ იხმარება. ეს გარემოება ამ სახელს უფრო ადგილობრივად აგულისხმებინებს ადამიანს, მაგრამ თვით სიტყვის ეტიმოლოგია მაინც გამოურკვეველი რჩება. ზოგიერთი მოსაზრება შესაძლებელია გამოითქვას, მაგრამ ამაზე ქვემოთ გვექმნება საუბარი, როდესაც ჩვენი მეზობლების სახენელთა შესახები ცნობები უკვე განხილული გვექმნება.

„ერქუანი“-ს ეტიმოლოგიის გამორკვევას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, რათგან ეს სიტყვა მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში სახენელის ზოგად ტერმინად იყო, ხოლო, სანამ ის ასეთ მნიშვნელობას შეიძენდა, მანამდისაც, უეჭველია, მრავალი ხნის განმავლობაში სახენელის გარკვეული სახეობის სახელი უნდა ყოფილიყო.

ნ. მარრს ერთგან ნათქვამი აქვს, რომ სომხური *հերկ* „ჰერკელ“ ხვნა, რომელიც მას „ჰერ+კ+ელ“-ისაგან შემდგარად მიაჩნია, ნაწარმოებია *հերկ* „ჰერკ“-ისაგან, რომელსაც იგი სახენელის აღმნიშვნელ ქართულ „ერქუან“-ს უკავშირებს. მისი აზრით, როგორც ერქუნისაგან ხვნის აღმნიშვნელი ნასახელარი ზმნა „ერქვნა“ არის ნაწარმოები, ისევე სომხური „ჰერკელ“ ხვნა „ჰერკ“-ისაგანვეა წარმომდგარი (იხ. Скифский язык: По этапам развития яфетической теории, сборник статей Н. Я. Марра, Москва—Ленинград, 1926 წ., გვ. 352). ანავე ღროს ნ. მარრი ერქუანს და ჰერკელ-ს ქართულ რკინა-სა და სომხურ „ერკინ“-ს, ცას, უკავშირებს (იქვე, გვ. 353), რომელთაც თავისი თეორიის უახლოესი დებულების თანახმად, ორი-საში ტომობრივი სახელის შენაერთებად სთვლის.

ნ. მარრს მთელი ეს დებულება დაუსაბუთებელიც აქვს წარმოთქმული. ამის გამო არა ჩანს, თუ საითგან აქვს ამოღებული სახელზმნა „ერქვნა“, რომელიც, მისივე სიტყვით, ხვნას უნდა ჰნიშნავდეს და ერქვანისაგან ნაწარმოები ნასახელარი ზმნა არის. არც საბას თავის ლექსიკონში, არც სხვას ვისმე, ძეგლებში ასეთი ზმნა არ მოეპოვება, ამიტომ რაიმე საბუთი უნდა იყოს დასახელებული, რომ მკითხველს გარკვევის საშუალება ჰქონდეს, არსებობდა, თუ არა, მართლაც ასეთი სახელზმნა, თუ იგი ნ. მარრის თეორიულ შენათხზს წარმოადგენს?

სომხურის არ-მცოდნე ალბათ იფიქრებს, რომ როგორც ერქუანი სახენელ-სა ჰნიშნავს და მისგანვე დასახელებულ „ერქვანა“-ც ამისგან წარმომდგარი ნასახელარი ზმნა უნდა იყოს, ისევე სომხური *հերկ* „ჰერკ“-იც სწორედ სახენელსავე ჰნიშნავდა. მაგრამ არაფერი ამის მსგავსი ნამდვილად არ ყოფილა. თავის ადგილას მოყვანილ შესატყვისობათგან ვიცით, რომ სომხური *հերկ* „ჰერკ“ მხოლოდ ნახნავსა და ხნულსა ჰნიშნავს და არა სახენელს. სპეციალურ მწერლობაში ამ სომხურ სიტყვას ადარებენ გერმანულ Furche-ს, რომელიც ხნულსა და კვალსა ჰნიშნავს, ლათ. porca-ს, კიმერულ rhych და სხვას (იხ. Hübschmann, Arm. Grammatik V, 467). ეგების ასეთი შედარება მცდარი იყოს და „ჰერკ“-ს ინდოევროპულ ენათა საუნჯესთან საერთო არა ჰქონ-

დეს რა, მაგრამ ნ. მარრს ამ ეტიმოლოგიის საწინააღმდეგოდ არავითარი მოსაზრება არ წამოუყენებია. თვით ნ. მარრის დებულებას-კი საეჭვოდ ის გარემოება ხდის, რომ სომხური „ჰერკ“, რომელსაც იგი ქართული „ერქენ“-ის შეკვეცილ სახეობად სთვლის¹, სახენელს-კი არა, არამედ ნახნავსა ჰნიშნავდა. სახენელის „გაერქენილი“-ს მსგავსი წარმოება, რასაკვირველია, შესაძლებელია კიდევ ნახნავის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეულიყო, მაგრამ „ერქენ“-ის ბოლო-შეკვეცილი სახეობა ნახნავის აღმნიშვნელ სიტყვად როგორ იქცა, ნ. მარრს განმარტებული არა აქვს.

„ჰერკ“-ის ერქუან-თან დაკავშირებულად მიჩნევა მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება, თუ წარმოვიდგენთ, რომ იგი ნასახელარი ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღობის შეკვეცილი ფორმაა, რაც თავისდა-თავად შეუძლებელს არაფერს წარმოადგენს.

ამნაირად, ეგების სომხური „ჰერკ“ და „ჰერკელ“ ქართულ ერქუანთან ზემოაღნიშნული გზით მართლაც დაკავშირებულიც იყოს, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც, ცხადია, ქართული ერქუან-ის ეტიმოლოგიას არა ეშველებოდა რა, რათგან თვით სომხური „ჰერკ“-ის თავდაპირველი მნიშვნელობა გამოურკვეველია.

ერქუანის თვისტომთა და ეტიმოლოგიის ძიების დროს ეგების უმნიშვნელო გარემოება არ იყოს, რომ სუმერულად „ენგარ“ მხენელსა და მიწის მომქმედსა ჰნიშნავდა (engar Ackerbauer: Fr. Delitzsch Sumerische Sprachlehre, 1914 წ. Leipzig, გვ. 113). შემთხვევითი მსგავსებაა, თუ არსებითია და სუმერული ტერმინი მეერქენეს ან და „ერქუანის“-ს დედის მსგავსი წარმოების თავკვეთილი ფორმა, ან შეკვეცილი სახეობაა, ძნელი სათქმელია, რათგან სიტყვის ეტიმოლოგია და თავდაპირველი მნიშვნელობა არც ამ შემთხვევაშია ნათელი.

რაკი ამ შედარებითი გზით არა გამოდის რა, და სხვა ენებში „ერქუან“-ის მსგავსი არაფერი ჩანს, ბოლოსდა-ბოლოს უნდა შევეცადოთ ამ ტერმინის პირვანდელი აგებულების ანალიზის საშუალებით მაინც მივაგნოთ. „ერქუანი“-ს ეტიმოლოგიის გასარკვევად უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ „უანი“ შესაძლებელია ბოლოსართი იყოს. „ოანი“-სა და „ოვანი“-ს შესატყვისად თანამედროვე მეგრულში სწორედ ეს „უანი“ არის (იხ. მ. გ. 0126, e), ნაგ. „სახელუანი“ —სახელოვანი, „ღირსუანი“ —ღირსეული. ეს ბოლოსართი მქონებლობის აღმნიშვნელია.

„ერქუან“-ს რომ ეს სუფიქსი ჩამოეცალათ, დაგვრჩება „ერქ“, რომელიც არსებითი სახელი უნდა იყოს. თუ გავიხსენებთ, რომ მიწის დამუშავება სახენელი იარაღის შემოღებამდე თოხით წარმოებდა და სახენელებიც თავიანთი აგებულობით ორ ჯგუფად განიყოფებიან და, ან წერაქენაირნი, ან თოხნაირნი იყვნენ, მაშინ ბუნებრივად გვეჩვენება აზრი, რომ ერქუან-ის წარმომშობი სიტყვა „ერქ“ შესაძლებელია თოხის აღმნიშვნელ ტერმინ „ბერგ“-თან იყოს დაკავშირებული და თავკიდური ბგერის ჩამოცილებით მისგანვე იყოს წარმომდგარი.

¹) Налична непочато у одних грузин в древнелитературном их языке... ег-қуан (=ერქუან-ს) плуг (* her-kon), отсюда и существовавший у армян в усочепном виде her-k, основа арм. г҃аг҃҃҃а her—k+el пахать (По этапам разв. яфет. теория, 352).

ისევე, როგორც წისკვილის თოხის აღმნიშვნელი ტერმინი „არქი“ ამავე პროცესით თოხისავე საგულეებელი სახელი „ბარგი“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ მთიულნი და ხევსურები ერქუანს „ვერქვან“-ს უწოდებდნენ (გ. ჩიტაია ეთნოგრ. მოგზ., გვ. 203, შენ. 1). საფიქრებელია, რომ იგი „ბერქუანი“-ს მთებში შერჩენილი ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა იყოს. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ სახენელის ტერმინი „ერქუანი“ თოხიანი, ე. ი. თოხის მოყვანილობის სახნისის მქონეები იარაღის აღმნიშვნელი გამოდის. ასეთი მნიშვნელობა ამ ტერმინს, რასაკვირველია, მხოლოდ თავდაპირველად უნდა ჰქონოდა.

საგულისხმოა, რომ იმ ხანაშიც, როდესაც ერქუანს სახენელის ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა, ეს ტერმინი სახნისსაც ჰნიშნავდა ხელნითურთ და ბერძნულ „აროტროპუს“-ის შესატყვისად იხმარებოდა. (იხ. აქვე, გვ. 157 და გ. მონაზონის ხრონოგრაფი გვ. 67—de Boor I, 146).

ჯერჯერობით მაინც, გადაულახავ სიძნელეს წარმოადგენს ტერმინი „გუთანი“-ს ეტიმოლოგია. როგორც აღნიშნული გვექონდა, აკად. ნ. მარრს ეს სიტყვა ქართულ-სომხური აგებულებისად მიაჩნდა (იხ. გვ. 160).

თავისივე წინანდელი დებულების საწინააღმდეგოდ, რომ „გუთანი“ ქართულ-სომხური წარმოებაა, ნ. მარრი ეხლა უკვე ამტკიცებს, რომ „გუთანი“ სახენელის სკვითური სახელია და წარმომდგარია თვით სკვითების სრული სახელისაგანვე. ამიტომ მისი აზრით „გუთანი“ ნაწარმოებია თითქოს „სქუთან“-ისაგან, რომელიც შემდეგ „ჰქუთან“-ად და გუთან-ად იქცა. ვის მიუჩნევია სკვითების ტომობრივი სახელი სახენელის ტერმინად, თვით სკვითებსვე, თუ ქართველებსა და დანარჩენ კავკასიელებს, ნათქვამი არ არის (იხ. По этапам развития яфетической теории, 374—375.). ნ. მარრს ამ ახალი ჰიპოთეზისა, თუ დებულების წამოყენების დროს დაჰვიწყებია, რომ სკვითები თავიანთ თავს, როგორც ჰეროდოტეს აქვს აღნიშნული, არას დროს სკვითებს არ უწოდებდნენ, არამედ სკოლოტებს, რომ ამ ხალხს სკვთებს მხოლოდ ბერძნები ეძახდნენ. მაშასადამე, გუთანი რომ სკვთების სახელისაგან ყოფილიყო ნაწარმოები თვით მათგანვე, სკოლოტან-ის მსგავსი რამე უნდა ყოფილიყო და კავკასიელნიც ამ იარაღს, ცხადია, ბერძნულში სკოლოტებისათვის არსებულ სახელს არ დაარქმევდნენ. მაგრამ თავი-და-თავი ის გახლავსთ, რომ „გუთანი“ მე-XIII ს-ზე უწინარეს ქ. შ. ძეგლებში არა ჩანს. ამ დროს-კი სკვითები დიდი ხანია უკვე აღარსად იყვნენ. ამიტომ სკვითების სახელის დარქმევაც გერავის ფიქრად ვერ მოუვიდოდა. ისევ თუ რომელიმე ტომის სახელი შესაძლებელია გუთან-ში ვინმემ ეძიოს, ისევ გუთებისა, მაგრამ ამ დროს აღარც გუთების მოსახლეობა იყო საქართველოს ჩრდილოეთით, რომ ასეთ ეტიმოლოგიას რეალური საფუძველი ჰქონოდა.

ამნაირად, „გუთანი“-ს ეტიმოლოგია ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

თავი მეხუთე. ქართულ სახვნელთა უცხო ძველების სახვენელათან შედარებითი შესწავლა.

მიწის დამუშავებისათვის საქართველოში განკუთვნილი იარაღებისა და სახვნელთა გაუმჯობესების ისტორიის განხილვისა და ტერმინების მნიშვნელობისა და სადაურობის გამორკვევის შემდგომ, სახვნელის გაუმჯობესების მთავარ საკითხებს უნდა შევხებით. ყოველნაირი ცდისდა მიუხედავად, სახვნელის აგებულების ქართული და საქართველოს შესახები ძეგლების ცნობათა შესწავლის შემდგომაც, არა ერთი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის პრობლემა მაინც გადაუწყვეტელი და გამოურკვეველიც დარჩა. ამის მთავარი მიზეზი ის გარემოება გახლავს, რომ ამ პრობლემების გამორკვევა ამ ყამად მხოლოდ შედარებითი შესწავლის საშუალებით თუ შეიძლება. ამიტომ ქართული სახვნელის ისტორიის გასაშუქებლადაც ბერძნული, რომაული და დასავლეთი ევროპის ისევე როგორც ქართველთა მეზობლის სახვნელთა აგებულებისა და მათი გაუმჯობესების ისტორიისათვისაც თვალის გადავლება და შედარებითი შესწავლა აუცილებლად საჭირო არის.

სახვნელის გაუმჯობესების შედარებითი შესწავლის დროს მიზნად სამი მთავარი საკითხის გამორკვევა უნდა გვქონდეს დასახული: 1. საკვეთლის სადაურობის, 2. სახნის-საკვეთ-ფრთიანი სახვნელის გაჩენის ხანისა და სადაურობის და 3. ფამფალაკიანი სახვნელის შემოღების ხანისა და სადაურობის გამორკვევა.

§ 1. ბერძნული სახვნელი.

ბერძნული სახვნელი ორნაირი კეთდებოდა: ან მთლიანი ხისაგან შემზადებული იყო, რომელსაც *ἀνὰ γῆρας ἄροτρον*-ი ეწოდებოდა, — ან ცალკეული ნაწილებისაგან შემდგარი იყო. ასეთ სახვნელს *πρωτόν ἄροτρον*-ს ეძახდნენ. რთული შედგენილობის ასეთ სახვნელის თვითთულ ნაწილს თავისი სახელი ჰქონდა. მის ნაწილებად იყო რვილი, *ἰσθμίου*-ად წოდებული, რომელშიც დამაგრებული იყო მოკავებული მანქნა, *ῥίγας*-ად სახელდებული, თავისი ქვედა კიდურის ქუსლ-კბილაში, *ἔλκυσμα*-დ წოდებულში, ჩაკედილი. ამ გასწვრივად მდებარე ნაწილს წინ რკინის სახნისი, *σύναι*, ან *σύναι*-ი, ჰქონდა წამოცმული. სახვნელს აგრეთვე იარაღისათვის გარკვეული მიმართულების მიმცემი ხელნაც გააჩნდა, რომელსაც *ἐχέλας* ეწოდებოდა და რომელთაც ხელმოსაკიდი ჰქონდა *χεῖρσλαξ*-ის-ად სახელდებული. რვილს თავში შუახე უღელი *ῥαχίς*-ი უმაგრდებოდა გასაყრელი თავიანი ჯოხით, *ἐνδομα*-ით, და აპეტრებიტურთ *μᾶστιον*, ან *μαστίγιον*, ან და *ῥαχίς* (მაყი).

მთლიანი ხისაგან შემზადებულ სახვნელს რვილი, ან შოლტა, კავი და ქუსლ-კბილა ჰქონდა (იხ. Prof. Max Exler, Friedrich Lübkers Reallexikon des klassischen Alterthums: aratrum და A. Baumeister-ის Denkmäler des klassischen Alterthums: Ackerbau).

ხელოსან ნიკორთენესაგან შემზადებული, მოხატული ძველი ბერძნული მე-VI ს. ქ. წ. სასმისის ნახატთან ირკვევა (იხ. სურ. 14), რომ ჯერ კიდევ ამ დროს საბერძნეთში თოხნაირი სახეობის მხოლოდ სახნისიანი, მარტივი აგებულების იარაღი უხმარიათ.

სურ. 14.

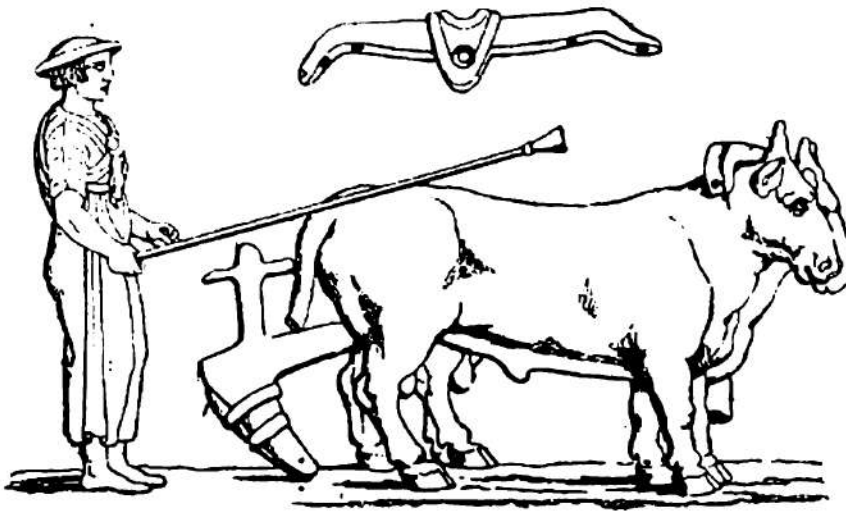
§ 2. რომაული სახვნელები.

ბერძნულზე გაცილებით მეტი და ვრცელი ცნობები რომაულ სახვნელებზე მოგვეპოვება, ნახატებიც მეტია დაცული.

რომაული უძველესი სახვნელი *aratrum* ისეთივე მოყვანილობისა და აგებულებისა უნდა ყოფილიყო, როგორც ეტრუსკებსა ჰქონდათ. ეტრუსკული უძველესი გამართულ-მოქმედი სახვნელი-კი არეცცოს ერთ ბრინჯაოზეა გამოყვანილი და Micali-ის ნაშრომითგან *L'Italia avanti il dominio Romano* „რომაელთა ბატონობის წინააღმდეგ იტალია“ (Fir. 1810, tav. 50) A. Baumeister-ის „*Denkmäler des Klassischen Altertums*“-ში არის გადმობეჭდილი (იხ. Ackerbau).

ამ სურათის მიხედვით (იხ. სურ. 15) ეტრუსკული სახვნელი მთლიანი ხისაგან კუთხოვნად მოხრილ იარაღს წარმოადგენს, რომლის ქვემოთკენ მოხრილ ნაწილს *dentale*, ე. ი. კბილა ეწოდებოდა. ამ კბილაზე მეორე მხრიდან სალტებით სახნისი (*vomer*) ყოფილა დამაგრებული. სახვნელის გასწვრივ წარზიდულ ოდნავ მოხრილ ნაწილს „ბრუდე ხეს“, ან რეილს (*bura*, ან *buris*) კბილას (*dentale*, *dens*) ხაზზე ზემოთკენ ამართული ხელნა აქვს, რომელსაც *stiva* ეწოდებოდა (A. Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums: Ackerbau* და სურ. 15).

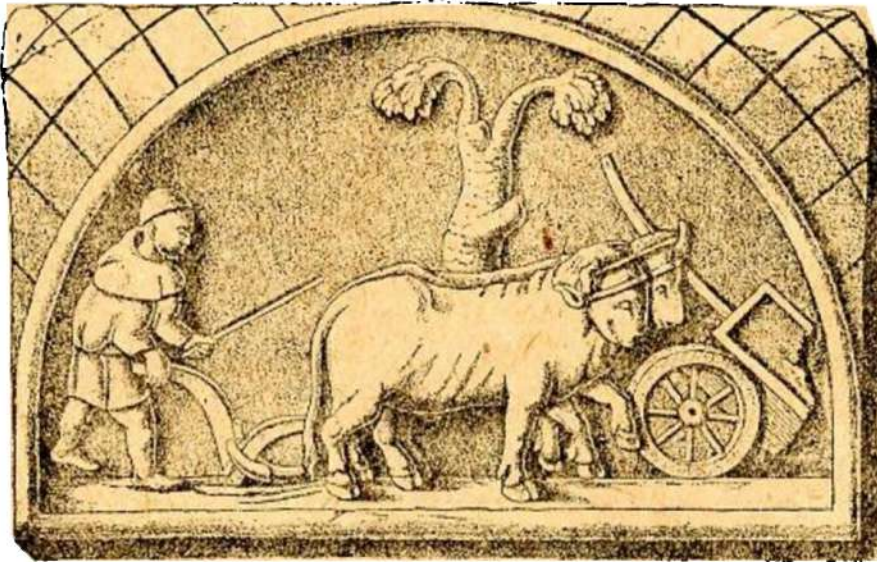
შემდეგში უკვე ცალკეული ნაწილებისაგან შემზადებული სახენელი გავრცელდა. მისი გამოხატულება ერთ რომაულ რელიეფზე არის წარმოდგენილი, რომლის სურათი Prat-ის ნაშრომითგან „Histoire de la ville, du comté et du

სურ. 15.

marquisat d'Arlon“ (Atl. pl. 64) ამოღებული A. Baumeister-ს აქვს გადმობეჭდილი (იხ. Denkmäler des gr. Altertums: Ackerbau.-იხ. აქ 16 სურ.).

ამ სურათზე სახენელი სამი მთავარი ცალკეული ნაწილისაგან შედგება (იხ. სურ 16): ბოლოსაკენ ძალზე მოხრილი რვილისაგან, რომელიც უკან გადახრილ მანჭუა-ხელნაზეა დამაგრებული და კბილასაგან, რომელიც ძირში თი-

სურ. 16.

ქოს ორ-ფესვიანი მოყვანილობისაა. რვილის ქვედა მოხრილი ნაწილი კბილას ორ ფესვს შუა ჩასმული და სოლით ჩაქედილი არის. აღსანიშნავია, რომ, კბილაზე წამოცმულ სახნისს გარდა, ამ სახენელს სხვა არათერაი გააჩნია (A. Baumeister, Denkmäler d. klas. Altertums: Ackerbau).

შედარებით უფრო ვრცელი ცნობები იტალიაში გავრცელებულ სახენელთა შესახებ რომაელ მეცნიერებსა და აგრონომებს მოეპოვებათ.

პლინიუს მცირეს (24—79 წ. ქ. შ.) თავის *Naturalis Historia*-ში სახენელთა და სახნისების შესახებ შემდეგი აქვს ნათქვამი: „*Vomerum plura genera: culter vocatur inflexus praedensam, priusque proscinditur, terram secans futurisque sulcis vestigia praescribens incisuris, quas resupinus in arando mordeat vomer*“ (იხ. *Carolus Maynhoff*-ის გამოცემა: *Bibliotheca Teubneriana*-ში).

თავისდა-თავადაც პლინიუსის მთელი მონათხრობი სახენელთა შესახებ ლოლიკურად წესიერად არ არის დალაგებული და თანაც გადამწერთაგან დამახინჯებულია და ამის გამო გასაგებად და გადმოსათარგმნელად ერთგვარ სიძნელეს წარმოადგენს. ამიტომ სანამ ამ ნაწყვეტის გადმოსათარგმნას შევუდგებოდეთ, წინასწარ ზოგიერთი სათუო, ან ბუნდოვანი ადგილის განმარტებაა საჭირო.

პირველივე სიტყვის, *vomer*-ის, მნიშვნელობაა გამოსარკვევი. ჩვეულებრივ *vomer* სახნისსა ჰნიშნავს. მაგრამ პირველსავე ამის მომდევნო წინადადებაში მარტო სახნისზე-კი არ არის საუბარი, არამედ საკვეთელზეც, რომელსაც მთავარი ყურადღება-კი აქვს მიპყრობილი. ამასთანავე ამ წინადადებაში საკვეთლისა და სახნისის დანიშნულებაა განმარტებული მიწის ხენის დროს. ცხადია, რომ აქ სახნისზე-კი არაა, არამედ სახენელის განსაკუთრებულ სახეობაზე აქვს პლინიუსს საუბარი.

მაგრამ, თუ ამ შემთხვევაში შესაძლებელია ვინმემ იფიქროს, რომ რომელიც ავტორს *culter*, დანაც, ანუ საკვეთელი, იმავე სახნისად, მხოლოდ სხვა სახეობისად, მიაჩნდა ისე, რომ ამ *culter*-საც *vomer*-ად სთვლიდა, ასეთი განმარტების მოშველიება იმ ადგილის მნიშვნელობის გასაგებად მაინც არ შეიძლება, სადაც ზემომოყვანილი, პირველი სახეობის აღწერილობის შემცველი, ნაწყვეტის შემდგომ მეხუთე სახეობაზე აქვს პლინიუსს საუბარი. იქ ნათქვამია: „დიდი ხანი არ არის, რაც გალლიის რეტია-ში აზრად მოუვიდათ (ნამდვილად: გამოიგონეს) ორი თვალი დაერთვათ, რასაც იქაურნი «პლაუმორატი»-ს უწოდებენ¹. თუმცა ავტორს ამ წინადადებაში დასახელებული არა აქვს, თუ რას დაურთვეს თვლები, მაგრამ, ცხადია, რომ სახნისი არ შეიძლება იგულისხმებოდეს, არამედ სახენელი მთლიანად. შექველია, რომ ამ უკანასკნელ ცნობაში მაინცდამაინც პლინიუსი მხოლოდ სახენელის განსხვავებულ, ახლად გამოგონებულ, სახეობაზე ლაპარაკობს.

ამის შემდგომ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ზემომოყვანილ ნაწყვეტშიც საერთოდ სახენელზეა საუბარი. ყველა დასახელებულ მოსაზრებათა გამო ცხადია, რომ, თუმცა *vomer* ჩვეულებრივ სახნისსა ჰნიშნავს და აკად. *M. E. Littré*-ც შესავალ წინადადებაში ამ სიტყვას სახნისად სთარგმნის („*il y a plusieurs espèces de socs*“: *Histoire naturelle de Plin avec la traduction en français par M. E. Littré, Paris 1860 წ. I, 678*), მაგრამ თვით პლინიუსს *vomer pars pro toto*, ე. ი. ნაწილის სახელი, მთელი საგნის მნიშვნელობით უნდა ჰქონდეს ნახმარი და სახნისად-კი არაა, არამედ სახენელად გადმოითარგმნოს.

¹) „non pridem inventum in Raetia Galliae duas addere tali ratulas, quod genus vocant plaumorati“.

შემდეგ, პირველი სახეობის სახენელის აღწერილობაში ტექსტის შინაარსისა და თვით იარაღის აგებულების სისწორით გასაგებად ორი გარემოება უნდა იქმნეს გათვალისწინებული. პლინიუსს მკითხველისათვის სახნისის მდებარეობის განსამარტავად ერთის მხრით ნათქვამი აქვს *resupinus vomer*, მეორეს მხრით ამბობს *culter vocatur inflexus*.

ორსავე შემთხვევაში ავტორს სახენელის ამ ნაწილების მოყვანილობა-მდებარეობის დახასიათება უნდოდა. სახნისი, მისი სიტყვით, განრთხმული იყო, ე. ი. გასწვრივ მდებარეობდა, ხოლო *culter*-ის, დანის, ანუ საკვეთელის შესახებ განმარტებული აქვს მხოლოდ, რომ მოხრილი ყოფილა, მაგრამ მისი მდებარეობა განსაზღვრული არ არის. მართა ამ იარაღის მოქმედების აღწერილობითგან შესაძლებელია ადამიანი მიხვდეს, რომ ეს „დანა“ სახნისის წინ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული და დასწვრივ იქმნებოდა მიმართული. დამახასიათებელია, რომ პლინიუსის საკვეთლის განმარტებაში მაინც ნათქვამი არ არის, თუ რა ნივთიერებისაგან იყო გაკეთებული ეს „დანა“. აკად. Littré-ს ფრანგულ თარგმანში თითონ დაურთავს რკინაო („on nomme coutre le fer“), „დანას რკინას უწოდებენ“-ო. ეგების თვით ავტორიც ასევე ჰგულისხმობდა, მაგრამ პლინიუსის ტექსტში, საკვეთელი რომ რკინისა ყოფილიყოს, ნათქვამი არ არის და იმ მოვალეობისათვის, რომელიც რომელიც ავტორის აზრით მას დაკისრებული აქვს, სახნისისაგან გასავლები ორნატის, ანუ კვალის მიმართულების წინასწარ წარსახავად, არც იყო საჭირო, რომ საკვეთელი უეჭველად რკინისაგან ყოფილიყო გაკეთებული.

ზემომოყვანილ მოსაზრებათა შემდგომ, პლინიუსის ტექსტი შეიძლება ასე გადმოითარგმნოს: „სახენელები მრავალგვარი (არსებობს: ერთია, რომლის) დანად იწოდება (სახენელის) მოხრილი (იარაღი) მაგარი, ჯერ მოუხნავი, მიწის მკვეთელი, თანაც (თავისი ამ) ჩანაკვეთებით შემდეგ გასავლები ორნატების იმ წირეების წინასწარ წარმომხაზველი, რომელთაც გასწვრივ მდებარე სახნისი მერმე, ხვნის დროს, შთანთქამს ხოლმე“-ო.

მეორე-გვარი ჩვეულებრივი სახენელი იყო (*alterum genus est volgare*). ცხვირიანი ძალაყინის მქონებული (*rostrati vectis*).

მესამე-გვარი სახენელი ადვილ-მოსახნავი მიწისათვის იხმარებოდა და მას სახნისი მთელ კბილაზე კი არ ჰქონდა წამოცმული (*nec toto porrectum dentali*), არამედ მხოლოდ ცხვირზე პატარა წვეტი ჰქონდა.

მეოთხე-გვარ სახენელს სახნისი უფრო ფართო და უფრო მკრელიც ჰქონდა მახვილები წაწვეტილი, რომელიც ამავე მახვილით არამც თუ მიწასა ჰკვეთდა, არამედ თავისი გვერდებით ბალახების ძირებსაც სჭრიდა.

დასასრულ, პლინიუსს მეხუთე-გვარი იმ სახენელის აგებულებაც აქვს დახასიათებული, რომელიც იმ ხანებში გალლიის რეტიაში მოუგონიათ. ამ სახეობის სახენელს ორი თავისებურება ჰქონია: მისი სახნისის კიდურს ნიჩბის მსგავსი მოყვანილობა ჰქონია (*cuspidem effigiem palae habet*) და მთელ ამ იარაღს თურმე ორი თვალი ჰქონდა დართული, უეჭველია, სახენელის წინ. ასეთი იარაღით მხოლოდ უკვე დამუშავებულ მიწასა ხნავდნენ ხოლმე. მისი განიერი სახნისი მიწითგან ბალახის ძირებს აგდებდა. ამ სახეობის ადგილობრივი გალლიური სა-

ხელი ხელთნაწერებში დამახინჯებულია და ზოგი *plamorati*-ს, ზოგი *planarati*-ს, ზოგი *ploum Raeti*-ს კითხულობს (XVIII, 171—174; Maynthoff-ის გამ. vol. III, გვ. 190).

პლინიუს მცირეს მეორე სახეობის სახენელის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ ამგვარი სახნისიანი იარაღი ჩვეულებრივი ყოფილა, მესამე სახეობისა სუბუქ და სუსტ სახენელად ითვლებოდა, მეოთხე სახეობის სახენელის განმასხვავებელ თვისებას ფართო და მჭრელი სახნისი შეადგენდა.

აღსანიშნავია, რომ თვით ახალ-მოგონილ რეტიულ ორთვლიან სახენელსაც კი დანარჩენებისაგან მხოლოდ სახნისის ნიჩაბის მაგვარი მოყვანილობა ასხვავებდა. ცხადი ხდება, მაშასადამე, რომ რომაული სახენელის გაუმჯობესება გაწსაკუთრებით სახნისის მოყვანილობას შეჰხებია. საყურადოა აგრეთვე, რომ არც ერთს მათგანს¹, სახნისს გარდა, სხვა არავითარი არსებითი ნაწილი არ ჰქონდა, არც ერთს საკვეთელიც კი არ გააჩნდა.

ამ მხრივ გამონაკლისს მარტო პირველი სახეობის სახენელი შეადგენდა, რომელიც, როგორც თვით პლინიუს მცირის სიტყვებითგანაც ჩანს, ჩვეულებრივი რომაული სახენელი არც უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ მას ჰქონდა სახნისს გარდა ქართული საკვეთლის შესატყვისი ვერტიკალურად დაშვებული დანა, *culter*-ი.

პლინიუსის მონათხრობითგან ირკვევა, რომ ორთვლიანი რეტიული სახენელი მისგან ჩამოთვლილ ხუთ სახეობათაგან ყველაზე ახალი შემოღებული ყოფილა. როგორც ეტყობა, სწორედ I ს. დამდეგს, ან შუა წლებში უნდა იყოს იტალიაში შემოღებული. ამას ამჟღავნებს რომაელი ავტორისაგან ნახმარი გამონათქვამი *non pridem* „დიდი ხანი არ არის“, რაც გამოგონილიაო.

მაგრამ დანარჩენ ოთხი სახეობის სახენელთაგან სახნის-საკვეთლიანი იარაღი, უეჭველია, ყველაზე მერმინდელი, ახალი სახეობის სახენელი უნდა იყოს.

პლინიუსის სიტყვებითგან ჩანს, რომ I ს-ში ქ. შ. სახნის-საკვეთლიანი სახენელი უკვე არსებობდა და ამ სახეობის იარაღის აგებულება რომაელმა ავტორებმა იცოდნენ. მართალია, პლინიუსის აღწერილობითგან თითქოს ისე გამოდის, რომ საკვეთლის დანიშნულება საკმაოდ ბუნდოვანად ჰქონია წარმოდგენილი და მისი აზრით სახენელის ეს ნაწილი თითქოს სახნისისაგან გასაღებები ხნულის მხოლოდ გეზის მიმცემი ყოფილიყოს. მაგრამ ამ სახეობის სახენელს რომ რომაელი მწერლის განსაკუთრებული ყურადღება მიუპყრია, ეს იქითგანაც ჩანს, რომ პირველად სწორედ ამ სახეობაზე ჩამოუგდია საუბარი და იარაღის აგებულებაც უფრო დაწვრილებით აქვს აღწერილი.

ყველა ეს გარემოება გვაუჩივრებინებს, რომ სახნის-საკვეთლიანი იარაღი რომაელთათვის არაჩვეულებრივი სახენელი იყო. ის გარემოება, რომ ამ სახეობის შემოღების დროს შესახებ პლინიუსი რეტიულ ორთვლიან სახენელზე ნახმარის მსგავს გამონათქვამსაც კი არ იმეორებს, ცხად-ჰყოფს, რომ მისი შემოღების დროის შესახებ დანამდვილებით შე-

¹) რეტიული სახენელის ორთვლიანი სახიდის გარდა, რომელიც იარაღის არსებით ნაწილს არც შეადგენდა და მხოლოდ დანართს წარმოადგენდა.

საძლებელია არც პლინუსს სცოდნოდა. ამიტომ ამ სახეობის სახენელი ჯ. შ. I ს-ზე უწინარეს უნდა იყოს რომში შესული. მაგრამ, მეორეს მხრით, რაკი საკვეთლიანი სახენელი პლინუსს მცირის დროსაც ჯერ კიდევ არაჩვეულებრივი იარაღი ყოფილა და მისი აგებულება განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა, ეს სახეობაც ძველი მაინც-და-მაინც არ შეიძლება ყოფილიყო.

როგორც ეტყობა, საკვეთლიანი სახენელი რომსა და იტალიაში შემდეგშიც იშვიათი იარაღი უნდა ყოფილიყო. დამახასიათებელია ამ მხრივ, რომ Palladius პალადიუს-ი თავის 371—395 წ. ჯ. შ. დაწერილ ნაშრომში *De re rustica* „სასოფლო მეურნეობაზე“ მიწისმოქმედებისათვის საჭირო იარაღთა შორის საკვეთლიან სახენელს არ ასახელებს. I წიგნის 43-ე მუხლში მას სახელდობრ ნათქვამი აქვს: „Instrumenta vero haec, quae ruri necessaria sunt, paremus: Aratra simplicia, vel, si plana regio permittit, aurata, quibus possint contra stationes humoris hiberni sata celsiore sulco attolli“ (იხ. „Les agronomes latins Caton, Varron, Columelle, Palladius avec la traduction en français publiés sous la direction de M. Nisard, Paris, 1864 წ., გვ. 545—546). „ხოლო იარაღებს, რომელნიც სოფლის (მეურნეობის)თვის საჭირონი არიან, შემდეგს წარმოვაჩინთ: მარტივი სახენელები, ანდა, თუ სანახები ვაკეა და მოემარჯვება, ყურებიანი სახენელები, რომელთა საშუალებითაც მომალეებული ორნატის (კვალის) წყალობით შესაძლებელია ნათესები ზამთრის ნოტიობის ჩანაღვქისაგან ააცილო“-ო¹.

ამგვარად, პალადიუსი მხოლოდ ორი სახეობის სახენელს ასახელებს: მარტივსა და ყურებიანს. მართო ასეთი სახენელები მიაჩნია მას სოფლის მეურნეობისათვის აუცილებლად საჭირო იარაღებად. ცხადია, რომ იტალიაში ჩვეულებრივ სწორედ ამ ორი სახეობის სახენელები ყოფილა მიღებული.

მარტივი სახენელები (*aratra simplicia*) მხოლოდ სახნისიანი იარაღი იქმნებოდა, რომლის გამოხატულება ზემოაღნიშნულ ქანდაკებაში გვხვდება. მეორე სახეობის, ყურებიანი სახენელები (*aratra aurata*), რასაკვირველია, უფრო რთული აგებულებისანი იყვნენ. მაინც-და-მაინც მართო ის გარემოებაც, რომ პალადიუსს ყურებიანი სახენელები არამცთუ მარტივ სახენელთა ჯგუფში არ ჩაუთვლია, არამედ დაუპირისპირებია კიდევ, ცხად-ჰყოფს, რომ მათი აგებულება მარტივად არ ყოფილა მიჩნეული.

აღსანიშნავია, რომ პლინუსს მცირეს სახენელთა სხვადასხვა სახეობის თავისს, ზემომოყვანილსა და განხილულ, აღწერილობაში არც ყურებიანი სახენელები აქვს დასახელებული და არც თვით ასეთი მოწყობილობა, სახენელის ყურებით შემკობილობა, აქვს მოხსენებული. ამ სახეობის იარაღს ისეთი ღირსება ჰქონია, რომ მისი მოუხსენებლობა ძნელი დასაჯერებელია. ამიტომ,

¹) M. Nisard-ს ფრანგულად ასე აქვს ნათარგმნი: „On se pourvoira de tout l'attirail nécessaire à la campagne. Voici en quoi il consiste: des charrues simples, ou, si l'on cultive un pays plat, qu' en permette l'usage, des charrues à creilles, par le moyen desquelles on fasse les raies du labour plus élevées, afin que les semences pendent l'hiver souffrent moins du séjour des l'eaux“. თავისუფალი თარგმანია.

იმისდა მიუხედავად, რომ სახენელის ყურები *binæ aures* უკვე ვერგილიუსს (Georg. I, 172) აქვს მოხსენებული, პლინიუსის დუმილი მაინც იმის მომსახვებელი უნდა იყოს, რომ მის დროს ყურებიანი სახენელები ჩვეულებრივი სახენელები არ უნდა ყოფილიყვნენ¹. სამაგიეროდ პალლადიუსის თხზულებითგან ცხადი ხდება, რომ მე-IV ს-ში ყურებიანი სახენელი ვაკე ადგილისათვის უკვე ჩვეულებრივ და აუცილებელ იარაღად ყოფილა მიჩნეული და ქცეული.

ყურებიანი სახენელის აგებულების ნიშანდობლივ თვისებას ის „ყურები“ შეადგენდნენ, რომელნიც კბილას თავისებურ მოწყობილობასთან იყვნენ დაკავშირებულნი. ასეთ სახენელს თავში წვეტკუთხოვანად გამართული კბილა ჰქონდა გაკეთებული ორი ფიცრისაგან, რომელნიც უკანისაკენ სამკუთხედის ფერდების მსგავსად განზე განზიდული იყვნენ. სწორედ ასეთი ორნაწილადი შედგენილობის გამო კბილას აღსანიშნავად მხ. რიცხვის, *dentale*-ს, მაგიერ უფრო ხშირად მრავლობითად *dentalia*-ს ხმარობდნენ ხოლმე (H. Blümner, *Die römischen Privataltertümer*, გვ. 559).

თავისი ირიბად განზიდული კბილათი და ყურებით ასეთი სახენელი სახნისისაგან განათხარ მიწას კვალის აქეთ-იქით ჰყრიდა. მაშასადამე, ნაწილობრივ ყურები ქართული სახენელის ფრთის მოვალეობას ასრულებდნენ. მაგრამ ფრთა ერქუანსა და გუთანს ერთ მხარეზე აქვს, იგი დიდია და ამის წყალობით დაფშვნილ ბელტსაც უფრო დიდ მანძილზე, თანაც ერთ გვერდზე აბრუნებს და აწევს ხოლმე.

რომაული სახენელის ყურები ორთავე მხარეზე შლიდნენ მიწას და შუაში კვალსა სტოვებდნენ. მათ ღირსებად სწორედ ის ითვლებოდა, რომ ასეთი სახენელი უფრო ღრმა ორნატს, ანუ კვალს აკეთებდა („*quibus latior sulcus efficitur*“: H. Blümner, *Die römischen Privataltertümer* 560 და შენ. 5).

აღსანიშნავია, რომ პალლადიუსი არც ღერძგოგორიანსა და არც საკვეთლიან სახენელებს არ იხსენიებს. ეტყობა, რომ ამ სახეობის იარაღები მის დროსაც ჯერ ჩვეულებრივ სახენელებად არ უნდა ყოფილიყვნენ ქცეულნი.

§ 3. სახენელის გაუმჯობესების საფეხურები დასავლეთ ევროპაში მე-V—XVI ს.ს. განმავლობაში.

ოტტო შრადერს აღნიშნული აქვს, რომ გაუმჯობესებული თვლებიანი სახენელის შემდეგში ჩვეულებრივი სახელი *ploum* „პლოუმ“, რომლისგანაც წარმომდგარია გერმანული *Pflug* „ჰფლუგ“ და გერმანელთაგან ნასესხები რუსული *пflug* „პლუგ“, ხმელეთითგან მე-V ს-ში ბრიტანიაში გადასახლებულ ანგლოსაქსებს ჯერ არ სცოდნიათ. ეს ტერმინი იქ ევროპის კონტინენტითგან გადადის და მათ შორის მხოლოდ მე-XI ს. ვრცელდება (იხ.

¹ შეად. H. Blümner-ის *Die römischen Privataltertümer*-ის (München 1911 წ. გამ.) გვ. 560-ს, სადაც ის ყურებიან სახენელს ჩვეულებრივად სთვლის.

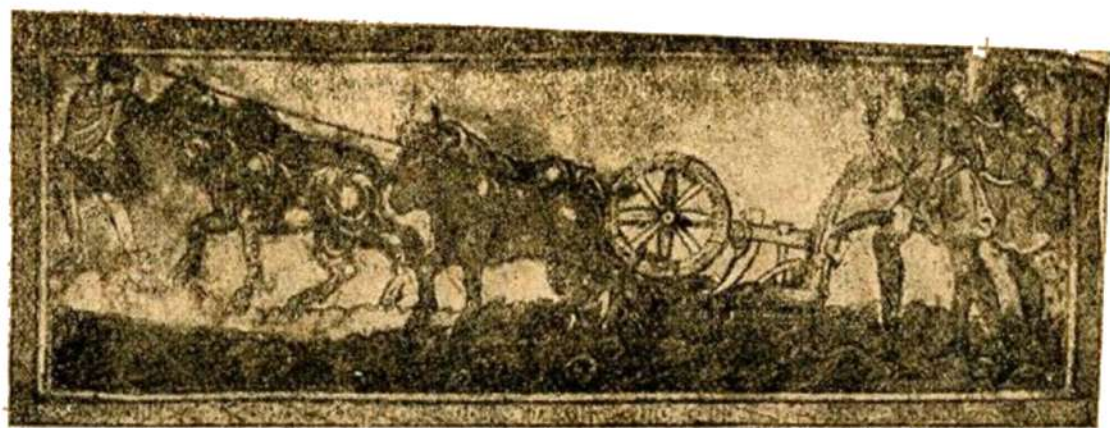
V. Hehn-ის Kpf. u. Ht.-ს Anmerkungen, გვ. 567). ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თვლებიანი სახენელი მე-V ს-ში ჯერ კიდევ გალლიითგან ყველა გერმანელ ტომთა შორისაც-კი არ ყოფილა გავრცელებული.

მაგრამ უკვე მე-VII ს. შუა წლებში ტერმინი plovum ლანგობარდების სამართლის წიგნშია შეტანილი, ვითარცა aratrum-ისაგან განსხვავებული სახეობის სახენელი. იქ § 288-ში ნათქვამია: „De plovum. Si quis plovum aut aratrum alienum iniquo animo capellaverit, componat solidos tres“ (Edictus Langobardorum Rothari: Monumenta Germaniae historica, IV, Leges, გვ. 69). „თუ ვინმე პლოვუმ-ს, ანდა სახენელს (არატრუმ-ს) ბოროტი განზრახვით ჩაიდებს ხელში, სამი სოლიდი (ფულის სახელია) გამოიღოს“ საზღაურადაო.

მაშადად, მე-VII ს-ისათვის plovum „პლოვუმ“-ი უკვე ჩამოყალიბებული და aratrum „არატრუმ“-თან ერთად ხალხში გავრცელებული განსხვავებული აგებულების სახენელი ყოფილა. რამდენადაც „არატრუმ“-ი უფრო ძველი და მარტივი აგებულების სახენელის სახელი იყო, იმდენად მისგან განსხვავებული „პლოვიუმ“-ი უნდა გაუმჯობესებულად და უფრო რთულად ვიგულისხმოთ.

ამ „პლოვიუმ“-ის განმასხვავებელი თვისება რომ ორთვლიანი საზიდი უნდა ყოფილიყო, თავისდა-თავად ცხადია. მაგრამ ჰქონდა, თუ არა, ამასთანავე საკვეთელიც, ეს საყურადღებო საკითხია, რომლის გამოსარკვევად კარლოს დიდის განკარგულებებში (Verordnung) დაცული ცნობების გამოყენება შეიძლება. დამახასიათებელია, რომ იქ ორთვლიანი სახენელი და სახენელის საკვეთელი ცალ-ცალკეა დასახელებული¹.

ამგვარად საფიქრებელია, რომ ჯერ კიდევ მე-VIII ს. დამლევსა და მე-IX საუკ. დამდეგს ორთვლიანი სახენელი და საკვეთლიანი სახენელი ერთმანერთი-

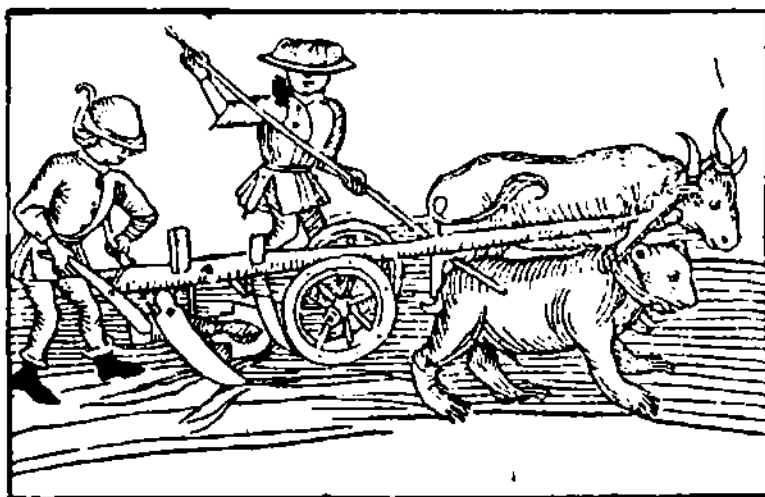

სურ. 17.

¹ ცნობა ამის შესახებ Michelsen und Nedderich-ის Geschichte der deutschen Landwirtschaft-შია, სადაც ნათქვამია: „Wir lesen in jener Verordnung ferner von Karls Verbesserungen... in Ackergeräten, die den Räderpflug, das Pflugsegg (Pflugeisen), Egge und Walze aufweisen“ (იხ. Fünfte Auflage, 1911 წ., 22). გულდასმით ძიებისდა მიუხედავად, კარლოს დიდის კაპიტულარიებში ასეთი ადგილი ვერ ვიპოვე, ამიტომ ამ ცნობის სისწორის შემოწმება ვერ მოვახერხე.

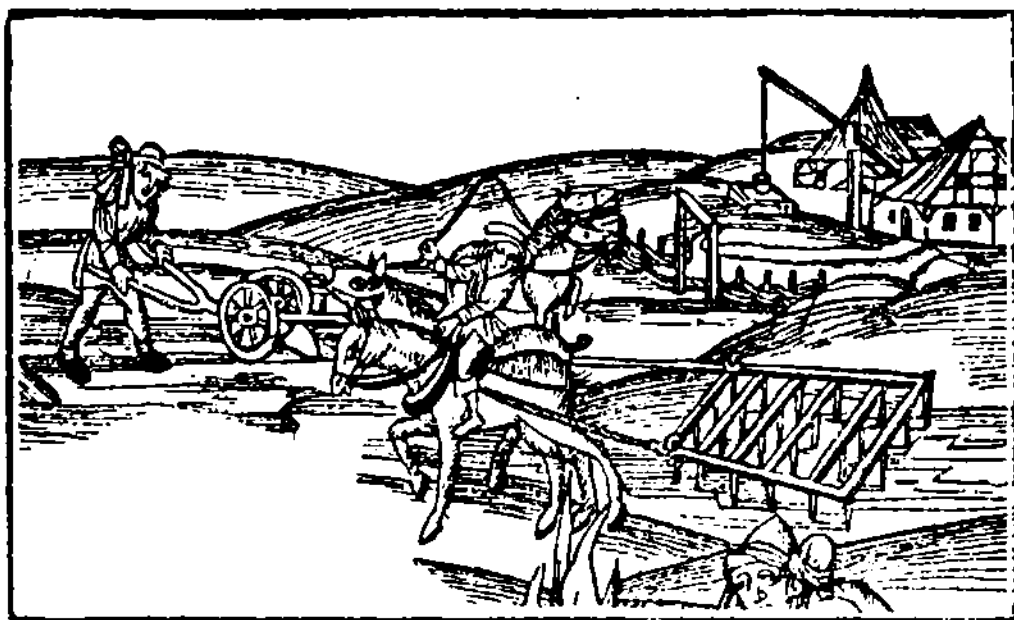
საგან განსხვავებული სახეობის იარაღები ყოფილან. ეს გარემოება გასაკვირველი არც არის, რათგან, როგოც დავრწმუნდებით, ამაზე გაცილებით უფრო გვიანაც ამ ორი სახეობის სახენელები წინანდებურად განცალკევებულადაც არსებობდნ.

მე-XI ს-ში-კი ორთვლიანი სახენელი უკვე სახნის-ხმალა-საკვეთლიან იარაღს წარმოადგენდა. მას მხოლოდ ფრთა არ ჰქონია. ეს გარემოება მე-XI ს. ერთ ანგლოსაქსურ კალენდარში დაცუ-

სურ. 18.

ლი სამ სახენელის ნახატით მტკიცდება, რომლის ფოტოგრაფიული სურათი Valþyr Gudmundsson-ის წერილს „Ackerbau“-ს აქვს დართული (იხ. I. Hoops-ის Reallexikon der germanischen Altertumskunde I, Tafel 1, ღ იხ. აქვე, გვ. 229, სურ. 17).

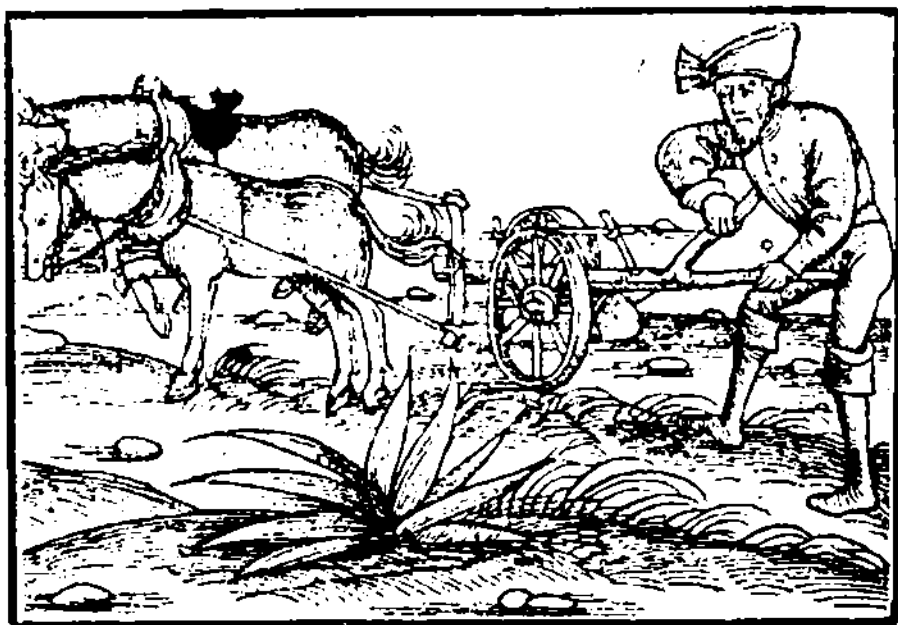

სურ. 19

მაგრამ მე-XV და მე-XVI ს.ს. სურათებითგან ჩანს, რომ მაშინაც ორთვლიანი სახენელი ყოველთვის საკვეთლიანი იარაღი არ ყოფილა, არამედ წინანდებურად მხოლო-სახნი-

სიანი სახენელებიც უხმარიათ ორთვლიანი საზიდითურთ. ამ მხრივ, განსაკუთრებით საყურადღებოა „შვაბური მატიანი“-თგან ამოღებული 1486 წ. სურათი, რომელშიაც ერთ-უღელა ხარშებმული სახნის-საკვეთლიანი ორთვლიანი სახენელია დახატული გუთნის დედისა და მეხრითურთ (იხ. აქვე, გვ. 230, სურ. 18). მეორე, მე-XV ს-ისავე სურათზე, სხვათა შორის, ასეთივე აგებულების ორცხენშებმული სახენელია ფერდობის ხენის დროს დახატული (იხ. Adolf Bartels-ის Der Bauer in der deutschen Vergangenheit: Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, herausgegeben von Georg Steinhausen VI Band, Leipzig, 1900 წ., გვ. 13, სურ. 13 და გვ. 62, სურ. 72).

ამავე საუკუნის, 1470 წ., სურათზე-კი ორთვლიანი სახენელი მხოლო-სახნისიან იარაღად არის დახატული (იხ. აქვე, გვ. 230, სურ. 19) ისევე, როგორაც 1502 წ. სურათზედაც (იხ. ად. ბარტელს-ის ნაშრომის გვ. 11, ნახ. 6, გვ. 20, ნახ. 18 და გვ. 21, ნახ. 20 და აქვე, გვ. 230, სურ. 20).

სურ. 20.

ყველა შემოაღნიშნულის შემდგომ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ კლინიუს მცირის დროს გამოგონილი და მისგან მოხსენებული ორთვლიანი რეტიული სახენელი უსაკვეთლო იარაღი უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც მისგანვე აღწერილი სახნის-საკვეთლიანი სახენელიც თავის მხრივ უღერძგოგორო იარაღად არის საგულისხმებელი.

დასასრულ, საყურადღებო გარემოებაა, რომ ანგლოსაქსურს მე-XI ს-სა და გერმანულ მე-XV-XVI ს.ს. ორთვლიან სახენელებსაც ორივე თვალი ერთი-დამავე ზომისა ჰქონდათ. ტოლმეტ-თვლიანი საზიდი, როგორც ჩანს, შემდეგ საუკუნეებში უნდა იყოს შემოღებული ისევე, როგორც სახენელის ცალ მხარეზე გაკეთებული ფრთაც.

§ 4. ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ტომთა სახენელები.

ბერძნული, რომაულ-იტალიური და დასავლეთ ევროპის სახენელის ისტორიის განხილვის შემდგომ, უნდა საქართველოს ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნების სახენელთა ვითარება გავიცნოთ. უმთავრესი ყურადღება ჩრდილოეთ კავკასიაში მობინადრე ტომთა სახენელისადმი იქმნება მიპყრობილი, მაგრამ ამ ზოლზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნის სახენელთა ისტორიის მოკლედ მიმოხილვა მაინც დაგვჭირდება. ამ განხილვის დროს ორი ძირითადი პრობლემა იქმნება გაშუქებული: ტიპოლოგიური, სახენელის სახეობის ზოგადი დამახასიათებელი თვისებები, და ტერმინოლოგიური, ამა-თუ-იმ ტერმინის გავრცელების არეები, რათგან ტერმინოლოგიური არეების საზღვრების გათვალისწინებასაც, რა თქმა უნდა, მნიშვნელობა აქვს იმგვარადვე, როგორც სახენელის თვითოეული სახეობის გავრცელებულობის არეების საზღვრებსაც. ამ ორივე საკითხისათვის, სამწუხაროდ, ძველი დროითგანვე არ მოგვეპოვება ცნობები.

აკად. გვლდენშტედტ-ის სიტყვით სახნის-საკვეთ-ფრთა-გოგორ-ფამფალაკიანი სახენელი, რომელსაც ქართულად გუთანს ეწოდება, უკრაინაშიც და მოლდაველთა, თათართა, ჩერქეზთა და თითქოს სპარსთა შორისაც ყოფილიყოს გავრცელებული (Reisen II, 482). რაკი ამ ცნობის ავტორი სპარსეთში პირადად არ ყოფილა, სპარსეთში გუთნის სახეობის სახენელის გავრცელებულობის ამბავი სანდო ცნობად ვერ ჩაითვლება. ამ ექვს ცნობილი ფრანგი მოგზაურის შარდენ-ის შემდეგი სრულებით გარკვეული ცნობაც ამართლებს. მისი სიტყვით, მე-XVII ს-ში სპარსეთში მიწას მარტივი სახენელით ხნავდნ. თვით სახენელი ძალიან პატარა ყოფილა. მისი საკვეთელი მიწას, ასე თუ შეიძლება ითქვას, მხოლოდ გადაატყავებს ხოლმეო. იმისდა გვარად, რამდენადაც სახენელისაგან ორნატები გავლებულია, მიწისმოქმედნი ბელტებს ჩეკათი და ფოცხით ამსხვრევენ და აფხვიერებენო¹ (Voyages de M-r Le Chevalier Chardin en Perse etc. Amsterdam, 1711 წ. გამოცემის tome quatrième, გვ. 221). შარდენის მონათხრობითგან ჩანს, რომ იმდროინდელი სპარსული სახენელი პატარა და მარტივი აგებულების იარაღი ყოფილა უფროთ და უფამფალაკო. ამგვარად, სპარსეთში გავრცელებულ სახენელს გუთანთან საერთო არა ჰქონია რა.

საგულისხმოა, რომ უკრაინელები გუთანს „პლუგ“-ს უწოდებდნ (გვლდენშტედტ Reisen, II, 482), ე. ი. გერმანულითგან შეთვისებულ ტერმინს. მაშასადამე, „გუთანს“, ვითარცა სახენელის ტერმინს, უკრაინამდე ვერ მიუღწევია.

¹) „Le labour se fait avec un soc tiré par des boeufs maigres... Ce soc est fort petit, et le coudre qui ne fait qu'écortcher la terre, pour ainsi dire: à mesure que les sillons sont tirez, les laboureurs rompent les mottes, avec des grosses maillothes de bois, et avec la herse, qui est petite, et a de petites dents"... Soc ეხლა ჩვეულებრივ სახნისა ჰნიშნავს, მაგრამ ტექსტიტგან ჩანს, რომ შარდენი თავის ამ ცნობაში ამ ტერმინს სახენელის მნიშვნელობით ხმარობს. ამას გარდა, ფრანგი მოგზაურის აღწერილობითგან ისე გამოდის, რომ ამ სახენელს ხნულის გასავლებად და ბელტის ამოსადებად საკვეთლის გარდა სხვა არაფერი გააჩნდა. ამისდა მიხედვით, იმდროინდელი სპარსული სახენელი წერაქნაირი სახეობის იარაღად უნდა ვიგულისხმოთ.

ამას გარდა, იქვე გავრცელებულია „საბან“, რომელიც ოსმალურში მიღებული სახენელის აღმნიშვნელი ტერმინია.

აბხაზურად-კი სახენელს მე-XVIII ს. დამლევს „კოთენ“ და „კოთენ-მაკა“ (Koten-madsa) სწოდებია (გვლდენშტედტ, Reisen, II, 532).

უსლარ-ის ჩანაწერის თანახმად გუთანს (=плуг, თუ სახენელს?) აბხაზურად სხვა სახელსაც უწოდებენ, სახელდობრ „აცვახუ“ (იხ. მისი „Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык, ლითოგრ. გამ., გვ. 272). თვით უსლარი ამ ტერმინს ხარის აბხაზურ სახელს „აცვ“-ს უკავშირებდა (იქვე), მაგრამ საეჭვოა, რომ ამ ორ სიტყვას, გარეგნულ მსგავსებას გარდა, წარმოშობილობით რაიმე საერთო ჰქონდეს.

„აცვახუ“-ში „ა“ ჩვეულებრივი აბხაზური ართრონი უნდა იყოს. მისი ჩამოცილების შემდგომ, გვრჩება „ცვახუ“, რომელიც „ცოხუ“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. თავის მხრივ ეს „ცოხუ“ უფრო პირველადი „თოხუ“-ს ფონეტიკური სახენაცვალის უნდა იყოს. როგორც „თოკი“-ს ეტიმოლოგიის განხილვის დროს დავრწმუნდით, ქართულშიც ასეთი შენაცვლების მაგალითი მოგვეპოვება და „თოხნას“ გარდა „ცოხნა“-ცა გვაქვს.

ამგვარად, სახენელის აბხაზური, უეჭველია, უძველესი სახელი „აცვახუ“ თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობით თოხთან უნდა იყოს დაკავშირებული და ამ იარაღის თავდაპირველი თოხნაირი აგებულობის გამომჟღავნებელი უნდა იყოს.

ხოლო „კოთენ“ და „კოთენ-მაკა“, რა თქმა უნდა, მერმინდელი შენაძენი უნდა იყოს და ქართულ გუთანთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამ გარემოებას ორნაწილადი ტერმინის მეორე ნახევარი, „მაჯა“, თუ „მაკა“ ამჟღავნებს. რათგან საფიქრებელია, რომ იგი ქართული მანჭუას ძველი ფორმა უნდა იყოს (იხ. აქვე, გვ. 207—208).

ყაბარდოელები, გუთანს, ანუ, უკეთ რომ ითქვას, საერთოდ სახენელს გვლდენშტედტ-ის ცნობით, „პჩააშა“-ს, ან „ფჩააშა“-ს (Pchaascha) უწოდებდნენ (Reisen, II, 532). ეს ყაბარდოული ტერმინი ეხლაც თითქმის ისევე დაცული, როგორც მე-XVIII ს. დამლევს ყოფილა: გუთანს ამჟამადაც „პკაასხე“ ეწოდება (იხ. Лопатинский-ს Русско-кабардинский словарь: СМОМПК вып. XX, 114). ეს ერთად-ერთი სიტყვაა ყაბარდოულში საერთოდ სახენელის აღსანიშნავად ისე, რომ მარტივი აგებულებისასაც ასევე ეძახდნენ. „პკაასხე“ ორნაწილადი სიტყვაა, რომელთაგან პირველი „პკა“ შეშას, ძელსა ჰნიშნავს, ხოლო „ასხე“ — იარაღს. ამგვარად, მთელი ტერმინი თავდაპირველად ხის იარაღსა ჰნიშნავდა. ცხადია, რომ ეს სახელი უმარტივესი აგებულების სახენელის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს, შემდეგში გუთნის აღსანიშნავადაც გამოყენებული. სახნისათვის ყაბარდოელები „ვაბძე“-ს ჰხმარობენ (იხ. ლოპატინსკის რ.-ყ. ლექსიკონი: сошник). საკვეთლისათვის ტერმინი არ ჩანს, ხვნას-კი ეწოდება „ვევენ“ (იქვე, 108 : пахать).

ჩაჩხურად და წოვა-თუშურად გუთანს „გოთან“ და „გუთან“-ი ჰრქმევია (გვლდენშტედტ-ის Reisen, II, 509), ინგუშურად-კი „გოთანგერ-ზერშ“ (იქვე). ეს უკანასკნელი ტერმინი ორი სიტყვისაგან შედგება: პირველი იგივე გუთანია, მეორე-კი თანამედროვე „გიერზ“-ს უნდა უდრიდეს, რომელიც

იარაღსა ჰნიშნავს (იხ. უსლარის ჩ. ე., 166). ამ სიტყვის მრ. რ. ფორმა სწორედ „გიერზაშ“ იქმნება (იქვე). ამგვარად, ჩაჩნურ-წოვა-თუშურისაგან ინგუშური, ანუ დვლილური მხოლოდ იმით განირჩევა, რომ იქ გუთნის მაგიერ ტერმინად „გუთან-იარაღი“-ს აღმნიშვნელი სიტყვა იხმარება. არსებობს, თუ არა, მარტივი სახენელისათვის რაიმე ტერმინი, წყაროებითგან არა ჩანს. ამგვარად, ჩაჩნურ-დვლილური და, რასაკვირველია, წოვა-თუშურიც ტერმინი „გუთნის“ გავრცელების არეს ეკუთვნიან.

ლუნძურად სახენელს, გვლდენშტედტ-ის ცნობით, თითქოს „ბურეც“-ი ჰრქმევია, ანწუხურად „ბურუს“ და ქარულად „ბურუც“, დიდოურად კი „ბვრუს“ (Reisen, II, 516).

უსლარის ჩანაწერით, ლუნძურად სახენელს „პურუც“ ჰქვია, სახნისს-კი „პურცილ მაკ“ (ა. ე. 148). შესაძლებელია „პურუც“ დაკავშირებული იყოს „პურცი“-სთან, რომელიც ცხოველთა ბარძაყსა ჰნიშნავს (იქვე). თუ ეს მცდარი აზრი არ არის, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ ეს ტერმინი თავდაპირველად ფეხის, სახელდობრ, სახენელის ფეხის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ბერძნული ἀπορροια-ის მსგავსად.

რაკი „მაკ“ ლუნძურად რკინასა ჰნიშნავს, ამიტომ სახნისის ტერმინი არსებითად სახენელის რკინის აღმნიშვნელი გამოდის.

კვრულ-ლეკურად მარტივ სახენელს „ტვრეზ“-ი ეწოდება, სახნისს— „ტვრეზდი მალ“ (უსლარ. კ. ე., 558). გუთანს-კი „კუთენ“-ს ეძახიან, ხოლო მის სახნისს „კუთენდი მალ“-ს (იქვე, 470). უკანასკნელი, რასაკვირველია, იგივე გუთანია. სახნისის აღმნიშვნელი ტერმინის მეორე ნაწილი ორსავე შემთხვევაში ერთი-და-იგივე „მალ“-ი არის, რომელიც, უეჭველია, ლუნძური „მაკ“-ის ფონეტიკური შესატყვისობა უნდა იყოს და, მაშასადამე, მის მსგავსად რკინასვე უნდა ჰნიშნავდეს. ამგვარად, სახნისს გუთნის, ან სახენელის რკინა ეწოდება.

მარტივი სახენელის ტერმინი „ტვრეზ“-ის პირველი ნაწილი „ტვრ“ შესაძლებელია „ტურ“-თან იყოს დაკავშირებული, რომელიც მახვილსა და ხმალსა ჰნიშნავს (კ. ე. 556).

ანდოურად სახნისს, ან მარტივ სახენელს „რეცტუ“ ეწოდება, რომლის მრ. რ. „რეცოდულ“-ი არის (Дирр. Крат. грам. андийскаго яз., 148).

ტაბასარანულად გუთანს „ქუთან“-ი და „ტურუც“-ი ჰქვია (Дирр. Грам. Таб. яз., 238), ხოლო მარტივ სახენელს, „მუჭურ“-ი ეწოდება (იქვე, 243).

რუტულურად მარტივ სახენელს „დვლან“, ხოლო სახნისს „მალ“-ი ჰქვია (Дирр, Рут. яз., 200).

„ქუთან“-სა და „მალ“-ს გარდა, რომელთაგან პირველი იგივე გუთანია, მეორე-კი, როგორც დავრწმუნდით რკინასა ჰნიშნავს, ტაბასარანული „ტურუც“ უნდა კვრულ-ლეკურ „ტვრეზ“-თან იყოს დაკავშირებული. დანარჩენი ტერმინების ეტიმოლოგია გამოურკვეველია.

ამგვარად, დაღესტანში უმეტეს ნაწილად მარტივი, მარტო სახნისიანი იარაღია გავრცელებული და მხოლოდ ზოგან გუთანიც მოიპოვება.

კავკასიის მკვიდრთა სახენელების შემდგომ რომ ოსთა შორის გავრცელებული სახენეობებს შიგნით, უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ საქარ-

თველოში მობინადრე ოსები თუმცა იმიერკავკასიითგან არიან, გადმოსული, მაგრამ ქართველთა შორის და მეზობლად ცხოვრებამ მათ ბევრი რამ შეათვისებინა, რაც მათ წინანდელ სამშობლოში არ ჰქონიათ და მათ ჩრდილოელ თანამეტომეებს ეხლაც არ მოეპოვებათ. სამწუხაროდ ოსური სახენელების შესახებ მეტად მცირე და შემთხვევითი ცნობები მოგვეპოვება.

დიგორულად, ისევე როგორც ოსურად, სახენელს გვლდენ-შტედტ-ის ჩანაწერით „გოტუნ“ (Reisen II, 541), ხოლო კლაპროთ-ის თანახმად „გუტონ“, ან „გუტოჲნ“, დიგორულად „კოტან“-ი (Voyage II, 475) ჰრქმევიან. თუმცა არც ერთს ამ მოგზაურთაგანს მარტივი სახენელის ოსური სახელი „ძებგრ“ დასახელებული არა აქვთ, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ მაშინაც იქმნებოდა.

საქართველოში ს. დმანისში დასახლებულ ოსთა შორის გავრცელებული სახენელისა და მისი ნაწილების სახელთაგან აღსანიშნავია „ძებგრ“, რომელიც მარტივი აგებულების იარაღის ზოგადი სახელია, გაუმჯობესებულსა და ფამფალაკიანს-კი აქაც „გუტონ“-ს ეძახიან.

„ძებგრ“, ან „ძევგრ“ და „ძუბურ“ ოსურად მართლაც მარტივი აგებულების მხოლოდსახნისიან სახენელს ჰნიშნავს ეხლაც (იხ. W. Miller, Qssetisch-russisch-deutsches Wörterbuch. Herausgegeben und ergänzt von t. Freiman. ლენინგრადი 1927 წ., I, 539). ხოლო „ძევგრეანაგ“ ძებგრის, ანუ სახენელის ფიცარს, ანუ სახნის-კბილას ჰნიშნავს (იქვე, 539 და 616).

გუტონის ნაწილების სახელები ოსურში მომეტებულად ქართულითგან არის ნასესხები: მაგ. ხმალა, კბილა, მანჭი, სახელური, ფრთა, კაკაბი, ღერძი, ღირღიტი (ჰნიშნავს ფამფალაკს), ცნალხ(-ჩარხს, რომელიც ქართული არ არის), შოლტყაფა (იმავე შოლტას ქართული პარალ. ფორმია) და სხვა (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრ. მოგზ., 209).

ნამდვილი ოსურთა მხოლოდ რვილის, ან ბრუდე-ხის სახელი „გინონ“ და სახნისის აღმნიშვნელი „ვსენ“ (იქვე, 209), რომელთაგან პირველი ჩვეულებრივი ოსური ტერმინია (იხ. მილლერის ოსურ-რუს.-გერმანული ლექსიკ., 395).

ყველაზე საინტერესოა საკვეთლის აღმნიშვნელი ტერმინ „ძირლა“ (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრ. მოგზ., 209) რომელიც წინათ თურმე სხვა მნიშვნელობის და ოდნავ განსხვავებული სახითაც იხმარებოდა.

სახელდობრ, კლაპროთ-ს თავის ოსურ ლექსიკონში შეტანილი აქვს „ძირლა“ (Zirgha) სახენელის მნიშვნელობით (Soc. Voyage II, 503).

ეს ტერმინი ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ოსთა შორის ეხლაც იხმარება. ეპისკ. იოსებ კავკაველს თავის რუსულ-ოსურ ლექსიკონში საკვეთლის (резак) ოსურ სახელად „ცვრლაგ“ აქვს აღნიშნული (Рус.-осет. словарь, сост. Иосиф епис. Владикавказскй, კავკავი 1884 წ., გვ. 472).

ამ ტერმინს ოსურში ძირი არ უჩანს. ხოლო თუ გავიხსენებთ, რომ ქართული „ჯ“ ოსურში „ძ“ იქცევა ხოლმე, შესაძლებელია აზრი დაიბადოს, რომ „ძირლა“ შესაძლებელია სახენელის ქართული სახელის „ჯილლა“-ს ფონეტიკური სახენაცვალა იყოს.

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ოსურს მხოლოდ მარტივი აგებულების მხოლოდ-სახნისიანი იარაღისათვის გააჩნია საკუთარი ტერმინები. საკვეთლისა და გაუმჯობესებული სახენელისა და მისი ნაწილების სახელები მას მთლად ნასესხები აქვს.

§ 5. ამიერ-კავკასიაში და ოსმალეთში მცხოვრებ სომეხთა სახენელები.

ძველად სომეხებს სახენელის ერთად-ერთ სახელად *არაღ*, *არირ* „არორ“-ი ჰქონდათ. დაბადების თარგმანშიც და სხვა ძეგლებშიც მხოლოდ ეს ტერმინია ნახმარი. ეს სახენელი მარტივი აგებულების იარაღი ყოფილა, რომელსაც მარტო სახნისი და მანჭუა ჰქონდა.

საკვეთლის ტერმინი დაბადების სომხურ თარგმანში არ მოიპოვება და სხვა ძველ ძეგლებშიც, სადაც შემდეგში საკვეთლის ტერმინად გამოყენებული და ქცეული სიტყვა გვხვდება, იქაც მას ჯერ საკვეთლის მნიშვნელობა არა აქვს (იხ. აქვე, გვ. 251-252).

პოლიტიკური ბედის უკუღმართობისა და მოსახლეობის დაქსაქსულობის გამო რომ სომეხთა მიწაწყალში შემდეგში უცხო, თურქთა, ტომები შეიჭრენ და დასახლდნენ, თვით სომეხთა დიდი ნაწილი-კი მეზობელთა და შორეულ ქვეყნებში შეიხიზნა და დაბინავდა, მოსახლეობის შერეულობის გამო, სომხური ტერმინოლოგია მეზობელთაგან შეთვისებული სიტყვებით მეტის-მეტად აქრელდა. რამდენადაც ვიცო, ზოგადი ხასიათის გამოკვლევა, რომელშიც სომეხთა შორის გავრცელებული სახენელის ისტორია იყოს განხილული, არ არსებობს. ამიტომ მკვლევარი იძულებულია იმ ცალკეულ ნაშრომებს დაემყაროს, რომლებშიც სხვადასხვა თემის სომეხთა მიწისმოქმედებას გვისურათებენ. სამწუხაროდ შვიდ-ტომიან კრებულსა და დიდ-ტანიან გამოკვლევებში, რომლებშიც სასოფლო მეურნეობის ვითარებაა გადაშლილი ამიერ-კავკასიაში და რომელსაც ეწოდება „Материалы по изучению Экономического быта государственных крестьян Закавказского края“, სახენელის საკითხი ზერელად არის შესწავლილი, ბევრს არაფერს იძლევა და სწორედ იმაზე, რასაც ყველაზე უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს, იქ ან სრულებით არაფერია ნათქვამი, ან ბუნდოვანი ცნობები მოიპოვება. საქმის ვითარება უფრო დაწვრილებით არის აღწერილი ჰოვჰანეს მალხასიანის¹ „Հայ ყեղևուկի աշխարհ“ (იხ. „*სიღყაყრაჰან ჯანყტა აყათხერაყარჲ*“ 1898 წ. № 1, გვ. 359—392), რომელშიც ჯავახეთის სომეხთა შესახებაა საუბარი. ამ ნაშრომს იარაღთა სურათებიც აქვს დართული, რაც ასეთი ნაწარმოებისათვის აუცილებლადაა საჭირო.

ამ ნაშრომის ნაკლს ის შეადგენს, რომ იქ მთელი აღწერილობა ისეა შედგენილი, თითქოს მანამდე ჯავახეთში მცხოვრებ სომეხთა სასოფლო მეურნეობაზე არაფერი ყოფილიყოს დაწერილი. მალხასიანს გამოჰპარვია ზემოდასახელებულ კრებულში МИЭБГКЗК მოთავსებული ცნობები.

¹) ამ ნაშრომზე მითითებისათვის დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგს დიდ მადლობას მოვახსენებ.

სხვადასხვა თემის სომხები სახენელს სხვადასხვა სახელს უწოდებენ. მარტივი აგებულების სახენელისათვის ძველი სომხური სახელი „არორ“-ი გუმბარის მაზრის შარორში იყო შერჩენილი (იხ. ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК I, 36).

ერევნის ყ. გუბერნიის შარურსა და დარალაგიოზში მარტივ სახენელს „გეხკი“-ს უწოდებენ (Парвицкий, МИЭБГКЗК IV, 136).

ხოლო ერევნის მაზრაში გუთანს გარდა, რომლის შესახებაც ქვევით გვექნება საუბარი, „ჯილლი“-სა და „ჯკტ“-ს უწოდებენ. „ჯკტ“-ი ქართული „ჩუთი“-ს მსგავსი უმარტივესი აგებულების იარაღია.

ყაზახში მთა-ადგილებშიც სომხები „ჩუთ“-ს ხმარობდნენ, რომელიც თუმცა მხოლოდ-სახნისიანი იარაღი იყო, მაგრამ მთლიანი ხისაგან-კი არ კეთდებოდა, არამედ ცალკეული ნაწილებისაგან (А. Д. Ерицов: МИЭБГКЗК III, 155—157). „ჯილლი“-კი (джилги), ფ. მარკოვის სიტყვით, გუთნისაგან მხოლოდ იმით განირჩეოდა, რომ მას წინ საზიდი, ფამფალაკი არ ჰქონდა და მისი საკვეთელიც გუთნისაზე უფრო მომცრო და სუბუქი იყო. „ჯილლი“ უმთავრესად მთაში იხმარებოდა და ჩვეულებრივ 4 უღელა ხარით ხნავდნენ ხოლმე (МИЭБГКЗК III 88—89).

ჯავახეთში და სამცხეში გადმოსახლებულ სომხებს შორის გავრცელებულა ტერმინი „ჯილლა“-ც (Свод. матер. IV, 263).

ჰოჰანნეს მალხასიანის ნაწარმოებითგან „Հայ գեղջიւկի ալ'բումը ჩანს, რომ ჯავახეთის სომხობა ამ იარაღს „ჯილლა“-ს (ջլա) უძახის (იხ. Ազգա-դրական Հանդես, 1898 წ. № 1, გვ. 365, 379—380). ამავე ავტორის ზემო-დასახელებული ნამუშევარი ცხად-ჰყოფს, რომ ჯავახეთის სომეხთა შორის „არონაც“ გავრცელებულა. ამ სახენელს იქაური სომხები თურმე *արინაყ* „არონაჟ“-ს, ან *არონაჟ*-ს (*ყარინაყ*), ან და *ანსკლიჟ არიორ*-ს უწოდებენ (იქვე, გვ. 370 და 380). ქრ. ვერმიშევს არონაჟს ხსენებაც-კი არ მოეპოვება (იხ. Свод. матер. IV, 253—264).

საჰაკ ამატუნის-ს თავის ლექსიკონში „Հայոց բառ ու բան“ ტერმინი *ջլլի* „ჯილლი“ შეტანილი აქვს. მისი განმარტებით, ეს სიტყვა ოთხ-უღლიან სუბუქ გუთანს აღნიშნავს, რომლითაც ფხვიერ მიწას ჰხნავენ. ეს ტერმინი ამავე ავტორის ცნობით სოფ. გოლთ-სა, ბაშ-გარნი-ში, ართიკ-ში და კოტაჯკის სანახებში ყოფილა გავრცელებული (იხ. გვ. 574).

განჯ-ის მაზრის ბარად მცხოვრებნი-კი მარტივ სახენელს „კერ“-ს უწოდებენ (ნ. აბელოვი, МИЭБГКЗК, VII, 80). აჭარაიანის ლექსიკონის მიხედვითაც სახენელს ხარაბადელი სომხები „კერ“-ს (*კხი*) უწოდებენ (ქრ. *Ահաւեան, Հայերէն Գաւառական Բառարան, Նմինիան ազգադրական ժողովածու հրատարակութեամբ Հազարեան ճեմարանի արեւելեան լիզնոյ, հատոր Բ, ლაზარაანთ აღმოს. ენების ინსტიტუტის გამოცემა, ტფილისი, 1913 წ., გვ. 564).*

ყარაბაღითგან მე-XIX ს-ში დიდ დაღეთში გადმოსახლებულ სომხებს ეს ტერმინი მარტივი სახენელის აღსანიშნავად დღევანდლამდისაც ჰქონიათ დაცული (იხ. გ. ჩიტაია, „ეთნოგრ. მოგზ.“ გვ. 207 და 214).

დასასრულ, ტერმინი „კერა“ ნუხელ სომხებსაც ჰქონდათ მარტივი სახენელის აღმნიშვნელ ტერმინად (ა. არასხანიანცი, МИЭБГКЗК VI, 68).

ზანგეზურის მაზრაში მარტივი აგებულების მხოლოდ-სახნისიანსა და ხმალიანს სახენელს სომხები *ფიჩხან* „გორწენ“-ს (მეგრის მცხოვრებნი), ან *აარქაჟ* „სარგაზ“-ს (ორჩის-ხეველნი), ან და *აქაქ* „ალათ“-ს (ყველა დანარჩენნი) უწოდებენ (ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК, IV, 80).

მარტივი აგებულების სახენელს გარდა, სომეხთა შორის გაუმჯობესებულ სახენელსაც ხმარობდნენ, რომელსაც *ფიქშან* „გუთან“-ს უწოდებენ. ეს იარაღი და ტერმინი გავრცელებული იყო შარურში, დარალაგოზში, განჯის მაზრის მთა-ადგილებში, ზანგეზურის მაზრაში (იხ. ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК, I, 35.—პარვიცკი, იქვე, IV, 136.—ნ. აბელოვი, იქვე, VII, 82).

საჰაკ ამატუნი-ს ცნობით, ეს ტერმინი მუშში, ბასიანში და ხოჯშიც ყოფილა გავრცელებული (*Հայոց բառ ու բան*, გვ. 151).

ზანგეზურის მაზრაში სომხები და „თათრები“ ორნაირ გუთანს ხმარობდნენ: ერთს უფამფალაკო გუთანს, „თათრები“ *კირე კოტან* („гера-кетан“) „გერა ქოთან“, სომხებიც *ქიჩ ფიქშან* „კრე გუთან“-ს უწოდებენ,—მეორეს-კი, ფამფალაკიანს, სომხები *აქნე ფიქშან* „აკნე გუთან“-ს, თათრები-კი *კოტან კირე* „დირჩაკ-ქოთან“-ს ეძახიან. მას აქვს „ხამსა“ მანკუა, რომელიც ქვევით კბილაშია ჩაჭედილი, ზევით-კი რვილში, „მასენ“-ად წოდებულში (ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК, IV, 79).

§ 6. ამიერკავკასიაში მცხოვრებ თურქთა შორის გავრცელებული სახენელები.

ამიერ-კავკასიაში თურქთა შორის გავრცელებული სახენელების შესახებ ცნობები მხოლოდ მე-XVIII ს. დამლევითგან მოყოლებული მოგვებოვება. ამაზე უწინარეს რა ვითარება იყო, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. მაგრამ წყაროების სიმცირის გამო, საიმედო მაინც არაფერი ჩანს.

მე-XVIII ს. დამლევს ამიერ-კავკასიაში, გვლდენშტედტის ჩანაწერის მიხედვით, ყაზახში და ქურთთა შორის სახენელს „ჩუთ“-ს (Tschut) ეძახდნენ (Reisen, II, 549).

კლაპროთ-ს საქმის ვითარება სხვანაირად აქვს წარმოდგენილი. მისი სიტყვით სახენელს, გუთანს „ჩიფტ“-ს (*تفت* tchift) თითქოს სტამბოლელი თურქები, ანუ ოსმალები ეძახდნენ. ყაზახში-კი „კოტან“-ს (Kotan) უწოდებენ ისევე, როგორც ყიზილბაშნიც (Qizylbach), ე. ი. ჩრდილოეთ სპარსეთის ადერბეიჯანის თურქები „კოტან“-ს ხმარობდნენ. ხოლო ნოღაელნი და კუმუხელები „საბან“-ს ეძახდნენ, ციმბირის ტობოლსკელი თურქები-კი (Turc de Tobolsk en Sibérie) „სუღა“-ს და „კური“-ს (*صوغة* sougha, *قوري* qouri) ხმარობდნენ ამავე იარაღის აღსანიშნავად (იხ. Voyage II, 550—551 იხ. Charrue).

მაგრამ თვით კლაპროთ-ისავე ჩანაწერითგან ჩანს, რომ ოსმალოებ-საც გუთნისათვის ტერმინად „საბან“-ი უნდა ჰქონოდათ, რათგან, ამავე ავტო-რის ცნობით, სახნის ოსმალურად „საფან-დემირი“ (sapan-demiri صپان دمری) ჰრქმევია სახელად, ნოღაელნი და კუმუხელნი-კი „კილიჩ“-ს და ყიზილბაშნი „გავაჰინ“ ეძახოდენ Voyage, II, 570—571: იხ. Soc).

გვლდენ შტედტ-ის ზემომოყვანილი ცნობა ყაზახის „თათართა“ შო-რის სახენელის აღსანიშნავ ტერმინად „ჩუტ“-ის არსებობის შესახებ რომ სრული ჰქმმარიტება გახლავთ, ამის დამტკიცება მე-XIX ს. მკვლევართა ცნო-ბითაც შეიძლება. ამათი ნაშრომითგან სახენელების სხვა სახელებიც ირკვევა.

ბაქოს ყ. გუბერნიის ყუბის მაზრაში ბარად ფამფალაკიან სახნის-სა-კვეთიან გუთანსა ხმარობდენ („ქოთან“), მთაში-კი „ჯუტ“-ით ხნავდენ, რომელიც მხოლოდ-სახნისიან იარაღს წარმოადგენდა (Ягодинский, Мат. ИЭБГКЗК, II, 195).

ყაზახის მაზრის „თათრების“ „ჩუტ“-ს, რომელსაც მთლიანი ხისას აკეთებენ, სახნისის მეტი სხვა არა აბადია რა (იხ. А. Д. Ерицов-ის Эконом. биб. госуд. крест. Казах. у.; МИЭБГКЗК III, 155—157).

გუმბრის მაზრის შაროროში მცხოვრები „თათრები“-ც მარტავი სახენელის აღსანიშნავად „ჯუტ“-ს ხმარობდენ (ს. ზელინსკი: МИЭБГКЗК I, 36) ისევე, როგორც ერევნის მაზრელნიც (მარკოვი: იქვე, III, 88—89).

ზანგეზურის მაზრაში მარტივი აგებულების მხოლოდ-სახნისიან სა-ხენელს მეგრის „თათრები“ خيش „ხეშ“-ს ეძახიან, დანარჩენნი-კი آلات „ალათ“-ს (ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК IV, 80).

ამგვარადვე განჯის მაზრის ბარში მცხოვრები „თათრები“ მარტივ სახენელს ხეშ“-ს უწოდებდენ (ნ. აბელოვი, МИЭБГКЗК VII, 80), ისევე როგორც ნუხელი „თათრები“-ც (ა. არასხანიანც, МИЭБГКЗК, VI, 68).

ერევნის გუბ. შარურისა და დარალაგიოზის „თათრები“ მარტივ სახენელს „ფესკი“-ს ეძახდენ (პარვიცკი: იქვე IV, 136).

ერევნის მაზრაში მობინადრე „თათრებს“ ჩუთს გარდა სომხებსავით „ჯილღი“-ც ჰქონდათ, რომელიც უმთავრესად მთაში იხმარებოდა და უგოგორ-ფამფალაკო იარაღი იყო, პატარა, სუბუქი სახნისიანი. სწორედ ამით განსხვავდებოდა ის გუთნისაგანაო (მარკოვი: МИЭБГКЗК, III, 88—89).

თუმცა სომხებზე გაცილებით ნაკლებ, მაგრამ მაინც სხვადასხვა თემში აღმ. და სამხრეთ ამიერ-კავკასიაში მცხოვრები, „თათრებად“ წოდებული, თურქებიც ხმარობდენ და ხმარობენ გუთანს. მაგ. განჯის მაზრის მაღლობ ადგილებში (ნ. აბელოვი, МИЭБГКЗК, VII, 82), გუმბრის მაზრის შა-როროში (ს. ზელინსკი, იქვე, I, 35), ერევნის მაზრაში (მარკოვი იქვე III, 88—89), შარურისა და დარალაგიოზში (პარვიცკი: იქვე, IV, 136). ზანგეზურის მაზრაში ორნაირი გუთანი იყო გავრცელებული: ერთს წინ საზიდი, ანუ ფამფალაკი არა აქვს და كوتان „გერა ქოთან“-ი ეწო-დება. მეორეს წინ საზიდი აქვს, ფამფალაკიანია და „დირჩაკ-ქოთან“-ი ديرچك كوتان ჰქვია (ს. ზელინსკი, იქვე, IV, 79).

დასასრულ, გუთნით ბაქოს გუბ. მხოლოდ გოქჩისა, შემახის, ლენ-ქორანისა და ყუბის მაზრებში და უმთავრესად ვაკე ადგილებში ხნავდენ (იქვე II, ნაწ. I, გვ. 195, 347, 351 და Свод. МІЭБГКЗК, IV, 229).

გუთანს „თათრები“ ჩვეულებრივ „ქაოთან“-ს უწოდებენ. მისი აგებულება ქართული გუთნისაგან არ განირჩევა.

§ 7. სომეხთა და „თათართა“ სახენელთა ტერმინების ანალიზი.

სახენელის აღმნიშვნელი სომხური და თურქული ტერმინები უნდა რამდენიმე მთავარ ჯგუფად დაიყოს. ჯგუფებად დაყოფის საფუძვლად ერთის მხრით თვით სახენელთა სახეობა უნდა იყოს მიღებული, მეორეს მხრით მათი ტერმინების სადაურობა. §§ 5 და 6—ითგან ჩანს, რომ სომეხთ:

1. მარტივი სახეობის, მხოლოდ-სახნისიანი სახენელის აღსანიშნავად სხვადასხვა თემში სულ 7 სხვადასხვა სახელი აქვთ: არორ, ვესკი, ჯკტ, ან ჩუთ, კერრ, გორწენ, სარვაზ და ალათ.

2. სახნის-ხმალიანი სახენელი ერთია, რომელსაც „არონაჟ“ ეწოდება.

3. სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი და თითქოს ფრთიანიც ერთია, რომელსაც ერევნის მაზრაში „ჯილლი“-ს, ჯავახეთის სომეხთა შორის-კი „ჯლლა“-ს ეძახიან.

4. სრული, გაუმჯობესებულ-დამთავრებული სახენელი „გუთანი“, რომელიც ზანგეზურში ორნაირი აქვთ: უფამფალაკო „კრე გუთან“ და გოგორა—ფამფალაკიანი „აკნე გუთან“.

ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორის გავრცელებულია:

1. მარტივი აგებულების მხოლოდ-სახნისიანი სახენელები, რომელთაც სხვადასხვა თემებსა და კუთხეში სხვადასხვა სულ 4 სახელი ეწოდება: ხუშ, ალათ, ვესკი და ჯუტ, ან ჩუთ.

2. სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი და თითქოს ფრთიანიც „ჯილლი“, რომელიც მხოლოდ ერევნის მაზრაში მოიპოვება.

3. სრული სახენელი „ქაოთან“, რომლის ორი სახეობა უფამფალაკო, „გერა-ქაოთან“ და ფამფალაკიანი, „დირჩაკ-ქაოთან“ მხოლოდ ზანგეზურში არსებობდა. სხვაგან ყველგან, სადაც ხმარობენ, ფამფალაკიანი გუთნებია.

სახენელთა ზემომოყვანილი. სომეხ-თურქთა ტერმინები კუთვნილების თვალსაზრისით სამ ჯგუფად უნდა დაიყოს, რომელთაგან პირველ ჯგუფს სახენელის ხომეხთა და თურქთა საკუთარი, მარტო მათ შორის გავრცელებული, ტერმინები შეადგენდენ. მეორე ჯგუფად კიდევ სომეხთა და თურქთა შორის გავრცელებული საერთო, ან უკეთ რომ ითქვას, ერთი-და-იგივე ტერმინი უნდა იქმნეს გამოყოფილი.

დასასრულ, მესამე ჯგუფად სომეხთა, თურქთა და ქართველთა საერთო ტერმინები იქნება დასახელებული.

მხოლოდ-სახნისიანი სახენელის ტერმინად საკუთრივ სომეხთა შორის გავრცელებულია ოთხი: არორ, რომელიც უძველესი დროითგან იხმარება, გორწენ, კერრ და სარვაზ.

საკუთრივ თურქთა შორის გავრცელებულია მარტივი სახენელის მხოლოდ ერთი ტერმინი: ხეშ.

მარტივ სახენელთა ტერმინებიდან სომხებსა და თურქებს საერთო 2 ტერმინი აქვთ: ვესკი და ალათ.

დასასრულ, ერთი ტერმინი საერთო აქვთ თურქებს, სომხებსა და ქართველებს, რომელსაც ჯუთ, ჩუთ, ან ჩუთი ეწოდება.

მარტივი აგებულების სახენელის სომხურ სახელთაგან „არორ“-ი უძველესი დროითგან ცნობილი ტერმინია და ზოგადი მნიშვნელობა აქვს: სახენელსა ჰნიშნავს.

ზირბქან „გორწენ“ არც ძველი სომხურისა და არც ახალ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში არ მოიპოვება: არც ამატუნის და არც აკარიანს ასეთი ტერმინი თავიანთ ნაშრომებში შეტანილი არა აქვთ. ამის მაგიერ იქ არის *ფირბიქარ* „გორწოვარ“, რომელიც ყარაბაღსა და ახალ-ბაჰაზეთში იხმარება, სახენელის, „არორ“-ის უკიდურესი წინა ნაწილის აღსანიშნავად, რომელზედაც უღელს ამაგრებენ ხოლმე (იხ. ჯ. *Աճառիხან*-ის ჯ. *Գաւար. բառարան*, 251). ასეთი მნიშვნელობა ზემომოყვანილ ტერმინს არ უდგება. „გორწენ“ ნაწარმოებია ზმნისაგან „გორწელ“, რომელიც ქმნას, მუშაობას, საქმის გაკეთებასა და უძველეს სომხურში მიწის დამუშავებასაც ჰნიშნავდა. ამნაირად, „გორწენ“ მიწის დასამუშავებელი იარაღის აღმნიშვნელი გამოდის. თავისი შინაარსის მიხედვით უფრო ზოგადი ტერმინია, ვიდრე რომელიმე გარკვეული სახეობის აღმნიშვნელი.

Կիւ „კერა“ საშუალო საუკუნეების სომხურ ძეგლებში ჩნდება. ვენეტიკის დიდ სომხურ ლექსიკონში განმარტებულია კბილად და კლანჭად, ჩანგლად. ვარდანის იგავ-არაკებში ეს სიტყვა თევზის დასაჭერი კავის მნიშვნელობით არის ნახმარი (იხ. *Մ. Ամասունի*-ს *Հայոց բառ ու բով*, გვ. 337). ჰ. აკარიანის ცნობით, ეს ტერმინი სახენელის აღსანიშნავად მართლაც ყარაბაღში იხმარება, მაგრამ იმავე დროს ჩამოსაკიდებელ კავსაც და დუგმასაც ჰნიშნავს (იხ. ჯრ. *Աճառիხან*, *Հայերէն գաւարական բառարան*, გვ. 564 და 565). უეჭველია, ამ ტერმინის ძირითადი და თავდაპირველი მნიშვნელობა სწორედ კავიანობა უნდა ყოფილიყო და სახენელსაც ასეთი სახელი მისი ამგვარივე მოყვანილობის გამო უნდა დაჰრქმეოდა. მართლაც „კერა“-ი თავისი აგებულებით უბრალო კავს წარმოადგენს კიდევაც. ამგვარად, „კერა“ მნიშვნელობითაცა და აგებულებითაც ქართულ კავს უდრის.

„სარგაზ“-ი არც ძველ სომხურში და არც ახალი სომხურის დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში არ მოიპოვება. ეს გარემოება და მისი მხოლოდ ერთ პატარა კუთხეში, ზანგეზურის მაზრის არჩის-ხეველ სომეხთა შორის, არსებობა ამ ტერმინს უცხო სტუმრად ჰხდის და, შესაძლებელია, ამავე მაზრაში გავრცელებულ „ალათ“-ივით, ნასესხები სიტყვა იყოს. მაგრამ მისი სადაურობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

მარტივი აგებულების სახენელის საკუთრივ ამიერ-კავკასიელ თურქთა სახელი *خيش* „ხეშ“ არც ერთ თურქულ ლექსიკონში, თვით რადლოვისა-შიც-კი, არ მოიპოვება. ამ სიტყვის ასეთი მნიშვნელობა არსადა ჩანს. მაგრამ

ამ ტერმინის ფართოდ გავრცელებულობა და ზანგეზურისა, განჯისა და ნუხის მაზრებში მისი არსებობის სხვადასხვა მკვლევართაგან დამოწმება ცხად-ჰყოფს, რომ აქ არავითარ გაუგებრობასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე და სახენელისათვის ასეთი სახელი მართლაც არსებობს. საფიქრებელია, რომ მისი ეტიმოლოგია, ან ზმნა, قشع „ყეშმაყ“, ან „ხეშ-მაყ“-თან უნდა იყოს დაკავშირებული, რომელიც, რადლოვ-ის ცნობით, ოსმალურში მოხრას, დახრას ჰნიშნავს (sich krümmen, sich neigen: Versuch etc: II, 835), ან ზმნა قشع „ყაშიმაყ“, „ხაშიმაყ“-თან, რომელიც ფხაჰნას, ფხანას ჰნიშნავს. ამნაირად „ხეშ“ ტერმინის ძირითადი და თავდაპირველი მნიშვნელობა, ან მოხრილი, ანუ კავი უნდა ყოფილიყო, ანდა ფხაჰნია. საფიქრებელია, რომ პირველი ეტიმოლოგია და კავის აღმნიშვნელობა უნდა უფრო სწორე იყოს, მით უმეტეს, რომ თვით იმ სახენელის აგებულება-მოყვანილობას, რომელსაც ეს ტერმინი ეწოდება, ასეთი მნიშვნელობა ზედმიწევნით უდგება კიდევაც (იხ. აქვე, გვ. 239).

სომეხთა და ამიერ-კავკასიელ თურქთა მარტივი სახენელის საერთო სახელი სულ ორია: ვესკი და ალათ-ი. პირველი პარვიცკისა და ამიერ-კავკასიის გლეხთა ეკონომიური ყოფა-ცხოვრების შემსწავლელ მკვლევართა ცნობით (იხ. აქვე, გვ. 239 და ქრ. ვერმიშევის Свод МИЭБГКЗК, IV, 225) თითქოს მხოლოდ ერევნის გუბ. შარურსა და დარალაგაოზშია მიღებული, მეორე კიდევ მარტო ზანგეზურში.

მაგრამ ჰ. აქარიანის ლექსიკონითგან ჩანს, რომ „ვესკი“, თუ „ვესქი“ არც ისეთი იშვიათი სიტყვა ყოფილა. აქარიანს ამ ტერმინის მართებულ ფორმად ქხეღი „ვეცკი“ მიაჩნია. მისი ცნობით, ასე ეძახიან ბაბერდ-ში, ერევანში-კი ქხეღი „ვესქი“ ეწოდება. ხოლო ხოა-ში და ყარაბაღში ქხეღი „ვოსკი“-ს ეძახიან.

დასასრულ, სალმასტ-სა და ვან-ში ქხეღი „ვიწკი“ ეწოდება (იხ. ჯაქიერ. დასარ. რაიარან, გვ. 1000). ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ეს ტერმინი მარტო ამიერ-კავკასიაში მცხოვრებ სომეხთა შორის-კი არა, არამედ სპარსეთისა და ოსმალეთის ზოგიერთი თემის სომეხთა შორისაც ყოფილა გავრცელებული.

ჰ. აქარიანის განმარტებით ეს ტერმინი „ქხეღი ქხილად ღიღჰან“ „ექვს-უღლიან გუთანს“ ჰნიშნავს (იქვე). მაგრამ ეს, უეჭველია, ხალხურ ეტიმოლოგიას უნდა წარმოადგენდეს, რომელსაც სომეხთა დამსახურებული ენათმეცნიერიც შეუცდენია. სომხურად „ვეც“ მართლაც ექვსსა ჰნიშნავს და სწორედ ამ უკვე გაუგებარი ტერმინის გასააზრიანებლად უნდა იყოს „ვესკი“, ან ვესქი“ ხალხის მიერ „ვეცკი“-დ ქცეული. სახენელის ამ სახელთან „ვეც“-ს, ექვსს და საერთოდ ექვს უღელს რომ არავითარი კავშირი არ შეიძლება ჰქონდეს, სრულებით ცხადია იმ გარემოებითგანაც, რომ „ვესკი“ გუთნისა-კი არა, არამედ სწორედ მარტივი, ერთ-უღლიანი სახენელის სახელი იყო (იხ. აქვე გვ. 237 და ქრ. ვერმიშევის Свод МИЭБГКЗК, IV, 255).

ასეთივე ხალხური გააზრიანების წყალობით უნდა იყოს წარმოშობილი ამ სიტყვის ყარაბაღული სახეობა „ვოსკი“, რომელიც სომხურად ოქროსა ჰნიშნავს.

ამიტომ ამ ტერმინის პირველად სახეობად უნდა ერევნის სანახებში მიღებული „ვესქი“ იქმნეს მიჩნეული, რომელსაც იქაურ თურქთა გამოთქმაც მხარს უჭერს და ამაგრებს.

რაკი სახენელის ეს ტერმინი სომეხთა შორის, როგორც დავრწმუნდით ფართოდ არის გავრცელებული, თურქთაგან-კი მხოლოდ ერთი, სომეხთა მეზობლად მოსახლე, თემის მიწისმოქმედთ აქვთ, ამიტომ უფრო ბუნებრივია, დაგვესკვნა, რომ „ვესქი“ მათ სომეხთაგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული. მაგრამ სომხური ხალხური ეტიმოლოგიისა და გააზრიანების ზემომოყვანილი მაგალითებითგანაც ცხადი ხდება, რომ ამ ტერმინს სომხურში ძირი არა აქვს და ხალხი ამ უცხო სიტყვის შინაარსის გაგებას ხალხური ეტიმოლოგიებისათვის ჩვეულებრივი გულუბრყვილო საშუალებით ცდილობდა.

ასეთი, გულმოდგინე მცდელობა იმ გარემოებით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ „ვესქი“ სომხური ხალხური ყოფა-ცხოვრების და მიწისმოქმედების შემთხვევითი, განმარტოებულად მდგომი, სტუმარი არ არის, არამედ ამ სიტყვასთან ტერმინთა მთელი რიგია დაკავშირებული. მაგ. *ქიბკაქი* „ვიწკავორ“ ვანურ დიალექტში მზენელსა და მიწისმოქმედსა ჰნიშნავს, ერევნის სანახებში-კი *ქხეკი* (თუ *ქხსკი*?) *ყეხი* სახენელით მუშაობას ეწოდება, ხოლო ყარაბაღში *ქხეი* „ვეცოც“ გუთნის მესამე უღელსა ჰქვია (იხ. აქარიანის *Հայեր. գաղար. բառարան*, გვ. 1000). ზემომოყვანილთაგან ცხადი გახდებოდა, რომ „ვესქი“ სომხურ ლექსიკაში ფეხგადგმულობით ნამდვილ სომხურ ტერმინს „არორ“-ს თუ არ სჯობნის, არაფრით ჩამოუვარდება მაინც. მათ შორის მხოლოდ ის არსებითი განსხვავებაა, რომ „არორ“-ი ყველა სომხური დიალექტებისათვის საერთო სიტყვაა, „ვესქი“-კი ამიერ-კავკასიას მხოლოდ ოდნავ სცილდება სამხრეთის მიმართულებით და დიალექტთა მთელ წყებაში, როგორც მაგ. მუშისაში და სხვაგანაც, არა ჩანს.

რაკი „ვესქი“-ს სომხურში ეტიმოლოგია არ უჩანს, მისი თვისტომნი უნდა სხვა ენებში ვეძიოთ. არც არაბულში, არც სპარსულში და არც თურქულში სახენელის აღმნიშვნელი ოდნავ მაინც მსგავსი სახელი არ მოიპოვება. ამიტომ ამ საკითხის გამოსარკვევად გულისყური ბუნებრივად სომეხთა მეზობელ საქართველოსაკენაც უნდა იყოს მიპყრობილი. ამას ის გარემოებაც გვიკარნახებს, რომ „ვესქი“ უმთავრესად ამიერ-კავკასიაში და მის მახლობლად მცხოვრებ სომეხთა შორის არის გავრცელებული, შორეულ სომეხთათვის-კი ეს ტერმინი უცნობია. როგორც უკვე ვიცით, საქართველოში გავრცელებულ სახენელთა სახელებს შორის გარკვეული ხანითგან ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო ერქუანი, რომლის პარალელურ, ხევსურეთში დაცულ, ფორმას „ვერქვანი“ წარმოადგენს. თუ გავიხსენებთ, რომ ქართულში „რ“-სა და „ს“-ს შენაცვლება ჩვეულებრივი მოვლენაა, მაშინ „ვესქი“ შესაძლებელია ვერქვანის ბოლომოკვეცილ და სახენაცვალ ფორმად გვეგულისხმება. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ეს ტერმინი სომხურს უძველეს ხანაში უნდა ჰქონდეს შეთვისებული, როდესაც ერქუანი ჯერ კიდევ მხოლოდ მარტივი აგებულების სახენელის აღმნიშვნელი იყო.

სომეხთა და თათართა შორის სახენელის აღსანიშნავად გავრცელებული ტერმინი „აღათ“-კი არაბული სიტყვაა *أث*, აღეთ-ისაგან ნაწარმოები მრ. რ. ფორმაა და იარაღს, მანქანას, და სხეულის ნაწილს, ასოსა, ჰნიშნავს. ამიტომ ეს სიტყვა სახენელის განსაკუთრებული ტერმინი არ არის, არამედ მხოლოდ ზოგადად იარაღისა.

ებლა რომ სახენელთა ამიერ-კავკასიელ თურქთა, სომეხთა და ქართველთა საერთო ტერმინების განხილვას შევუდგეთ, პირველად მარტივი აგებულების იარაღის სახელს „ჩუთ“-ს უნდა შევებოთ. ასე ეწოდება ამ სახენელს აღმ. საქართველოში. დასავლეთ საქართველოში ასეთ ტერმინს არა ხმარობენ. აღსანიშნავია, რომ ჩუთი არც ს. ორბელიანს აქვს თავის ლექსიკონში შეტანილი.

თურქები მარტივ სახენელს ზოგან „ჯუტ“-ს, ზოგან „ჩუთ“-ს უწოდებენ. ეს ტერმინი მათ შორის საკმაოდ ფართოდ არის გავრცელებული: ყუბის მაზრის მთა-აღდგილებში, ყაზახში, გოგჩისა და ზანგეზურის მაზრაში, გუმბრის შარორში და ერევნის მაზრაშიც ხმარობენ.

სომეხთა შორის ერევნის მაზრასა და ყაზახში იხმარებოდა.

ამ მიმოხილვითგან ჩანს, რომ ყველაზე მეტად ეს ტერმინი თურქთა შორის არის გავრცელებული.

გოგჩისა და ზანგეზურის გლეხთა ეკონომიური ვითარების მკვლევარი ამტკიცებდა, რომ იქაური მცხოვრებნი მარტივ სახენელს „ჯუტს“, ან „ჩუტს“ შეცდომით უწოდებენო, რატოგან „ჯუტ“ წყვილსა და უღელსა ჰნიშნავს და რაკი მარტივ სახენელში ერთ-უღელა ხარს აბამენ, ამიტომ და აქეთგან ამ იარაღსაც იგივე სახელი ეწოდაო (იხ. Материалы по изуч. эконом. быта госуд. крестьян Закавказ. Края т. VI, 128 და Свод Материалов т. IV, გვ. 255—256).

„ჯუტ“ جفت სპარსული სიტყვაა და წყვილს და მეუღლეებს ჰნიშნავს, „ჩიტ“ چیت-კი ოსმალურია და უღელსა და წყვილსვე ჰნიშნავს, მაგრამ აგრეთვე უღლეულსაც, დღიურსაც. ხოლო چورمك „ჩიტ სვრმეკ“ ჩიტის, ანუ უღლეულის წევასა, მიწის დამუშავებასაც ჰნიშნავს. მხოლოდ კლ აპროთსა აქვს თავის ნაშრომში აღნიშნული რომ „ჩიტ“-ი სტამბოლელ თურქებს სახენელის მნიშვნელობის ტერმინად ჰქონდათ. სხვაგან არსად ასეთი მნიშვნელობა არ არის ოსმალურში აღნიშნული, არაბ ენათმეცნიერსაც თურქული ენის ლექსიკონში ეს სიტყვა არ მოეპოვება. ეს გარემოება ჩუთის თურქულად მიჩნევისათვის დამაფიქრებელია.

ამას გარდა, ქართულს სპარსული სიტყვა جفت „ჯუთ“ წყვილი, შეთვისებული ჰქონდა სწორის, ტოლისა და მეუღლის მნიშვნელობით, მაგრამ ჩუთისა-კი არა არამედ „ჯუთ“-ს სახით (იხ. შაჰნამე-ს, ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები, იუს. აბულაძის გამოც. გვ. 354, § 1293, და სხვაგანაც). რაკი სპარსულში „ჯუთი“ არას დროს სახენელს არ ჰნიშნავს, ამიერ-კავკასიელ თურქებსაც, ოსმალურის მსგავსად „ჩიტ“-ი-კი არა, არამედ „ჯუტ“-ი, ან „ჩუთ“-ი აქვთ, ოსმალურშიც „ჩიტ“-ი სახენელს არ ჰნიშნავს, ამიტომ ამ ტერმინის წყვილისა და უღლეულის აღმნიშვნელი სიტყვისაგან წარმოშობილობის აზრიც სათუო ხდება.

ამასთანავე, სახენელთა ქართული სახელების განხილვის დროს, უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ სახენელის იმ ნაწილს, რომელსაც სახნისი აქვს გაკეთებული, „ჩაფულა“ და „საცვეთი“ ეწოდება და ამის გამო შესაძლებელია, რომ აღმ. საქართველოში მიღებული „ჩუთი“ ჩუსტის ისეთივე სახენაცვალი იყოს, როგორიცაა თუშური „ჩუთი“, და ამავე დროს მეგრული ჩაფულას, შესატყვისო-

სობას წარმოადგენდეს. სახენელის ამ ნაწილის იარაღისათვის მთავარი მნიშვნელობის გამო მისი სახელი შესაძლებელია მთელი იარაღის მნიშვნელობა მიჰნიჭებოდა (იხ. აქვე, გვ. 199-200) ისევე, როგორც რაჭულში ქუსლ-კბილას, ანუ ჩაფულას ეხლაც „სახენელი“ ეწოდება, ტერმინი რომელსაც უკვე ძველ ქართულში ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა მოპოვებული და იარაღის მთლიანად აღმნიშვნელი იყო. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ უნდა გვეფიქრა, რომ სომხურსა და ამიერ-კავკასიის თურქულში ჯუტი და ჩუთი ქართულითგან უნდა იყოს შეთვისებული. მაგრამ ამ საკითხის დანამდვილებით გადაწყვეტა ძნელია, რათგან ქართულ ძველ ძეგლებში ეს ტერმინი არა ჩანს და, როდის ჩნდებოდა იგი, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

სომეხთა და „თათრებს“ შორის სახენელის აღსანიშნავად ტერმინად „ჯილლი“-ც იხმარებოდა, რომელსაც იქ პატარა სახნისი და საკვეთელი ჰქონდა, თითქოს ფრთაც. საქართველოში, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, 184-186), ჯილლა სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი, უფროს სახენელი იყო, რომელშიც ოთხ, ან ხუთ-უღელა ხარს აბამდენ. რაკი „ჯილლი“ ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორის არსად, ერევნის მაზრას გარდა, არ არის. ცნობილი და თურქთა სხვა ტომებს შორისაც კავკასიის გარეშე არსად არა ჩანს, ამიტომ ცხადია, რომ ეს სახენელი თურქული სახენელი არ უნდა იყოს.

ამგვარადვე, რათგან „ჯილლი“, ანდა „ჯილლაჲ“ ძველ სომხურში არსადა ჩანს და მე-XIX—XX ს. სომეხთა შორისაც მხოლოდ ერთს, განსაზღვრულ თემშია ცნობილი და ოსმალეთის სომეხთათვის სრულებით უცნობი იარაღი და ტერმინია ისე, რომ არც *ქელაქ* „ჯილლა“, არც *ქელაქ* „ჯილლა“ და არც ჯილლის სახით *ჭ რ ქ ე რ ქ ლ ა რ ქ ა ყ ხ თ ქ*-ს „*ჩაიქჩიქე ჯაქსაყხან ქეიქ*“, სომხური ენის ლექსიკონში (კონსტანტინეპოლის 1846 წ. გამოცემა) არ მოიპოვება, ამიტომ უეჭველია, რომ ეს სახენელი მისი სახელითურთ ოსმალეთითგან ჯავახეთში გადმოსახლებულ სომეხებს მესხეთში მცხოვრებ ქართველთაგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული.

მართალია, ოსმალურში არსებობს ტერმინი *جلا* „ჯილლარ“, რომელიც James W. Redhouse-ის „A Turkish and English Lexicon“-ში ასეა განმარტებული: დამატებითი უღელი ხარი, რომელსაც აღმართზე მიუბამენ ხოლმეო (1921 წ. გამ., გვ. 1160). სხამ-ის თურქულ ლექსიკონში ზემომოყვანილ ყორმას გარდა *جيو*-იც არის მოყვანილი და ისევეა განმარტებული, როგორც უკვე აღნიშნული იყო¹. ზემოდასახლებული ინგლისელი ლექსიკოგრაფი ამ ტერმინს თურქულ სიტყვად სთვლის, მაგრამ არა ჩანს, თუ რა საბუთით. თურქულში მაინც-და-მაინც მას ძირი და თვისტომნი არ უჩანან. ამასთანავე სახენელის ქართული სახელის ჯილლისა და აღმართზე მისაშველებელი და მისაბმელი ერთ-უღელა ხარის აღმნიშვნელ ოსმალურ „ჯილლარ“-ს შორის არსებობს, თუ არა, რაიმე კავშირი, და თუ არსებობს, ამ კავშირის ვითარების შესახებ დანამდვილებით რისამე თქმა ძნელია. ქართული ჯილლა რომ ოსმალურითგან შეთვისებული ტერმინი ყოფილიყო და ვიფიქროთ, რომ ეს სიტყვა სახენელის მნიშვნელობით შესაძლებელია ოდესღაც თურქულსაც ჰქონოდა, მაშინ

¹). თურქული ლექსიკონითგან ამოღებული ამ ცნობის მოწოდებისათვის ს. ჯიქიას დიდ მადლობას ვუძღვნი.

ჯილთა, რასაკვირველია, უპირველესად ოსმალეთში მცხოვრებ სომეხთა შორის უნდა ყოფილიყო და ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორისაც ფართოდ იქმნებოდა გავრცელებული. მაგრამ, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ოსმალეთის სომხურ დიალექტებში ეს ტერმინი სრულებით არა ჩანს და ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორისაც, ერთ თემს გარდა, გავრცელებული არ არის. ეს ორი გარემოება „ჯილთის“ ოსმალურიდან შემოსულობას მეტად სათუოდ და დაუჯერებლად ხდის.

საქართველოში ამ სახენელს ქართულ სახენელთა განვითარებაში გარკვეული, სრულიად გაუმჯობესებელი ერქუანის წინამორბედის, ადგილი უკავია და, როგორც აღნიშნული გვქონდა (აქვე, გვ. 201), მე-V ს-ზე გაცილებით უწინარეს უნდა იყოს შემოღებული. ეს ტერმინი ზოგადად სახენელის მნიშვნელობით მე-XVIII ს. დამდეგს დაწერილ ძეგლშიც გვხვდება. რათგან არავითარი, ოდნავ მაინც მსგავსი ისტორიული წარსული ჯილთას არც სომხურში და არც თურქულში არ უჩანს, ამიტომ ცხადია, თუ სად უნდა ვეძიოთ ჩვენ ის ქვეყანა, რომლითგანაც ეს სახენელი სომეხთა და ამიერ-კავკასიელ თურქთა შორის უნდა გავრცელებულიყო.

„არონაჲ“ სახენელის სახელად არც ერთ სომხურ დიალექტში არ მოიპოვება. არც ამატუნის და არც აქარიანს ეს სიტყვა თავიანთ სომხურ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში შეტანილი არა აქვთ. მხოლოდ ჯავახეთში გადმოსახლებული სომხები ხმარობენ ამ იარაღსა და ტერმინს. რაკი, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 181-183), არონას საქართველოში გავრცელებულ სახენელთა სისტემაში გარკვეული ადგილი უკავია და სრულებით გარკვეული აგებულების სახენელის ტერმინად არის ქცეული, სომეხთა შორის-კი მას ფესვი არსად სხვაგან, საქართველოს ამ თემში ჩასახლებულ სომეხთა გარდა, გამდგარი არა აქვს, ცხადია, რომ ჯავახელ სომხებს არონაჲ ქართულითგან აქვთ მე-XIX ს-ში შეთვისებული. მაგრამ, როგორც თავის ადგილას ნათქვამი გვაქვს (იხ. აქვე, გვ. 217), თვით ქართველებსაც არონაჲ უნდა ძველ ხანაშივე ჰქონდეთ დასავლეთისაგან შეთვისებული.

დასასრულ, გაუმჯობესებელი, სრული სახენელის შესახებ, რომელსაც სომხურად *գուլթան* „გუთან“-ი ეწოდება, ამიერ-კავკასიის თურქთა შორის-კი *گوستان* „ქაოთან“-ს ეძახიან.

ჩვეულებრივ გუთანად ყველგან საზიდიანი დიდი, სრული სახენელი იგულისხმება. მხოლოდ ზანგეზურის თურქთა და სომეხთა შორის არის, არსებული ცნობების მიხედვით, ორნაირი სახეობის სახენელი მიღებული: საზიდიანი, ფამფალაკიანი, რომელსაც თურქები „დირჩაკ-ქაოთან“ ს უწოდებენ, სომხები კი დევ „აქნე გუთან“-ს უძახიან, და უფამფალაკო, რომელსაც თურქები „გერა-ქაოთან“-ად და სომხები „კრე გუთან“-ად სახელსდებენ.

ქართულად, როგორც ვიცით, უფამფალაკო სრულ სახენელს თავისი განსაკუთრებული ტერმინი ჰქონდა და ერქუანი ეწოდებოდა. თურქებსა და სომხებს ასეთი სპეციალური სახელი არ ჰქონიათ, და ამ ორ სახეობას ერთმანეთისაგან „გუთნის“ სახელის წინ მიმატებული სიტყვით არჩევდნენ.

„თათართა“ და სომეხთა შორის გავრცელებული უფამფალაკო გუთნისათვის „გერა-ქაოთან“ და „კრე-გუთან“ თურქული სიტყვა *كرو* „გერი“, ანუ *كرو*, „გირკ“ უნდა იყოს, რომელიც უკანას ჰნიშნავს. ეს სიტყვა „გერი ქაოთან“ „უკანა გუთანი“ ფამფალაკიანი სახენელის გაჩენის შემდგომ უნდა იყოს შემოღებული და ტერმინად ქცეული. გუთანი, როგორც დაერწმუნდით, ორი ნაწილისაგან შედგება: უკანა ნაწილს სახენელი წარმოადგენს, ქართულად ძველად ერქუანად წოდებული, — წინა ნაწილად-კი ორთვალა საზიდი აქვს, რომელსაც ქართულად ფამფალაკი ჰქვია. რაკი არც სომხურსა და არც თურქულს ამ ნაწილებისათვის განსაკუთრებული სახელები არ მოეპოვებოდათ, საფიქრებელია, ამიტომ ხალხს გუთნის წინა და უკანა ნაწილების გარჩევა მდებარეობისა და ნიშანდობლივი თვისების მიხედვით დაუწყია და ამნაირად ერქუანს, ანუ უფამფალაკო გუთანს თურქულად „უკანა გუთანი“, „გერა ქაოთან“ ეწოდა. ეს ტერმინი შემდეგში სომეხებსაც შეუთვისებიათ, რათგან *كرو* „კრე გუთან“ იგივე თურქული გამონათქვამი უნდა იყოს.

ფამფალაკიანი სახენელის სომხური ტერმინი. *ასქნტ ფილქან* „აკნე გუთან“ სიტყვა-სიტყვით „თვლიან გუთან“-ს ჰნიშნავს. თურქული შესატყვისი ტერმინი „დირჩაკ-ქაოთან“, რომელიც ს. ზელინსკი-ს *كوتان* „კოტან“-ად აქვს არაბული ასოებით ჩაწერილი, საფიქრებელია ნამდვილად *كوتان* „დევერჩაკ-ქაოთან“-ად უნდა იყოს დაწერილი. „დევერჩაკ“ არაბულ-თურქული წარმოება, ანუ, უკეთ რომ ითქვას, არაბული *كوتان* „დევერ“-ისაგან ნაწარმოები კნინობითი ფორმა უნდა იყოს. არაბული სიტყვა რკალსა ჰნიშნავს, და ამგვარად „დირჩაკ-ქაოთან“-იც, სომხური ზემოგანხილული ტერმინივით, თვლიან გუთანს ჰნიშნავს.

სომეხთა შორის გუთანი, მე-XIX და მე-XX სს. ცნობების მიხედვით, ფართოდ არის გავრცელებული. ამიერ-კავკასიის გლეხთა ეკონომიური ყოფა-ცხოვრების შემსწავლელ მკვლევართა ს. ა. ამატუნის და მ. ა. ს. იანის მიერ ამ იარაღის გავრცელებულობის ასპარეზად დასახელებულია შარური და დაღარაგაოზი, განჯის მთა ადგილები, ზანგეზური, ძველი სომხური გეოგრაფიული ნომენკლატურით არარატის, ვანანდის, შირაკისა, მუშისა და ბასიანის სანახებნი, ზოგ და ჯავახეთის სომეხნი.

მაგრამ, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. აქვე, გვ. 160), ტერმინი „გუთან“ ძველ სომხურში არ იყო და ეს სიტყვა იქ შედარებით ძალიან გვიან არის შეხიზნული.

ამიერ-კავკასიის თურქთა შორის გუთანი, თუმცა უფრო ნაკლებად არის გავრცელებული, მაინც დიდი მანძილის ასპარეზი უკავია. ლენქორანის, ყუბის ბარი, შემახიის, გოქჩის, განჯის მთა-ადგილების, გუმბრის შარურის, ერევნის შარურ-დარაღაგაოზისა, ზანგეზურისა და ზოგი სხვა სანახების მცხოვრებნი ნიადაგის სათანადო პირობებში ამ იარაღსა ხმარობენ.

მაგრამ უკვე ის გარემოება, რომ „გუთანი“, ამიერ-კავკასიის თურქთა და ნაწილობრივ ოსმალეთის აღმოსავლეთის თემების თურქთა გარდა, სხვა თურქთა შორის სრულებით უცნობი ტერმინია, ცხად-ჰყოფს, რომ „გუთანი“ სახენელის თურქ ტომთა სახელი არ უნდა იყოს. მართალია, James W. Re-

dhouse-ს თავის თურქულ-ინგლისურ ლექსიკონში قوتان „კუტან“ თურქულ სიტყვად აქვს აღნიშნული (იხ. გვ. 1480), მაგრამ ეს აზრი სრულებით მცდარი უნდა იყოს. სახვნელის ნამდვილი თურქული ტერმინი „საბან“, ან „საფან“-ი უნდა იყოს. უკვე კლავროთ-ის სათანადო აღგილას (იხ. აქვე, გვ. 238) მოყვანილი ცნობითგან ჩანს, რომ ყარანოღელთ სახვნელის აღსანიშნავად მხოლოდ ეს ტერმინი ჰქონდათ. აღმოსავლეთ-თურქულშიც სახვენელს سافان „საფან“-ი ეწოდება (იხ. Pavet de Courteille-ის Dictionnaire Turk-Oriental, 333. charrue, fronde) سافان ხელნა (manche de la charrue). აკად. რადლოვ-ის ცნობით ეს ტერმინი კომანურში, ყაზანურში, ყირგიზულში და ოსმალურში მოიპოვება (იხ. Versuch IV, 414).

თვით ოსმალეთშიც, სადაც ტერმინი გუთანიც არსებობს, გაუმჯობესებული სახვნელის ნაწილების ყველა სახელი სწორედ „საბან“-თან არიან დაკავშირებული, მაგ.: სახნისს ჰქვიაں صبان تیموری „საბან-დემირი“, ე. ი. სახნისის რკინა¹, კბილა-ქუსლს صبان او كچاسی ეს „საბან უქჩესი“, კბილას صبان بورونی „საბან-ბურუნუ“, ე. ი. საბანის ცხვირი,—ხელნას صبان آغاجی „საბან-ალაჯი, ე. ი. საბანის ხე და სხვა (იხ. Radlow-ის, Zenker-ისა და James W. Redhouse-ის ლექსიკონები).

ამ მხრივ ყველა თურქ ტომთაგან ერთად-ერთ გამონაკლისს ამიერ-კავკასიელი თურქები შეადგენენ, რომელთაც ტერმინი „საბანი“ არა აქვთ. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ყაზანითგან დაწყებული სტამბოლამდე მობინადრე თურქ ტომთა შორის სახვნელის აღმნიშვნელ ტერმინად სწორედ „საბან“-ია, ცხადი გახდება, რომ თურქ ტომთა მოსახლეობის ზოლის შუაში მოქცეულ წევრსაც, ამიერ-კავკასიელ თურქებს, ოდესღაც ასეთივე ტერმინი უნდა ჰქონოდათ, მაგრამ დროთა განმავლობაში, ამიერ-კავკასიაში ბინადრობის დროს, სახვნელის ადგილობრივ სახელს, გუთანს, „საბან“-ი სრულებით დაუჩრდილავს და დაუვიწყებინებია. ამიერ-კავკასიის მოსახლერე ოსმალეობსაც აქითგანვე უნდა ჰქონდეთ გუთანი შეთვისებული, მაგრამ, რაკი, მათზე ამ ქვეყანას დაშორებულობისა და პოლიტიკურად გამიჯნულობის გამო, ისეთი ძლიერი გავლენის მოხდენა არ შეეძლო, ამიტომ ოსმალურმა საერთო თურქული ტერმინი „საბან“-იც შეინარჩუნა და გუთანიც, უმთავრესად აღმოსავლეთ ვილაეთებში, შეითვისა.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ძველი და საშუალო საუკუნეების სომხურში ტერმინი „გუთან“-ი არ ჩანს, რომელიც სომხურში შედარებით გვიან ჩნდება. ეს გარემოება თავის-და-თავად საკმაოდ სწვევს საკითხს და ამ სიტყვის შეთვისებულობის აზრს უნებლიეთ ჰბადებს. თუ გავიხსენებთ, რომ ქართულში „გუთანი“ მე-XIII ს-ში უკვე სრულებით გაბატონებული ტერმინია, ცხადი გახდება, რომ იგი ერთი საუკუნით მაინც უწინარეს უნდა ყოფილიყო გაჩენილი. რაკი ამიერ-კავკასიელ თურქებს გუთანი თითონაც მეზობლებისაგან შეთვისებული უნდა ჰქონდეთ და გუთანი მათ შორის უფრო ნაკლებადაცაა გავრცელებული, ვიდრე თვით სომეხთა შორის, უეჭველი უნდა იყოს, რომ შეუძლებელია ეს

1). საკვეთლის ტერმინად I. W. Redhouse-ს صبان قلجی، صبان بیچاگی აქვს დასახელებული. პირველი „საბანის დანას“, მეორე „საბანის ხმალს“ ჰნიშნავს. მაგრამ კლავროთ-ის ცნობით „კილიჩ“-ს ნოღაელნი სახნისის აღსანიშნავად ხმარობდნენ.

ახენელი სომხებს ამიერკავკასიელ თურქთაგან ჰქონოდათ შეთვისებული. რათ-სკან სომეხთა მეზობლებს შორის, ქართველებსა ზე ამიერ-კავკასიელ თურქთ გარდა, გუთანი სახენელის გაუმჯობესებული ჩვეულებრივ სახელად არავის ჰქონდა, და ქართველები „გუთანს“ უკვე XIII ს. ჰხმარობდნენ, ამიტომ ლოლიკური აუცილე-ბლობით უნდა დავასკვნათ, რომ გუთანის შეთვისება სომხებს მხოლოდ ქართვე-ლებისაგან შეეძლოთ.

ამ საკითხის გადაწყვეტა სხვა საბუთებითა და მოსაზრებებითაც შეიძლება და ზემომოყვანილი დასკვნის შეურყეველობისათვის ამაზე საუბარიც აუცილე-ბელი არის.

რამდენადაც ჯილღას, არონასა და გუთანს „არორ“-ისაგან განსხვავებული აგებულება ჰქონდა, ცხადია, რომ ამ განსხვავებული ნაწილებისათვის განკუთვნილი ახალი ტერმინები იყო საჭირო. მათი სადაურობაც თვით ამ იარაღთა სახეობის სადაურობის მიგნებასაც გაუადვილებს მკვლევარს. ამ ნაწილების სახელები აღ-ნუსხულია პ. მალხასიანის და გ. ჩიტაიას ნაშრომში, პირველს ჯავახეთ-ში მცხოვრებ სომეხთა შორის შეკრებილი მასალის მიხედვით, მეორეს ს. დიდი დაღეთის სომეხთა შორის ჩანაწერისამებრ.

ჯავახეთში მობინადრე სომხები მე-XIX ს. ოცდაათიან-ორმოციან წლებში არიან ოსმალეთითგან, ბასიანის სანახებითგან გადმოსულნი და დასახლებულ-ნი (იხ. ჩემი „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალ-საზრისით განხილული“ ტფილისი 1919 წ., გვ. 39—40 და ჯ. *Մալխասյան* ჯაყ. *գեղջიւկի ալբომი*, *Ազգագր. ჯანդჯა* 1898 წ. № 1, გვ. 362), ხოლო დიდ-დაღეთელი სომხები ყარაბაღითგან არიან გადმოსახლებულები (იხ. გ. ჩი-ტაიას „ეთნოგრ. მოგზაურობიდან“, გვ. 207). ამნაირად, ჩვენ განკარგულებაში ორი ერთმანერთისაგან დაშორებული სომეხთა ტომის ტერმინოლოგია არის, რაც საკითხის უფრო მრავალმხრივ განხილვას ხელს შეუწყობს.

უკვე ძველადვე სომხურს, როგორც დავრწმუნდით, ხელნას ძველი ქართუ-ლი ტერმინი *მად* „მაკ“-ი ჰქონდა შეთვისებული (იხ. აქვე გვ. 208) რომელიც თანამედროვე ქართულს „მანჭუა“-სა და „მანჭო“-ს სახით აქვს დაცული.

მას შემდგომ, რაც ერქუანსა და გუთანს, ფრთის გაკეთების გამო, ორი, დიდი და პატარა, მანჭუები გაუმართეს, სომხურშიც ასეთივე ტერმინები გაჩნდა და მაგ. ს. დიდი დაღეთის მცხოვრებნიც ქართველების მსგავსად *მანჭ* *მად*-ს და *აღიღიღი* *მად*-ს, ე. ი. დიდსა და პატარა მანჭუას ეძახიან (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრაფ. მოგზაურ., 209).

ჯავახეთის სომხები ამის მაგიერ *ჯე მად* „ეგ მაკ“-ს, ე. ი. დედალ მანჭუას და *იოგ მად* „ვოროდ მაკ“-ს, ე. ი. მაშალ მანჭუას უწოდებენ (იხ. მალხასიან-ის ნაშრომის გვ. 377).

ჯავახეთის სომხები „ფრთას“ *ჯამღაღრან*-ს უწოდებენ (ჯ. *Մալխասյան*, გვ. 376 და სურ. II, 11—12). *ჯამ* „ჩიმ“ თურქული *چ* ბალახიან ბელტს ჰნიშ-ნავს, *ღაღრან* დავრან-კი არაბული *دار* სიტყვაა და მობრუნებას, გადაბრუ-ნებას ჰნიშნავს. ამგვარად მთლიანად თურქული ტერმინი ბელტის საბრუნავს ნიშნავს. ამას გარდა *აღალ-ქაქაქა* „ალავ-თახთასის“-ც იხმარება (იქვე, გვ. 376). აქვთ, თუ არა, ამ თურქთაგან შეთვისებულ სიტყვას გარდა, სახენელის

ამ ნაწილისათვის სხვა რაიმე ტერმინი, ჰ. მალხასიან-ს აღნიშნული არა აქვს. ს. დიდი დაღეთის სომხები კი ზემომოყვანილი სიტყვის მაგიერ ტერმინად *թեւ* „თევ“-სა და *այանք*-ს „აიანქ“-ს ხმარობენ (გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზაურ., 209). აკარიან-ის სომხური დიალექტოლოგიური ლექსიკონითგან ჩანს, რომ „თევ“ გუთნის ფრთის მნიშვნელობით კიდევ მხოლოდ ლორეს, ყარაბაღისა და ახალ-ბაიაზეთის სომეხთა შორის იხმარება (იხ. ჯაყ. *ყაღაპრ. բարբարան*, გვ. 568). „თევ“ ფრთასა ჰნიშნავს და, უეჭველია, ქართული ტერმინის სომხურ თარგმანს წარმოადგენს.

დაღეთელ სომხებს ქართული „კაკაბი“-ც შეუთვისებიათ *կակաქ* „კაკავ“-ის სახით (იქვე), რომელიც არსებული სომხური დიალექტოლოგიური ლექსიკონების მიხედვით არსად სხვაგან არ იხმარება. ამაზე უფრო მეტი გავლენა ჯილღისა და გუთნის წინა ნაწილს, საზიდს, მოუხდენია: ამ საზიდის ზოგი ნაწილის სახელი სომხურში ქართულითგან არის ნასესხები. ასეთ ქართულითგან ნასესხებ ტერმინებად უნდა იქმნენ მიჩნეულნი: *շուղայ*, „შოლტაჲ“, ან *շուღ* „შოლტე“, *ფերսოვ* „ფერსოვ“, *սարկաւ* „სარკავ“ და სხვაც (ეს ტერმინები იხ. ჯ. *Մալխասյան*-ის ნაშრომში, გვ. 377, 380, 373, 374, სხვაგანაც და სურ. 1, 17, 13, 14,—II, 16,—1, 3. 6).

„შოლტაჲ“ და „შოლტე“ უდრის ქართულ „შოლტა“-ს და სომხურადაც იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც ქართულად.

„ფერსოვ“ უდრის მნიშვნელობითაც და წარმოშობითაც ქართულ „ფერხო“-ს, რომელიც, ს. ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით, არის „ურმის თვალის გარეშემო“ (ლექსიკ.).

„სარკავ“ ოდნავ უფრო შეცვლილია: თავში მას „ა“ აქვს ჩამოცლილი და „რკ“-ც აღგილშენაცვლებულია. ამგვარად „სარკავ“ წარმომდგარია ქართული „ასაკრავი“-საგან, რომელიც ს. ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით, „ერქუანთ და ურემთ ასაბმელი“ არის (ლექსიკ.). სომხურშიც „სარკავ“-ს იგივე დანიშნულება აქვს.

არც ერთი ამ ტერმინთაგანი, ჯავახეთის სომეხთ გარეშე, არსად, სხვა რომელსამე სომხურ დიალექტში არ იხმარება და არც გრიგოლ ვარქაპეტის, არც საჰაკ ამატუნისა და აკარიანის ლექსიკონებში მოიპოვება.

ზემომოყვანილს უნდა დაერთოს ხვნასთან დაკავშირებული კიდევ ერთი ტერმინი *մուղամ* „მოღგამ“ (იხ. ჯ. *Մալխասյան*-ის ნაშრომი, გვ. 365 და 373, 378). ჯავახეთში გადმოსახლებულ სომხებს გარად, ეს ტერმინი *մուղამ*-ის სახით საკუთარ სომხეთის შირაკის თემშიც იხმარება სწორედ ასევე გუთნით ერთად, ამხანაგობით მხვნელის მნიშვნელობით (იხ. *Ս. Ամատունի*-ს *Հայոց բար ու բան* გვ. 496).

ჰ. მალხასიან-ის განმარტებით, *մուղამ* „მოღგამ“-ი შეერთებული ძალითა და საქონლით ერთად მხვნელს 2, ან 3, ან და 4 სახლობას ეწოდება და „ამავე ავტორის აზრით, თვით ეს ტერმინიც ვითომც ორი სომხური სიტყვისაგან (*մու* და *ղալ*) არის წარმომდგარი (იხ. იქვე, გვ. 373, შენ.*).

Մու „მოტ“ სომხურად ახლოს ჰნიშნავს, *ղამ* „გამ“—„მოვდივარ“-ს. ასეთი „ახლომოვდივარ“ წარმოებისაგან არსებითი სახელი ვერ გაჩნდებოდა და მო-

დგამ-საც ამ ორ სიტყვასთან, ცხადია, საერთო არაფერი აქვს, რათგან ეს ტერმინი სომხური არც-კია, არამედ ნასესხები ქართული „მოდგამი“ არის, რომელიც ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა და უძველესი დროითგანვე ქართულ მწერლობასა და ცხოვრებაში მიღებული ტერმინი იყო. საბა ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით, მოდგამი „ფართი მოდგამი“, ე. ი. მშველელი და „ჯილდის მოზიარე“, ანუ სახვნელით ხვნის დროს მონაწილე იყო (იხ. ლექსიკ.: მოდგამი და მეკომე).

ამ ტერმინს სომხურში თვისტომნი არ გააჩნია, ქართულში-კი ბევრი მონათესავე სიტყვა მოეპოვება, როგორიცაა მაგ. მიმდგომი, მიდგომა, თანამდგომი, თანადგომა, შედგომა, შენადგამი, წარდგომა, ან და საწინააღმდეგო ცნების გამომხატველი გადადგომა და სხვაც ბევრი.

ზემომოთხრობილითგან ცხადი ხდება, რომ სახვნელი იარაღისა და მისი ნაწილების ისევე, როგორც ხვნის შესახები ტერმინოლოგიითგან სომხურში 9-10 სიტყვაა ქართულითგან ნასესხები, ან ნათარგმნი. ეს შეთვისებული ტერმინები უმთავრესად გაუმჯობესებულ სახვნელებსა და მათ ნაწილებს ეხებიან, მეტადრე ფრთიანს და საზიდლიან სახვნელებსა და მათ ნაწილებს. მარტივი აგებულების სახვნელის „არორ“-ისა და მისი ნაწილების ტერმინები კი ნამდვილი სომხურია, მაშ „მაქ“-ის გარდა, რომელიც უძველეს დროსვეა ქართულითგან ძველ სომხურში შეთვისებული. აქეთგან უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ გაუმჯობესებული სახვნელი სომხებს ქართველებისგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული.

სომხური „არორ“-ი ეხლაც მხოლოდ-სახნისიანი იარაღია და მას ქართულ ოქოქასა და აჩაჩასავით საკვეთელი არ გააჩნია.

თანამედროვე სომხურში საკვეთლის აღსანიშნავად საყოველთაოდ ტერმინად *ბეჭი* „ძევი“-ი იხმარება (იხ. *Հ. Մալխասյան*-ის ნაშრომი, გვ. 376) და ყველა სხვა დიალექტებშიც (იხ. საპაკ ამატუნი-ს *Հայոց բառ ու բան, Վարդաշապատ*, 1912 წ., 415). ს. დიდი დაღეთის სომხებიც ამავე სიტყვას ხმარობენ (იხ. გ. ჩიტაიას ეთნოგრ. მოგზ. 209, სადაც *ბეჭი*-ია დაბეჭდილი, მაგრამ რომელიც „ძევი“-ადვე წაიკითხება).

ტერმინი „ძევი“ ნაწარმოებია *ბეჭი* „ძეველ“ ზმნისაგან, რომელიც თავის მხრივ *ბეჭ* „ძევ“-ისაგან წარმომდგარი ნასახელარი ზმნაა. „ძევ“ ძველ სომხურში სახეს, სახეობას, მოყვანილობას, ჩვეულებას, წესსა და ნაკვეთსაც ჰნიშნავდა. „ძეველ“ კიდევ მოგვარებას, ჩამონაკეთას, ჩამოყალიბებას და გამოქრასაც ჰნიშნავს.

ამგვარად, „ძევი“ არსებითად მომწყობს, ჩამომნაკეთებს და გამომჭრელს ჰნიშნავს. ყურადღების ღირსია, რომ ეს ტერმინი დაბადების სომხურ თარგმანში ნახმარი არ არის. ვენეტიკის დიდ სომხურ ლექსიკონში *Հայկազեան Բառարան*-ში მის შესატყვისად ბერძნულად *ჭახ*, *τομ* და ლათინურად *forfex* და *forceps* არის დასახელებული, ე. ი. ნათარგმნი ძეგლების მიხედვით დანის, სამართებლის, მარწუხისა და მაკრატლის შესატყვისად გამოდის.

ამავე ლექსიკონის ავტორთაგან მოყვანილ ამონაწერებში არ ჩანს, რომ „ძევი“-ი საკვეთლის მნიშვნელობით იყოს ნახმარი, რათგან თვით ყველაზე

უფრო ასეთად საგულვებელი „*ახიქა არიასიი*“ ბალახის ძირის მკრელს ჰნიშნავს და შესაძლებელია აქ თოხი, ან ბალახის მკრელი სხვა იარაღი იგულისხმებოდეს. ამის გამო ვენეტიკის დიდ ლექსიკონში მოყვანილი ამონაწერებიდან არა ჩანს, ჰქონდა თუ არა იმ ხანაში, რომელსაც ძეგლები ეკუთვნიან, „ძევიჩ“-ს სახვნელის საკვეთლის მნიშვნელობაც? თუ ამასთანავე გაეიხსენებთ, რომ ეს ტერმინი დაბადების თარგმანშიც არ გვხვდება, ცხადი გახდება, რომ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რა ხანითგან ენიჭება „ძევიჩ“-ს საკვეთლის მნიშვნელობა. აქამდე არსებული მასალების მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ეს ტერმინი სომხეთში ძალიან ძველი არ უნდა იყოს და შემდეგში შემოღებულად ჩანს. ამ მოსაზრებას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ ნამდვილ სომხურ სახვნელებს „არორ“-ს და „კერრ“-ს, სახნისს გარდა, სხვა მკრელი ნაწილი არა აქვს და საკვეთელი არ აბადია. გაუმჯობესებული სახვნელები-კი მერმინდელ შენადენს წარმოადგენენ და მეზობელთაგან შეთვისებულობის კვალი ამ გაუმჯობესებული სახვნელებისა და მათი ნაწილების სახელებსაც ცხადად ემჩნევა.

თავი მეექვსე. სახვნელის ზოგიერთ არსებით გაუმჯობესებათა სადაურობის პრობლემა.

ქართველთა ოდინდელ და მერმინდელ მეზობელთა სახვნელების მიმოხილვის შემდგომ, ამ იარაღის ზოგიერთი არსებითი გაუმჯობესების სადაურობის პრობლემასაც უნდა შევხებით. არონაჟს შესახებ უკვე ნათქვამი გვქონდა, რომ სახვნელის ეს სახეობა ქართველებს დასავლეთითგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული, ამიტომ დანარჩენ სახეობათა სადაურობის საკითხიც ბუნებრივად იბადება. თავისდა-თავად ცხადია, რომ აქ მხოლოდ ძირითად გაუმჯობესებათა სადაურობის პრობლემა შეიძლება განხილული იყოს.

წერაქვნაირი სახეობის თოხნაირ სახეობად შეცვლის შემდგომ, რააც უხსოვარ დროსვეა მომხდარი და ისტორიული წყაროების საშუალებით დათარიღება შეუძლებელია, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 196-197 და 201), სახვნელის აგებულების ძირითად გაუმჯობესებად უნდა 1. სახნისთან ერთად საკვეთლის შემოღება და 2. ფრთიანი სახვნელის გაჩენა მივიჩნიოთ. ხვნის პროცესისა და მომუშავე საქონლისათვის ტვირთვის შემსუბუქებისა და ძალის ეკონომიის თვალსაზრისით ფამფალაკის შემოღებაც, რატომ უნდა, აგრეთვე მნიშვნელოვან გაუმჯობესებას წარმოადგენდა. სწორედ ეს საკითხებივე უნდა იყოს ამ თავში განხილული. უნდა ხაზგასმით აღვნიშნო, რომ ამ პრობლემის დანამდვილებით გადაწყვეტა, რატომ უნდა, ჯერ ნაადრევია: ამჟამად მხოლოდ ზოგიერთი მოსაზრების წამოყენება შეიძლება. მთავარ დამაბრკოლებელ გარემოებას ის შეადგენს, რომ ქართული წერილობითი ძეგლები ქ. შ. მე-V-ზე უწინარესი ჯერ-ჯერობით არ მოგვეპოვება და ქართულ სახვნელთა უძველესი ნახატებიც, მე-XIV ს. ერთის გარდა (იხ. ქვევით აქვე), ჯერ არსადა ჩანს.

§ 1. საკვეთლის სადაურობის პრობლემა

კაცობრიობა მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში მხოლოდ სახნისიანი სახენელთაც იოლად მიდიოდა და თავისი მოთხოვნების დაკმაყოფილებას უსაკვეთლო იარაღითაც ახერხებდა. სახნის-საკვეთლიანი სახენელი შედარებით გვიან ჩნდება.

ფრ. ნოპკსა-საგან შედგენილი სახენელთა საკლასიფიკაციო ტაბულა ცხად-პყოფს, რომ საკვეთლიანი სახენელი კავკასიასა, კერძოდ საქართველოსა და ნაწილობრივ სომხეთს, და საბერძნეთ-იტალიას გარდა დედამიწის ზურგზე სხვაგან არსადა ჩანს (იხ. მისი Zur Genese der primitiven Pflugtypen: Zeitschrift für Ethnologie, 1917 წ., Heft 4—6, გვ. 239).

თუ ნოპკსა-ს ტაბულა სწორეა და არსებითადაც სრული, მაშინ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ სახნის-საკვეთლიანი სახენელი პირველად, ან საბერძნეთ-იტალიაში უნდა იყოს შემოღებული და კავკასიას იქითგან შეუთვისებია, ან პირიქით, წინაუქმო პირველად კავკასიაში უნდა იყოს შემოღებული და საბერძნეთ-იტალიაში აქითგან უნდა ვიგულისხმოთ შემტანილად.

ამ საკითხის გამოსარკვევად უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, თუ რომელ ამ ქვეყანათაგანში სახნის-საკვეთლიანი სახენელი უფრო გავრცელებული იყო და სახენელთა გამუმჯობესება-განვითარების სისტემაში ორგანული კავშირი უკავია და თანაც რომელ ერს იარაღის ამ ნაწილებისათვის თავისი განსაკუთრებული სპეციალური ტერმინებიც მოეპოვება.

ბერძნულს საკვეთლისათვის განკუთვნილი სპეციალური ტერმინი არ გააჩნია. ლათინური ამ ნაწილის აღსანიშნავად culter-ს ხმარობდა, რომელიც დანის ჩვეულებრივი სახელია. რაკი პლინიუს მცირე სახნის-საკვეთლიანი იარაღის აღწერის დროს საკვეთლისათვის სწორედ ამ დანის აღმნიშვნელ სიტყვას, culter-სვე ხმარობს, საფიქრებელია, რომ სხვა ტერმინი ლათინურსაც არ ჰქონია. ეს გარემოება გასაკვირველი არც არის და ადვილი გასაგები იქმნება, თუ გავიხსენებთ, რომ რომაული სახენელის გამამუმჯობესებელნი ყურადღებას უმთავრესად სახნისის მოყვანილობას აქცევდნენ. (იხ. აქვე, გვ. 226-228 და 229-230).

საკვეთლის ხმარება სახენელში რომში შედარებით გვიან უნდა იყოს გაჩენილი. ამასთანავე საკვეთლიანი სახენელი, როგორც დავრწმუნდი (იხ. აქვე, გვ. 226-229, 230-231), დიდ ხანს რომში და დასავლეთ ევროპაში ჩვეულებრივი სახენელი არ ყოფილა და საკვეთლიანი და უსაკვეთლო, მაგრამ საზიდლიანი სახენელები საუკუნეთა განმავლობაში ცალ-ცალკე არსებობდნენ.

ამგვარად ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ საკვეთლიანი სახენელი დიდხანს, მე-X—XI ს-მდე იქ სახენელის განვითარების ორგანულ ნაწილს არ შეადგენდა.

დასავლეთის შემდგომ რომ კავკასიის სახენებებს გადავაგლოთ თვალი. ჩრდილოეთ-კავკასიის ტომებს, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 232-236), ჩვეულებრივ სახენელად მხოლოდ-სახნისიანი იარაღი აქვთ და მარტო ამ სახეობისათვის მოეპოვებათ იარაღის ნაწილების საკუთარი ტერმინოლოგია. ამის გამო, ცხადია, რომ სახნის-საკვეთლიანი სახენელის სამშობლოს ძებნა ჩრდილოეთ-კავკასიაში მაინც-და-მაინც არ შეიძლება.

ამიერ-კავკასიაში გადმოსვლისთანავე რომ მის აღმოსავლეთ ნაწილს მივაპყროთ ყურადღება, უნდა აგრეთვე აღინიშნოს, რომ საკვეთლიანი სახენელის სადაურობის ძიების დროს ძველი ალბანეთიც სათვალავში ჩასაგდება არ არის, რათგან ამ ქვეყნის შესახებ, როგორც უკვე დავრწმუნდით, სტრაბონს ხაზ-გასმით ნათქვამი აქვს, რომ იქ მთლიანი ხისაგან გაკეთებული უმარტივესი აგებულების ხის სახნისიან სახენელს, კავსა, ხმარობდნენ (იხ. აქვე, გვ. 202-203).

შემდეგშიც, როდესაც ალბანეთი გაქრა და, თურქთ ტომთა ჩასახლებისა და ალბანელთა გათურქების პროცესის წყალობით, ამიერ-კავკასიის თურქთა მოსახლეობა გაჩნდა, მათაც საკუთარი ტერმინოლოგია მარტივი სახეობის სახენელისათვისა ჰქონდათ და საკვეთლიანი იარაღი მხოლოდ გუთანმა გააცნო, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, თურქული სახენელი არ არის (იხ. აქვე, გვ. 246-248). მაშასადამე, საკვეთლიანი სახენელი თვით მათ სხვებისგან ჰქონიათ შეთვისებული.

წინათ-განხილულითგან უკვე ვიცით, რომ სახენელის ნამდვილი სომხური სახელი „არორ“-ია, რომელიც მხოლოდ-სახნისიან იარაღს წარმოადგენს, და რომ გაუმჯობესებული სახეობის სახენელთა და მათი ნაწილების ტერმინთაგან ბევრი მეზობელთაგანაა შეთვისებული. თვით საკვეთლისათვისაც სომხურს განსაკუთრებული სიტყვა არ გააჩნია, არამედ სხვა დანიშნულებისათვის არსებული ტერმინი აქვს გამოყენებული. ამასთანავე ამ სიტყვას საკვეთლის მნიშვნელობაც შედარებით გვიან მიენიჭა და ღაბადების სომხურად თარგმნის დროს ასეთი ტერმინი ჯერ არ ყოფილა (იხ. აქვე, გვ. 249-252). ცხადია, რომ საკვეთლის წარმომშობელ ქვეყანად ვერც სომხეთს მივიჩნევთ.

საქართველოში-კი სახენელის ამ ნაწილისათვის სპეციალური ტერმინი, საკვეთელი, არსებობს, რომელიც მხოლოდ ამისთვის იყო განკუთვნილი და სხვა არაფრის აღსანიშნავად არ იხმარებოდა და არ იხმარება. ამასთანავე ლათინური culter-ის (დანის), სომხური *ჭիլჩი*-ის (სამართებლის, მაკრატლის) და თურქული „ბიჩალი“-სა, თუ „ყელიჩ“-ის (დანის, ხმლის) მაგიერ, ქართულში, სახნისის მსგავსად, თვით ამ ტერმინის („საკვეთელი“) აგებულებაშივეა მისი დანიშნულება ზედმიწევნით გამოხატული.

უკვე ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ შეუძლებელია საკვეთელი საქართველოში საბერძნეთ-რომითგან ყოფილიყო შემოღებული. საკვეთელი რომ რომითგან შეთვისებული, შენაძენი იყოს, მაშინ ქართულ ტერმინადაც „საკვეთელი“-კი არს, culter-ის მსგავსად „მახელი“, ან „კრმალი“ გვექმნებოდა.

არც ერთ ენას სახენელის ამ მნიშვნელოვანი ნაწილისათვის ასეთი ნიშანდობლივი ტერმინი, როგორც ქართულსა აქვს, არ გააჩნია და მისი დანიშნულების სრული შეგნებაც არსად ისე კარგად არა ჩანს, როგორადაც იგი ტერმინ „საკუეთელ“-შია აღბეჭდილი.

ამასთანავე, საქართველოში ჯილდითგან მოყოლებული ერქუანსა და გუ-
თანსაც, ე. ი. სახენელთა სამ სახეობას, ჰქონდა საკვეთელი. საკვეთელის მნიშ-
ვნელობა საქართველოში იმდენად ჰქონიათ შეგნებული, რომ შემდეგში, დრო-
თა განმავლობაში, ისეთს უმარტივესი აგებულების სახენელეხსაც-კი, როგორიც
კავი, ან ჩუთი და ოქოქა, თუ აჩაჩაა, ზოგან საკვეთლები გაუკეთეს (იხ. აქვე
გვ. 180-181 ნახ. 6). ამგვარად, ქართული სახენელის განვითარებასა და სისტე-
მაში საკვეთელს მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია და, იარაღის გაუმჯობესების გა-
რკვეული საფეხურიდან მოყოლებული, სახენელის აუცილებელ კუთვნილებად იყო
მიჩნეული. მართალია, ჯერ გამოსარკვევია, თუ როდის უნდა იყოს საქართვე-
ლოში საკვეთელი შემოღებული, მაგრამ ის მაინც ცხადია, რომ ერქუნის ზოგად
სახელად და ფრთიან სახენელის ტერმინად ქცევამდე კარგა ხნით უწინარეს.

ყველა ზემომოყვანილ მოსაზრებათა აწონ-დაწონის შემდგომ, ბუნებრივად
იბადება აზრი, რომ საკვეთელის პირველ სამშობლოდ მიჩნევის უფლება თითქოს
სხვა ქვეყნებზე უფრო მეტი საქართველოს უნდა ჰქონდეს.

§ 2. სახნის-საკვეთლიანი სახენელის გაჩენის მიზეზი და შესაძლე- ბელი საფუძველთაგანი.

ზოგიერთი მოსაზრების გამოთქმა შეიძლება იმაზეც, თუ რა გარემოებას
უნდა გამოეწვია სახენელისათვის საკვეთელის აუცილებლობის აზრი. როგორც
თავის ალაგას ნათქვამია (იხ. აქვე, გვ. 196), საფიქრებელია, რომ უძველესი
ქართული სახენელი წერაქვნაირი სახეობისა უნდა ყოფილიყო.

წერაქვნაირი სახეობის სახენელი, რასაკვირველია, სუსტი იარაღი იყო და
არის. მის მთავარ ნაკლს ის გარემოება შეადგენს, რომ მიწის განმკვეთელ ნა-
წილს საყრდნობ წერტილად თვით ამ მჭრელი ნაწილის წვეტი ჰქონდა. ამის
გამო ასეთი აგებულების იარაღს, რა თქმა უნდა, სიმყარე არ შეიძლება ჰქო-
ნოდა და მუშაობის დროს მისი მყარადობის დაცვაზე მხენელს მუდამ უნდა
ეზრუნა.

ასეთ დიდ ნაკლს სახენელის ამ სახეობის გაუმჯობესების წადილი და
აზრი ბუნებრივად უნდა წარმოეშვა. რაც უფრო-და-უფრო საჭირო ხდებოდა
მიწის ღრმა მოხვნა, ოქოქას წერაქვნაირი აგებულების უარყოფითი თვისება
უფრო-და უფრო საგრძნობი უნდა გამხდარიყო და მიწის მკვეთელი ნაწილისა-
თვის მყარადი საფუძველისა და საყრდნობის რაიმე საშუალებით მოპოვება აუ-
ცილებელ საჭიროებად უნდა ქცეულიყო. ცხადია, რომ სახენელის მიწის მკვე-
თელ ნაწილს მყარადობა მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიენიჭებოდა, თუ, ვერტი-
კალურად დაშვებულს, მაგრამ ჰორიზონტული მიმართულებით წარზიდულს,
მის მჭრელ წვეტს ვერტიკალურის მაგიერ ჰორიზონტალური მდებარეობა
ექნებოდა. ამისათვის სახენელის უკანა ნაწილის შესაფერისად მოხრა იყო სა-
ჭირო, რომ ის ხე, რომელსაც მიწის მკვეთელი წვეტი ჰქონდა, მიწაზე ყოფი-
ლიყო დაყრდნობილი. სწორედ ამ პირობას აკმაყოფილებდა „კავი“ და „ჩუთ-
კავი“, რომლითაც სახნისი ჰორიზონტულად მოხრილ ქუსლ-კბილაზე ჰქონდა,
ან ვითარცა მისი ბუნებრივი, მხოლოდ წაწვეტილი, დასასრული, ან ვითარცა

საგანგებოდ წამოცმული ნაწილი. ამავე პრინციპის მიხედვით გამართულ სახენელს წარმოადგენენ მერმინდელი ოქოქა, ოგაფა, ოჩოჩა და აჩაჩაც.

მაგრამ ნიადაგის მარტო ჰორიზონტულად გათხრა არ კმაროდა, ვერტიკალურად მდებარე მიწის მჭრელის მუშაობასაც თავისი კარგი თვისება ჰქონდა. ამასთანავე ფხვიერი ნიადაგისათვის წერაქვნაირი სახენელი სიმსუბუქის გამო მაინც გამოსადეგი იყო და მას შემდეგშიც ხმარობდნენ. ნიადაგის უფრო სწრაფად მოსაზნავად და უკეთესად გასათხვიერებლად ერთმანერთის მიმდევრობით ორი-სამი სახენელითაც ერთსა-და-იმას დროს მუშაობდნენ ხოლმე. მიწის მოხვნის ასეთი წესი ჰომიროსსაც აქვს აღწერილი იქ, სადაც აქილევსის ფარზე გამოყვანილი სურათის შინაარსი აქვს მოთხრობილი, და ნიკოსტენეს მიერ გაკეთებულ მე-VI ს. ძველ ბერძნულ ერთ სასმისზეც არის დახატული (იხ. A. Baumeister-ის Denkmäler des klassischen Altertums: Ackerbau, გვ. იხ. აქვე გვ. 222, სურ. 14).

რამდენიმე სახენელით ასეთი ერთდროული ხვნის გარდა, საყანე მიწის ორჯერ-სამჯერ მოხვნაც იცოდნენ. ეს ჩვეულებრივი წესი იყო. საქართველოს სხვადასხვა თემში ეს მე-XIX-ს-შიც იყო დაცული ისევე, როგორც სხვაგანაც.

ჯავახეთში ეხლაც წესად აქვთ გაპოხიერებული მიწის ორგზის შემოდგომისა და სამგზის გაზაფხულის ნათესებისათვის გადახვნა. პირველ ხვნას ქართულად იქ „გათერძვა“ (гатердза სწერია რუსულად) ეწოდება და „ერკ“ სომხურად და ყოველთვის გაზაფხულზე იციან (Свод материалов IV, 282, და *Մալխասխան-ის ჯაყ գեղիւնէի ալբումი*, გვ. 361, შენ. 1.) თუმცა საბას ასეთი ტერმინი არ მოეპოება, მაგრამ სამაგიეროდ თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს ტერმინი „თერძული“, რომელიც მისივე სიტყვით „ნათესი კნული“-ა. რაკი ეს ტერმინი „თერძ“-ისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები, რომელიც მკერვალს ჰნიშნავს, არაბულ-სპარსულ პრა „დერზ“-ი კი ნაჭერს, ხოლო სპარსული სიტყვა ترز „თერზი“ გამომჭრელს და მკერვალს ჰნიშნავს, ამიტომ ცხადია, ეს მერმინდელი შენაძენი ტერმინი უნდა იყოს და ძველად, ან ჩვეულებრივი ქართული ზმნა „კნვა“ უნდა ჰქმედოდა, ან რაიმე „კორდ“-ის გატეხის მსგავსი ტერმინი.

მეორეგზისი ხვნა, ანუ გადახვნა ივნისში იციან და მას „გაოშა“ ჰქვია და „იკლაშა“-ო (Свод материалов IV, 282). ამ ცნობის ავტორს აღნიშნული არა აქვს, თუ რომელი ამ ტერმინთაგანი რომელ ეროვნებას ეკუთვნის. მაგრამ „გაოშვა“, ცხადია, ქართულია და ოდნავ განსხვავებით ძველადაც იხმარებოდა.

სახელდობრ, „აოშა“ იყო მიღებული, რომელიც საბას განმარტებით, „კნულის მეორედ გარდაკნვა“-ს (ლექსიკ.) ჰნიშნავდა. ზ. იკლაშა“-ი თურქული ტერმინია და სომხებსა და თურქებს შორის იქმნება გავრცელებული. იგი ნაწარმოებია كك | ekmek ზმნისაგან, რომელიც ხვნასა და თესვას ჰნიშნავს. მისგან ნაწარმოებ III كك | ekilmek-ს წარმოადგენს „იკლაშა“, რომელსაც თურქულში ვნებითი მნიშვნელობა აქვს.

როდესაც საყანურს მესამეზისი გადახვანაც სჭირდება, ამას ქართველები „გახარვა“-ს ეძახიან (Свод материалов IV, 282)¹.

ამგვარად საყანურის ორგზისი, ან მეტჯერ მოხვნა, ან ერთსა-და-იმავე დროს ორი და სამი ერთმანერთის მიმდევნო სახენელის ამუშავეებით იცოდენ, ან და პირველი მოხვნის შემდგომ რამდენიმე დროის მერმე. როდესაც მიწის დამუშაება პირველი წესით, 2—3 სახენელის ერთობლივი ამოქმედებით წარმოებდა, მაშინ ერთი სახენელი, რასაკვირველია, უფრო სუბუქი და მარტივი აგებულებისა იქმნებოდა, რათგან ერთ-ერთ მათგანს მუშაობა უკვე ნაწილობრივ გაადვილებული ჰქონდა. ორი განსხვავებული იარაღი იმიტომაც არის ასეთ შემთხვევაში მოსალოდნელი, რაკი, ორი ერთნაირი სახენელი მიწისმოქმედს რომ ჰქონოდა, უფრო ძნელი დასაჯერებელია, ვიდრე სხვადასხვა აგებულებისა, რომელთაგანს თვითოეულს თავისი განსაკუთრებული დანიშნულებაჲ ჰქონდა. ეხლაც იშვიათი არ არის, რომ ერთს მეკომურს ორი სხვადასხვა სახენელი, მაგ. აჩაჩა და გუთანი, ან ჯილლა და გუთანი, ჰქონდეს. მით უმეტეს ძველად ასეთი მოვლენა ჩვეულებრივი უნდა ყოფილიყო.

ორი განსხვავებული სახენელით ერთად მუშაობის დროს უძველეს ხანაში ასეთ სახენელებად საქართველოში შესაძლებელია მხოლოდ ნიადაგის ვერტიკალურად გამკვეთელი წერაქვნაირი აგებულების მქონებული ოქოქა და მიწის ჰორიზონტულად მჭრელი მხოლოდ სახნისიანი, თოხნაირი მოყვანილობის „კავი“, „ჩუთ-კავი“, ან „აჩაჩა“ ყოფილიყო.

რაკი გამოცდილებამ მიწისმოქმედი დაარწმუნა, რომ ხშირად არც ოქოქა და არც აჩაჩა ცალ-ცალკე და მარტოდ ნიადაგის სათანადოდ დამუშაებისათვის საკმარისი არ იყო და საჭირო იყო, ან სჯობდა სახნავის ნიადაგი ზემოთგანაც, დასწვრივაც ჩაჭრილიყო და ქვემოთგანაც, გასწვრივაც გათხრილიყო, რომ სახენელს მიწა უფრო ადვილად და უკეთესად ამოეღო, ამიტომ ამ ორი სახეობის წერაქვნაირი და თოხნაირი სახენელების ცალ-ცალკე ხმარების მაგიერ ერთი, ამ ორივე იარაღის თვისებათა შემცველი და გამაერთიანებელი, იარაღის შემოღების დედააზრი ბუნებრივად უნდა დაბადებულიყო.

ორი სახეობის თვისებათა შემაერთებელი გაუმჯობესებული სახენელის შესაქმნელად საფუძვლად, რასაკვირველია, თოხნაირი აგებულების იარაღი უნდა გამოეყენებინათ, რათგან, კბილა-ქუსლის წყალობით, მას სიმყარე ჰქონდა. ამ აჩაჩას მხოლოდ ვერტიკალურად მკვეთელი ნაწილი უნდა დაჰრთვოდა. სახენელის ამ მნიშვნელოვანი გაუმჯობესების გამომგონებელი სწორედ ასეც მოქცეულა და რვილში, სახნისის წვეტის გეზის პირდაპირ, დასწვრივი მიმართულებით, მაგრამ ოდნავ ირიბად, საკვეთელი გაუყრია და დაუმაგრებია. ამის წყალობით ეს გაუმჯობესებული იარაღი ერთსა-და-იმავე დროს წერაქვნაირ და თოხნაირ სახეობათა შემაერთებელ სახენელად იქცა.

¹) ქ. ვერშიშევს, რომელსაც სამეზისი ხვნის შესახები ზემომოყვანილი ცნობა მოეპოება, ნათქვამი აქვს: ამავე წესს ჯაგახეთის ქართველებიც მისდევნო (იქვე), ნამდვილად-გი წინაუგმო უნდა ითქვას. რათგან ზემომოყვანილი ტერმინები სწორედ ქართულია.

§ 3. ფრთიანი სახენელის სადაურობა.

ჯილღას, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ფრთა არ გააჩნდა და მხოლოდ ერქუანი უნდა იყოს სახნის-საკვეთ-ფრთიანი სახეობის პირველი სახენელი საქართველოში. რომაულ სახენელებს ფრთა არ ჰქონიათ. ამის მაგიერ მათ ყურები ჰქონდათ კბილა-ქუსლის ორივე მხრით. ამ ორი აქეთ-იქითი ყურით რომაული სახენელი სახნისისაგან გათხრილ მიწას ველის ორთავე მხარეზე აწვენდა. რა თქმა უნდა, ამ ყურების მოქმედება ფრთის მუშაობისაგან განსხვავდებოდა. ძველი რომის იმპერიამ ისე დალია დღენი, რომ ფრთიანი სახენელი არ ჰქონია.

დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნებშიც შემდეგშიც ფრთიანი სახენელი არ ყოფილა. ანგლო-საქსურს მე-XI ს. სახნის-საკვეთეთლიანსა და საზიდიან სახენელსაც ფრთა არ გააჩნდა (იხ. აქვე, გვ. 229, სურ. 17). შემდეგ მომდევნო საუკუნეებშიც დასავლეთ ევროპის სახენელს ამ მხრივ გაუმჯობესება არ ემჩნევა (იხ. გვ. 230—231, სურ. 18—20).

თუ ადამიანი გერმანიის მე-XV—XVI-სს-ის სახენელების სურათებს თვალს გადაავლებს, ადვილად დარწმუნდება, რომ მაშინაც გერმანულ სახენელებს ჯერ ფრთა არ ჰქონიათ და ორივე თვლებიც ჯერ კიდევ ერთი-და-იმავე სიდიდისა უჩანთ. თუ უკანასკნელი გარემოება შესაძლებელია მხატვართა სათანადოდ გაუწრთვნელობით აიხსნებოდეს და ეგების იმ დროს უკვე სხვადასხვა სიდიდის გოგორებსა ხმარობდნენ, დამხატველმა-კი ამის მკაფიოდ გამოყვანა ვერ მოახერხა. გერმანულ სახენელებს რომ იმდროინდელ სურათებზე ფრთა არ უჩანთ, ამის ზემომოყვანილი გარემოებით ვერას-გზით ვერ ახსნის ადამიანი. ამიტომ, უეჭველია, ეს იმის საბუთად შეიძლება მიჩნეულ იქნეს, რომ მე-XV და მე-XVI სს-ში გერმანულ სახენელებს ფრთა ჯერ არ ჰქონიათ, უფროსო სახენელები ყოფილან. სამაგიეროდ ეგების ყურები ჰქონოდათ. ამგვარად საფიქრებელია, გერმანული სახენელის უკანასკნელი არსებითი გაუმჯობესება, როდესაც მისთვის ფრთა დაურთავთ და ეგების გოგორებიც დაუტოლმეტებიათ, ევროპულთან ერთად მე-XVII—XVIII სს-ში უნდა მომხდარიყო.

საქართველოში სახენელის ამ გაუმჯობესებისათვის მუშაობა გაცილებით უფრო ადრე დაწყებულა. რაკი ერქუანი ფრთიანი სახენელი იყო და ერქუანი მე-V ს-ზე უწინარეს უნდა იყოს საქართველოში შემოღებული, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ფრთაც ქართული სახენელისათვის მე-V ს-ზე უწინარეს უნდა გაეკეთებინათ. საფიქრებელია, რომ ფრთის მიმატების დედა-აზრი საქართველოში შემოხიზნული რომაული ორ-ყურა სახენელის ზეგავლენით იყოს წარმოშობილი, რომელსაც ქართულად „არონაჲ“ ეწოდა და ეწოდება ეხლაც. შემთხვევითი მსგავსების შედეგი არ უნდა იყოს, რა თქმა უნდა, ის გარემოება, რომ ამ სახენელს, რომაული სახენელის მაგვარად, გათხრილი კვლის მიწის აქეთ-იქით გადასაბნევად ორი, ორივე გვერდისაკენ წარზიდული, მოწყობილება აქვს და რომაული Binae aures-ის მსგავსად მათ ქართულადაც ყურები ეწოდებათ. ამის

გამო საფიქრებელია, რომ ყურებიანი სახენელი არონაჲ უნდა რომაელების პოლიტიკური ჰეგემონიის საქართველოში განტკიცების შემდგომ, ე. ი. I ს. ქ. შ. იყოს შეთვისებული. თუ ფრთის გაჩენის იდეა მართლაც არონას შემოქმედებითი ზეგავლენით იყო წარმოშობილი, მაშინ ფრთა საქართველოში უნდა I ს. შემდგომ მე-IV ს-მდე იყოს სახენელის ნაწილად ქცეული.

ამგვარად, საუკუნეებით უწინარეს, ვიდრე დასავლეთ ევროპაში ფრთიან სახენელს შემოიღებდნენ, საქართველოში უკვე არსებობდა ჯერ ერქუანი, ხოლო მე-XII—XIII ს-ითგან მოყოლებული გუთანიც, რომელნიც ფრთით იყვნენ შემკულნი.

§ 4. ფამფალაკიანი სახენელის სადაურობა.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ორ-თვალა საზიდიანი სახენელი „პლოუმ“-ი გალლის რეტიითგან იყო რომში შეტანილი. ამ საზიდს ორივე თვალი ტოლები ჰქონდა. რეტიული იარაღი მარტივი აგებულების სახენელს წარმოადგენდა, შოლტა-დერძ-გოგორებიან საზიდზე მიმაგრებულს. ასეთი სახენელი საქართველოშიც ყოფილა დასავლეთითგან შეთვისებული არონას სახელწოდებით (იხ. აქვე გვ. 185—188, ნახ. 9), მაგრამ საქართველოში კარგა ხანს მას ისეთი გასავალი არ ჰქონდა, როგორც დასავლეთ ევროპაში. მის ნაკლს ის გარემოება ჰქმნიდა, რომ საზიდს ორივე თვალი ტოლი ჰქონდა, თვით სახენელი-კი იმ მხარისაკენ იყო დახრილი, საითკენაც იარაღს ხნული, კვალი გაჰყავდა. ამის გამო საზიდისა და სახენელის დონე ერთმანერთს არ უდგებოდა.

დაახლოვებით მე-XII ს-ში საქართველოში ჩნდება სახენელი, რომელსაც სახელად გუთანი ეწოდება. იგი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა: უკანა ერქუანს წარმოადგენდა, წინა-საზიდს, რომელსაც ფამფალაკი ჰქვია. ამ საზიდს ორი თვალი აქვს, მაგრამ ტოლშეტი, რომელთაგანს ერთს, პატარას, ველის გოგორა ეწოდებოდა, მეორეს, დიდს, კვალის გოგორა. ამ ორი ტერმინით ქართველ ხალხს საზიდის თვლების ტოლშეტობის დანიშნულება საუცხოვოდ, ზედმიწევნით აქვს გამოხატული.

ბუნებრივად აქაც სახენელის ამ თვალსაჩინო გაუმჯობესების სადაურობის საკითხი იბადება. ცხადია, რომ ფამფალაკიანი სახენელი რეტიული იარაღის გაუმჯობესებას წარმოადგენს. მაგრამ, რაკი დასავლეთ ევროპაში მე-XII-XIII ს. საზიდის თვლები ერთი-და-იგივე ზომისა ყოფილა, ფამფალაკის თვლების ტოლშეტობის დედააზრი იქითგან არ უნდა მომდინარეობდეს. სხვა ცნობების უქონლობის გამო, ამ საკითხის გამორკვევა იმ ტერმინის „გუთანი“-ს გავრცელების საზღვრებისა და მისი სადაურობის გათვალისწინებითაც შეიძლება.

ჩრდილოეთ და ამიერ-კავკასიის სახენელთა ზემომოყვანილი მიმოხილვითგან-კი ირკვევა, რომ ტერმინი „გუთანი“ ჩრდილო-დასავლეთით აზნაზეთს არ სცილდება, ჩრდილოეთით დიგორ-ოსეთსა და საჩაჩნეთს იქით არ მიდის, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მხოლოდ კვრულ-ლეკურშია. საქართველოს სამხრეთით სომ-

ხურშია, რომელშიც მერმინდელ შენათვისებს წარმოადგენს, რათგან ძველ სომ-
ხურში ასეთი ტერმინი არ არის და მხოლოდ „არორ“-ი (*арор*) იხმარებოდა.
ოსმალეთში „ქაოთენ“ მარტო აღმოსავლეთის მოსაზღვრე და კავკასიის მეზობ-
ლად მდებარე ნაწილშია, სხვაგან „საბან“-ი იხმარება, რომელიც სახენელის ნა-
მდვილ თურქულ ტერმინად უნდა იქმნეს მიჩნეული, რათგან ეს ტერმინი მიღე-
ბულია ერთმანერთისაგან ისეთ დაშორებულ ერთა შორის, როგორიც ყაზანელი
„თათრები“, ნოღაელნი და ოსმალონი არიან. აღმოსავლეთითა და სამხრეთ-აღმო-
სავლეთით მხოლოდ ადერბეიჯანელ თურქ თათრებს შორის გვხვდება. მაშა-
სადამე, ტერმინი „გუთანი“ ზე ყველა მისი ფონეტიკური სახე-
ნაცვალის საქართველოს ირგვლივ ტრიალებს და მისი გავრ-
ცელების რადიუსები შორს არ მიდის. თუ ამასთანავე გავი-
ხსენებთ, რომ ზემოხსენებულ ერთაგან არც ერთს ამ ტერმი-
ნის არსებობის ესოდენ ძველი საბუთების წარმოდგენა არ
შეუძლიან, როგორც ქართულს, მაშინ თავისთავად წარმო-
იშვეება აზრი, რომ „გუთანი“ პირველად საქართველოში, სა-
ხელდობრ ლიხთ-ამერეთში, უნდა იყოს გაჩენილი და აქით-
გან გავრცელებულა მეზობელ ერთა შორისაც. ამ საკითხის
საბოლოოდ გადაჭრას მხოლოდ ის გარემოება აბრკოლებს, რომ გუთნის ეტი-
მოლოგია გამოურკვეველია.

უკრაინული სახენელი თავისი სახელით „პლუგ“-ით, შექვევლია, გერმანუ-
ლი კულტურული გავლენის გამომჟღავნებელია, მაგრამ ვინც უკრაინული გუ-
თნის გვლდენშტედტ-ისაგან დატოვებულ ნახატს გერმანული და ქართული
გუთნების ნახატებს ერთმანერთს შეადარებს, ის დარწმუნდება, რომ აგებული-
ბით უკრაინული ქართულს უფრო მიაგავს, ვიდრე გერმანულს.

აღსანიშნავია, რომ „რახნული გუთანი“ (*der Rheinländische Pflug*), რო-
მელსაც პოლონეთში მცხოვრებნი გერმანელი კოლონისტები ხმარობდნენ (იხ.
გვლდენშტედტ-ის *Reisen II*, 490 და *Fig. 33* და *38*), თავისი აგებულები-
თაც და გარეგნობითაც ქართულ გუთანს გასაოცრად მიაგავდა. ამიტომ ასეთი
მსგავსების მიზეზი, თავის-და-თავად ცხადია, გამოსარკვევია.

გვლდენშტედტ-ის ნახატებითგან და აღწერილობითგანაც ჩანს, რომ
მე-XVIII ს. უკანასკნელ მეოთხედისათვის ქართული გუთანი არსებითად გერმა-
ნიაში გავრცელებული, სახელდობრ დანციგური, დიდი გუთანისაგან (*der gros-
se danziger Pflug*) არაფრით განსხვავდებოდა. გერმანული სახენელი მხოლოდ
ტექნიკურად უკეთესად იყო აგებულ-გამართული (იხ. *Reisen, II*, 486—489 და
Fig. 20). ორივენი სახნის-ხმალა-საკვეთ-ფრთა-გოგორ-ფამფალაკიანი იარაღები
იყვნენ. ორივეს გოგორები სხვადასხვა სიდიდისა ჰქონდათ, მხოლოდ ქართული
გუთნის ღირღიტა, ანუ ველის გოგორა გერმანულისაზე უფრო მომცროც ყოფი-
ლა და მთლიანი ხისგანაც კეთდებოდა.

ხაზგასმით კვლავ უნდა აღვნიშნო, რომ სახენელის გაუმჯობესების სადაუ-
რობის პრობლემა მეტად რთული და პასუხსაგებია, რომ მისი საბოლოოდ გადაჭრა
შეიძლებოდეს. საქმეს ბევრნაირი გარემოება აძნელებს, უპირველესად-კი ის, რომ

ქართული სახვნელების აგებულების ზედმიწევნით გამოსარკვევად უძველესი ხანის არც მათი აღწერილობა და არც სურათები არ მოგვეპოვება და მკვლევარი უნებლიეთ იძულებულია სახვნელის აღმნიშვნელ ტერმინების ანალიზზე დაამყაროს თავისი მსჯელობა.

ამ სტრიქონების ბეჭდვის დროს ხელთა მაქვს მე-XIV ს. საუცხოვოდ დასურათებული ცნობილი ე. წ. ქართულ-ბერძნული ხელთნაწერის ნახატი, რომელიც ნოემბრის თვის სიმბოლურ განსახიერებას წარმოადგენს და მშვილდოსნისა და მიწის მოხვნის სურათს შეიცავს. ეს ხელნაწერი ერთი ქართველი სოფდაგრისაგან ამ ოცი წლის წინათ პეტერბურგის (აწ ლენინგრადის) საჯარო წიგნთსაცავნა შეიძინა და იქ ინახება. იქითგან სურათები ჩემი თხოვნით ლ. ლეონიძემ გადააღებინა ფოტოგრაფიულად. ფოტ. დანაბეჭდები საქ. სამხ. გალერიამ შეიძინა და ამ ემად იქ არის დაცული¹. ეს ხელთ ნაწერი ათონის მთაზეა დახატული ქართველთა მონასტრისათვის. სურათიც, რომელშიც მიწის მოხვნაა წარმოდგენილი, მე-XIV ს. ეკუთვნის. ამგვარად, აქ უძველესი, ჯერეთ ცნობილი, ქართული სურათია, რომელშიც სახვნელი და ხენაა გამოხატული. მაგრამ, რაკი იგი ბიზანტიაში, ათონის მთაზეა დახატული, სახვნელიც, საფიქრებელია, იქაური უნდა იყოს. ათონის მთაზე-კი, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, მიწის მოსახნავად მარტივ სამეურნეო იარაღებს ხმარობდნენ (იხ. აქვე გვ. 210-211).

სურ. 21.

¹). ლ. ლეონიძეს ამ სურათების გადაღებინებისათვის და საქ. სამხ. გალერიის დირექტორს დ. შავარდნაძეს ფოტ. დანაბეჭდით სარგებლობის ნებართვისათვის დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ამ მოსაზრებათა გამო, ძნელი სათქმელია, ამ ხელთნაწერში ქართული სახენელის სურათია, თუ ბიზანტიურისა. თავისი აგებულებით-კი (იხ. აქვე, გვ. 261, სურ. 21) ეს სახენელი „არონა“-ს უდგება (შეად. აქვე გვ. 182, ნახ. 7-ეს) იმ განსხვავებით, რომ ხმალა ზევითკენ აქვს ისე ძალზე წაგრძელებული, რომ გუთნის დედის ხელამდე აღწევს და მას ხელნას მაგიერ ხმალაზე უდევს ხელი.

Ed. Hahn-ის ნაშრომის „Entstehung der Pflugkultur“-ის ხელთ უქონლობის გამოც, ამ პრობლემის შესახებ არსებული ყველა ფაქტისა და თეორიის გათვალისწინება არ შემძლო. ყველა ზემოაღნიშნულსაც რომ თავი დავანებოთ, მთელი ეთნოგრაფიული მასალის, რომელსაც ამ საკითხის განხილვის დროს არაევროპელ ერთა სახენელებზე მსჯელობის დროს ჩვეულებრივ ემყარებიან ხოლმე, ხელახლად, სისტემური დაკვირვების შემდგომ და არა შემთხვევითი მოგზაურობის დროს, შეგროვება და ისტორიულ ცნობებთან ერთად შესწავლა სჭირდება. უამისოდ შედარებითი მასალა ღირსებითაც მეტად აჭრელებული გამოდის და ქრონოლოგიურადაც ერთმანერთისაგან ძალზე დაშორებულია. ამის გამო უაღრესად სანდო და ძეგლებით დამოწმებული ფაქტების გვერდით შემთხვევით შეკრებილი, სათუო ღირსებისა და სრულებით ახალი დროის ხშირად შეუპოვმებელი ცნობებია ხოლმე გამოყენებული.

ასეთ პირობებში ჩემი მთავარი მიზანი იყო ის ნაკლი შემევსო, რომელიც, ქართული და კავკასიის სახენელების ისტორიის შეუსწავლელობის გამო, ასე საგრძნობია. დანარჩენი მხოლოდ ჰიპოთეზად მიმაჩნია, რომელსაც მომავალ მკვლევართათვის ერთგვარი სამსახურის გაწევა შეუძლიან. არა ერთი და ორი ფაქტი და გარემოება მოიპოვება, რომელიც სახენელის ზოგადი ისტორიის განხილვის დროს ქართული მასალების გათვალისწინების აუცილებლობას გვიკარნახებს და სწორედ ამისთვის, ამ ზოგადი პრობლემის გადაწყვეტისათვის, ხელის შესაწყობად, ქართული სახენელების ისტორიაც ასე ვრცლად მაქვს განხილული.

უძველესი დროითგან მოყოლებული ქართული სახენელი მეზობელთა ყურადღებასა და ცნობისმოყვარეობას იპყრობდა და სახენელის წარმოშობისა, თუ მაღალი ღირსების შესახებ ჩვენი შორეული და ახლობელი მეზობლების თქმულებებში ქართველთა სახელიც გვხვდება. ამიტომ საჭიროდ მიმაჩნია, ორიოდ სიტყვით ამ თქმულებებსაც შევეხოთ.

§ 5. მეზობელთა თქმულებები სახენელის სადაურობის შესახებ.

სახენელის გაუმჯობესებული, დამთავრებული სახეობის, გუთნის, გამოგონებას ჩვენი ერი თვით ქართველთა წარმართობის ხანის უზენაესი ღვთაების მონაცვალეს, თეთრ გიორგის, მიაწერს. წინანდელი მარტივი სახენელის, „ჩუთის“ მაგიერ, რომლითაც ხალხი

ტანჯვითა და წვალვით ხნავდა მიწას, მან გაუმჯობესებული იარაღი, გუთანი, გამოიგონა, თავისი დახატული სურათი სოლომონ ბრძენს უჩვენა, რომ მას ასეთი სახვნელის გაკეთება ხალხისათვის ესწავლებინა. მართლაც, სოლომონ ბრძენის მიერ გაკეთებული ხის გუთნის მიხედვით, ხალხმაც გუთნის ხმარება დაიწყო (იხ. გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ., 222).

რომელმა ხალხმა ისწავლა პირველად ამ უზენაესი ღვთაებისაგან გამოგონილი გაუმჯობესებული სახვნელის კეთება, ამის პასუხს პიტარეთელ ოსებში გავრცელებული თქმულება და რწმენა იძლევა. მათი გარდმოცემით, გაუმჯობესებული იარაღი ხალხს უშუალოდ ღვთაებისაგან აქვს მიღებული: „ციდან გუთნის სურათი ჩამოვარდა, ის ქართველმა ნახა, გააკეთა იმგვარი გუთანი და მისგან სხვებმაც ისწავლეს“-ო. (გ. ჩიტაია, ეთნოგრ. მოგზ., 222). ამ თქმულებაში საგულისხმოა, რომ ოსური გარდმოცემა გაუმჯობესებული სახვნელის პირველ გამკეთებლად ქართველს ასახელებს, და დანარჩენ მეზობელ ტომებს შორის ასეთი იარაღის შემზადების ტექნიკა ქართველისაგან შეთვისებულად მიაჩნია. ცხადია, აქ საქმის ნამდვილი ვითარების ანარეკლი უნდა იყოს აღბეჭდილი, გუთნის შესახებ მაინც.

ქართულ სახვნელს გულისყური მარტო ოსურსა და მხოლოდ თანამედროვე თქმულებაში არა აქვს მიპყრობილი. ჯერ კიდევ ძველითგანვე, მრავალი საუკუნით უწინარეს, მეზობელთა ზეპირსიტყვაობა ამ საკითხს დასტრიალებდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია და ყურადღების ღირსი ელლინთა თქმულებები.

სწორედ ძველ ბერძნულ გარდმოცემას ეტყობა, რომ ქართულ სახვნელს ბერძენთა განსაკუთრებული ყურადღება დაუმსახურებია. ეს გარემოება განთქმული ლირიკოსი პინდარ-ის (დაახ. 522—442 წ. ქ. წ.) თხზულებითგანაც ჩანს. თავის *Πισυνυχαῖ Δ'*-ში არგონავტიების ლაშქრობის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს, რომ აფეტ-მა შუაში ანდამატის სახვნელი (*ἀνδραχυσον... ἀφαιρον*) ხარები დააყენა, რომელნიც რკინის ყბის ძვლებითგან ცეცხლის ალსა ჰყრიდნენ და სპილენძის ჩლიქებით რიგრიგად მიწას ბღღენიდნენ. მოიყვანა ისინი და უღელში შეაბა, სწორე ორნატები გაავლო, შემდეგ გარეკა და კორდიანი მიწის ზურგი ერთ წყრთაზე განკვეთაო (Vv 224—239: SC I, 324).

აფეტ-ის სახვნელის გასაოცარ თვისებებს აპოლონიოს როდოსელიც იხსენიებს თავის ნაწარმოებში *Ἀργοναυτικᾷ* „არგონავტიკა“-ში. მისი სიტყვითაც, თვით ღვთაება ჰეფესტოსმა გაუკეთა კოლხთა მეფეს მთლიანი ანდამანტისაგან შემზადებული სახვნელი (*ἀνδραχυσον ἀφαιρὸν ἀνδραχυσον*) ხარებითურთ, რომელნიც თავიანთი სპილენძის პირითგან საშინელ ცეცხლის ალს აფრქვევდნენო (იხ. III, 228 - 234: SC I, 419).

ამ ზღაპრული სამოსლით შეფერადებულ თქმულებას ჩვენთვის მხოლოდ იმდენად აქვს მნიშვნელობა, რამდენადაც იგი ძველი საქართველოს მიწისმოქმედების მაღალხარისხოვანი კულტურის ანარეკლი უნდა იყოს და სახვნელის ლითონის ნაწილის სიმკვეთრის საუკეთესო თვისების მომასწავებელია. ასეთი თქმულება ცხადყოფს, რომ ქართული სახვნელის საჭებური თვისების ამბავს ძველ საბერძნეთმდეც მიულწევია.

ამას გარდა ისიც უნდა ითქვას, რომ სახენელის ციხეიდან ჩამოვარდნის თქმულებაც, რასაკვირველია, პიტარეთელი ოსების შეთხზული არ არის. აქ, როგორც ეტყობა, ძველი გარდმოცემის ანარეკლი და ნაშთი უნდა გვქონდეს დაცული. ამას ჰეროდოტე-საგან ჩაწერილი ერთი ძველი თქმულება გვაფიქრებინებს, რომლის შინაარსი 1500 წ. ქ. წ. ამბის მონათხრობად არის ნაგულისხმევი.

სკოლოტთა, ანუ სკვითების თქმულებისამებრ, ტარგიტაჰს სამი ძის, ლიპოქსაჰსა, არპოქსაჰსა და კოლაქსაჰს, ზეობის დროს სკვითების ქვეყანაში ზეციითგან დედამიწაზე ოქროს საგნები ჩამოცვივდა (ἐκ τοῦ οὐρανοῦ φερόμενα χρύσεια ποικίλα... πεσεῖν ἐπ' αὐτὸν Σχυμύχης): სახენელი (ἄριον), უღელი, ცული და ბარძიმი. პირველად ამ საგნებს თვალი უფროსმა ძმამ მოჰკრა და მათი აღება სცადა, მაგრამ მის მიახლოებასთანვე ოქრო აღეგზნა და ამის გამო მან ეს საგნები ხელში ვერ ჩაიგდო. მეორე ძმის ასეთივე მცდელობაც ამნაირადვე უშედეგო გამოდგა და მხოლოდ მაშინ, როდესაც ამ ოქროს ნივთებს მესამე ძმა მიუახლოვდა, ცეცხლი ჩაქრა და კოლაქსაჰ-მ ოთხივე საგანი ხელში ჩაიგდო და შინ წაიღო. მისმა უფროსმა ძმებმა მთელი ეს გარემოება ღვთაებრივ ნიშნად მიიჩნიეს და ამის გამო მეფობა უმცროს ძმას გადასცესო (ჰეროდოტე Hist. Lib. IV cap. 5). ეს ოქროს საგნები მერმინდელ მეფეებსაც გულმოდგინედ დაცული ჰქონდათ და ყოველწლიურად ღლესასწაულს მართავდენ და მსხვერპლს სწირავდენო (იქვე Lib. IV, cap. 7).

ცხადია, რომ აქ ეპონიმური თქმულება გვაქვს და სამი ძმის ზემომოყვანილ სახელებში ტომობრივი ერთეულების სახელებისაგან ნაწარმოებ გაპიროვნებასა და სახელებთან უნდა გვქონდეს საქმე ისევე, როგორც ლეონტი მროველისაგან შეთხზული მამამთავრების ჯავახოსის, კახოსის, კუხოსისა, ეგროსისა და სხვათა სახელები ქართველ ტომთა ჯავახთა, კახთა და სხვათა სახელებისაგან არის ნაწარმოები. ამჟამად რომ პირველი ორი ძმის სახელებს გვერდი ავუქციოთ და მხოლოდ უმცროსი ძმის, ვითარცა ზეციითგან ჩამოვარდნილი სახენელის მიმღების, ვინაობას შევცხოთ, ზემოაღნიშნული დებულება უნდა გვქონდეს მისი ვინაობის გამორკვევის დროს გამოყენებული. „კოლაქსაჰ“-ც, უეჭველია, ტომობრივი სახელის გაპიროვნება უნდა იყოს.

სახელდობრ რომელი ტომის სახელი არის ამ შემთხვევაში მამამთავრის სახელად გამოყენებული, ძნელი მისაგნები არ უნდა იყოს, თუ გავიხსენებთ, რომ ერთად-ერთი სატომო სახელი, რომელიც „კოლაქსაჰ“-ს ზედმიწევნით უდგება, Κόραξις „კორაქსი“ არის. ჰეკატაეოსს თავის აზრის აღწერილობაში მოხსენებული ჰყოლია „Κοραξίη γῆρας“ „კორაქსული ქვეყანა“ და სტრეფანე ბიზანტიელს განმარტებული აქვს: „კორაქსები, კოლხთა ტომია, კოლხთა ტომის მახლობლად“ მობინადრეო. აქ ცნობილი თემის, კოლაში მცხოვრები, ტომი იგულისხმება, რომლის სახელი კოლას მთების (Καλιὰ ὄρη) სახით ჰეკატაეოსსაც მოეპოება (იხ. G. et Th. Müller's Fragmenta historicorum Graecorum, vol. I, Fr. 185 და 186 და ლათინურების SC I, 2).

ამგვარად, ისე გამოდის, რომ ციხეიდან ჩამოვარდნილი სახენელი ამ გარდმოცემის თანახმად, ქართველთა ერთ-ერთი ტომის,

კოლაელთა, მამამთავარს უნდა ჰქონოდა მიღებული. ის გარემოება, რომ სკვთები ჰეროდოტეს დროს, კავკასიის კარგა ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ, რასაკვირველია, „კოლაქსაჲ“-ს კავკასიაში მცხოვრებ კოლაელთა ტომის მამამთავრად მიჩნევის შესაძლებლობას ვერ შეარყევს, რათგან თქმულება მოგვითხრობს ამბავს, რომელიც 1500 წელს ქ. წ. უნდა მომხდარიყო, ე. ი. ათასი წლით უწინარეს ვითარებას ჰგულისხმობს, როდესაც სკვთების ბინადრობის არეც სხვა იქმნებოდა. ამასთანავე ჰეზიოდეთგან მოყოლებული ძველი ბერძნული გარდმოცემა სკვთებად და სკვთების მიწა-წყლად მარტო ჩრდილოეთით, დონის აუზში, მდებარე ქვეყანასა და მობინადრე მოსახლეობას-კი არ ჰგულისხმობდა, არამედ კავკასიასა და ამიერ-კავკასიასაც, თვით ამიერ-კავკასიის სამხრეთით მცხოვრებ ხალიბებსაც-კი (იხ. М. Ростовцев, Скифия и Боспор, 1925 წ., გვ. 20—21). თუ ამავე დროს გავიხსენებთ, რომ თქმულებაში არგონავტების შესახებაც ბერძნული გადმოცემა კოლხეთში არსებული, ზღაპრული თვისებების მქონებული, ფოლადის მკრელი სახენელის ამბავს მოგვითხრობს, მაშინ უფრო განმტკიცდება რწმენა, რომ კოლაქსაჲს მიერ მოპოვებული ცითგან ჩამონავარდნი სახენელის შესახები თქმულებაც კოლხების ოდნავ სამხრეთ-აღმოსავლეთით მობინადრე ქართველთა, კოლაელთა, ტომის მამამთავარს უნდა ჰგულისხმობდეს.

ამგვარად, ძველ ბერძნულ, სკვითურ და თანამედროვე ოსურ და ქართულ ზემომოყვანილ თქმულებათა ცნობებიც მაინც იმავე აზრსა და დასკვნას ამაგრებენ და აძლიერებენ, რომელიც ქართულ სახენელთა ისტორიისა და შორეულ, თუ მახლობელ მეზობელთა სახენელებთან შედარებითი შესწავლის შემდგომ წინა თავებში იყო გამოთქმული.

თავი მეშვიდე. ხენა-თესვის მესხეთური უძველეს ხანაში და შემდეგში.

მიწისმოქმედება და ხენა-თესვა საქართველოშიც კერძოდ მამაკაცთა საქმესა და მოვალეობას შეადგენდა. ასე იყო ისტორიულად კარგად ცნობილ ხანაში და, უეჭველია, ამაზე უწინარესაც. მაგრამ ასე არ ყოფილა თავდაპირველად.

საველე მეურნეობისა და ხენა-თესვის ქართულ ტერმინთა შორის ამ მნიშვნელოვანი საკითხის გასაშუქებლად გამოსადეგი ერთი ფრიად საგულისხმო და საყურადღებო გამონათქვამი არსებობს: იმ პირს, რომელიც სახენელს უდგას და მის მოქმედებას ჰმართავს, „გუთნის დედა“ ეწოდება. ეს თავისებური ტერმინი „გუთნის დედა“ ქსნის ერისთვის დავითის ასულის ელენეს 1713 წ. ზითვის წიგნში გვხვდება (იხ. აქვე, გვ. 108), მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს გამონათქვამი ამაზე უწინარესი დროის ძეგლებშიც უნდა იყოს, რათგან თავისი აგებულებას შინაარსით იგი ძველის-ძველი ტერმინის შთაბეჭდილებას ახდენს. მხოლოდ ცხადია, რომ მე-XIII ს-ზე უწინარეს ამ გამონათქვამში გუთნის მაგიერ ერქუანი იქმნებოდა დასახელებული და ტერმინადაც „ერქუნის-დედა“ უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ, კაცი რომ ჩაუკვირდეს, ბუნებრივად იბადება საკითხი: რატომ არის, რომ სახენელის ხელმძღვანელს, ანდა მხენელს ასეთი არა-ჩვეულებრივი, შეიძლება

ითქვას, უცნაური სახელი ეწოდებოდა და ეწოდება ეხლაც? რატომ „გუთნის დედა“ და არა „გუთნის მამა“, როდესაც მხენელი სწორედ მამაკაცია?

ეს ტერმინი ამ თავისი თვისებით მით უფროა საყურადღებო, რომ სხვა ამისთანა შემთხვევა, სადაც მამაკაცის აღმნიშვნელ სახელწოდებაში შემადგენელ ნაწილად „დედა“ შედიოდეს, ქართულში არ მოგვეპოვება. ამას გარდა, ზოგიერთ შემთხვევაში, რთულ, ორნაწილად ტერმინებში „დედა“ წარმომშობელს ჰნიშნავს, როგორც მაგ. „მაწვნის-დედა“-ში. მაგრამ „გუთნის-დედა“-ში ამ სიტყვას, რა თქმა უნდა, ასეთი მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონოდა, რათგან გუთნის-დედა გუთნის გამკეთებელი, მეგუთნე არ არის.

აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ „გუთნის-დედის“ მსგავსი გამონათქვამი არც სხვა ენებში არსებობს. მაშასადამე, აქ ვერც უცხო ენის გავლენის შედეგს, ვერც ნასესხობას ვიგულისხმებთ. ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ ტერმინი „გუთნის-დედა“, რომელიც თავისი პირველი ნაწილის, „გუთნის“, გამო მე-XII—XIII ს-ზე უწინარესი არ შეიძლება იყოს, წინანდელი, უძველესი ტერმინის განახლებულ სახეობას უნდა წარმოადგენდეს. აქ შეიძლება მხოლოდ სიტყვის პირველი ნაწილი იყოს განახლებული, რათგან მე-XIII ს-ზე უწინარეს გუთნის მაგიერ „ერქუანი“ იხმარებოდა. ამიტომ თავდაპირველად, ან ერქუანის-დედა უნდა ყოფილიყო, ან ეგების სახენელის ამ ტერმინის პირველ შემადგენელ ნაწილად, ერქუანზე უწინარესი ერთ-ერთი სახეობის აღმნიშვნელი სახელი ყოფილიყო.

რაკი ტერმინი „გუთნის-დედა“ და მისი წინამორბედი შეუძლებელია ნასესხი გამონათქვამი იყოს და ამავე დროს იგი ისტორიულად ცნობილი ხანის საქმის ვითარებასა და ხვნა-თესვის სინამდვილეს ასე არ უდგება, ბუნებრივად იბადება საკითხი, ეს ტერმინი ისტორიის წინადროის მდგომარეობისა და ცხოვრების პირობების გამომხატველი ტერმინი ხომ არ არის, საუკუნეთა განმავლობაში ოდნავ შეცვლით შენარჩუნებული? მაგრამ მარტო ერთი სიტყვის მიხედვით ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტა, როგორიც ისტორიის წინა ხანის საქართველოში ხვნა-თესვის მესვეურობის საკითხია, ძნელიც არის და საზიფათოც. შეეძვლება, უნდა კიდევ სხვა რაიმე საბუთიც გვქონდეს, რომ „გუთნის-დედის“ შინაარსის ანალიზზე უშიშრად დამყარება შეგვეძლოს და შეუპყდარი ლოგიკური დასკვნის რწმენა გვქონდეს. უნდა რაიმე სხვა ფაქტიც გვქონდეს იმ გარემოების გამომჟღავნებელი, რომ ხვნა-თესვის მესვეურად უუძველესი ხანის საქართველოში მამაკაცის მაგიერ დედაკაცი მივიჩნიოთ.

საბედნიეროდ, ამ საყურადღებო საკითხის გამოსარკვევად და გადასაწყვეტად ერთ ტერმინს გარდა სხვა, უფრო თვალსაჩინო და დამაჯერებელი ფაქტიც მოგვეპოვება იმ სფეროში, რომელიც ძველის-ძველ ვითარებას ყველაზე უკეთესად იცავს ხოლმე.

დედაკაცი რომ უუძველეს ხანაში ქართველ ტომთა შორის ხვნა-თესვის მთავარი მოქმედი ძალა და ამ საქმის გამძლოლი უნდა ყოფილიყო, ეს ქართული წარმართული რწმენისა და ზნე-ჩვეულებათაგანაც მკაფიოდ მოჩანს. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ, როდესაც მიწადმოქმედებას თავს განსაცდელი დაატყდება გვალვისა, თუ მოჰარებული ავდრიანობის გამო, ამ უბედურების თავიდან ასაცილებლად განკუთვნილ სა-

რწმუნოებრივ წესებსა და ლოცვა-ვედრებაში თითქმის განსაკუთრებით ქალები იღებენ მონაწილეობას. ტაროსის ღვთაების ვედრება, ლაზარეობა, ხომ ქალების, გოგოების, მოვალეობას წარმოადგენდა (იხ. ჩემი „ქართველი ერის ისტორია“ I³, 71—72).

მაგრამ ამაზე გაცილებით უფრო საგულისხმო ზ მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რომ გვალვის მოსასპობად და ტაროსის ღვთაებისაგან წვიმის გამოსათხოვად წყლის პირას, ან რიყის, ანდა თვით წყლის კალაპოტის აჩაჩით მოხვნა იციან ხოლმე. ამ წარმართული რწმენისა და სარწმუნოებრივი ზნე-ჩვეულებისაგან ამ ჯამად ჩვენთვის ყველაზე უფრო საყურადღებო ის არის, რომ სახენელი რიყეზე და წყალზე მამაკაცებს-კი არა, არამედ დედაკაცებს მიაქვთ, სახენელს ისინი მიეზიდებიან, ისინი ხნავენ და გუთნის-დედაც მამაკაცის მაგიერ დედაკაცივით.

მაგ. სოფ. ყვარელში 8—12 ულლიან გუთანს გვალვის დროს დედაკაციები იღებდნენ და უღლეულის სათანადო რიცხვი დედაკაცებისა მიეზიდებოდა მდ. დურუჯისაკენ. გვალვის თავითგან ასაცილებლად გუთანში შებმული დედაკაციები გუთნისდებიტურთ წყლის კალაპოტს ორჯერ ხნავდნენ ხოლმე. საგულისხმო და საყურადღებო გარემოებაა ამასთანავე, რომ ამ სოფლის მამაკაციები დურუჯის პირას მხოლოდ შემდეგში მიდიოდნენ ხოლმე, როდესაც ხენა უკვე გათავებული იყო (იხ. М. Машурко. Из области народной фантазии и быта: СМОМПК XVIII, 126).

ასეთი სარწმუნოებრივი ჩვეულება საქართველოში ყველგან იცოდნენ და იციან ეხლაც. ამის შესახებ ცნობა თავის დროზე რ. ერისთავსაც ჰქონდა შეტანილი თავის წერილში „О Тушино-пшаво-хевсурском округе“ (იხ. Зап. Кавк. Геогр. Общ. III, 142) და თანამედროვე საქართველოშიც წყლის კალაპოტის ქალებისაგან გუთნით მოხვნის წესის არსებობა გ. ჩიტაიასაც აქვს დადასტურებული (ეთნოგრ. მოგზ., გვ. 224—225).

ამგვარად, გვალვის ასაცილებლად დაწესებულს ამ სარწმუნოებრივ ძველის-ძველ ჩვეულებაში „გუთნის დედის“ სახელწოდება¹ მართლაც სრულ სინამდვილეს გამოჰხატავს, რათგან სახენელს მართლაც დედაკაცი ჰპართავს. ეს წარმართული ჩვეულება საუცხოვოდ გვიხსნის ქართული ტერმინის „გუთნის დედა“-ს რეალურ შინაარსს და მას, ან უფრო სწორად რომ ითქვას, მის საგულვეტელ წინამორბედს, ერქუნის დედას, თუ უფრო ადრინდელ წინაპარს, ცხოვრების სრული სინამდვილის გამომხატველად ჰხდის. მაგრამ ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ თვით ეს წარმართული სარწმუნოებრივი ჩვეუ-

¹) აღსანიშნავია, რომ განჯის ყ. გუბერნიის ზანგეზურის მაზრის ს. ტათევშიც გვალვის დროს ასეთივე ჩვეულება ჰქონიათ და იქაც თურმე ქალები ხნავდნენ, იქაც გუთნის დედა ქალი იყო, მაგრამ მამაკაცურად ჩაცმული (იხ. Н. Григорьев, СМОМПК XIII, 115). ცხადია, რომ ტათევში ეს ძველის-ძველი ჩვეულება უკვე დამახინჯებული ყოფილა. რაკი იქ სხვაგან ასეთი ჩვეულების არსებობა არსად აღნიშნული არ არის, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგი საქართველოთგან უნდა იყოს შეზიზნული.

ლება იმ უხსოვარი დროის ნაშთია, როდესაც მიწას ჯერ კიდევ დედაკაცები ხნავდენ და სახენელითაც ისინივე მუშაობდენ.

მიწისმოქმედება დედაკაცის ხელობად ძველ დროს მარტო ქართველთა შორის არ ითვლებოდა, არამედ ბევრგან სხვაგანაც, სხვადასხვა ქვეყნებში და სხვადასხვა მოდგმის ტომთა შორის იყო წესად მიღებული. ამის შესახებ წერილობითი ცნობებიც ბლომად მოიპოვება. სტრაბონს აქვს აღნიშნული, რომ ესპანიის იბერნიც მიწისმოქმედებას დედაკაცის მოვალეობად სთვლიდენ: ხვნათესვას ქალები მისდევდნო. პოსედონიოსის ცნობით, ლიგურიელი ქალებიც მიწისმოქმედებაში მონაწილეობას იღებდენ. ტაციტუსს კიდევ აღნიშნული აქვს, რომ მის-დროინდელი გერმანელი მამაკაცები თითონ მესაქონლეობას და ნადირობა-სიქველეს მისდევდენ, მიწისმოქმედება-კი ქალებისა და მოხუცებულებისა, ან უძლურთათვის ჰქონდათ მიტოვებულ-მინებებული. ჰერაკლიდეს-საც მოთხრობილი აქვს, რომ ეპირის სამხრეთ-აღმოსავლეთის თემში მობინადრე ათამანებს შორისაც მიწას დედაკაცები ამუშავებდენ, მამაკაცებს-კი თავიანთ მოვალეობად მესაქონლეობა ჰქონდათ მიჩნეული.

ასეთი მაგალითების დასახელება კიდევაც შეიძლებოდა (იხ. Herman Hirt-ის *Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur*, I. Band, Strassburg 1905 წ., გვ. 253 და Orth, *Landwirtschaft: Paulys R-E*, 23. Halbband, გვ. 624). მაგრამ ზემომოყვანილიც სრულებით საკმარისია, რომ აღამიანი დარწმუნდეს, თუ დედაკაცისაგან მიწის დამუშავება კაცობრიობის კულტურის უუძველესი საფეხურისათვის რამდენად ფართოდ გავრცელებული და, შესაძლებელია ითქვას კიდევაც, საყოველთაო წესი იყო. ზემოდასახელებულ ქართულ საბუთებს მხოლოდ იმ მხრივ აქვთ განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რომ ქართულ ტერმინოლოგიას, საუკუნეთა განმავლობაში მომხდარი ყოფა-ცხოვრების ძირითადი ცვლილებისდა მიუხედავად, მხვენელისათვის დღევანდლამდის შერჩენილი სახელწოდებით დედაკაცისაგან მიწისმოქმედების ოდინდელი მესვეურობის უტყუარი მოწმე დაუცავს, ხოლო ქართულ წარმართულ ზნე-ჩვეულებასაც დაუწესებია, რომ მიწისმოქმედების განსაცდელის ჟამს ტაროსის ღვთაების შესავედრებლად ამ ხელობის მესვეობა მამაკაცისათვის დედაკაცს უნდა ჩამოერთვა და გუთნის-დედად წინანდებურათ ისევ ქალი უნდა დამდგარიყო.

თუ სტრაბონისა და ტაციტუსის მიერ დასახელებული, ზემოაღნიშნული მაგალითების მიხედვით სხვა ერებს მიწისმოქმედების ქალთაგან მესვეურობის ხანა ჯ. შემდგომს დროსაც შეუნარჩუნებიათ, იმავე სტრაბონის მდუმარება ასეთი წესწყობილების მის-დროინდელ კოლხეთ-იბერიაში არსებობის შესახებ, გვაფიქრებინებს, რომ ქართველ ერს ეს ხანა ისტორიის წინახანაში უნდა ქონდეს განვლილი. ამგვარად, ქალებისაგან გვალვის დროს სახენელით მოხვნის ჩვეულება და „გუთნის დედა“-ს გამონათქვამი ქართულ ხალხურ წარმართულ გადმოცემასა და ენას უხსოვარი დროითგან ოდნავ განახლებული დაუცავს.

თავი მეჩვი. ეპიკურ-გუთანეზი ბასაფევი ზოგის ოდენობა.

ს. ორბელიანის განმარტებითგან ჩანს, რომ ერქუანი და გუთანი „კარ-მრავალ-ბმული“ სახნავი იარაღი იყო და, თუმცა შესაბამელი საქონლის რაოდენობა ქართველ ლექსიკოგრაფს განსაზღვრული არა აქვს, მაგრამ მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ მისი შებმულობა ჯილდაში შესაბამელ რაოდენობას სჭარბობდა. ჯილდაში ოთხს, ან ხუთ უღელს აბამდენ (ლექსიკ. „ერქუანი“). მაშასადამე, ერქუან-გუთანში სულ ცოტა უნდა ექვსი უღელი ბმულიყო, მაგრამ, მოსახნავი მიწის თვისებისა და მიხედვით, ხშირად ამაზე მეტსაც აბამდენ ხოლმე. მართლაც, კლავპროთის მოწმობით, დუშეთის მიდამოებში გუთანში თურმე ექვსს, ან შვიდ უღელს აბამდენ (Voyage II, 27, და 28).

მაგრამ ჯერ კიდევ ებრაელებსვე უღელ-მრავალი სახვნელი სცოდნიათ. ესაიას მაგ. ნათქვამი აქვს: „სადა იქმოდის ათი უღელი კართა, ქმნას ლავინი ერთი“-ო (5₁₀). საქართველოშიც ასეთი უღელმრავალი გუთანი ყოფილა და ვახტანგ მე-VI-ეს „დასტურლამალ“-ში (გვ. 35) აღნიშნული აქვს, რომ „ერთი გუთანი არის კარის უღელი ი (10)“-იო. ათ-უღლიანი გუთანი შესაბამელი საქონლის maximum-ს წარმოადგენდა და მას, ვითარცა უმაღლეს ნორმას, „გუთნეული“ ეწოდება. ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალი“-თგან ჩანს, რომ ათ-უღლიან გუთნეულს „ღალის გუთანი“ (გვ. 35), ან გუთნეული რქმევია.

ერქუანს, ან გუთანს, 6—7, ან 10 უღელი ხარის შებმულობას გარდა, ხვნის დროს ხუთი კაცი უნდა თანჰყოლოდა (კლავპროთი, Voyage II, 27—28), რომელთაგან ერთი ხარებს მიერეკებოდა, მეორე სახვნელს მისდევდა და საჭირო გეზს აძლევდა, თანაც დრო-გამოშვებით, როდესაც ხნული საკმაოდ ღრმა არ გამოდიოდა, სახნისის დასაღრმავებლად, დასაკვალებლად ჩუთ-კბილას ფეხს აქერდა.

თავი მეცხრე. მცენარეთამცოდნეობა საქართველოში.

ხნული დასათესად მომზადდებოდა თუ არა, მიწისმოქმედი თესვას შეუდგებოდა ხოლმე. სოფლის მეურნეს რომ დასახული მიზნისათვის სასურველად მიეღწია და მისი ნამუშავარი ჟხვად ყოფილიყო დაჯილდოვებული, მას უნდა ბევრი რამე სცოდნოდა და ყოველგვარი გარემოებისათვის გაეწია ანგარიში.

საუკუნეთა განმავლობაში წარმოებულმა მუშაობამ და თაობითი თაობამდე შეძენილმა გამოცდილებამ მიწისმოქმედს საშუალება მისცა ბუნებისმეტყველების ზოგიერთი, მისთვის აუცილებლად საჭირო, მოვლენის თვისება ისე შეესწავლა, რომ მისი სამეურნეო მიზნისათვის გამოყენება შესძლებოდა. ამ ქამად ჩვენთვის მცენარეთამცოდნეობაა საინტერესო.

სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის შემსწავლელსაც უნდა მაშინ მოპოვებული და მიწისმოქმედთა შორის გავრცელებული ზოგადი ცოდნის დონე და ავლა-დიდება გათვალისწინებული ჰქონდეს. მცენარეთამცოდნეობის მაშინდელი დონე-კი ერთის მხრით იმდროინდელ ტერმინოლოგიაში არის აღბეჭდილი,

მეორეს მხრით ძეგლებში გაკვრით მოხსენებული დებულებისა, თუ შედარების დროს ნახმარი გამონათქვამების მიხედვით შეიძლება იქმნეს აღდგენილი. ზოგადი თეორია შემთხვევით აქა-იქ საისტორიო ძეგლებშიც გვხვდება, ხოლო სრულად გეოგრაფიულ ნაშრომებში უნდა ვეძიოთ.

§ 1. სასოფლო-სამეურნეო მცენარეების გვარობათა შესახები ტერმინოლოგია.

ყველაფერს, რასაც დედამიწა თავის წიაღითგან გამოიღებდა და გამოჰყოფდა, „მცენარე“ ეწოდებოდა, თვით მოქმედებას-კი „აღმოცენება“. თავდაპირველად ტერმინ მცენარეს ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა და მარტო იმას-კი არ ჰნიშნავდა, რასაც ეხლა მცენარეს ვეძახით, არამედ თვით სითხის გამოღებისა და გამოყოფისთვისაც, წყარო და მდინარისთვისაც, იხმარებოდა.

უკვე ებრაელთა მწერლობა მცენარეულობას ჯგუფებად ჰყოფდა. მაგ. შესაქმეთა 1₁₁₋₁₂-ში ნათქვამია: „თქუა ღ'ნ, «აღმოაღენენ ქუეყანამან მწვანელი თივისაჲ, მთესველი თესლისაჲ... და ხე ნაყოფიერი, მყოფელი ნაყოფისაჲ...» და გამოიღო ქვეყანამან მწვანელი თივისაჲ, მთესველი თესლისაჲ... და ხე ნაყოფიერი, მყოფელი ნაყოფისაჲ“. ამგვარად, თესლის გამოშვები „მწვანელი თივისაჲ“ ცალკეა დასახელებული, „ხე ნაყოფიერი“, თესლის მაგიერ ნაყოფის გამოშვები, კიდევ ცალკეა: თივა და ხე დაპირისპირებულია.

ამავე შესაქმეთა 2₅-ში-კი „ყოველი მწუანილი ველისაჲ“ და „ყოველი თივაჲ ველისაჲ“ ცალ-ცალკეა დასახელებული. უკვე აქეთგან ისე გამოდის, რომ „მწუანილი“ და „თივაჲ“ სხვადასხვა ცნების გამომხატველად ყოფილა ნაგულისხმევი.

ზემომოყვანილ ტერმინებს გარდა, დაბადების თარგმანში ნახმარია „ნერგი“-ც: „მიაგდო ყრმა ქუეშე ნერგისა ერთისა“-ო (შესაქმეთა, 21₁₅).

დასასრულ, იობის 30₄ და 7-ში ნათქვამია: „გარემოვლიდეს მდელიონი მალნართა შინა, რ'ლთა საკმელ იყო მდელიონი, ხოლო უპატიონი... ძირთა ხეთასა ჰამდეს... ქარკუეტთა ქუეშე ველურთა იზრდებოდეს“-ო. ამგვარად წინანდელთან შედარებით ემატება „მდელიოჲ“ და „ქარკუეტი“.

გამოსარკვევია ყველა ამ ტერმინის (თივაჲ, მწუანილი, მდელიოჲ, მხალი მწუანილოვანი, ხეჲ) მნიშვნელობა. უპირველესად ეს ნათარგმნი ძეგლების დედნებთან შედარებით უნდა ვცადოთ, მაგრამ ზოგი მათგანის თვით აგებულება-შინაარსიც მათი თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნების საშუალებას გვაძლევს.

უფრო ზოგადი მნიშვნელობა აქვს ტერმინს „თივაჲ“-ს. შესაქმეთა 1₁₁₋₁₁ და 2₅-ში ეს სიტყვა ბერძნული ὁ χέρσις-ის, ლათინ. herba-ს და სომხური *խոտ*-ის თარგმანს წარმოადგენს.

ეს სიტყვა მათეს 14₁₄-შიც არის ნახმარი, სადაც ნათქვამია: „უბრძანა ერსა მას დასხდომაჲ თივასა ზედა“. საბას თავის ლექსიკონში ეს აღვილი დამოწმებული და განმარტებული აქვს: „თივა მოთიბული ხმელი ბალახი“ არისო. მაგრამ ამას არც ბერძნული, არც ლათინური და არც სომხური პარა-

ლეღური ადგილი არ ადასტურებენ. აქაც ბერძნულად, და სომხურად იგივე ტერმინებია, რომელიც ზემომოყვანილ მაგალითებშია. ასეთი შესატყვისობაც რომ არ გვექონოდა, საკმარისია ადამიანს ესაიას 32₁₃-ის მსგავსი ცნობა წაეკითხა, სადაც ნათქვამია: „ქუეყანასა ზედა ერისა ჩემისა ეკალნი და თივა აღმოსცენდეს“-ო, რომ ცხადი გამხდარიყო, რომ ძველ ქართულში „თივაჲ“ გათიბულ, გამხმარ ბალახს-კი არ ჰქონდა, არამედ ახლად ამოსულსა და საზოგადოდ ნედლ, ნოუთიბაე ბალახს. ამასვე ადასტურებს ამ შემთხვევაშიც ბერძნულ-ლათინურ-სომხური შესატყვისობა ბ ვერესი, *vepres*, *խოთ*.

ს. ორბელიანის ზემომოყვანილი განმარტება მხოლოდ იმ მხრივ არის საგულისხმო, რომ აქ თივას უკვე ისეთი მნიშვნელობა აქვს მიკუთვნებული, როგორიც თანამედროვე ქართულშია. ცხადია, რომ თივას გათიბული, გამხმარი ბალახის მნიშვნელობა მე-XVII ს-ზე უწინარეს უნდა ჰქონდეს მინიჭებული. გამოსარკვევია, სახელდობრ, რა დროითგან შეიცვალა ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა.

„თივა“ მარტო ძველ სამწერლობო ქართულში არ ჰქონდა ნედლ ბალახს: ოდნავ ფონეტიკურად შეცვლილი, „თიფი“-ს სახით, ეს ტერმინი მეგრულსა და ქანურშიც მოიპოვება. მაგრამ, თუ მეგრულად იგი იმასვე ჰქონდა, რასაც ახალ ქართულში თივად ვგულისხმობთ, ე.ი. მოთიბულ, გამხმარ ბალახს, ქანურს ამ ტერმინის ძველი მნიშვნელობა დაუცავს და ისევე, როგორც ძველ სამწერლობო ქართულში იყო, იქაც, ქანურშიც, „თიფი“ ბალახს, სწორედ ნედლ ბალახსა ჰქონდა. თივის თანამედროვე მნიშვნელობით გამოსახატავად ქანურში ტერმინად „ხომულა თიფი“ ან „ხომბულა თიფი“ (ქ. გ., 147), ე.ი. ხმელი ბალახი იხმარება. ბალახს ვთიბავ ქანურად იქმნება, „თიფი ბჰკირუფ“ ე.ი. თივას (ბალახს) ვჭრი. ცხადია, რომ „თიფი“-ს ასეთი, ნედლი ბალახის, მნიშვნელობა ქანურს იმ უძველესი დროითგან უნდა ჰქონდეს დაცული, როდესაც ქანური ჯერ კიდევ საზოგადო ქართულს ჩამოშორებული არ იყო.

ზემოჩამოთვლილ ტერმინთაგან ყველაზე ადვილ გამოსარკვევად ადამიანს „მწუხანილი“ ეჩვენება, რათგან ამ ტერმინის შინაარსი ცხად-ჰყოფს, რომ აქ მცენარის ფერსა ჰქონდა უმთავრესად ყურადღება მიქცეული. ამიტომ საფიქრებელი იყო, რომ „მწუხანილი“ უნდა ყოველგვარი მწვანე მცენარის აღმნიშვნელი ყოფილიყო. მაგრამ უკვე ს. ორბელიანს აქვს განმარტებული, რომ „მწუხანილი ყოველივე ბალახი“-ს სახელს წარმოადგენდა (ლექსიკ.). მაშასადამე, არამცთუ მერქნიანი მცენარეები, ხეები, ბუჩქები და ყვავილებიც-კი მწვანითა ჯგუფად არ იგულისხმებოდნენ. თანამედროვე ქართულში, როგორც ცნობილია, მწვანითა ყოველივე ბალახიც კი არ იგულისხმება, არამედ მხოლოდ ადამიანის საკმელი ბალახი. რა მნიშვნელობა ჰქონდა ამ ტერმინს ძველად? ნათარგმნი ძეგლების მიხედვით „მწუხანილი თივისაჲ“ უდრის ბერძნულს η βίανη χέρσι, ლათინურს *herba virens*-ს და სომხურს *բանջար խոտի* (შესაქ. 1₁₁₋₁₃). მაგრამ „მწუხანილი ველისაჲ“ უკვე ბერძნული χλάριον ἀγρῶν-ს, ლათინ. *virgultum agri*-ს, სომხური *բանջար վայրի*-ის შესატყვისობას წარმოადგენს.

ბერძნული პირველ შემთხვევაში საძოვარ ბალახს, მეორე შემთხვევაში მწვანილსა ჰნიშნავს, ლათინური-კი პირველ შემთხვევაში—ნედლ, მწვანე ბალახს, მეორეში-კი *virgultum*-ი უკვე ბუჩქს ჰნიშნავს. ქართველ მთარგმნელს ბერძნული თარგმანის მიხედვით გაუგია და მწვანილი მის თარგმანში, რასაკვირველია, ბუჩქად არ იგულისხმება.

არსენ იყალთოელს „მწუხანილი“ („ესეოდენ ფრიადსა აჩვენებენ... მოთმინებასა, ვიდრელა მწუხანილისა რაჟსამე ჭამასა კმაიყოფენ“-ო: ხრონო-ლრაფი, 168₁₁₋₁₉) ბერძნული ἡ πικη-ს შესატყვისად აქვს ნახმარი (πικροφύειν: I, 331), რომელიც მცენარეს, ბალახს, საძოვარსა ჰნიშნავს.

გ. მერჩულის სიტყვით, ოპიზის პირველი მეუღაბნოენი „იზრდებოდეს მძოვართა სახედ მწუხანილითა და ხილითა, ხოლო რომელიმე მცირედითა პურითა“-ო (ცა^ა გგ^ლ ხ^ნძთლისა, გვ. ვ-ზ). ამ ადგილითგან მხოლოდ იმის დასკვნა შეიძლება, რომ მწუხანილი ისევე იკმეოდა, როგორადაც მძოვნელი საქონელი სჭამს, ე. ი. საკვებად მცენარის ნიადაგზედ ათი ნაწილი ნედლი, მოუხარშავი უხმარიათ.

მწუხანის გარდა, იხმარებოდა „მწუხანილოვანი“-ც (იგავნი სოლომ., 27₂₅) ბერძნული χλᾶρι-ისა, ლათინ. *pratium*-ისა და სომხური բանջար-ის შესატყვისად.

„მდელოჲ“ ესაიას 19⁶-ში გვხვდება τὸ χλᾶρι-ის, მწვანილის მნიშვნელობით. სომხურად *լուսմարդ*-ია, ე. ი. წყალმცენარეებით მოფენილ ადგილად არის მიჩნეული. ეს ტერმინი არსენი იყალთოელს გ. მონაზონის ქართულ თარგმანში მოეპოვება. ერთგან სწერია: „კოსტანტი, რომელსა იგი ეწოდებოდა მწვანე მდელოჲს ფერობისათვის ფერისა პირისა მისისა“-ო (გვ. 253₁₋₉). მეორეგან: „ქუეყანაჲ აღმოაცენებს მდელოსა თივისასა“-ო (გვ. 58₁₋₄). პირველ შემთხვევაში „მდელოჲს ფერობისათვის“ უდრის ბერძნულს βίᾱ τῆς ἀχρίτης-ს II), 484, ე. ი. მეტისმეტი ფერმკრთალობისათვის. მეორე შემთხვევაში „აღმოაცენებს... მდელოსა თივისასა“ უდრის დედნის βλατάνει... βιτάνη χρίσι (I, 128). მაშასადამე „მდელოჲ“ ἡ βιτάνη-ს შესატყვისობად არის ნახმარი.

ეს ტერმინი ქართ. ძეგლებშიც გვხვდება. მარტვრის ცნობით ასურელი მამანი საზრდოს ადვილად შოულობდენ, რათგან „იყო მათდა საზრდელად მდელოთაგან ქუეყანისათაჲ“-ო (მარტვრი, ცა^ა შიოსი, საქ. სამ., 227). დავით გარეჯელის ცხორებაშიც ნათქვამია, რომ დავითი და ლუკიანე „საზრდელი მოირეწდიან... მდელოთა ძირთანი და მწუხანილთანი მუნ აღმოცენებულთანი“-ო (საქ. სამ. 271). ეამთა აღმწერელსაც მოთხრობილი აქვს: „მოიწია თვე მაისი და აღმოსცენდა მდელო“-ო (* 830, გვ. 675).

სამწერლობო ქართულის „მდელო“-ს შესატყვისად მეგრულში „ნდოლო“-ა, რომელიც მწვანეულობას, ბალახს და მცენარეს ჰნიშნავს. გვირილას მეგრულ სახელ „ლდეჯიშ მდელოში“-ც დაცულია ეს ტერმინი, რომელიც ლორის მდელოსა ჰნიშნავს (იხ. იოს ყიფშიძის მ. გ., 228). ს. ორბელიანის განმარტებით „მდელო არს ყოველივე მწვანილი ველისა“ და თავის სიტყვე-

ბის საბუთად მალაქიას 3, აქვს აღნიშნული (ლექსიკ.). ბერძნული შესატყვისობაც ამას აღასტურებს, რათგან იქ ἡ πῶς არის ნახმარი, რომელიც ბალახსა და საძოვარს ჰნიშნავს.

მაგრამ ეს ქართული ძეგლებით არ მართლდება. დავით გარეჯელის ცხობრების ავტორს „მდ ელოჲ“ და „მწუჟანილი“ ცალცალკე აქვს დასახელებული: დავითი და მისი მოწაფე ლუკიანე გარეჯის უდაბნოში „საზრდელი მოიწოდებდნენ რომელთაჲმე მდ ელოთა ძირთანი და მწუჟანილთანი მუნ აღმოცენებულთაგანი“-ო (საქ. სამოთხე, 271). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ „მდ ელოჲ“ და „მწუჟანილი“ ერთი-და-იგივე არ ყოფილა. ზემომოყვანილი წინადადების მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ აღამიანი მდ ელოთა მხოლოდ ძირსა სჭამდა, რომელიც, რა თქმა უნდა, მწვანე არ იყო და ამის გამო მას მწვანილის სახელი არ შეჰყვნიდა. მწუჟანილად-კი აქაც ისეთი მცენარე იგულისხმება, რომლის ძირს-კი არა, არამედ ნიადაგს ზევით ამართულ ფოთოლ-ღეროებს სჭამდენ.

საკვებ ბალახთა აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაში ზოგად ტერმინად მიღებული იყო „მხალი“-ც.

„მხალი“ მათეს 13₃₁₋₃₂-შია ნახმარი. იქ სწერია: მარცვალი მდოგვისაჲ მიიღო კაცმან და დასთესა თვსსა მტილსა“ და თუმცა იგი „უმცირეს არს ყოველთა თესლთა“, მაგრამ „რას ეამს აღორძნდის, უფროჲს ყოველთა მხალთა არნ იგი“-ო. ამ ადგილას „მხალი“-ს შესატყვისად ბერძნულად τὰ λῆγαν, ლათინურად olus-ია და სომხურად აქაც բանջար-ია ნახმარი.

გ. მონაზონის ხრონოლოგიის არს. იყალთოელის თარგმანშიც გვხვდება გამონათქვამი „მხალი მწუჟანილისაჲ“ (73₃), რომელიც ქართველ მთარგმნელს ბერძნული დედნის λῆγαν γλῆγ-ის გადმოსაცემად გამოუყენებია. ამგვარად „მხალი“ τὰ λῆγαν-ს შესატყვისად არის მიჩნეული. ბერძნულად-კი „ლახანა“ ბოსტნეულობას, მწვანილეულობას ჰნიშნავდა.

შავშეთ-კლარჯეთის უდაბნოთა აღწერილობაში გრიგოლ ხანძთელს აღნიშნული ჰქონია, რომ იქ სახნავ-სათიბი, ვენახები და მტილები ცოტა ჰქონდათ, მაგრამ სამაგიეროდ საკვები „მხალთა ველისათაჲ არს სიმრავლეჲ ურიცხვ“-ო (ც¹ გგ¹ლ ხნ¹ძთლსა, გვ. კდ).

ს. ორბელიანს მათეს 13₃₂ დამოწმებით განმარტებული აქვს, რომ „მხალი... არს რაჲც მწუჟანილი, კაცთაგან საკმელად დაითესების“-ო (ლექსიკ.). გამოდის, რომ მხალი მხოლოდ კულტურული საკმელი მცენარის სახელი იყო. ნამდვილად-კი მხალს ამაზე გაცილებით უფრო ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა და, დათესილ მხალს გარდა, მრავალი დაუთესელი, ველური მხალიც არსებობდა და საკმელად იხმარებოდა.

ვახუშტის ამ ტერმინის მნიშვნელობა სხვანაირად აქვს განმარტებული. მისი სიტყვით, „ტყეთა და ველთა არიან მრავალნი სურნელნი, საზამთროდ სახმარნი, ბალახნი, მხალად წოდებულნი“-ო (გგრ¹ფა, 56-58). აქეთგან ჩანს, რომ მხალი ტყის და ველის, ე. ი., როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა, აღამიანის საკმელად განკუთვნილი ველური ბალახი ყოფილა. მაგრამ, ვახუშტის განმარტებით, მხალი თითქოს „საზამთროდ სახმარი“ საკვები უნდა

ყოფილიყო. მაშასადამე, მხალისაგან დამზადებული საკმელი გამხმარი მცენარეულობისაგან უკეთებიან. საკმლის გასაქეთებლად, მხალი, რა თქმა უნდა, ხშირად ზამთრისათვისაც გახმობილი და დაუნჯებული ჰქონდათ, მაგრამ ნედლსა და ახალ-მოსულსაც ხმარობდნენ. მწვანე ილსა და მხალს შორის ის მსგავსება იყო, რომ ორთავის უმთავრესად ზედა ნაწილი, ფოთლები, იყო საკმელად განკუთვნილი, მაგრამ ის განსხვავება არსებობდა, რომ მწვანე ილი უმადაც, მოუხარშავიც, იკმეოდა, მხალს-კი მოხარშულსა და საგანგებოდ საკმელად მომზადებულს აკეთებდნენ ხოლმე.

§ 2. მცენარეთა უძველესი კლასიფიკაცია.

„ნერგი“ ბერძნული ἡ ἔλατη-ს, ლათინური arbor-ისა და სომხური *նոխի* *խառի*-ს შესატყვისად არის ნახმარი (შესაქ., 21₁₅). არც ერთი ამათგანი ქართული ტერმინის ნამდვილ შესატყვისობას არ წარმოადგენს და ამიტომ ნერგის ძირითადი მნიშვნელობის ამ საშუალებით გამორკვევა შეუძლებელია.

არც დაბადებისა და არც სხვა ნათარგმნი ძეგლების მიხედვით მცენარეულობის ძველი ქართული კლასიფიკაციის გამორკვევა, ან გინდ მარტო ზოგადად გათვალისწინება, არ შეიძლება. ტერმინებითა და ორიგინალური ქართული ძეგლებით ამ საკითხის შესწავლა, რასაკვირველია, შედარებით უფრო ადვილია. მაგ. ტერმინები „ნერგი“ და „მცენარე“ საშუალებას გვაძლევენ უძველესი ქართული ბოტანიკური კლასიფიკაციის ერთი საფუძველთაგანი გამოვარკვევით. ხოლო, ამავე პრობლემის შესასწავლად, ნიკოლოზ გულაბერიძეს თავის თხუზულებაში ერთი საგულისხმო ადგილი მოეპოვება, სადაც ნათქვამი აქვს: „ქუეყნიერნი... იგი ფერად-ფერადნი მცენარენი ყუავილთა და ნერგთანი, შინაურთა და ველურთანი, რომელიმე საგემებლად, დამატკბობელად სასათა, ხოლო რომელიმე სასურნებელად და სურნელმყოფელად საყნოსელთა“-ო (ნიკოლოზ კ“ზი, საკითხავი სუეტისა ცხოველისაჲ, 38).

ამ დებულების მიხედვით „მცენარენი“ ორ მთავარ ჯგუფად არიან დაყოფილნი: ერთ ჯგუფს „ყუავილნი“, ანუ ყვავილოვანნი შეადგენენ, მეორეს კიდე „ნერგნი“, ანუ ნერგოვანნი. თავის მხრით ყვავილნიცა და ნერგნიც, მაშასადამე, საზოგადოდ მცენარენი, სადაურობისდა მიხედვით შესაძლებელია ყოფილიყვნენ, ან „შინაურნი“, ან „ველურნი“.

საფიქრებელია, რომ რაკი ნ. გულაბერიძეს ყველა მცენარენი, ყვავილოვანნი იქმნებოდნენ, თუ ნერგოვანნი, შინაურნი, თუ ველურნი, მათი, ან საგემებლად, ან სასურნებლად გამოყენებადობის თვალსაზრისით შეფასებულნი ჰყავს და მიჩნეულნი არიან ან „საგემებლად“, „დამატკბობელად ხასათა“, ე. ი. საკმელად, ან და „ხასურნებლად“, „ხურნელმყოფელად ხაყნოხელთა“, ამიტომ დაჰვიწყებია, რომ ამ ორ კატეგორიას გარდა ხეთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფიც არსებობდა, რომელნიც ადამიანს არც საგემებლად და არც სასურნებ-

ლად ჰქონდა გამოყენებული, არამედ სამეურნეო მიზნით, ვითარცა ასაგებს, საწვავსა და იარაღ-ჭურჭელ-ავეჯეულობისათვის აუცილებლად საჭირო მასალას ხმარობდა.

თუმცა ნ. გულაბერიძეს მცენარე ზოგად ცნების გამომხატველად მიაჩნდა და მხოლოდ ყუავილსა და ნერგს სთვლიდა განსხვავებულ კატეგორიებად, მაგრამ ქართულში თავდაპირველად, ვგონებ, მცენარე და ნერგიც უნდა დაპირისპირებული ყოფილიყო.

თუ აღამიანი ტერმინებს, „მცენარე“ და „ნერგი“, აგებულობის მხრივ ჩაუკვირდება, ამ სიტყვების ძირითად, თავდაპირველ, მნიშვნელობას და მათ შორის არსებულ განსხვავებასაც ადვილად მიაგნებს. „ნერგი“, უეჭველია, რგვა ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობაა და თავდაპირველად დარგვით მოყვანილი ყოველნაირი მცენარის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

ბოტანიკითგან ცნობილია, რომ მცენარეთა მთელი რიგი არსებობს, რომელთა გამრავლება, ან მოყვანა მხოლოდ დარგვით შეიძლება: უნდა მოჰყრილი ტოტი, თუ კვირტი მიწაში ჩაირგას და მარტო ამის შემდგომ და ამ გზით შესაძლებელია, რომ ამ მცენარემ ნიადაგში ძირი გაიდგას და „აღმორჩება“, ამოსვლა დაიწყოს. ასეთ მცენარეთა ჯგუფს მაგ. ტირიფი, წნორი, ვერხვი, ვაზი, კარტოფილი და ბევრი სხვაც ეკუთვნის (იხ. ზ. ყანჩაველის ბოტანიკა I, 1927 წ.გამ., გვ. 243—245).

ამ ტერმინის ასეთი მნიშვნელობა ს. ორბელიანსაც არ გამოჰპარვია და ლექსიკონში განმარტებული აქვს: „ნერგნი: ხე და ბალახი დარგული“-ო.

„მცენარე“ თავდაპირველად თესლოვან მცენარეთა აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც რგვით-კი არა, არამედ თესლითგან აღმოცენებით ჩნდებოდა ხოლმე.

მხოლოდ მერმე უნდა იყოს ეს სიტყვა ზოგად ტერმინად ქცეული. ამნაირადვე „დანერგვა“ შემდეგში მარტო ნერგიან მცენარეთა ზრდა-გამრავლების პროცესის გამოსახატავად-კი არ იხმარებოდა, არამედ თესლოვანთათვისაც. ასეთ შემთხვევაში „დანერგვა“ იმ პროცესს აღნიშნავდა, როდესაც თესლისაგან მიწაში ფესვები გამოჩნდებოდა, მცენარე ძირს გაიდგამდა და ამოჯეჯილებას დაიწყებდა.

ეს გარემოება იოანე საბანისძის შემდეგი სიტყვებით მტკიცდება: „მარცუალ მდოგვს ეწოდება, რაჲმეთუ დაიკნინებს თავსა თვსსა... რათა ურნატსა... დაენერგოს და ღრმად ძირნი დაიბნეს და რტოთა მათზედა... შეგვეკრიბნეს... და აღმალლდეს“-ო (წმბჲ ჰაბოხსი 13).

ამგვარად, მცენარე რომ ამოვიდეს, „მარცვალი“ უნდა ხნულის კვალში „დაენერგოს“. დანერგვა „ძირთა დაბმა“-ს, ფესვების ნიადაგში გაბმასა და გადგმას წარმოადგენდა.

§ 3. მცენარეთა ორგანოებისა და მათი მომშენებლობის ტერმინოლოგია.

მცენარე ორი მთავარი ნაწილისაგან შედგება, რომელთაგან ერთი მიწაშია, მეორე ნიადაგს ზევით არის ამართული. ქვედა, ნიადაგში ჩამდგარ, ნაწილს მაშინაც „ძირი“ ეწოდებოდა.

საბასაც ნათქვამი აქვს: „ძირი“ ეწოდების ხეთა და ბალახთა ქვედა კერძოსა“-ო (ლექსიკ.: „ფსკერ“-ს ქვეშე). „ყოველი ძირი ლელწმისა და ჭილი-სა“-ო (ესაია 19₆). „არა ნუ სთესვიდენ, არცა არ დაჰნერგონ, არცა არ განძირნეს ქუეყანად ძირი მათი. მოჰბერა მათ ზედა და განკმეს და ნიავე-ქარმან ვითარცა ქარქუეტნი აღიხვნეს იგინი“-ო (ესაიას 40₂₄ ნაწ.). „ძირი“ უდრის ბერძნულს *ῥίζα*-ს, ლათინურს *truncus*-ს და სომხურს *արմատ*-ს. სამი-ვე მართლაც ძირს ჰნიშნავს.

ძირი ფესვებისაგან შედგება. ს. ორბელიანის განმარტებით „ფესვი ძირის ჩინილი“ არის (ლექსიკ.). თვით ჩინილზე-კი ნათქვამი აქვს: „წური-ლი ფესვები“-აო (იქვე).

თუმცა ძველ ქართულში ტერმინი „ფესვნი“ გვხვდება, მაგრამ ვითარცა ტანისამოსის ქვედა ნაწილის, კალთის, ფოჩებიანი ქობა-სამკაული. მაგ. მათეს 23₅-ში ფარისეველთა და მწიგნობართა შესახებ სწერია: „განადიდნიან ფესუ-ნი სამოსლისა მათისანი“-ო. „ფესვნი სამოსლისა“ ბერძნული *τὰ ὑποπόδια*, ლა-თინური *fimbriae palliorum*-ს და სომხურს *քանցք հանդերձից*-ს უდრის.

რა თქმა უნდა, ტანისამოსის ფესვი ამ ტერმინის მეორადი მნიშვნელობაა, რომელიც მცენარის ფესვის მიმსგავსებით არის წარმოდგარი. ამიტომ, უეჭვე-ლია, ამ სიტყვას უძველეს ხანაშიც მცენარის ძირის ფოჩების მნიშვნელობა უნ-და ჰქონოდა. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ჩვეულებრივ უძველეს ძეგლებში „ძირ-ნი“ გვხვდება. იოანე საბანის ძეს მაგ. ნათქვამი აქვს: ხნულში ჩათესილმა მარცვალმა მიწაში „ღრმად ძირნი დაიბნიეს“-ო (წმბა ჰაბოსი, 13). ამ ტერმინის მრავლობითად ხმარება ცხად-ჰყოფს, რომ ავტორს აქ სწორედ ძირის მრავალრიცხოვანი ნაწილები ჰქონდა ნაგულისხმევი, ე. ი. „ძირნი“ აქ ფესვების აღსანიშნავად არის გამოყენებული. ამგვარად, საფიქრებელი ხდება, რომ ძირსა და ფესვს ძველად თითქოს ერთი-და-იგივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და შესაძლებელია ეს ორი ტერმინი სხვა-და-სხვა დიალექტური წარმონაშობი იყოს. გამოსარკვევია, თუ როდის მიენიჭა ფესვს ის მნიშვნელობა, რომელიც საბა ორბელიანს აქვს თავის ლექსიკონში აღბეჭდილი?

თუ მცენარე ნერგოვანი არ არის, მისი აღმოცენებისათვის „თესლი“-ა საჭირო. თესლი (*ὁ σπέρμα*, semen, *սերման*: შესაქმეთა 1₁₁₋₁₂ და ბევრგან სხვა-განაც) უნდა ნიადაგში ან ჩაყარდნილიყო, ანდა ადამიანისაგან „დათესული“ (ესაიასი, 18₇), „ღრნატად შთათესილი“ (ანგიასი, 2₁₇) ყოფილიყო: „ვიეთნი იყვნით, ოდეს შთათესევდით ურნატად ოცსა სატასა და იქმნა ათი სატაჲ ქრთილი“ (იქვე). „ექუს წელ სთესო ყანა შენი“ (ლევიტ., 25₃) „სთესა ისაკ ქუეყანასა ზედა“ (შესაქმ. 26₁₂, მათე 13₄). „თესვა“ უდრის ბერძნ. *σείρω*-ს, ლათინ. *sero*, *semino*-ს და სომხ. *սերմանել*-ს. ლათინური ტერმინი თესვასაცა და რგვასაც ჰნიშნავს.

იმ პირს, რომელიც მარცვალს მიწის ორნატში, ანუ კვალში ჰყრიდა, „მთესველი“ ეწოდებოდა (ესაიასი 5₁₀: *ὁ σείρας*, semens), ან „მთესვარი“ (მათე 13₃: *sator*, *սերմანահան*).

თესლი რომ ამოსულიყო, ნიადაგი შესაფერისი უნდა ჰქონოდა: „კლდოვან“-ს არაფრის აღმოცენება არ შეეძლო (მათე, 13₆), არამედ უნდა საკმაო „სიღრმე მიწისაჲ“ (იქვე), თანაც „ქუეყანაჲ კეთილი“ ყოფილიყო (იქვე, 13₈). თუ თესლს შესაფერისი ნიადაგი არ შევხვდებოდა, შესაძლებელია არ აღმოცენებულიყო, მომცდარიყო. ამას თესლის „დაცხრომაჲ“ ჰრქმევია: „დაცხრომილ არს თესლი, არღარა ამოვიდეს მერმე“-ო (ესაიას 32₁₀ *πέπαιται, ἡ σπέρμη*).

ნათესი შესაფერის პირობებსა და ჟამს „აღმოცენება“-ს (ესაია 32₁₃) იწყებდა, დანერგილი-კი, თუ იხარებდა, „აღმორჩება“-ს, ანუ „მორჩთა აღმოფოფინება“-ს.

შესაქმეთა 40₁₀-ში სწერია: „ვენაკსა შორის სამ წელ აღზრდილი და თვთმევაილებელი აღმომაფოფინებელი მორჩთაჲ, მწიფეთა ტევანთა ყურძნისათაჲ“. ქართული „აღმომაფოფინებელი მორჩთაჲ“ უდრის ბერძნულს *ἀναφύσχις αἱ βλαστῆς*-ს, ლათინ. *crescere paulatim in gemmas*-ს. ამგვარად „მორჩი“ ბერძნული *ἡ βλαστῆς*-ისა და ლათინ. *gemma*-ს შესატყვისობას წარმოადგენს და მცენარის თესლითგან ახლად გამოტანილ ღეროსა და კვირტსაც ჰნიშნავს. თესლისა და ნერგისაგან ღეროს და კვირტის გამოტანას „აღმორჩება“-ს ეძახდენ. დავით გარეჯელის ცხორების ავტორს ნათქვამი აქვს: „ჟამი იყო არისა (ე. ი. გაზაფხულისა), ოდეს... აღმოიზიდვიან მიწით“ ქვეყნის გაჩენითგანვე სწორედ „ამას ჟამსა აღმორჩებად განწესებულნი ნერგნი და მწუხანილნი“-ო (საქ. სამოთხე, 271).

ახლად-აღმოცენებულ მცენარეულობას „ჯეჯლი“ ეწოდებოდა (მსაჯულთა 6, და დანიელ 1₁₂), რასაც ეხლა ჯეჯილს ვეძახით. თვით აღმოცენებული ბალახ-ნათესის ამწვანებას-კი „აღმოჯეჯლება“ და „აჯეჯლება“ ერქვა. იოანე საბანის-ძეს ნათქვამი აქვს „შუენიერი ჯეჯლი აღმოსცენდა ქუეყანით და ნაყოფად გამოიხუნა...და... ქუეყანაჲ ნაყოფითა... აღავსო“-ო (წმზე ჰაბომსი, 13).

ჯეჯილის აღმოცენების შემდგომ, მცენარეს განსაცდელი გარემოსაგან მოელოდდა: თუ იგი აღმოჩნდებოდა „ეკალთა შორის“ (მათე, 13₇), ან მისი გვერდით „გამოჩნდა ღუარძლი“ (იქვე, 13₂₆), მაშინ ეკლები კარგ თესლსაც განვითარების შესაძლებლობას დაუხშავდენ და მოსპობდენ. ამას „შეშთობაჲ“ ერქვა (მათე, 13₇; *ἀσπνίζω, suffoco, ἡσθιόω*).

მოსავალი რომ კარგი და წმინდა კულტურიანი აღმოჩენილიყო, მეურნეს უნდა დაეთესა „თესლი კეთილი“ (მათე, 13₂₄; *καλὸν σπέρμα bonum semen, სხრმსი ძარჩი*). ნათესს თუ ღვარძლი შეეპარებოდა, ყანას „ღუარძლის გამოჩევაჲ“ და „აღმოფხრაჲ“ სჭირდებოდა (იქვე, 13₂₈₋₂₉; *ἐχρίνω, colligo, eradico, ἔραδι*).

მცენარის მიწის ზედაპირს ზემოთ ამართულ ნაწილს თავისი სახელი ჰქონდა. ჩვეულებრივ ამ ნაწილს „ღერო“, ან „ღერი“ ეწოდებოდა. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „ღერო მხალთა და ბალახთ გუამი“-აო, ანდა „ჩალის ღერო“ არისო (ლექსიკ.). ამ განმარტებითგან ირკვევა, რომ ღერო, ან ღერი უმერქნო მცენარეების მიწისზეითი ნაწილის აღმნიშვნელი ყოფილა. ხის სხეულის ამის მსგავსე ნაწილს, როგორც ეტყობა, ღერი არ

პრქმევი. დ. გურამიშვილსაც „აღერება“ ბოსტნეულზე გამოუთქვამს: „ვით ბოლოკი მქნა ავრეზი, ამაჩოყა, ამაღერა“-ო (დავითიანი, გამოც. 1911 წ., გვ. 97).

საბას განმარტებით, „აჩოყება“ უქამოდ მხალთ აღერება“ ყოფილა (ლექსიკ.), ე. ი. უდროოდ, ასწრაფებით მაღალი ღერის გაკეთებას ჰნიშნავდა და „აღერება“-ც, რასაკვირველია, ამავე მოვლენის დასახასიათებლად იხმარებოდა.

სხვადასხვა გვარობის მცენარის მიწის-ზეითი ნაწილის აღსანიშნავად სხვადასხვა ტერმინი ყოფილა. ასეთ ტერმინთაგან დაბადების თარგმანში „წუელი“ და „ღერწამი“ გვხვდება. პირველი ამათგანი მათეს 7₄ და 5-შია ნახმარი და უდრის ბერძნულს. τὸ ἀρόρις-ს, ლათინ. festuca-ს და სომხ. շիշ-ს. ს. ორბელიანსაც ამ ადგილის დამოწმებით ნათქვამი აქვს: „წუელი არს ყანის წირი (ე. ი. ხაზი) ვიდრე კუვილამდე“-ო (ლექსიკ.). მაშასადამე, წუელი ყანის მთელი ტანის აღმნიშვნელი ყოფილა ნიადაგის ზედა-პირითგან მოყოლებული თავამდე.

დაბადების თარგმანშივეა ტერმინი „ღერწამი“-ც. იობის 24₂₄-ში ნათქვამია: მეტისმეტი გვალვისაგან „კუვილი ღერწმისაგან მყის განვარდა“-ო, თავთავი მოსცვივდაო. ბერძნულად აქ ნახმარია ἡ ἀλάμυ, ლათინ. summitates და სომხ. գող. საფიქრებელი იყო, რომ აქ ქართველ მთარგმნელს ღერწამი იმითომ აქვს ნახმარი, რომ ბერძნულად სწორედ ღერწმის აღმნიშვნელი სიტყვა, „ჰე კალამე“-ა.

ს. ორბელიანის განმარტების მიხედვით, ღერი მარტო უმერქნო მცენარეთა სხეულის აღმნიშვნელი იყო. მაშასადამე, მერქნიანი მცენარეებისათვის, შავ. ხისათვის, სხვა ტერმინი იქმნებოდა. გამოქვეყნებულ ძეგლებში არსად, რამდენადაც გადაკითხვით გამორკვევა შეიძლება, ისეთი მკაფიო ადგილი, რომლის მიხედვითაც ხის ტანის, ასწვრივი მთავარი ნაწილის, აღმნიშვნელი ტერმინის გამორკვევა შეიძლებოდეს, არა ჩანს. ჩახრუხაძის შესხმის ერთი ტაეპის მიხედვით, საფიქრებელია, რომ ასეთ ტერმინად უნდა „ზრო“ ყოფილიყო. მგოსანს ნათქვამი აქვს:

„ი ცის კარებით

იცისკარებით

შენთა ბროლ-ვარდთა ზრო ნაფუნჩევად“¹.

„ზრო“ აქ ადამიანის სხეულის, აღნაგობის, მნიშვნელობით არის ნახმარი. ს. ორბელიანის განმარტებით-კი „ზრო ისრის ტანი“-ა, მაგრამ „კაცთაც ითქმის“-ო (ლექსიკონ.). რაკი ისარსა და ადამიანის სხეულს შორის მსგავსება მხოლოდ სისწორის მხრივ შესაძლებელია იყოს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისრის ტარსაც ზრო უნდა, ვითარცა ხის აღერებულ ნაწილს, ეწოდებოდეს.

„ზრო“ ზმნად ქცეულა და ვეფხისტყაოსანშიც არის ნახმარი. იქ ნათქვამია: „საბრალთა ოდეს ვარდი დაეთრთვილოს, და-ცა-ეზროს ვის ბალახში არა

1) იხ. ნ. მარკის გამ. TP, წიგნი IV, გვ. 28, სადაც პირველი ორი სტრიქონის ტექსტი სხვანაირად არის დაყოფილი.

გვანდეს და ლერწამი ტანად ეზროს“ (აბულ. § 137). ვარდის ტანს „ლერწამი“ ეწოდებოდა, მაგრამ რაკი. შედარება ადამიანს ეხება, ამიტომ მისი ტანის შესადარებლად ხის ტანის სახელად „ზრო“-ა აქ გამოყენებული.

ხის ზროს აქვს რტოები. „რტოჲ“ შემდეგში ფონეტიკურად შეიცვალა და „შტო“-დ იქცა. რტო მერქნიან და ბუჩქოვან მცენარეებსა აქვთ. მათეს 13₃₁₋₃₂-ში მოთხრობილია იგავად, რომ დათესილი მღოგვის მარცვალი, იმისდა მიუხედავად რომ მხალია, მტილში, ბოსტანში დასთესეს თუ არა, სიმაღლით ყველა მხალს გადააქარბა „და იქმნის იგი ხეჲ დიდ“ და „მოვიდინა მფრინველნი ცისანი და დაადგრიან რტოთა მისთა“-ო, შტოებზე, ტოტებზე ფრინველები სხდებოდნო. ესაიას 18₆-შიც ნათქვამია: ხეებს „რტონი მიუხვნეს და აღმოჰრნეს“-ო. „რტოჲ“ უდრის ბერძნულს ἤ κληματίς-ს, ლათინ. ramus-სა და ramusculus-ს, სომ. რამ-სა და რამ-ს.

თუ ხეს ბევრი რტო ჰქონდა, „რტომრავალი“ ეწოდებოდა. წა ნინოს ცხორებაში ნათქვამია: მცხეთასა და არმაზში „დგა ხეჲ შუენიერი ბრინჯისაჲ, მალალი და რტომრავალი“-ო (Опис. II, 755).

მცენარის ღეროსა და ხის რტოს ფოთლები ჰმოსია, ასხია ხოლმე. ძველ ქართულში იმ ცნების აღსანიშნავად მხოლოდ „ფურცელი“ იყო მიღებული. „ყოველნი ხენი მალნარისანი შეიმოსნეს ფურცლითა“-ო (წა ნინოს ცა Опис. II, 788). ესაიას 34₄-ში, ნათქვამია: „მოცვენ ვითარცა ფურცელნი ვენაკისაგან (ე. ი. ვაზისაგან) და ვითარცა... ფურცელი ლელვისაგან“-ო. ფურცელნი ბერძნული τὸ φύλλον-ის, ლათინ. folium-ისა და სომხ. տերև-ის შესატყვისობას წარმოადგენს.

ხის „შემოხვა ფურცლითა“ რომ დაიწყებოდა, მისი „ფურცლიანობა“ და „ფურცელ-დაუცვენებელობა“ გარკვეული დროის განმავლობაში გრძელდებოდა, რომლის შემდგომ ფურცლების „დაცვნა“ იწყებოდა ხოლმე. წა ნინოს ცხორებაში მოთხრობილია, რომ გაოცებული ერი შესცქეროდა ხის „მწუანისფერობასა მას და ფურცლიანობასა დღეთა გაზაფხულის პირისათა, ოდეს სხუაჲ ხეჲ კმელ იყო, ხოლო იგი ყოვლადვე ფურცელ-დაუცვენებელ“ იყო (Опис. II, 788).

ს. ორბელიანიც ფურცელსა და ფოთოლს, ანუ ფოთელს სინონიმებად არ სთვლიდა, არამედ ერთმანერთისაგან არჩევდა. მას ნათქვამი აქვს: „ფურცელი ეწოდების ხეთა და მოლთა მწუანეთა, ხოლო ფოთელი ყვავილთაგანისა ერთსა ფურცელსა“-ო (ლექსიკ.: ფოთელი). მაშასადამე, ფოთოლი ყვავილის ფურცლის აღმნიშვნელი ყოფილა. მაგრამ ზმნა ყვავილის „გაფურჩქნა“ უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ფურცელი ყვავილის ფურცლის აღსანიშნავადაც უნდა ყოფილიყო მიღებული და მნიშვნელობით ფურცელსა და ფოთოლს შორის რაღაც სხვა განსხვავება უნდა ყოფილიყო. ამ ორივე ტერმინის ძირითადი მნიშვნელობის გამორკვევა გაგვიადვილდებოდა, მათი ეტიმოლოგია რომ გამორკვეული გვქონოდა.

გარკვეულ დროს მცენარეს ყვავილი გამოაქვს ხოლმე. ამ ხანას „აღყვავება“ ეწოდებოდა (ესაიას 18₃: ἀνθίσω, effloresco, ააღყვხლ). აყვავებას თავისი დასაწყისი და დასასრული ჰქონდა. დასაწყისში ჯერ მხოლოდ თავშეკრული კო-

კორი იყო. ასეთ შეკრულს, გაუშლელ ყვავილს „კოკობი“ ეწოდებოდა (ვეფხისტყაოსანი, აბულ. § 95). ასევე აქვს ეს ტერმინი განმარტებული ს. ორბელიანსაც (ლექსიკ.).

მცენარე-ხილნართა კოკობის გაშლას „ყუავილი“ და „ყუავილის აღყუავება“ ეწოდებოდა „აღყუავენეს ყუავილი მკაწახობი“ (ესაიასი 18₅). ბერძნულად ამას τὸ ἀνθίσ and ἀνθίσ უდრის,—სომხურად *ბაդიქ*, *ბაդიქს*, —ლათინურად *eifloresco* და *filos*.

ყვავილის დასრულებას, ანუ დაყვავილებას მცენარეთა სამეფოში მოსდევდა „თესლობა“. დაყვავილებას „ყუავილის დასრულება“ ეწოდებოდა: „ოდეს დასრულდეს ყუავილი“-ო (იქვე). „თესლობა“ ძველ ქართულში ზმნის სახითაც ყოფილა გავრცელებული. გამოსლვათა 9₃₁-32-ში ნათქვამია: „სელი თესლოდა“-ო. ბერძნულში ამის შესატყვისად ნახმარია τὸ δὲ λίσον σπέρματιζον, სომხურში *սերմնացեսալ էր*, და ლათინ. *linum jam falliculos germinaret*. დასრულებას ყვავილის „დაცვენა“ სდევდა თან (იობ., 15₃₃).

თესლგამომღებ მცენარეებს თესლობის შედეგად თავში „კუვილი“ უკეთდებოდა: „დაქნა... სიცხესა შინა... ვითარცა კუვილი ლერწმისაგან, მყის განვარდა“ (იობისი, 24₂₄). სამფსონმა „მოწვა კუვილი ზვნთაგან“ (მსაჯულთაჲ, 15₃). გვხვდება ეს ტერმინი მათეს 12₁-შიც, სადაც ნათქვამია: „წარვიდოდა იესუ დღესა შაბათსა ყანობირსა მათსა. ხოლო მოწაფეთა მისთა შეემშია და იწყეს მუსრვად თავსა კუვილისასა და ქამად“.

კუვილი საბა ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „ყანის თავთავი“-ა (ლექსიკ.). იგი ბერძნულ ὁ στέχυς-ს, ლათინურს *spica*-ს და სომხურს *հասկ*-ს უდრის.

ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ „ფხა ყანის თავთავის ეკალი“-ს აღსანიშნავადაც იხმარებოდა (ლექსიკ.).

თესლოვანი მცენარეულობის მარცვალს ჰფარავს ყოველმხრივ შემცველი გარსი, რომელსაც „კილი“ ეწოდება. ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს, რომ „კილი“ ხუარბლის ბუდესა ჰნიშნავს, მაგრამ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, მარცვლის ბუდეს წარმოადგენს.

„კილის“ ეტიმოლოგიისა ზე თავდაპირველი მნიშვნელობის გასაგებად საყურადღებოა, რომ „კილი“, „კელი“ და „კიი“ მეგრულად ერთ შეკვრასა და ძნას ჰნიშნავს (მ. გ., 264). ხოლო „კილუა“ ზე „კელუა“ მეგ. დაკეტას ჰნიშნავს, „კელერი—დაკეტილს, „ოკელარი“—საკეტს, ბოქლომს (იქვე, 264).

ეს ძირი და სიტყვა ქანურშიც არსებობს. იქ „კილა“ და „კოლა“ კლიტე-გასაღებს ჰნიშნავს და „კილერი“—დაკეტილს (ქ. გ., 156 და 155). საყურადღებოა, რომ ლილის შესაკრავს და გადასაცმელსაც „კიკილი“ ჰქვია. სევანურადაც „კელ“ კლიტე-გასაღებსა ჰნიშნავს (ივ. ნიჟარაძე P.-ც. ძა., 152).

ამ ტერმინს რომ ასეთივე მნიშვნელობა ძველ ქართულშიც ჰქონდა, ამის გამომჟღავნებელი ტერმინი „კილო“-ა, რომელიც ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა და ჩოხა-ახალთხის შესაკრავს ჰნიშნავს. ძველად-კი ეს ტერმინი ფართოდ იყო გავრცელებული და დაბადების თარგმანშიც არის ნახმარი. ს. ორბელიანსაც შეტანილი აქვს თავის ლექსიკონში და გამოსლვათა 26₆-ის დამოწმებით გან-

პარტებული აქვს: „კილო ღილის გარდასაცვამი“-აო. აღნიშნულ ძეგლში სწერია: „უქმნე მას კილოები იაკინთისა გრძელსა ეზოსა ერთისასა ერთ-კერძო შესაკინძველად“-ო. როგორც თვით შინაარსითგანაც ჩანს, კილოები შესაკინძვად, შესაკვრელად განკუთვნილი იყო და ბერძნულ თარგმანშიც ამის შესატყვისად η ἀχάλη არის ნახმარი.

გ. მთაწმინდელს თავის საისტორიო ნაშრომში მოხსენებული აქვს „ლილ-კილოა“. მისი ცნობით ათონის ქართ. მონასტრის დამაარსებელთ სხვათა შორის შეუწირავთ „ოთხთავი, სტავრაჲთა შემოსილი და ვეცხლისა ღილ-კილოა თა“ (ცაჲ ივსი და ეფთმსი, 17). ამ წიგნს ჰქონია ვერცხლის ღილისა და კილოებისაგან გაკეთებული შესაკრავები. ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს თვითოეული ამ სიტყვათაგანის მნიშვნელობა: „ღილი არს მრგული და კილო გარდასაცმელი შესაკინძველი“-ო (ლექს.) ამგვარად „კილო“ წარმოადგენს ყოველმხრივ, ირგვლივ მომხვევ შესაკრავს, ან საკეტს. უეჭველია, ამავე სიტყვასთან არის დაკავშირებული თვალის „კილოები“, რომელნიც თვალის ქუთუთოების მორგვალეზულ კიდეებს წარმოადგენენ.

საფიქრებელია, ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს „კლიტე“-ც და „კლეტა“, „კეტ“-აც, რომელიც ასე გასაოცრად მიაგავს ბერძნულს η κλεις „კლეჲს“-ს, მეტადრე მის იონურს ნათ. ბრ-ის κλεις „კლეიდოს“, „კლიიდოს“-ს. ამიტომ ამ ქართული და ბერძნული, ისევე როგორც ლათინური clavis-ის, ურთიერთი დამოკიდებულების საკითხი ცალკე და განსაკუთრებით უნდა იყოს განხილული.

მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის ისიც საკმარისია, რაც ზემომოყვანილი ფაქტებისა და მოსაზრებათა წყალობით გამოირკვა. სამწერლობო ქართულისა და მისი დიალექტებითგან ამოღებული მასალები, ვგონებ, უნდა სრული უეჭველობით ცხად-ჰყოფდენ, რომ „კილი“-ს ძირითად მნიშვნელობას შემკვრელობის, მოცვის ცნება შეადგენდა.

მარცვლეულის ბუდესაც „კილი“ სწორედ იმიტომვე უნდა ჰქონდეს ქართულად დარქმეული, რომ ხალხს იგი მარცვლის ირგვლივ შემცველ და შემკვრელ გარსად ჰქონია წარმოდგენილი.

აღსანიშნავია, რომ მათეს 12₁-ში ნახმარი გამონათქვამი „თავი კუვილისაჲ“ (=τὸ σῆμα, ლათინურ spica-ს) ტერმინი „კუვილ“-ის შინაარსს თავთავის სრულ შესატყვისობად თითქოს არ ჰხდის. ეს სიტყვა არსებითად მარცვლების შემცველი მცენარის ზედა ნაწილის სახელია. ამასვე გვაფიქრებინებს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის გამონათქვამი „კუვილნი აღხავსე ნაყოფითა“-ო (ცა მწესა დვთსი, *564, გვ. 332). მაშასადამე, „კუვილი“ ნაყოფს, ანუ მარცვლებს შეიცავდა.

„მარცვული“ უდრის ბერძნულს ὁ κόκκος, ლათინ. granum-ს, სომხ. ԿԻՐՄ-სა და հատ-ს (მათე 13₃₁, ლუკა 17₆ და სხვაგანაც).

მაგრამ ძველ ქართულშიც მარცვულს მარტო მცენარეულობისთვის-კი არა, არამედ ხეხილისთვისაც ხმარობდენ. მაგ. ლევიტ. 19₁₀-ში სწერია: „არცა მარცვული გენაკხა შენსა აღკრიბო“-ო. აქ, რასაკვირველია, ყურძნის მარცვალი იგულისხმება და „მარცვული“ ამ შემთხვევაში racemus-ს უდრის კიდევაც.

თუმცა უხილო ხეებსაც ჰქონდათ თესლი და შატბერდისეულ წა ნინოს ცხორებაშიც მოთხრობილია, თითქოს დაკრილი ირემი „სისწრაფით ჰამნ თესლსა მას მის ხისა ჩამოცვენებულსა“-ო (Описъ II, 800-801), მაგრამ მხოლოდ გარკვეულ მცენარეთა თესლს ჰქონდა სამეურნეო მნიშვნელობა და ადამიანისა, თუ შინაური საქონელ-ფრინველისათვის, საკმელად და საკვებად გამოსადეგი იყო.

შესაძლებელია თესლობის დროს მცენარე რაიმე მიზეზის გამო დაზიანებულიყო და თესლი დაუშთაფრებელი და უნაყოფო გამომდგარიყო: მცენარე უნაყოფოდ დაბერებულიყო და გამხმარიყო. ამას „თესლაშრეტით გაკშობა“ და „უნაყოფოდ დაბერება“ ჰრქმევია. დ. გურამიშვილს ნათქვამი აქვს: „ვით ბოლოკი მქნა ავრეზი“, ე. ი. ფუყე და „თესლ-აშრეტით გამაკმო და უნაყოფოდ დამაბერა“-ო (1911 წ. გამ., გვ. 97).

თესლობის ხანასაც თავისი ვადა აქვს. პირველად თესლის გული რბილი და თეთრია ხოლმე, შემდეგ იგი თანდათანობით მაგრდება. იმ ხანას, როდესაც მცენარის თესლი, ანუ მარცვალ კიდე რბილია, ხალხში ეხლა „მაწვნობა“ ეწოდება. ძველად სიმამრენაკლებ, ან ჯერ რბილ მარცვალს „ეტერი“ ჰრქმევია.

„ეტერი“ 4 მეფეთა 4₁-ისა და ლევიტ. 2₁₆-ის მიხედვით საბას „ყანის ოდიშად“ აქვს განმარტებული და თავის მხრით ოდიშზე ნათქვამი აქვს: „ნუშთა, ნიგოზთა და ეგევითართა, ცერცუთა, სიმინდთა და ეგევითართა დაუჟამებელსა და სიმამრენაკლებსა ოდიშსა უწოდენ, ხოლო ყანათასა—ეტერსა“-ო (ლექსიკ.). მეფეთა წიგნში დასახელებულ ადგილას ეტერი არ არის.

ლევიტელთა 2₁₄₋₁₆-ში-კი სწერია: „უკეთუ შესწირვიდე შესაწირავთა პირველთა ნაყოფთაგან..., ახალი შესაწირავი ნედლი ღერილი... შესწირო... და დაასხა მას ზედა ზეთი... და შესწიროს მღდელმან საკსენებელი მისი ეტერთა მათგან ზეთითურთ“-ო. 2₁₄-ის „ნაყოფი ნედლი ღერილი“ უდრის 2₁₆-ის „ეტერ“-ს. ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ეტერი მართლაც ნედლი ნაყოფის აღმნიშვნელი ტერმინი ყოფილა. ბერძნულად არის *νέα πικραμένη χίμη*, ლათ. *spica virens*, ე. ი. მწვანე თავთავი.

თესლობაცა და თესლის დასრულებაც სხვადასხვა მცენარე მსხვადასხვა დროს იცის. ზოგმა უფრო ადრე, და ასეთს ადრეული ეწოდება,—ზოგმა უფრო გვიან,—ასეთს-კი ძველ ქართულში „მცხუედი“ ერქვა. დაბადებაში აღნიშნულია, რომ სეტყვისაგან „იფქლი და ასლი არა იგუემა, რამეთუ მცხუედი იყო“-ო (გამოსვლათა 9₁₁₋₁₂). ს. ორბელიანი არ სცდებოდა, რომ სწორედ ამავე ტექსტის მიხედვით, „მცხუედი მოგვიანოდ“ განმარტა (ლექსიკ.). მართლაც ბერძნულად ამის შესატყვისად სწერია *σπείρα*, რაც გვიანსა ჰნიშნავს, ლათინურადაც *serotinus*.

მცენარის მარცვალ და თესლი, ხის ნაყოფიც უნდა მთლად დასრულებულიყო, რომ სახმარებლად გამოსადეგი გამხდარიყო. ასეთ დასრულებულ მარცვალსა და ნაყოფს ძველ ქართულში „მწიფე“ ერქვა: „იფქლი მწიფე ჟამსა შინა მკისასა“-ო (იობისი 5₂₆). ბერძნულად მწიფეს უდრის *σπείρα* დროული, მოჟამებული, მწიფე, სომხურად-კი *հասիս* შემოსული.

საბა ორბელიანს მწიფეზე ნათქვამი აქვს, რომ „ხილი მოჟამე-
ბული“ იყო (ლექსიკ.). მის დროს მწიფე მხოლოდ ხილეულობისათვის-ღა იხმა-
რებოდა და თანამედროვე ქართულშიც ამ სიტყვას ამგვარივე მნიშვნელობა
აქვს. ძველად-კი, როგორც ზემომოყვანილი მაგალითითგან ჩანს, მარცვლეულო-
ბისათვისაც იხმარებოდა და მისი თავდაპირველი მნიშვნელობაც ამას არ
ეწინააღმდეგება: თუ ბერძნული ტერმინი დროულსა ჰნიშნავდა, სომხური-კი შე-
მოსულს, ქართული მწიფე თავდაპირველად მხოლოდ სრულის აღმნიშვნელი იყო.
ეს გარემოება ტერმინი „კელმწიფე“-ს მნიშვნელობითგანაც ჩანს.

მცენარეულობისათვის რომ უძველესი მწიფის მაგიერ ტერმინად ეხლა
„შემოხუღხ“ ანდა „მოხუღხა“ ვხმარობთ, თითქოს ჰასაკად მოსულისაგან
უნდა იყოს წარმომდგარი.

მარცვალი რომ ივსებოდა, თავთავი მძიმე ხდებოდა და დავით აღმაშენე-
ბლის ისტორიკოსისა არ იყოს, „მუშაკმან კეთილმან, რაჟამს იხილნის კუ-
ვილნი აღსავსედ ნაყოფითა და ქუეყანად დადრეკილნი, ის-
წრაფის დაუნჯება მათი“ (ცა მწესა დვთისი* 564, გვ. 332). რასაკვირველია,
„ქუეყანად დადრეკილნი კუვილნი“, მიწისკენ დახრილი თავთავები, მცენარის
მარცვლების დასრულება-გამაგრების ნიშანი იყო და მეურნეს უნდა მოსაგლის
აკრეფაზე ეზრუნა.

მწიფე მცენარის მარცვალი შეიძლება, ან დასრულებული, „ხრუდი“, „სავხე“
და „მხუყე“ ყოფილიყო, ან მკლე და მჩატე გამოსულიყო: „პური ხუარბლისა
შენისა იყოს სავსებით და მსუყედ“ (ესაიაჲსი, 30₂₃: πληρουσῆς καὶ λιπαρῆς,
uberimus et pinguis).

ხილიან მცენარეებს დაყვავილების შემდგომ ნაყოფის ჩანასახი, „ბუტკო“
უწოდებოდა.

„ბუტკო“ ქება-ქებათაჲს ქართული თარგმანის 1₁₃-ში ყოფილა ნახმარი. ეს
გარემოება ს. ორბელიანის ლექსიკონით ირკვევა, სადაც მას ნათქვამი აქვს:
„ბუტკო, რა დაიყუავილოს და ხილი აღმოჩნდეს (1₁₃ ქება ქებ.)“. ბაქარის გამო-
ცემის დაბადების ამ წიგნის ტექსტი, როგორც პროფ. ალ. ცაგარელმა
გამოარკვია (იხ. Сведения о памят. груз. письменности I, 14—15), სლავური
თარგმანის მიხედვით არის მე-XVIII ს. შესწორებულ-დამახინჯებული და შესა-
მოწმებლად არ გამოგვადგება. დაბადების ათონურ ხელთნაწერში-კი სწერია:
„მტევანი გამობუტკოვის... შორის ვენახოვანისა გადისა“ (იქვე I, დამატ.
გვ. 22). აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ საბას მართლაც ხელთ დაბადების
ქართული თარგმანის ისეთი რედაქცია ჰქონია, რომელშიც ამ აღგილას ტერ-
მინი „ბუტკო“, ან „გამობუტკვა“ ყოფილა ნახმარი. ბერძნულად ერთ რედაქ-
ციაში ნათარგმნია: „ἀπὸ δειμαῖος τῆς σταχτῆς... ἐν ἀμπελῶνι Ἐνγιδμεί“. ხოლო მეო-
რეში—βῆτρης τῆς κηπεύς. ლათინური თარგმანი ამ ბერძნული მეორე რედაქციის
ტექსტს მისდევს და იმეორებს Botrys cypri-ს. ასევეა სომხურ თარგმანშიც,
სადაცაა ողկოյղ ზინი. ამგვარად ბერძნული მეორე რედაქციით და ლათინუ-
რით აქ თითქოს კვპაროზის მტევანზე უნდა ყოფილიყო საუბარი. ასევე გადმო-
უთარგმნია სომეხ მთარგმნელს. მაშასადამე, „გამობუტკვა“ არც ერთ ცნობილ
თარგმანში არ გვხდება და ამის გამო ამ ტერმინის ბერძნულ-ლათინური შესა-

ტყვისობის გამორკვევა შეუძლებელი ხდება. მაგრამ საბას რომ ბუტკოს მნიშვნელობა სწორედ აქვს განმარტებული, ამას „ტევანი გამობუტკოვის“ გამონათქვამიც ცხად-ჰყოფს. ბუტკო მართლაც ნაყოფის, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას, ხილის ჩანასახს უნდა ჰნიშნავდეს.

ბუტკოსაგან ნაწარმოებია ზმნა „გამობუტკვა“ და მიმღეობა „გამომბუტკვარი“, რომელიც შავთელსაც მოეპოვება: „მაშინვე ნახი თვით ეს ვენახი კეთილგანსხლული სორექთ მომრთმელი... ნამისა ცვართა გამომბუტკვართა ნორჩთ ქანდაკებით მსთვად სასთვლებელი“ (ნ. მარრის გამოც., 87₁ და 3).

მცენარე დაყვავილებისას ჰქმნის სხვადასხვა მოყვანილობის, შედგენილობისა და თვისების სხეულებს. ამ შექმნის პროცესის აღსანიშნავად ძველ ქართულში სხვადასხვა ტერმინი იხმარებოდა: გამოცემაჲ, გამოღებაჲ, ყოფაჲ, ანუ სრულად გამოყოფა და გამოკმაჲ. მაგ.: „მოგცე თქუენ წჳმა ჟამსა თჳსსა და ქუეყანამან გამოსცის ნაყოფი თჳსი და ხეთა ველისათა მოსცენ ხილი მათი“-ო (ლევიტ., 26₃₋₄).

„აღმოსცენდა ჯეჯლი იგი და ნაყოფი გამოიღო“ (მათე: 13₂₆).

„მე დაგნერგე შენ ვენაკი ნაყოფის გამომღებელი... ვითარ გარდაიქმეც სიმწარედ“ (იერემ., 2₂₁), „ნუ მოჰკვეთთ თქვენ ხესა ხილისა გამომღებელსა“-ო (2 შჯულისაჲ, 20₁₉). ძელი იგი მოჰკაფო, რომელ უწყოდი ვითარ არა ხილისა გამომღებელი იყოს“-ო (იქვე 20₂₀).

„ნაყოფის გამომღებელი“ უდრის ბერძნულს τὸ ξύλον καρπόφορον (ლათინურად სხვანაირი თარგმანია) და სომხურს պտղաբեր-ს. ხოლო „ხე ხილისა გამომღებელი“ τὸ ξύλον καρπόφορον-ს, ლათინ. lignum pomiferum-სა და სომხ. փայտ պտղաբեր-ს ეთანასწორება.

„აღმოაცენენ ქუეყანამან... ხე ნაყოფიერი, მყოფელი ნაყოფისაჲ და გამოიღო ქუეყანამან... ხე ნაყოფიერი, მყოფელი ნაყოფისაჲ“ (შესაქმეთა, 1₁₁₋₁₂). „დაგნერგე ვენაკი... და აღვაშენე... წინ სასაწნებლე... და ველოდე ყოფად ყურძნისა“-ო (ესაიასი, 5₂). „ყოფა“ და „მყოფელი“ უდრის ბერძნულს ποιεῖν-ს და ποιῶν-ს, ლათინ. facere და faciens-ს და სომხურს անել-სა და պտղաբեր-ს.

იოანე საბანის ძეს ნათქვამი აქვს: „შუენიერი ჯეჯლი აღმოსცენდა ქუეყანით და ნაყოფად გამოიკუნა... და ქუეყანაჲ ნაყოფითა აღავსო“-ო (წმბ^ა ჰაბომსი, 13).

მცენარის მიერ დაყვავილების შემდგომ გამოღებულსა და მოსხმულს ნაყოფი და ხილი ეწოდებოდა. „ნაყოფი“ ზოგადი მნიშვნელობის ტერმინი იყო და, როგორც მარცვლეულისათვის იხმარებოდა, ისევე ხეხილის ნაყოფისთვისაც. „ნაყოფი“ წარმოადგენს „ყოფა“, ან, უკეთ რომ ითქვას, „გამოყოფა“ ზმნისაგან ნაწარმოებ მიმღეობას. ამ ტერმინის ზოგადი მნიშვნელობაც სწორედ ამ გარემოებით აიხსნება. ფსალ. 106₇-ში ნათქვამია: „დათესეს ყანები და დაასკნეს ვენაკები და ყუეს ნაყოფი იფქლისა“-ო. ამგვარად, ნაყოფად აქ ზოგბლეულის მარცვალთა იგულისხმება. მეორეს მხრით მარტკრის უწერია: „ვითარცა ფინიკი მსხმო ტკბილთა... ნაყოფთაგან“-ო (ც^ა შიოსი: საქ. სამოთხე 223). გ. მერჩულსაც დასახელებული აქვს „ზეთისხილნი ნაყოფ-ხავხენი“ (ც^ა გგ^ლ ზნძ^ა თლსა, გვ. თ, სტრ. 75).

მაგრამ უკვე უძველეს ხანაშივე ტერმინს „ნაყოფ“-ს, ზოგად მნიშვნელობას გარდა, თავისი სპეციალური მნიშვნელობაც ჰქონდა. „ნაყოფი“ და „ხილი“ იმით განირჩეოდნენ ერთი მეორისაგან, რომ ნაყოფს ველის უმერქნო მცენარე იძლეოდა, ხილს-კი ხე.

დაბადების ქართულ თარგმანში მაგ. ნათქვამია: „ველთაგან შჳამდეთ ნაყოფსა მისა“ (ლევიტელთაჲ, 25₁₂). „ხეთა ველისათა მისცენ ხილი მათი“ (იქვე, 26₄), — „უკუეთუ ბრძანებათა ჩემთა ხვდოდეთ... ქუეყანამან გამოსცის ნაყოფი და ხეთაჲ ველისათა მისცენ ხილი მათი“ (იქვე, 26₃₋₄).

ხის თვით ცხიმოვან მარცვლეულთაჲ-კი ხილი ეწოდებოდა. გ. მთაწმინდელი მაგ. ამბობდა: „კელარისა განსაგებელნი იყვნეს: გინა თუ ზეთის-ხილი იყვის, გინათუ ნიგოზი, გინათუ სხვაჲ ხილი... ხოლო ოდეს მოიწიფის, კელარნი ზედაჲს-ზედა გამოვიდოდინან მეტოქთა და მოჰნახვიდინან ხილნართა“ (ც^ა ი^ე ზ^ე ფ^ე თ^ს ი, 50).

ნათარგმნ ძეგლებში ქართული „ნაყოფი“ უდრის ბერძნულ τὸ γέννημα-ს, ლათინ. germen-ს და სომხ. *արմարիք*-ს, — ხოლო „ხილი“ ὁ καρπός-ს, ლათინ. pomum-ს და სომხ. *պտուղ*-ს.

ნაყოფთა უფრო სრული კლასიფიკაცია და ტერმინოლოგია ვახუშტისა და ს. ორბელიანს მოეპოვებათ.

§ 4. ხეებისა და ნაყოფ-ხილის კლასიფიკაცია.

ხეები ორ მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილი. ერთ ჯგუფს შეადგენდნენ „ხენი ნაყოფიერნი“, მეორეს კიდეჲ „ხენი მალნარისანი“. წ^ა ნინოს ცხორებაში ნათქვამია: „ყოველნი ხენი მალნარისანი შეიმოსნეს ფურცლითა და ხენი ნაყოფიერნი შეიმკვნეს ყვავილითა“-ო (Опис. II, 788).

როგორც ქვევით, მეტყვევების დარგში, განმარტებული იქმნება, მალნარი ძველად ჯერ მუხის ტყეს და შემდეგ ზოგადად ხშირ ტყესა ჰნიშნავდა. ამიტომ, უძველესი, „ხენი მალნარისანი“ ტყის ხეებს, ხე-ტყესა ჰნიშნავდა, ხოლო „ხენი ნაყოფიერნი“ ხეხილს. მართლაც, არსენ იყალთოელს „ნაყოფიერნი ხენი“ (იხ. ხრონოლოგიკ. მონაზონისაჲ, გვ. 130₉) ნახმარი აქვს დედნის ბ^ეა^ბა^ა *καρπιφορία*-ს, ე. ი. ხილის გამომღები ხეების შესატყვისად (I, 265). შესაქმეთა 1₁₁₋₁₂-ში „ხე ნაყოფიერი“ ბერძნულს τὸ ξύλον *καρπιφορον*-ს, ლათინ. lignum pomiferum-ს უდრის.

ვახუშტის საქართველოში გავრცელებული ხილეულობა უფრო დეტალურად და ზედმიწევნით რანდენსამე ჯგუფად აქვს დაყოფილი.

კლასიფიკაციის პირველ ჯგუფად დასახელებული აქვს „ხილნი წალკოტთა“, მეორე ჯგუფად „ხილნი ტყიხანი“, მესამე ჯგუფად „ხილნი მთიხანი“ (გვ^რფა, 56) და მეოთხედ „ბართა ხილი“ (იქვე, 62). არსებითად-კი ასე უნდა დალაგდეს და დაპირისპირდეს: „ხილნი მთისანი“ და ხილნი ბართანი გეოგრაფიულ-ზონადობის პრინციპზე არიან ერთმანეთისაგან განსხვავებულნი და დაპირისპირებულნი. კლასიფიკაციის მეორე წყვილის საფუძველად უკვე

კულტურულობისა, თუ ველურობის ცნებაა დადებული და კულტურული ხილე-
ულობის აღსანიშნავად ტერმინად მიღებულია „ხილნი წალკოტანი“, ველური-
სათვის-კი — „ხილნი ტყიხანი“.

საბას ლექსიკონითგან ცხადი ხდება, რომ საქართველოში ხილეულობის
ვახუშტის თხზულებაში მოყვანილზე გაცილებით უფრო დაწვრილებითი
კლასიფიკაციაც არსებულა. ს. ორბელიანის განმარტებით: „ხილი ეწოდების
წალკოტთა მყოფთა ხილთა, ხეზედ სხმულთა ქერქრბილთა, ვი-
თარცა ვაშლთა, ბროწეულთა, ყურძენთა, ლიმონთა და მისთანათა.—ხოლო
ხული ქერქმაგართა, ვითარცა ნუში, ნიგოზთა, წაბლთა, ნაჟუთა და მის-
თანათა.—ხოლო ხშილი ბალახთა ზედა ბმულთა, ვითარცა ნესვთა, მელ-
საპეპონთა, კიტრთა, მარწყუთა და მისთანათა.—ხოლო ხიჩატელი ველურთა,
ტყეთა შიგან უმუშაკოდ მოსრულთა, ხის ნაყოფთა-ო (ლექსიკ. „ხიჩატელი“).

თუ „ხიჩატელი“-ს ქვეშე საბას „ხული“ ქერქმაგარი ხილეულობის ტერმი-
ნად აქვს განმარტებული, საკუთრივ ხულის განმარტებაში ნათქვამი აქვს: „ხული—
ნაჭუჭმაგარი ხილი, ნუში, ნიგოზი, თხილი, წაბლი, ბუსტული და ეგევი-
თარნი“-აო (ლექსიკ.). ამავე მეცნიერის „ქერქი“-ს ქვეშე მოყვანილი განმარტე-
ბითგან ირკვევა, რომ „წაბლთა, წიფელთა და მისთანათა“ ქერქს, ნაჭუჭის მაგიერ,
„ხეჭბი“ ჰრქმევია. რაკი წაბლისა და წიფელის, ისევე როგორც ფუსტულის ნა-
ჭუჭი, ანუ ქერქი, ნიგოზისა და ნუშის ნაჭუჭის მსგავსად, მაგარი არ არის, ამი-
ტომ „ხეჭბი“, როგორც ეტყობა, ნაჭუჭ-რბილი ხილეულის ჯგუფის ნაჭუჭის
სახელს წარმოადგენდა.

ამგვარად, საბას მიერ მოყვანილი კლასიფიკაცია ნაყოფს ორ მთავარ
ჯგუფად ჰყოფდა: ხის ნაყოფთა ჯგუფად, რომელთაც „ხილი“
ეწოდებოდა, და „ბალახთა“, ანუ უმერქნო მცენარეთა ნაყო-
ფთა ჯგუფად, რომელსაც „ხმილი“ ჰრქმევია.

ნაყოფთა მეორე დანაწილება დამყარებულია მათ თვისების გარჩე-
ვის პრინციპზე. ამ თვალთსაზრისით ყველა ნაყოფი კვლავ ორ
მთავარ ჯგუფად არის დაყოფილი: ერთ ჯგუფს „ქერქრბილნი“
შეადგენენ და ამ ჯგუფისად ვაშლი, ბროწეული, ყურძენი, ლიმონი და სხვანი
არიან მითვლილნი. მეორე ჯგუფს „ქერქმაგარნი“ შეადგენდნენ. ამ ჯგუფი-
სად ნუში, ნიგოზი, წაბლი და სხვანი იყვნენ მიჩნეულნი. ადვილი მისახვედრია,
რომ ქერქრბილთა სახელით ხორცრბილი, ანუ წვენოვანი ნაყოფებია ნაგულის-
ხმევი და ქერქმაგართა ჯგუფად მშრალი ნაყოფებია მიჩნეული. მშრალ ნა-
ყოფთა ჯგუფი თავის მხრივ ნაჭუჭმაგარ და ნაჭუჭრბილ, ანუ ნა-
ჭუჭიან და ხეჭბიან ჯგუფებად იყოფებოდა.

ტყის ველური ხის ნაყოფები ცალკე ჯგუფად ყოფილა
გამოყოფილი და „ხიჩატელ“-ად იწოდებოდა, მაგრამ სამწუხაროდ
ს. ორბელიანს არც ერთი ხიჩატელთაგანი არ დაუსახელებია, რომ გამოგვერ-
კვია, არსებობდა, თუ არა, ზემოდასახელებულს გარდა, ამ ჯგუფის კიდევ სხვა
რაიმე ნიშანდობლივი თვისება.

წერილობითი ძეგლებითგან აქვს ამოღებული ს. ორბელიანს ხული, ხმი-
ლი და ხიჩატელი, თუ ხალხში გავრცელებული სიტყვები ძყო, არა ჩანს, მაგრამ

„ხმილი“ მაინც ძველი ტერმინი უნდა იყოს. როგორც „ნაყოფი“ გამოყოფას-გან ნაწარმოები მიმღეობაა, ისევე „ხმილი“, ანუ უფრო სწორედ რომ დაიწე-როს, „კმილი“ მიმღეობაა გამოკუმა ზმნისაგან ნაწარმოები, რომელიც, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ნაყოფის გამოღების აღმნიშვნელი სახელზმნა იყო. საფი-ქრებელია, რომ კმილი ან ხმილი, ხილი, ხული და თვით თავთავის აღმნიშვნელი „კუვილი“-ც-კი იმავე კუმა, ანუ გამოკუმა ზმნისაგან ნაწარმოები, მაგრამ დროთა განმავლობაში ფონეტიკურად განსხვავებული ერთი-და-იმავე მიმღეობის ფორმებია ნაყოფის კლასიფიკაციის გაჩენასთან ერთად მნიშვნელობითაც განსხვავებული.

თავი მათე. მცენარეთამცოდნეობის ზოგადი მოძღვრება ძველ საქარ-თველოში.

მცენარეთამცოდნეობის დონისა, დებულებათა და კლასიფიკაციის განხილ-ვის შემდგომ, საშუალება გვაქვს მაშინდელი ბოტანიკური და ბოტანიკურ-გეო-გრაფიული და აგრონომიული მოძღვრების ზოგიერთი საგულისხმო დებულებაც გამოვარკვიოთ.

ძეგლებში გაბნეული ორიოდე ცნობა და ვახუშტის ნაშრომის შინაარსი ცხად-ჰყოფს, რომ, მცენარეთა შესახებ საკმაოდ ვრცელ ტერმინოლოგიასა და კლასიფიკაციას გარდა, მცენარეთამცოდნეობის ზოგადი მოძღვრების ჩანასახიც ყოფილა საქართველოში უძველეს ხანაშივე, ხოლო შემდეგში ბოტანიკურ-გეოგ-რაფიული ზონების არსებობის მოძღვრებაც ჩამოყალიბებულა ისევე, როგორც ამ მნიშვნელოვანი გარემოების საგულისხმო განმარტებაც მოუძებნიათ.

§ 1. მოძღვრება მცენარეთა აღმოცენების ფიზიოლოგიური პროცესის შესახებ.

ცოდნის იმ დონის გასათვალისწინებლად, რომელიც ძველ საქართველოში აღმოცენების ფიზიოლოგიური პრინციპის შესახებ ჰქონიათ, მარტჯრის ნა-წარმოებში ერთი მეტად საგულისხმო ცნობა მოგვეპოვება. იქ ერთგან ნათქვამია: „იფქლი... მიწად შთათესილი და სიმპალესა მიმთხუეული, გა-მოაღებს ნაყოფსა კეთილსა, არა შეშთობილი ეკალთაგან, არამედ ღრმად შთამტევებელი ძირთა“, რომ დათესილმა მარცვალმა „სიმპალესა ხორცთასა მიცემითა აღმოაჯეჯლოს ხუვილი წმინდა“-ო (მარტჯრი ცა შიოსი: საქ. სამ. 249).

ზემომოყვანილი ამონაწერი დაარწმუნებს ადამიანს, რომ მაშინდელ მეურ-ნეს სცოდნია, რომ „მიწად შთათესულ“ თესლს, სანამ აღმოცენდებოდა, უნდა მიწაში გარკვეული ცვლილება გამოეწვია: ჯერ თითქოს „სიმპალესა მიმთხუეუ-ლი“ ყოფილიყო, რომ, თავისი წინანდელი არსების შეცვლით, შემდეგ ახალი წარმოშობილ-აღმოცენებულიყო. მაშინდელ დამკვირვებელს ეს ფიზიოლო-გიური პროცესი ისე მოსჩვენებია, თითქოს თესლს თავის საკუთარ „ხორცთა“ მხოლოდ „სიმპალესა მიცემითა“ შეეძლო ახალი მცენარის „აღმოაჯეჯლება“. ასეთი დასკვნა თესლის აღმოცენება-ზრდის პროცესის, რასაკვირველია, გარე-გნულ დაკვირვებას წარმოადგენს.

ხმნეს“-ო სწორედ იმავე „უწინარეს აღმომცენებელისა და აღმზრდელისა მათისა მზისა მიერ“, ანდა „აწ დამკნარნი და დამწვარნი“ იყვნენ ხოლმე (იქვე).

ამგვარად, ცხოვრების დაკვირვებას და მწარე გამოცდილებას დაუნახვებია, რომ მცენარეულობის აღმოცენება-განვითარებისათვის სითბ-მცხინვარების განსაზღვრული ოდენობაა საჭირო (მეცნიერებაში ეხლა ამას „ოპტიუმ“-ი ეწოდება) და რომ „ყოველი დამეტება“, გადაჭარბებულობა მცენარისათვის მავნებელი და „განმხრწნელი“ იყო.

მდელო-ბალახის აღმოცენება და ყვავილ-ხეების აყვავება და შეფურცვლა, რასაკვირველია, გაზაფხულის ადრე თუ გვიან დადგომაზე არის დამოკიდებული. ერთნაირი რყევა-ცვალებადობისდა მიუხედავად, ყოველი ქვეყნის მეურნეს მაინც კარგად უნდა სცოდნოდა ის დრო, როდესაც მის თემსა, თუ სამშობლოში მთა და ბარი ამწვანებას იწყებდა ხოლმე.

როდის იწყებოდა ბალახის აღმოცენება, ამის შესახებ ჯერ ცნობები არ ჩანს, ხეების ფურცლით შემოსვისა და ყვავილთა აყვავების ხანის განსაზღვრა-კი შეგვიძლიან. ამ საკითხის გამოსარკვევად წა ნინოს ცხორების უძველეს რედაქციაშივე ორი საგულისხმო ადგილი მოგვეპოვება.

წლისთავს, „თთუესა პირველსა ოცდაათსა დღესა“, წა ნინოს შატბერდი-სეული ცხორების ავტორის სიტყვით, სომხეთში „ვარდი და ნუში ყვაოდა მას ეამსა“ (Опис. II, 747).

ამ ცნობის შინაარსის სისწორით გასაგებად უნდა ვიცოდეთ, რომ ამ ძეგლის მიხედვით მაშინდელ საქართველოში წელიწადი მარტში იწყებოდა. მაშასადამე, 30 მარტს სამხრეთ სომხეთში ჩვეულებრივ ვარდი და ნუში უკვე ყვაოდა ხოლმე. ნუში, როგორც ცნობილია, ყველაზე ადრე ყვავის, ამიტომ მარტის და-მლევი უნდა გაზაფხულის დასაწყისად ვიგულისხმოთ.

სომხეთზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე აღმოსავლეთ საქართველოში გაზაფხულის დასაწყისი ცოტა მოგვიანებით ეცოდინებოდა. მართლაც, იმავე ძეგლში აღნიშნულია, რომ „ყოველნი ხენი მალნარისანი შეიმოსნეს ფურცლითა და ხენი ნაყოფიერნი შეიმკვნეს ყუავილითა, მაშინ თთუესა მაისსა ერთსა“-ო (წა ნინოსი, Опис. II, 788). მაშასადამე, აღმოს. საქართველოში გაზაფხულის დასაწყისი აპრილში უნდა ვიგულისხმოთ, დაახლოვებით შუა აპრილითგან მაინც, თუ 1 მაისისათვის ტყის ყოველნაირი ხეებიცა და ხეხილიც უკვე ყვავილ-ფურცლით შემოსილი იყვნენ ხოლმე.

მაგრამ ნორმალურს გარდა, ადრეულიცა და გვიანი გაზაფხულიც არსებობს. აკად. გვლდენშტედტ-ს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ 1772 წ. საქართველოში თებერვლის დამდეგს უკვე ნუში ყვაოდა (Reisen I, 254). მასვე ამავე 1772 წ. ტფილისის მიდამოებში მაისის დამლეგს *Hordeum hexastychon*, ე. ი. ექვს-მწკრივა ქერი აყვავებული უნახავს (Reisen I, 254).

იმ დროის გამოსარკვევად, თუ როდის იყო ხოლმე საქართველოში მარცვლეული კულტურის მთავარ წარმომადგენელთა იფქლისა და ქერ-ქრთილის მარცვლობა იმდენად დამთავრებული, რომ მიწისმოქმედს მისი მოკრეფა და დაუნჯება შესძლებოდა, მკვლევარს წერილობითი წყაროები არც-კი სჭირდება. საუკუნეთა განმავლობაში ხალხის დაკვირვებამ და გამოცდილებამ იმ თვეებს,

როდესაც იფქლი და ქერ-ქრთილი შემოდის, შესაფერისი სახელები მიაკუთნებინა კიდევაც. ქართველი ივლისს თიბათვეს უწოდებს, აგვისტოს—მკათათვეს (იხ. საბას ლექსიკ.) პირველი ამათგანი ქერ-ქრთილის, მეორე იფქლის მომკის დრო არის. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ საერთოდ საქართველოში ამ პურეულის თესლობის დასასრულის ვადად სწორედ ეს დრო ყოფილა. რაკი იფქლი ქერ-ქრთილზე უპირატესი და ადამიანისათვის უსაკუთრესი საკვები იყო, ამიტომ ქართველ ხალხს აგვისტოსთვის მეორე სახელიც, ქველთობისა (ე. ი. ქველი თევობის) ჰქონდა.

ამგვარადვე, ყურძნის დამწიფება-სთვის ვადის გამოსარკვევადაც საკმარისია ადამიანმა გაიხსენოს, რომ ქართველს წელიწადის თვეთა შორის ღვინობისთვე მოეპოვება, რომელსაც იგი ოქტომბრის აღსანიშნავად ჰმარობდა და ხმარობს ეხლაც.

მაშასადამე, წერილობითი ძეგლების ცნობითა და წელიწადის სათანადო თვეთა სახელების დაკვირვების წყალობით საშუალება გვაქვს მცენარეთა აღმოცენება-აყვავების ხანაც გამოვარკვიოთ და პურეულისა და ყურძნის მკისა და სთვის დროც განვსაზღვროთ. ამგვარად, სამეურნეო მცენარეთა ვეგეტაციის პერიოდის ხანგრძლივობაც ადვილი გამოსარკვევია.

§ 2. ვახუშტის მოძღვრება ბოტანიკურ-გეოგრაფიული არეების შესახებ საქართველოში.

ბუნების დაკვირვებისა და მის მოვლენათა კანონების განკვერტა-გამოძიების ასპარეზი ძველ საქართველოში მარტო მცენარეთა ვეგეტაციის პროცესით არ განისაზღვრებოდა, იმ დროინდელ ქართველ მეცნიერთა მონაპოვარიც ამ დარგში წინა §-ში დასახელებულსა და განხილულ საკითხებზე გაცილებით უფრო ღრმა და მნიშვნელოვან პრობლემას ეხება. ეს გარემოება, საფიქრებელია, აქამდე მხოლოდ იმიტომ იყო შეუმჩნეველი, რომ ძველი ქართული მწერლობის გაღრმავებულ შესწავლას ბუნებისმეტყველები და აგრონომები იმ შემთხვევაშიც-კი არ მისდევდნენ, როდესაც საქართველოზეც-კი სწერდნენ ხოლმე.

ვინც სახელოვანი ქართველი მეცნიერი ვახუშტის ცნობილ გეოგრაფიულ თხზულებას ყურადღებით გადაიკითხავს და შეისწავლის, ის იმედია შეამჩნევს, რომ მის ავტორს საქართველოს სხვადასხვა თემისა და ადგილის მარტო სასოფლო მეურნეობის ვითარება-კი არა აქვს წარმოდგენილი, არამედ აღნიშნულია თვითეული მათგანის შესაძლებლობაც: დასახელებულია, სად რა ხარობს და სად რა არც არის და არც შეიძლება რომ იყოს. მაგალითად, მას ნათქვამი აქვს: „კეობა დბანისა არს ვენახოვანი, კილიანი, მარცვლითა ყოვლითა ნაყოფიერი“-ო (გგრფა, 262). ჩხერიმელას, ჩრდილისა და ნუნის „კვენი... არიან ვენაკოვანნი, ხილიანნი“-ო (იქვე, 270). ჯუმათის მთაზე ნათქვამია: „ტყიანი, ვენახ-ხილ-მოსავლიანი“ იყო (გგრფა, 414). ხინოს ხეობაც „ვენახ-ხილიანი და მოსავლიანი“ არისო (იქვე, 416). ამნაირი მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლება, მაგრამ ესეც კმარა, რომ

დავრწმუნდეთ, რომ ვახუშტს ადგილის ნაყოფიერების თვისების დასახასიათებლად ვენახ-ხილიანობა აქვს გამოყენებული.

ვახუშტი ისეთ არეებსაც ასახელებს, სადაც ვენახიანობა უკვე აღნიშნული არა აქვს და მხოლოდ ხილიანობა და მოსავლიანობა იხსენიება. მაგ., „არს კეობა... კეფინის-კევი მოსავლიანი, ხილიანი“-ო (გვრფა, 272). ასეთივე ყოფილან ქვიშხეთის დასავლეთით მდებარე მახლობელი ხეობები (იქვე, 272). „სადგერის კეობა არს უვენაკო და მოსავლით, ვითარცა... გუჯარეთის კეობა“-ო (გვრფა, 274). იქ ვენახები ანუ ვაზი არ იყო, ხეხილი-კი, როგორც ჩანს, ყოფილა. მაშასადამე, ასეთ შემთხვევებში სახელოვან გეოგრაფს ნაყოფიერების თვისების დასახასიათებლად უკვე უვენახობა და ხილიანობა აქვს გამოყენებული.

მაგრამ იმ დროს, როდესაც საქართველოს ბევრი კუთხის შესახებ ვახუშტს ნათქვამი აქვს „ვენაკიანი, კილიანი“, ან და „უვენაკო“ არისო, არა ერთი ისეთი ადგილიც აქვს დახასიათებული და აღწერილი, სადაც არც ხილი-ლა ყოფილა. მაგ. ვახუშტი ამბობს: „არა არს გრემისკევეს ვენახნი და ხილნი“-ო, მაგრამ „სხვით ყოველთა მოსავლიანი“ არისო (გვრფა, 220). ტაშირს ასე ახასიათებს: „არს ნაყოფიერი ხვარბლით, ქრთილით, სელით, შვრიით“, მხოლოდ „იქ ხილნი ღ მტილ-წალკოტოვანნი არა რაი იპოვების“-ო (იქვე, 149). ზურტაქეტის ხეობაზეც წერია: „არა არს კეობასა ამას შინა ვენაკი, კილნი, თვინიერ მთის ხილთაგან კიდე“-ო (იქვე, 156). თიანეთის მთის ადგილებზეც ნათქვამი აქვს: „არიან... უვენახონი, უხილონი“, მაგრამ სხვაფრივ „ნაყოფიერი“-ო (იქვე, 296). ჯავახეთზეც ვახუშტი ამბობს: „ჯავახეთი არს, ვითარცა თრიალეთი, უვენაკო, უხილო, უტყე“-ო (იქვე, 102). ხოლო ფოსოზე წერია: „არს... ფოსო უვენაკო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ყოველთა მოსავლითა“-ო (იქვე, 98). მთიულეთზეც ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „არს უვენაკო, უკილო“-ო (იქვე, 222—224).

დვალეთსა და ოსეთში „არა რაიჲე მარცვალნი ნაყოფიერებენ თვინიერ ხორბლისა, ქრთილისა და შვრივისა“-ო, თანაც „არა რაი მოვალს... მტილისანი, ანუ წალკოტნი, გინა ხილნი და ვიეთთამე ადგილთა იპოვების კოწახური, კლდის მერსენი, უელი და ასკილი“-ო (გვრფა, 430).

ბამბაკის ხეობაზეც ნათქვამია: იქ „ნაყოფიერებს ხვარბალნი, ქრთილნი, სელი, შვრივა, სხვა არარაი“-ო (გვრფა 140).

ასეთი მაგალითების რიცხვის გამრავლება ადვილია, მაგრამ ზემომოყვანილითგანაც ცხადი იქნება, თუ როგორ აქვს ვახუშტს თავის ნაწარმოებში ქვეყნის მოსავლიანობა-ნაყოფიერების შემცირება ხარისხებზე განსაზღვრით დახასიათებული.

სახელოვან ქართველ მეცნიერს მოსავლიანობა-ნაყოფიერების დახასიათების ზემოაღნიშნულზე გაცილებით უფრო მეტი დახარისხებაც მოეპოვება: ნაყოფიერების უაღრესობის გამოსახატავად მას ვენახიანობა არა აქვს მიჩ-

ნეული, არამედ ისეთი არეებიც აქვს დასახელებული, სადაც ბრინჯი და ბამბაც ხარობდა, ან სადაც თვით თურინჯ-ნარინჯი და ზეთისხილიც-კი მოიპოვებოდა.

ყოველი ადგილის თვისება ვახუშტს, ან წართქმითი წესით აქვს დახასიათებული, როდესაც აღნიშნულია, თუ სახელდობრ რით იყო ქვეყანა მოსავლიან-ნაყოფიერი, ანდა უკუთქმითი და თვინიერობის წესით, როდესაც დასახელებულია, თუ რა არა ხარობდა იქ, ანდა რის „თვინიერ“ იყო ესა-თუ-ის კუთხე ნაყოფიერ-მოსავლიანი.

ვახუშტს მაგ. ნათქვამი აქვს: კუმისის „მინდორსა შინა მოვალს ყოველნი თესლნი, ბრინჯ-ბამბის გარდა“-ო (გგრ^აფა, 176). ხურვალეთ-კვერნაქს-შორისი დიდი მინდორის შესახებ ნათქვამია: აქ „მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბამბისა“-ო (იქვე, 244). მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქართლის ნაწილიც დამჩხერლოთგან ტფილისამდე ასე აქვს დახასიათებული: „არს ნაყოფიერი: ბრინჯ-ბამბის გარდა, ყოველნი მცენარენი“ ხარობენ და ხეხილი და ვაზიც მრავლად არისო (გგრ^აფა, 204). ამა-თუ-იმ თემისა, თუ კუთხის ამნაირი დახასიათების სხვა მაგალითების მოყვანაც ბლომად შეიძლება.

წართქმითი დახასიათების ორიოდ მაგალითი რომ მოყვანილ იქნეს: კახეთზე ვახუშტს ზოგადად ნათქვამი აქვს, რომ იქ „ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი „ბამბით, ბრინჯითა“-ო (გგრ^აფა, 286). ამნაირადვე ალგეთის შესართავითგან მოყოლებული იალლუჯამდე მტკვრის სანაპიროზე მცხოვრებთა შესახებ ნათქვამია: არიან „მთესველნი ბრინჯისა, ბამბისა და ყოვლისა თესლ-მცენარისა“-ო (იქვე, 174).

ქანეთზეც იგივე გეოგრაფი ამბობს: ეს თემი არის „ხილიანი, ვენაკიანი, მარცვლებით მოსავლიანი ბრინჯ-ბამბითურთ“-ო (იქვე, 130).

ის გარემოება, რომ სახელოვან მეცნიერს მოსავლიანობა-ნაყოფიერების ზემომოყვანილის მსგავსი დახასიათება ერთგან-კი არა, არამედ ბევრგან და ჩვეულებრივ მოეპოვება, ასეთი დახასიათებისათვისაც გამონათქვამებიც ერთგვარი აქვს ნახმარი, სრული უეჭველობით ცხად-ჰყოფს, რომ აქ შემთხვევით მოვლენასთან-კი არა, არამედ დახასიათების სრულებით გარკვეულსა და შეგნებულ სისტემასთან გვაქვს საქმე.

ცხადია, რომ ვახუშტს მთელი საქართველო სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის თვალსაზრისით რამდენიმე ბოტანიკურ და აგრონომიულ არედ აქვს დანაწილებული და ბრინჯ-ბამბიანობა, თუ ვენახ-ხილიანობა, ან უვენახობა ტერიტორიის მოსავლიანობა-ნაყოფიერების საზომებად აქვს გამოყენებული.

ზემომოყვანილი ცნობების მიხედვით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ვახუშტს თავისი სისტემის საფუძვლად მოსავლიანობა-ნაყოფიერების ხუთი განსხვავებული ბოტანიკურ-აგრონომიული არის არსებობა აქვს ნაგულისხმევი. აღსანიშნავია, რომ

უაღრესი ნაყოფიერების ხარისხად თურინჯ-ნარინჯ-ზეთის-ხილიანი ზოლი აქვს მიჩნეული (გგრ^აფა, 402, 414 და 418). შემდეგ მისდევს თუმცა ნაკლები, მაგრამ მაინც ფრიად ნაყოფიერად წოდებული, ბრინჯ-ბამბიანი კულტურის ასპარეზი. მერმე ვენახოვან-ხილიანი არეა, რომელსაც მარტივად ნაყოფიერს უწოდებს. შემდეგ უვენახო, მაგრამ ხილიანი ზოლია, შედარებით უკვე მწირი და დასასრულ, სულ მწირი უვენახ-ხილო ზოლია, სადაც მთის ხილისა და განსაზღვრულ მარცვლეულობას გარდა არაფერი ხარობდა.

სახელოვან მეცნიერს შეუმჩნევია, რომ მოსავლიანობა-ნაყოფიერების თვისება ადგილის მდებარეობისდა მიხედვითაც, გეოგრაფიულადაც იცვლება. ეს ფაქტი მას თავის თხზულებაში მრავალჯერ აქვს ხაზგასმით აღნიშნული.

მაგ. ქსნის ხეობაზე ვახუშტი ამბობს: ზებეყურის „კლდის ქვეით მტკვარამდე“ ქსნის ხეობა „ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი“ არისო, — ხოლო „ამ კლდის ზეით“ უკვე „უვენახო, უხილო მწიბრი“-ა „მოსავლითა“-ო (გგრ^აფა 230).

სკვირეთის ანუ ვერეს ხეობა დიდგორისაკენ „არს უვენაკო, უკილო ვანათამდე, ამის ქვეით — ვენახიანი, ხილიანი, ტყიანი“-აო (იქვე, 176).

თეძმის ხეობაზეც სწერია: მტკვართან შესართავითგან მოყოლებული რკონამდე „არს თეძამი ვენაკ-კილითა ნაყოფიერი, ამას ზეით, ვითარცა თრიალეთი“, უვენახ-ხილო არისო (გგრ^აფა, 198).

თორთომის ხეობაც „ხაზულის ზეითამდე ანუ ციხემდე“ არის „ვენაკოვანი, კილიანი, მოსავლიანი. ხოლო მთის-კერძონი ყოველგნით, ვითარცა ჯავახეთი“-ო (იქვე, 126).

ასეთი ცნობებით სავსეა ვახუშტის თხზულება.

ამგვარად, ვახუშტს ხეობის მოსავლიანობა-ნაყოფიერების დახასიათების დროს ყოველთვის აღნიშნული აქვს ხაზი, სადამდისაც აღწევდა ის ზოლი და არე, სადაც ვაზი ხარობდა და რომლის ზეითაც ვაზი, ან ვაზთან ერთად ხეხილიც უკვე ქრებოდა. მაშასადამე, ამ თვალთსაზრისით მიწა-წყალი ორ ნაწილად იყოფებოდა: ერთს ვენახ-ხილიანი არე შეადგენდა, მეორეს კიდევ უვენახო და უხილო ზოლი ეკუთვნოდა. რასაკვირველია, ეს ტერიტორიის ზოგადი დანაწილებაა და ორთავე ზოლს, უეჭველია, ძველადაც თავისი სახელი უნდა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევაც.

რა ეწოდებოდა ზოგადად უვენახო და უხილო ზოლს, ამის გამორკვევა ძნელი არ არის. ტანის ხეობაზე ვახუშტს უწერია: „ბობნავამდე კეობა ესე არს ვენაკოვანი, კილიანი, მას ზეით — მთური“ არისო (გგრ^აფა, 204). თორგუჯარეთის ხეობაზე ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „არა არს აქა ვენაკნი და კილნი, თვინიერ მთის კილთა, და სხვითა ნაყოფიერი მთისა-ებრ“ო (გგრ^აფა, 206).

ამნაირად, უვენახ-ხილო ზოლი „მთური“, ანუ მთის არე ყოფილა. რაკი ეს გარემოება გამორკვეულია, თავისდათავად წყდება საკითხი

ვენახ-ხილიანი ზოლის მაშინდელი ზოგადი სახელის შესახებაც. ძველ საქართველოში მთას ბარი ჰქონდა დაპირისპირებული, ამიტომ, უეჭველია, ვენახ-ხილიან ზოლს ვახუშტიც ბარად ჰგულისხმობდა.

ვახუშტისაც თავის სისტემაში რომ ძველებურად მთა და ბარი აქვს დაპირისპირებული, ამ გარემოებას ის თავის თხზულების შესავალში თვითვე ამჟღავნებს. მისი სიტყვით საქართველო საერთოდ არის „შემკობილი მთით და ბარითა“-ო. ხოლო მერმე, საქართველოს მცენარეობის ზოგადი დახასიათების შემდგომ, ვახუშტს შესავალში ზოგადად შემდეგი დებულება აქვს გამოთქმული: საქართველოში „მთათა—ხორბალი, ქრთილი, შვრივა, სელი და ხილნი, რომელნი დავსწერეთ მთისანი, ნაყოფიერებს და სხვანი არარა“-ო, „ხოლო ბართა ყოველნივე ზეითწერილნი“, ე. ი. რომელნიც საწალკოტე ხილად ჩამოთვლილი აქვს (გვ. 62).

შემომოყვანილი დებულება ცხად-ჰყოფს, რომ სახელოვან მეცნიერს მთა-ბარი ბოტანიკურადაც და სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის თვალსაზრისითაც სრულებით გარკვეულ, ერთმანერთისაგან განსხვავებულ, არეებად ჰქონდა ნაგულისხმევი: ბარი ბარის მცენარეულობის სამეფოსა და მეურნეობას ჰნიშნავდა, მთა კიდევ მთის-მცენარეულობასა და მეურნეობას. როდესაც ის ამბობდა, ესათუ-ის კუთხე ნაყოფიერება-მოსავლიანობით მთურიაო, ან „ვითარცა მთათა ადგილნი“ (გვ. 322), „ვითარცა მთის ალაგნი“-ო (იქვე, 230), „ნაყოფიერია მთისაებრ“-ო (იქვე, 206), ეს მარტო იმას-კი არ ჰნიშნავდა, რომ ის ტერიტორია უვენახო და უხილო იყო, არამედ იმასაც, რომ იქ მარცვლეულობითგან მხოლოდ ხორბალი, ქრთილი, შვრია და სელი ხარობდა და „სხვანი არარა“, ხილთაგან-კი მარტო მთის ხილეულობა იყო, ე. ი. მოცხარი, კლდისმერსენი, ყოლო, უელი, მოცვი და სხვაც ამის მსგავსი (გვ. 62 და 56).

ამგვარადვე ბარიც ვახუშტს გარკვეულ მცენარე-ხეხილის ბოტანიკურ არედ და მეურნეობის ასპარეზად აქვს ნაგულისხმევი.

ამ ორი ბოტანიკური არისა და მეურნეობის განმასხვავებელი ვაზი ყოფილა: ვენახიანი არე თავისდა-თავად ამ ასპარეზს ხილიანადაც გვაგულისხმებინებს, მაგრამ უვენახობა უკვე იმდენად დამახასიათებელი იყო, რომ ამით ეს არე ხილიანობის მხრივაც ვიწრო ასპარეზის პატრონად უნდა გვეგულებოდეს.

ვახუშტის თხზულებითგან ჩანს, რომ უძველესი დროითგან საქართველოში მიღებული ქვეყნის ორად დანაწილება, ბარად და მთად, გეოგრაფიულ თვისებებთან ერთად, იმავე დროს ორ ბოტანიკურ და სასოფლო-სამეურნეო ზოლად გაყოფასაც გულისხმობდა. მთის ზოლის თვისებას ამ მხრივ უვენახობა, უხილობა და მარცვლეულობის მოსავლის სიმცირე წარმოადგენდა, ბარის ზოლისას-კი სწორედ ვენახიანობა, ხილიანობა და „მოსავლიანობა“.

საფიქრებელია, რომ ძველ ძეგლებშიც მთა და ბარი მარტო გეოგრაფიულად-კი არა, არამედ ამნაირადვე მთისა და ბარის ზოლებად და მეურნეობად უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი.

ვახუშტის კარგად ჰქონია შეგნებული მოსავლიანობა-ნაყოფიერების განსხვავების გამომწვევი მიზეზიც. პანკისის ხეობის დახასიათების დროს მას აღნიშნული აქვს, რომ იყო „ვენახოვანი, ხილიანი — დაბალნი“ ადგილნი ამ ხეობისაო“, ხოლო „მთის-კერძონი, ვითარცა მათა ადგილნი“-ო (გვ. 322). ამნაირად, დაბლობი ვენახიანობის არედ არის დასახელებული, მთის ადგილნი ანუ მაღლობი უვენახ-ხილობის არედ.

ეს აზრი და დებულება დიდებულ მეცნიერს ქვემომოყვანილ ორ ცნობაში უფრო მკაფიოდ და სრულად აქვს წარმოთქმული. სახელდობრ, ოსეთისა და დვალეთის აღწერილობაში ვახუშტს მაღლობი ადგილებისა და მოსავლიანობის განსხვავებული თვისებისა და სიმწირის მიზეზი ასე აქვს განმარტებული. ჯერ მას უტყეობის მიზეზი აქვს დასახელებული, შემდეგ ამ ქვეყნის მცირედი ნაყოფიერებისა.

ვახუშტის სიტყვით დვალეთ-ოსეთში „არა არს... ტყე, მცირეთა-გან კიდევ, და იგიცა უმეტეს არყნალი“, ესეც უმთავრესად „მდინარეთა კიდეთა და ღელოვანთა შინა, რამეთუ ხივიწროვე-ხიცივისა და კლდოვანობისა გამო ვერ იზრდებიან“-ო. ხოლო „ნაყოფიერება ამ ქვეყნისა არს მცირედი, ვინაითგან არა-რაიმე მარცვლეულნი ნაყოფიერებენ, თვინიერ ხორბლისა, ქრთილისა და შვრივისა, ხიცივისა, გვიანი გაზაფხულისა და ადრე შემოდგომისათვის“-აო (გვ. 430).

ამ ფრიად საყურადღებო მსჯელობასა და განმარტებას ვახუშტის კონცეპციის სრულად და ნათლად გასათვალისწინებლად უნდა კიდევ შემდეგი მისი განცხადებაც დაერთოს, რომელშიც საგანგებოდ უვენახ-ხილო სამეურნეო ზოლის უვენახობისა და უხილობის მიზეზია დასახელებული. ლილოს ბუნებრივი თვისების დახასიათების დროს, მას ნათქვამი აქვს: „ალმოსავლით ტფილისისა არს ლილო. არა არს მუნ ვენახნი და ხილნი მთობისაგან... და ნაყოფიერებს მთურად“-ო (გვ. 192).

მაშასადამე, მოსავლიანობა-ნაყოფიერების სიმწირე, უვენახ-ხილობა, „მთობისაგან“ და „სიცივისაგან“ ყოფილა წარმოშობილი; „მთობისაგან“, ანუ სიმაღლისაგან გამოწვეული სიცივისა, გვიანი გაზაფხულისა და ადრეული შემოდგომის გამო იქ მხოლოდ ასეთი პირობების ამტანი მცენარეულობისთვის იყო გამოსადეგი ასპარეზი.

ვახუშტის თხზულების სხვადასხვა ადგილითგან საფიქრებელია, რომ ამნაირადვე, ფრიადი ნაყოფიერების გამომწვევ მიზეზად და ხელშემწყობ პირობად ტერიტორიის დაბლობიანობა და სითბო მიაჩნდა. ეს გარემოება გასაკვირველი არც არის, თუ გავიხსენებთ, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მზის სხივებისა და სითბო-სიცივის გავლენა მცენარეულობის აღმოცენება-ზრდაზე უკვე დავით გარეჯელის ცხოვრების ავტორს აქვს გამოთქმული (იხ. აქვე, გვ. 288-9).

საგულისხმოა, რომ ვახუშტის მახვილ დაკვირვებას არც ის გარემოება გამოჰპარვია, რომ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში მთა-ბარობის პრინციპის მიხედვით მოსალოდნელი მეურნეობის მაგიერ მოულოდნელი მოსავალ-ნაყოფიერება გვეშლება თვალზე წინ. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა, რომ მას საჭიროდ დაუნახავს

საგანგებოდ აღენიშნა, რომ „თუშცა არს ლეჩხუმი მთის ადგილად თქმული, გარნა არს ვენახიანი, ხილიანი, მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვი-ნიერ ბრინჯ-ბანბისა“-ო (გგრ^აფა, 240). ვახუშტი ჰხედავდა, რომ ლეჩხუმი თავისი მდებარეობით მთის ადგილი იყო, ამისდა მიხედვით ამ თემის მოსავალ ნაყოფიერებაც მთური უნდა ყოფილიყო, თუ უხილოდ არა, უვენახოდ მაინც უნდა გვეგულებინა, მაგრამ მოულოდნელად ლეჩხუმი არამც თუ ხილიანი იყო, არამედ ვენახიანიც-კი. რით აიხსნებოდა მთა-ბარობის პრინციპის ასეთი გამო-ნაკლისი, ვახუშტს განმარტებული არა აქვს. არც ვიცით, ჰქონდა მას რაიმე განმარტება, თუ არა. მაგრამ ის გარემოება, რომ ლეჩხუმის მეურნეობის მთა-ბარობის მეურნეობის დებულების ასეთი დამარღვეველი თუ არა, საწინააღმდე-გო მაგალითისდა მიუხედავად, ვახუშტს მაინც, თავისი თხზულების შესავალ-შიც, მთა-ბარობის პრინციპის წამოყენება საჭიროდ დაუნახავს და საქართველოს გეო-ბოტანიკური და აგრონომიული დახასიათებაც ამ დებულების მიხედვით აქვს დაწერილი, შექველია, იმის დამამტკიცებელია, რომ მისი აზრით ლეჩხუმის მაგალითის საერთო პრინციპის დამარღვევლად მიჩნევა არ შეიძლებოდა და მხოლოდ გამონაკლისს წარმოადგენდა.

ვახუშტს მცენარეულობის ზოლადობა მარტო კულტურულ მცენარეთა სამეფოში-კი არა აქვს შემჩნეული, არამედ დენდროლო-გიაშიც, ხე-ტყის სამფლობელოშიც. ყველგან, სადაც მაღალ მთაზეა საუბარი, ვახუშტს აღნიშნული აქვს ხოლმე მთის მცენარეული შემოსილობის ზოლები, რომ თხემი, თუ მარადის-თოვლოვანი მწვერვალით არ იწყებოდა, ბალახ-ყვავი-ლიანი, უტყეო ჰქონდა და მხოლოდ კალთებიდან ხდება ტყიანი. სათანადო ადგილას ამასთანავე ნათქვამია, სადაც ტყიანი ზოლი არყნალთ იწყებოდა ხოლმე. მრავალ მაგალითთაგან რომ რამდენიმე დავასახელოთ, შემდეგი ამონაწერების მოყვანაც იკმარებს:

„ალევი არს მთა მაღალი, თხემთა უტყეო, კალთათა ტყი-ანი“-ო (გგრ^აფა, 220). „ზებეყურის მთა არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“ (იქვე, 230). აგრეთვე მთიულეთში მდებარე ლომისის „მთა... უტყეო არს და ბალახ-ყვავილიანი, კალთათა ტყიანი“ (იქვე, 222). მე-ორეგან ამ მთის მოფენილობა ასე აქვს დახასიათებული: „არს მთა მარა-დის თოვლიანი, უტყეო, კალთათა მცირე არყნალი“ (იქვე, 232).

„მთა კეჩუთისა და ბოლოლისა არიან უტყეონი და კევთა შინა არს არყნალნი“-ო, (იქვე, 150). შამბიანის მთა არის „მაღალი ღვრცელი“, მის წვერვალზე „მარადის არს თოვლი, განა ყვავილებითა მრავალფერ-შვენიერითა და მფშვენითა და წყაროთა შემკული, უტყეო, განა კევთა არყნალნი“ აქვსო (იქვე, 154-156).

ამაზე უფრო საგულისხმოა ჰერეთის მთის აღწერილობა, რომლის ნაწილებს გომბორი, შუამთა და ცივი ეწოდებოდა. ვახუშტის სიტყვით, ეს მთა იყო „თხემთა შიშველი და უტყეო, ბალახ-ყვავილიანი, მცირე-წყა-როიანი,—კალთათა ტყიანი და ნადირიანი,—მთის ძირად, კალთას იმიერ და ამიერ შენობა-დაბნებიანი, ვენახოვან-ხილოვან-მოსავ-ლიანი“ (გგრ^აფა 316). ამნაირად, სახელოვან მეცნიერს აქ მოყვანილი აქვს

მთის მცენარეულობა-შემოსილობის ყველა ფენების, ანუ ზოლების ზოგადი დახასიათება ზევითგან, თხემითგან მოყოლებული, ძირამდე: თხემი — შიშველი, ბალახ-ყვავილოვანი და უტყეო ზოლია, ფერდობები — ტყიანი არე, მთის ძირის კალთები უკვე ვენახოვან-ხილიანი სარტყელია.

სახელოვანი ქართველი გეოგრაფის გულისყურსა და დაკვირვებას არც ის გარემოება გამოჰპარვია, რომ ჩვენ ქვეყანაში მთა და ბარი ისევე, როგორც სხვა ზოლების მეურნეობა ერთმანეთზე ასე დაახლოვებულია. ის განსაკუთრებით უხსნის კიდევაც თავის მკითხველს საქართველოს ბუნებრივი პირობების ამ იშვიათ მრავალფეროვანებას: საქართველო არის „შემკობილი მთითა და ბარითა, რამეთუ არა არს ადგილი, რომლისა მთა-ბარი არა იყოს ესრეთ“, ერთმანეთზე ახლო, რომ „ორს, სამს, ექვს ქამს¹ მთიდამ ბარს და ბარიდამ მთას არ მიიწეოდეს“ ადამიანო (გგრ^აფა 60-62).

ეს ჰქმნიდა ბუნებისა და მეურნეობის გასაოცარ კონტრასტებს, რომელთა მთელი განმაცვიფრებლობა ადამიანს თვალწინ მაშინაც შავი ზღვის სანაპიროზე ეშლებოდა. ეს გარემოება ვახუშტსაც აქვს კარგად აღნიშნული მესხეთის აღწერილობაში. მისი სამართლიანი სიტყვით, აქ „მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ“, რომ „ქამისა, ანუ ნახევარ-ქამისა სავალთა არს თოვლი და ბართა ნარინჯი-თურინჯი, ზეთისხილი და ყოველნი ნაყოფნი“-ო (გგრ^აფა 72).

ბოტანიკის ისტორიითგან ცნობილია, რომ მცენარეთა ზონადობის დებულება მეცნიერებაში ფრანგმა მეცნიერმა Alph. de Candolle-მა წამოაყენა წარსული საუკუნის შუა წლებში.

ზემომოყვანილი ფაქტების შემდგომ, უფლება გვაქვს ვთქვათ, რომ კულტურულ მცენარეთა არეებისა და ზონადობის შესახებ ასი წლით de Candolle-ზე უწინარეს სახელოვან ქართველ მეცნიერს ვახუშტს ჰქონდა მოძღვრება და დებულება წამოყენებული. რა თქმა უნდა, ვახუშტს ეს პრობლემა მხოლოდ საქართველოს ასპარეზით ჰქონდა მოზღუდვით. ამ დაკვირვებისა და მოძღვრების უფრო ფართო ასპარეზზე გავრცელება და განზოგადების აზრი ფიქრათ არ მოსვლია. ამ მხრივაც, სხვასაც ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, ფრანგსა და ქართველ მეცნიერებს შორის, რასაკვირველია, დიდი განსხვავებაა და ბოტანიკური ზონადობის ზოგადი მოძღვრების ავტორად, უეჭველია, უცილობლად de Candolle-ი დარჩება. მაგრამ მაინც აღსანიშნავია, რომ მცენარეთა-მცოდნეობის ეს უმნიშვნელოვანესი ფაქტი ვახუშტს ასი წლით უწინარეს შემჩნეული და საქართველოს ბოტანიკურ-გეოგრაფიული აღწერილობა-დახასიათების საფუძვლად აქვს დადებული. ეს გარემოება ვახუშტის მეცნიერული დაკვირვების გასაოცარ ნიჭს ამტკიცებს და მას პირადად მცენარეთა ზონადობის მოძღვრების პირველ მოციქულად ჰხდის. ვახუშტის ნაშრომი რომ ევროპელ მეცნიერთათვის მაშინ სრულებით გაუგებარ ქართულ ენაზე-კი არა, არამედ რომელსამე ევროპულ ენაზე ყოფილიყო დაწერილი, ანდა მე-XVIII-ს.

¹). ე. ი. საათის

ორმოციან წლებში მისი ქართულად დაწერილი თხზულება მთელი საუკუნის განმავლობაში დაუბეჭდავი, გადაუთარგმნელი და სხვა მკვლევართათვის მიუწოდომელი არ დარჩენილიყო, მცენარეთა ზონადობის ზოგადი მოძღვრებაც, საფიქრებელია, მე-XIX-ს. შუა წლებზე გაცილებით ადრე გაჩნდებოდა. სამართლიანობა მოითხოვს, რომ ვახუშტის ეს დიდი ღვაწლი მეცნიერების წინაშე მისი თხზულების დაწერის თითქმის 200 წლის შემდგომ მაინც აღნიშნული იყოს.

ცხადია, რომ ვახუშტს ქართული ძველი სამეცნიერო მწერლობის ამ დარგში არა ერთი წინამორბედი უნდა ჰყოლოდა. ბარისა და მთის ბოტანიკურ-გეოგრაფიული გარჩევის პრინციპი საქართველოში მრავალი მოსახრების გამო ძველის-ძველი დაკვირვების შედეგად უნდა იქმნეს მიჩნეული. მისი კვალი სტრაბონის თხზულებაში დაცულს იბერიის აღწერილობაშიც ჩანს, სახელდობრ ცნობაში ქვეყნის ბარად და მთად დაყოფისა და ამისდა მიხედვით ორივე ნაწილის მოსახლეობისაგან განსხვავებული მეურნეობის წარმოების შესახებ. საფიქრებელია, რომ ეს სტრაბონისაგან საქართველოში გაგონილს ასეთი დანაწილების ადგილობრივ ცნობას უნდა წარმოადგენდეს. დავით გარეჯელის ცხორების ავტორის ზემომოყვანილ საგულისხმო ბოტანიკურ დაკვირვებას გარდა, უეჭველია, ვახუშტამდე, არაერთი სხვა უფრო ღრმა და მკვირვებელი უნდა ყოფილიყო ძველ საქართველოში, რომელთა მონაპოვარმა ამ სახელოვან ქართველ მეცნიერს მცენარეთა ზონადობის სქემის შექმნა გაუადვილა. ქართული მწერლობის ძველი ძეგლების უმეტესობის დროთა განმავლობაში დაღუპვისდა მიუხედავად, ეგების ხელთნაწერების მომავალმა დაწვრილებითმა შესწავლამ ამ საყურადღებო საკითხსაც შუქი მოჰფინოს.

თავი მეთერთმეტი. სასოფლო-სამეურნეო არეები და ზონადობა ძველ საქართველოში.

ვახუშტის მოძღვრებისა და სქემის შესწავლის შემდგომ საქართველოში არსებული ბოტანიკურ-გეოგრაფიული ზოლების შესახებ, უნდა თავმოყრილი იყოს ყველაფერი, რაც ძველი საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო არეების გამორკვევასა და რუკის შედგენას შეგვაძლებინებს. საისტორიო ძეგლებსა და საბუთებში გაფანტული და უმთავრესად ვახუშტის ცნობების მიხედვით ამ საყურადღებო საკითხის შესწავლა საკმაო ზედმიწევნით შეიძლება. მიმოხილვა აღმოსავლეთ საქართველოდან უნდა დავიწყოთ, რათგან უძველეს დროიდან მოყოლებული უფრო ვრცელი ცნობები სწორედ ამერეთის შესახებ მოგვეპოვება და ვახუშტსაც სწორედ ეს ნაწილი აქვს უფრო ზედმიწევნით აღწერილი. ლიხთ-იმერეთი მას სამწუხაროდ ისე დაწვრილებით არა აქვს ამ მხრივ დახასიათებული.

რაკი სხვა წყაროებითგან საქართველოს ბუნებისა და მიწა-წყლის თვისებათა ზოგადად დამახასიათებელი ძველი ცნობები უკვე მოყვანილი გვქონდა (იხ. აქვე, გვ. 141—147), ამიტომ აქ მხოლოდ ვახუშტის თხზულებაში უხვად გაფანტული ცნობები-ღა გვაქვს ამოსაკრებ-შესასწავლელი.

§. 1. კახეთ-ჰერეთ-კუხეთის ბოტანიკურ-აგრონომიული პრეები.

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთის სანაპირო თემს კუხეთს, რომლის აღმოსავლეთის უკიდურეს ნაწილს შემდეგში საინგილო ეწოდა, თავისი ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვარი კავკასიონის მთავარი უღელტეხილის დაღესტნის მთებამდის ჰქონდა მიბჯენილი. მისი ქვედა ზოლი დაბლობს წარმოადგენს.

ბელაქნისა და გიშის წყლებსა და კავკასიონსა და ალაზნის შორის მოქცეული კუხეთი „არს ადგილი... ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცვლითა, ვენახ-ხილითა, რამეთუ ტყენიცა სავსე არიან ხილითა... აბრეშუმი, ბრინჯი, ბამბა მრავლად“ მოდისო. ეს თემი ბარად არის „ჰავითა ცხელი, ხაშმიანი ზაფხულს“, მაგრამ „მთის-კერძნი კეთილ აგარაკოვანნი და მშვენი“-ო. „ხოლო ზამთარს კეთილ-ჰაოვანი, თბილი, უთოვლო, უყინულოა“-ო (ვახუშტი, გვ. 306).

„ალაზნის კიდურთა“ ყარაღაჯის სამხრეთითგან ხორანთამდე „არს ალაზნისაკენ მცირე-ტყიანი და ბალახიანი“ (ვახუშტი გვ. 808).

გარეჯის მიდამოებში და მთაში მოდიოდა „თუთუბო, კაპარი მრავალი“ (ვახუშტი, გვ. 182).

გარეთ-კახეთში, „მანავს ქვეით ქისიყამდე ცივ-გომბორის მთის კალთათა არიან შენობა-დაბნები ვენახ-ხილიანი“. ეს „ადგილი ნაყოფიერებით აღმკული“ იყო. მას „უძეს იორისაკენ სახვნელნი ველნი“, მაგრამ, რაკი მათ უკან მდებარეს „არა აქუს მთას მდინარე, ვერა რით რწყვენ ველთა“ და ამის გამო ეს კუთხე „წყლისათვის შემჭირნობს, თვინიერ „წყაროთა, დაბნებთა შინა უსაკმარობით“-ო (ვახუშტი, გვ. 290).

საცხენისისა და ლოჭინის სამხრეთით მდებარე და სათისქალამდე და გარეჯის მთამდე გადაჭიმული „სამგორის ველი და ჩადივარი“ ბუნებრივად „ბალახოვანი და უწყლო“ იყო (ვახუშტი, გვ. 304).

შიგნით კახეთი მე-XVIII ს. დამდეგსაც „ვენახოვანი, ხილიანი“ თემი იყო, მაგრამ უფრო „ტყიანი, მცირედ ველიანი“ ყოფილა და უმთავრესად „შენობიანი მთის ძირად“ არისო (გვ. 322). ქართველ სახელოვან გეოგრაფს აღნიშნული აქვს, რომ ამ თემში „ტყე უმეტეს ხილიანი“ იყო (იქვე), რაც, უეჭველია, იმის მომასწავებელია, რომ წინათ ეს კუთხე იანე ტყით არ იქმნებოდა მოსილი: ტყის მოჭარბებული ხეხილიანობა საქართველოში მომეტებულიად ნასოფლარების წყალობით არის გაჩენილი და შიგნით კახეთშიც ამავე გარემოებით უნდა იყოს წარმოშობილი.

კახეთის თემი „გალმა-მკარი“ ბუნებით უხვად დაჯილდოვებული ქვეყანა იყო, „შემკული ყოვლითა“. თვით კახეთშიც საუკეთესო კუთხედ ითვლებოდა: „უმეტეს კახეთის ადგილთა... ტყითა, ველითა, მოსავლის ნაყოფიერებითა, ვენახითა, ხილითა“ იყო განთქმული. მისი ხილიანობა იმდენად დიდი იყო, რომ „ტყენიცა ხილნარით სავსე არიან“-ო (გვ. 322).

ვახუშტის სიტყვით, „ჰერეთის ქვეყანას..., უფროს გალმა-მკარსა შინა და უმეტეს ელისენში... ბანბასა და ბრინჯსა სთესენ“-ო, მხოლოდ „იორის პირსაცა ზედა მრავალსა სთესვენ ბრინჯ-ბანბასა“-ო (გვ. 322—324).

„პანკისის კეობის დაბლობი ადგილები ყოფილა „ვენახოვანი, ხილიანი“ და „მარცვალთა ნაყოფიერი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“ (გვ. 322), მთა ადგილები-კი თავისი ნაყოფიერებით ისეთივე იყო, „ვითარცა მთათა ადგილნი“-ო (იქვე, 322).

ჯვარის მონასტრითგან მოყოლებული „გრდანამდე არს ველი მთასა და მტკვარს შორისი და არს დაბნები მთასა შინა მცირე წყაროთი, უვენახო, უხილო“ (გვ. 302).

ქართველი გეოგრაფის სიტყვით „არს... მარტყოფი ვენაკოვან-ხილიანი და ყოვლითა, ვითარცა საგურამო“, ჰავითა მშვენიო (იქვე, 304).

„არს ესე საგურამო ნაყოფიერი ხილით, ვენახით, მარცვლით, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“-ო (ვახუშტი, გვ. 202).

„ბოჭორმიდან უჯარმამდე არს კეობა ფრიად მაგარი, მთოვანი, კლდოვანი“-ო (გვ. 292).

თიანეთის წყლისა და თეთრ არაგვს შორის მდებარე თიანეთის თემი ერ-წოს საზღვრამდე იყო „შენობიანი და დაბნებიანი“. ამ ადგილების მთები „არიან... უვენახონი, უხილონი“, მაგრამ „ნაყოფიერნი, ბალახოვან-ყვავილოვანი, წყაროიანი, ვითარცა თრიალეთი, თვინიერ სიმცირისა“-ო (გვ. 296).

ფშავ-ხევსურეთი ვახუშტის „მთითა და კლდითა და ტყითა“ გამაგრებულ-მოზღუდვილ, მაგრამ მწირ ქვეყნად აქვს წარმოდგენილი. ამავე ავტორის სიტყვით, ფშავ-ხევსურნი თავიანთი ქვეყნის სწორედ ამ თვისებისათვის, „სიმწირისათვის მონებენ, ვისცა ეპყრავსთ თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“-ო (გვ. 298).

ხოლო თუშეთი, ვახუშტის სიტყვით, „არს ქვეყანა... ყოვლითავე, ვითარცა... ოსეთი..., მოსავლით..., ნაყოფიერებით“-ო (გვ. 328).

კახეთ-კუხეთის ჰავის ზოგად დახასიათებაში ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ კახეთი და ქიზიყი „ჰავითა არიან მშვენი, ზამთარ თბილი, ზაფხულ ცხელი და არა ეგოდენ, მცირე-თოვლიანი, უყინულო, უყინო, ვინაითგან ვეროდეს განაყინავს მდინარეთა და არცა დაადგრების თოვლი დღესამადა უქარო“. სამაგიეროდ „ალაზნისა და იორის კიდენი და მისი ქვემოთნი ფრიად ხაშმიანნი, ცხელნი და გაუძლისნი“-ო (გვ. 286).

საქართველოს ამავე ნაწილის მოსავლიანობა-ნაყოფიერებაზე ვახუშტს ზოგადად ნათქვამი აქვს: „ქვეყანა ესე ფრიად ნაყოფიერი არს ყოვლითა მარცვლითა, ვენახითა, ხილითა..., რამეთუ, თვინიერ ნარინჯისა, თურინჯისა, ლიმოსა და ზეთისხილისა, ნაყოფიერებენ ყოველნი, რომელნი აღვწერენით, აბრეშუმით, ბანბით, ბრინჯით, და ხურმა და წაბლით“-ო (გვ. 286). მეტადრე „მდინარის იორის კიდე იმიერი და ამიერი არს ფრიად ნაყოფიერი, ვინათგან აღმოვლენან რუნი და ირწყვიან ველნი და სცენდებიან ყოველნი მცენარენი“-ო. (გვ. 288-290).

§ 2. ქართლის ბოტანიკურ-აგრონომიული არეები.

ქართლზე ვახუშტს თავის ნაშრომში საუცხოვო, ზედმიწევნითი და დავწრილებითი ცნობები აქვს შეტანილი. მის დახასიათებას ჯერ ქართლის სამხრეთ აღმოსავლეთის თემით, ქვემო ქართლით დავიწყებთ.

დებედას ხეობაში, რომელსაც შემდეგში ბორჩალო ეწოდა, ჰავა „ზაფხულ-
ცხელი, გაუძლისი, ზამთარ კეთილმშვენი“ ყოფილა, იმიტომ, რომ „აქ არა დად-
გრების თოვლი დღე ორ“. ნიადაგი კარგი იყო, და კლიმატური პირობების
წყალობითაც იქ „ნაყოფიერებენ ყოველთა მცენარეთა მარცვალთა თესლნი:
ბრინჯი, ხვარბალი, ქრთილი, ფეტვი, ბანბა, თამბაქო, სელი“-ო. „ხოლო კანაფი
უმუშაკოდ“ მოდიოდა. იყო აგრეთვე „ნესვი, მელსაპემონი, კიტრი, ბადრიჯანი,
პუმპულა“. ამგვარადვე იზრდებოდენ აქ „მტილოვანნი ყოველნი და წალკოტთა
ხენი“-ო (გვ. 136).

დებედას ხეობის ზემო ნაწილი, იქ, სადაც ამ წყალს მიმდინარეობა აღმო-
სავლეთითა აქვს, ტყით მოსილ ვიწრო ხეობას წარმოადგენს. „მოვალს მუნცა-
ყოველნი მარცვალნი, ბრინჯ-ბანბისგან კიდე“. არის იქაც „ვენაკნი, ბროწე-
ული, ლელვ და სხვანი ხილნი მრავალნი“. მაგრამ „ლორის ციხის ზეით“ მდე-
ბარე ნაწილი უკვე ზამთარს „ცივი, გარნა ზაფხულს შვენიერი, მრავალ-ყვავი-
ლიანი“ ადგილია. ხოლო იმაზე უფრო ზევით, „ბამბაკის-კეცს არა-რაი“-ლა მო-
დიოდა, „თვნიერ ხორბლისა, ქრთილისა, სელისა“-ო. იქ ზამთარში მხო-
ლოდ „თივითა ნაყოფიერებს ცხოვარი, ძროხა, კამბეჩი, ცხენი, ვირი, თხა“-ო
(გვ. 138).

ამ ხეობის მეორე დაბასიათება ზოგიერთ ახალ ცნობებს შეიცავს და
ამიტომ მისი აქვე მოყვანა ურიგო არ იქნებოდა: „კევი ბანბაკისა არს მთებრი
და მშვენიერი. ნაყოფიერი. ნაყოფიერებს ხვარბალნი, ქრთილნი, სელი, შვრივა,
სხვა არა-რაი“-ო (გვ. 140).

სომხეთისა და საქართველოს გამყოფელი ბამბაკ-ერევნის მთები არის „დი-
დი, მაღალი და მარადის თოვლიანი და კალთათა ტყიანი“ (გვ. 140).

ვახუშტის დროს „ალგეთის შესართავის ჩრდილოთ იალლუჯამდე-
მტკვრის პირს“ ბრინჯი, ბამბა და ყოველგვარი მცენარეულობა მოდიოდა
(გვ. 174).

კუშისის მინდორზე ხარობდენ „ყოველნი თესლნი, ბრინჯ-ბანბას გარდა,
კანაფი უმუშაკოდ სცენდების“-ო (გვ. 176). თვით კუშისი-კი იყო „დაბა
დიდი ვენახოვანი, ლელოვანი, ბროწეულიანი, ხილიანი“-ო (იქვე, 176).

სკვირეთის, ანუ ვერეს ხეობა დიდგორისაკენ „არს უვენახო, უხილო ვანა-
თამდე, ამის ქვეით ვენახოვანი, ხილიანი, ტყიანი, ნადირიანი, ფრინველიანი“
(გვ. 176).

სამშვილდის ქვეითა სანახებში „ნაყოფიერებს სხვათა ადგილთაგან მეტად
ბროწეული, ლელვი, ზეთისხილი, და სხვანი ხილნი“. ეს გარემოება აიხსნება მი-
სი ჰავითაც, რათგან, ვახუშტის სიტყვით, „ზამთარს არს თბილი და ზაფხულ
ფრიად ცხელი“ (გვ. 166).

ქციაზე „ნახიდურს ქვეით“ ნაჯბადინამდე მდებარე ადგილს თავდაპირვე-
ლად „ეწოდებოდა წყალთაშუა“, მერმე-კი ბაიღარი დაჰრქმევია სახელად. „არს
ფრიად ნაყოფიერი ადგილი“ ისე, რომ იქ „ნაყოფიერებს ყოველი მარცვალნი
თესლთა, ხილნი წალკოტთა და მტილთა უცთური და მრავალი, აბრეშუმი,
ბანბა მრავალი“-ო (გვ. 168).

„ქცია-მაშვერს შუა“ მდებარე „დისველის მინდორი“ უწყლოობისდა მიუხედავად „ნაყოფიერი“ ყოფილა და „მოუცადი მარცვალთა, ბრინჯ-ბანბას გარდა“-ო (გვ. 154).

„ღბანის ქვეით“ მდებარე ხეობა „ქციამდე ფრიად ნაყოფიერი“ ყოფილა „ყოვლითავე: ვენაკითა, ხილითა, თესლ-მარცვლითა“. ასეთი თვისება იმითაც აიხსნებოდა, რომ ეს კუთხე იყო „ზამთარს თბილი და მშვენიერი, ზაფხულს შეზავებული“. ჰქონდა „წყარონი ცივნი, მშვენი, ქალა-ტყენი, ბალახნი“ (გვ. 158).

ქციის შემდინარეების კლდეების და ძველი-გომარეთის ხეობები „უვენაკო, უხილო“ ყოფილა, ხოლო ფოცხვერიანის ხეობა „ვენახ-ხილიანი“ და ირაგის ხეობა ტორნის წყლითურთ „ვენახოვანი, ხილიანი, ტყიანი, ნადირ-ფრინვლიანი, მოსავლიანი“ იყო (გვ. 164), მაგრამ ამ ხეობის ზემო ნაწილი, „ბენდერის მთის კერძოდ, ვითარცა სხვა მთის ალაგნი“ იყო (იქვე).

კივჭავას ხეობა, რომლის წყალს სათავე ბენდერის მთაში აქვს, იყო საერთოდ „ვენაკოვანი, ხილიანი“, მაგრამ „მთისაკენ არა“ (გვ. 166).

ხოლო ქციის ხრამი სამშვილდეს ქვეით ნახიდურამდე უფრო განიერი იყო. ჰაეა იქ „ზამთარს არს თბილი“, ხოლო „ზაფხულს ფრიად ცხელი“. ეს ადგილი კარგი მოსავლიანი ყოფილა: „აქ ნაყოფიერებს, სხვათა ადგილთაგან მეტად, ბროწეული, ლეღვი, ზეთისხილი და სხვანი ხილნი“ (გვ. 166).

მაგრამ „ხრამის კიდესა ზედა“ გაშენებულ სოფლებში, ვახუშტის სიტყვით, „არა არს... ვენახნი, ხილნი“-ო (იქვე 168).

„ლეღვარი არს მთა მაღალი, თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი და ნადირითა სავსე (იქვე, 146).

ლეღვარ-ლოქის მთებსა და ქციას შორის და დებედასა და ბოლნისის დასავლეთით მდებარე მთის შორის მოქცეულ თემში, ძველად ხუნანის საერთოდ, შემდეგში სომხითად წოდებულში, ვახუშტის ცნობით, „ჰაერი ქციაბერდუჯის მდინარეთა კიდესა ცხელი, უშვერი, გაუძლისი“ იყო, ხოლო „სხვათა ადგილთა კეთილი“ (გვ. 146). ამიტომ ეს თემი „არს შემკობილი ყოვლითა“: იქ იყო „ვენაკნი და კილნი მრავალნი“, რომელნიც „მთის კერძოდ არა არს“-ო. სადაც ვენახები იყო, იმ ზოლში „ღვნო მრავალი“ ყოფილა. ხოლო ყველგან „თესლნი მრავალნი ნაყოფიერებენ“-ო (გვ. 146).

„ახპატს ქვეით არს კეობა ჰოქკანისა, ლეღვარს მთის ქვეშე, ვენაკიანი, ხილიანი, ნაყოფიერებითა და ჰაეითა შემკული“-ო. (გვ. 142).

ამავე სანახებში, „ქვემორ ახტალის არს კეობა ხოჭორნიისა“, რომელიც ასეთივე „ვენაკოვანი, კილიანი, ყოვლის თესლისა მოსავლიანი“ იყო (იქვე, 142). ხოლო ამის ქვემოთ ალაღაჯად წოდებულ ადგილს, „ქციამდე ველსა ზედა დას-თესენ ყოველსა მარცვალსა და თესლთა... და მტილოვანთა“-ო (იქვე, 142).

ტაშირიც საქართველოს მაღლობი თემი იყო. ჰაეით „ზაფხულს ფრიად მშვენიერი, ბალახოვან-ყვავილიანი“-ა, მაგრამ „ზამთარი ცივი და თოვლიანი“ იცის იმდენად, რომ თოვლის სიმაღლე „ორს ადლად“ აღწევსო და „ყინვიანი“-ა (გვ. 148). ამისდა გვარად სახელოვანი მეცნიერის მოწმობით ტაშირი „არს ნაყოფიერი ხვარბლით, ქრთილით, სელით, შვრიით“. მაგრამ სამაგიეროდ აქ

არამც თუ ვაზი, თვით „ხილნი და მტილ-წალკოტოვანი არარაი იპოების“ (იქვე, 148). ამასთანავე მთელ ამ თემში „არა არს ხე, არცა ტყე“-ო (იქვე).

აბოცი, ანუ ყაიყული გარეშემო მთებით მოხვეულ მაღლობ ვაკეს წარმოადგენს. ეს თემი „მოსავალ-მოუცდენელი“ ყოფილა. იქ მოდიოდა „ხვარბალი, ქრთილი, სელი, შვრივა“. მაგრამ სამაგიეროდ „სხვა არარაი“ ხარობდა, „არც ხილნი, არც მტილოვანნი“ (გგრ^აფა 148-150).

დბანის ხეობაში „მთა კუჩუთისა და ბოლოლისა არიან უტყეონი... ბალახოვანნი, შამბნარიანნი, ყვავილოვანნი და წყაროიანნი“. იქ მხოლოდ „კევთა შინა არს არყნალნი“ (გგრ^აფა 150).

თვით დბანის ხეობა-კი „ვითარცა ტაშირისა დავსწერეთ“, ისევეა „ნაყოფიერი და პირუტყვითაცა ეგრეთი“-ო (იქვე, 150-152).

ფინეზაურის ხეობაც „არს... ეგრეთითავე ნაყოფიერებითა, ვითარცა ტაშირი და დბანის კეობა“-ო (იქვე, 152).

ხოლო აბულმუგს ქვეით მდებარე „ლოქიდამ გამომდინარე“ ბალიჭის ხეობა უკვე „ვენაკოვანი, ხილიანი და ყოვლითა ნაყოფიერი“ ყოფილა, მაგრამ ამ ხეობის ზემო ნაწილიც „ლოქის კერძოდ, ვითარცა დბანის-კევი“-აო (იქვე, 152).

მაშავერის შემდინარეები, გეტის ხევი და ქვეშის ხევიც, ისევე, როგორც კაზრეთის ხეობა ნაყოფიერებით ბალიჭის ხეობის მსგავსივე ყოფილა (იქვე).

ზურტაკეტის ხეობის სათავეს, შამბიანის მთას, ასეთი სახელი „ეწოდების შამბ-ბალახის სიმალლისაგან“, რათგან იქაურ მცენარეულობაში „ცხენოსანი კაცი და რქოსანი ირემი არა გამოჩნდების“-ო. ხოლო თვით შამბიანი „მთა არს... მაღალი და ვრცელი“, ამასთანავე „უტყეო“ და „ყვავილებითა მრავალფერ-მშვენიერითა და მფშვნითა და წყაროთა შემკული“. მხოლოდ „კევთა არყნალნი“-ც ყოფილა (გგრ^აფა 154-156). ასეთი ბუნებრივი პირობების გამო „არა არს კეობასა ამას შინა ვენაკი, კილნი, თვინიერ მთის ხილთაგან კიდე, და ნაყოფიერებითაცა ეგრეთვე, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“-ო (იქვე, 156).

ვახუშტის მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქართლის ნაწილი ასე აქვს ზოგადად დახასიათებული: „დამჩხერალოდამ ტფილისამდე მტკვრის კერძო მთამდე არს ნაყოფიერი: ბრინჯ-ბანბას გარდა, ყოველნი მცენარენი, რომელნი აღვსწერეთ, ხილნი და ვენახნი მრავალნი“ მოიპოვება, ხოლო ამავე თემის „მთათა დაბნები ეგრეთვე, ვითარცა მთისანი დავსწერენით, ნაყოფითა და პირუტყვითა“-ო (გგრ^აფა, 204).

დამჩხერალო, უეჭველია, უნდა ეხლანდელ 5-ვერსიანი რუკის „დამჩხრეული“ იყოს, რომელიც მდ. მტკვრის პირას, ტაშისკარსა და სატივეს აღმოსავლეთით მდებარეობს (იხ. 5-ვერსიანი რუკის 6, 61,00-42-00 და საქართველოს საისტორიო რუკა). მაშასადამე, ზემომოყვანილ ცნობაში შიდა ქართლის მტკვრის სამხრეთით მდებარე ნაწილზეა საუბარი თითქმის ტაშისკარითგან მოყოლებული ტფილისამდე.

თემის ხეობაზეც ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ მტკვართან შესართავითგან მოყოლებული რკონამდე „არს თეძამი ვენაკ-კილითა ნაყოფიერი, ამას ზეით, ვითარცა თრიალეთი, ჭვარებითურთ“ (გგრ^აფა, 158).

ხოვლისა და დოესის მინდვრის შესახებაც ნათქვამი აქვს, რომ „არს ფრიად მოსაველიანი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“ (გგრ^აფა, 198).

„თრიალეთი არს ზაფხულ ფრიად შევნიერი: ბალახიანი, ყვავილიანი, წყაროიანი“. მხოლოდ „არა არს აქა ტყე“. მალლობი მდებარეობის გამო თრიალეთი იყო „მოსაველით, ვითარცა ტაშირი, განა ესე უმჯობესი მისა“. მაინც-და-მაინც „ვენაკნი, კილნი და მტილოვანნი არარაი არს აქა“, ხოლო „მთის ხილნი მრავალნი“ მოიპოვებო (გგრ^აფა, 158—160).

შაორის, თავგვეთილისა და კევ-ლრმას მთებზე „არა არს... ტყე, ანუ ხე და მხოლოდ „კევთა მცირე არყნალნი“-ო (გგრ^აფა, 162).

ტაბისყურის „გარემო ნაძოვანი, ტყიანი, ბალახ-ყვავილიანი, წყაროიანი“ ყოფილა (იქვე, 162).

ტანის ხეობა „ბობნავამდე... არს ვენახოვანი, ხილიანი, მას ზეით მთური, ვიწრო და მაგარი, კლდიანი, ტყიანი“-ო (გგრ^აფა 200).

ხოლო სკრისა და ხვედურეთის „კეობანი ვენახოვანნი. კილიანნი“ იყო (გგრ^აფა, 202).

ძამის ხეობაზე ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „გვეძინეთამდე არს კეობა ესე ვენახოვანი, ხილოვანი და მის ზეით მთური“-ო (გგრ^აფა 204).

შიდა ქართლის მტკვრის სამხრეთით მდებარე ნაწილის შესახები ცნობების განხილვის შემდგომ, უნდა ამავე მიწაწყლის მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილის ბოტანიკურ-აგრონომიულად დამახასიათებელი ცნობების განხილვას შევუდგეთ.

არაგვსა, ციხე ბოდავსა, ტინის მთასა, გრემისკევსა, ალევის მთასა და ქართალის მთას შორის მოქცეული ბაზალეთის თემის „დაბნები ვენახოვანნი, მოსაველიანნი“ ყოფილან, მაგრამ ეს კუთხე „უწყლობით არა მრავალ ნაყოფიერი“ იყო (გგრ^აფა, 220).

გუდამაყრის წყალსა, არაგვის ხეობასა და ძურძუკეთს შორის მოქცეული გუდამაყარის ხეობა, ვახუშტის სიტყვით, „მოსაველით, ვითარცა სხვა მთის ალაგნი, და უფროს მწირი“-ც ყოფილა (გგრ^აფა, 220—222).

„არს მოზღუდვილი მთიულეთი მთითა. ამის გამო არს მაღალი და შეუვალი, არს უვენახო, უხილო, მცირე მოსაველიანი“-ო (გგრ^აფა 222—224).

ხევში „შთასაველით გველეთამდე არა არს ხილნი, თვინიერ მთის ხილთა: არს კოწახური, მოცხარი, კლდის მერსენი და სხვანიცა ბალახთა ხილნი“ (ვახუშტი, გგრ^აფა 228).

ნარეკვავის ხეობა „უქანამდე ვენაკითა და ხილითა ნაყოფიერი“ იყო (გგრ^აფა 214), იმის ზევით-კი, როგორც ეტყობა, მთური ზოლი იწყებოდა.

ალევის მთითგან გამომდინარე ნარეკვავის „კეობასა... ებნის-ჭილურთამდე ეწოდების გრემის კევი“. ნარეკვავის ხეობის ამ ნაწილის თვისებაზე ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „არა არს გრემის-კევს ვენახნი და ხილნი, სხვით ყოვლითა მოსაველიანი“-კი არისო (გგრ^აფა 220). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ ებნის-ჭილურთა სამხრეთით უკვე ხეხილ-ვენახიანი ზოლი იწყებოდა.

მუხრანის ველზე და მიდამოებში „მოსაველი მტილთა, წალკოტთა, ვენახთა, თესლ-მარცვალთა მრავლად ნაყოფიერებს“-ო (გგრ^აფა, 218).

ქსნის ხეობაში „ზებეყურის მთა... ჩამოადგების ცხვირად ქსანს დასავლეთიდან აღევის მთის ცხვირი და დაავიწროვებს ქსანს კლდითა“. ეს ადგილი ვახუშტს ქსნის ხეობის ორი სამეურნეო ზოლის საზღვრად აქვს დადებული. მისი ცნობით „ამ კლდის ქვეით მტკვრამდე ქსანი არს ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ვითარცა სხვანი აღეწერეთ, და ამ კლდის ზეით იწრო და მჭიდრო, უვენახო, უხილო, მწირი, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი მოსავლითა, ტყიან-კლდოვანობითა“-ო (გვ. 230). რაკი ზებეყურა ხანდოს ციხის ქვემოთ ყოფილა (იხ. იქვე, 230), ამიტომ ვენახოვან-ხილიანი არეს დასაწყისი უნდა წირქვალს ქვემოთ ვიგულისხმოთ.

ამგვარადვე, ცხრაზმის ხევზე მას ნათქვამი აქვს, „არს ადგილი ესე მოსავლიანი მთის ადგილთა-ებრ“ (გვ. 232). ქარჩოხ-ქამურზე ამბობს: „მოსავლით, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“-ო (იქვე). „მოსავლით არს ქურთა, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი“-ო (იქვე). ქნოლოს „ტბიდან მეჯულის ხეობაში ბიყრამდე ვახუშტის ღროსაც იყო „დაბნები მრავალნი თესლთა, მარცვალთა მოსავლით ნაყოფიერი“ (გვ. 248).

„ჯარიაშენიდან ვანათამდე უწოდებენ გვერდის-ძირს და არს ადგილი ესე ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი. ბრინჯ-ბანბას გარდა, ყოველნი სცენდების ნაყოფიერად, ვითარცა დავსწერეთ ქართლისასა. არამედ ღვინო აქაური თხელი და მომეყვო, გარნა საამო სასმელი“-აო (გვ. 236).

ვანათამდე არს ლიახვის კეობა უვენახო, უხილო, ვითარცა დავსწერეთ მთის კეენი, და სივიწროვით ესე უფროს მწირი“-აო (იქვე, 238).

ხურვალეთის ზეით მდებარე „მთის მიყოლით დასავლეთისაკენ მეჯვდამდე და ვიდრე დიდ ლიახვამდე და კვერნაქის მთის შორისი მინდორი დიდი და უტყეო, გარნა დაბნებთა არს წალკოტნი, ნიგვზნარნი და ვენახნი მრავალნი“. აქ „მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“-ო (გვ. 244).

ვახუშტის სიტყვით, „სვერს ზეით“ დიდი „ლიახვის კეობა... არს უვენახო, უხილო... მოსავლით მთის ალაგებრი და პირუტყვითაცა ეგრეთი“ (გვ. 258).

„ტინისხდით, თედოწმინდით სასირეთამდე და მტკვრამდე“ მთელი სივრცე იყო „მცირე ადგილს ტყიანი, საკნავი და მოსავლიანი ნაყოფიერად“, მაგრამ „უწყლო“ ყოფილა და მხოლოდ „ადგილ-ადგილს დის წყარონი მცირენი“-ო (გვ. 258).

„კეობა დვანისა არს ვენახოვანი, კილიანი, მარცვლითა ყოვლითა ნაყოფიერი“ (გვ. 262).

მოხისის „მინდორი მტკვრამდე უწყლო, არამედ მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა“ ყოფილა (იქვე, 266).

„გორს ზეითნი ადგილნი“ სურამის ხეობამდე და ხეობითურთ „არიან მოსავლიანი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა, ვენაკით, ხილით და ყოვლითა მარცვლითა“ (გვ. 268). ვახუშტს დამატებული აქვს, რომ „სასმელი და საკმელი აქაური უმეტეს გემოიანია სხვათა ადგილთაგან“-ო (იქვე, 270).

დვალეთ-ოსეთი უტყეო ქვეყანა იყო, ზოგიერთ არყნალიან ადგილებს გარდა. სიცივის გამო „ზორბლისა, ქრთლისა და შვრივის“ გარდა, იქ „არარაჲ მარცვალნი ნაყოფიერებენ“-ო. „უმიწობისა და კლდოვანობის გამო“ იმა-

საც, რაც იქ მოდიოდა, „ვერ სთესვენ მრავლად“-ო. მაგრამ თვით ნიადაგნი ნაყოფიერი იყო და რასაც სთესენ, „რა-იგი დასთესონ, ფრიად ნაყოფიერებს და მრავლად“ მოდისო. არც მევენახეობა-მეხილეობა იყო, რათგან „არარაი მოვალს და უწყიან მტილისანი, ანუ წალკოტნი, გინა ხილნი“. მხოლოდ „ვიეთთამე ადგილთა იპოების კოწახური, კლდის მერსენი, უელი და ასკილი“ (გგ^რფა, 430).

მესხეთზე, ანუ იმ მიწა-წყალზე, რომელსაც ძველად ზემო-ქართლიც ეწოდებოდა, ისეთი დაწვრილებითი და ზედმიწევნითი ცნობები, როგორც მას შიდა ქართლზე აქვს მოთავსებული, ვახუშტს არ მოეპოვება. ეს გარემოება, უეჭველია, იმით აიხსნება, რომ მესხეთი მის დროს ოსმალეთს ეპყრა და ვახუშტს ეს მხარე პირადად ნანახი არ ჰქონია.

როგორც ხეფინის ხევი „მოსავლიანი ხილიანი“ იყო, „რომელნი (ლიხის) მთას-იქით დავსწერეთ, ქვიშხეთის დასავლით, იგინიცა ესრეთვე ჰგონე“-ო, ნათქვამი აქვს ვახუშტს (გგ^რფა, 272), ე. ი. ეს მხარეც მოსავლიანად და ხილიანად, მაგრამ უვენახოდ უნდა ვიგულისხმოთ.

მაგრამ მტკვრის გასწვრივ, ვახუშტის სიტყვით, ტაშის-კარ-სადგერის შემდგომაც ლიკანის ხეობამდე „მტკვრის კეობა“ მაინც „ვენახიანი, ხილიანი“, მაგრამ „ვიწრო და მწირი“ იყო (გგ^რფა, 276).

„სადგერის კეობა არს უვენახო და მოსავლით, ვითარცა... გუჯარეთის კეობა. ესე სცან ეგრეთვე ნაყოფიერი მთითა“-ო (გგ^რფა, 274).

თორ-გუჯარეთის ხეობაზე-კი ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „არა არს აქა ვენახნი და ხილნი, თვინიერ მთის ხილთა და სხვით ნაყოფიერი მთისებრ, — ბალახ-ყვავილითა, ტყითა და წყაროებითა შემკული“-ო (გგ^რფა, 206).

მესხეთის აღმოს. საზღვარზე მდებარე „მთა ირჯანისა... აწ ყარალაჯად წოდებული... არს მარადის თოვლიანი და უტყეო და კალთათა ბალახოვანი“ (გგ^რფა 148).

ხოლო მესხეთის ჩრდილოეთის მიჯნაზე მყოფი სამცხის, ანუ ლაღოსა და გურია-აჭარის მთები არიან „თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“, მაგრამ „რომელთამე ადგილთა“, როგორც მაგ. მახვილოს, „თოვლიანი, ყინულნი მარადის, ბალახოვანი, შამხოვანი“-აო (გგ^რფა, 94-96).

მესხეთის ორ ნაწილად გამყოფელი არსიანის მთა „თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“ იყო, ამასთანავე „ყვავილოვანი, ბალახოვანი“. ხოლო არსიანის მთის გაგრძელება, რომელსაც არტაანში ქვაყრილი, კოლაში ყალნუ-მთა ეწოდება, არის „არსიანსავით, არამედ უმეტესად უტყეო“ იყო (გგ^რფა, 94).

სამცხე შიგნით არის „ჰავით მშვენი და შემკული, აგარაკოვანი“. თუმცა თემი „მთიანი, გორიანი, ღრატოიანი, კევიან-კლდისანი“ იყო, მაგრამ „მთა-ბართა სიახლოვითა“ მის ბუნებას მრავალფეროვანება უნდა ჰქონოდა, რასაკვირველია. მართლაც ეს თემი ყოფილა „ვენაკიანი, კილიანი მრავლად“ და თანაც „მარცვალნი მრავალნი ნაყოფიერებენ“-ო (გგ^რფა 96).

ქ. ახალციხე „ჰავით არს მშვენი: ზამთარს ცივი და თოვლიანი, ზაფხულს არა ეგოდენ ცხელი. გარემოს ქალაქისა წალკოტნი, ვენაკნი და ხილნი მრავალნი“-ო (გგ^რფა, 86).

„მთა ნიალის-ყურისა“, ხავეთითგან ყარსის მთამდე, ანუ ფოსოს წყაროს-თავამდე გადაჭიმული, საერთოდ იყო „სრულიად უტყეო, ბალახ-შამბ-ყვავილიანი და წყაროიანი“ და მხოლოდ „ფოსოს-კერძონი და წყაროსთავის-კერძო მტკვრამდე ტყიანი“ (გვ. 102).

ჯავახეთში „ზამთარი დიდ-თოვლიანი და ყინვიანი“ იცოდა და საერთოდ „ჰავითაც მგზავსი“-ა თრიალეთისაო (გვ. 102). ამის გამო, ვახუშტის ზოგადი დახასიათებითაც „ჯავახეთი არს, ვითარცა თრიალეთი, უვენაკო, უხილო, უტყეო“ და „მოსავლითაცა ეგრეთვე“ იმ განსხვავებით, რომ ჯავახეთი თრიალეთზე „უმეტეს ნაყოფიერი და მოუცდენელი“ ყოფილა (გვ. 102).

ვახუშტის სიტყვით, „არს.. ფოსო უვენაკო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ყოვლითა მოსავლითა“-ო (გვ. 98).

ამგვარადვე ერუშეთიც იყო „უვენაკო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა“-ო (გვ. 104). მაგრამ „მთანი არიან ტყიანნი გარემოს“ ერუშეთისა, თანაც „ყვავილოვან-ბალახოვან-წყაროიანნი“ (იქვე).

„არს არტაანი ვაკე და უტყეო, ბალახ-ყვავილიანი, მოსავლით, ვითარცა ჯავახეთი“. ხოლო მისი „მთანიცა უტყეონი, მცირე არყნალთაგან კიდე“-ო (გვ. 106)

კოლა, კარისა და ყალნუს მთებითურთ, „მაღალი და მცირე-ტყიანი“, უმთავრესად „ბალახ-შამბ-ყვავილოვანი“ იყო. ხოლო „ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირუტყვით და ჰავით“ ყოფილა, „ვითარცა ჯავახეთი“ (გვ. 106).

მესხეთის დასავლეთ ნაწილზე რომ გადავიდეთ, ვახუშტის დახასიათებით, აქარა იყო „ვენაკოვანი, კილიანი, მოსავლიანი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა, ყოვლითა მარცვლითა“. ამასთანავე „ტყიანი, კლდიანი, იწრო-ხრამოვან ღრატოიანი“-ც იყო (გვ. 108—110).

ფორჩხის ხეობაც „ვენაკოვან-კილიანი, ვიწრო და კლდიანი“ და, „რაოდენნიცა მიწანი იკენიან“, ყოფილა „მოსავლიანი“-ც. ვახუშტის სიტყვით, ამ ხეობაში განსაკუთრებული მრავალფეროვანებაა, რათგან „მთა-ბარნი ახლო-რებენ ფრიად“ (გვ. 110).

შავშეთი „ტყიანი, გორა-მთიანი, დელე-ღრატოიანი, იწრო“ თემი იყო. მისი ნიადაგი მოსავლიანი ყოფილა: „ნაყოფიერებს ფრიად მიწა ამისი, რაოდენიცა იკმარების სივიწროედ“-ო. გამოსადეგი მიწის სიმცირესთან შესაფერისად, ეს კუთხე „ვენაკ-ხილიანი“ იყო და „ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“-ო (გვ. 114). სახნავ-სავენახე ადგილების მეტის-მეტე ნაკლებობის გამო, რა თქმა უნდა, საველე მეურნეობასაცა და მებალეობა-მევენახეობასაც აქ გასაქანი და ფართო ასპარეზი არ შეიძლება ჰქონოდა. ეს გარემოება უკვე გრ. ხანძთელს ჰქონდა აღნიშნული.

ბუნებისაგან უხვად დაჯილდოებული კუთხე იყო კოროხის ხეობის ის ნაწილი, რომელსაც ლიგანის ხეობა ეწოდებოდა. „ჰავით არს ზაფხულს ცხელი, ზამთარს ფრიად თბილი“. ამასთანავე ამ თემის მთა-გორიანობა მას გასაოცარ მრავალფეროვანობას ანიჭებდა, რათგან დაბლობსა და თბილ ადგილებს „ახლო-რებენ მთანი თოვლიანნი და აგარაკნი შვენიერებით აღმკულნი ჟამისა და ნახევარ-ჟამის სავალთა“-ო (ვახუშტი გვ. 114). ამიტომ იქ ყველაფერი იყო და მოდიოდა.

ლიგანის ხეობა „ფრიად ნაყოფიერი“ იყო „ნარინჯით, თურინჯით, ლიმონით, ზეთისხილით, ბროწეულით, ლელვით, ვენაკით, კილით შემკობილი“ ამასთანავე „მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს“. მაგრამ მეურნეობის ყოველ დარგში ხეობის სივიწროე და გამოსადეგი მიწის სიმცირე საგრძნობი ყოფილა. მეხილეობისათვისაც ამის გამო შესაფერისად ფართო ასპარეზი აქ არ არსებობდა, მაგრამ მეტადრე საველე მეურნეობა იყო შეზღუდვილი: „სივიწროვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბანბასა“-ო (გვ. 114).

კლარჯეთი არტანუჯითურთ უაღრესად მთიანი თემია და იყო „ტყიანი ფრიად და მცირე ველოვანი“. ხოლო „ჰავით მშვენი, კეთილი: ზამთარ თბილი და დიდ-თოვლიანი“ იყო, მაგრამ სიმაღლის წყალობით „ზაფხული არა ეგოდენ ცხელი“ იცოდა. ნიადაგი ნაყოფიერი ჰქონდა და იყო „ვენაკიანი, კილიანი“ და „მარცვალნი ყოველნივე ნაყოფიერებს, ვითარცა სხვათა ამათ ადგილებთა“-ო (გვ. 116). მაგრამ სახნავ-სავენახე მიწების მეტისმეტი სიმცირე, მცირე ველოვნობა, რასაკვირველია, აქაც სასოფლო მეურნეობას ფართო ასპარეზს ვერ შეუქმნიდა.

ოლთისის ხეობა ნარუმაკამდე, ანუ ნარიმანამდე არის „ხილიანი, ვენაკიანი“-ო, ხოლო „ნარუმაკს ზეით“, სადაც იდი იყო, „ამას ზეით არს, ვითარცა მთის ადგილნი ნაყოფითა“-ო (გვ. 118—120).

თვით ტაოც საერთოდ „მთიანი, გორიანი, ლელოვან-ხრამოვანი, ღრატოიანი, წყლიანი და იწრო“ თემია. მაგრამ იქაც მოიპოვება შედარებით დაბლობი ადგილებიც და მაღლობიც. ამიტომ თავისი სასოფლო-მეურნეობის თვისებებითაც ორად იყოფება: იქ არის ნაწილი „ვენახოვანი, კილიანი, მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა“, ხოლო „მთის კერძოთა, ვითარცა ჯავახეთი“. „იდი და ნარუმაკი არიან, ვითარცა თრიალეთი, ანუ ჯავახეთი ყოვლითურთ“-ო (იქვე, 120).

ბასიანი უაღრესად მაღლობი თემია, ამის გამო იყო, „უტყეო, თვინიერ მცირე არუნალნი“ და „უვენაკო, უკილო და მარცვლის მოსავლითაც, ვითარცა ჯავახეთი“ ყოფილა, უკეთესიც-კი, „ესე უმჯობესცა ჰავითაცა“-ო (გვ. 120).

ვახუშტის სიტყვით „არს... ისპირის კეობა ქარაფოვან-კლდიანი, ლელე-ღრატოიანი, იწრო, ტყიანი, მცირე ველოვანი“. ხოლო „ჰავით ზაფხულს ფრიად ცხელი“-ა, მაგრამ „აქვს მთანი და აგარაკნი ახლორეს. ზამთარი თბილი“ იცისო. ეს თემი, ამავე მეცნიერის ცნობით, იყო „მოსავალ-ნაყოფიერი, ვითარცა... ნიგალის-კევი, ყოვლითა ნაყოფიერებითა და მარცვლითა“-ო (გვ. 124).

თორთომის ხეობა იყო თემი, „შემკობილი მთით და ბარით“: ამისდა გეარად ხეობა „ხახულის ზეითამდე, ანუ ციხემდე“ არის „ვენაკოვანი, კილიანი, მოსავლიანი. ხოლო მთის-კერძონი ყოველგნით ვითარცა ჯავახეთი“-ო (გვ. 126).

ქანეთს, რომელიც პოლიტიკურად მხოლოდ ხანმოკლე დროს მოექცა საქართველოს საზღვრებში, ორი ზოლი ჰქონდა: „ზღვის კიდეური“ და „მთის კერძონი“. ქანეთის მთა „თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი“ იყო. თვით „ქანეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ლეღიანი“-ა. კლიმატური პირობებიც

სხვადასხვა-ნაირი იყო: „ჰავით ზღვის კიდურნი ცხელი“-ა, მაგრამ მაინც „ზაფხული არა გაუძღისი“ და „ზამთარი თბილი“ იცის, ხოლო „მთის კერძონი კეთილ-ჰავიანნი“-აო (გგ^რფა 128—130).

თვით ქვეყანა „ხილიანი, ვენაკიანი, მარცვლებით მოსაველიანი“ იყო „ბრინჯ-ბანბითურთ“ და იქ ყველაფერი „ნაყოფიერებს ფრიად“-ო (იქვე, 130).

ვახუშტის კარგად აქვს საქართველოს ზღვის სანაპიროს ბუნების გასაოცარი მრავალფეროვანება დახასიათებული. მესხეთის აღწერილობაში მას აღნიშნული აქვს: „მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ, (რომ) ჟამისა, ანუ ნახევარ-ჯამისა სავალთა არს თოვლი და ბართა ნარინჯი-თურინჯი, ზეთისხილი და ყოველნი ნაყოფნი“-ო (გგ^რფა 72).

§ 3. დასავლეთ საქართველოს ბოტანიკური არეები.

ლიხთიმერეთიც ვახუშტის ისე ზედმიწევნითა და დაწვრილებით არა აქვს აღწერილი, როგორც ქართლი, მაგრამ მაინც მრავალი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. აქაც განხილვის გეზი აღმოსავლეთითგან დასავლეთისაკენ გვექმნება.

„არს კეობა... კეფინის-კევი მოსაველიანი, ხილიანი. ქართლისაგან მეტი არს აქა ლომი, ხურმა“. ამას გარდა აქვე „სთესენ სიმინდსა მრავალსა“-ო (გგ^რფა 272).

ხოლო „ჩხერიმელას, ჩრდილისა და ნუნისის „კეენი... არიან ვენაკოვანნი, კილიანნი“-ო (იქვე, 270).

ფერსათის თემი, ანუ საჩხეიძეო და სალომინაო იყო „ქვეყანა... მდინარეთა კიდურნი კბოღოვანი, ფლატოვანი, ქალიანი“, ხოლო „მთის კერძო ვაკე და აყრილ-ტყიანი, ნიგვზნარ-ხილიან-ვენაკიანი... ბრინჯს არა სთესენ და ბანბას, სხვანი მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებენ“-ო (გგ^რფა 386).

საჯავახოს ხეობა გურიაში, ვახუშტის ცნობით, იყო „მოსაველიანი ყოვლითა მარცვლითა, ხილ-ვენახითა“ (გგ^რფა 352).

ტოლის ხეობაც „ხილ-ვენახიანი“ ყოფილა (იქვე, 372).

საჩინო, ანუ საჩიჯავაძო იყო „ადგილი... ვითარცა... საჩხეიძო და უმეტესადცა ნაყოფიერი და ბარი“ (იქვე, 388).

ხოლო ჯუმათის მთა იყო „ტყიანი, ვენახ-ხილ-მოსაველიანი“ (გგ^რფა 414).

თუმცა „ხეობა ხინოსი... მაგარი და მთებრი“-ა, მაგრამ მაინც „ვენახ-ხილიანი და მოსაველიანი“ ყოფილა (იქვე, 416).

ვახუშტის სიტყვით, საერთოდ გურია ჰავით არს კეთილი და მშვენი“, მაგრამ „ზაფხულს ცხელი, წვიმიანი, სოველი, ნოტიო“-ა, ხოლო ზამთარი—თბილი, დიდ თოვლიანი, იცის „ვითარცა იმერეთი და უყინვო“ (გგ^რფა 418).

თავისი გეო-ფიზიკური თვისებებით გურია „მთა-გორიანი, ტყიანი, აგარაკიანი და მცირე-ველოვანი“-ა. ვახუშტის ცნობით, იქ: „ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი“, მაგრამ „ბანბა არა ეგდენ“. მეხილეობა და მევენახეობაც იყო გავრცელებული: „ხილნი მრავალნი და ბათოშს, გონიას და ერგეს ნარინჯი, თურინჯი, ლიმონი, ზეთისხილი, ბროწეული მრავალი და ზღვის კიდესაცა ვენახნი“-ც, რა თქმა უნდა, ბლომად იყო (გგ^რფა 418).

ლიხთ-იმერეთის სამხრეთის ნაწილის შემდგომ, რომ მის უფრო ჩრდილოეთით მდებარე თემების განხილვაზე გადავიდეთ და კვლავ აღმოსავლეთითგან დავიწყოთ, იყო „არგვეთი ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცვლითა, არამედ ბრინჯს არ სთესენ“. იყო „ხილნი ტყეთა შინაცა მრავალნი... ვენახი და ღვინო კეთილი“ (გვ.რფა 386).

„რიონის გაღმით“ მდებარე „ვაკე“, რომელიც „არს სამკუთხედ აღგილი“ და „ცხენისწყლისა და რიონისაკენ არს საჭილაო, სამიქელაო“, ყოფილა „ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითავე..., თვინიერ ბრინჯისა... ვენაკნი დაბლარნი არიან მრავლად, ხილნი მრავალნი ტყეთა შინაცა“-ო (გვ.რფა 388—390).

სალიპარტიანო, რომელიც კჳონდიდითგან უნაგირამდეა მთის ძირს გადაკიმული. ვახუშტის სიტყვით „არს ქვეყანა... მგზავსი ვაკისა და უმეტეს ნაყოფიერი და ტყიანი“ (გვ.რფა 396).

ლიხთ-იმერეთის უკიდურესი დასავლეთის თემის, ოდიშის ჰავა მდებარეობისდა მიხედვით განსხვავდებოდა: „ზღვის პირნი და ვაკენი“ იყვნენ „ზაფხულს... ცხელი“, მაგრამ მაინც „არა-გაუძლისი“, ზამთარში-კი თბილი. ხოლო „მთის-კერძონი გრილნი, აგარაკოვანნი, კეთილნი“ იყვნენ. ამასთანავე „ზამთარ თბილი“, მაგრამ „უქარო და უყინვო, დიდ-თოვლიანი“ ყოფილა. სამაგიეროდ ზაფხულში „სველი, ღ ნამიანი ღ ნოტიო“ იყო, მაგრამ თითქოს „უწყინარ-უვნო“ (გვ.რფა 402).

ოდიშში იცოდა „მოსავალნი მარცვალთა ფრიად ნაყოფიერნი მრავლად, რამეთუ ბრინჯი ნაყოფიერებს ურწყავად“. ხოლო „ნარინჯი, თურინჯი, ზეთის-ხილი, ბროწეული ადგილ-ადგილს და სხვანი ხილნი მრავალნი“ მოდიოდა. „ვენაკნი“-ც ხომ ყველგან იყო (გვ.რფა 402).

ოკრიბა იყო „თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა, ყოვლითა მარცვლითა ნაყოფიერი ფრიად, ხილითა, ვენაკითა“-ც. ამასთანავე ეს თემი, ვახუშტის ცნობით, „არს მცირე მთა-გორიანი, ტყიან - ბალახიან - ყვავილიან - წყაროიანი“ (გვ.რფა 390—392).

ეხლა რომ დასავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთის თემების განხილვას შევუდგეთ, რაჭის დიდი დაბა შქმერი, ვახუშტის ცნობით, იყო „უვენახო, უხილო, მსგავსი სხვათა მთის ადგილთა“ (გვ.რფა 378).

ხოლო რაჭაშივე „ჯეჯორის მდინარეზედ სამკრიდამ ჩრდილოეთ“-ის მიმართულებით კუდარომდე „არს დაბნები“ ვენახოვან-ხილოვანნი და მოსავლიანი. მას ზეით“-კი უკვე იწყება არე „უვენახო, უხილო, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“ და აქეთგან მოყოლებული „უწოდებენ ამას კუდაროს“ (იქვე, 378).

რაჭაში, რიონის ხეობაში „კიდროთას ზეით ადგილნი... არიან, ვითარცა სხვა მთის ადგილნი, მოსავლით, ნაყოფით“. თვით ხეობა კი ვიწრო არის (იქვე, 380-382).

რაჭა და რაჭის მთები არიან „მაღალნი და განიერნი, თხემთა უტყეონი და კალთათა ტყიანნი“. ამასთანავე—„ზამთარს დიდთოვლიანნი, სადაც ვერ ივლის ცხენი და ზაფხულს უთოვლო, წყაროიანნი, ბალახიან-ყვავილიანნი“. ხოლო „დაბნები რაჭისანი, ამ მთათა კალთათა მყოფნი, არიან, ვითარცა შქმერი აღესწერეთ, აგარაკად და მთის ადგილად“-ო (გვ.რფა 382).

დიდ-თოვლიანობისადა მიუხედავად, რაქაში „ზამთარი თბილი და უქარო, სკოდნია. ამასთანავე ქვეყანა იყო „მოსავლიანი: თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა, ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი“ და თანაც არის „ვენახიანი, ხილიანი, მტილოვანნი ყოველნი“. ასეთი ნაყოფიერება ქვემო რაქაშია: „რიონის კერძოდ ამიერ და იმიერ სრულიად რაქას ესრეთ ნაყოფიერებს, არამედ მთათა კერძონი, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი“-ო (იქვე, 384—386).

ვახუშტის ცნობით, ლეჩხუმი იყო „ვენახიანი, ხილიანი“ და თანაც იქ „მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა“. მხოლოდ ამ თემის „სივიწროვისა და კლდიანობისათვის არა ეგოდენი სიმრავლეთ“ მოდის ყველა ზემოდასახელებულიო (გგრ^აფა 350).

ვახუშტს ნათქვამი აქვს: „სვანეთი არს მოსავლითა და პირუტყვითა, ვითარცა... დვალეთი“, ანუ აწინდელი ოსეთი, „და უმეტეს მწირიცა სივიწროვით, მთითა, კლდითა და მდინარეებით ფრიად მაგარი“ (გგრ^აფა 412).

დასასრულ, აფხაზეთში „ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, ხილნი, ვენახნი“-ო (იქვე, 406—408).

ლიხთ-იმერეთის ზოგადი დახასიათების დროსაც ვახუშტს საქართველოს ამ ნაწილის ჰავაზე ნათქვამი აქვს: „ტყის გამო ზაფხულს იმყოფის სიციხე“, რათგან „ძნად იძვრის ქარნი“, მაგრამ იქ მაინც საერთოდ „არა-გაუძლისი სიციხე“ იცის, „თვინიერ ადგილთა რომელთამე“-ო. თანაც „ზამთარი თბილი“-ა ხოლმე იმდენად, რომ „ვერ ოდეს განჰყინავს მდინარეთა, ვერცა გუბესა, რომელსა ზედა შედგეს ან უტყვი, ანუ მეტყველი“. მაგრამ ამისდა მიუხედავად იქ იცის „თოვლი დიდი, რომლისა სიმაღლე ოდესმე მკარი და უმეტესიცა“ არის ხოლმე (გგრ^აფა 338).

თავი მეთორმეტი. საქართველოს ზეფასება აგრონომიული და სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის თვალთსაზრისით.

ზემომოყვანილი ყველა ცნობების თავისდათავადაც და რუკის დახმარებითაც შესწავლა მკვლევარს საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის შესაძლებლობასაც ზედმიწევნით გაუთვალისწინებს და ჩვენი ქვეყნის წარსულისა როგორც ეკონომიური, ისევე პოლიტიკური ისტორიის არაერთ მნიშვნელოვან საკითხსაც სისწორით გაარკვევინებს.

უკვე ბოტანიკურ-გეოგრაფიულისა და აგრონომიული არეების ზოგადი მიმოხილვაც-კი ადამიანს ფრიად საგულისხმო სურათს გადაუშლის, ამიტომ პირველად სწორედ ამ ზოგად მიმოხილვას შევუდგებით.

§ 1. სასოფლო-სამეურნეო არეების ზოგადი მიმოხილვა საქართველოში.

თუ გავიხსენებთ, რომ ვახუშტს საქართველოს მოსავლიანობა-ნაყოფიერების მხრივ თურინჯ-ნარინჯისა, ვენახიან-ხილიანს, უვენახო და ხილიანსა და უვენახ-ხილო არეებად აქვს დაყოფილი და ამასთანავე ქართულ-უცხოური წყაროების ცნობათა მიხედვით ამ არეების ზოგადად შემოსაზღვრას შევეცდებით, შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება:

1. **თურიჯ-ნარინჯის** არე საქართველოში შავი ზღვის სანაპიროზე ყოფილა მხოლოდ: ოდიშში ადგილ-ადგილ, ხოლო ბათუმის მიდამოებში, გონიას, ერგეს და ლიგანის ხეობაში თურიჯი ნარინჯი და ზეთისხილი ყველგან ხარობდა და იყო.

2. **ბრინჯ-ბამბის** არე თუმცა დასავლეთ საქართველოშიც ყოფილა, მაგრამ უფრო მეტი სივრცე ამ კულტურას ლიხთ-ამერეთის აღმოსავლეთ სანაპირო თემში ჰქონია დაკავებული. ბრინჯ-ბამბის არედ კუხეთის ბარი, გაღმა-მხარი, მეტადრე ენისელი, გარე-კახეთში იერის სანაპიროები ითვლებოდა.

ქართლში მხოლოდ ქვემო-ქართლის დაბლობში მოდიოდა ბრინჯ-ბამბა, სახელდობრ: დებედას ხეობაში, ალგეთის ხეობაში მტკვრის შესართავითგან მოყოლებული იალღუჯამდის და ქციის ხეობაში ნახიდურიტგან ნაჯბადინამდის.

დასავლეთ საქართველოში ბრინჯ-ბამბის მოყვანას მარტო ოდიშში და გურიაში მისდევდნენ. გურიაში შედარებით ნაკლებ ყოფილა გავრცელებული, სამაგიეროდ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ოდიშის ნიადაგიცა და ჰავაც ბრინჯის კულტურისათვის იმდენად კარგი აღმოჩენილა, რომ ეს მცენარე იქ თურმე მოურწყავადაც ხარობდა.

3. **ვენახ-ხილიანს** არეს თურიჯ-ნარინჯისა და ბრინჯ-ბამბის არეებზე შეუდარებელიც უფრო ფართო ასპარეზი ეკავა საქართველოში. ამერეთითგან რომ დავიწყოთ, ვენახიან-ხილიან არეს ეკუთვნოდა:

გარეთ კახეთში მანავითგან მოყოლებული ქიზიყამდე, შიგნით-კახეთში ცივ-გომბორის მთის შუა კალთამდე, გაღმა-მხარში პანკისის ხეობის დაბლობი პანკისამდე, ერწო-თიანეთის მთებამდე, მარტყოფი და საგურამო.

ქართლში ვენახიან-ხილიან არედ იყო: მტკვრის სამხრეთით მდებარე ნაწილიტგან, ქვემო-ქართლიტგან, დებედას ხეობის ზემო ზოლი, კუმისის მინდორი, ქციის ხეობა ნახიდურიტგან სამშვილდემდე, დიის-ველის მინდორი ქცია-მაშავერს შორის, დბანისის ხეობა ქციითგან მოყოლებული დბანისამდე, სკვირეთის, ანუ ვერეს ხეობა მტკვრითგან ვანათამდე, ფოცხვერიანისა, ირაგას და ქივჭავას ხეობათა ქვედა ნაწილი, ხუნანის საერისთავო, ანუ სომხითი, ბალიჭის ხეობა აბულმუგს ქვევით ისევე, როგორც გეტისა, ქვეშისა და კაზრეთის ხეობანი.

შიდა ქართლის მტკვრის გასწვრივ ღ სამხრეთით მდებარე ნაწილში ვენახ-ხილიან არეს ეკუთვნოდა დამჩხერლოტგან ტფილისამდე გადაჭიმული ზოლი, თეძმის ხეობა მტკვრითგან რკონამდე, მეტეხ-სასირეთისა, დოესისა და ხოვლის მინდვრები, ტანის ხეობა მტკვრითგან ბობნავამდე, სკრისა და ხვედურეთის ხეობანი და ძამის ხეობა გვეძინეთამდე.

შიდა ქართლის მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილში ვენახ-ხილიან არეს ეკუთვნოდა: ბაზალეთის თემი გრემის ხევამდე, ნარეკვავის ხეობა უჟანანდე და ებნის-ქილურთას ქვევით, მუხრანის ველი მთლიანად, ქსნის ხეობა მტკვრითგან ზებეჟურ-წირქვალამდე, მეჯუდის ხეობა ვგონებ ბიყრამდე, გვერდის-ძირი ჯარიაშენითგან ვანათამდე, პატარა ლიახვსა და კვერნაქს-შორისი მინდორი, დიდი ლიახვის ხეობა მტკვრითგან სვერამდის, ტინისხიდ-თედოწმიდითგან სასირეთ-მტკვრამდე, გორითგან სურამამდე გადაჭიმული ზოლი, დვანის ხეობა, მოხისი და ქვიშხეთისა და მის დასავლეთით მდებარე ხეობა.

ზემო ქართლის, ანუ მესხეთის აღმოსავლეთი ნაწილი თავისი მდებარეობის გამო უმთავრესად უვენახ-ხილო არეს წარმოადგენდა, მაგრამ ვენახიან-ხილიანი ზოლიც იყო. სახელდობრ, ვენახ-ხილიან არედ ყოფილა: მტკვრის ხეობა სადგერითგან ლიკანამდე ვიწრო ზოლად, სამცხის დაბლობი ადგილები ახალციხითურთ, შემდეგ შავი ზღვისაგან აჭარა, ბორჩხის ხეობა, შავშეთისა და კლარჯეთის თემები მცირეოდნად, გამოსადეგი მიწის ნაკლებობის გამო, ოლთისის ხეობა ნარუშაკამდე, ტაოს დაბლობები და თორთომის ხეობა ხახულამდე.

ლიხთ-იმერეთში ვენახ-ხილიან არეს ეკუთვნოდა: ჩხერიმელისა, ჩრდილისა და ნუნიას ხეობანი, ფერსათი საჩხეიძეო-სალომინაოიანად, საჩინო და მთელი გურია (საჯავახო, ჯუმათის ხეობა, ხინოს ხეობა), არგვეთი, სამოქალაქო, ოკრიბა, ვაკე (საქილაო-სამიქელაო), სალიპარტიანო (კუონდიდით უნაგირამდე), რაჭა კუდარომდე და კიდროთამდე, ლეჩხუმი და აფხაზეთი. დანარჩენი შავი ზღვის სანაპირო ზოლი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ბრინჯ-ბამბისა და თურინჯ-ნარინჯიან არეს წარმოადგენდა.

4. უვენახ-ხილო არეს კახეთში ცივ-გომბორის მთების შუა კალთას ზევით მდებარე ნაწილი შეადგენდა. ხოლო გაღმა მხარში უკვე პანკისს ზევით მყოფი ადგილები იმგვარადვე, როგორც თიანეთს ზევით მდებარე მთები, შემდეგ უჯარმითგან მოყოლებული ბოჭორმამდე გადაჭიმული მთელი მანძილი, გრდანითგან ჯვარის მონასტრამდე და, რა თქმა უნდა, ზემოდასახელებულ მთა ადგილებზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე მაღლობი თემები, ფშავ-ხევსურეთი და თუშეთი.

ქვემო ქართლში უვენახ-ხილო და შემდეგ უტყეო, ბალახოვან-ყვავილიანი არე ვენახ-ხილიან ზოლს ზემოთ იწყებოდა. ამ უვენახ-ხილო ზოლის საზღვრის აღნიშვნას რომ იმავე მიმართულებით შევუდგეთ, როგორითაც ვენახ-ხილიანი არე გვქონდა განსაზღვრული, ასეთი სურათი წარმოგვიდგება: ქციის ხეობაში უვენახ-უხილო არე სამშვილდითგანვე იწყებოდა, დბანისის ხეობაში დბანისითგან მოყოლებული სათავემდე, სკვირეთის, ანუ ვერეს ხეობაში ვანათს ზევით მდებარე ნაწილი სათავემდე, კლდეისისა და ძველი გომარე-

თის ხეობანი მთლიანად, ირავას ხეობა ტორნითურთ ბეხდერისაკენ, ჭივჭავის ხეობის ზედა ნაწილი, ფინეზაურის ხეობა, ბალიჭის ხეობა აბულმუგს ზევით და ზურტაკერტის ხეობა მთლიანად.

ამ უვენახ-ხილო არეს ზემოთ უკვე ბალახოვან-ყვავილიანი უმთავრესად საზაფხულო საძოვრების არე იწყებოდა. ამ ზოლს ეკუთვნოდა: ტაშირი ლორეს მაღლობითა და ველითურთ და შემდეგ ბამბაკის ხეობა, აგრეთვე აბოციც, შემდეგში ყაიყულად წოდებული.

შიდა ქართლის მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქვეყნის უვენახ-ხილობის ზოლის საზღვრის დასაწყისი ხაზი იყო თეძმის ხეობაში რკონს ზევით, მთელნე ქვარები და თრიალეთი, ტანის ხეობა ბობნავს ზევით ძამის ხეობა გვეძინეთს ზევით.

თრიალეთი უტყეო, ბალახოვან-ყვავილოვან საზაფხულო საძოვარს წარმოადგენდა.

შიდა-ქართლის მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილში ჯერ უვენახ-ხილო, ხოლო შემდეგ თვით უტყეო, ბალახოვან-ყვავილიანი ზოლი იწყებოდა: ნარეკვავის ხეობაში უქანითგან და მის ზევითი მთელი არე, გრემის-კევი ებნის-ჭილურთაჲს ზევით, ქსნის ხეობა ზებეყურ-წირქვალს ზევით, ცხრაზმის ხევი ქარჩოხ-ქამურითურთ, მეჯუდის ხეობა ბიყრს ზევით, პატარა ლიახვის ხეობა ვანათს ზევით და დიდი ლიახვის ხეობა სვერს ზევით.

უტყეო, ბალახიან-ყვავილიან არეს გუდამაყრის ხეობა, ხევი და დვალეთი წარმოადგენდნ მთლიანად.

მესხეთის უდიდესი ნაწილიც უვენახ-ხილო არეს წარმოადგენს. სადგერის ხეობა, თორ-გუჯარეთის ხეობა, შაორი, თავკვეთილი, კეველრმა, ტაბისყური და ირჯანის, ანუ ყარაღაჯისა ისევე, როგორც სამცხის, ანუ ლადოს მთები მთლიანად უვენახ-ხილო არე იყო.

უტყეო და ბალახიან-ყვავილიან სივრცეს ჯავახეთი, ფოსო, ერუშეთი, არტაანი და კოლა წარმოადგენდნ.

ასეთივე თვისებისა იყო ოლთისის ხეობა ნარუშაკს ზევით, ტაოს მაღლობები, იდი და ნარუშაკი, ბასიანი, თორთომის ხეობა ხახულს ზევით. აქ მთური ზოლი იყო და მთური კულტურა ხარობდა მხოლოდ. ბალახიან-ყვავილიანობის წყალობით აქ ვრცელი და საუცხოვო საზაფხულო საძოვარები იყო.

დასავლეთ საქართველოში უვენახ-ხილო არე, ბუნებრივი პირობებისა და ჰაერის გამო, გაცილებით უფრო ნაკლებ იყო, ვიდრე ამერეთში. აქ უვენახ-ხილო ზოლს ეკუთვნოდა უმთავრესად ლადოსა და გურიის მთების ზედა, ტყიანი ხაზი და რაჭაში შქმერი, ჯეჯორის ხეობა კუდაროს ზევით, რიონის ხეობა ჭიდროთას ზევით და მთიანი ადგილები, დასასრულ, რასაკვირველია, სვანეთიც მთლიანად.

ხეობის დაღარულობისა და ვრცელი ველობების უქონლობის გამო ლიხთიმერეთის უტყეო და ბალახიან-ყვავილიანი ხაზი არც საზაფხულოს საძოვრებად იყო სათანადოდ ფართოდ გამოსადეგი. ამ არეს მხოლოდ ადგილობრივი მესაქონლეობის დაკმაყოფილება შეეძლო.

ტფილისითგან ბარდავამდე და ივრის სანაპიროებზე ზამთრის საძოვრების არე იყო ისევე, როგორც გარეჯის მთებსა და უდაბნოს მიდამოებში. ასეთივე დანიშნულება ჰქონდა, სარწყავი რუს გამოყვანამდე, სამგორის ველსა და ჩადივარსაც, რათა უწყლოობის გამო უმთავრესად თავისი ბალახოვნობის მხრით შეიძლება ყოფილიყო გამოყენებული.

§ 2. აგრონომიული ზოლადობისა და ეკონომიური ფაქტორის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოებრივობისათვის.

საქართველოს საზღვრების ისტორიულ-ეკონომიურ მიმოხილვაში უკვე ამ თერთმეტი წლის წინათ აღნიშნული მქონდა, რომ საქართველოს მიწა-წყალი „მთლიან ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივი ზღუდეებითაც (მთებითა და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და კოროხის აუზების შემცველი, გეოგრაფიულად და ეკონომიურად ურთიერთთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული“ (იხ. „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული“, ტფილისი, 1919 წ.).

საქართველოს მიწა-წყლის სასოფლო-სამეურნეო არეების დაწვრილებითი და ზოგადი დახასიათების შემდგომ, ეხლა აგრონომიული და ეკონომიური ფაქტორების ჩვენი სამშობლოს სახელმწიფოებრივობისათვის უაღრესი მნიშვნელობის განსაზღვრა წინანდელზე უფრო ვრცლადაც და არსებითადაც შეგვიძლიან.

საკმარისია ადამიანმა არეების ზემომოყვანილი მიმოხილვა გადაიკითხოს და აქ დართულ რუკაში ჩაიხედოს, რომ დარწმუნდეს, რომ თურიჩ-ნარინჯისა და ბრინჯ-ბამბის არეები საქართველოს მხოლოდ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კიდეებზე მოეპოვება. მთელი დანარჩენი ტერიტორია ორ მთავარ დიდს, ვენახ-ხილიანსა და უვენახ-ხილო არეს უკავია. ამასთანავე დამახასიათებელია, რომ ვენახ-ხილიანი არეს ზოლი შუაშია მოქცეული, აქეთ-იქით-კი, ჩრდილოეთითა და სამხრეთით, ვენახ-ხილიან ზოლს ჯერ უვენახო, მერმე უვენახ-ხილო და შემდეგ ალპური საძოვრების არე აკრავს. ოდენობით ეს უკანასკნელი, უვენახ-ხილო და ალპური, ზოლი ვენახ-ხილიან არეს საგრძნობლად სჭარბობს.

უვენახ-ხილო არე ბუნებრივი პირობების წყალობით ერთი მხრით ხორბლეულისა და ქრთილეულის კულტურისათვის იყო განკუთვნილი, მეორეს მხრით, ვრცელი, საუცხოვო, საზაფხულო საძოვრების დიდი სიუხვის გამო, ამასთანავე

მრავალრიცხოვანი მესაქონლეობისათვის იყო გამოსადეგი. აღსანიშნავია, რომ საზაფხულო საძოვრების სიუხვე და სივრცე უმთავრესად საქართველოს სამხრეთ ნაწილში მოიპოვება, ჩრდილოეთით მდებარე საზაფხულო საძოვრებს-კი, საქართველოს ამ საზღვრებში მიწისა და ფართო ვაკე ადგილების სიმცირის გამო, შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს.

თავიანთი წინანდელი სამშობლოთგან ამიერ-კავკასიაში გადმოსახლებულ ქართველთა ტომებს თან მალალხარისხოვანი მიწისმოქმედებისა და ინტენსიური მესაქონლეობის კულტურა მოჰქონდათ: მეღვინეობითა და მესაქონლეობით განთქმული იყვნენ ტუბალებისა და მოსოხთა ტომები ისევე, როგორც კასკ-კოლხების ტომებიც. ამიერ-კავკასიაში მათ მიწა-წყლისა და ბუნების სრულებით სხვა პირობები დაჰხვდათ: მთა-გორიანობისა და ბარის გასაოცარი კონტრასტები, სითბო-სიცივის არეების სიახლოვე და სხვა ბევრი გარემოებაც ახალმოსულ ქართველებისათვის მათი წინანდელი სამშობლოს მიწა-წყლის ერთფეროვანების შემდგომ ძალზე საგრძნობი უნდა ყოფილიყო.

ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი გარემოება ის გახლდათ, რომ ამ ახალი მიწა-წყლის, ახალი საქართველოს, სხვადასხვა თემის ბუნებრივი თვისებები ერთმანერთისაგან იმდენად განსხვავდებოდნენ, რომ ზოგი მათგანი ინტენსიური და მალალხარისხოვანი მიწისმოქმედების ისეთი დარგებისათვისაც, როგორიც მეხილეობა და მეტადრე მევენახეობა არის, საუკეთესო ასპარეზს წარმოადგენდა, ზოგი, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, თემების ნიადაგი და ჰავა-კი მეხილეობა-მევენახეობისათვის სრულებით უვარგისი იყო. სამაგიეროდ იქ ხორბლეულისა და ქრთილეულის კულტურისათვის ფართო ასპარეზი არსებობდა.

ასეთი განსხვავებული სასოფლო-სამეურნეო და ბოტანიკური არეების წყალობით ყოველ თემს ყველაფერი, რაც მის მცხოვრებლებს სჭირდებოდათ, არც ჰქონდა და არც შეიძლება ჰქონოდა. მთა ადგილების მკვიდრთ თავიანთი საკუთარი არც ღვინო და არც ხილი არ შეიძლება ჰქონოდათ, ბარელებს თავის მხრით, რასაკვირველია, ხორბლეულისა და ქრთილეულის ის სიუხვე უნდა შეჰშურებოდათ, რომელიც საქართველოს მალლობ თემებს გააჩნდათ.

ამას გარდა, წვრილფეხა საქონელს მალლობი ადგილების სუსხიანი ზამთრისა და თოვლიანი, უბალახო პირობების ატანა არ შეეძლო. ამიტომ მესაქონლეობის მიმდევარი მთის მცხოვრები ცხვრის ფარას ზამთრობით თავის თემში ვერ დასტოვებდა. მას თავისი საქონლისათვის ბარის თბილი და ზამთრის საძოვრიანი ადგილები აუცილებლად სჭირდებოდა. თავის მხრით ბარის მცხოვრებსაც საკუთარი წვრილფეხა საქონლის ზაფხულობით ბარად დატოვება არ შეეძლო, რათგან ცხვარს არც იქაური სიცივის ატანა შეეძლო და არც საკმაო საძოვარი ექმნებოდა. ამის გამო ბარელს ზაფხულში თავისი ცხვრის ფარა უნდა მალლობ, გრილოსა და კარგ-საძოვრიან თემში წაესხა, რომ იქ გამოეკვება.

ამგვარად, ბარელს მთა სჭირდებოდა და მთიელს კიდევ ბარი. უერთმანერთოთ მათ არსებობა არ შეეძლოთ. ამ ბუნებრივი პირობების წყალობით საქართველოს შუა ნაწილი, ბარი, ეკონომიურად ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ნაწილების თემებთან ისევე, როგორც წინაუკმოც მთა ბართან უმჭიდროესად იყო დაკავშირებული. გეოგრაფიული პირობების გამო საქართველოს მთა ადგილების ძალღობი თემების ყველა, მიმოსვლისა და აღებ-მიცემობის, გზებიც შუაში მდებარე ბარისაკენ მიიმართებოდა.

ამიტომ გასაკვირველიც არაფერია, თუ რომ ამ გეო-ბოტანიკური და ეკონომიური ფაქტორების ზეგავლენით, ქართველთა ტომობრივი ნათესაობის ნიადაგზე, უპირველესად სწორედ მესხეთი და ქართლი, ვითარცა მტკვრის აუზის ასპარეზი და ბარისა და მთის ურთიერთ ნაკლულევენების ჰარმონიულად შემავსებელი არეები, ჩამოინაკეთენ ერთ სახელმწიფოებრივ სხეულად და ერთ სამეფოდ იქცენ და მხოლოდ შემდეგში დასავლეთ-აღმოსავლეთი საქართველოც გაერთიანდა.

მემინდვრობის კულტურა, მისი უმადგენლობა, რაობა და სივრცე.

მემინდვრობის ეკონომიურ მიზანს ადამიანისათვის საჭირო მცენარეულობის მოყვანა შეადგენს. ეს მცენარეულობა რომ დანიშნულებისდა მიხედვით დავანაწილოთ, ორ მთავარ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: ერთ ჯგუფს ადამიანისა და პირუტყვის საკვებად განკუთვნილი მცენარეულობა შეადგენს, მეორე ჯგუფს კი ადამიანის ყოფა-ცხოვრებისათვის გამოსადეგი და საჭირო მცენარეულობა ეკუთვნის, რაც, ან ტანისამოს-საცვლებისათვის მოსაქსოვ მასალად, ან სახლის დასაბურავად გამოსაყენებელია, ან და ასანთი ნივთიერების გამოსაზღვრად ვარგა, ერთი სიტყვით, რასაც შესაძლებელია, სამრეწველო მნიშვნელობა ჰქონდეს.

მემინდვრობის კულტურისა და მეურნეობის მოცულობა-შედგენილობის განხილვის დროს საქართველოში ჩვენც სწორედ ამ დანაწილების პრინციპით უნდა ვიხელმძღვანელოთ და ასეთი თანამიმდევროებით უნდა განვიხილოთ. უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს მხოლოდ, რომ არა ერთი მცენარეა, რომელსაც ორნაირი მნიშვნელობა აქვს და რომელსაც ადამიანი ჰხმარობს საკვებადაც და სამრეწველო მიზნითაც, ანუ, უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, რომ-

ლის ერთი ნაწილი, მაგ. მარცვალი, საკვებად ითვლება, მეორე ნაწილი-კი, მაგ. ღერო, საქსოვ ნივთიერებას წარმოადგენს. ამგვარად, მცენარეულობათა მთელი, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, რიგია, რომელიც ორსავე ჯგუფს ეკუთვნის. თუ ადამიანი ჩაუკვირდება, ადვილად შეამჩნევს, რომ ყოველ ასეთ ორმაგი გამოყენებადობის მქონებული მცენარის ერთი ამ ორთაგანი მთავარ დანიშნულებას შეადგენს, მეორეს-კი მხოლოდ დამატებითი მნიშვნელობა აქვს ხოლმე.

თავი პირველი. საკვები მცენარეები და მარცვლეულობა.

მას შემდგომ, რაც ადამიანმა გარეული ცხოველი შეიჩვია და გააშინაურა, მეტადრე იმ დროითგან მოყოლებული, როდესაც ამ გაშინაურებული საქონლის გამოყენებას შეუდგა, ადამიანს, თავისი თავისა და თავისიანების გარდა, პირუტყვის გამოკვებაც გაუხდა საზრუნავად. ზოგი იმ საკვებთაგანი, რომელსაც ადამიანი სჭამდა, შინაური საქონლისათვისაც გამოდგებოდა, მაგრამ არა ერთი ისეთიც იყო და არის, რომელსაც ადამიანი ვერ შესჭამს, პირუტყვისათვის-კი საუცხოვო საკვებს წარმოადგენს. ამის გამო საკვები მცენარეები და მარცვლეულობა ადამიანის საკვებ და პირუტყვის საკვებ მცენარე-მარცვლეულობად იყოფება.

თანამედროვე ბოტანიკური მეცნიერება მარცვლოვან ყოველნაირ საკვებ მცენარეებს კილიან-ყვავილიანი რიგის, *Glumiflorae*-ს, ერთ მარცვლოვანთა *Gramineae*, ოჯახად სთვლის. ამ ოჯახს მიაკუთვნებს მცენარეთამცოდნეობა ყოველნაირ ხორბლეულს, *Triticum*-ს, ქრთილეულს *Hordeum*-ებს, სვილს, ანუ ქვავს *Secale cereale*-ს, შვრიას *Avena*-ს, ბრინჯს *Oryza sativa*-ს, ყოველნაირ ფეტვს *Panicum milaceum*-ს, ღომს *Panicum italicum*-ს, შაქრის ღერწამსაც-კი *Saccharum officinarum*-ს და ბევრს სხვასაც (ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა II, 370—373). მაგრამ ძველად მარცვლეულ მცენარეთა კლასიფიკაცია, რა თქმა უნდა, წმინდა ბოტანიკურ პრინციპზე არ შეიძლება დამყარებული ყოფილიყო. ამიტომ წინანდელი დანაწილების ცოდნაც საქართველოს სასოფლო მეურნეობის ეკონომიკის ისტორიკოსისათვის საჭირო არის.

§ 1. საკვები მცენარეების კლასიფიკაცია.

ძველდაც ბევრი სხვადასხვა საკვები მცენარე არსებობდა, მაგრამ თავისი ბოტანიკური თვისებების მიხედვით ისინი ყველა რამდენსამე ცალკეულ ჯგუფს შეადგენდნენ.

მარცვლოვანი მცენარეები ძველ საქართველოში სასოფლო-სამეურნეო თვალსაზრისით ორ მთავარ ჯგუფად განიყოფოდნენ: ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ტ ე რ მ ი ნ ი „მარცვული“ ასე აქვს განმარტებული: „ესე არს ერთი ცერცუთა, ანუ ხვარბალთაგანი“-ო (ლექსიკ.). ამგვარად პირველი ჯგუფის ზოგად სახელად საბას ნახმარი აქვს „ცერცუთაგანნი“, მეორე ჯგუფისათვის კიღევ „ხუარბალთაგანნი“.

§ 2. ხორბლეული.

ყველა საკვები მცენარეების მარცვლეულის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად ძველ ქართულში „ხუარბალი“ იხმარებოდა: „პური ხუარბალისა შენის იყოს საესებით და მსუყედ“ (ესაიასი 30₂₃), „ბელელნი, ხუარბალნი“ (2 ნეშტთაჲ, 32₂₉==ბერძ. და ლათ. 32₂₈). ს. ორბელიანსაც ეს ტერმინი ესაიას 29₁ მიხედვით განმარტებული აქვს, როგორც „ყანის მარცვალი“ (ლექსიკ.). ძველი ქართული ხუარბალი ბერძნული ტექსტის τὸ ῥέχυρα-ს, ლათინურის frumentum-ს ნაყოფს, მოსავალს უდრის და სომხურს *արդիანք*-ს, რომელსაც ეგევე მნიშვნელობა აქვს.

ასეთივე ზოგადი, საკვები მარცვლეულობის გამომხატველი, მნიშვნელობა აქვს ამ ტერმინს გ. მთაწმიდელის თხზულების ცნობაში, რომ „თუ ნავი მოვიდის ხუარბლითა“, მის გადმოტვირთვაში ყველანი იღებდნენ მონაწილეობასაო (ც¹ა იე¹სი და ეფთ¹მსი, 47).

მაგრამ შემდეგში ამ სიტყვას მნიშვნელობა შესცვლია და ხუარბალი ყოველგვარი საკვები მარცვლეულობის აღმნიშვნელი აღარა ყოფილა, არამედ მხოლოდ პურეულის ჯგუფის ზოგად ტერმინად გვევლინება. თვით ქერი და ქრთილიც-კი ხუარბალად აღარ იწოდება. ამ მხრივ ფრიად დამახასიათებელია ვახუშტის შემდეგი ორი-სამოცნობა. მისი სიტყვით, ბერდუჯის ხეობაში მოდიოდა „ბრინჯი, ხვარბალი, ქრთილი, ფეტვი“ და სხვაც (გგ¹რ¹ფა, 136). ხოლო ბამბაკის ხეობაში იზრდებოდა: „ხვარბალნი, ქრთილნი, სელი, შვრივა, სხვა არა რაი“-ო (იქვე, 140).

თერგისა და არაგვის ხეობის შესახებ ვახუშტს ნათქვამი აქვს, რომ „კეობა კევისა, არს მოსავლიანი ხორბლისა, ქრთილისა, სელისა, შვრივისა შთასავლით გველეთამდე“ (გგ¹რ¹ფა 228).

სამისავე ზემომოყვანილი მაგალითითგან უცილობლად ირკვევა, რომ არც ქრთილი, არც ქერი, არც შვრია და არც ფეტვი ხუარბალად არც იგულისხმებოდა და არც იწოდებოდა. ცხადია, მაშასადამე, რომ აქ ხუარბალი შესაძლებელია მხოლოდ ან იფქოს, ან სხვა ჯიშის პურეულს ჰნიშნავდეს. ვახუშტი რომ ხვარბალს პურეულის ზოგადი მნიშვნელობით ჰმარობდა და ეს ტერმინი პურეულის მხოლოდ ერთი სახეობის სახელად არ იგულისხმებოდა, ამას თუნდაც ის გარემოებაც ამყვანებს, რომ სახელოვანი გეოგრაფი ამ სიტყვას მრავლობითადაც ხმარობს: „ხუარბალნი“-ო. მაშასადამე, ხუარბალი ზოგადი მნიშვნელობის ტერმინია ყველა იმ სხვადასხვა ჯიშისა და სახეობის საკვები მარცვლეულის აღსანიშნავად, რომელთაგანაც პურსაც ხობდნენ ხოლმე, ე. ი. იმავე მნიშვნელობის მქონებული იყო, რაც ეხლა პურეულსა აქვს. ამასვე ადასტურებს ფ. გორგიჯანიძის ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონიც, სადაც ქართული ხუარბალის შესატყვისად სპარსულად „განდუმ“ არის დასახელებული (იხ. ფარსადან გორგიჯანიძე და მისნი შრომანი, გამ. მ. ჯანაშვილისა), რომელიც პურეულსა ჰნიშნავს.

ეს ტერმინი მარტო სამწერლობო ქართულის კუთვნილება არ ყოფილა, არამედ მისი ფონეტიკური სახენაცვალი ქართულ სხვადასხვა დიალექტებშიც ყოფილა.

თანამედროვე რაქაში გავრცელებული „ძველი პურის სახე-ჯიშთა“ სახელებს შორის გ. რეხვიაშვილს, რომლის სტუდ. ნ. რეხვიაშვილი-საგან ჩაწერილი ცნობა ხელთა მაქვს, აღნიშნული აქვს „ქუბა“-ც. მისი ცნობით „ქუბა იზრდება მაღალი, ადრე მწიფდება, მსხვილი ღერო აქვს და მაღალი თაველი. სასიამოვნო საკმელი“ ყოფილა თურმე. „სთესენ შემოდგომაზე: აგვისტოსა და სექტემბერში“. ს. ორბელიანს-კი ქუბა პურეულად კი არ მიაჩნდა, არამედ ნათქვამი აქვს: „ქუბი ჭვავი“ არისო (ლექსიკ.). მაგრამ ეს ვგონებ შეცდომა უნდა იყოს.

საფიქრებელია, რომ რაქული „ქუბა“ მეგრულში დაცული „ქობალი“-ს ბოლომოკვეცილი ფორმა უნდა იყოს. ცნობილია, რომ მეგრულში ამის პარალელური ფორმაც, „ქობაი“-ც (იხ. მ. გ., 345), არსებობს. მაშასადამე, „ქობალი“-ს პარალელური ფორმისაგან, „ქუბა“ მხოლოდ-ღა ბოლო-კიდური „ი“-ს უქონლობით განსხვავდება, რაც ქართულში ჩვეულებრივი მოვლენაა.

ქანურში ქობალის შესატყვისად გვაქვს „ქოვალი“ და „ქოალი“ (კ. გ. 198). ნ. მარას ეს სიტყვა პურის აღმნიშვნელად აქვს დასახელებული (იქვე: „ჩაენ“), მაგრამ განსვენებულ პროფ. იოს. ყიფშიძეს ქანეთში ორი გამო-ნათქვამი ჩაუწერია: „ქოვალი ჯარი“ და „ლაზუტი ჯარი“. რაკი „ჯარი“ ჩვეულებრივი „გჯარი“-ს მხოლოდ ფონეტიკური სახენაცვალია და ორთავე საკმელ პურსა ჰნიშნავს, ამიტომ ცხადია, რომ, როგორც „ლაზუტი ჯარი“ სიმინდის პურსა ჰნიშნავს, ისევე „ქოვალი ჯარი“-ც უნდა „ქობალის“ პურსა ჰნიშნავდეს. მაშასადამე, ქანურშიც „ქოვალი“ გამომცხვარი პურის აღმნიშვნელი-კი არაა, არამედ იმ მარცვლეულის სახელია, რომლისაგანაც პურს აცხოვდენ. მეგრულში „ქობალი“ და „ქობაი“ პურეულს, ხორბალსა ჰნიშნავს და რაკი ქანური „ქოვალი“ მეგრული „ქობალის“ პარალელური ფორმაა, ამიტომაცვე ქანური ტერმინიც, შეჰქვე-ლია, პურეულის, ხორბლის აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

ძველ ქართულშიც, როგორც დაერწმუნდით, „ხუარბალი“ პურეულსა ჰნიშნავდა და ეხლაც იგივე მნიშვნელობა აქვს შენარჩუნებული და მეგრულ-ქანური „ქობალი“ და „ქოვალი“-ც პურეულსვე ჰნიშნავს. მსგავსების იგივეობის გამო, ბუნებრივად იბადება აზრი თვით სიტყვათა იგივეობის შესახებ, ან, უკეთ რომ ითქვას, აზრი იმის შესახებ, რომ „ქობალი“ „ხუარბალის“ ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა იყოს. არსებითად ამ ორ სიტყვას მხოლოდ „რ“ ასხვავებს, რათგან ქობალ-ს და ქოვალ-ს ეს თანხმოვანი აკლია. მაგრამ ეს ბგერა ქართულში ხშირად ქრება და ამისი არა ერთი სხვა მაგალითიც მოგვეპოვება. იმგვარადვე, როგორც ძველი ქართული „ხუარბალი“, შემდეგში „ხვარბალ“-ად ქცეული, თანამედროვე და უფრო ადრინდელ ქართულშიც „ხორბალ“-ად იწოდება, ისევე, საფიქრებელია, მეგრული „ქობალი“ და ქანური „ქოვალი“ უნდა წინანდელი „ქვაბალი“-სა და „ქუაბალი“-საგან იყოს წარმომდგარი.

მაგრამ საქართველოს ორიოდე გეოგრაფიული სახელი უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ძველად „ქვაბალი“ და „ქობალი“ მარტო დასავლეთ საქარ-თველოში, სამეგრელოსა და ქანეთში-კი არ ყოფილა, არამედ ეს ტერმინი აღ-მოსავლეთ საქართველოშიც უხმარიათ. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ალაზ-

ნის შემდინარე ნეინის-წყალზე იდო „ქვაბლოვანი“ (ვახუშტი, გ. გრაფა, 312). მაწარმოებელი „ოვანი“ ცხად-ჰყოფს, რომ აქ ისეთსავე გეოგრაფიულ სახელთანა გვაქვს საქმე, როგორცაა ვაშლოვანი, თხილოვანი, თელოვანი და სხვა, რომელთა პირველი ნაწილი ხის, ან მცენარეულობის სახელია. ამიტომ „ქვაბლოვანი“-ში, „ქვაბლ“ კომპლექსში, აგრეთვე რომელიმე მცენარის სახელი უნდა გვქონდეს დაცული. მცენარეთა ქართულ სახელებს შორის-კი ამ კომპლექსის მსგავსია მეგრულში არსებული „ქობალი“.

ამიტომ კახეთის ზემოდასახელებული ადგილი „ქვაბლოვანი“ ისეთი ხეობა უნდა ყოფილიყო, სადაც მრავლად მოდიოდა „ქობალი“ და ამასთანავე საფიქრებელია საუკეთესო ღირსებისაც. საყურადღებოა, რომ ამ გეოგრაფიულ სახელში „ქვაბალი“ გვაქვს დაცული.

ცნობილია, რომ მესხეთშიც არსებობდა და ეხლაც არის ხეობა, რომელსაც „ქვაბლიანის“, ანუ „ქობლიანის ხეობა“ ეწოდება. აქ ჩამომდინარე წყალსაც-კი „ქვაბლიანისა“ ჰქვია. აქაც პურეულის, ხორბლის პარალელური ფორმის „ქვაბალის“ და „ქობალის“ აღმ. და სამხრეთ საქართველოშიც არსებობის ნაშთი გვაქვს დაცული. დასასრულ, გამოსარკვევია აქარის „ქობულეთის“ თემის სახელიც ამავე თვისებისაა, თუ საკუთარი სახელი ქობულისაგან არის ნაწარმოები.

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ხუარბალი და მისი ფონეტიკური სახენაცვლები მთელი ქართველი ერისათვის ზოგადი ტერმინი უნდა ყოფილიყო ძველ დროსვე პურეულის აღსანიშნავად.

§ 3. ქ რ თ ი ლ ე უ ლ ი

იმავე ცნობაში, სადაც ვახუშტს „ხუარბალნი“ აქვს ნახმარი, „ქრთილნი“-ც მოეპოვება. ამ შემთხვევაშიც ტერმინის მრავლობითად ხმარება იმავე გარემოების გამომმელავენებელი უნდა იყოს, რომ ქრთილი მარტო სპეციალური ტერმინი-კი არა, არამედ ზოგადი მნიშვნელობის მქონე-ბელიც ყოფილა. მაშასადამე, თვით ქრთილს გარდა ვახუშტს აქ ქერიც უნდა ჰქონოდა ნაგულისხმევი.

ამგვარად, პურეული მცენარეები ორ მთავარ ჯგუფად ყოფილა დაყოფილი, ხუარბლად და ქრთილად. რაკი ქრთილსა და, როგორც დავრწმუნდებით, ოდესღაც ხუარბალსაც კონკრეტული მნიშვნელობაც ჰქონდა, ამიტომ, როგორც ხუარბალ-ხორბლის გვერდით ზოგადი მნიშვნელობით ხორბლეულსაც ვხმარობთ, აშნაირადვე ემჯობინება, რომ ზოგადი ცნების გამოსახატავად ქრთილის მაგიერ ქრთილეული ვიხმაროთ ხოლმე.

§ 4. ფეტვნიარნი.

საკვებ მარცვლეულობათა ჯგუფს ხორბლეულისა და ქრთილეულის გარდა მცენარეთა მთელი რიგი ეკუთვნოდა, რომელნიც თავიანთი თვისებითაცა და გარეგნობითაც ხორბლეულისაგან განსხვავდებიან. ამ მცენარეთა მარცვლეულობის შემცველი ზედა ნაწილი ხორბლეულის ამავე ნაწილისაგან გარეგნულად იმ-

დენად განირჩევა, რომ ხალხმა, თუ ხორბლეულის მცენარის ამ ნაწილს ძველად „კუვილი“ უწოდა და ეხლა მას „თავთავი“ ჰქვია, ფეტვისა და მის-ნაირი მცენარეების ამავე ნაწილს „თაველი“ დაარქვა სახელად: „თაველი ფეტვის თავთავი“-აო, განმარტებულია ს. ორბელიანის ლექსიკონის ჩანართ ადგილას. ამგვარად, ხუარბალთა და ქრთილთა ნაყოფის შემცველს მცენარის ზედა ნაწილს „კუვილი“ და „თავთავი“ ჰქვია, ფეტვნაირთა ასეთსავე ნაწილს-კი „თაველი“ სწოდებია.

მაგრამ დასავ. საქართველოში ეხლა ხუარბლეულთა და ქრთილეულთა თავთავსაც „თაველ“-ს ეძახიან. ქვემოთ ამის დამადასტურებელი რამდენიმე მაგალითი რაქაში გავრცელებულ პურეულთა თვისების შემცველ სხვადასხვა განმარტებაში გვექმნება. შესაძლებელია ეს გარეგნობა იმით აიხსნებოდეს, რომ გარკვეული დროითგან მთავარ საკვებად პურეულის მაგიერ ფეტვნაირი მცენარეები იქცენ და მათი თავთავის სახელი, თაველი, პურეულებზეც იქმნა გადატანილი.

მარცვლეულ მცენარეთა ამ ჯგუფის ყველაზე უფრო დამახასიათებლად ძველ საქართველოში ფეტვი ყოფილა მიჩნეული. საფიქრებელია ეს იმ გარემოებითაც აიხსნებოდეს, რომ ფეტვი დასავლეთ-აღმოსავლეთი საქართველოსათვის საყოველთაოდ ცნობილი უძველესი მარცვლეულთაგანი იყო. საბა ორბელიანიც ამავე ჯგუფის სხვა მარცვლეულობის სახელების განსამარტავად ფეტვს ხმარობს ხოლმე, მაგ. ქვრიმაზე ნათქვამი აქვს: „ქვრიმა ლომს ჰგავს, ფეტვია“-ო (ლექსიკ.). სახელოვან ქართველ ლექსიკოგრაფს, რასაკვირველია, ამით იმის თქმა-კი არ უნდოდა, რომ ქვრიმა მართლაც იმავე ფეტვის მეორე სახელი იყო. ასეთ აზრს ის გარემოება ჰხდის უსაფუძვლოდ, რომ თვით საბავე ქვრიმას ამ განმარტებაში ლომს ამსგავსებს. საბას, უეჭველია, უნდოდა ეთქვა, რომ ქვრიმა ფეტვნაირი მცენარე ანუ, როგორც საბა იტყოდა, „ფეტვთაგანი“ იყო. ვფიქრობ, რომ მართებული იქმნება მარცვლეულთა ამ ჯგუფისთვის ზოგად აღმნიშვნელ ტერმინად ფეტვნაირნი ვიხმაროთ. ფეტვნაირთა ჯგუფს ფეტვს გარდა, ლომი, ქვრიმა, ჯიქურა და სხვები ეკუთვნიან.

§ 5. ცერცვნაირნი, ანუ პარკ-ჭოტოსანნი.

ცნობილია, რომ მარცვლეულ მცენარეთა მთელ ჯგუფს, როგორც მაგ. ცერცვს, ოსპს, მუხუდოს, ლობიოსა და სხვებს, თავისი ნაყოფი თავთავსა, ანდა თაველში-კი არა აქვს მოთავსებული, არამედ მცენარე პარკებს იხსამს, და მისი ნაყოფიც მარცვლეულის სახით ამ პარკებშია დაცული. ასეთ მცენარეთა ნაყოფის შემცველ ამ პარკს ქართულად „ჭოტი“ ეწოდებოდა. საბას გარკვევით აქვს აღნიშნული, რომ „ცერცუთა და ლობიოთა პარკთა ჭოტი, ხოლო სხვა მარცვალთასა ქუჩუბო“ ერქვა ქართულადაო (ლექსიკ. „ქერქი“).

თანამედროვე ქართული ბოტანიკური ტერმინოლოგიით „ჭოტის“-ს მაგიერ „პარკი“ იხმარება, „ჭოტი“-კი სიგრძეზე ორად გაყოფილ-გატიხრული პარკის აღსანიშნავად იხმარება ისე, რომ Leguminosae-ს ჭოტოსანთა მაგიერ პარკოსანნი ეწოდება (იხ. ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა II, 307).

Rosales-თა რიგის Leguminosae-თა პარკიანთა ოჯახს ცერცვი და ცერცველა Vicia, ბარდა Pisum, ლობიო Phaseolus, სამყურა Trifolium და იონჯა Medicago მიეკუთვნება (ზ. ყანჩაველი ბოტანიკა II, 316).

ძველ საქართველოში პარკოსან კოტოსან მცენარეთაგან ცნობილი იყო ოსპი, ცერცვი, მუხუდო და სხვაც.

ამ ჯგუფისათვის ს. ორბელიანს ზოგად სახელად „ცერცვთაგანნი“ ჰქონდა (იხ. აქვე გვ. 318), თანამედროვე ქართ. სამეცნიერო მწერლობაში შეიძლება ან ცერცვნიარნი, ან პარკ-კოტოსანნი ვიხმაროთ.

თავი მეორე. ხორბლეულის კულტურის შესახები წყაროები.

უძველესი ხანისა და XI—XII-ს. გადარჩენილ ძეგლთა და საბუთების სიმცირის გამო, იმ საკითხის გამორკვევა, თუ ხორბლეულთაგან რას სთესდნ ძველ საქართველოში, სრულად და ზედმიწევნით შეუძლებელი ხდება. უძველესი ხანისათვის ამისთვის გამოსადეგ ძეგლად ჯერ-ჯერობით საღმრთო წერილის ქართული თარგმანი შეიძლება გამოყენებული იქმნეს. სახელდობრ, იქ ნახმარი ხორბლეულის ქართული ტერმინები მაშინ ცნობილი კულტურის, ნაწილობრივ მაინც, გათვალისწინების საშუალებას გვაძლევენ.

მაგრამ ამავე დროს ამ წყაროს საშუალებით მოპოვებული ცნობების ცალმხრივობა არ უნდა გამოგვეპაროს: არ უნდა დავივიწყოთ, რომ დაბადების ქართულ თარგმანში მხოლოდ იმ ხორბლეულისა და მარცვლეულის აღმნიშვნელი ტერმინები შეიძლება იყოს, რომელიც ებრაელთა ამ მრავალსაუკუნოვანი და მრავალწიგნიანი კრებულის ტექსტში იხსენიება. იქ აღწერილი ყოფა-ცხოვრება და კულტურის დონე-კი საქართველოს ცხოვრების პირობებისაგან არსებითაც და ხანითაც ძალზე განსხვავდება.

„საქ. ეკონომიური ისტორიის“-ათვის უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს საქართველოში არსებული ხორბლეულობის კულტურა შეიძლება ისამებრ სრულად იქმნეს შესწავლილი, მეტადრე-კი ამ კულტურის თავისებურება იყოს გამორკვეული. სწორედ ამ ყველაზე უფრო საგულისხმოსა და საყურადღებო საკითხის შესწავლა-კი დაბადების ქართული თარგმანის ტერმინოლოგიის საშუალებით სრულებით შეუძლებელია, რათგან, ცხადია, არც ერთი ისეთი მცენარის სახელი, რომელიც პალესტინაში არ ხარობდა, ამ ძეგლში არ შეიძლება იყოს. ასეთი ტერმინები, რასაკვირველია, ორიგინალურ ძეგლებში უნდა ვეძიოთ.

მაგრამ იმ რამდენსამე ორიგინალურ ნაწარმოებში, რომელიც უძველესი ხანითგან შემთხვევით არიან გადარჩენილი, ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო საკითხისათვის გამოსადეგი ცოტა და ამის გამო დაბადების ქართული ტერმინოლოგიის შესწავლის გარეშე სხვა არავითარი საშუალება არ არსებობს. უნდა ნხოლოდ გათვალისწინებული გვქონდეს ამ გზით მოპოვებულ ცნობათა და დასკვნის ნაკლი. უნდა გვახსოვდეს, რომ მაშინდელ საქარ-

თველოში არსებული ხორბლეულის მთლიანი სურათი არა გვაქვს. მერმინდელი საუკუნეებისათვის ამ ცალმხრივობისა და ნაკლის შევსების საშუალებას, ნაწილობრივ მაინც, IX—XII სს-ის ორიგინალური ძეგლები გვაძლევენ.

მაგრამ ამ საუკუნეების ძეგლთაგან არც ერთი ისეთი თხზულება, ან საბუთი არ მოგვეპოვება, რომელშიც მაშინდელი მარცვლეულობა, გინდ მხოლოდ ხორბლეულობა, იყოს ჩამოთვლილი. მე-XIII ს-მდე ჯერ-ჯერობით არც ერთი ძეგლი არ არის აღმოჩენილი, სადაც მემინდერეობის კულტურის შესასწავლად ოდნავადაც მაინც ვრცელი და დამაკმაყოფილებელი ცნობები მოიპოვებოდეს. ამ ნაკლსაც ქართულ მწერლობაში მხოლოდ ვახუშტი ავსებს თავისი დიდი და ღირსეულად სახელგანთქმული საქართველოს გეოგრაფიით.

ვახუშტის ცნობით, საქართველოში „ნაყოფიერებს ყოველნი თესლ-მარცვალნი, კაცთა საზრდონი: ბრინჯი, ხორბალნი, ქრთილი, შერივა, სიმინდი, ღომი, ფეტვი, მუხუდო, ლობიო, ოსპი, ცერცი, საკადრისი, ძაძა, მაშა, უგრეხელი, კანაფი, სელი და სხვანიცა“ (გვ. 56).

ამავე მეცნიერის სიტყვით, დასავლეთ საქართველოში მე-XVIII ს. დამდეგს „მარცვალნი... ყოველნი ნაყოფიერებენ ფრიად“. მაგრამ, მისი სიტყვით, იქ „ბრინჯ-ბანბას სთესენ იშვით და აგრეთვე ხორბალსა და ქრთილსა“, ხოლო, „ღომსა ფრიად მრავლად“ ისე, რომ იქაურნი „გამოიზრდებიან ღომით“. ამასთანავე „სხვათა მარცვალთა სიმრავლენი იმყოფებიან“-ო (გვ. 338).

ცხადია, რომ სახელოვანი გეოგრაფი თავის-დროინდელი საქართველოს მემინდერეობის კულტურაზე ლაპარაკობს. ჩვენთვის-კი ამ „საქ. ეკონ. ისტორიის“ I წიგნში მე-XIII ს. დამდეგამდე არსებული ვითარების გამორკვევას აქვს მნიშვნელობა. ამას გარდა, ვახუშტის ცნობის სიერცისა და სახელების სიმრავლისდა მიუხედავად, იქ საქართველოში მე-XVIII ს-ში გავრცელებულ კულტურულ მცენარეთა სრული სია-კი არ არის. საკმარისია ადამიანმა გინდა მარტო საბა ორბელიანის ლექსიკონი გულდასმით გადაფურცლოს, რომ ამ აზრის სისწორე უეჭველი შეიქმნეს. ვახუშტს სიის ბოლოში თითონაც სვინდისიერად აქვს აღნიშნული „და სხვანიცა“-ო და ამით მკითხველისათვის უგრძნობინებია, რომ მას თავის-დროინდელი მარცვლეულებიც ყველა არ დაუსახელებია. ამიტომ გასაკვირველი არც არის, თუ რომ ადამიანი ძველ ძეგლებში, თუნდა მაგ. დაბადების ქართულ თარგმანში კულტურულ მცენარეთა ნახმარ ყველა სახელებსაც-კი, ვახუშტის ცნობებში ვერ იპოვის. შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ იმ დროს საქართველოში გავრცელებული პურეულობა ვახუშტის დროს უკვე აღარ არსებობდა და მათი მოუხსენებლობის მიზეზიც ეს იყოს, მაგრამ ს. ორბელიანისა და სხვა წყაროების ცნობები და თანამედროვე პურეულის ტერმინოლოგია ასეთ მოსაზრებას არ ამართლებს. ამიტომ მარტო ვახუშტის ნაშრომზე დამყარება ამ საკითხის შესწავლის დროს მე-XVIII ს. პირველ ნახევრისათვისაც არ შეიძლება, მით უმეტეს იმ ხანისათვის, რომელიც საქ. ეკონომიური ისტორიის ამ პირველი წიგნის საგანს შეად-

გენს, სხვა ყველა ძეგლების ცნობათა გამოყენებაა საჭირო. სხვაც რომ არა იყოს რა, მე-XIII ს-ის შემდგომ არა ერთი ახალი მცენარე შეეძინა საქართველოს, რომელთა ხსენებაც-კი არ შეიძლება მე-XIII ს-მდე ჩვენში ყოფილიყო.

ყველა ამ გარემოებათა გამო პურეულის კულტურის შედგენილობის შესწავლის დროს უნდა უმთავრესად დაბადების თარგმანის ტერმინოლოგიასა და მე-XIII ს. დამდეგამდე არსებული სხვა წყაროების ცნობებს დავემყაროთ და შემდეგ უკვე მათ გასაგებად და განსამარტავად მერმინდელი და თანამედროვე ცნობებიც მოვიშველიოთ.

საველე კულტურის მცენარეთაგან დაბადების ქართულ თარგმანში შემდეგი ხორბლეულისა და სხვა მარცვლეულის სახელები გვხვდება: ი ფ ქ ლ ი, დ ი კ ა, ა ს ლ ი, ქ რ თ ი ლ ი, ქ ე რ ი, ბ რ ი ნ ჯ ი, ფ ე ტ ვ ი, ც ე რ ც ვ ი, ც ე რ ე ც ო, ო ს პ ი, კ ნ დ უ რ ი, ს ო ნ ი ჯ ი და ძ ი რ ა კ ი.

სხვა წყაროებში ნახსენებია: ქურიმა, ღომი, დოლი, თათუხი, ხულუნგო, ზანდური, მახა, ჯიქურა, ბულუჯა და სხვა.

თავი მესამე. ხორბლეულის მახინდელი სხვადასხვა ჯიშ-სახეობა და მათი სახელები.

§ 1. ი ფ ქ ლ ი.

ხორბლეულის ყველაზე უფრო გავრცელებული და მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი ძველ საქართველოში, უეჭველია, იფქლი იყო.

„იფქლი“ როგორც ნათარგმნ ძეგლებში გვხვდება (შესაქ. 27₂₈, გამოსლ. 9₃₂, 2 ნეშტთა 32₂₉, მსაჯ. 15₁, ესაიაჲსი 28₂₄₋₂₅ და ბევრგან სხვაგანაც), ისევე ქართულ ორგინ. ნაწარმოებებში. გ. მერჩულს მაგ. ერთგან ნათქვამი აქვს: აბულასადმა ეპიტანე ბერს მონასტრისათვის ერთი დღის სამკალი შეაწია და ბერებმა ისეთი გულმოდგინებით მიჰყვეს ხელი მკას, რომ აბულასადის მსახურთ შეჰშინებიათ ბერები ნაგულისხმევზე გაცილებით მეტს წაიღებენო, რათგან „სრულიად მოჰმკიან ვიდრე მწუხრადმდე იფქლსა მას ფრიად კეთილსა“-ო (ც^ა გგ^ლ ხნძთ^ლსჲ გვ. ნა). ცქირზეც ნათქვამია: „შორის იფქლთა მათ წმიდათა იპოვა ერთი ვინმე, ვითარცა ღუარძლი... აღმოცენებულ ი“-ო (ც^ა გგ^ლ ხნძთ^ლსჲ გვ. ავ. 53—იხ. აგრეთვე ათონის აღაპები გვ. 270 და ნარინ-დავითის სიგ. ქ^ები II, 129 და სხვაგან).

დაბადების ბერძნულ ტექსტში იფქლის, შესატყვისად სწერია ἰ ψαρίδ (შესაქ. 27₂₈ და სხვაგან), ხოლო ერთ შემთხვევაში (2 ნეშტთა 32₂₉) ἰ σῖτος. ლათინურ თარგმანში ნახმარია frumentum (Gen. 27₂₈, II Par. 32₂₈) და triticum (Ex. 9₃₂ და Jud. 15₁), სომხურში *ցորիան*.

ს. ორბელიანის განმარტებით „იფქლი შემოდგომაზე ნათესი ხუარბალი“ უნდა იყოს. ამის საბუთად მას მათეს 3₁₂ აქვს დამოწმებული (იხ. ლექსიკ.), მაგრამ იქ ნათქვამია: „ნიჩაბი კელთა მისთა, განწმიდოს კალოჲ თვისი და შეკრიბოს იფქლი საუნჯესა თვისსა“-ო. ამგვარად, არც ამ ტექსტის ქართული თარგმანითგან და არც ბერძნულ-ლათინურ შესატყვისობათაგან, სადაც ἰ σῖτος-ი და triticum-ია, არსაითგან არ ჩანს, რომ იფქლი მხოლოდ „შემოდ-

„გომაზე ნათეს ხორბალს“ ეწოდებოდა. საფიქრებელია, რომ საბას მათეს 3₁ თავის განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად-კი არა აქვს აღნიშნული, არამედ თვით ტერმინის დაბადების თარგმანში არსებობის დასადასტურებლად.

მაგრამ თვით იფქლის შემოდგომის ნათეს ხორბლად მიჩნევა რომ მარტოს. ორბელიანის პირად აზრსა და ჰიპოთეზას-კი არ წარმოადგენს, არამედ მაშინდელ საქართველოში გავრცელებული და საყოველთაოდ მიღებული მნიშვნელობა უნდა იყოს, ამას კლავროთის ჩანაწერიც ამტკიცებს. დუშეთის მიდამოებში ხორბლეულთა შორის ის იფქლსაც ასახელებს და თანაც განმარტებული აქვს: *le froment d'hiver* [ipkli] ზამთრის ხორბალიაო (*Voyage II*, 32).

ხორბლეულის ეს სახელი ქართული მწერლობის ძეგლებსა და საბუთებში მარტო V—XII სს-ში-კი არ გვხვდება, არამედ შემდეგშიც ყველასთვის ცნობილი სახელი იყო. „იფქლი“ ქართულ მწერლობაში მე-XVIII ს-შიც იხმარებოდა. დ. გურამიშვილს მაგ. ნათქვამი აქვს: „ქართლის ქირსა ვერვინ მოსთელის... იფქლი ღვაძლად გარდაიქცა“-ო (1911 წ. გამ. 28),

დროთა განმავლობაში ტერმინი „იფქლი“ მაინც სხვა ტერმინმა, „პურ“-მა, დაჩრდილა და შედარებით უფრო იშვიათ სიტყვად აქცია. მაგრამ, თუ სამწერლობო ენაში თანდათანობით „იფქლის“ ადგილს „პური“ იპყრობს, ხალხს იგი არ დავიწყებია: კლავროთის თხზულებებიდან ცხადი ხდება, რომ აღმ. საქართველოში ეს ტერმინი ყველგან ცოცხალი სიტყვა ყოფილა (*Klaproth, Voyage II*, 526). ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: „იფქლი“ აღმ. საქართველოს მთა-ადგილების მცხოვრებთა შორის და ზოგან დასავლეთ საქართველოშიც ეხლაც ცოცხალი სიტყვა და ტერმინია.

ხევსურეთში, მეტადრე შატილში, პროფ. აკ. შანიძის სიტყვიერი ცნობით, იფქლსა სთესენ. ტ. ს. უნივერსიტეტის დარაჯის მართა გაბაძის სიტყვით, იფქლს, ვითარცა ხორბლეულის გარკვეული სახეობის აღმნიშვნელ ტერმინს, მთიულებიც ხმარობენ.

გ. რეხვიაშვილისაგან გარდმოცემული ცნობით¹ იფქლს რაჭაში ეხლაც სთესენ და მისი სიტყვით „იფქლი იზრდება დაბალი, თაველი აქვს ფხიანი მარცვალ ცხოველი“, ანუ მოწითანო.

„იფქლი“ რაჭაში ლ. დეკაპრელოვიჩისა და ვ. მენაბდესაც უნახავთ. მათი სიტყვით იქაური მოსახლეობა იფქლს მეტად აფასებს იმიტომაც, რომ მისი ნათესები სუფთად ინახება და ჭვავი ვერ სჯობნის. რაჭიდან ჩამოტანილ თესლის ყარაიაში საცდელმა დათესამაც თურმე სუფთა ყანა აღმოაცენა. (*К изучению полевых культур Зап. Грузии I, Рача*, გვ. 237).

სამწუხაროდ, როგორც ეტყობა, ამ მკვლევართ იფქლისათვის ადგილობრივ ჯეროვანი ყურადღება არ მიუქცევიათ და არ გამოურკვევიათ, თუ პურეულის რომელ ჯიშს და სახეობას უწოდებენ რაჭაში იფქლს. მათ რომ სცოდნოდათ, რამდენად საყურადღებო საკითხია საქართველოში ძველითგანვე გავრცელებული პურეულის ისტორიისათვის იფქლის ბოტანიკური განსაზღვრა, შეჰქველია, ასე არ მოიქცეოდნენ.

¹). წერილობით ჩაწერილი ჩვენი უ-ტის სიტყვიერების დარჯის II კურსის სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის მიერ, რისთვისაც ორთავეს გმადლობ.

§ 2. იფქლის ბოტანიკური რაობა.

დეკაპრელევიჩისა და მენაბდეს მიერ რაქითგან ჩამოტანილ სათესლე ნიმუშებში აღმოჩენილა უმთავრესად *erythospermum*, მნიშვნელოვანი რაოდენობის შენარევის სახით-კი *ferrugineum*, ანუ წითელი და მცირე რაოდენობით *milturum* და *lutescens*, ანუ უფრო პური და ხუზალა (К изучению полевых культур Западной Грузии, Рача: ამონაბეჭდი „საქ. ტფ. ბოტან. ბალის მოამბის“ VI წ-ითგან, ტფილისი 1929 წ., გვ. 237-238). მაგრამ, რომელი ამათგანი იწოდებოდა რაქაში იფქლად, ეს გამოურკვეველი რჩება.

რაქი „იფქლ“-ის თვისებათა გ. რეხვიაშვილის ზემომოყვანილი აღწერილობითგან ირკვევა, რომ იფქლს „თაველი აქვს ფხიანი“, ცხადი ხდება, რომ *Tr. vulgare* v. *milturum* და v. *lutescens*, ვითარცა უფხო სახეობა, მაინც-და-მაინც იფქლი არ შეიძლება იყოს. ამას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ თვით ლ. დეკაპრელოვიჩისა და ე. მენაბდის ცნობითაც v. *milturum* და v. *lutescens*-ს რაქველები „ხულუგოს“ უწოდებენ (К изучению полев. культ. Зап. Грузии, I Рача, გვ. 230). მაშასადამე, რჩება მხოლოდ v. *erythospermum*-ი, ანდა v. *ferrugineum* და ერთი ამ ორთაგანი, ან ორივე უნდა იფქლი იყოს. საქმე ეხლა სწორედ იმის გამორკვევაა, თუ რომელს ამ ორთაგანს თეთრსა, თუ წითელს ეწოდებოდა ძველად იფქლი?

ამ საკითხის გამორკვევა, რა თქმა უნდა, ადგილობრივ იყო საჭირო, იქ, სადაც საქართველოში იფქლს ეხლაც სთესენ და ამ ტერმინს წინანდებურად ხმარობენ, უეჭველია ეს ბოტანიკოსებისა და აგრონომების მოვალეობას შეადგენს. ამ საკითხის გამოსარკვევად მცოდნე პირთა შორის ცნობების შეკრების დროს, გავიგე, რომ საქართველოს აგრონომიული ინსტიტუტის კერძო მიწისმოქმედების კათედრის ასისტენტს ვალენტინა სუპატაშვილს 1925 წელს ლეჩხუმში სამეცნიერო კომისიით მოგზაურობის დროს იქ იფქლის ნათესები უნახავს და თან ტფილისში ამ პურეულის თავთავეებიც ჩამოუტანია. მან ლეჩხუმითგან ჩამოტანილი იფქლის თავთავეიც გადმომცა და ადგილობრივ შეკრებილი ცნობებიც სიტყვიერად გამიზიარა. იფქლის შესახებ ვალ. სუპატაშვილი სპეციალურ მონოგრაფიას ამზადებს გამოსაქვეყნებლად, მანამდე-კი მისივე ნებართვით ზეპირი ცნობით ვსარგებლობ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასენებ.

ვალ. სუპატაშვილის სიტყვით, ტერმინ იფქლს ლეჩხუმშიც ხმარობენ და ამ ხორბლეულსაც სთესენ. თავისი ბოტანიკური თვისებით თავთავე ფხიანს ხორბლეულს წარმოადგენს და არის *Triticum vulgare* Vill. v. *erythospermum* Körn...

ზოგადი ქართული იფქლის მაგიერ, თანამედროვე მეგრულში „ირქი“ გვევლინება (იოს. ყიფშიძის მ. გ., 249), რომელიც იფქრისაგან უნდა იყოს „ფ“ გაქრობითა და „ქრ“-ს ადგილმონაცვლებით წარმომდგარი. „იფქლის“ ანარეკლი უნდა გვქონდეს სვანურს „ითქ“-ში, რომელიც ივ. ნიქარაძის განმარტებით ჰნიშნავს *хлеба* (P.-C. C.).

§ 3. დ ი კ ა ა.

აღსანიშნავია, რომ დაბადების ქართველი მთარგმნელი triticum-ის შესატყვისად, ზემოდასახელებულსა და განხილულ ტერმინს გარდა, სხვა სახელსაც ხმარობს. სახელდობრ, იფქლს გარდა ნათარგმნ და ორიგინალურ ძეგლებში „დიკა“-ც გვხვდება. იოველის 1₁₀₋₁₁-ში მაგ. ნათქვამია: „საარებელი იქმნეს ველნი, გოდებდინ ქუეყანაჲ, რამეთუ მოუსუსურდა იფქლი, განკმა ღვნო, შემცირდა ზეთი, განკმეს მუშაკნი. იგლოვდით აგარაკნი დიკისა ძლით და ქრთილისა“-ო. ბერძნულ თარგმანში დიკის შესატყვისად ნახმარია *σῦδος*, რაც, როგორც დავრწმუნდით ხორბალსა ჰნიშნავდა, იფქლი-კი ამავე ტექსტში *σῦδος*-ს უდრის ლათინურად დიკის შესატყვისად frumentum-ია, იფქლს-კი triticum-ი უდრის. სომხურ თარგმანში ბერძნული ორთავე ტერმინისათვის მხოლოდ ერთი სიტყვა, *ցորեն*-ი, მოიპოვება.

„დიკა“ გ. მთაწმიდელსაც აქვს დასახელებული, ვითარცა ათონის ქართველ ბერთა მიწისმოქმედების ერთი საგანთაგანი: მათი მუშაობის მიზანს „საწუნე და დიკაჲ და სელი და თივისა თიბაჲ“ შეადგენდაო (ც^ა ი^ესი და ეფ^თმისი გვ. 48).

დიკას საბაჲც იხსენებს. მისი განმარტებით „დიკა გაზაფხულ-ნათესი ხვარბალი“ არის (ლექსიკ.) „დიკა“ გვლდენშტედტ-საც გაზაფხულის ხორბლად აქვს დასახელებული და მისი სიტყვით ლათინურს Triticum aestivum aristatum-ს უდრის¹. მაგრამ ამასთანავე დამატებული აქვს „დიკა, აგრეთვე ახალ-თესლი“-ო („Dika auch Achaltessi“). კლაპროტ-ის სიტყვით-კი ხევსა და მთიულეთშიც დიკა მართლაც გაზაფხულის პურეულის სახელი ყოფილა, მაგრამ ახალთესლი ორმწკრივა ქერის აღმნიშვნელიაო².

დიკის თესვას საქართველოში მე-XIX და მე-XX სს-შიც მისდევდნ და ეხლაც მის მოყვანას ბევრგან ეტანებიან. ნ. ლომოურს თავის ნაწარმოებში „ყოველი მხრიდან“ სხვათა შორის დიკაც აქვს მოხსენებული: „ამ მიწებში ეთესა:... ლობიო, დიკა, ასლი, მუხუდო“-ო (1913 წ. გამოც. გვ. 15, 18)³. უცნაურია, რომ ილ. ბახტაძეს დიკა ქვაყად (пожы) მიუჩნევია (МИЭБ-КЗК II, 53).

§ 4. დიკის ბოტანიკური რაობა.

უკვე ს. ორბელიანს განსაზღვრული ჰქონდა, რომ დიკა გაზაფხულის ხორბლეული იყო. ხოლო აკად. გვლდენშტედტმა ამას გარდა აღნიშნა, რომ დიკა ფხიანი გაზაფხულის პურეულია. მაგრამ ამის შემდგომ დიკისათვის 1919 წლამდე აღარავის მიუქცევია ყურადღება. ამ ხორბლეულით 1919 წ. პროფ. ნ. ვავილოვი დაინტერესდა (Иммунитет

¹) „Sommerweizen (Triticum aestivum aristatum) Im e. Dika auch Achaltessi, d. i. Neue Saat“: Reisen I, 399).

²)...le dika et l'akhaltessi. Le premier est le froment d'été, le second l'orge à deux raies de grains“: (Voyage II, 32).

³). ამ ამონაწერის გადმოცემისათვის პროფ. აკ. შანიძეს დიდ მადლობას მთვასხნებ.

к инфекционным заболеваниям: Изд. Петровской Академии, Москoვი 1919) და ამ დროითგან მოყოლებული დიკის ყოველმხრივი შესწავლა ინტენსიურად მიმდინარეობს. მკვლევართა მთელმა რიგმა, პ. ჟუკოვსკიმ, ა. ათაბეგოვისამ, ლ. დეკაპრელოვიჩმა, ნ. კეცხოველმა და ვ. მენაბდემ, ამ საკითხის შესწავლაში მონაწილეობა მიიღო.

თავის განსხვავებულ თვისებათა გამო, დიკა განსაკუთრებულ სახეობად იქმნა მიჩნეული და ბოტანიკურ ტერმინად ეწოდა *Triticum persicum* Vav. ასეთი სახელი ამ პურეულს, როგორც ქვემოთ სხვადასხვა მკვლევართა დასკვნისაგან ცხადი შეიქმნება, ყველაზე ნაკლებ შემწვევნის, რათგან სპარსეთში დიკა იშვიათია.

დიკა საქართველოში რამდენიმე განსხვავებული სახეობისა მოიპოვება, რომელთაგან აგრონომიულ მეცნიერებაში თვითოეულს თავისი ლათინური სახელი აქვს. საგულისხმო გარემოებაა, რომ ქართველი ხალხიც დიკის სხვადასხვა სახეობას ერთმანეთისაგან არჩევს და მათ გასარჩევადაც ქართველ მიწისმოქმედს განსაკუთრებული ტერმინები შეუქმნია. გასაოცარია, რომ ამა და სხვა ხორბლეულის ქართული ტერმინოლოგიის შეგროვება-შესწავლისათვის აქამომდე არავის ყურადღება არ მიუქცევია იმისდა მიუხედავად, რომ ამ საკითხს წმინდა მეცნიერულს გარდა, რა თქმა უნდა, პრაქტიკული მნიშვნელობაც აქვს. ცხადია, რომ, აგრონომიულ მეცნიერებაში მიღებულ ლათინურ სახელებს გარდა, ქართული ხალხური სახელებისა და მათ ბოტანიკური ზედმიწევნითი შესატყვისობის ცოდნაც არის საჭირო, რომ საველე მეურნეობის კულტურაზე მსჯელობის დროს საკითხების სათანადოდ გარკვევა შესაძლებელი შეიქმნეს.

საქართველოში ხალხი დიკის შემდეგ სახეობას არჩევს: არსებობს „თეთრი დიკა“ მარტივად „დიკა“-დაც წოდებული, რომელიც იმერ-ამერ საქართველოში ბარადაც გვხვდება (600—800 მეტრ.), მაგრამ მეტადრე 800—900 მეტრიტგან მოყოლებული (თუშეთში, ლიახვის ხეობაში, რაჭაში, ყვირილის ხეობაში და სვანეთში) გავრცელებულია და წარმოადგენს ე. წ. *Tr. persicum* Vav. v. *stramineum* Zhuk. (ნ. კეცხოველი მასალები, 57).

არსებობს აგრეთვე „წითელი დიკა“-ც, ეხლა ე. წ. *Tr. persicum* v. *rubiginosum* Zhuk., რომელიც გავრცელებულია ამერ-იმერეთის იმავე არეში და იმავე დონეზე, სადაც თეთრი დიკა მოიპოვება (ნ. კეცხოველი მასალები, 58).

დასასრულ, დიკის მესამე სახეობაც მოიპოვება. სახელდობრ, ფარის თემის სოფლებში ნ. კეცხოველს აღნიშნული აქვს „შავთავთავა დიკას ნათესები“. შემდეგს წინადადებაში უკვე „შავფხიან დიკა“-ზე და სხვაგან „შავფხა დიკა“-ზეაც საუბარი და ნათქვამია: „ერთ გორაკიდან ჩემს წინ დავთვალე 27 ნაკვეთი, აქედან 11 შავფხიანი იყო. დათვლის დროს აღმოჩნდა ყველა დიკა, შავი სახესხვაობის წმინდა ნათესი *Tr. pers. fuliginosum* Zhuk. (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. 19). იმავე ავტორის ცნობით. *Tr. pers. v. fuliginosum*-ს რაჭაში „ხალხი შავთაველს ეძახის“ (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 26, 58).

იგი იმერ-ამერეთშია გავრცელებული იქვე, სადაც თეთრი და წითელი დიკები ითესება, მაგრამ „სვანეთში სრულიად წმინდა ნათესები“ ყოფილა, „სხვაგან ნარევი, ზოგჯერ 40—60% (ნ. კეცხოველი მასალები, 58).

§ 5. დიკის გავრცელების არეები საქართველოში.

აგრონომიულ მეცნიერებაში კარგად არის ცნობილი, რომ ზოგბლეულის გარკვეული ჯიში და სახეობა გარკვეული ნიადაგისა და ჰავის პირობებში ხარობს საუკეთესოდ. საქართველოში ეს საკითხი ნ. კეცხოველსა და ვ. მენაბდეს აქვთ შესწავლილი.

ვ. მენაბდეს დაკვირვებითა და აზრით, დიკის გავრცელების არეს დასაწყისი იმავე თავთუხების გავრცელების უმაღლეს არეს წარმოადგენს და იქვე, სადაც თავთუხი უკვე ქრება, დიკის კულტურა იწყება (Мат. по изуч. геогр. хлеб. злак. Вост. Грузии, გვ. 188).

ვ. მენაბდე „დიკის“ გავრცელების არეს დასაწყისად 750—800 მეტრის დონესა სთვლის. ს. ქვიშხეთში დიკა 740 მეტრის დონეზე გვხვდება და კლიმატური პირობები ამ ჯიშის ამაზე უფრო დაბალ დონეზე მოყვანასაც არ აბრკოლებენ, მაგრამ დაბალ დონის არეზე მისი მოყვანა ეკონომიური თვალსაზრისით ხელსაყრელი არ არის. მანგლის—ბაშქიჩეთის სანახებში დიკა, ვითარცა გაზაფხულის თესლი, ორი სახეობისაა: უფრო ხშირად გვხვდება წითელი დიკა var. rubiginosum Zhuk. და უფრო იშვიათად თეთრი დიკა var. stramineum Zhuk. (ვ. მენაბდე Мгхзлак. Вост. Грузии, 170—171).

სამაგიეროდ დიკა მაღალი არეს პირობების მოქარბებულ ნოტიობასაც კარგად იტანს და სოკოვანი დაავადებაც ყველაზე ნაკლებ ემჩნევა. ამის წყალობით დიკას, სხვა პურეულთან შედარებით, უპირატესობა ენიჭება და აღმ. საქართველოში ზოგბლეულის კულტურის უმაღლესი დონე სწორედ დიკის სამფლობელოს წარმოადგენს (Мат. по изуч. геогр. хлеб. злаков Вост. Грузии, ტფილისი 1928 წ., გვ. 188).

ასეთივე სურათი ეშლება ადამიანს დას. საქართველოშიც, მაგ. რაჭაში, სადაც 900—1000 მეტრის სიმაღლითგან მოყოლებული აგრეთვე უკვე დიკაა ნათესებში გაბატონებული. მაგრამ უუმაღლეს ზოლში ამჟამად დიკის რაოდენობა მცირდება. მხოლოდ ადგილობრივი მოსახლეობის ცნობით, წინათ დიკის მოყვანას ეხლანდელზე გაცილებით უფრო მეტად მისდევდნენ. უკვე 15—20 წელიწადია, რაც მის ადგილს თანდათან დოლისპური იკავებს (Л. Декапрелевич и В. Менабде К изуч. пол. культ. Зап. Грузии I, 231).

გ. რეხვიაშვილის დახასიათებით, რაჭაში „დიკა იზრდება დაბალი, ხულუგოსთან შედარებით, ღეროც მასზე წვრილი აქვს, თაველი თხელი, ფხიანი, თესლი ცხოველი, ოქროს ფერი და მეტად ნოყიერი და სასიამოვნო პური იცის“¹.

¹) სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ჩანაწერი.

§ 7. „პური“: ამ ტერმინის მნიშვნელობა სხვადასხვა დროს.

დაბადების ქართულ თარგმანში ხშირად გვხვდება ტერმინი „პური“, რომელიც ეხლაც ჩვეულებრივი, აუცილებელი სიტყვაა. შეიძლება ითქვას კიდევაც, რომ თანამედროვე სასაუბრო ქართულში ხორბლეულის აღსანიშნავად უფრო ხშირად „პური“ იხმარება. ეს ტერმინიც ძველი სიტყვაა და უძველეს ჯერეთ ცნობილ ძეგლებში „პური“-ც გვხვდება, მაგრამ მაშინ მას ჯერ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა.

ტერმინი „პური“ სახელდობრ დაბადებისა და სახარების ქართულ თარგმანში მოიპოვება, მაგრამ მაშინ ეხლანდელივით მარცვლეულს არ ეწოდებოდა და ხორბლეულს არ აღნიშნავდა, არამედ ამ სიტყვას მხოლოდ საკმელად გამომცხვარი პურის მნიშვნელობა ჰქონდა მაგ. „მოიხუნა პური“ (შესაქმეთაჲ 21₁₄) უდრის ბერძნულს ἐλάβην ἄρτους, ლათინურად tollens panem და სომხურს *խառ հաց*, — „აჲ ესე რა კუეზა პურისა ერთი ქრთილისა გორვიდაჲ ბანაკსა შინა“ (მსაჯულთაჲ), ბერძნულ ტექსტში „კუეზა პურისა ერთისა ქრთილისა“-ს შესატყვისად გვაქვს *παρις ἄρτους* *χρυσῶν*, ლათინურად *subcineratius panis ex hordeo volvi* და სომხურად *նկանակ գարեդէն*-ს, — „ძირაკი პურისა თანა იქამოს“ (ესაიაჲსი 18₂₈) *նէ չաւսոյ քառն* *ἄρτους* *բրայիմսէա* (28₂₇₋₂₈). *ხ. ჯამაზნ հացիւ ուտի*-ს ეთანასწორება. ამგვარად „პური“ ἰ ἄρτους-ს, panis-ს, და *հաց*-ს, ანუ გამომცხვარ საკმელ პურსა ჰნიშნავს სულ ერთია რისგანაც არ უნდა ყოფილიყო იგი გაკეთებული. იფქლი ან დიკა იქმნებოდა მასალად ნახმარი, თუ ქრთილი, ან ქერი.

მომდევნო საუკუნეებშიც ძველ ქართულში „პური“ ეწოდება ფქვილისაგან გამომცხვარ საკმელს. მხოლოდ შემდეგში ამ სიტყვას ხორბლეულის მნიშვნელობაც ენიჭება და ეხლა ძველი ტერმინი უკვე იმდენად დავიწყებული აქვთ, რომ ამ ცნების აღსანიშნავად იფქლს ჩვეულებრივ საუბარში აღარავენ ხმარობს და „პურს“ უწოდებენ იმისდა მიუხედავად, რომ ამ სიტყვას გამომცხვარის მნიშვნელობაც წინანდებურად შენარჩუნებული აქვს. ამის წყალობით ხშირად შეიძლება საუბარში გაუგებრობა მოხდეს. რათგან ბერძნულში ἰ *παρις* და *οἱ* *παρις* არსებობს, რომელიც ჰომიროსის დროს ცხენის საკვებასა ჰნიშნავდა, შემდეგ-კი იფქლის მნიშვნელობა მიენიჭა და რაკი ქართული „პური“ და ბერძნული „პუროჲ“ ერთიმეორეს გასაოცრად მიაგვანან, ამიტომ ბუნებრივად იბადება საკითხი, რომ ერთი მათგანი ნასესხები უნდა იყოს.

თუმცა ძველ ქართულში ძეგლების მიხედვით „პური“ როგორც დავრწმუნდით გამომცხვარ საკვებს ეწოდებოდა, მაგრამ თანამედროვე ქართულში, საქართველოს ზოგიერთ თემში, როგორც ეტყობა, გარკვეული სახეობის მარცვლეულ ხორბალსაც ჰნიშნავს. უკვე ილ. ბახტაძეს ჰქონდა რაქაში გავრცელებული ხორბლეულის 4 ჯიშთაგან მეოთხე ჯიშად სწორედ „პური“ დასახელებული. მისი დახასიათებით, „პური“ ჩვეულებრივი ჯიშია, პატარა და ყვითელი მარცვალი აქვს (იხ. МИЭБГКЗК II, 53).

გ. რეხვიაშვილის ცნობით, რაჭაში ამ ჯიშს „ახალი პური“ ეწოდება და „შედარებით დიკასა და ხულუგოსთან უფრო ურჩია ნაყოფით, იზრდება მომსხო ღეროთი და ფხიანი“-ა¹.

ეს საკითხი ჯერ კიდევ შესასწავლი და გამოსარკვევია. სასურველია მას აგრონომებმა ყურადღება მიაქციონ, რომ შეიძლებოდეს პურის ძირითადი, თავდაპირველი, და მეორადი მნიშვნელობისა და რაობის საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა.

§ 8. „დოლის პური“.

დაბადების ქართულ თარგმანში ნახმარი ტერმინოლოგიის მიხედვით, დიკას შემდგომ „ასლ“-ზე უნდა გვექონოდა საუბარი. მაგრამ, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, იფქლთან დაკავშირებით ჯერ „დოლის-პურის“ საკითხი უნდა იქმნეს განხილული.

თუმცა „დოლი“ ძველ, აქამდე გამოქვეყნებულ, ძეგლებსა და საბუთებში ჯერ არსადა ჩანს, მაგრამ მისი მე-IX ს. და, უეჭველია, ამაზე უწინარესი არსებობის დამამტკიცებელია შავშეთის სოფელი „დოლის ყანაჲ-ს სახელი“, რომელიც გ. მერჩულს გრ. ხანძთელის ცხორებაშიც მოხსენებული აქვს (გვ. ლა, სტრ. 17). ტერმინი „დოლი“ მცენარის აღსანიშნავად ს. ორბელიანსაც მოეპოვება თავის ლექსიკონში და მისი განმარტებით „დოლი უჭვაო იფქლი“ იყო. ამ განმარტებითგან ცხადი ხდება, რომ დოლი მაშინაც ხორბლეულის სახელი ყოფილა და იფქლის მაგვარი იქმნებოდა.

მაგრამ გაუგებარია, თუ რას უნდა ჰნიშნავდეს „ჭვაი“ და „უჭვაო“? „ჭვაი“ საბას სვილად აქვს ლექსიკონში აღნიშნული. მაგრამ პურეულის ასეთი განმარტება, დოლი უსვილო იფქლიაო, უცნაური იქმნებოდა, რათგან აქ თვით დოლის ნიშანდობლივი თვისება დასახელებული არ არის. ამასთანავე, დოლის ეს განმარტება „ხულუნგო“-სას მიაგავს და, საფიქრებელია, რომ, როგორც იქ ხულუგოს თვისება „უფხო“-ობის მხრივ არის დახასიათებული, ისევე დოლის განმარტებაში „უჭვაო“, უფხოს მსგავსად, თვით მცენარის რაღაც თვისების უქონლობის გამომხატველი უნდა იყოს. რაკი ფხა თავთუნის წვეტის სახელია, გამოსარკვევია, რის სახელი შესაძლებელია ყოფილიყო ჭვაი?

§ 9. დოლის პურის ბოტანიკური რაობა.

რათგან ძველ ქართულ წყაროებში დოლის პურის თვისებათა გამოსარკვევად ჯერ ცნობები არა ჩანს, ამიტომ მისი ბოტანიკური რაობა უნდა თანამედროვე ცნობების მიხედვით იქმნეს განსაზღვრული. ტფილისის სანახებში რბილი ხორბლის შემოდგომის თესლს *Triticum vulgare Vill.*-ს, ვ. მენაბდეს ცნობით, „დოლის პური“ ეწოდება („Мягкие остистые в массе представлены озимыми формами, известными в районе под названием „долис пури“: Мат. геогр. хлеб. злаков Вост. Грузии 166). ქართლის ყანების 80% სწორედ ამ დოლის პურს უკავია (იქვე, 167).

¹) სტულ. ნ. რეხვიაშვილის ჩანაწერით.

რაკი ირკვევა, რომ ხალხი „დოლის პური“ *Triticum vulgare Vill.*-ს უწოდებს, უძველესი დროითგან-კი ქართულ სამწერლობო ენაში *Tr. vulgare Vill.*-ს „იექლი“ ეწოდებოდა, ცხადი ხდება, რომ საბა ორბელიანის ზემოთყვანილი განმარტება, დოლი-იექლიაო, სრულ ქეშმარიტებას წარმოადგენს.

ტფილისის სანახებში რბილ უფხო ხორბლეულობის შემოდგომისა და გაზაფხულის *Trit. vulg. var. lutescens Al.*-ც ყოფილა გავრცელებული („Мягкие... безостые пшеницы—яровыми и озимыми“), მაგრამ ვ. მენაბდეს აღნიშნული არა აქვს, თუ რას უწოდებს ამ სახეობას ქართველი მიწისმოქმედი (იხ. *Мат. изуч. геогр. хлеб. злаков Вост. Грузии*, 166).

სამაგიეროდ ს. ორბელიანს ლექსიკონში შეტანილი აქვს „ხულუგო“, რომელიც მისი განმარტებით, „უფხო ყანა“-ს წარმოადგენდა. ეს პურეული ეხლაც არის რაქაში გავრცელებული. გ. რეხვიაშვილის აღწერილობის თანახმად, „ხულუგო“ იზრდება საშუალო, მსხვილი ღერო აქვს, თაველი უფხო, მომრგვალო, მარცვალი მომსხო¹ გააჩნია². ამგვარად, ხულუგოს უფხოობის ცნობა, რომელიც საბას მოეპოვება და ზემოთ გვქონდა მოყვანილი, მართლდება.

ეს ხორბლეული რაქაში აკად. გვლდენშტედ-საც უნახავს 1772 წ. და, მისი სიტყვით, „ხულუგა“ (*Chuluga*) შემოდგომის პურეულის სახელი იყო იმერეთში და ლათინურ *Triticum hybernum muticum*-ს უდრის².

რაქის პურეულთა შორის „ხულუგო“ ილ. ბახტაძესაც აქვს მოხსენებული. მისი სიტყვითაც „ხულუგო“ უფხო ხორბლეულის ჯიშია, მომსხო მარცვალი აქვს და მისგან გემრიელი თეთრი პური ცხვება (*МИЭБГКЗК II*, 53).

დასასრულ, რაქაში გავრცელებულ პურეულთა შორის ლ. დეკაპრელე-ვიჩისა და ვ. მენაბდესაც აქვს „ხულუგო“ დასახელებული. მათი განსაზღვრის თანახმად, „ხულუგო“ ადგილობრივ ეწოდება *Tr. vulgare vill. var. milturum*-სა და *lutescens*-ს. უმთავრესად ს. უწერამდე ყოფილა გავრცელებული (იხ. *Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде, К изучению полевых культур Западной Грузии I. Рача, Тфилиси 1929 წ.*: საქ. ტფ. ბოტან. ბაღის მოამბითგან ამონაბეჭდი, გვ. 230). მაშასადამე ხულუგო დოლის პურის ერთ სახეობათაგანს წარმოადგენს.

დოლის პურის კიდევ სხვა სახეობაც, *erythrospermum Körn.*-იც არსებობს, რომელსაც, ვ. მენაბდეს ცნობით, „თეთრი დოლი“ ეწოდება (*Мгхзлак. Вост. Грузии*, 167). იგი ქართლის ყანებშია გაბატონებული. ეს სახეობა მარტივად „დოლის პური“-ს სახელითაც არის ცნობილი და ამ სახელით გვხვდება სვანეთში, რაქაში, ყვირილისა და ლიახვის ხეობებში. გავრცელებულია ეს პურეული ნარდონის ხეობაშიც იმიერ კავკასიაში (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 55).

¹) სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ჩანაწერით.

²) „Winterweizen (*Triticum hybernum muticum*, Jm. Chuluga“) იხ. *Reisen I*, 399

ამგვარად, როდესაც ამ სახეობის ფერი დასახელებული არ არის, შესაძლებელია თეთრი დოლის პური იგულისხმებოდეს.

მანგლის-ბაშქიჩეთის სანახებში სჭარბობს „თეთრი დოლი“ (*Tr. vulgare erythrospermum* Körn.), მაგრამ ხშირია „დოლის პურის“ კიდევ სამი სხვა სახეობაც (*var. ferrugineum* Al., *lutescens* Al. და *milturum* Al.) დოლის პურები აქ გაზაფხულისა და შემოდგომისა არის (ვ. მენაბდე *Мгхзлак. Вост. Грузии*, 170—171).

რა სახელს უწოდებენ იქაური ქართველები დოლის-პურის ამ სახეობას, ვ. მენაბდეს აღნიშნული არა აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ ნ. კეცხოველის ნაშრომითგან ჩანს, რომ *Tr. vulgare var. ferrugineum*-ის აღსანიშნავად ხალხი საქართველოში „წითელი დოლი“ სახელსა ჰხმარობს. ამ ავტორის ცნობით ეს სახეობა საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული და მოიპოვება: სვანეთში, რაჭაში, ყვირილისა და ლიახვის ხეობებში და იმიერ-კავკასიაშიც ნარდონის ხეობაში (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 55).

„წითელი დოლი“ გავრცელებულია აგრეთვე საგურამოსა და ლიხის მთის არეში და იქაც *Tr. vulgare var. ferrugineum* Al.-ს წარმოადგენს (ვ. მენაბდე *Мгхзлак. Вост. Грузии*, 187).

დასასრულ, „დოლის პურის“ ერთი სახეობა, სახელდობრ *Tr. vulgare var. nigroaristatum*-იც, ქართლში „შინდური პური“-ს სახელით არის ცნობილი. (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. გავრც. 55). როგორც ამ პურეულის ლათინურ სახელშიც არის აღნიშნული, მის ერთ ნიშანდობლივ თვისებათაგანს მისი შავფხიანობა შეადგენს. საფიქრებელია, რომ ამ გარემოების გამოვე ეწოდება მას ქართულადაც „შინდური პური“ და ამ შემთხვევაში ძალზე მომწიფებული შინდის ფერი უნდა იგულისხმებოდეს.

„დოლის პური“-ს ქვესახეობა *Tr. vulgare v. lutescens* Al., რომელიც აღმ. საქართველოშიც (იხ. ვ. მენაბდე *Мгхзлак Вост. Грузии*, 170—171) და, დასავლეთშიც არის გავრცელებული, ენგურის, რიონისა, ყვირილისა და ლიახვის ხეობებში, აგრეთვე ნარდონისა და ბაქსანის ხეობებში, ნ. კეცხოველის ცნობით, სვანეთში, „კვეცენ“-ად იწოდება, ქართლში—„უფხო პური“-ს სახელით არის ცნობილი, ზემოქართლში—„პოშოლა“-სა და „ხუზალა“-ს ქართლსა და რაჭაში ეძახიან. მის ერთ თვისებათაგანს წითელი ფერი შეადგენს (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 55 და მისივე სიტყვიერი განმარტება). მაგრამ ეს ცნობა მთლად ზედმიწევნითი არ უნდა იყოს, სვანური კვეცენის შესახებ მაინც. ეს გარემოება თვით ნ. კეცხოველისავე მეორე, ქვემომოყვანილი, ცნობითგანაც ჩანს. ნ. კეცხოველის მოწმობით, ტერმინი „კვეცენ“-ით (*sic*) სვანი გამოჰხატავს მხოლოდ რბილ პურს *Tr. vulgare Vill v. erythrospermum* Körn., *var. lutescens* Al., *var. milturum* Al.“ (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. შესასწ. კავკასიონზე 10).

მაშასადამე, „კუეცენი“ სვანეთში მარტო *var. lutescens* Al.-ის აღმნიშვნელი ტერმინი-კი არ ყოფილა, არამედ მას ზოგადი მნიშვნელობა.

ჰქონია და დანარჩენ საქართველოში გავრცელებულ ტერმინს დოლის პურს უდრის, რათგან ამ სიტყვით სვანი თურმე დოლის-პურის სამ სახეობას გამოჰხატავს.

ეს გარემოება დოც. ვარლამ თოფურიას მიერ ჩემთვის გადმოცემული ცნობითაც მტკიცდება სვანეთში გავრცელებული ხორბლეულის სახელების შესახებ¹. ამ ჩანაწერის მიხედვით, პურეულის ზოგად სახელად სვანეთში ჰბმარობენ „საქუნელ“-ს, რომელიც საქონელს უდრის. პურეულთაგან-კი გავრცელებულია: „კჷეცენ“, „კჷმინ“, რომელიც ქერსა ჰნიშნავს, და „მანშუ“, რომელიც ჰკავს უდრის.

ხოლო სვანეთში „კჷეცენ“-ის ოთხი სახეობა ყოფილა გავრცელებული: „ა. ლგფხა ფხიანი, ბ. მაწრან წითელი, ც. ხულუგჷ ხულუგო, დ. მათთვან თეთრი“ (ვ. თოფურიას ჩანაწერი). მათი თვისებების მიხედვით-კი ეს ტერმინები ამ თანამიმდევროებით უნდა დალაგდეს: 1. „მათთვან, ე. ი. თეთრი, ანუ მოთეთრო,—2. „მაწრან“, ე. ი. წითელი, ანუ მოწითანო,—3. „ლგფხა“, ე. ი. ფხიანი და 4. „ხულუგჷ“.

საკმარისია გავიხსენოთ ს. ორბელიანის ზემომოყვანილი ცნობა, რომ „ხულუნგო უფხო ყანა“ იყო, და თანამედროვე მკვლევართა ამავე გარემოების დამადასტურებელი მოწმობა (იხ. აქვე გვ. 336), რომ ნათელი გახდეს, თუ რა მოსაზრებით ვხელმძღვანელობდი, როდესაც „ხულუგჷ“ „ლგფხა“-ს შემდგომ მოვათავსე: „ლგფხა“-ს, რომლის მორფოლოგიურ თვისებას ფხიანობა შეადგენს, მივადევნეთ „ხულუგო“, რომელიც მორფოლოგიურად სწორედ თავისი უფხოობით განირჩევა.

ამ გვარად, „კჷეცენ“-ის სახეობათა ზემომოყვანილ მწკრივში პირველი ორი სახეობა, „მათთვან“ მოთეთრო და „მაწრან“ მოწითანო, ფერის მიხედვით არის განჩეული, მეორე ორი სახეობა-კი, „ლგფხა“-ს და „ხულუგჷ“ აგებულების თვისების მიხედვით არის განსხვავებული.

ამ ტერმინების ბოტანიკური სახელების შესატყვისობათა მოძებნის დროს, ადვილი მისახვედრია, რომ სვანური „კჷეცენ მათთვან“, ანუ თეთრი დოლის-პური წარმოადგენს *Tr. vulg. var. erythrospermum* Körn., ხოლო „კჷეცენ მაწრან“, ანუ წითელი დოლისპური უდრის *Tr. vulg. var. ferrugineum* Al.-ს.

მხოლოდ სვანეთში, ადგილობრივ, ანდა იქითგან ჩამოტანილი ნიმუშის მიხედვით შესაძლებელია გადაწყდეს, უდრის თუ არა, სვანური „კჷეცენ ლგფხა“, ვითარცა ფხიანი დოლისპური, ე. წ. „შინდურ პურს“, *Tr. vulg. v. nigroaristatum*-ს?

ეხლა მარტო *Triticum vulgare* Vill. var. *milturum*-ისა და *lutescens*-ის ქართული სახელები-ლა გვაქვს გამოსარკვევი. როგორც აღნიშნული გვქონდა, ლ. დეკაპრელევიჩისა და ე. მენაბდეს ცნობით, რაჭაში თითქოს ორივეს „ხულუგო“ უნდა ჰრქმეოდეს.

ხოლო, ნ. კეცხოველის ნაშრომის მიხედვით, *Tr. vulg. Vill. var. lutescens* Al.-ს საქართველოში „უფხო პური“, „პოშოლა“ და „ხუზალა“

¹) ამ ცნობების გადმოცემისათვის დოც. ვ. თოფურიას დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ეწოდება, Tr. vulg. Vill. var. milturum Al.-ს-კი „უფხო პური“ ჰქვია (იხ. მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., გვ. 55). მაშასადამე, ამ ავტორის ცნობითაც, დეკაპრელევიჩისა და მენაბდეს მსგავსად გამოდის, რომ თითქოს ორსავე სახეობას ერთი-და-იგივე სახელი ჰქონდეს.

ამ მკვლევართა ცნობებს შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ დეკაპრელევიჩი და მენაბდე ასეთ საერთო ტერმინად „ხულუგო“-ს ასახელებენ, ნ. კეცხოველის სიტყვით-კი „უფხო პური“ იხმარება.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ რაკი Tr. vulg. Vill.-ის ზემოაღნიშნულ ორსავე სახეობას ერთი-და-იგივე სახელი, უფხო პური, აქვს, საფიქრებელი ხდება, რომ აქ მათი ზოგადი, საერთო თვისების გამომხატველი, ტერმინი უნდა გვქონდეს და უფრო სრული „უფხო დოლის პური“-ს შემოკლებულ ტერმინს უნდა წარმოადგენდეს. მაშასადამე, თვითოეული ამ სახეობათაგანის საკუთარი ქართული სახელი მაინც გამოსარკვევი ხდება.

მეორე მხრით, რათგან ორივე lutescens-ისაცა და milturum-ის სახეობანი მართლაც უფხო პურეულის ჯიშებია, ამიტომ ასეთი საერთო სახელი, რასაკვირველია, მათ შეჰყვებით კიდევაც. ხოლო თუ, გავიხსენებთ, რომ, საბას განმარტებით, „ხულუნგო“-ც სწორედ „უფხო ყანის“, ანუ პურეულის სახელი იყო, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ დეკაპრელევიჩ-მენაბდისა და კეცხოველის ცნობები არსებითად არამც თუ ერთმანერთს არ ეწინააღმდეგება, არამედ პირიქით კარგად უდგება კიდევაც ერთმანერთს.

მაგრამ, რაკი „ხულუგო“-ც, ვითარცა ორივე სახეობის ტერმინი და „უფხო ყანის“ აღმნიშვნელი, ზოგადი მნიშვნელობის სახელი გამოდის, იბადება საკითხი, თავისი აგებულებითაც ხომ ამავე ზოგადი თვისების გამომხატველი სიტყვა არ იყო?¹

Tr. vulg. Vill. v. lutescens-ისა და milturum-ის ქართული საკუთარი სახელების ძიების დროს, v. lutescens Al.-ისათვის მოძებნას თითქოს მისი სახელების სიმრავლე გვშველის, რათგან კიდევ სამი ხალხური სახელი მოგვეპოვება: პოშოლა, ზუზალა და კვეცენ. ამათგან უკანასკნელი მხოლოდ სვანეთშია გავრცელებული და, როგორც დავრწმუნდით, ზოგადი ტერმინია, ამიტომ უნდა გამოვაცალკეოთ. გვრჩება პოშოლა და ზუზალა. მაგრამ უბედურება ის არის, რომ გამო-რკვეული არ არის, რამდენად ძველია ეს სახელები, რამდენად და სად არიან გავრცელებული თანამედროვე საქართველოშიც. ჯერ არც ამ სიტყვების სადა-ურობაა ნათელი და არ ვიცით, აქვს რაიმე კავშირი „ზუზალა“-ს რველი პურის ძველ ქართულ სახელ „კუეზა“-სთან, თუ ეს ტერმინი ადამიანმა უნდა ახალ-სომხურ დიალექტებში გავრცელებულ „ხოზან“-ს (ხოზან) შეადაროს, რომელიც

1). „ლუგო“, ანუ „ლუგვი“, ს. ორბელიანის განმარტებით. „უმახვლოს“-ს აღმნიშვნელი იყო (ლექსიკ.). ამავე წარმოშობილობის სიტყვა უნდა იყოს „ბლაგვი“-ც. ხულუგო ხომ „ხუფ-ლუგვი“-საგან არ არის წარმომდგარი, რომელშიც „ხუფ“-ი თავთავის აღმნიშვნელი ძველი სიტყვის „ხუგილი“-ს ბოლომოკვეცილი ფორმა იქმნებოდა? ამგვარად „ხულუგო“ თავდა-პირველად ბლაგვი ე. ი. უფხო თავთავიანი, პურეულის აღმნიშვნელი ხომ არ იყო? ეს მოსაზრება რომ გამართლებულიყო, მაშინ ხულუგო თავისი ძირითადი მნიშვნელობითაც „უფხო პური“-ს სრული შესატყვისობა იქმნებოდა.

ბევრ სომხურ დიალექტში ხორბლეულის მომკის შემდგომ საყანურში დარჩენილ ნაძვას, ანდა გაუმარგლავ სარეველ მცენარიან ნათესს ჰნიშნავს (იხ. პ. აკარიანის *Հայերէն գաւար. բառարան*, გვ. 480)? მაგრამ არც ამ სიტყვის სადაურობაა გამორკვეული. ამგვარადვე, არა ვიცით რა დანამდვილებით „ჭო-შოლა“-ს შესახებ. ამიტომ მთელ ამ საკითხს ჯერ კიდევ გულდასმითი შესწავლა სჭირდება.

უფრო ძველია და სანდო „ხულუგო“ და სასურველია საქართველოს სხვადასხვა თემში საგანგებოდ ადგილობრივ შემოწმებულ იქმნეს, „ხულუგო“ მართლაც ამ ორივე *milturum*-ისა და *lutescens*-ის სახეობის სახელია და, მაშასადამე, „უფხო“-ს მსგავსად ზოგადი ტერმინია, თუ მხოლოდ *v. milturum*-ის სახეობის აღმნიშვნელი და ადგილობრივი ქართული სახელი არის? მაშინ „უფხო დოლისპური“ *v. lutescens*-ის ტერმინი გამოდგებოდა.

§ 10. დოლისპურის გავრცელების არე.

დოლისპური როგორც აღმოსავლეთს, ისევე დასავლეთ საქართველოში ფართოდ არის გავრცელებული. ქართლის ყანების დიდი უმრავლესობა, 80%, სწორედ ამ ხორბლეულით არის დათესილი (ვ. მენაბდე, *Mat. geogr. хлеб. злаков Вост. Грузии*, 166—167). დასავლეთ საქართველოში, რაქას გარდა, სვანეთშიც არის გავრცელებული. წითელი დოლისპური იქ უშგულის თემში 2000 მეტრის სიმაღლეზეც-კი ხარობს. უფხო დოლისპური-კი, ხულუგო და უფხო პური, ენგურისა, რიონისა, ყვირილისა, ლიახვისა, და ნარდონ-ბაქსანის ხეობებში 1800 მეტრის დონემდე აღწევს (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე, 55).

რაქაშიც ხორბლეულის ყველა სხვა ჯიშებზე მეტად დოლისპურებია გავრცელებული და გავრცელების არე ყველაზე უმაღლეს დონეს აღწევს კიდევაც. საქართველოში არსებულ მის 30—32 სახესხვაობათაგან რაქაში 10 სახესხვაობა გვხვდება, რომელთაგან სქარბობენ თეთრი და წითელი დოლები და შემდეგ 2 უფხო დოლის პური (Л. Декапрелевич и Менабде, *К изуч. полев. культ. Зап. Грузии*, I, გვ. 230).

სამაგიეროდ შინდური დოლისპური უმთავრესად ამერეთშია გავრცელებული. ამასთანავე 1200—1400 მეტრის სიმაღლეზე იგი „ფრიად იშვიათი ნარევის“ სახით გვევლინება, მაგრამ უფრო დაბლა, 600—800 მეტრის დონეზე მისი ნათესები „ხშირია“ (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე, 55).

§ 11. ახლი და მისი ბოტანიკური რაობა.

„ახლი“ ჯერ-ჯერობით მხოლოდ დაბადების თარგმანში მოგვეპოვება (გამოსლ. 9₃₂, ესაიასი 28₃₅ და სხვაგან). ბერძნულ დაბადებაში ერთხელ, სახელდობრ ესაიას 28₃₅ ჴέα არის ნახმარი, მეორეში-კი, გამოსლ. 9₃₂-ში η ἄλυσ

ლათინურად კიდეც—far, სომხურად-კი *հաճար*-ი სწერია. ამგვარად ასლი უნდა უდრიდეს გერმ. Spelt-ს (იხ. ჰენ-ის Kpf. u. Ht., 570), ან Dinkel-ს (Roth Landirtschaft, Pauly—Wissowa-ს RL, 23. B., გვ. 629).

თუმცა ძველ ქართულ მწერლობაში დაბადების თარგმანს გარდა ჯერ არსად „ასლი“-ს ხსენება არ ჩანს, მაგრამ ეს გარემოება, უეჭველია, გადარჩენილი ძველი ორიგინალური ძეგლების მეტისმეტი სიმცირით აიხსნება. ქსენოფონტეს აღწერილობითგან ირკვევა, რომ ჰანების ქვეყანაში მას ასლი ბევრი დაჰხვედრია (Anab. Lib. V, cap. IV, § 27).

ქსენოფონტეს მოწმობით ჰანების ტომს მოსსინიკებს ორი წლის მოსავლის გალენილი და გაულენივი ხორბალი ჰქონიათ შენახული ბეგლებში (ἐσπίστον μῆλας ἔν ταῖς οἰκίαις ἄρτων νεκρμένων περυσίους... τὸν δὲ νέον ἀίτουν ἔτι σὺν τῇ ἀλάμῃ ἀποκείμενον) (Lib. V, cap. IV, § 27). მეტადრე-კი ასლის დიდი სიუხვე ყოფილა იქ (ἴσταν δὲ ζεαὶ αἱ πλεῖσταί· ἰქვე).

ამ ტერმინის სამწერლობო ქართულში არსებობაც გვაფიქრებინებს, რომ ამ მცენარის კულტურა აღმოს. საქართველოშიც გავრცელებული უნდა ყოფილიყო.

„ასლი“ ს. ორბელიანს თუმცა თავის ლექსიკონში შეტანილი და დაბადების თარგმანის ტექსტით (3 მეფეთა 19^ე) დამოწმებული აქვს, მაგრამ ამ სიტყვისათვის, მცენარეულობის აღმნიშვნელ პირობით ნიშანს გარდა, სხვა არავითარი განმარტება არ დაურთავს.

სამაგიეროდ ასლის ბერძნულ-ლათინური შესატყვისობითა და თანამედროვე ცნობებით ამის განოკვევა მაინც შეიძლება.

„ასლი“ ერწო-თიანეთსა და ქვემო ფშავში *Triticum dicoccum* Schrank.-ს ეწოდებაო (ვ. მენაბდე, МГХЗЛак. Вост. Грузии, 176). მაგრამ ქვემოთყვანილი ძველი ქართული განმარტების მიხედვით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ამ ტერმინს ძველ საქართველოში ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამის გამოსარკვევად ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ ს. ორბელიანს თავის ნაშრომში „მახა“-ზე ნათქვამი აქვს, „ასლსა ჰგავს“-ო (ლექსიკ.). აქეთგან ჩანს, რომ „ასლი“ საქართველოში პურეულთა გარკვეული ჯგუფის ძირითად სახეობად, ხოლო თვით ტერმინი ამ ჯგუფის ზოგადი თვისებების გამომხატველად ყოფილა მიჩნეული.

§ 12. ასლის სხვადასხვა სახეობა.

იმისდა მიუხედავად, რომ ასლი სხვა ქვეყნებში უკვე ქრება, საქართველოში მის თესვა - მოყვანას მე-XIX—XX-ს-შიც მისდევდნენ. ამ ხორბლეულის სახელი ქართულ ამდროინდელ სიტყვა-კაზმულ მწერლობაშიც არის აღბეჭდილი. ნ. ლომოურს მაგ. თავის ნაწარმოებში „ყოველი მხრიდან“ სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „ამ მიწებში ეთესა... ლობიო, დიკა, ასლი, მუხუდო“-ო (1913 წ. გამოც., გვ. 15,18).

თანამედროვე მკვლევართა დაკვირვებითგან ჩანს, რომ მიწისმოქმედს ამ პურეულისადმი საქართველოში არც ამჟამად გამოუჩენია გულგრილობა. ის წი-

ნანდებურად განაგრძობს მის მოყვანას. ადგილობრივმა შესწავლამ ცხად-ჰყო, რომ ჩვენ ქვეყანაში ასლის რამდენიმე სახეობაა გადაარჩენილი, რომელთაგან ზოგიერთი სამეცნიერო აგრონომიულ მწერლობაში სრულებით აქამდე უცნობიც-კი იყო.

უკვე ს. ორბელიანს აქვს ასლთაგან „მახა“ და „ზანდური“ დასახელებული. თანამედროვე მკვლევართ აქვთ „გვაწა-ზანდური“-ს სახელის არსებობაც აღნიშნული.

„მახა“ წინათ მარტო რაქაში არ ყოფილა გავრცელებული, როგორც ეხლაა, არამედ საქართველოს დანარჩენ კუთხეებშიც, მაგ. ამერეთშიც, ცნობილი ყოფილა. ეს გარემოება ს. ორბელიანის ლექსიკონითაც მტკიცდება, სადაც ეს ტერმინი შეტანილია. საბას ნათქვამი აქვს: „მახა ყანაა, ასლსა ჰგავს“-ო. ს. ორბელიანის ამ განმარტებითგან, რომ მახა „ასლსა ჰგავს“, ცხადი ხდება, რომ მაშინაც ამ ხორბლეულს ასლთა ჯგუფს მიაკუთვნებდნენ.

ასლები ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებიან: ერთ ჯგუფს ორმარცვლიანები, *Triticum dicoccum*-ები, შეადგენენ, მეორე ჯგუფს—კიდევ ერთმარცვლიანები ეკუთვნიან, ე. წ. *Triticum monococcum*-ები.

ყურადღების ღირსი გარემოებაა, რომ ვალენტ. სუპატაშვილის ცნობით ლეჩხუმის „ადგილობრივი მოსახლეობა ყველა *dicoccum*-ებს ეძახის „მახა“-ს. მაგრამ ამ სახელწოდებაშიც არჩევენ ქვემოდ-ჩამოთვლილ ფორმებს მაგ.: წვრილი მახა, კენტეხელა მ., ფართე მ., ჩელტა და ფიცარა მ..“.

ვალ. სუპატაშვილის განცხადებით, მას უცდია გამოერკვია: თუ „ასლის რომელ ფორმას, ან ვარიაციას გულისხმობს ესა თუ ის ადგილობრივი სახელწოდება, მაგრამ სამწუხაროდ ეს ვერ მოხერხდა, რადგან სხვადასხვა ადგილას ერთსადაიმაცე სახელს აკუთვნებენ სხვადასხვა ფორმებს, ან პირიქით“-ო (ლეჩხუმის მაზრის ასლები, 86—87).

პირველი ცდის ასეთი უნაყოფოებისდა მიუხედავად, ვფიქრობ, რომ ამ საკითხის გამორკვევას ქართველი მკვლევარი აგრონომები უნდა არაერთხელ კვლავ ეცადნენ, რათგან დაუჯერებელია, რომ ხალხს უაზროდ და უმნიშვნელობოდ ერთი ტერმინის მაგიერ ხუთი განსხვავებული ტერმინი შეექმნას. უკვე ის გარემოება, რომ მახას ხუთივე სახელი სრულებით გარკვეული და განსხვავებული ნიშნის გამომხატველია (წვრილი მახა, ფართე მ., ფიცარა მ., ჩელტა (ე. ი. ლასტის მსგავსი) მ., კენტეხელა მ.), უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შეუძლებელია აქ შემთხვევით სახელებთან გვექონდეს საქმე. მთავარი ყურადღება უნდა იმას მიექცეს, თუ პურეულის რომელი ნაწილის, თავთავის, თავთუნის, მარცვლის, თუ სხვა რამის) დამახასიათებელია მახას ზემოაღნიშნული ხუთი სახეობის სახელი. ამ გარემოების გამორკვევა თვით მთავარი საკითხის გადაწყვეტასაც საგრძნობლად გააადვილებს.

„მახა“-ს, ანუ ორმარცვლიანი ასლის ცნობილ ფორმებს, *Tr. dicoccum* v. *rufum* Schübl. და v. *farrum* Bayle-ს გარდა, ლეჩხუმში აღმოჩენილია ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვლ. მენაბდის მიერ *Tr. dic.* Schrank. v. *palaeoime-*

riticum შემოდგომის ფორმა, Tr. dic. Schrank. var. succinajus Körn. და ვალ. სუპატაშვილის მიერ ს. აღვში ნაპოვნი Tr. dicoccum v. agvidum (forma nova) Supataschvili (იხ. ლეჩხუმის მაზრ. ასლები: ექსპერიმ. აგრონ. ინსტ. მოამბე, 1929 წ. I, 90—91).

ს. ორბელიანს ხორბლეულთაგან დასახელებული და თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს „ზანდური“-ც. მაგრამ ამ პურეულის განმარტებითგან ცხადი ხდება, რომ ზანდური თვით საბას ალბათ პირადად ნანახი არ უნდა ჰქონდეს. მხოლოდ ამ გარემოებით თუ შეიძლება აიხსნას ის შეცდომა, რომელიც მას თავის განმარტებაში მოსვლია. სწორედ უცნაურია, რომ ს. ორბელიანის განმარტებით თითქოს „ზანდური თათუხი“ უნდა იყოს (ლექსიკ.) და „თათუხი ზანდური“ (იქვე).

ამ განმარტებაში რომ შემთხვევით შეცდომასთან არა გვაქვს საქმე, არამედ ქართველ ლექსიკოგრაფს ამ პურეულის შესახებ მართლაც ბუნდოვანი და მცდარი წარმოდგენა ჰქონია, აქვს ის გარემოებაც ააშკარავებს, რომ ამ თავის აზრს რამდენჯერმე იმეორებს. მაგ. ს. ორბელიანის განმარტებით „სამინდოლი ბერძულია“ და ამას „ქართულად ზანდური ჰქვან, რომელ არს თათუხი“-ო (ლექსიკ.). თვით თათუხის განმარტებაშიც საბას ნათქვამი აქვს: „თათუხი ზანდური, სამინდოლი“ არისო (ლექსიკ.).

ქართველი ლექსიკოგრაფის სიტყვით „სამინდო არს ზანდურის ფქვილი, რომელ არს კლარჩი წურილად გაცრილი“-ო და ამის საბუთად ესაიას 1₁₃ აქვს დასახელებული (ლექსიკ.). აღნიშნულ ადგილას „სამინდო“-კი არის, მაგრამ შემომოყვანილი განმარტების მთელი დანარჩენი ნაწილი თვით ს. ორბელიანის სიტყვები ყოფილა.

პირველი სრულებით გარკვეული ცნობა ზანდურის ბოტანიკურ რაობაზე აკად. გვლდენშტედტს მოეპოვება. მისი ნაშრომის დაბეჭდილ გამოცემაში, უეჭველია, კორექტურული შეცდომის გამო, ამ პურეულის ქართული სახელი „ზანდური“-ს მაგიერ ერთხელ „ზონდერ“-ად (I, 291), მეორეჯერ (I, 399) „ზარდურ“-ად არის დაბეჭდილი.

გერმანელ მეცნიერს ნათქვამი აქვს, რომ ქვემო რაქაში უფრო ნაკლებად სთესენ Triticum monococcum-ს, ე. ი. ერთმარცვლიანას, რომელსაც იმერეთში ზანდური¹ ეწოდებო (Reisen I, 399).

მე-XVIII ს. შემომოყვანილი პირველი ბოტანიკური რაობის განსაზღვრის შემდგომ, „ზანდურ“-საც მხოლოდ მე-XX ს. მესამე ათეულში მიაქციეს მკვლევარებმა ყურადღება. მაგრამ ამ დროითგან მოყოლებული „ზანდური“-ს ბოტანიკური რაობა სხვანაირად იქმნა განსაზღვრული.

პროფ. პ. ჟუკოვსკის ქართლში, ხაშურ-მოხისის მიდამოებში 1922 წ. ნანახი აქვს Trit. dicoc. dicoccoides Körn. ახალი ფორმა, რომელსაც ეწოდა Tr. dicoccum v. Timopheevi Zhuk. ეს ხორბლეული რაქასა და ლეჩხუმშიც არის გავრცელებული და ვალ. სუპატაშვილის სიტყვით, „ლეჩხუმელი

¹) „noch weniger aber Triticum monococcum (georg. Sonderi) gebaut“, — „Sparsamer säen Triticum monococcon (sic), Imer. Sarduri (sic), der schönes, weisses Brod geben soll“ (Reisen I, 291 და 399).

იცნობს ამ ხორბალს, როგორც კულტურულ და გაზაფხულის ფორმას „ზანდურის“ სახელწოდებით“ (Л. Л. Декапрелевич и В. Л. Менабде. К. изучению полевых культур Западной Грузии I. Рача. ტფილისი 1929 წ. ამონაბეჭდი საქ. ტფ. ბოტან. ბალის მოამბის VI წიგნითგან, გვ. 232. ვალ. სუპატაშვილი, „ლეჩხუმის მახარის ასლები“ ი. ლომოურის წინასიტყვაობით: ექსპერიმენტალ აგრონომიის ინსტიტუტის მოამბე I, 1929 წ., გვ. 87—88).

რაქის ს. პატარა ონში ლ. დეკაპრელევიჩსა და ვ. მენაბდეს ნაპოვნი აქვთ *Tr. dicoccum* Schrank-ის ახალი სახეობა, რომელსაც მათ უწოდეს *Tr. dicoc. georgicum* Dekapr. et Menabde (К изуч. полев. культ. Зап. Грузии I, 234). ეს სახეობა ნათესებში იშვიათ შენარევს წარმოადგენს.

გ. აბესაძეს განხილული აქვს ამ ჯიშის თვისებები და მასში ორმარცვლიანასა და ერთმარცვლიანას თვისებებს პოულობს, ამიტომ ჰიბრიდად მიაჩნია (იხ. „ხორბლის ახალი სახის *Tr. Timopheevi* Zhuk.-სა და საქართველოში მისი გავრცელების შესახებ“: ცალკე ამონაბეჭდის გვ. 63—68).

ამგვარად, აკად. გვლდენშტედტის 1773 წლის ცნობით, დასავლეთ საქართველოში ზანდურს *Triticum monococcum*-ს, ანუ ერთმარცვლიანს უწოდებდნენ, ვალ. სუპატაშვილის 1929 წ. ცნობით-კი ზანდური პირიქით *Triticum dicoccum*-ის, ანუ ორმარცვლიანის აღმნიშვნელი ადგილობრივი ქართული ტერმინია.

გამოსარკვევია, რომელი ამ ორი სხვადასხვა დროის ცნობათაგანი უნდა იყოს სწორე და როგორ უნდა აიხსნას ამ ცნობათა შორის არსებული წინააღმდეგობა.

საკმარისია გავიხსენოთ თვით ვალ. სუპატაშვილისავე ზემომოყვანილი ცნობა (იხ. აქვე, გვ. 339), რომ ლეჩხუმის ადგილობრივი მოსახლეობა ყველა *dicoccum*-ებს, ორმარცვლიანებს, მახას უწოდებს, რომ უმაღლეს ავტორის მეორე ცნობამ, რომ *Tr. dicoccum* v. *Timopheevi-Zhuk.*, ე. ი. ორმარცვლიანას, იმავე ლეჩხუმში ზანდური ეწოდება, თავისი უცილობლობა დაკარგოს. გამოდის, რომ ქართველ მიწისმოქმედს ორი განსხვავებული სახელი შეუქმნია ორმარცვლიანა ასლისთვის იმ დროს, როდესაც ერთმარცვლიანასთვის სახელი სრულებით არ გააჩნია. ეს ძნელი დასაჯერებელია.

ამ ეჭვს აძლიერებს აკად. გვლდენშტედტ-ის 1773 წ. სრულებით მკაფიო ცნობა, რომ ერთმარცვლიანას, *Tr. monococcum*-ს დასავლეთ საქართველოში და საერთოდ ქართულად ზანდური ეწოდებოდა. ამ მოწმობის შეფასების დროს უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ აკად. გვლდენშტედტი განათლებით ბუნებისმეტყველი და მეურნალი იყო და რომ ამიტომ მისი ბოტანიკური განსაზღვრა, არასპეციალისტის ცნობის მსგავსად, შეუძლებელია საეჭვოდ იქმნეს მიჩნეული. ამიტომ გერმანელი მეცნიერის მოწმობა სწორე ცნობად უნდა მივიჩნიოთ და დავასკვნათ, რომ მე-XVIII ს. *Triticum monococcum*-ს ქართულად ზანდური სწოდებია.

ეს დასკვნა რომ მცდარი არ არის, ამის დასადასტურებლად, ზემოაღნიშნულს გარდა, იმ გარემოების დასახელებაც შეიძლება, რომ ამის კვალი ლეჩხუმში ეხლაც, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, დღევანდლამდისაც შერჩენილი ყოფილა. ამიტომ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ორმარცვლიანას და ერთმარცვლიანას სახელების არევა სულ უკანასკნელი დროის ამბავი უნდა იყოს და ამის შესაძლებელი მიზეზის გამორკვევაც ძნელი საქმე არ არის.

ვალ. სუპატაშვილს აღნიშნული აქვს, რომ ლეჩხუმში «ზანდური»-თან ერთად ნარევის სახით თითქმის მუდამ გვხვდება *Tr. monococcum* L., რომელიც, როგორც ჩანს, ამ რაიონში წარმოადგენს მის ხშირ თანამგზავს. მხოლოდ ერთხელ, სოფელ ლასკანას ახლოს, შეგვხვდა სუფთა ნათესად *Tr. monococcum* v. *Hornemanni* Clem. და მასში უკვე ნარევის სახით შესულია *Tr. Timopheevi* v. *viticulosum* Zhuk. და „შვრია“-ო (ლეჩხუმის მაზრის ასლები: ექსპერიმ. აგრონ: ინსტ. მოამბე, 1929 წ. I, 90).

ამავე ავტორის სიტყვით „ლეჩხუმის მაზრის გლეხობა ამ ხორბალს (ე. ი. *Tr. monococcum* v. *Hornemanni* Clem.) იცნობს „გვაწა ზანდურის“ სახელწოდებით. უფრო იშვიათად ვიდრე v. *Hornemanni* Clem. გვხვდება აგრეთვე შეუბუსავი თეთრთავთავა *Trit. monococcum* v. *laetissimum* Körn“. (იქვე, 90).

ვ. სუპატაშვილის ამ ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ *Tr. monococcum* v. *Horn.* Clem., ე. ი. ერთმარცვლიანას ეხლაც „ზანდური“ ეწოდება. წინამდებელი „გვაწა“, უეჭველია, ამ სახეობის ერთი თვისებათაგანის დამახასიათებელი უნდა იყოს. მაშასადამე, ლეჩხუმში ამჟამად მოიპოვება იმის დამამტკიცებელი ფაქტი, რომ ერთმარცვლიანას ქართულად მართლაც, როგორც აკად. გვლდენშტედტსაც ჰქონდა უკვე 1773 წ. აღნიშნული, ზანდური ეწოდებოდა. ორმარცვლიანას და ერთმარცვლიანას სახელების არევა, ან უფრო სწორედ რომ ითქვას, ერთმარცვლიანას ნამდვილი სახელის შეცდომით ორმარცვლიანაზეც გადატანა, უეჭველია იმ გარემოების შედეგი უნდა იყოს, რომ ყანებშიც ორივე არეული ყოფილა.

ამგვარად, *Tr. monococcum*-ების, ანუ ერთმარცვლიანათა აღმნიშვნელ ქართულ ტერმინად უნდა ზანდური ვიცნათ, *Tr. dicoccum*-ებისა, ანუ ორმარცვლიანათა-კი მახა.

§ 13. ასლის გავრცელების არე.

ასლების გავრცელების არე ამჟამად აღმოსავლეთ საქართველოში ზედმიწევნით ჯერ გამორკვეული არ არის, მაგრამ ასლები გავრცელებულია როგორც დაბლობში, მაგ. ბორჩალოს სანახებში (იხ. ვ. მენაბდე, М. из. г. хлеб. злак. Вост. Грузии, 163—164), ისევე მაღლობ ადგილებშიც, როგორც მაგ. მანგლისის სანახებში (იქვე, გვ. 171), წალკა-თრიალეთის თემში, სადაც მის მოყვანას ყველგან მისდევენ ფართოდ (იქვე, 172), ბორჯომ-ბაკურიანის სანახებში (იქვე, 174) და ქართლის მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილში, ერწო-თიანეთსა და ფშავ-ხევსურეთში (იქვე,

176, 177) და უფრო დასავლეთით მდებარე თეპებში, მაგ. ლიახვის ხეობაში (ნ. კეცხოველი მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 58—59) და, უეჭველია, სხვაგანაც, რომელთაგან მაგალითად შესაძლებელია მოხის-ხაშურის მიდამოები იყოს დასახელებული.

უხვად არის ასლი გავრცელებული დასავლეთ საქართველოშიც, მაგრამ თითქმის განსაკუთრებით მის ჩრდილოეთ ნაწილში, უმთავრესად-კი რაქასა და ლეჩხუმში (იხ. აქვე, გვ. 339-342).

თუ ქსენოფონტეს ზემომოყვანილ ცნობას (იხ. აქვე, გვ. 338) გავიხსენებთ, რომლითგანაც ირკვევა, რომ ასლის კულტურა მე-IV ს. ქრ. წ. შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპიროზე მცხოვრებ კანებს შორისაც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ ძველად ასლის თესვა-მოყვანა მთელ საქართველოში უნდა ყოფილიყო მიღებული და რომ მხოლოდ შემდეგში, დროთა განმავლობაში, მარცვლეულის ახალი კულტურის გავრცელების წყალობით, უნდა იყოს იგი საქართველოს ზოგიერთ თემში გამქრალი.

ასლის ორ მთავარ სახეობათა გავრცელების არეთა გამორკვევის თვალსაზრისით, საგულისხმო გარემოებაა, რომ ამ უმად აღმოს. საქართველოში უმთავრესად ორმარცვლიანა, *Tr. dicoccum*-ი, ანუ „მახა“-ა გავრცელებული (იხ. ვ. მენაბდე, *М. изуч. геогр. хл. злак. Вост. Грузии*, 164, 171, 172, 176 და 177 და ნ. კეცხოველი მასალ. კულტ. მცენ. ზონალ., 58). ერთმარცვლიანა, *Tr. monococcum*-ი, ანუ „ზანდური“ იშვიათ შენარევს წარმოადგენს ნათესებში (ნ. კეცხოველი, იქვე, 58).

სამაგიეროდ დასავ. საქართველოში მახასთან, ანუ ორმარცვლიანასთან ერთად, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 340-342) „ზანდური“-ც, ანუ *Tr. monococcum*-ი, ერთმარცვლიანაც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული, მეტადრე წინათ, მაგალით. მე-XVIII-ს-შიც-კი.

უეჭველია, ორმარცვლიანასა და ერთმარცვლიანას საქართველოში გავრცელების ამავე გეოგრაფიული მიზეზით უნდა აიხსნებოდეს, რომ საბა ორბელიანს, ვითარცა ქართლელს, ორმარცვლიანას, ანუ მახას რაობა კარგად სცოდნია და სრულებით ბუნდოვანი და მცდარი წარმოდგენა ჰქონდა ზანდურზე, ანუ ერთმარცვლიანაზე. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ორმარცვლიანა და ერთმარცვლიანა ასლების სახეობათა საქართველოში გეოგრაფიული გავრცელების სურათი მე-XVII-ს-შიც დაახლოვებით ეხლანდელის მსგავსი უნდა ყოფილიყო.

§ 14. ასლის თავისებურება და მისი გამოყენებადობა.

სხვა ხორბლეულთან შედარებით ასლებს ბევრი განმასხვავებელი თავისებურება აქვს, რომლის წყალობითაც იგი სხვა ქვეყნების მსგავს ბედს გადაურჩა და იმ დროს, როდესაც სხვაგან უკვე ქრება, საქართველოში მის თესვა-მოყვანას მისდევენ. ამ გარემოების მიზეზის გასათვალისწინებლად უნდა ასლის თავისებურებას მოკლედ მაინც შევხებით.

აღსანიშნავია, რომ ერთმარცვლიანა ასლი, ანუ ზანდური, მეტად გვიანი პურეულია: იმ დროს, როდესაც სხვა პურეულები უკვე მომკლია, ზანდური ჯერ კიდევ მწვანეა ხოლმე. მაგრამ სამაგიეროდ მას ის დიდი ღირსება აქვს, რომ ყოველგვარ ნიადაგზე, თვით კირიანზეც-კი კარგად ხარობს (Л. Декапрелевич и В. Менабде, К изуч. пол. культ. Зап. Грузии I, 233).

ზანდურის ეს თვისება, რა თქმა უნდა, ერთი იმ მიზეზთაგანი უნდა იყოს, რომლის გამოც ქართველი მიწისმოქმედი ამ პურეულს აფასებს და მის მოყვანას ეტანება. გარკვეულ აგრონომიულ პირობებში ასლის ეს თვისება ფასდაუდებელია.

ასლის მეორე ღირსებას ზანდურის მარცვლეულის ფქვილის განსაკუთრებული თვისებაც შეადგენს: დაბკვირვებელთა ერთხმივი მოწმობით ზანდურისგან თურმე საუცხოვო პური ცხეება. ამ მხრივ საყურადღებოა გერმანელი მეცნიერის ცნობა. 1772 წ. აკად. გვლდენ შტედტს ჰქონდა აღნიშნული, რომ ზანდურისაგან უთეთრესი პური ცხეებოდა (Reisen I, 291 და 399).

ხოლო ვალ. სუპატაშვილსაც „მახას“ მაღალი ღირსება ადგილობრივი მსჯავრით დადასტურებული აქვს. მისი სიტყვით, „ცნობილია, რომ ასლისებური ხორბლები ეკუთვნიან უკვე მომაკვდავ კულტურას, მაგრამ ამ მაზრაში სიამოვნებით მისდევენ «ზანდურ»-ის (ნამდილად, როგორც დავრწმუნდით, „მახა“-ს) მოყვანას და დანარჩენ ასლისებურ ხორბლებთან შედარებით ფართე მოედანიც აქვს დათმობილი. იქაურ მცხოვრებთა გადმოცემით, «ზანდური» (იგულისხმება „მახა“) იძლევა შესანიშნავ გემრიელ პურს, ცომს აქვს განსაკუთრებული არომატი, დიდ ხანსაც ინახება“-ო (იხ. „ლეჩხუმის მაზრის ასლები“: ექსპერ. აგრონ. ინსტ. მოამბე, 1929 წ. I, 88 შეად. აგრეთვე გ. აბესაძის ზემოდასახ. ნაშრომის გვ. 67 შენ.).

მაგრამ ზანდურისაგან მარტო პურს-კი არ აცხობენ, არამედ მისი მარცვლებისაგან „კორკოტ“-საც ჰხარშავენ, ფრინველსაც უყრიან საკენკად (Л. Декапрелевич и В. Менабде, К изуч. пол. культ. Зап. Грузии I, 233).

ს. . ორბელიანის განმარტებით „კორკოტი“ თითქოს „დანაყილი ხვარბალი“ (ლექსიკ.) უნდა იყოს. მაგრამ ნამდვილად-კი კან-გაცლილი ხორბალი იყო საგანგებოდ რძეში მოხარშულ-შემზადებული. ეხლაც ზანდურისათვის რაჭა-ლეჩხუმში განსაკუთრებულ საცხებელს ხმარობენ, რომელსაც „ჩამური“ ეწოდება და რომელიც იქვე ღომის დასაცხებადაც იხმარება (Л. Декапрелевич и В. Менабде, К изучению полев. культ. Зап. Грузии I, 233).

ასეთი იარაღი გურიაშიც არის გავრცელებული, სადაც ორნაირი „ჩამური“ არსებობს: ხელით სამუშაოც და „წყლის ჩამური“-ც (იხ. ილ. კყონიას სიტყვის კონა). ეს იარაღი, „ოჩამური“-დ წოდებული, ჰანეთშიც და სამეგრელოშიც აქვთ (ჭ. გ. და მ. გ.).

„კორკოტი“ ახალი შემოღებული არ არის, არამედ ძველ საქართველოშიც საყვარელი საკმელი ყოფილა. გ. მერჩულის ცნობით, გრ. ხანძთელს სიკვდილის წინ სწორედ კორკოტის ჰანა მოუსურვებია. ქართულ მონასტრებშიც გარკვეულ დღეებში ბერებს საკმელად თურმე კორკოტს უკეთებდნენ. ისტორიკოსის

სიტყვით, გაბრიელ მოძღვრის გარდმოცემით, გრ. ხანძთელმა „ჟამსა სწეულებისა მისისასა, რომლითა გარდაიცვალა...“, მრქუა: „შვილო გაბრიელ, საოსტინგით ცხელი საკმელი კორკოტისაჲ მომართუ“ და მე „შევაგბე“, მოვხარშე და მივართვიო (ცა გვლ ხნძთლსა, გვ. პბ). რაკი კორკოტი ასეთი საყვარელი და სანუკვარი საკმელი ყოფილა და ასლისაგან კეთდებოდა, ამიტომ ასლს ძველად კორკოტის დასამზადებლადაც უნდა ჰქონოდა მნიშვნელობა.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ ასლის წუელს, ანუ ჩალასაც, სხვა პურეულის ჩალასთან შედარებით, უფრო მეტი სამეურნეო მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს ეხლაც. თუ ყველა სხვა ხორბლეულის წუელისაგან საქონლის გამოსაყვებად ბზესა ჰხმარობენ, ასლის სხვა მიზნით გამოყენებაც შეიძლება.

ამიტომ არის, რომ ზანდურის (ნამდვილად მახას) მოკრეფის განსაკუთრებული წესი არსებობს. ვალ. სუპატაშვილის სიტყვით: «ზანდური» იკრიფება „შნაკვით“. „შნაკვი“ ეს 20-30 cm. სიგრძე და კალმისტარის სისხო ორი ერთმანეთთან მოძრავად ერთ თავში გადაბმული ჯოხია. ეს მარტივი ხელსაწყო თავისუფალ თავებში იშლება და თავთავები შეიკრიბება ჯოხის გასწვრივ ხელის მოქერით, შემდეგ ოდნავ გვერდზე გადაწევით თავთავი ატყდება ძირში.

„ზანდური“ იკრიბება, როგორც ადგილობრივ აღნიშნავენ, „ოდოშად“. თავთავების მოკრეფის შემდეგ ღერო მინდვრად რჩება „მოუთხრელი“ 7-8 დღის განმავლობაში, შემდეგ სთხრიან მას და გრილ, ნესტიან დარში ჰკრავენ მწებად და სახურავად ხმარობენო (იხ. „ლეჩხუმის მაზრის ასლები“: ექსპერიმენტ. აგრონ. ინსტ. მოამბე, 1929 წ. 1, 88).

§ 15. თათუხი და ჩვენში მისი გაჩენის ხანა.

თანამედროვე საქართველოში ხორბლეულთაგან საკმაოდ გავრცელებულია „თავთუხი“, მაგრამ მისი ხსენება არც დაბადების ქართულ თარგმანში ჩანს და არც რომელსამე სხვა ნათარგმნს, თუ ორიგინალურ ქართულ ძეგლში მე-XIII ს. დამდეგამდე, რომელიც ამ წინამდებარე წიგნის კვლევის საზღვარს შეადგენს.

ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: „თავთუხი“ არც მერმინდელი საუკუნეების ქართულ ძეგლებში გვხვდება. უფრო საყურადღებოა, რომ თვით ს. ორბელიანსაც, როგორც ჩანს, თავთუხის რაობა მაინც-და-მაინც ნათლად წარმოდგენილი არ უნდა ჰქონოდა.

საბას თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „თათუხი ზანდური, სამინდალი“-აო. ხოლო „სამინდალის“ ქვეშე სწერია: „სამინდალი ბერძნულია, ქართულად ზანდური ჰქვან, რომელ არს თათუხი. მისი ფქვლი ვიეთთა სამინდოდ აღუწერიათ“-ო. თავისი მხრივ სამინდოც ასეა განმარტებული: „სამინდო არს ზანდურის ფქვლი, რომელ არს კლარჩი წურილად გაცრილი“-ო. ხოლო თვით „კლარჩი“ ყოფილა „კეთილი ფქვილი სამინდო“ (ლექსიკ.).

განმარტებათა სიუხვისდა მიუხედავად, თათუხის რაობა მაინც სრულებით გამორკვეული არ არის. ზემომოყვანილი ამონაწერების მიხედვით მხოლოდ ორი დასკვნის გამოყვანა მაინც შეიძლება. პირველი დასკვნა ამ მცენარის სახელს ეხება, მეორე ამ სახელის სადაურობას.

საბას განმარტებითგან ცხადი ხდება, რომ ამ ხორბლეულის ეხლანდელი სახელი „თათუხი“ მისი პირვანდელი ფორმის მერძინდელ დამახინჯებას წარმოადგენს. მე-XVII ს. მეორე ნახევარში ამ პურეულს „თათუხი“ ჰქმევია. „ვ“ ბგერა მაშასადამე შემდეგშია ჩართულ-გაჩენილი.

რაკი ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს, სამინდალი ბერძნულია, ზანდური ქართული და თათუხის სადაურობაზე-კი სდუმს, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ პურეულის ამ სახელის სადაურობა გარკვევით არც თვით ლექსიკოგრაფს უნდა სცოდნოდა. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მას თათუხის ქართულობის აზრიც-კი არ მოსვლია. უეჭველია, რომ „თათუხი“ ქართული სახელი არც უნდა იყოს. ხალხისათვის ეს სახელი გაუგებარი ყოფილა. მე-XVII ს-ის შემდგომ დროთა განმავლობაში ქართველი მიწისმოქმედი მის გააზრიანებას ცდილა და სწორედ ამის წყალობით „თათუხის“ მაგიერ „თათუხ“-ად უქცევია.

რაკი ქართული მწერლობის ძველ ძეგლებში თათუხი არ გვხვდება და ამ პურეულის თვით სახელიც ქართული არ არის, ამიტომ გამოსარკვევია ის ხანა, როდესაც ხორბლეულის ეს სახეობა საქართველოში უნდა შემოსული იყოს. ამ საკითხის სასურველი ზედმიწევნით გამოვკვება ამჟამად არ შეგვიძლია. მხოლოდ, რაკი საბა ორბელიანს თათუხი თავის ლექსიკონში შეუტანია, ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მე-XVII ს. მეორე ნახევარში ეს პურეული საქართველოში უკვე შემოსული ყოფილა.

რაკი თათუხი უფრო ამერეთში, მეტადრე ყარაია-ბორჩალოშია გავრცელებული, ვიდრე იმიერ საქართველოში, ს. ორბელიანს, ვითარცა ქართლელს, სწორედ იმ თემის შვილს, სადაც უმთავრესად გაბატონებულია ამჟამად ეს პურეული, თათუხის თვისება კარგად უნდა სცოდნოდა. სახელოვან ლექსიკოგრაფს-კი, როგორც დავრწმუნდით, თათუხის რაობის ხეირიანი ცოდნა მაინც-და-მაინც არ ეტყობა. ამიტომ ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ეს ხორბლეული მის დროს ჯერ კიდევ ფართოდ არ უნდა ყოფილიყო საქართველოში გავრცელებული. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ თათუხი ამ დროს ახალი კულტურა უნდა ყოფილიყო და ამისდა მიხედვით ეს პურეული დაახლოვებით მე-XVII ს. დამდეგს, ან ეგების ოდნავ ადრე იყოს ჩვენში გაჩენილი.

§ 16. თათუხის ბოტანიკური რაობა და სხვადასხვა სახეობა.

რაკი „თათუხი“ საქართველოში გვიან შემოსული ხორბლეული გამოდგა, გასაკვირველიც არაფერია, რომ მისი ხსენება არც დაბადების ქართულ თარგმანში მოიპოვება და არც სხვა რომელსამე ძველ ნათარგმნ ძეგლში. ეს გარემოება-კი საშუალებას არ გვაძლევს თათუხის ბერძნულ-ლათინური შესატყვისობა, იფქლისა, დიკისა და ასლის მსგავსად, ძველი ხანითგანვე გამოვარკვიოთ. მისი ხსენება არც აკად. გვლდენშტედტ-სა აქვს და ამიტომ არც ამ გზით შეიძლება მე-XVIII ს-ისათვის მაინც მისი ბოტანიკური რაობის განსაზღვრა. ასეთ პირობებში ამ საკითხის გადასაწყვეტად, თანამედროვე მკვლევართაგან შეკრებილ ცნობებს გარდა, სხვა არავითარი მასალა არ არსებობს.

ნ. კეცხოველს თავის ნაშრომში „მასალები კულტურულ მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე“ არსად ნათქვამი არა აქვს, თუ რას წარმოადგენს ბოტანიკურად ქართველ ხალხში გავრცელებული ტერმინი „თავთუხი“. მხოლოდ დამატებაში, რომელსაც სათაურად უწერია „კულტურულ მცენარეთა სია სიმაღლეთა აღნიშვნით“, 56 გვერდზე სწერია: *Tr. durum* Desf. v. *leucurum* Al. თავთუხი“ (იხ. § 14), ხოლო ორი უჯრედით უფრო ქვევით ნათქვამია: „*Tr. compactum* Host. v. *erinaceum* Desf. ქონდარა, ჩაგვერა თავთუხი“ (იქვე, § 17). რას უწოდებს ქართველი მიწისმომქმედი *Tr. durum*-ის, ანუ ე. წ. მაგარი ხორბლეულის დანარჩენ სახეობას, ნ. კეცხოველს აღნიშნული არა აქვს და მისი მდუმარების მიხედვით საფიქრებელი იყო, თითქოს დანარჩენ ფორმებს ქართული სახელი არც ჰქონდეს. მაგრამ ასეთ აზრს ის გარემოება ხდიდა სათუოდ, რომ თვით ნ. კეცხოველის ცნობით-განაც „თავთუხი“ ზოგადი ხასიათის ტერმინად მოჩანდა. ამასვე გვაფიქრებინებდა თვით ნ. კეცხოველისგანვე *Tr. durum*, Desf. ანუ მაგარი ხორბლეულის v. *coerulescens* Desf.-ის დასახელებული ქართული ტერმინი „შაფხა“, რომელიც ნამდვილად პურეულის ამ სახეობის თვისების, სახელდობრ შავფხიანობის, განმსაზღვრელია და იმისი სრული სახელის პირველი, განმსაზღვრელი ნაწილის, შთაბეჭდილებას ახდენს.

ზემოგამოთქმული მოსაზრება ე. მენაბდის ნაშრომით სრულებით მართლდება¹, რომელშიც მაგარი პურეულის სახეობათა ქართული სახელები ისევე, როგორც თურქულ-„თათრული“-ც ჩაწერილია.

ე. მენაბდის სიტყვით, მაგარ ხორბალს *Trit. durum* var. *leucurum* Al. ბორჩალოს დაბლობში „თეთრი თავთუხი“ ეწოდება. იქაური „თათრები“ მას თურმე „ალ-ბულდა“-ს უწოდებენ (ე. მენაბდე, *Mat. geogr. хлеб. злаков Восточной Грузии*, 162). რაკი ეს სახეობა მართლაც მოთეთროა და მის ბოტანიკურ სახელში, var. *leucurum*-ში, ეს თვისება აღბეჭდილია კიდევაც, ამიტომ მისი ქართული სახელიც ზედგამოჭრილია და საუცხოვოდ უდგება. მაშასადამე, ნ. კეცხოველის ჩანაწერში ამ სახეობის ქართული ტერმინი სრულად არ ყოფილა წარმოდგენილი. ამ თეთრ თავთუხს ქართლში მარტივად „თავთუხი“-ც ეწოდება, (ნ. კეცხოველი მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 56), ანდა კიდევ „ნამდვილი თავთუხი“ (მისივე ზეპირი ცნობა).

ე. მენაბდესავე სიტყვით, მაგარ ხორბალს *Trit. durum* var. *apulicum* Körn-ეს-კი ბორჩალოს დაბლობში „თავთუხი შავფხა“ ეწოდება. იქაურივე „თათრები“ მას თურმე „ყრმწ-ბულდა“-ს და „ყარა-კლჩხ“ ეძახიან (ე. მენაბდე, *Mat. geogr. хлеб. злаков Вост. Грузии*, 162).

ხოლო, ამავე მკვლევარის მოწმობით, იქვე ბორჩალოს დაბლობში „თავთუხი შავთაველა“ ეწოდება მაგარ ხორბალს *Trit. durum* var. *coerulescens* Bayle, ან წითელმარცვლიანა var. *libycum* Körn. რომელსაც იქაური „თათრები“ თურმე „ყარა-ბულდა“-ს, ან ყარა-კლჩხ-ს ეძახიან (ე. მენაბდე, *Mat. geogr. хлеб. злаков Вост. Грузии*, 162).

¹) ამ გარემოების შემდგომ ნ. კეცხოველსაც გამოგვითხე და მანაც ქვემომოყვანილი დასკვნები დაადასტურა და ზოგიერთი ახალი ცნობაც გადმოგვცა სიტყვიერად, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ნ. კეცხოველის ცნობით-კი სვანეთში, რაჭაში და ქართლში „შავ-
ჯუბა“-დ *Tr. durum* Desf. v. *coerulescens* Desf. იწოდება (მასალები კულტ-
მცენ. ზონალ., 56). მისივე სიტყვიერი ცნობით „შავჯუბა თავთუხა“-დაც არის
ცნობილი, ისევე როგორც *Tr. durum* v. *libycum* Körn.-იც.

ნ. კეცხოველის სიტყვიერი ცნობით *Tr. durum* v. *hordeiforme* Host.,
რომელიც სვანეთსა და რაჭაში გვხვდება (იხ. მასალები, 56), „წითელი თავთუ-
ხა“-ს სახელით არიც ცნობილი.

ამგვარად ვ. მენაბდესა და ნ. კეცხოველის ცნობათა შორის
შეუთანხმებლობაა: პირველის სიტყვით „თავთუხი შავჯუბა“ *Tr. durum*,
ანუ მაგარი ხორბლეულის v. *apulicum* Körn.-ეს სახეობის სახელია, მეორეს
სიტყვით-კი v. *coerulescens* Desf. Bayle-ს და v. *libycum* Körn.-ეს სახეობათა
აღმნიშვნელია. მენაბდეს მოწმობით ამ ორსავე სახეობას თითქოს „თავ-
თუხი შავთაველა“ უნდა ეწოდებოდეს.

ცნობათა ასეთი წინააღმდეგობის დროს სიმართლის გამორკვევა ადგი-
ლობრივი მრავალგზისი შემოწმების გარეშე, ძნელია, მაგრამ ზოგიერთი მოსა-
ზრების გამოთქმა მაინც შეიძლება.

შემომოყვანილი ცნობების მიხედვით ერთი გარემოება უცილობელი და-
კვნის სახით შეიძლება აღინიშნოს. როგორც „დოლის პური“ ქართულში
Tr. vulgare Vill.-ის, ანუ ე. წ. რბილი პურეულის ზოგადი სახელია და „ასლი“
Tr. monococcum-ებისა და *dicoccum*-ების, ანუ ერთმარცვლიანებისა და ორ-
მარცვლიანების, ზოგადი ტერმინი იყო და არის ეხლაც, ისევე „თავთუხი“,
ანუ უფრო ძველი ფორმით „თათუხი“, მაგარი პურეულის
Tr. durum-ების ზოგადი სახელიც არის ¹.

ვ. მენაბდისა და ნ. კეცხოველის ცნობათა გარჩევის დროს უნდა
შემდეგ მოსაზრებას გაეწიოს ანგარიში.

ცნობილია, რომ აღმოს. საქართველოში პურეულის თავთავს არასდროს
თაველს არ უწოდებენ. როგორც თავის ადგილას აღნიშნული გვქონდა (იხ.
აქვე, გვ. 322), უკანასკნელი ტერმინი ფეტვნიარ მცენარეთა თავთავის აღმნიშ-
ვნელი ტერმინი იყო ძველად და ასეთივე მნიშვნელობა შერჩენილი აქვს მას
ამერეთში ეხლაც. ამ გარემოების გამო ვ. მენაბდეს ცნობა, თითქოს ბორ-
ჩალოს დაბლობში, ე. ი. ქვემო-ქართლელთა შორის, ტერმინად „თავთუხი შავ-
თაველა“ ყოფილიყოს მიღებული, დაუჯერებელია, ან და იმერეთითგან გადმო-
სახლებულთა შორის უნდა იყოს გავრცელებული. ნ. კეცხოველის ცნობა
ამ მხრივ სინამდვილეს უფრო უნდა შეეფერებოდეს.

მაგრამ, თუ ვ. მენაბდეს ცნობა ამ შემთხვევაში მცდარია, და ამის
გამო მისი გამოყენება არ შეიძლება, ამ ცნობის მაგიერ რომ ნ. კეცხოველის
ცნობა ვამჯობინოთ, მაშინ გამოვა, რომ მაგარი ხორბლეულის სამსავე სახეობას,

¹) ეს გარემოება თითქოს ვ. მენაბდესაც უნდა ჰქონდეს შემჩნეული. ერთგან მაინც მას
ნათქვამი აქვს: „С целью очистки от примесей мягких, твердые пшеницы (тавтухы)
временами высеваются весной“ (Мгхзлак. Вост. Грузия, 166), მაგრამ ეს მკაფიოდ არ-
სად აღნიშნული არ არის.

ე. ი. v. apulicum, Körn.-ს. v. coerulescens Desf. Bayle-ს და v. libycum Körn.-ს ქართულად მხოლოდ ერთი სახელი, თავთუხი შავება, ანდა შავება თავთუხი ჰქონია. ასეთი შედეგი-კი საკითხს, თუ არ ართულებს, არას შველის მაინც.

ნაწილობრივ საქმის გაადვილება შეეძლო ამ პურეულის ბორჩალოელ „თათართა“ შორის გავრცელებულ სახელებს, აქაც რომ ხელთ სრული ცნობები გვქონდეს, რის თქმა სამწუხაროდ ამ ემად შეუძლებელია. მაინც საყურადღებოა, რომ Tr. durum v. apulicum Körn.-ს, ვ. მენაბდის ცნობით, შავება თავთუხად წოდებულს „თათრები“ თურმე ორ სახელს უწოდებენ: „ყრმეზ ბულდა“-ს, ანუ „წითელ პურს“ და „ყარა ყლჩყ“-ს, ანუ „შავებას“. ხოლო Tr. durum Desf. v. coerulescens Desf. Bayle-სა და v. libycum Körn.-ესაც ორი ერთი-და-იგივე სახელი ჰქვია: „ყარა ბულდა“, ანუ „შავი პური“ ზე „ყარა ყლჩყ“, ანუ „შავება“.

აღმოსავლეთ კავკასიაში წინათ შეკრებილი ცნობებითგან ჩანს, რომ ვ. მენაბდეს ჩანაწერი სრული არ უნდა იყოს, მაგრამ თუმცა წინანდელი ცნობები უფრო სრულია, სამაგიეროდ სრულებით ზერელეა, იმდენად რომ პურეულის არც ერთი სახეობის შესახებ, რომელთა თურქულ - „თათრული“ სახელებიც მოყვანილი არის, ბოტანიკურ რაობაზე სრულებით არაფერია ნათქვამი. ასეთ პირობებში ცნობათა სისრულეს ღირებულება თითქმის ეკარგება.

ამიერ-კავკასიის სახელმწიფო გლეხების ეკონომიური ვითარების შემსწავლელთა სიტყვით, განჯის მაზრაში ბარში ხორბლის შემდეგი ჯიშები იყო გავრცელებული: ყარა-ყლჩყ (кара-кылчыг) ე. ი. შავება, სარი-ბულდა (сари-бугда) ანუ „ყვითელი პური“ და უფრო იშვიათად „გვრგანა“ (гюргяни). პირიქით მთაში სწორედ შემოდგომის „გვრგანა“-ა გავრცელებულიო (ნ. აბელოვ, МИЭБГКЗК VII, 81-82 და 83).

გაზაფხულის ხორბალს ზანგეზურელი სომხები *ყარანანი* „გარანანი“-ს ეძახიან, „თათრები“ კიდეც *ყარა* „აზლუყ“-ს, რაც ზაფხულისას ჰნიშნავს.

შემოდგომის ხორბალს იგივენი *გვრგანა* „გვრგანა“-ს უწოდებენ. შემოდგომის პურეული ორნაირია: „გვრგანა“ და „ზარდა“, ანუ „სარც-ბულდა“.

„ზარდა“, ანუ „სარც-ბულდა“ ზანგეზურში ჯებრაილის მაზრითგან ყოფილა შეტანილი და მხოლოდ ორ სოფელში, საფიან-სა და ხარარ-ში, უთესიათ. მას სხვილი მარცვალა ჰქონია და ყვითელი კილი, რომელიც მეორე და მესამე წელიწადს წითლდებოდა.

ფხის ფერისდა მიხედვით „ზარდა“ სამნაირია: „ყარა-ყლჩყ“ („кара-кылчыг“), რაც, ქართულად რომ გადმოვთარგმნოთ, „შავება“-ს უდრის, — „ყვრმზი-ყლჩყ“ („квмзи-кылчыг“), ანუ „წითელი-ფხა“ და „ალ-ყლჩყ“ („ал-кылчыг“), ე. ი. „თეთრფხა“ (ს. ზელინსკი, МИЭБГКЗК IV, 84-85).

ამავე ავტორის ცნობით, გარეგნულად „გვრგანა“ თეთრ-თავთავიანდა და წითელ-თავთავიანდა იყოფება. მარცვალა-კი ორივეს მოწითანო აქვს (იქვე).

ვ. მენაბდეს სიტყვიერი ცნობით, „გვრგანა“ თურქ-„თათრებს“ დოლის პურის აღსანიშნავად ჰქონიათ.

ავტორთა ზემომოყვანილი ცნობებითგან ცხადი ხდება, რომ ქართველთა მეზობლები, აღერბეჯ. თურქებიც პურეულს ფერის მიხედვით ჰყოფენ ჯგუფებად და საფუძვლად ან თავთავის, ან ფხის ფერია მიღებული. ამისდა გვარად მათ აქვთ ყვითელი პურის, წითელი პურისა და შავი პურის სახელები. ფხის ფერისდა მიხედვით-კი არჩევენ თეთრფხას, წითელფხასა და შავფხას.

რა თქმა უნდა, რაკი მათი ბოტანიკური შესატყვისობა გამორკვეული და აღნიშნული არ არის, ამ ტერმინების რეალური მნიშვნელობაც გამოურკვეველი რჩება. მაგრამ მთელი ზემომოყვანილი მასალა უფლებას გვაძლევს იმედი ვიქონიოთ, რომ თავთუხის შესახებ ყველა არსებული ცნობა, მათ სახეობათა ადგილობრივი ყველა სახელი თვითეულ შემთხვევაში ბოტანიკური რაობის ზედმიწევნითი აღნიშვნით რომ შეკრებილი იყოს, საკითხის გადაწყვეტა ამ შემთხვევაშიც არ გაძნელდებოდა.

§ 17. თავთუხის გავრცელების არე.

თანამედროვე საქართველოშიც-კი ყველა სხვა ხორბლეულზე ნაკლებ თავთუხია გავრცელებული. იგი უმთავრესად ყარაია-ბორჩალოს სანახებშია გაბატონებული, მეტადრე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე და ბორჩალოს ველზე. იქ ყანების 90-95%, ზოგან 100%-იც-კი თავთუხით არის ხოლმე დათესილი (ვ. მენაბდე, Мгхლ. Вост. Грузии გვ. 162).

ტფილისის სანახებში თავთუხების ნათესები უკვე მცირდება, რათგან აქ უპირატესობა დოლისპურსა აქვს მოპოვებული. ამასთანავე თეთრი თავთუხი უკვე ავჭალა-მცხეთის სანახებში სულ უფრო და უფრო იშვიათი ხდება, შავფხა თავთუხი-კი უფრო ხშირია (ვ. მენაბდე, იქვე, 165).

მანგლის-ბაშქიჩეთის თემებში მაგარი ხორბლეული თავთუხების არე და ნათესები საგრძნობლად მცირდება და უპირატესობა რბილ ჯიშს, დოლისპურსა და დიკას ენიჭება, ჩნდება აგრეთვე *Trit. dicoccum* Schrank. თავთუხების გავრცელების არეს საზღვრად ოფრეთ-დმანისის ხაზია, რომლის იქით ქრება (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 170).

მანგლის-ბაშქიჩეთის თემებში ოფრეთ-დმანისის ხაზამდე გავრცელებულ თავთუხითგან უმთავრესად „თეთრი თავთუხი“-ა (*Trit. durum* var. *leucurum* Al) გაბატონებული და „თავთუხი შავფხა“ (*Tr. durum* v. *apulicum* Körn.) აქა-იქ მოიპოვება (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 170).

ქართლის ყანებში მაგარ ხორბლეულთაგან ამ ჟამად მხოლოდ ორი სახეობაა გავრცელებული: 1. „თავთუხი შავ-თაველა“ უმთავრესად *Trit. durum* v. *coernlescens* Bayle რომელსაც ნამდვილ სახელად უნდა „შავი თავთუხი“ ერქვას, და უფრო ნაკლებ var. *libycum* Körn და „თავთუხი შავ-ფხა“ *Trit. durum* var. *apulicum* Körn. (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 168).

ამ ჟამად მაინც ქართლის ყანებში „თეთრი თავთუხის“ *Trit. durum* var. *leucurum* Al. წმინდა ნათესები არ მოიპოვება (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 167—168).

წალკა-თრიალეთისა და ბორჯომ-ბაკურიანის თემებში თავთუხი საყანურებში იშვიათად გვხვდება (იქვე, 171—2 და 173). მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ქართლის ბარის არეში თუ თავთუხი კიდევ მოიპოვება, ერწო-თიანეთსა და ფშავში მაგარი ხორბლეულის ნათესები აღარსად არის (იქვე, 175—176).

დასავლეთ საქართველოში თავთუხი საერთოდ ნაკლებად გვხვდება იქაც-კი, სადაც ხორბლეულის კულტურა კარგად არის შერჩენილი. მაგ. თავთუხი რაჭაში ნაკლებად არის გავრცელებული და უფრო ქვემო რაჭაში სთესენ, მაგრამ აქა-იქ 1000 მეტრის სიმაღლემდე, მაგ. ს. ჭელია-ლეღემდეც, აღწევს. მხოლოდ თავთუხის აქაური ნათესები წმინდაა და 100%-ით ერთი-და-იმავე ჯიშისა და სახეობის თესლს წარმოადგენენ, ავდრიანობისდა მიუხედავად სოკოებითაც დაუზიანებელია. მაგრამ საერთოდ საქართველოში ცნობილ თავთუხის 15 სახესხვაობათაგან რაჭაში მხოლოდ 5 სახეობა მოიპოვება, სახელდობრ *coerulescens* Beyl., *libycum* Körn., *hordeiforme* Al., *apulicum* Körn. და *leucurum* Al. რაჭაში გავრცელებული თავთუხების სახეობათა ასეთი სიმცირე ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდეს აფიქრებინებთ, რომ შესაძლებელია თავთუხი რაჭაში დიდი ხნის შეტანილი ხორბლეული არ იყოს (К изучению полевых культур Зап. Грузии I, 232), რაც სრული ჭეშმარიტებაა.

ზემომოყვანილი მიმოხილვითგან ნათელი ხდება, რომ თავთუხი გავრცელებულობის მხრივ საქართველოში ვერც დოლისპურსა და ვერც დიკას ვერ შეედრება. მისი ბატონობის არე საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის უკიდურესი სანაპირო თემია. იქითგან მოყოლებული, როგორც დასავლეთის, ისევე ჩრდილოეთის მიმართულებით მისი გავრცელებულობა თანდათან მცირდება და ზემოაღნიშნულ ხაზებს ზევით სრულებით ქრება კიდევაც. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ სახელი „თათუხი“ ქართულში ძალიან გვიან ჩნდება, მაშინ ბუნებრივად დაგვებადება აზრი, რომ პურეულის მაგარი ჯიში საქართველოში უცხო, გვიანი და, როგორც საფიქრებელია, სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან შემოსული სტუმარი უნდა იყოს.

თავი მეოთხე. ძრთილეული.

§ 1. ძრთილეულის შედგენილობა და მის შესახები ზოგადი ცნობები საქართველოში.

ადამიანის საკვებ მცენარეთაგან, ხორბლეულს შემდგომ, მთავარი მნიშვნელობა ჰქონდა „ქრთილსა“ და „ქერს“, რომელთა საერთო, ზოგად სახელად ვახუშტს „ქრთილნი“ აქვს ნახმარი. ხოლო რაკი ასეთი მრ. რ. ფორმის ზოგად ტერმინად ხმარება უხერხულია, ამიტომ, „ხორბლეული“-სა და „პურეული“-ს მსგავსად, ზოგად ტერმინად „ქრთილეული“-ს შემოღება ემჯობინება.

ქრთილი და ქერი ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებშივე გვხვდება, მაგრამ ამაზე უწინარესაც, უხსოვარ დროითგან ამ მცენარეთა კულტურა ქართველმა ხალხმა იცოდა.

„ქრთილი“ (გამოსლვათაჲ 9₃₁₋₃₂, მსაჯულთაჲ 7₁₃, იობისი 31₄₀, ესაიაჲსი 28₂₄₋₂₅) ბევრგან გვხვდება: სეტყვისაგან „სელი და ქრთილი იგუება, რამეთუ ქრთილი წარმოდგომილ იყო“-ო (გამოსლ. 9₃₁). ეს ტერმინი ბერძნული ტექსტის ო აქცენტ-ს უდრის, ლათინურს hordeum-ს და სომხურს *ყარჩ*-ს.

„ქერი“ (2 მეფეთა 17₂₈, 21, და ბევრგან სხვაგანაც) დაბადების თარგმანის მიხედვით იმავე ბერძნული ო აქცენტ-ს, ლათინური hordeum-ისა და სომხური *ყარჩ*-ის შესატყვისობა გამოდის.

ამგვარად, ქრთილიცა და ქერიც ერთი-და-იმავე მცენარის, hordeum-ის სახელია, ანუ ქრთილიც იგივე ქერი ყოფილა. ქართული ტერმინების ეს სიუხვე საგულისხმოა. ს. ორბელიანს ამ შემთხვევაშიც მათ შორის არსებული მნიშვნელობის ერთგვარი განსხვავება დასახელებული აქვს და განმარტავს, რომ „გაზაფხულის ნათესს ქერი ეწოდების, ხოლო შემოდგომისას ქრთილი“-ო (ლექსიკ.).

ძნელი დასაჯერებელია, რომ დათესვის დროის განსხვავებისათვის ერთი-და-იმავე მცენარისათვის ორი განსაკუთრებული სახელი დაერქვათ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ქრთილი და ქერი თავდაპირველად მინც hordeum-ის ორი განსხვავებული ჯიშის სახელები უნდა ყოფილიყვნენ. ამას ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ ქრთილი შემოდგომას ითესებოდა, ქერი-კი გაზაფხულზე.

ცხადია, ერთი მათგანი ჩვეულებრივ ჯიშს უნდა წარმოადგენდეს, მეორე სწრაფს. ამასთანავე ერთი მათგანი hordeum-ის უძველესი კულტურა უნდა იყოს, მეორე შედარებით მერმინდელად უნდა მივიჩნიოთ.

ქრთილეულის კულტურა საქართველოში რომ მართლა ქრონოლოგიური ნიშანის მიხედვითაც განსხვავდებოდა, ამის დამამტკიცებელი საბუთი ეხლაც არის ხალხში შერჩენილი. თანამედროვე საქართველოშიც ქართველი მიწისმოქმედი, სადაურიც არ უნდა იყოს იგი, ლიხთიმეირი, თუ ლიხთამეირი, ქერს ორ მთავარ ჯგუფად ჰყოფს. ერთს იგი „ძველ-თეხლი ქერი“-ს სახელს უწოდებს, მეორეს კიდევ „ახალ-თეხლი“ ჰქვია (იხ. ნ. კეცხოველის მასალები, კულტ. მცენ. ზონალ., 59, და ვ. მენაბდეს, Мгхзлак. Вост. Грузии, 169 და 176).

ეხლა საქმე ქრთილეულის ბოტანიკური რაობისა და საქართველოში გავრცელებული სხვადასხვა სახეობის გამორკვევასა საქირო.

§ 2. ქრთილეულის სხვადასხვა სახეობა საქართველოში და ბოტანიკური რაობა.

ქერის ბოტანიკური რაობა ადვილი გამოსარკვევია, რათგან ეს ტერმინი უძველეს დროითგან დღევანდლამდე იხმარება. ქრთილის შესახებ-კი ამის თქმა შეუძლებელია: თუმცა უძველეს ძეგლებში ეს სახელიც გვხვდება და მე-XIII—XV ს. ს-ის საბუთებშიც მოიპოვება, მაგრამ მე-XVII ს. უკვე იშვიათად-ღა თუ ამოიკითხავს სადმე ადამიანი. საბას და ვახტანგ VI-ესაც აქვთ თავიანთ ნაშრომებში, მაგრამ ამ დროს ქრთილს უკვე ფართო ასპარეზი აღარ უჩანს. საყურადღებოა, რომ არც გვლდენ შტედტ-სა და არც კლაპროტს არც ეს მცენარე, არც

სიტყვა არსად დასახელებული არა აქვთ. ყველა ამ გარემოებასთან ერთად ქართლის ბოტანიკური რაობის გამორკვევა იმიტომაც უფრო ძნელდება, რომ არც ერთ თანამედროვე მკვლევარს აზრად არ მოსვლია, გამოერკვია, შერჩენილია, თუ არა ეხლაც სადმე საქართველოში „ქრთილი“ და, თუ შერჩენილია, რას წარმოადგენს იგი ბოტანიკურად?

თანამედროვე ქართველი მიწისმოქმედი თითქოს მხოლოდ-ღა „ქერსა“ ხმარობს ტერმინად და მის სხვადასხვა სახეობათა აღსანიშნავად ამ სახელს მარტო განსხვავების დამახასიათებელ რაიმე სიტყვას უმატებს ხოლმე.

ქართველი ხალხი „ძველთესლი ქერი“-ს სახელს უწოდებს *Hordeum tetrastichum* L. var. *pallidum* Ser., რომელიც სვანეთს, რაჭას, ლიახვის ხეობაში და თუშეთშიც ითესება (იხ. ნ. კეცხოველის, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 59). ამ თეთრ სახეობას თავთავი მოყვითალო, ჩალის-ფერი აქვს (დეკაპრელევიჩი და მენაბდე, К изуч. полев. культ. Зап. Грузии I, 237).

ვ. მენაბდეს სიტყვითაც ქართლში „ძველი თესლი“ *Hordeum sativum polystichum* Döll-ის ქერის აღსანიშნავად იხმარება, სადაც უმთავრესად გავრცელებულია var. *pallidum* Ser. ხოლო *nigrum* Willd. იშვიათად (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии, 169).

მაგრამ ამავე ავტორის ცნობით ერწო-თიანეთსა და ქვემო ფშავში *Hordeum sativum polystichum* Döll-ს „ჩარადი ქერი“ ეწოდება, უფრო კი იქ გავრცელებულია v. *pallidum aestivum* Reg. (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии 176 და 177).

Hordeum tetrastichum L. v. *nigrum* Willd.-ს კი, რომელიც ენგურისა, რიონისა და ლიახვის ხეობებშია გავრცელებული, ქართულად „ძველთესლ შავფხა“-ს ეძახიან (ნ. კეცხოველი, მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 59).

ხოლო ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდეს ცნობით ოთხ-მწკრივა ქერს *H. vulgare pallidum* Ser. და *nigrum* Willd.-ს, რაჭაში „კობერი ქერი“ („кобери кери“) ეწოდება (К изуч. полев. культ. Зап. Грузии I, Рача, გვ. 237).

„ახალი თესლი“ ქართლში „ორმწკრივა“ ქერს *Hordeum distichum* L.-ს უწოდებენ, რომლის var. *nutans* Schübl. სჭარბობს ნათესებში (ვ. მენაბდე, Мгхзлак. Вост. Грузии 169).

ნ. კეცხოველის ცნობითაც *Hordeum distichum* L. v. *nutans* Schübl., ქართულად „ქერი“-სა, ანუ „ახალთესლი“-ს სახელით ცნობილი, გავრცელებულია სვანეთში, რაჭაში, ლიახვის ხეობასა და თუშეთშიც („მასალები კულტ. მცენ. ზონალ., 59).

ერწო-თიანეთსა და ქვემო ფშავში-კი „ახალ-თესლ“-ს გარდა, *Hordeum distichum* v. *nutans* Schübl.-ს, რომელიც ქერის ნათესებში უმთავრესად სჭარბობს, აგრეთვე „მარტივი ქერი“-ც ეწოდება. (ვ. მენაბდე, Мгхзлак Вост. Грузии, 176).

ქერის ორი სახეობის ქვემო რაჭაში მიღებული სახელი მოყვანილი აქვს თავის 1773 წ. მოგზაურობის აღწერილობაში გვლდენშტედტსაც. მისი სიტყვით, ექვსმწკრივა ქერს „Sechszellige Gerste, *Hordeum hexastichon*“ იმე-

რეთში „კეჯირი ქერი“ „Kedschiri-Keri“ ეწოდებოდა (Reisen I, 399). ეს სახელი, როგორც ნ. გოგლიძის ცნობითგან¹ ჩანს, რაქაში დღევანდლამდე დაცული ყოფილა. გოგლიძის სიტყვით, რაქაში „ქერი არის სამგვარი: I. კეჯერი ქერი, შავფხა-საცეძახიანი, არის ოთხხაზიანი, თაველი აქვს მოკლე და მომსხო, საკმელად ქირშია (ე. ი. ცხოველებსაც აკმევინ). II. ქეკრელი ქერი, იზრდება პურის სიმაღლე, 2-ხაზიანია, ლეწვის დროს არ გამოდის თაველიდან, თითქმის მიკრულია ფხაზე, იზრდება საშუალო, საკმელად კეჯერ-ქერს სჯობია: არც წმინდა პურსა ჰგავს და არც ქერს თითქო. ითესება შემოდგომაზე. III. ჩვეულებრივი ქერი ორხაზიანია.

ცხადია, რომ გვლდენშტედტის „კეჯირი-ქერი“ და ნ. გოგლიძის „კეჯერი-ქერი“ ერთი-და-იგივეა. ამ ორ ცნობას შორის მხოლოდ მის ბოტანიკურ რაობის განსაზღვრაშია განსხვავება: თუ გერმანელი მეცნიერი კეჯერ-ქერს ექვსხაზიანად *H. hexastichon*-ად სთვლიდა, ნ. გოგლიძე მას ოთხხაზიანად ანუ *A. tetrastichon*-ად ასახელებს, მაგრამ ეს განსხვავება არსებითი არ არის.

გვლდენშტედტის მოწმობით ორმწკრივა, „Zweizeilige Gerste, Hordeum distichum“-ს იმერეთში თითქოს „კტეკლი-ქერი“, „Ktekli-Keri“ ეწოდება (Reisen I, 399). ქართული სახელი, რა თქმა უნდა, დამახინჯებულია, მაგრამ მისი ნამდვილი სახელის აღდგენა შესაძლებელია. ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდეს სიტყვით, რაქაში ორმწკრივა ქერს, *Hordeum distichum nutans* Schübl., სახელდობრ *f. colchicum* R. Reg., თურმე „პტყელი ქერი“ ეწოდებოდა (Л. Декапрелевич и В. Менабде, К изуч. полев. культ. Зап. Грузии I, 236). აკად. გვლდენშტედტის თხზულებითგან მოყვანილი ორხაზიანი ქერის დამახინჯებული ქართული სახელი „კტეკლი-ქერი“, უეჭველია, იგივე „პტყელი-ქერი“ უნდა იყოს მხოლოდ ჩაწერისა, თუ ბეჭდვის დროს დამახინჯებული².

ქერის სახეობათა ზემომოყვანილი სახელების გარჩევის დროს უნდა უპირველესად აღინიშნოს, რომ „ახალ-თესლი“ და „ძველ-თესლი“ თავდაპირველად შეუძლებელია მხოლოდ ქერის ტერმინი ყოფილიყოს. ორსავე ტერმინში ქრთილეულის სიახლესა, თუ სიძველეს ჰქონია ყურადღება მიქცეული. ასეთი ქრონოლოგიური განსაზღვრა-კი მარტო ქერისათვის არ წარმოადგენს რაიმე ნიშანდობლივ თვისებას, რათგან ახალი, ან ძველი თესლი მარტო ქერისა-კი არა, არამედ შესაძლებელია ხორბლეულისაც ყოფილიყო. ყოფილა კიდევაც.

მართლაც, აკად. გვლდენშტედტს აღნიშნული აქვს, რომ დასავლეთ საქართველოში გაზაფხულის ხორბლეულს, „Sommerweizen Triticum aestivum aristatum“-ს „დიკა“, ანუ „აგრეთვე ახალთესლი“ ეწოდებოდა („Imr. Dica auch Achaltessi (sic), d. i. Neue Saat“: Reisen I, 399). რათგან საბას სიტყვითაც, დიკა მართლაც „გაზაფხულ-ნათესი“ ხორბალი იყო (ლექსიკ.), ამიტომ გერმა-

¹) სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ჩანაწერით ვსარგებლობ, რომელსაც ამ ცნობის მოწოდებისათვის დიდად ვმადლობ.

²) Ptkeli-Keri-ის მაგიერ Ptekli-Keri იყო ეგების ჩაწერილი და „P“-ს მაგიერ კორექტ შეცდომით ალბათ „K“ აუწყვიათ.

ნელი მეცნიერის მთელ ჩანაწერში 1773 წ. მისთვის გადაცემული ქართული ცნობა სისწორით უნდა იყოს დაცული. შექველია, აქ არავითარ შეცდომასთან, ანდა გაუგებრობასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე. რ. ერისთავსაც აქვს თავის საბუნებისმეტყველო მოკლე ლექსიკონში აღნიშნული, რომ „ახალთესლი“ გაზაფხულის ქერსაცა და ხორბალსაც ეწოდება (იხ. გვ. 5, § 68 და 69).

რაკი გაზაფხულის ხორბალს, დიკას, ახალთესლი ჰრქმევია, შემოდგომის ხორბალს, იფქლს, უნდა ძველთესლი სწოდებოდა. მართალია, ჯერ ამის შესახებ წერილობითი ძველი ცნობები არა გვაქვს, მაგრამ ახალთესლისა და ძველთესლი ქერის ანალოგიითა და ამიტომაც, რომ დიკის ახალთესლად წოდება ძველი თესლის არსებობას თავისდა-თავად გვაგულისხმებინებს, შექველია, ძველთესლად იფქლი უნდა იგულისხმებოდეს.

მაშასადამე, როგორც ახალთესლ პურეულს თავისი საკუთარი სახელიც, დიკა, ჰქონდა, ისევე, ცხადია, ახალთესლ და ძველთესლ ქერებსაც თავთავიანთი საკუთარი სახელები უნდა ჰქონოდათ.

ინისდა მიუხედავად, რომ ახალთესლისა და ძველთესლი ქერების თავდაპირველი საკუთარი სახელების გამოსარკვევად არც წერილობითი და არც ზეპირი თანამეროვე პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, ამ საგულისხმო საკითხის გამორკვევა, ვგონებ, მაინც შესაძლებელია.

როგორც დავრწმუნდით, პურეულთაგან ახალთესლი დიკას ჰრქმევია, რომელიც გაზაფხულის ხორბლეული იყო. ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ პურეულთაგან ახალ თესლად ის ჯიში ყოფილა მიჩნეული, რომელიც გაზაფხულის სათესი იყო.

ეს დასკვნა შესაძლებელია ახალთესლი და ძველთესლი ქერების საკუთარი სახელების გამოსარკვევადაც იქმნეს გამოყენებული. ამისდა მიხედვით, ახალთესლს თავის თავდაპირველ სახელად გაზაფხულის ჯიშის ტერმინი „ქერი“ უნდა ჰქონოდა, ხოლო ძველთესლს, რასაკვირველია, შემოდგომის ჯიშის სახელი, „ქრთილი“ ჰრქმეოდა.

რაკი „ახალთესლისა“ და „ქერის“ შესატყვისობა ერთის მხრით, ძველთესლისა“ და „ქრთილის“ მეორეს მხრით გამორკვეული გვაქვს, ეხლა შედარებით უკვე გაადვილებულია ქრთილისა და ქერის ბოტანიკური რაობის გამორკვევაც. ყველა ძველთესლთა სახეობანი, მაშასადამე, ქრთილად უნდა მივიჩნიოთ, ახალთესლები-კი ქერად.

„კეჟერი-ქერი“-კი, შექველია, ამ მცენარის საკუთარი-კი არა, არამედ თვისების დამახასიათებელი სახელი უნდა იყოს. ს. ორბელიანის სიტყვით-კი „კეჟერა“ ეწოდება „კომბოსტო რომ არ დაიხვევს“-ო, ანდა „კეჟერა—ბუნებით თავდაუხვეველი“ კომბოსტოს სახელიაო (იხ. ლექსიკ.: კეჟერა და კომბოსტო). მაშასადამე, კეჟერა გაშლილს, გაბურძნულსა ჰნიშნავდა და სწორედ ასეთი თვისება უნდა ჰქონოდა „კეჟერა-ქერსაც“.

საფიქრებელია, რომ „კეჟერა-ქერი“ მართო გარკვეული სახეობის საკუთარი სახელი-კი არ უნდა იყოს, არამედ მთელი ჯგუფის ზოგადი თვისების დამახასიათებელი. სწორედ მის საწინააღმდეგო თვისების გამომხატველი ჩანს

„პრტყელი ქერი“, რომელიც, რასაკვირველია მცენარის თვისების ზოგადადვე აღმნიშვნელია, როგორც „კეჟერი-ქერი“ თავთავ-გაბურძეულობის გამომხატველია, ისევე „პრტყელი-ქერი“ თავთავის გაპრტყელებული თვისების აღმნიშვნელი უნდა იყოს. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა იყოს, ამას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ „კეჟერი-ქერი“ მრავალმწკრივა, ექვს ან ოთხმწკრივა მცენარის სახელია და ექვსმწკრივა თავთავი მართლაც გაბურძეულებულია. „პრტყელი-ქერი“-კი *Hordeum distichum*-ის, ანუ ორმწკრივა მცენარის სახელია, რომელიც, მრავალმწკრივა თავთავთან შედარებით, მართლაც პრტყელი მოყვანილობისაა.

ყველა ამ მოსაზრებათა გამო „კეჟერი-ქერი“ პოლისტიქუმების, ანუ მრავალმწკრივა თავთავის მქონებელი, ე. ი. ექვს, ან ოთხმწკრივა, მცენარის ზოგად ტერმინად უნდა იქმნეს მიჩნეული, „პრტყელი ქერი“-კი დისტიქუმების, ანუ ორმწკრივიანების ზოგად სახელად. რაკი ყველა მრავალმწკრივეები, ანუ პოლისტიქუმები ძველთესლთა ჯგუფს ეკუთვნიან, რომელთა თავდაპირველი სახელი, როგორც დავრწმუნდით, ქრთილი იყო, ამიტომ საფიქრებელია, რომ კეჟერეობა და სიპრტყელე *Hordeum*-ების განსარჩევად იმ დროითგან უნდა იყოს საქართველოში გამოყენებული, როდესაც ძველად არსებული ტერმინი ქრთილი გაქრა და მისი ადგილი ქერმა დაიჭირა. თავთავის კეჟერეობა, თუ სიპრტყე მართო ქრთილეულთა დამახასიათებელ თვისებას არ წარმოადგენს, ამიტომ თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაში ხორბლეულისა და მცენარის თავთავის თვისების დასახასიათებლადაც შესაძლებელია გამოყენებული ყოფილიყო.

ზოგადი მნიშვნელობის ტერმინების განხილვა-გამორკვევის შემდგომ, უკვე თვითოეული სახეობისათვის არსებული ქართული ხალხური სახელების ბოტანიკური შესატყვისობის გამორკვევაც შეიძლება.

გვლდენშტედტ-ისა, ნ. კეცხოველისა, ე. მენაბდისა და ნ. გოგლიძის ცნობათგან ყველაზე ადვილი გამოსარკვევია „ძველთესლი შავფხა“. ამ მცენარის შავფხაობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ნ. კეცხოველის მიერ აღნიშნული მისი ბოტანიკური რაობა *Hordeum tetrastichum* L. var. *nigrum* Willd. სრულ კეშმარიტებად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ხოლო, რაკი ძველთესლი ამ მცენარის ნამდვილ სახელს არ წარმოადგენს, ამიტომ თანამედროვე სამეცნიერო აგრონომიულ ქართულ მწერლობაში მისი ძველი სახელი უნდა იქმნეს აღდგენილი და ეწოდოს „ქრთილი შავფხა“.

გამოსარკვევია, „ჩარადი ქერი“-სა და „კობერი ქერი“-ს მნიშვნელობა და შესატყვისობა. როგორც დავრწმუნდით (აქვე გვ. 353), „კობერი ქერი“ რაქაში თითქოს *H. vulg. tetrast. pallidum* Ser. და *nigrum* Willd.-ს უნდა ეწოდებოდეს, ე. ი. ჩალისფერსა (*pallidum*) და შავ (*nigrum*) სახეობას. ხოლო „ჩარადი ქერი“ ერწო-თიანეთსა და ქვემო ფშავში *H. sativum polystichum* v. *pallidum aescitvum* Reg., ე. ი. ჩალისფერსავე, მაგრამ გაზაფხულის სახეობას ჰქვია.

რაკი *H. vulg. v. nigrum* Willd., ანუ შავ სახეობას, როგორც გამოირკვა, ქართულად „შავფხა ძველთესლი“ ჰქვია, ანუ შავფხა ქრთილს წარმოადგენს,

ცხადი ხდება, რომ „კობერი-ქერი“ უნდა *var. pallidum* Ser.-ს, ანუ ჩალისფერ ოთხმწკრივა ქრთილს ჰნიშნავდეს. სამწუხაროდ, სიტყვა „კობერის“ მნიშვნელობაა გამოურკვეველი.

„ჩარადი ქერი“-კი *Hordeum sativum polystichum* Döll. *var. pallidum aestivum* Reg.-ს, ანუ მრავალმწკრივა ჩალისფერ გაზაფხულის ქრთილს ჰნიშნავს. მაგრამ აქ ორი საკითხი იბადება: რამდენადაც ეს მცენარე „ძველთესლი“ და მრავალმწკრივაა, იმდენად ის ქრთილად უნდა იქმნეს მიჩნეული, მაგრამ, რამდენადაც ის გაზაფხულის ფორმას წარმოადგენს, იმდენად ის ახალთესლთა ჯგუფს უნდა ეკუთვნოდეს და, მაშასადამე, ის ქრთილად-კი არა, არამედ ქერად უნდა ვიცნათ. რომელი ამ ორ ამათგანია ნამდვილად „ჩარადი ქერი“, ამის გამორკვევა ეგების უფრო გაადვილებულიყო, სიტყვა „ჩარადი“-ს მნიშვნელობა რომ გვცოდნოდა.

ს. ორბელიანს მხოლოდ „ჩარა“ აქვს, რომლის შესახებაც ნათქვამია „კათხასავით სასმისია ყურიანი“-ო. თვით კათხა-კი „ხის სასმისი“ ყოფილა (ლექსიკ.).

იაკობ ხუცესს შუშანიკის წამებაში ჰერეთის ციებისაგან დაავადებული მოსახლეობის აღწერილობაში ნახმარი აქვს გამონათქვამი „ჩარადოვანნი და პირმსივანნი“-ო (იხ. XXIV, გვ. 17), მაგრამ იქაც გამონათქვამის აზრი გაუგებარია. ამგვარად, საკითხის გადაწყვეტა შეუძლებელია ჯერჯერობით.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ხალხში გავრცელებულია ხორბლეულისა და ქრთილეულის სახელების შეერთებით ნაწარმოები ტერმინები, მაგ. ქერ-დიკა, ქერიფქლა. ხმარობენ ქერქრელსაც, რომელსაც საქართველოს სხვადასხვა თემში სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს.

„ქერ-დიკა“ ცნობილია ზემო წალკის არეში და ბორჯომ-ბაკურიანის სანახებში და ვ. მენაბდის სიტყვით ხორბალ-ქერ-ნარევ ყანასა ჰნიშნავს, შეიცავს ე. წ. *Tr. persicum* Vav. და *Hordeum distichum*-ს (Мгхзлак Вост. Грузии, 172 და 174). ამ შემთხვევაში ორნაწილელი სახელი სინამდვილეს გამოჰხატავს კიდევაც.

მაგრამ არსებობს ბალახი *Verbascum nigrum*, რომელსაც ქართულად ხალხი „ქერიფქლა“-ს უწოდებს (იხ. ზ. ყანჩაველი ბოტანიკა II, 351). იგი *Scrophulariaceae*-თა ოჯახს ეკუთვნის და არც ქერთან და არც იფქლთან არაფერი აქვს საერთო (იხ. მისი სურათი იქვე II, 357, სურ. 320), იმისდა-მიუხედავად რომ მისი სახელი სწორედ ამ ორი მცენარის შენაერთებს წარმოადგენს.

„ქეჭრელი“ ქართლში, ეხლა მაინც, ქერდიკას მსგავსი მნიშვნელობით იხმარება, ე. ი. ხორბალ-ქერის შერეულ ნათესსა და მის მოსავალს ეწოდება, მაგრამ, როგორც ნ. გოგლიძის ზემომოყვანილი ცნობებითგან ჩანს (იხ. აქვე გვ. 354), რაქაში „ქეჭრელი ქერი“ სრულებით ხორბალ-ქერ-ნარევ მარცვლეულს არ ჰნიშნავს, არამედ შემოდგომის ქერს, ანუ, ძველი ნამდვილი ქართული სახელი რომ ვიხმაროთ, ქრთილს წარმოადგენს. რაქველების მოწმობით „ქეჭრელი“ თავისი თვისებებით ნამდვილი ქერისაგან განსხვავდება: საკმელად ქერზე უკეთესი ყოფილა და თურმე „არც წმინდა პურსა ჰგავს და არც ქერს“, არამედ, როგორც ეტყობა, შუალედი ღირსებისაა.

§ 3. ქრთილეულის გავრცელებულობის არე.

ქრთილეული მთელ საქართველოში მოიპოვებოდა და ეხლაც არსებობს იმ ადგილებს გარდა, სადაც სიმინდის სრულმა გაბატონებამ სასოფლო მეურნეობით-გან მთლიანად არ განდევნა. ამ ჟამად ყარაია-ბორჩალოს სანახებში მრავალმწკრივა ქრთილია გავრცელებული, უმთავრესად ჩალისფერი და შავფხა სახეობა, ხოლო ორმწკრივა ქერი-კი, იქ, იშვიათ შენარევს გარდა, არ მოიპოვება (ვ. მენაბდე Мгхзлак. Вост. Грузии, 164).

ტფილისის მიდამოების არეში-კი როგორც მრავალმწკრივა ქრთილეულია გავრცელებული ისევე ორ-მწკრივაც, ე. ი. ქრთილიცა და ქერიც. ქრთილთაგან უმთავრესად ჩალისფერი სახეობაა გაბატონებული, შავფხა-კი უფრო იშვიათად მოიპოვება. ქერთაგან ორმწკრივა მარტივი გვხვდება.

საერთოდ-კი აღსანიშნავია, რომ რაც უფრო დასავლეთისაკენ მიდის ადამიანი ამ სანახებში მრავალმწკრივა ქრთილეულის ნათესები თანდათან უფრო-და-უფრო მცირდება და ორ-მწკრივა ძლიერდება (ვ. მენაბდე, იქვე გვ. 166—167). ამგვარად, დასავლეთის მიმართულებით ქრთილი თავის ასპარეზს ქერს უთმობს.

ქართლში მრავალმწკრივაცა და ორმწკრივა ქრთილეულიც არის გავრცელებული, პირველის უმთავრესად ჩალისფერი სახეობა, მეორის კიდევ მარტივი (მენაბდე, იქვე 169). მაშასადამე, ქართლი, როგორც ქრთილის, ისევე ქერის არეა, მაგრამ სასოფლო მეურნეობაში აქ მთავარი მნიშვნელობა, რასაკვირველია, ხორბლეულს აქვს.

მანგლის-ბორჩალოს სანახებშიც მრავალმწკრივაცა და ორმწკრივა ქრთილეულიც არის გავრცელებული,—ე. ი. ქრთილიცა და ქერიც,—მაგრამ შგმოდგომის ქრთილეული ოფრეთ-დმანისის ხაზამდე აღწევს, იმის ზევით-კი უკვე ის ქრება და იქ გაზაფხულისაა გაბატონებული (მენაბდე, იქვე 171). ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ ოფრეთ-დმანისამდე ქრთილია გავრცელებული, იმის ზევით-კი ქერი.

თრიალეთისა და წალკის თემებშივე ისევე, როგორ ბორჯომ-ბაკურიანისაში მხოლოდ ორმწკრივა ქრთილეულია გაბატონებული. გვხვდება აქ აგრეთვე „ქერდიკის“ ნათესებიც (მენაბდე, იქვე 172 და 174). ამგვარად ეს ადგილები ქერის გავრცელების არეს წარმოადგენენ.

მუხრან-საგურამოს სანახებში, როგორც მრავალმწკრივა ქრთილეული გვხვდება, ისევე ორმწკრივაც. მრავალმწკრივთაგან გაბატონებულია ჩალისფერი, შავფხა-კი იშვიათია (მენაბდე იქვე 176). მაშასადამე, აქ ქრთილსა და ქერს თანასწორი ასპარეზი უკავიათ.

ერწო-თიანეთსა და ქვემო ფშავეში თითქმის მთლად ორ-მწკრივა ქრთილეულს, „მარტივ ქერს“ უკავია ასპარეზი, მრავალ-მწკრივი-კი, ანუ ქრთილი მეტად იშვიათს გამოჩაჟისს შეადგენს (მენაბდე, იქვე. 176).

დასავლეთ საქართველოშიც კრთილეულის გავრცელებულობის სურათი და შედგენილობა დაახლოვებით იგივეა, რაც აღმოსავლეთ საქართველოში. რიონისა და ენგურის ხეობებში მრავალმწკრივა კრთილეული, ჩალისფერი კრთილი სქარბობს იმ დროს, როდესაც 1200 მეტრზე ზევით შავთხა მხოლოდ იშვიათი ნარევის სახით გვხვდება. რაც უფრო სიმაღლის დონე მატულობს მრავალმწკრივა კრთილეული, კრთილი, ასპარეზს ორმწკრივა კრთილეულს, ანუ ქერს უთმობს (იხ. ნ. კეცხოველი მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. (18, 20, 22-23 და 59) და ლ. დეკაპრელევიჩი და ვ. მენაბდე К изуч. полев. культ. Запад. Грузии I, Рача, 236-237). აღსანიშნავია რომ უმაღლეს დონეზე ოთხმწკრივა იისფრად შეღებილი კრთილეული მაინც მოიპოვება, რომელიც ზოგან უპირატესობას ქერს უთმობს ხოლმე (ნ. კეცხოველი მასალები, 23). რაჭაში ეს სახეობაცა და ოთხმწკრივა „კობერი ქერი“ პირიქით უფრო იშვიათია და იქ გაბატონებულია ორმწკრივა კრთილეული, ე. წ. „პრტყელი ქერი“ (ლ. დეკაპრელევიჩი და ვ. მენაბდე, К изуч. полев. культ. Зап. Грузии I, Рача, 236-237).

თამი მთხუთა. ბრინჯის კულტურა.

მოხარშულ საკვებ მარცვლეულთან საქართველოში გავრცელებული იყო ბრინჯი-ც, მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რა დროითგან ჩნდება ეს უცხო ქვეყნის მცენარე ჩვენ სამშობლოში. მართალია ეს სიტყვა დაბადების ქართულ თარგმანშიც გვხვდება, მაგრამ იქ ნახმარი „ბრინჯი“ (2 მეფეთაჲ 17²⁸⁻²⁹), ვგონებ შეცდომა უნდა იყოს, რათგან ბერძნულად ამ ადგილას სწერია *βριζα*, ლათინურად *farina*, სომხურად *բրինჯ*, რაც სრულებით ბრინჯი არ არის. ამიტომ საფიქრებელია, რომ დაბადების ქართული თარგმანის ეს ადგილი წარყვნილი უნდა იყოს და ბრინჯი მერმინდელ ჩანართს წარმოადგენს.

ამ მოსაზრებას, სიტყვა „ბრინჯი“-ს მერმინდელ ჩანართობას, ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ ამ მცენარის ქართული სახელი თავის თავკიდური „ბ“-თი და ბოლო მარცვლის „ჯ“-თი, უეკველია, ახალი სპარსულითგან ნასესხებ სიტყვას წარმოადგენს, სადაც ამ მარცვლეულს „ბირინჯ“-ი ეწოდება. ახალი სპარსულითგან ამ ტერმინის ნასესხობა-კი სიტყვა „ბრინჯ“-ს ქართულში მე-IX ს-ზე უწინარეს შემოსულად ვერ გვაგულისხმებინებს. საყურადღებოა, რომ მე-VII ს. სომხურ გეოგრაფიაში იქ, სადაც ინდოეთის საკვებ მცენარეებზეა საუბარი, ამ მცენარის სომხურ სახელად *բրինჯ* „ბრინჯ“-ია მოყვანილი და ნათქვამია, რომ „შიშველმართალთა“ ტომი (*აღգ მხრქჩამասთნი*—ბერძნულს გვმნოსოფისტებს) ბრინჯისა, შაქრისა და ხილეულის მეტს არასა სკამდა (იხ. Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée, Arsène Soukry-ის 1881 წ. გამოც. Venise, გვ. 43, შეად. ფრანგ. თარგმანის გვ. 57).

წა ნინოს შატბერდისეულ ცხორებაში დასახელებულია „ხეა ბრინჯისაჲ“ (Опис. II, 755), რომელიც, ს. ორბელიანის განმარტებით, თითქოს „აკაკის ხე“ უნდა ყოფილიყო (ლექსიკ.). თუ ეს განმარტება სწორეა და ბრინჯისაგან

სრულებით განსხვავებული ამ ხის სახელის შემადგენელ ნაწილს მცენარე ბრინჯის სახელთან რაიმე კავშირი ჰქონდა, მაშინ არც ეს ხის სახელი შეიძლება მე-IX ს-ზე აღრიხდელი იყოს.

ძველი ხანის მწერლობის ქართული ძეგლები ჯერ ძალიან ნაკლებად არის შესწავლილი და უფრო ნაკლებ არის გამოქვეყნებული, რომ საბოლოოდ დასკვნა შესაძლებელი იყოს, არსებობდა, თუ არა, ამ ინდოეთისა და მის მეზობლად მდებარე ცხელი ქვეყნების მცენარის სახელი მე-IX ს-ზე უწინარეს ხანაში. თუ ეს მარცვლელი იმ უძველეს ხანაშიც საქართველოში შემოჰქონდათ, მაშინ, ცხადია, მისთვის ახალ-სპარსულითგან ნასესხები ბრინჯის მაგიერ, სხვა რაიმე სახელი უნდა ჰქონოდათ ჩვენ წინაპრებს. თუ მომავალში გამოირკვეა, რომ „ბრინჯის“ გარდა სხვა სახელი არ არსებობდა, მაშინ ეს მარცვლელი საქართველოში მე-IX ს-ითგან შემოსულად უნდა ვიგულისხმოთ.

მაგრამ, თუ ამ საყურადღებო საკითხის გადასაწყვეტად აღმოს. საქართველოს შესახებ მკვლევარი ჟამად ჯერ კიდევ გადაჭრილს ვერაფერს იტყვის, დასავლეთ საქართველოში ამ მცენარის გავრცელების დასაწყის ხანაზე ერთი მოსაზრების განოთქმა ეხლაც შეიძლება. ბრინჯს მეგრულად ამ ჟამად „ორჯზა“, ან „ორზა“ ეწოდება (იხ. იოს. ყიფშიძის მ. გ. 294). წარსული საუკუნის ოთხმოციან წლებში-კი რ. ერისთავს ამ მცენარის მეგრულ ფორმად „ორიზა“ აქვს აღნიშნული (იხ. მისი საბუნ. ლექსიკ., გვ. 9 § 138). თანამედროვე „ორჯზა“ გვაფიქრებინებს, რომ „რ“-სა და „ზ“-ს შუა მართლაც ხმოვანი უნდა ყოფილიყო ისე, რომ რ. ერისთავის ჩანაწერი სწორეა. ამასვე საუცხოვოდ ადასტურებს აკად. გვლდენშტედტის 1773 წ. ჩანაწერიც, რომელშიც ბრინჯის მეგრულ სახელად „ორჯზა“ (Orysa) არის დასახელებული (იხ. Reisen II, 500).

ცხადია, რომ დასავლეთ საქართველოში ბრინჯის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოთაგან არ უნდა იყოს შესული, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო. თვით ბრინჯის მეგრულ სახელს „ორჯზა“-საც სპარსულითგან შეთვისებულ ქართულ ბრინჯთან კავშირი არა აქვს. ეს ტერმინი შეუძლებელია ოსმალურიდანაც შეთვისებულად მივიჩნიოთ, რათგან იქ ბრინჯს „ჩალტიკ“ და „ფირინჯ“-ი (چلتك, فیرنج) ეწოდება.

მეგრული „ორჯზა“, ან „ორიზა“, ორჯზა“ წარმოადგენს ბერძნულს ὄρυζα „ორჯდა“-ს, რომელიც, ბერძნულ მწერლობაში მიღებული უფრო ძველი ὀριζα „ორინდა“-ს მაგიერ, მე-III ს. ქ. წ. ბრინჯის აღმნიშვნელ ერთად-ერთ სახელად იქცა (იხ. V. Hehn Kpf. und Ht. გვ. 503-506). ბერძნულითაგან ეს სიტყვა ლათინურმაც შეითვისა იმავე Oryza-ს სახით. მაშასადამე, ბრინჯის კულტურა დასავლეთ საქართველოში უნდა საბერძნეთის გზით იყოს შემოსული, ან უკვე რომის, ან და ბიზანტიის ჰეგემონიის ხანაში.

მართლაც ბრინჯის კულტურისათვის დასავლეთ საქართველოს ზღვის სანაპირო ზოლში, ნიადაგისა და ჰავის უხვი ნოტიობის წყალობით, მეტად ხელსაყრელი პირობები იყო. მე-XVII და მე-XVIII-ს ს. ავტორების ცნობებითგანაც

ჩანს, რომ სამეგრელოში ბრინჯის მოყვანას დიდი ხნის წარსული უნდა ჰქონოდა და ფართოდაც ყოფილა გავრცელებული. ვახუშტის სიტყვით, ოდიშში „ბრინჯი ნაყოფიერებს ურწყავად“ (გზგრაფა 402).

სამეგრელოს მე-XVII-ს. მდგომარეობის ზედმიწევნით მცოდნე იტალიელი მისიონერის არქ. ლამბერტის მოწმობით, ოდიშის მრავალ ნაწილებში, სადაც წყალი დგას და არ შეიძლება ღომის დათესვა, სთესავდენ ბრინჯს (სამეგრ. აღწ., 59).

გასაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ქანეთში ეხლაც ყოფილა ბრინჯის ადგილობრივი, მუქი, მაგრამ გემრიელი ჯიში, რომელიც თურმე ურწყავი, მთაშიც-კი ხარობს და მშრალ ადგილებშიც იზრდება (იხ. ნ. მარჩის, Из поездки в Турецкий Лазистан: ИАН 1919 წ. გვ. 616). სასურველია, ჩვენმა აგრონომებმა ამ ქანურსა და ოდიშის ბრინჯებს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციონ და მათი რაობა და ღირებულება გამოარკვიონ.

აღსანიშნავია, რომ ოდიშში ბრინჯის იმდენად ინტენსიური კულტურა ყოფილა, რომ საგარეო ექსპორტის საგნადაც ქცეულა. იგივე არქ. ლამბერტი ამტკიცებს, სამეგრელოში ბრინჯი იმდენად ბლომად მოდიოდა, რომ არამცთუ აქაურებს ჰყოფნის, „არამედ მიაქვთ ოსმალეთის გემებსაც, რომელნიც აქ მოდიან“-ო (სამეგრ. აღწ., 59).

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ იბადება აზრი და კითხვა, შესაძლებელია, თუ არა, რომ დასავლეთ საქართველოში საბერძნეთის გზითა და ბერძნული სახელით ბრინჯი დიდი ხნის გავრცელებული ყოფილიყოს და იმავე დროს აღმოსავლეთ საქართველოში მე-IX—X ს-მდე, სანამ ახალ-სპარსულის საშუალებით ბრინჯის სახელი არ გაჩნდა, ამ მარცვლეულისა არც რამე სცოდნოდეთ და არც სახელი ჰქონოდეთ? ეს ძნელი დასაჯერებელია და ამიტომ ამ საკითხის გადასაწყვეტად ჯერ კიდევ უძველესი ქართული ძეგლების მოძებნა და შესწავლაა საჭირო.

თავი მეექვსე. შვრია, სვილი და ჭვავი.

ჯერეთ ცნობილ მე-V—XII სს-ისა და შემდეგ-დროინდელ ქართულ ძეგლებში „შვრა“ არსადა გვხვდება, არც „სვილი“ და „ჭვავი“ ჩანს. დამახასიათებელია, რომ საბა ორბელიანს „შვრია“ განუმარტავად დაუტოვებია თავის ლექსიკონში და მხოლოდ ამ სიტყვის გვერდით ბალახის აღმნიშვნელი პირობითი ნიშანი დაუსვამს. „სვილი“-ს შესახებ-კი ნათქვამი აქვს „ჭვავი“-აო და აქაც გვერდით ბალახის მაუწყებელი პირობითი ნიშანი ზის. „ჭვავი“-ც „სვილ“-ად აქვს განმარტებული იმავე პირობითი ნიშნის დართვით. აღსანიშნავია, რომ ეს სიტყვები არც ფ. გორგოჯანიძეს მოეპოვება თავის ქართულ-არაბულ-სპარსულ ლექსიკონში.

უეჭველია, შვრიის, სვილისა და ჭვავის ძველ ქართულ ძეგლებში მოუხსენებლობა მარტო ისეთი შინაარსის გადარჩენილი ძეგლების სიმცირით არ უნდა აიხსნებოდეს, სადაც ამგვარი ცნობები მოსალოდნელი იყო. თუ ადამიანი ვა-

ხუ შ ტ ი ს გეოგრაფიას ყურადღებით გადაიკითხავს, დარწმუნდება, რომ შერიის მოყვანას საქართველოში თითქმის განსაკუთრებით მთა-აღგილებში მისდევდნენ იქ, სადაც ბუნების სიმწირე სხვა კულტურას ასპარეზს ან სრულებით უსპობდა, ან მეტისმეტად უმცირებდა (იხ. მაგ. გვ. 62, 140, 148, 430 და სხვა-განაც).

აკად. გვლდენშტედტსაც, რომელსაც ქართული „შრვავ“ „Sch üwa-გერმანული Haber, ანუ Haver-ის შესატყვისობად (იხ. Reisen I, 399 და II, 500), კლ ა პ რ ო თ ს-კი ფრანგული l'avoine-ისად აქვს დასახელებული (იხ. Voyage II, 32), არა ერთხელ ნათქვამი აქვს, რომ ბარად ამ მცენარეს მაშინდელ საქართველოშიც ცოტასა სთესდნენ, ამასთანავე უფრო საქონლის საკვებად, ვიდრე ადამიანისათვის. მაგ. შერიის მოყვანას უფრო ზემო რაქაში მისდევდნენ, ვიდრე ქვემო რაქაში, სადაც ამ მარცვლეულს თურმე ნაკლებად სთესდნენ (Reisen I, 399). ამავე გერმანელი მეცნიერის სიტყვით, კახეთში ცხენის საკვებად ქერსა სთესდნენ და უფრო ნაკლებ შერიასაც (იქვე, I, 371).

ამ გვარად, ყველაფერი ცხად-ჰყოფს, რომ შერია, ქვავი და სვილი, რო-დესაც ეს მცენარეები საქართველოში გაჩნდნენ, მაშინაც ძველი ქართული მეძინდ-ვრეობის საერთო საგანი არ უნდა ყოფილიყო და მეურნეობაში უმნიშვნელო ადგილი უნდა ჰქონოდა მიკუთვნებული. ზემოთქმულის შემდგომ ძველ წყაროებში ამ ტერმინების უქონლობა გვაფიქრებინებს, რომ ამ მცენარეების კულტურა ჩვენ-ში შედარებით გვიან უნდა იყოს შემოსული. ეს არც არის გასაკვირველი, თუ მათი კულტურის ისტორიასაც გავიხსენებთ სხვა ქვეყნებში.

მკვლევართა აზრით, შერია უმთავრესად შუა ევროპის კულტურული მცე-ნარე იყო. ძველადვე, ჯერ კიდევ ისტორიის უწინარეს ხანში, ცნობილი და გავრცელებული შერია, ალპების სამხრეთით მდებარე ქვეყნებში არა ჩანს.

რომაელებმა შერია პირველად გერმანიასა და გალიაში ნახეს. იქით-გან ის რომსა და საბერძნეთშიც გაიცნეს, მაგრამ უფრო რომში გავ-რცელდა, სადაც შერიას მეურნეობაში მაინც მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა. საბერძნეთში ამ მარცვლეულის არსებობა უცილობლად დადასტურებული არ არის. ბოტანიკოსი F. Pax-ი ამ აზრს იცავს, ენათმეცნიერი O. Schrader-ი კი მეორე ბოტანიკოსის Fr. K ö r n i c k e-ს შეხედულებასა და დებულებას ემხრო-ბა, რომლის მიხედვითაც შერია სამხრეთში უკვე თეოფრასტემდე გავრცე-ლებული უნდა ყოფილიყო. ასეა, თუ ისე, შერია საბერძნეთში მაინც იშვიათი მარცვლეული ჩანს. ეგვიპტელებისა და სემიან ტომთათვის შერია უცნობი მცე-ნარე იყო (F. Pax და O. Schrader-ის დებულებანი იხ. ჰენის Kpf. u. Ht. გვ. 562 და 564).

თავი მესამე. სიმინდი.

„სიმინდი“ თანამედროვე საქართველოს იმიერ-ამიერ ნაწილში, როგორც ცნობილია, ძალიან გავრცელებული მცენარეა. საბა ს ეს სიტყვა განუმარტა-ვად აქვს დატოვებული და მხოლოდ ბალახის მაუწყებელი პირობითი ნიშანი დაუსვამს გვერდით (ლექსიკ.).

ფ. გორგიჯანიძეს-კი თავის ქართულ-არაბულ-სპარსულ პატარა ლექსიკონში ამ მცენარის სახელი ოდნავ განსხვავებული სახით აქვს შეტანილი: „სი-მინდრა“ მისი განმარტებით არაბულს „ზორათ“-სა და სპარსულ „არზან“-ს უდრის (მ. ჯანაშვილს გამომც. გვ. 45). მაგრამ მასვე სპარსული „არზან“-ი ქართული „ფეტვი“-ს შესატყვისობადაც აქვს დასახელებული (იხ. იქვე გვ. 34) და მართლაც کزک „არზენ“ სპარსულად სწორედ ფეტვსა ჰნიშნავს. ცხადია, რომ ფ. გორგიჯანიძესაც სიმინდის რაობა ჯერ კიდევ გარკვევით არ სცოდნია.

ეს გარემოება არც არის გაკვირვებელი, რათგან ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიითგან ჩანს, რომ სიმინდი აღმოს. საქართველოში მე-XVIII ს. ორმოციან წლებშიც-კი ჯერ არსად ყოფილა. მიწისმოქმედების მნიშვნელოვან კულტურად სიმინდი იმ დროს ჯერ მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში იყო. ლიხის მთის ქედს იქით უკვე სიმინდს სასოფლო მეურნეობაში საპატიო ადგილი სჭერია.

აღსანიშნავია, რომ უკვე ქართლისა და იმერეთის საზღვარზე მდებარე ხეფინის ხეობაში სიმინდის თესვა მე-XVIII ს. დამდეგს ძალიან ყოფილა გავრცელებული. ვახუშტი ამბობს: „სთესენ სიმინდსა მრავალსა“-ო (გვ. 272).

მაგრამ არქ. ლამბერტის თხზულებითგან ჩანს, რომ მე-XVII ს-ის პირველ ნახევარში, 1633—1653 წელში, თუმცა სიმინდი ოდიშში უკვე მიწისმოქმედების საგნად იყო ქცეული, მაგრამ მაშინ აღამიანის საკვებად მაინც ჯერ კიდევ ღომი ყოფილა. პურის ჭამისა და კვების აღწერილობაში არქ. ლამბერტის სიმინდი დასახელებული არა აქვს და მხოლოდ ღომსა და პურზე ლაპარაკობს (იხ. „სამეგრელოს აღწერა, გვ. 48—50, 58—59).

ყველა ზემოაღნიშნული გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ სიმინდის კულტურა სამეგრელოში მე-XVII საუკ. დამდეგში უნდა იყოს შემოსული. ამ საუკუნის პირველი ნახევრისათვის სიმინდს სასოფლო მეურნეობაში იქაც-კი მცირედი მნიშვნელობა ჰქონია და მხოლოდ მეორე ნახევრითგან თანდათან დასავლეთ საქართველოში ამ მცენარეს ფართო ასპარეზი დაუპყრია, აღმ. საქართველოში-კი მე-XVIII ს. პირველ ნახევრამდეც მიწისმოქმედის ყურადღება ვერ დაუმსახურებია.

ცნობილია, რომ სიმინდი, Zea Maïs L., ამერიკითგან მე-XVI ს. დამდეგს ესპანიაში და იტალიაში შეტანილი მცენარეა და მხოლოდ ამის შემდგომ გავრცელდა იგი თანდათანობით ჯერ ევროპის სამხრეთის ნაწილში, ხოლო შემდეგ სხვაგანაც (იხ. V. Hehn Kpf. und Ht. 508—509 და 624). საქართველოში-კი, როგორც დავრწმუნდით, სიმინდი ევროპაში პირველად შემოტანის ერთი საუკუნის შემდგომ გაჩენილა.

რაკი ეს მცენარე მე-XVII ს-ესა და მე-XVIII ს. პირველ ნახევრამდე მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში იყო გავრცელებული, ამიტომ ცხადია, რომ სიმინდი ჩვენ სამშობლოში შავის ზღვის გზით სამხრეთ დასავლეთითგან უნდა იყოს შემოტანილი.

ამ მცენარის ზოგადი ქართული სახელი „სიმინდი“ ძველი ტერმინია: „სიმინდაჲ“ (იხ. ცა ონისიმესი, Keimena 209) და „ხამინდო“, „ხამინდალი“, (დაბადების ქართ. თარგმანი) ძველ ქართულ მწერლობაშივე გვხვდება, მაგრამ მაშინ ამ სიტყვას ფქვილის მნიშვნელობა ჰქონდა (იხ. აქვე გვ. 345-46). მეგრულად ამ მცენარეს „ხიმინდი“ (იოს. ყიფშიძე მ. გ. 318) და „ლაზუტი“, „ლაიტი“ და „ლატი“ ეწოდება (იქვე 270). აკად. გვლდენშტედტს მხოლოდ „სიმინდი“ აქვს მეგრულისთვისაც დასახელებული (Reisen II, 500). კანურშიც „ლაზუტი“ და „ლატი“ იხმარება (ქ. გ. 162). ამგვარად ამერიკული ახალი მცენარისათვის ქართველ ხალხს ძველისძველი ქართული ტერმინი გამოუყენებია. მაგრამ რატომ სწორედ ფქვილის აღმნიშვნელი სიტყვა უხმარიათ? ეს გარემოება საფიქრებელია, იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ სიმინდი ჩვენში პირველად ფქვილად იქმნებოდა შემოტანილი და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს მისი მარცვლეულის კულტურაც გავრცელებული.

თავი მარვე. ფეტვანიანი.

უძველესი დროითგან მთელ საქართველოში ფეტვისა და ფეტვანიანთა მოყვანასაც მისდევდნენ. საკვებ მარცვლეულთა შორის მათ საპატიო ადგილი ჰქონდათ დათმობილი.

§ 1. ფეტვი და ქურიმა.

„ფეტვი“ ნათარგმნ ძეგლებშიც გვხვდება, მაგ. ესაიასი 28₂₅-ში და ორიგინალურ ნაწარმოებებსა და საბუთებშიც. დაბადების ქართულ თარგმანში ეს ტერმინი ბერძნული *ἡ χίχρη* „ჩენქროს“-ისა, ლათინური *miliun*-ისა და სომხური *կորիակ*-ის შესატყვისად არის ნახმარი, ე. ი. გერმანულს *Hirse*-სა და ფრანგულს *millet*-ს უდრის.

„ფეტვ“ იხსენიება როგორც აღმოსავლეთისა, ისევე დასავლეთი საქართველოს ყოფა-(ცხოვრების დამსურათებელ ძეგლებსა და საბუთებში. მაგ. გ. მერჩულს მოთხრობილი აქვს, რომ ცქირმა „მოუწოდა ერის კაცსა ანჩელსა, ლირბსა და გლახაკსა და მაგრიად მოისარსა. და აღუთქუა მიცემად სამი გრივი ფეტვ და ხუთნი თხანი და წარავლინა ხანძთად მოკლვად მამისა გრიგოლისა“ (ცა გგლ ხნძთლსა, გვ. 4^ე § 43).

ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში ნათქვამია: „მივეც (ს. კაჩაერს ნეჩრელთ)... ფეტვ კაბიწი :ე: (5: ქკები II, 47). გვხვდება ეს ტერმინი დავით-ნარინის სიგელშიც (ქკები II, 129).

ნათარგმნ ძეგლებში მოხსენებულ ხორბლეულობასა და საკვებ სხვა მარცვლეულობას გარდა, ქართულ ორიგინალურ ძეგლებში რომ კიდევ არა ერთი საქართველოში არსებული სხვადასხვა მარცვლეული კულტურის სახელები უნდა ყოფილიყო, ამას თუნდაც შოთა რუსთაველის თხზულებითგან ამოღებული ქვემოთმოყვანილი ერთი მაგალითიც დაგვარწმუნებს. „ვეფხისტყაოსან“-ში ქაჯთა მეფის მონა ამბობს:

„მე მარგალიტი მოგიმკი, თქვენ ქვრიში დაგიტესია“-ო (დ. კარ იჭ., § 1197).
საბა ორბელიანის განმარტებით „ქვრიშა ღომსა ჰგავს, ფე-
ტვია“. საბუთად მასაც „ვეფხის ტყაოსანი“ აქვს დასახელებული (ლექსიკ.).

„ქურ იმი“, ან „ქურ იმა“ როგორც ეტყობა, დასავლეთ საქართველო-
შიც უთესიათ და უხმარიათ. დავით-ნარინის-დროინდელ ერთ სი-
გელში სწერია: „ზარეთელთა გლეხთა[გან] გამოვალს მონასტრულითა დი-
ლითა კოკითა თურამეტი კოკაი ღვინო და :ა: (1) გრივი ქურამი (?)“
(ქცბი II, 129).

თ. ჟორდანიას ეს სიტყვა კითხვის ნიშნით შეუშვია. ეტყობა თავისი
წანაკითხი თითონაც სათუოდ მიუჩნევია. რაკი საწყაოდ ამ აღგილას გრივია და-
სახელებული, (ხადი ხდება, რომ აქ მარცვლეულობაზე უნდა ყოფილიყო საუბარი.
ხოლო მარცვლეულთა შორის ამ წანაკითხის მსგავსი სახელი მართო „ქურ იმი“,
ან „ქურ იმა“ არის, რომელიც „ვეფხის ტყაოსან“-ში გვხვდება. ამიტომ ამ საბუთში
თ. ჟორდანიას მცდარი წანაკითხი „ქურ იმა“-დ უნდა შესწორდეს.

საბას ნათქვამი აქვს, რომ „ქვრიშა“-ს აგრეთვე „კარწუმელი“-ც ეწოდე-
ბოდა: „კარწუმელი ქვრიშა“-აო (ლექსიკ.). ეს ორივე განმარტება ქვრიშისაცა
და კარწუმელისაც რ. ერისთავს განმეორებული აქვს თავის „მოკლე
ქ.-რ.-ლ. ლექსიკონში და თანაც დართულია: „пшено, просо русское, Panicum
aegypticum Harr“.

გვლდენშტედტ-ის მოგზაურობის აღწერილობითგან ჩანს, რომ
„ქვრიშა“ დასავლეთ საქართველოში მე-XVIII ს-იც ყოფილა გავრცელებული.
ამ გერმანელ მეცნიერს ეს მცენარე 1773 წ. რაჭაში უნახავს. მისი სიტყვით
იმერეთში „ქრიშა“-ს (Krimma) ეძახდნენ. გვლდენშტედტი მას წვრილ
panicum-ს (das kleine Panicum) უწოდებს (Reisen I, 400).

ეს „ქვრიშა“ ამერეთში მე-XIX ს. დამღევსაც უთესიათ და თვით კლა-
პროტსაც უნახავს საქართველოში: დუშეთის მიდამოებში მისი სიტყვით
სთესდნენ „deux espèces de millet, le milium (Bougoudja) et le panicum
(Krimma), qui se sèment au printemps (Voyage au Caucase et en Géorgie II, 32).

რაჭაში მე-XIX ს. დამღევამდე ითესებოდა „ქვრიშა-ქადი“, „შავი-ქადი“,
და „წითელი ქადი“ (ილ. ბახტაძე, МИЭБГКЗК II, 54).

გ. რეხვიაშვილის¹ ცნობით ქვრიშის მოყვანას რაჭაში ეხლაც უნდა
მისდევდნენ. ძველი „ქვრიშისა“ და ზემოდასახელებული ავტორის „ქვრი-
შა-ქადი“-ს მაგიერ, გ. რეხვიაშვილს ამ მცენარის სახელად „ქვრიხოფა-
ქადი“ აქვს მოყვანილი. თუ ბახტაძეს ამ მარცვლეულობის სამი სახეობა აქვს ჩა-
მოთვლილი, რომელთაგან ერთი შავია, მეორე წითელი და მესამე მარტივად
„ქვრიშა-ქად“-ად წოდებული, როგორც ეტყობა, თეთრი ფერისა უნდა
ყოფილიყო, გ. რეხვიაშვილის ცნობაში მხოლოდ ორი სახეობა იხსენიება:
„ქვრიხოფა-ქადი, შავი ქადი, თავთავი აქვს ბრინჯის (sic!!)
და ღომის მაგვარი, ხოლო მარცვლები შავი. არის თეთრი
ქადიც“. არსებობს, თუ არა ეხლაც წითელი ქვრიშა, გ. რეხვიაშვილს აღნი-
შნული არა აქვს.

¹) მიღებული მაქვს სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ხელით.

ზემომოყვანილი ცნობებითგან ირკვევა, რომ ქვრიმას მარცვლის ფერის მიხედვით არჩევენ და ამისდა მიხედვით თეთრი, შავი და წითელი ქვრიმა ყოფილა. თავისი თვისებით ფეტვისა და ღომის მსგავსი მცენარე ყოფილა, მხოლოდ მარცვალი უფრო წვრილი აქვს.

„ვეფხისტყაოსან“-ში ქვრიმი და მარგალიტი ისეა ერთმანერთთან დაპირისპირებული, რომ, რამდენადაც მარგალიტი უძვირფასესად არის მიჩნეული, იმდენადვე უკნინესი ღირებულების მარცვლეულად არის ქვრიმი ნაგულისხმევი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ქვრიმი ფეტვნაირ მცენარეთა შორის მაშინ ყველაზე უფრო დაბალხარისხოვან მარცვლეულად ითვლებოდა.

როგორც მ. ზ. ზანდუკელმა გადმომცა, ქვრიმას არაგვის ხეობაში ეხლაც სთესენ და უფრო საქონლისა და ფრინველის საკვებად ჰხმარობენ, ვიდრე ადამიანისათვის¹. ამგვარად, როგორც „ვეფხისტყაოსან“-შიც ნაგულისხმევი, ეს მარცვლეული მართლაც დაბალ ხარისხოვანი თვისებისა ყოფილა.

მაგრამ რაჭაში, როგორც ეტყობა, ასე მკაცრად არ მსჯელობენ. ამ მცენარის იქაური სახელი „ქვრიმა-ჭადი“, ანუ „ქვრინოფა-ჭადი“ ცხად-ჰყოფს, რომ იქ ამ მარცვლეულს ადამიანის საკმელადაც ხმარობენ. ამიტომ სასურველი და საჭიროცაა, რომ არაგვის ხეობისა და რაჭის ქვრიმის ყველა არსებული სახეობა ბოტანიკურად შესწავლილი იყოს. ეგების მაშინ გამოირკვეს, რომ რაჭაში გავრცელებული ქვრიმას ჯიში არაგვის ხეობისას მართლაც სჯობია.

როგორც დოც. იულონ ლომოურმა და ასისტ. ვ. მენაბდემ გადმომცეს, „ქვრიმა“ უნდა იყოს *Setaria italica mocharium* Al. აგრეთვე *Panicum germanicum*-ად წოდებული.

§ 2. ღომი: ცნობები მის შესახებ.

ქართული ღომის მონოგრაფიული გამოკვლევის ავტორები ლ. დეკაპრელევიჩი და ა. კასპარიანი ღომს საქართველოს ერთ უძველეს კულტურად სთვლიან. მათი სიტყვით, ვითომც ქსენოფონტეს 400 წ. ქრ. წ. ღომი სომხეთშიც ენახოს და ბიზანტიელ ისტორიკოსს პროკოპის-აც ვითომც აღნიშნული ჰქონდეს, რომ რიონის-პირელი ლაზები მხოლოდ ღომით იკვებებოდნენ (იხ. „К изучению итальянского проса *Setaria italica* P. B. maxima Alf. возделываемого в Грузии“: Труды по Прикладной Ботанике, Генетике и Селекции, т. XIX, вып. 2, 1928 წ. ლენინგრადი, გვ. 533). არც ერთ ზემო-მოყვანილ ცნობას არავითარი დასაბუთება არა აქვს დართული და აღნიშნული არ არის, რომელ თხზულებაში და სადა აქვთ ქსენოფონტესა და პროკოპი კესარიელს რაიმე ნათქვამი ღომზე საქართველოსა და სომხეთში?

არც ერთ ზემოდასახელებულ ბერძენთა ავტორს ღომზე არაფერი მოეპოვებათ საერთოდ და კერძოდ საქართველოსა და სომხეთშიც.

¹) ამ ცნობის მოწოდებისათვის მ. ზანდუკელს გულითად მადლობას მოვასხენებ.

ქსენოფონტეს თავის „ანაბაზის“-ში ნათქვამი აქვს, რომ სომხეთში ბერძნებს სოფლებში დაჰხვედრიათ „ხორბლეული, ქრთილეული და ცერცვთა-განნი“ („παροι και χριμαι και ζαρια“: lib. IV, cap. 5, § 26), პურსაც ეს ავტორი იქ მხოლოდ ხორბლეულისა და ქრთილეულისას ასახელებს („συν παλαις ζαριαις και παροιαις. τοις δε χριμιναις“: lib. IV, cap. 5, § 31).

ბიზანტიელ მე-VI ს. განთქმულ ისტორიკოსს პროკოპი კესარიელს-კი აღნიშნული აქვს, რომ ბერძენთა მეციხოვნე ჯარმა, რომელიც ბიზანტიის კეისრის მიერ დასავლეთ საქართველოში, ლაზიკაში, ჩაყენებული იყო სკანდისა და შორაპნის ციხეებში, გამოსაკვები სურსათის ნაკლებლობისა და მათთვის შეუფერებლობის გამო ციხეები მიატოვა და წავიდა. ბიზანტიელი ავტორის სიტყვით, ლაზები ისევე, როგორც უძველესი დროითგანვე კოლხებიც, „ელვმოს“-ითაც მიდიოდნენ იოლად და იკვებებოდნენ, ბერძნები-კი ამ საკვებს თავიანთთვის შეუფერებლად (უჩვეულოდ) სთვლიდნენ („ἐπεὶ αὐτοὶ μὲν ἐλκυσὶ ἀποζῆν ἀπαρτίζοντο καὶ Κόλχοι δὲ καὶ Λαζοὶ χρέοντο, οὐκ ἐσθλῶς τρέποντο“: Procopii de Bello Gothico IV, 13, § 17—18).

ზემომოყვანილი ცნობითგან ჩანს, რომ სკანდასა და შორაპნის სანახებში ადგილობრივ მოსახლეობას საკვებად რაღაც მარცვლეული ჰქონია, რომელსაც პროკოპი „ელვმოს“-ს, ἐλκυσὶ უწოდებს. რა მარცვლეულს ჰგულისხმობდნენ ბერძნები ამ სახელით ისევე, როგორც რას ჰნიშნავდა რომაელების panicum-ი, ჯერ გამორკვეული არ არის. ამიტომვე ჯერჯერობით სრულებით გამორკვეული რჩება საკითხი იმის შესახებ, იყო თუ არა საბერძნეთსა და იტალიაში გავრცელებული ღომი, Panicum italicum L., Kolbenhirse, (იხ. Olick Ackerbau: Paulys R-E I, 262).

„ელვმოს“-ი ძველად, როგორც ეტყობა, აქა-იქ საბერძნეთშიც ყოფილა. ამ მარცვლეულს თურნე ლაკონელებიც სჭამდნენ მოხარშულს. ამ მცენარის სახელი თურმე არისტოფანესაც ჰქონია „კუნძულებ“-ში ნახმარი. ძველი განმარტების მიხედვით, ამ მარცვლეულის სახელი „ელვმოს“ ნაწარმოებია სიტყვისაგან ἑλκς, „ჰელოს“, რომელიც ქაობსა ჰნიშნავს, რათგან ეს მცენარე ნესტიან ადგილებში ხარობს და ქაობებში იზრდებაო (იხ. Etymol. magnum, Fr. Sylburgii გვ. 302)¹.

უკვე ის გარემოება, რომ „ელვმოს“-ი ნესტიანი და ქაობიანი ადგილების მცენარე ყოფილა, მის ღომად მიჩნევის აზრს სათუოდ ხდის. ღომის მოსაყვანად სწორედ ნესტიან-ქაობიანი ადგილებია უვარგისი: ასეთ ნიადაგს ერიდებიან. ღომის კულტურა 600—750 მეტრის ღონეს არ სცილდება და, ეს მცენარე უმთავრესად ბორცვიან არეს ეკუთვნის (იხ. ლ. დეკაპრელევიჩი და ა. კასპარიანი, К изуч. итал. проса, 535—536). ამაზე ზევით უფრო ფეტვია გავრცელებული (Panicum milaceum L.), ხოლო იმის ზევით Setaria mocharium Alf., რომელსაც „მჭადის ფეტვი“, ანუ მარტივად „მჭადი“ ეწოდებაო (იქვე, 536 და 535).

ყველა ამ ნათქვამს გარდა, პროკოპი კესარიელის ზემოაღნიშნულ ცნობაში, უეჭველია, დაბალხარისხოვანი საკვები მარცვლეული იგულისხმება, რომლის ჭამა-მონელება ბერძნებს გასძნელებიათ. ღომი-კი თავისი თვისებით

¹) ამ წყაროთგან ამოღებული ცნობის გადმოცემისათვის პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ფეტვს გაცილებით სჯობია. ხოლო კოლუმელოლას სიტყვით თვით ფეტვისაგან გამომცხვარი ცხელი პური ურიგო საჭმელი არ იყო და წუნი ვერ დაედებოდა: („Panis et milio conficitur, qui antequam refrigescat, sine fastidio potest assumi“: De re rustica, იხ. Les agronomes latins, M. Nisard-ის გამოც. Paris 1864 წ. გვ. 205). მით უმეტეს ფეტვზე გაცილებით უკეთესს, ლომს, ისე ვერ დაიწუნებდნენ, რომ ამით სამხედრო სამსახურის მისატოვებლად მოემიზებებინათ. ამიტომ პროკოპი კესარიელი საგან დასახელებული „ელვმოს“-ი უნდა ფეტვზე უმდარეს მარცვლეულად ვიგულისხმოთ და შესაძლებელია აქ სწორედ ქვრიმაზე იყოს საუბარი.

ერთი სიტყვით, ქსენოფონტეს ხომ ლომის მსგავსის რამისაც-კი არავითარი ხსენება არ მოეპოვება, ბიზანტიელი ისტორიკოსის ცნობაც უფლებას არ აძლევს მკვლევარს, რომ ლომის დასავლეთ საქართველოში უკვე მე-VI ს-ში არსებობის დასამტკიცებლად გამოიყენოს.

ლომის ასეთ ხანაში საქართველოში არსებობას ქართული ძველი წყაროების სრული ღუმილიც საეჭვოდ ჰხდის. ამ მხრივ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ მე-XV—XVIII ს. მთელი დასავლეთი საქართველოს ერთი მთავარი საკვებთაგანი, ხალხის ყოველდღიური კვების აუცილებელ კუთვნილებად ქცეული, „ლომი“ არც დაბადების ქართულ თარგმანში, არც ერთ ორიგინალურ ძეგლში და საბუთში მე-XIII ს-მდე არა ჩანს.

„ლომი“-ს ხსენება პირველად, ჯერჯერობით მაინც, დავით-ნარინის დროის „დიდი მონასტრის დეკანოზის“ იაკობის საბუთში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „მალლაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან გამოვალს სამი ურემი ლუინო უპარტახტოდ და ტყისაგან (=ტყისაგან-ს, ტყუიბულისაგან-ს?) მოდი, რაიც-ლა მოვალს: იფქლი, ფეტვი და ლომი“-ო (ქცბი II, 129).

შემდეგ ამ მარცვლეულის სახელი დასავლეთ საქართველოს საბუთებში უკვე ხშირად გვხვდება. მე-XV ს. იტალიელ მოგზაურთა იოსაფა ბარბაროსა და კინტარინის აღწერილობითგან ჩანს, რომ ამ დროს ლომი უკვე ერთ მთავარ საკვებთაგანად ქცეულა.

მე-XVII ს. იტალიელ მისიონერს არქ. ლამბერტის აღნიშნული აქვს, რომ „მეგრელები ჩვეულებრივ პურით-კი არა, ლომით იკვებებიან და უცხოელები დარწმუნებულნი არიან, პური რომ კიდევ მოიტანონ იქ, ვერ გაყდიან“-ო (სამეგრ. აღწ. 56).

არქ. ლამბერტის მოწმობით, ლომი, რომელიც სამეგრელოს მთელი მოსახლეობის „ჩვეულებრივი საჭმელი“ იყო, სწორედ ის მარცვლეული იყო, რომელსაც „ჩვენებურად პანიგო panigo“ ეწოდებოდა (სამეგრ. აღწ. 56).

მაგრამ, თუ დასავლეთი საქართველოს მე-XV—XVIII ს. საბუთებში ლომი მართლაც ყველგან გვხვდება, პირიქით აღმოს. საქართველოს არც ერთი საბუთი არ მოიპოვება, სადაც ლომი იხსენებოდეს. მისი ხსენება არც სხვა რომელსმე ძეგლში ჩანს მე-XVIII ს-მდე. ამაზე უფრო მნიშვნელოვანია, რომ ამ მცენარის კულტურის შესახებ ამერეთში არც რომელიმე ევროპელ მოგზაურსა და რუს დესპანს მოეპოვება რაიმე ცნობა.

მე-XVIII ს. პირველი ნახევრის აღმოს. საქართველოს დახასიათების დროს, ვახუშტს გარკვევით აქვს აღნიშნული, რომ კახეთში „არა სთესვენ ღომსა“ (გვ. 286). ხოლო ქართლში ღომის თესვა რომ გავრცელებული ყოფილიყო იმავე ავტორს არსად პირდაპირ ნათქვამი არა აქვს. მარტო ხეფინის ხევის დახასიათების დროს ამბობს: „ქართლისაგან მეტი არს აქა ღომი-ო“ (გვ. 272). ამ სიტყვებითგან ჩანს, რომ მე-XVIII ს. დამდეგს აქა-იქ ღომი ქართლშიც უთესიათ, მაგრამ ეტყობა იმდენად მცირე რაოდენობით, რომ გარკვევით ღომის გავრცელების ადგილის დასახელება საჭიროდ არ მიუჩნევია. შექველია, ლიხის მთის მოსაზღვრე ქართლის ზოლში იქმნებოდა სადმე. დამახასიათებელია, რომ თვით ლიხთიმერეთის აღმოსავლეთ სანაპირო ზაზში, ხეფინის ხევიც, ღომი ბევრი არ ყოფილა.

ზემონათქვამის შემდგომ ცხადი ხდება, რომ ღომი მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს მარცვლელეული ყოფილა ყოველთვის. მისი გავრცელების ასპარეზის აღმოსავლეთის საზღვრად უცილობლად ლიხის მთის ქედი უნდა იქმნეს მიჩნეული. ღომი კი რომ მარცვლელელის უშუალოესი კულტურა ყოფილიყო, მისი არე მარტო ლიხთიმერეთით არ იქმნებოდა შემოზღუდული.

ანგვარად, ღომის ნათარგმნ თხზულებებსა და ორიგინალურ ძეგლებში მოუხსენებლობა ძველად საქართველოში მის არსებობას საეჭვოდ ახდის. ამასთანავე იგი მთელი საქართველოსთვის საერთო მარცვლელეული არასდროს არ ყოფილა. რასაკვირველია, ღომი მე-XIII ს. შუა წლებზე ადრე უნდა იყოს საქართველოში შემოსული, მაგრამ ამჟამად დროს განსაზღვრა, რაიმე დასაყრდნობი საფუძველის უქონლობის გამო, ძნელია. ღომი უნდა დასავლეთითგან იყოს ლიხთიმერეთში შემოსული, აღმოსავლეთს მასთან საერთო არაფერი აქვს. ამას ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ მესხეთსა და ქართლ-კახეთში ღომი არსად ითესებოდა და არც ეხლა ითესება.

§ 3. ღომის სახეები.

დასავ. საქართველოში გავრცელებული ღომი, როგორც ლ. დეკაპრელევიჩსა და ა. კასპარიანს ჯამორკვეული აქვთ, აღმოსავლეთ აზიაში არსებული ღომების ჯიშებისაგან განსხვავდება. ქართულ ღომს სავეგეტაციო ორგანოების უფრო ძლიერი განვითარება ახასიათებს, უფრო ხანგრძლივი სავეგეტაციო პერიოდი აქვს, უფრო მოზრდილი თანაყვავილობა გააჩნია, მაგრამ ამისდა მიუხედავად მეტად წვრილი მარცვალი აბადია (К изучению итальянского проса. გვ. 554). ასეთი განსხვავებული თვისებების გამო ამ ავტორებმა ქართული ღომი ცალკე ჯგუფად გამოჰყვეს და სახელად *grex tubalicum Dekapr.* უწოდეს (იქვე).

ლ. დეკაპრელევიჩსა და ა. კასპარიანს დასავ. საქართველოში ღომის სულ 13 სახეობა აქვთ აღნიშნული (იქვე 549—552), მაგრამ მხოლოდ ზოგიერთი მათგანის ქართული სახელია მოყვანილი, ადგილის აღნიშვნად, სადაც ესა-თუ-ის სახელია გავრცელებული, ამასთანავე მხოლოდ რუსული ასოებით, რაც მათი ნამდვილი გამოთქმის გაგებას აძნელებს.

ლ. დეკაპრელევიჩისა და ა. კასპარიანის სიტყვით, არსებობს გრძელბუსუსიანი ღომის ერთი სახეობა, var. longiseta Döll. f. elongata, რომელსაც საქართველოში „ნაჯღვლი თეთრი“ („Нажгвли тетри“) ეწოდება. სამწუხაროდ, დასახელებული არ არის, რომელ თემში (იხ. К изуч. итальян. проса გვ. 549—550). ეს ქვესახეობა მცირენაყოფიანად არის თურმე მიჩნეული.

არის შემდეგ ღომის კიდევ სხვა სახეობა var. iberica Dekapr. et. Kaspar., გვიანი და კარგ-მოსავლიანი, რომელსაც თურმე „უსახელო წითელი“ ეწოდება სახელად. სამწუხაროდ არც ამ შემთხვევაშია აღნიშნული ის თემი, სადაც ცნობაა ჩაწერილი (იქვე 550).

დასასრულ, თავ-ორკაპიანი მოყვანილობის თაველიანი ღომის სახეობაც მოიპოვება, var. monstrosa Dekapr. et. Kaspar., რომლის მსგავსი ჯიში თურმე ინდოეთის არხიპელაგის კუნძულ ამბინაზე მოიპოვება. ამ სახეობას საშუალო მოსავალი სცოდნია. საქართველოში (სად სახელდობრ, არა ჩანს) მას სახელად „ბოჟლა თეთრი“ („Божла тетри“) ჰქვია (იქვე 550—551).

მოკლე-ბუსუსიანი ღომის სახეობათაგან ლ. დეკაპრელევიჩისა და ა. კასპარიანს დასახელებული აქვთ var. breviseta insignis Körn.-ს ქართული ტერმინი „ჩაქურა“ („Чакура“), რომელიც ფართოდ გავრცელებული ჯიში ყოფილა (იქვე 551) და var. clavata Dekapr. et Kaspar.-ის სახეობისა „ხიტირი თეთრი“ („Хитири тетри“), რომელიც ნაყოფიერ ჯიშად ყოფილა მიჩნეული (იქვე 552).

„უსახელო წითელი“-ს პირველი ნაწილი, „უსახელო“ ალბათ რაიმე გაუგებრობის ნაყოფი უნდა იყოს. ხოლო „ბოჟლა თეთრი“-ს პირველი ნაწილი „ბოჟლა“ გვაგონებს ფეტვნაირი მცენარის ერთ სახელს, რომელიც კლავატის არაგვის ხეობაში გაუგონია და ჩაუწერია.

ქურმასთან ერთად კლავატის მოხსენებული აქვს მარცვლეული „ბულუჯა“-ც, რომლის კვალი თითქოს გამქრალი ჩანს: ჯერჯერობით არცერთს, არც ნათარგმნ და არც ორიგინალურ ძეგლში, რამდენადაც გულდასმითი ძიების შემდგომ დარწმუნება შემეძლო, ეს ტერმინი არ ჩანს. ს. ორბელიანსაც ეს სიტყვა თავის ლექსიკონში არ შეუტანია. ეტყობა, არაგვის ხეობაშიც მისი თესვა-მოყვანისათვის კარგა ხანია თავი დაუნებებიათ და სახელიც, როგორც ჩანს, დავიწყებული უნდა იყოს. მაგრამ ეს ტერმინი რომ კლავატის შთახული არ არის და არც რაიმე მის გაუგებრობის ნაყოფთან არ უნდა გვეკონდეს საქმე, ამას თანამედროვე გამონათქვამი „ბლუჯა-ბლუჯა“ თმის, ან ბუმბულის ამოგლეჯა ამტკიცებს, რომელშიც ბლუჯად ამ ფეტვისა, ან ღომის მაგვარი მცენარის თაველთან შედარება უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი. გულდასმითმა გამოკითხვამ და ადგილობრივ ძიებამ ეგების ბულუჯა-ს, თუ ბლუჯა-ს კვალი და თვით კულტურა ეხლაც-კი აღმოაჩინოს. მაგრამ სანამ ეს საკითხი ამ გზით გამოირკვეოდეს, მებადება აზრი, დეკაპრელევიჩისა და კასპარიანისაგან დასახელებული „ბოჟლა თეთრი“ ხომ შეცდომით არ არის ჩაწერილი „ბლოჯა თეთრი“-ს მაგიერ, ან ხომ ბგერათა ადგილმონაცვლებით არ არის წარმომდგარი ბლუჯასაგან? თუ ეს ექვი და მოსაზრება გამართლდა, მაშინ ცხადი გახდებოდა, რომ ეს სახეობა ქართველ მიწისმოქმედს ღომად არც ჰქონდა მიჩნეული.

რაკი ერთ სახეობას „ბოელა“, ან ბლუჯა „თეთრი“ ჰქვია, იბადება საკითხი, „უსახელო წითელი“ ხომ ნამდვილად „ბლუჯა წითელს“ არ წარმოადგენს? თუ ეს გამართლდა, მაშინ ამ სახეობისაც საქართველოში ღომად მიჩნევის საკითხი სათუო შეიქმნებოდა.

„ჩაქურა“-ს სახელი ამ სახეობის ჩაქვითგან მომდინარეობის მაუწყებელია.

საყურადღებოა სახელების „ნაჟღვლი თეთრი“-სა და „ხიტირი თეთრი“-ს პირველი ნაწილები „ნაჟღვლი“ და „ხიტირი“, რომელთა მნიშვნელობა გამოურკვეველია. შეეძლება, ამის გაგება ადგილობრივ ცნობების შეკრების დროს უფრო ადვილია.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ფეტვნიარ მარცვლეულთა საკითხი საქართველოში ნაკლებად არის შესწავლილი და სასურველია ადგილობრივ, საქართველოს სხვადასხვა თემში ხელმეორედ და გულდასმით იყოს იგი შესწავლილი, როგორც ბოტანიკურად, ისევე ტერმინოლოგიის მხრივაც. მაშინ ბევრი რამის გამოკვევა იქმნებოდა შესაძლებელი, რაც ამ ეამად გადაუწყვეტელი და ბუნდოვანია.

§ 4. ჯ ი ქ უ რ ა .

საქართველოში ერთგვარი ფეტვნიარი მცენარე ყოფილა, რომელსაც „ჯიქურა“ ეწოდებოდა. საბას განმარტებით ეს მცენარე ვითომც „ინდოური ფეტვი“ უნდა ყოფილიყო (ლექსიკ.). ს. ორბელიანის ამ განმარტებას რ. ერისთავიც იმეორებს, ზემოაღნიშნულ ფორმას გარდა „ჯიქურა“-საც ასახელებს, სადაურობის აღუნიშნავად და მცენარის ამ ქართულ სახელს ლათინ. *Sorghum Capellarum*-ის შესატყვისად სთვლის (მოკლე ქართ.-რუს.-ლათ. ლექსიკონი, გვ., 85). ამ მარცვლეულს მე-XVIII ს. თურმე დასავლეთი საქართველოს ზოგს მთიან თემში სთესდენ. გვლდენ შტედტს იგი 1772 წ. რაქაში უნახავს და მისი აზრით ჯიქურა არის *Holcus Sorgum* (Reisen I, 400).

ამ მცენარის ქართული სახელი, „ჯიქურა“, მის საქართველოში ჯიქეთითგან შემოსულობას ამჟღავნებს.

როგორც ცნობების შეკრებისა და გამოკითხვის დროს გამოიკვეა, ჯიქურა დასავლეთ საქართველოში ეხლაც ყოფილა შერჩენილი. სტუდ. აკ. რიქამაძის სიტყვით¹, „ჯიქურა ითესება ღომთან და სიმინდთან ერთად, იზრდება ძლიერ მაღალი და სიმაღლით აღემატება სიმინდს. ამ მცენარე ჯიქურას საკვებად აღარ ხმარობენ, მხოლოდ გლეხობა დასაგველ იარაღად, ცოცხად, ხმარობს“-ო.

ლ. დეკაბრელევიჩისა და ვ. მენაბდეს აღნიშნული აქვთ, რომ რაქაში სიმინდის ნათესების კიდებზე და შიგ შენარევად სთესენ *Andropogon sorghum* Brot. effusum var. *technicum* Körn., რომელსაც თითქმის მხოლოდ ცოცხად ჰხმარობენო. ამ „სორგო“-ს ადგილობრივი ქართული სახელი მათ მოყვანილი არა აქვთ (К изуч. полев. культ. Запад. Грузии I, Рача, 238). როგორც ჩანს, აქ იმავე ჯიქურაზე უნდა იყოს საუბარი.

¹) ამ წერილობითი ცნობის გადმოცემისათვის სტუდ. აკ. რიქამაძეს დიდად ვმადლობ.

ნ. კეცხოველს ენგურის ხეობაში სიმინდის იშვიათ შენარევად გავრცელებული sorghum effusum-ის ქართულ სახელად „ცოცხა“ აქვს აღნიშნული (იხ. მასალები კულტ. მცენარეთა ზონალ., 60), მაგრამ არა ჩანს, ხალხური სახელია, თუ ხელოვნურად შეთხზული.

თავი მეცხრე. სამრეწველო დანიშნულების მცენარეები.

§ 1. ს ე ლ ი.

არა საკვებ, სამეურნეო მცენარეთა შორის პირველად უნდა „ხელი“ იყოს დასახელებული. ამ მცენარის სახელი ბევრგან გვხვდება (მაგ. გამოსლვათა 9₃₁, 2 შჯულისაჲ 22₁₁ და სხვაგან,—კელმწ. კარის გარიგება გვ. 8, სტრიქ. 149 და 151—152 და სხვაგან). ნათარგმნ თხზულებებში სელი ბერძნულს ზღ. λίνον-ს, ლათინურს linum-სა და სომხ. *կապა*-ს უდრის. რ. ერისთავს სელის მეგრულ სახელად „ხუ“ აქვს აღნიშნული (ქ.-რ.—ლ. ლექსიკ.). ამ ემად ეს ტერმინი თითქოს გამქრალი უნდა იყოს, რათგან პროფ. იოს. ყიფშიძეს მხოლოდ შემოადნიშნული ავტორის დამოწმებით აქვს ეს სიტყვა მოყვანილი. თვით მას ამ მცენარის მეორე მეგრული სახელი აქვს შეტანილი. ეხლა მეგრულად სელს „ჭუმუ“ ეწოდება. მაგრამ ამავე დროს ეს სიტყვა კვავსაც ჰნიშნავს, რომლის ქართული სახელის „ჭუბი“-ს შესატყვისობა უნდა იყოს კიდევ (იხ. იოს. ყიფშიძის მ. გ., 346 და ს. ორბელიანის ლექსიკ.). იოს. ყიფშიძის აზრით სამურზაყანოს სოფლისა და მდინარის სახელი „ოქუმი“-ც აქეთგანვე უნდა იყოს ნაწარმოები (იქვე) და სასელეს, ან საკვავეს უნდა ჰნიშნავდეს (ო-ქუმი).

მაგრამ სელის მეგრული სახელი „ხუ“ რომ რ. ერისთავს სწორედ უნდა ჰქონდეს ჩაწერილი და ასეთი სიტყვა რომ მეგრულშიც მართლაც უნდა არსებულიყო, ამას ცხად-ჰყოფს ჰანური ტერმინები „ოსულე“, რომელიც კანაფის მცენარის დაქერებას, დაძენძვას ჰნიშნავს თოკის დასაგრებად, და „ხულერი“, რომელიც დაქერებულს, ანუ დაძენძილ კანაფსა ჰნიშნავს (ჰ. გ., 186). ორსავე ტერმინში „სულ“ არის ძირი, ქართული სელისა შესატყვისად, ამგვარად, ჰანურს მეგრული „სუ“-ზე უფრო სრული სახეობა დაუცავს. ჰანურს, როგორც ჩანს, სელისა და კანაფისთვის ერთი-და-იგივე სახელი ჰქონია.

სვანურად ამავე სახელს „ხელ“-ს ჰხმარობენ (იხ. ივ. ნიქარაძის P.-ც. სტ. 180).

„სელი“, Linum ეკუთვნის Geraniales-თა რიგის სელნაირთა Linaceae ოჯახს (ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა II, 319).

სელი თესლ-მარცვლეულის შემცველი თაველიანი მცენარეა, რომლის ქერქიც, „ქერელი“, შეიძლება საუკეთესო საქსოვ ნივთიერებად დამუშავდეს. საბას ნათქვამი აქვს: „შამბთა, რომელთა ქერქი საკმარ არს, სელთა, ექვ-აუნჯთა, ჯინკართა და მისთანათასა“,—იმ ქერქს „ქერელი“ ეწოდებო (იხ. ლექსიკ.: „ქერქი“). რაკი, ს. ორბელიანისავე განმარტებით, „ექუხუნჯი“ კანა-

მწიფის კარის გარიგება“-შიც ნათქვამია, რომ დარბაზობის შემდგომ გამართული „პურობის“ დროს, თუ შებინდდებოდა, „სუფრასა ზედა მაშხალის ასანთები ალყა ქონიათ, ანუ სელითა იქნების“-ო (გვ. 8₁₄₈₋₁₅₀).

სელისგან ზეთის გამოხდას მე-XVIII ს. დამდეგსაც წინანდებურად მისდევდნ თურმე და ვახუშტის სიტყვით თრიალეთშიც სელი ბლომად მოდიოდა და „ხდიან ესენიცა (ე. ი. თრიალელნი) სელისაგან ზეთსა“ (გვ. 160).

ვახუშტი ამბობს, რომ ტაშირშიც „სელისაგან ხდიან ზეთსა მრავალსა, იკმევენ, სწყვენ და ყიდიან“-ო (გვ. 148).

აბოცის, ანუ ყაიყულის მცხოვრებნიც სელის სიმრავლის წყალობით ყოფილან „მხდელნი ზეთისანი“ (იქვე 150).

§ 2. კ ა ნ ა ფ ი

სტრაბონის აღწერილობითგან ვიცით, რომ კოლხეთში სელს გარდა, რომლითაც ის შორეულ ქვეყნებშიც კარგად განთქმული იყო, უხვად მოჰყავდათ კანაფიც (*λίνα καπνίζουσα*; *Geographica Lib. XI, cap. II, § 17*). ვახუშტის მოწმობით, ზოგან საქართველოში, მაგ. ბერდუჯის ხეობაში, „კანაფი უმუშევოდ“-აც-კი მოდიოდა (გვ. 136).

„კანაფი“ ათონის ქართველთა მონასტრის აღაპებში გვხვდება იქ, სადაც პავლეს მაგიერ ამ ლავრის მთავარ-მამად და მამასახლისად გიორგის არჩევისა და მთელი სამონასტრო უძრავ-მოძრავი საკუთრება-ქონების გადაცემის ოქმია მოყვანილი. ამ საბუთის ცნობით სავანეს იმ დროს ჰქონია: „კანაფი პერპერისაჲ ვ (6) ასისაჲ“ (ათ. აღაპ., 264 § 158).

„კანაფი“ *Urticales*-თა რიგის თუთანაირი, *Moraceae*-ს ოჯახის კანაფნაირთა *Caunaboideae*-თა ქვე-ოჯახს მიეკუთვნება. ამავე ქვე-ოჯახს ეკუთვნის საფუარად გამოყენებადი „სვია“-ც (ზ. ყანჩაველი, ბოტანიკა II, 289-290).

ამავე *Urticales*-თა რიგის ჭინჭარნაირთა *Urticaceae*-თა ოჯახს ეკუთვნის „ჯინჭარი“-ც *Urtica*, რომელსაც ეხლა ჭინჭარი ეწოდება (იქვე II, 290).

კანაფი, რომელსაც ბერძნულადაც *χάνναψ* და ლათინურადაც *cannabis* „კანნაბის“-ი ეწოდება, ეგვიპტელებისათვისაც და ფინიკიელების, ისევე როგორც ებრაელებისათვის უცნობი მცენარე იყო. ჯერ კიდევ ჰეროდოტეს დროს კანაფი საბერძნეთში არ არსებობდა. მაგრამ უკვე 680 წ. ახლო ხანებში ქ. წ. ასირიულ წყაროში იხსენიება „კუნუბუ“, როგორც საკმეველი შესაწირავის ერთი შემადგენელ ნაწილთაგანი. ეგების აქ კანაფის სახელთან გვქონდეს საქმე? ჰეზუქიოსი კანაფს სკვითების გამაბრუებელ სასმელად ასახელებს. კასპიის ზღვის სანაპიროებზე და ბაქტრიაში ისევე, როგორც სოგდიანაში ეს მცენარე ველურად იზრდებოდა და ეხლაც იზრდება. იქითგან კანაფი შავი ზღვის სანაპიროებზე უნდა გადმოეტანათ და შემდეგ ბერძენ ახალშენთა წყალობით საბერძნეთსა და რომშიც გავრცელებულიყო.

აღსანიშნავია, რომ რომაელ მწერალთაგან პირველად 100 წ. ქ. წ. ლუციუსი იხსენიებს კანაფს. შემდეგ კანაფის კულტურა მთელ ევროპაში ვრცელდება და რუსეთშიც უკიდურეს ჩრდილოეთის ზოლამდის აღწევს (ჰენ Kpf. u. Ht. 190-191).

კანათის ბერძნულ-ლათინური სახელის სადაურობა საბოლოოდ გამორკვეული არ არის (იხ. სხვადასხვა ჰიპოთეზები იქვე 191-192).

საბა ორბელიანმაც იცოდა, რომ ეს სიტყვა ქართული არ არის. მისი აზრით „კანათი ფრანგულია, ქართულად ექუსუნჯი ჰქვან“-ო (ლექსიკ.)

მაგრამ ფრანგულად კანათს ეწოდება chanvre, ძველ გერმანულად hanaf-ს ეძახდნენ, ეხლა-კი der Hanf-ს ხმარობენ სახელად, ძველ სლავურად конопля, პოლონურად pienka, რუსულად пенька (იხ. Крп. у. Нт. 192 და 601 შენ. 54). ამგვარად, თუნდაც რომ საბას „ფრანგული“ ევროპულის მნიშვნელობით გავიგოთ, მაინც არც ერთ მათგანს ქართულ კანათთან არავითარი კავშირი არ აქვს და არც ოდესმე ექმნებოდა.

სამაგიეროდ კანათი ისე უახლოვდება ბერძნულს „კანნაბის“-ს, რომ, უეჭველია, ქართველებსაც ეს სახელი იმავე წყაროთგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული, საითგანაც ბერძნებს შეუთვისებიათ.

რაკი ჰეროდოტე, კოლხეთში სელის მეურნეობასა და მრეწველობაზე საუბრის დროს, კანათზე არაფერს ამბობს, ამიტომ ეგების ეს მდუმარება მართო იმიო-კი არ აიხსნებოდეს, რომ მაშინ ეს მცენარე საბერძნეთში ჯერ გავრცელებული არ იყო, არამედ იმიოაც, რომ საქართველოშიც ეს კულტურა ჯერ არ არსებობდა. ქსენოფონტეს Anabasis-ში კანათის შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ტომთა აღწერილობაში მოუხსენებლობაც იქმნებ იმავე გარემოების მომასწავებელი იყოს. ერთი სიტყვით, კანათის კულტურის საქართველოში არსებობის შესახებ დანამდვილებითი ცნობა სტრაბონზე, ე. ი. I ს. ქ. წ., უწინარეს არ მოგვეპოვება. ხოლო რაკი ამ დროს ამ მცენარის მოშენება თართოდ ყოფილა კოლხეთში გავრცელებული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ კანათი კარგა ხნით უწინარეს უნდა ყოფილიყო საქართველოში შემოსული.

მაგრამ კანათი ველურად შავი ზღვის სანაპიროზეც და შუაგულ საქართველოშიც იზრდებოდა, ამიტომ ეგების ტერმინი კანათი მხოლოდ იმ დროს შემოსულიყოს ქართულში, როდესაც ამ მცენარის ქსოვილებისათვის გამოყენების ხელოვნება უცხოეთითგან შემოვიდა, წინათ-კი მას ქართულად თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონოდა. სამწუხაროდ ს. ორბელიანს წყარო დასახელებული არა აქვს, რომ გამორკვეულიყო, წერილობითი ძეგლითგან ჰქონდა მას ეს ცნობა ამოღებული, თუ კანათის ხალხში გავრცელებული სახელი აღნუსხა.

რაკი ეს მცენარე ებრაელთათვის უცნობი იყო და დაბადებაშიც არსად იხსენიება, ამიტომ სიტყვა კანათის ქართულში შემოსულობის, ანდა ძველი ქართული მისი მოსალოდნელი სახელის გამორკვევა დაბადების ქართული თარგმანის დახმარებითაც შეუძლებელი ხდება. ამგვარად ჯერჯერობით საკითხი გამოურკვეველი რჩება. შეიძლება ითქვას მხოლოდ, რომ კანათის ქართული სახე-

ლის „ექუსუნჯი“-ს მართლწერა უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ იგი რომელიღაც ძველი წერილობითი წყაროთგან უნდა იყოს ამოღებული.

ყურადღების ღირსია თვით ტერმინი „ექუსუნჯი“, რომელიც ორ ნაწილედ სიტყვა ჩანს და „ექუს“-ისა და „უნჯ“-ისაგან არის შემდგარი. ეგების ბოტანიკოსებმა გამოარკვეონ, არსებობს თუ არა კანაფის ისეთი ჯიშის, რომელიც ამ სახელს რეალური სინამდვილის გამომხატველად ჰხდიდეს?

საგულისხმო გარემოებაა, რომ, თუ მეგრულს კანაფის აღსანიშნავად ამავე სიტყვის ფონეტიკური სახენაცვალ „კიფი“ აქვს, ჰანურს, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე გვ. 372) ამ მცენარის აღსანიშნავად სელის სახელივე ჰქონია გამოყენებული. ეგების ასევე იყო თავდაპირველად საქართველოშიც?

როგორც კანაფის თანამედროვე მნიშვნელობითგანაც ჩანს, ამ მცენარის ქერელი საქართველოში უმთავრესად წვრილი თოკების დასაგრებად ყოფილა განკუთვნილი.

§ 3. ბ ა მ ბ ა.

ბამბა ამიერ-კავკასიასა და საქართველოში უძველესი დროითგან უნდა ყოფილიყო ცნობილი, რათგან დე-მორგანის გამოკვლევამ ცხად-ჰყო, რომ ბრინჯაოს ხანის საფლავებში, სელისა და მატყლის ქსოვილებს გარდა, ბამბის ქსოვილების ნაშთიცაა დაცული (იხ. ჩემი „ქართ. ერის ისტორია“ I³, გვ., 10). ბამბის ასეთი სიძველისდა მიუხედავად, არც ბერძნულ წყაროებში და არც ქართულში ძველ ხანაში ამ კულტურის საქართველოში არსებობის შესახებ ცნობები ჯერ არა ჩანს. ვიცით მხოლოდ, როგორც ამ ნაშრომის ვაჭრობა-მრეწველობის შესახებ ნაწილში დავრწმუნდებით, რომ მე-XII—XIII სს-ში ბამბის ქსოვილები საქართველოთგან უცხოეთშიც-კი გაჰქონდათ.

რაკი დაბადების ტექსტში არსად ბამბის ხსენება არ არის, ამიტომ გამოურკვეველი რჩება საკითხიც, თუ რა უნდა ჰქმედოდა ამ მცენარეს უძველეს ხანაში. ჩვეულებრივ მიღებული სახელი „ბანბა“, ან „ბამბა“ სპარსულ ტერმინს უდგება, სადაც ფაჰლავურშიც „პამბაკ“-ი, ახალ-სპარსულში-კი „ფანბა“-ა. ამას გარდა ბამბის ქსოვილების აღსანიშნავად, უმთავრესად მე-XVII—XVIII სს. ძეგლებში უცხოეთითგან შემოტანილისათვის, „ყუთნი“-ც იხმარებოდა. „ყუთნი“ არაბულად, როგორც ფ. გორგიჯანიძესაც აქვს თავის ქართულ-არაბულ-სპარსულ პატარა ლექსიკონში მოყვანილი, ბამბასა ჰნიშნავდა (იხ. მ. ჯანაშვილის გამ. გვ. 54).

საქართველოს გეო-ბოტანიკური არეების მიმოხილვაში უკვე გვქონდა დასახელებული ყველა ის ადგილები, სადაც ჩვენში ბამბა ხარობდა (იხ. აქვე გვ. 312).

ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში, რა თქმა უნდა, სათანადო ადგილას მე-XVIII ს. დამდეგსაც „ბამბას სთესდენ“ და რომ ეს მცენარე ჩვენში „მრავალ ნაყოფიერებს“, კარგად ხარობს. მაგრამ ამასთანავე სახელოვან ქართველ ნეცნიერს მისი თვისების შესაფასებლად ნათქვამი აქვს, რომ „სხვაგნებური უნჯობეს არს“-ო (გვ. რეზ. 56).

**თანხმობით. მიწის ნაყოფიერება და მოსავლიანობაზე ზრუნვა კმელ
საქართველოში.**

§ 1. მიწის ნაყოფიერება.

მიწისმოქმედის შრომის ნაყოფიერება, რასაკვირველია, ნიადაგის თვისებაზეც იყო დამოკიდებული. ამიტომ ეკონომიური ისტორიის შესწავლის დროს ამ საკითხის გამორკვევა და ანგარიშის გაწევა აუცილებელი არის.

სახარებიტგან (მარკოზ 4_ს) ცნობილია კარგი მიწის („ქუეყანაჲ კეთილი“) მოსავლიანობის უაღრესი შესაძლებლობა, როდესაც მიწა სოფლის მეურნეს იმდენად უხვად „მოსცემდა ნაყოფსა“, რომ ნათესს „მოაქუნდა ოცდაათეული, სამოცეული და ასეული“. მაგრამ, ეს ვითარება იგავში მოყვანილი ცნობა, რასაკვირველია, მოსავლიანობის არაჩვეულებრივ შემთხვევად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

პროფ. სოცინ-ს (A. Socin) აღნიშნული აქვს, რომ, ადერლინდ-ის ცნობით, პატივით გაპოხიერებულ საუკეთესო მდებარეობის მქონებელსა და განსაკუთრებულ ხელსაყრელ პირობებში ნათეს ხორბალს ოცდაათეული მოსავლის მოცემა შეუძლიან, ქერისას-კი ასოცეულისა (sic!). გაუპოხიერებელ მიწას-კი ეზდრელონში ხორბალი ათეული მოსავლის მეტს ვერ იძლევა, ჩვეულებრივ ერთი შვიდად, ან ერთი რვაჯერ მატულობს. ქერიც ათეულზე მეტს მიწისმოქმედს ვერ შესძენს ხოლმე, ჩვეულებრივ-კი ექვსეულსაც ძლივს აღწევს. ხოლო ურიასტა-ის მთიან ადგილებში გაუპოხიერებელი მიწაში ხორბალი მხოლოდ ერთი ორად და ქერი ერთი სამად მატულობს და ამაზე მეტს ვერ აძლევს სოფლის მეურნეს. ძველადაც პალესტინაში მიწის ნაყოფიერება დაახლოვებით ასეთივე იქმნებოდა, ან ოდნავ მეტი მოსავლიანობა ეცოდინებოდაო (იხ. „Ackerbau“: პროფ. H. Guthe-ს Kurzes Bibelwörterbuch-ში).

თანამედროვე გამოანგარიშების მიხედვით ატტიკის 1 დლიურ ნახნავს, ნაკლებ ნაყოფიერი ნიადაგის გამო, 6—7 ჰექტარზე მარცვლეულის მოცემა არ შეეძლო (იხ. Orth-ის Landwirtschaft: Paulys R. E. 23. H. Band, 1924 წ., გვ. 636).

თესვის დროს რომაელები ანგარიშს სახნავი მიწის თვისებას უწევდნენ: წარმოადგენდა, თუ არა იგი ახალ კორდგატეხილ ნახნავს (terra rudis), თუ ყოველწლივ იხენებოდა (terra restibilis), ანუ დასვენებული მიწა იყო (vervactum) (Orth Getreide: Paulys R-E. VII, 1342). კოლუმელლას სიტყვით კარგ ნიადაგიან ერთ დლიურზე (Morgen) დასათესად 4 მოდი ხორბალი, ან 9 მოდი ასლი უნდა აეღო მეურნეს. საშუალო ღირსების ერთ დლიურზე—5 მოდი ხორბალი და ათი მოდი ასლი. ხოლო სხვა მეურნეები საერთოდ დლიურზე, რა ღირსებისაც არ უნდა ყოფილიყო იგი, სათესლედ 5 მოდს ხორბალსა და 8 მოდს ასლს იღებდნენ ხოლმე (Orth Getreide: Paulys R-E VII, 1343).

იტალიის ყველაზე ნაყოფიერ თემად ეტრურია ითვლებოდა, რომლის ზოგიერთ კუთხეში თხუთმეტეული მოსავალი იცოდა და თავისი მსხვილი და საუკეთესო მარცვლეულობით იყო განთქმული (Olck, Ackerbau Paulys R-E I, 273—274).

სამხრეთი იტალიის ქ. საბარისში თითქოს ასეული მოსავალიც უნდა სცოდნოდა („hundertältigen Ertrag“: იქვე I, 274).

ორთაშუა რიცხვით-კი იტალიის ნიადაგის მოსავლიანობა გაცილებით ნაკლები იყო. სახელდობრ Columella ამტკიცებდა, რომ საერთოდ იტალიაში მის დროს უდიდეს მოსავლად ოთხეული ითვლებოდა ისე, რომ 5 მოდი მქვლე მიწა იუგერუმზე დათესილი თესლი 80 მოდ მოსავალს აძლევდა ადამიანსაო (Olick, Ackerbau: Paulys R-E I, 277).

რომის სასოფლო მეურნეობის წესის თანახმად ერთ იუგერუმზე, რომელიც 2,546, ან 2,5228 □Km. უდრის (იხ. Viedebantt. Jugerum: Paulys R-E IX, 2507), 5 მოდ თესლსა სთესდენ ხოლმე (Olick, Ackerbau Paulys R-r I, 277).

რა ცნობები გვაქვს მიწის ნაყოფიერების შესახებ საქართველოში?

სტრაბონის ცნობით, დასავლეთი საქართველო ნაყოფიერი ქვეყანა იყო და ნიადაგი კეთილი ჰქონდა (ἀγαθὴ δ' ἔστιν ἡ γῆρα: Geographica lib. XI, c. II, 17). ამგვარადვე, ამავე ავტორის სიტყვით, ალბანელები და იბერნი კურთხეული ქვეყნის პატრონნი იყვნენ („τὸ δὲ τῶν Ἀλβανῶν ἔμνησται καὶ τὸ τῶν Ἰβηρίων... εὐδαίμονα δὲ γῆραν ἔχει“: G. Lib. II, c. II, 19). გამონაკლისს მხოლოდ კავკასიის უღელტეხილთან მობინადრე ტომები წარმოადგენდენ, რომელთაც სახნავი მიწების სიმცირე აწუხებდათ და ლატაკები იყვნენ („τὸ μὲν οὖν ἄλλα ἔμνησται, τὸ πλεονεῖον δὲ περὶ τὸν Καυκάσιον ἡπειρὸν καὶ μακρόχωρον“: იქვე Lib XI, c. (II, 19).

ამაზე უფრო გარკვეული ცნობა მიწის ნაყოფიერების დასახასიათებლად სტრაბონს მხოლოდ ალბანეთის ნიადაგის თვისების აღწერილობაში მოეპოვება. ბერძენთა სახელოვანი გეოგრაფის სიტყვით, ალბანეთის ნიადაგი იმდენად ნაყოფიერი იყო, რომ ხის მარტივი სახენელით მოხნული ნათესი ყანა პირველ წელიწადს ხშირად ორმოცდაათეულ მოსავალს აც-კი აძლევდა მიწისმოქმედს („πολλὰ γὰρ γιγνῶσι παρ' ἐξῆς... ἐκέρπειν καρπὸν, τὸν δὲ περὶ τὸν καὶ πεντεκαιντάχαιον, ἀνέσταιναι καὶ ταῦτα... ταῦτα δὲ αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἀφ' ἧς Geographica, Lib. XI c. IV, 3).

ეს ცნობაც, რასაკვირველია, ალბანური ნახნავის უაღრესი მოსავლიანობის განსაკუთრებული მაგალითის მსგავსად არის დასახელებული. სტრაბონი ამბობს: პირველად მოხნულ-დათესილი ყანა ხშირად ერთი ორმოცდაათად იძლეოდა მოსავალსაო. მაშასადამე ეს ალბანური ნიადაგის მაინც ჩვეულებრივი ნაყოფიერების ნორმა არ ყოფილა, არაშედ ჩვეულებრივი მოსავლიანობის ოდენობა ამაზე ნაკლები უნდა ვიგულისხმოთ. გასათვალისწინებელია აგრეთვე, რომ ბერძენთა გეოგრაფს განმარტებული არა აქვს, ორმოცდაათეული მოსავლიანობაზე საუბრის დროს მას ხორბლისა, თუ ქერის, ან ქრთილის მოსავალი ჰქონდა ნაგულისხმევი. როგორც ცნობილია, ქერი და ქრთილი ხორბალზე საგრძნობლად მეტ მოსავალს იძლევა.

სტრაბონის ზემომოყვანილი ცნობა, როგორც აღნიშნული გვქონდა თუმცა ალბანეთს ეხებოდა, მაგრამ, რაკი მისივე სიტყვით იბერიისა და კოლხეთის ნიადაგიც ალბანურის მსგავსად ძალზე ნაყოფიერი იყო და „კურთხეულ ქვეყანად“ მიაჩნდა, ამიტომ საქართველოს ნახნავი მიწის იმდროინდელი მოსავლიანობაც ალბანურის მსგავსად მეტად უხვად უნდა ვიგულისხმოთ.

თანდათან, საუკუნეთა განმავლობაში, საქართველოს სახნავი მიწის ნაყოფიერება და მასთან ერთად მოსავლიანობაც უნდა შემცირებულიყო. შემდეგი დროისათვის ნიადაგის მოსავლიანობის შესახებ გარკვეული ცნობები არ მოგვეპოვება.

მიშეცკის, რუსი დესპანის, სიტყვით საქართველოში მარცვლეულობის საშუალო მოსავლიანობა ყოფილა („Земля хлеб родит средней“: მიშეცკის ელჩობა კახეთში 1640—43 წ., გვ. 160). ელჩინს-კი 1639—40 წ. თავის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს, რომ საქართველოში ხორბლეული არის და შემდეგ მოყვანილია თითქოს მოსავლიანობის ოდენობა, მაგრამ გაუგებარია რუს. ისტორიის სპეციალისტებისათვისაც: პროფ. მ. პოლივქტოვმაც, რომელსაც შევევითხე, ამ სიტყვების მნიშვნელობა ვერ განმარტა. („пшеница есть, дает чети“: Посольство М. Ельчина, გვ. 337).

საქართველოში სახნავი მიწის მოსავლიანობის სიდიდის გამოსაანგარიშებლად სრულებით გარკვეული ცნობა ვახტანგ VI-ეს აქვს თავის „დასტურლამალ“-ში მოყვანილი. იქ ერთი საგულისხმო დებულება მოიპოვება, რომელსაც სათაურად აქვს: „გუთნის ხუნისა, მკისა და ლეწვის კარჯისათვის“. ამ დებულებაში შემდეგია ნათქვამი: „გუთანმა უნდა მოკნას ერთმა დღიური ორმოცდაათი. დღიურში დაითესების ორ-კოდნახევარი. იქნების ერთპირად ამისი თესლი კოდი ასოცდახუთი. უნდა მოვიდეს კოდზედ ურემი. ურემს უნდა გამო[უ]ვიდეს რვა კოდი¹. იქნების ერთპირ კოდი ათასი. ეს ათასი კოდი პური და ქერი ორმოცდაათის დღისა ნახნავზედ უნდა ამ წესით მოვიდესო“-ო (გვ. 23).

ზემომოყვანილი დებულებითგან ირკვევა, რომ ერთ კოდ თესლზე ნახნავი ერთ ურემ მოსავალს აძლევდა მიწისმოქმედს, უეჭველია ძნით. ხოლო, რაკი ნათქვამია, რომ ურემს 8 კოდი პური უნდა გამოუვიდესო, ცხადი ხდება, რომ 1 კოდ სათესლე ხორბალზე მიწისმოქმედი 8 კოდს იღებდა. ამგვარად ირკვევა, რომ სახნავი მიწის მოსავლიანობა აღმ. საქართველოში მე-XVIII ს. დამდეგს რვა-ჯერადი ყოფილა. თუ ყველა ზემო-მოყვანილ ცნობებს გავითვალისწინებთ, მიწის დიდი ნაყოფიერება ძველ საქართველოში უეჭველი შეიქმნება.

§ 2. მიწის მოსავლიანობაზე მზრუნველობა: ნიადაგის დასვენების წესები.

ყოველწლიური ხვნა-თესვა მიწას მალე ამკლევებდა და ბოლოს უნაყოფოდ ხდიდა. მიწისმოქმედს, ან უნდა ამ სახნავი ადგილისათვის თავი დაენებებინა და სხვა ადგილას გადასულიყო, რომ იქ კორდი გაეტეხა და ახალი ღონიერი ნიადაგი ჰქონოდა, ან უნდა ის სახნავი ნაპრები რიგ-რიგობით დაესვენებინა. სახნავი ადგილის მონაცვლება მხოლოდ პირველყოფილ მდგომარეობაში იყო შესაძლებელი, როდესაც, მოსახლეობის სიმცირის წყალობით, ბევრი თავისუფალი დაუმუშავებელი მიწა იყო და გადასვლ-გადმოსვლა შეუფერხებელი შეიძლებოდა. ეს ხანა ექსტენსიური მეურნეობის ხანაა.

¹) იხ. სულხან მდივნის ხელთნაწერი იქვე გვ. 136.

ხალხის გამრავლებას სახნავი მიწების მონაცვლება ჯერ უნდა შეეზღუდა, შემდეგ-კი სრულებითაც მოესპო. მიწას ამის გამო განსაკუთრებული მზრუნველობა სჭირდებოდა და რაიმე საშუალება უნდა ყოფილიყო ნახმარი, რომ მიწის-მოქმედი გამოეკვება.

ერთ და ყველაზე უფრო მარტივ ამგვარ საშუალებათაგანად სახნავის დასვენება ითვლებოდა. ებრაელთ ეს საშუალება საღმრთო სჯულისაგანაც დაკანონებულად ჰქონდათ მიჩნეული. გამოსვლათა წიგნში მაგ. ნაბრძანებია: „ექუს წელი სთესო ქუეყანაჲ შენი და შეჰკრიბო ნაყოფი მისგან, ხოლო მეშვდესა წელსა მიტევებაჲ ჰყო და დაუტევო იგი“-ო (23₁₀). ლევიტელთა წიგნშიც დადგენილი იყო: „ექუს წელ სთესო ყანა შენი... ხოლო წელსა მეშვდესა შაბათი განსუენებაჲ იყოს ქვეყანისაჲ“ (25_{3,4}). მაშასადამე, მიწის დასვენებას ჰრქმევია „განსუენებაჲ ქუეყანისაჲ“, რაც შესატყვის აღგილას ბერძნულს ἡ ἀνάπαυσις τῆς γῆς, ლათინურს requietio terrae-ს და სომხურს *հանգստեան երկրին*-ს უდრის.

იმ წელიწადს, როდესაც სახნავს ასვენებენ, ეწოდებოდა „წელიწადი განსუენებისაჲ (ლევიტელთაჲ 25₃). ბერძნულად ამას ἀνάπαυσις ἀναπαύσεως-ს, ლათინ. annus requietionis terrae-ს და სომხურად *ամ հանգստեան*-ს ეძახდნენ. მიწის დასვენება წარმოადგენდა ხვნის მინებებას და იყო „მიტევებაჲ ქუეყანისაჲ“ (ლევიტელთა 25₁₀). ბერძნულში ამას უდრის ἀφέαξις τῆς γῆς, ლათინ. remissio terrae და სომხურად-კი *թողութիւն ի վերայ երկրին*.

მიწის მოხვნა წელიწადში ორჯერ იციან: ან გაზაფხულზე, ან შემოდგომას. დაბადებითგან ჩანს, რომ ტერმინი „ანეული“, რომელიც ეხლაც ცოცხალია და ს. ორბელიანისა არ იყოს „ზაფხულის ნახნავი“ არის, ძველად სხვა ცნების გამომხატველი ყოფილა. იერემიას უწერია: „იანგულეთ თავთა თვსთად ანეულნი“-ო (4₉). ბერძნულ ტექსტში აქ ნახმარია *ἀνάπαυσις*, სომხურში *հերկ*. უკანასკნელი ჩვეულებრივი ხვნის აღმნიშვნელია. როგორც ეტყობა სომხურში მაშინ შესატყვისი ტერმინი არ მოიპოვებოდა. ბერძნული *ἀνάπαυσις*-კი ახალ ნახნავს, ახალ კორდგატეხილს ეწოდებოდა. (F. Passow. Handwörterbuch der Gr. Sprache. 5. Aufl.).

ტერმინი „ანეული“ საყურადღებოა, როგორც თავისი მნიშვნელობით, ისევე აგებულებითაც. საგულისხმოა, რომ ამ სიტყვითგანვე ბერძნულის მსგავსად ზმნაც ყოფილა ნაწარმოები.

შესაძლებელია „ანეული“ წარმომდგარი იყოს „ყანეული“-საგან და უფრო პირვანდელი ნაყანეულისაგან თავკიდური „ყ“-ს გაქრობით, რაც ქართულ დიალექტებში იშვიათი არ არის. ამგვარად, თავდაპირველად ანეული კვლავ გადახნული ნაყანევის, დასვენებული მიწის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

დაბადებითგან მოყვანილი ამონაწერებითგან ჩანს, რომ ებრაელები მიწას შვიდ წელიწადში ერთხელ ასვენებდნენ ხოლმე. რა წესს მისდევდნენ ძველად საქართველოში, ამის შესახებ ჯერ არსად არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. სტრაბონს აქვს მხოლოდ აღნიშნული, რომ ალბანეთში ნიადაგი იმდენად ნაყოფიერი იყო, რომ მცირეოდენი და მარტივი დამუშავებითაც მიწისმოქმედს უხვ მოსავალს აძლევდა. ერთხელ დათესილი სახნავი ბშირად ორჯერ და სამ-

ჯერაც-კი იძლეოდა მოსაგვალს. პირველად კორდ-გატეხილი, ამასთანავე რკინი-სა-კი არა, ხის გუთნითაც-კი მოხსნული, მიწა პირველსავე წელიწადს მოსაგვალს ერთი-ორმოცდაათად აძლევდა პატრონსაო (Geographica, Lib. XI, cap. IV, § 3).

თუნდაც რომ ბერძენ-რომაელ მოლაშქრეთა ნაამბობზე დამყარებული ეს ცნობა გადაჭარბებული იყოს, მაინც მაშინდელი ალბანეთის ნიადაგის განსაკუთრებული ნაყოფიერება უცილობელ გარემოებად უნდა იქმნეს მიჩნეული. სანამ მიწა ხშირი დამუშავებისაგან დამქლევდებოდა და გამოიფიტებოდა, მანამდე დიდი მოსავლიანობა გასაოცარს არაფერს წარმოადგენს. მაგრამ დიდხანს დაუსვენებელივ საეჭვოა რომ ალბანეთშიც ნახნავ-ნათესს მიწის მუშაკი ასე უხვად დაეჯილდოვებინა.

საქართველოს ნიადაგიც, მეტადრე დასავლეთის, მაშინაც თავისი ნაყოფიერებით განთქმული იყო (სტაბონის G. lib. XI, cap. II, § 17-18), მაგრამ ქვეყანა მჭიდროდ იყო დასახლებული (იქვე, Lib. XI, cap. III, § 1-2) და ამის გამო, რასაკვირველია, არ შეიძლება მიწადმოქმედება ისევე ექსტენსიურად ეწარმოებინათ, როგორც ალბანეთში. ამიტომ-ვე მიწის დასვენება, საქართველოში, უეჭველია, მაშინაც უნდა სცოდნოდათ. გამოსარკვევია მხოლოდ, თუ რამდენ წელიწადში ერთხელ ასვენებდნენ სახნავს, მისდევდნენ, თუ არა იმავე წესს, რომელიც ძველ ებრაელებსა და სხვებსაც ჰქონდათ, თუ დროის სხვა მანძილი იყო მიღებული?

იმ ხანისათვის, რომელიც „საქ. ეკონომიური ისტორიის“ წინამდებარე I წიგნის ასპარეზს შეადგენს, ამ საკითხის გამოსარკვევად ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ კლასიკოსთა აქვს აღნიშნული, რომ მე-XIX ს. დამდეგს საქართველოში ქ. დუშეთის მიდამოებში მიწის დასვენება ოთხს, ანდა ექვს წელიწადში ერთხელ ყოფილა წესად მიღებული, „ხევ“-ში-კი სახნავ მიწას თურმე 5, ან 6 წელიწადში ერთხელ ასვენებდნენ (Voyage au Caucase et en Géorgie, II, 28. და 32). საფიქრებელია, რომ ასეთივე წესი იქმნებოდა ძველადაც. ექვს წელიწადში ერთხელ დასვენება უფრო ადრინდელი წესი უნდა იყოს, ოთხ წელიწადში ერთხელ-კი შემდეგში, ნიადაგის თანდათან დალლა-გამქლევების გამო, შემოღებული წესი ჩანს.

§ 3. მემინდვრობის სისტემა სხვაგან და საქართველოში.

სახნავი მიწის დამქლევებისა და გამოფიტვის თავითგან ასაცილებლად უკვე უძველეს ხანაშივე სასოფლო მეურნეობაში დასათესავი მარცვლეულის რიგობითი მონაცვლება იყო შემოღებული. ეს საშუალება იმ დაკვირვებაზე იყო დამყარებული, რომ სხვადასხვა მარცვლეულს სხვადასხვა ოდენობის პოხიერება სჭირდება. ამ გარემოების ცოდნითა და გათვალისწინებით სოფლის მეურნეს, მარცვლეულის სათანადოდ შერჩევით, სახნავი მიწის ღონის ჯეროვანად და მისი სახსრის გამოზოგვით შეეძლო.

ბერძნები ძველად ორ წელიწადში ერთხელ ასვენებდნენ მიწას და სათესის ცვლა ორ იცოდნენ (Olick, Ackerbau: Paulys R-E I, 267-268). მხოლოდ შე-

მდეგში ხორბლის შემდგომ გაზაფხულის ქერის თესვას მიჰყევს ხელი. მერმე სამ-ველიანობის სისტემაზე ჩნდება და გაზაფხულის ხორბლის, ქერისა და ფეტვის თესვა შემოიღეს (იქვე).

რომაელებიც სათესის ცვლას გულმოდგინედ მისდევდნენ. მაგ. აღსანიშნავია, რომ კამპანიის ზოგ სახნავეებზე ერთი წლის განმავლობაში ერთი ზამთრითგან მოყოლებული მეორე ზამთრამდე ზედიზედ ორჯერ ასლის მოყვანას, მესამეჯერ ფეტვისა და კიდევ რაიმე ბოსტნეულის მოყვანას ასწრებდნენ (Olick, Ackerbau; R-E I, 273).

ამგვარადვე ერთიმეორის შემდგომ ქერის, ფეტვისა, თალგამისა, ისევ ქერის, ანდა ხორბლის მოყვანას ახერხებდნენ (იქვე).

ამ საგულისხმო საკითხის გასაშუქებლად ქართული სასოფლო მეურნეობის უძველესი ხანისათვის ჯერ არსად ცნობები არა ჩანს. მხოლოდ იტალიელ მე-XVII ს. მისიონერს მოეპოვება ერთი საყურადღებო ცნობა, რომელიც დასავლეთ საქართველოს, უმთავრესად სამეგრელოს, ეხება.

არქ. ლამბერტის მოწმობით, სამეგრელოში, სადაც კარგი მიწა იყო, ჩვეულებრივ ასეთს წესს ადგენენ: „პირველ წელიწადს სთესენ ღომს, მეორეს სიმინდსა და მესამეს პურსა. შემდეგ ამისა მიწას სამის, თუ ოთხის წლით ასვენებენ“-ო (სამეგრ. მოგზ., 58-59). მაშასადამე, დასავლეთ საქართველოში სამი მარცვლეულის მონაცვლეობის სისტემა ყოფილა წესად მიღებული, დაახლოვებით ალბათ ასეთივე სისტემა იქმნებოდა აღმ. საქართველოშიც, მხოლოდ ღომისა და სიმინდის მაგიერ, რა თქმა უნდა, სხვა მარცვლეული ექმნებოდათ.

§ 4. მიწის გაპოხიერება.

ნიადაგის დამჭლევეებისა და დაუძლურების გამოსასწორებლად და თავითგან ასაცილებლად, მიწის მოსავლიანობის გასადიდებლადაც მესამე საშუალებად სახნავის ხელოვნური გაპოხიერება ითვლებოდა. მაგრამ სასუქის საჭიროების შეგნება სასოფლო მეურნეობაში მაინც შედარებით გვიან გაჩნდა.

ნიადაგის პატივით გაპოხიერების შესახებ ცნობა ჰომეროსსაც მოეპოვება, მაგრამ დიდ ხანს მას შემდგომაც გაპოხიერებას ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევდნენ და პატივს ყოველთვის არ აგროვებდნენ ქსენოფონტეს დროსაც-კი. პატივით გაპოხიერებას გარდა, ბალახ-ნამჯიანი მიწის გადაბრუნებითაც ცდილობდნენ ხოლმე სახნავის განოყიერებას. თეოფრატეს უკვე შენიშნული ჰქონია, რომ გაპოხიერებულ ნიადაგზე ნათესი 20 დღით უსწრებდა წინ გაუპოხიერებელი მიწის ნათესს (Olick, Ackerbau: Paulys R-E I, 269).

რომაელებს თუმცა მიწის გაპოხიერების მნიშვნელობა უკეთესად ჰქონდათ გათვალისწინებული, ისე რომ ვარრო-ს (Varro) განცხადებით საქონლის შენახვა-მოშენება სოფლის მეურნეს უმთავრესად სასუქის მისაღებად სჭირდებოდა მაგრამ მემინდვრეობაში, საველე მეურნეობაში, მიწის გაპოხიერებას ჯეროვან, ყურადღებას მაინც არ აქცევდნენ. სასუქს აქ უმთავრესად თალგამის მოსაყვანად

ხმარობდნ ხოლმე. შემდეგში ნიადაგის გაპოხიერება მაშინ მიაჩნდათ ჩვეულებრივ საჭიროდ, როდესაც მიწის დასვენება არ ჰსურდათ (Oick, Ackerbau. Paulys R-E. I. 279).

შემდეგში თანდათანობით მისი გაღონიერების ამ საშუალებასაც ჯეროვანი ყურადღება მიექცა. Comilla-ს სახნავ მიწაზე საჭირო სასუქის რაოდენობაც კი აქვს განსაზღვრული. მისი სიტყვით ბარად მდებარე 1 ჟუგერუმზე უნდა 12, პლინიუსის ანგარიშით-კი 18, ურემი სასუქი დაეყარათ და 24 ურემი ბორცვიან ნიადაგზე. კოლუმელას ურემი 80 მოდის ოდენ წონით ერთეულად აქვს ნაანგარიშევი. ამიტომ ამ რომაელი მეურნის აზრით ბარის ჟუგერუმზე, მაშასადამე, ნიადაგის გასაპოხიერებლად 1440 მოდი სასუქი უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, ხოლო მთიან, ან ბორცვიანი სახნავისათვის 1920 მოდი სასუქი. Oick-ის გამოანგარიშებით, ამოდენი სასუქი 3 წლის განმავლობაში უნდა ჰყოფნოდა მიწას გასაპოხიერებლად (Oick, Ackerbau. Paulys R-E. I, 280 და Orth Getreide იქვე, VII, 1341).

მსუქან მიწას „პოხილი“ ეწოდება ძველ ქართულში (ესაიას 5, და აქვე, გვ. 140-141), მაგრამ ჯერჯერობით ძველსა და მერმინდელ ქართულ ძეგლებში არსად არავითარი ცნობა არ მოიპოვება, რომლის მიხედვითაც მიწის გაპოხიერების საქართველოში მიღებული წესების გამორკვევა ყოფილიყო შესაძლებელი.

§ 5. თესლ-ნათესის გასუფთავება.

მიწისმოქმედი ხანგრძლივმა მწარე გამოცდილებამ დაარწმუნა, რომ ადამიანის სასარგებლო და მასაზრდოებელ მცენარეულობას თვით მცენარეთა შორისვე ძლიერი და საშიში მტრები და დამჩაგვრელნი ჰყავდა, რომელნიც მის ზრდას ჰხშავდნ და ანადგურებდნ. ჩვეულებრივ ასეთ მავნებლებად „ეკალი“ და „ღუარძლი“ იყო ხოლმე.

მიწისმოქმედის მძიმე ტვირთი და მუშაობა რომ არ გაცუდებულიყო და დათესილი ყანა ეკალსა და ღუარძლს არ დაეხშა, არ ყოფილიყო „შეშთობილი ეკალთაგან“, ან და ღუარძლისაგან, სოფლის მეურნეს საყანე ადგილი ისე უნდა მოეხნა და დაეთესა, რომ მცენარეს ფესვები მიწაში მაგრად გაედგა, ყოფილიყო „ღრმად შთამტევებელი ძირთა“. მაგრამ ამასთანავე კარგი მიწისმოქმედი უნდა ცდილიყო, რომ არსად „შთასთესნეს კეთილსა იფქლსა შინა... ღუარძლნი“ (მარტვრი, ცა შიოსი. საქ. სამ. 234). მაშასადამე, გონიერება უკარნახებდა მას ღუარძლ-ეკლის თესლისაგან გაწმენდილი სათესლუ მასალა გამოეყენებინა.

მემინდვრობის კულტურის ზოგადი პრობლემა.

მემინდვრობის კულტურის შედგენილობის, რაობისა და სივრცის დაწვრილებითი შესწავლა მკვლევარს საშუალებას აძლევს მემინდვრობის კულტურის ზოგადი პრობლემებიც გააშუქოს. უკვე აქამდე შოპოვებული დაკვირვება და დასკვნები მემინდვრობის კულტურის დონეს საკმაოდ მკაფიოდ გვაგრძნობინებენ. საჭიროა კიდევ მხოლოდ ამ მონაპოვარის ზოგადი დახასიათება, რომ ეს საკითხი შეძლებისამებრ ყოველმხრივ შესწავლილად მივიჩნიოთ.

მაგრამ მემინდვრობის კულტურის მართო დონეს ცოდნა საკმარისი არ არის, უნდა ამ კულტურის წარმოშობილობისა და სადაურობის პრობლემა იყოს განხილული და გამორკვეული.

თავისდა-თავად ცხადია, რომ კულტურულ მცენარეთა სადაურობის საკითხთან ერთად თვითოეული მათგანის საქართველოში გაჩენისა, თუ გავრცელების ხანის განსაზღვრასაც აქვს ფრიად დიდი მნიშვნელობა და, რა თქმა უნდა, ამ ქრონოლოგიის განსაზღვრასაც სათანადო ყურადღება სჭირდება.

დასასრულ, უნდა კულტურულ მცენარეთა საქართველოს ეკონომიკისათვის შედარებითი ღირებულების საკითხიც იყოს გამორკვეული ისევე, როგორც მარცვლეულობის მეურნეობის სფეროში არსებული ეკონომიური პოლიტიკის პრობლემის გაშუქებასაც შევეცადნეთ.

სწორედ ამ წესრიგითა და თანდათანობით გვექმნება კიდევაც ქვემოთ საუბარი მემინდვრობის კულტურის ზოგადი პრობლემების შესახებ.

თავი პირველი. მემინდვრობის კულტურის დონე ძველ საბარ-თველოში.

კულტურულ მცენარეთა შედგენილობა და რაობა ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ ძველ საქართველოში მეურნეობის ამ დარგისათვის მეტად მდიდარი და საგულისხმო ტერმინოლოგია ყოფილა, რომლის, უეჭველია, უკვე მომკრთალე-ბული ანარეკლი თანამედროვე ქართულსაც მაინც საკმაოდ კარგად ეტყობა. მეტადრე აღსანიშნავია თავისი სიუხვითა და მრავალმხრივობით საკვები მცენარეების ტერმინოლოგია: ცხადად ჩანს, რომ ქართველ მიწისმოქმედს ამ კულტურისათვის განსაკუთრებული ყურადღება მიუქცევია.

ვინც ამ ტერმინოლოგიას ჩაუკვირდება, ის ალბათ შეამჩნევს, რომ საკვები მცენარეების სახელები ქართულს ზოგადი ხასიათისაც გააჩნია და სპეციალურიც მრავლად მოეპოვება. ორივე თვისების ტერმინოლოგია ამ მცენარეთა, ან ცალკეულის, ანდა მთელი ჯგუფისათვის საერთო ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშნის დაკვირვებაზეა დამყარებული.

ცხადად ემჩნევა, რომ ამ დარგის ძველი ქართული ტერმინოლოგია ერთ-გვარი კლასიფიკაციის არსებობს ჰგულისხმობს, რომელიც მსგავსებისა, თუ განსხვავების, კერძო, თუ ზოგადი ნიშნების მიხედვით ჩანს შედგენილი.

ქართული ძველი სამწერლობო მემკვიდრეობის უუდიდესი ნაწილის დროთა განმავლობაში განადგურების გამო, რა თქმა უნდა, საკვებ მცენარეთა განსხვავება-განჩევის, ანუ კლასიფიკაციის მაშინდელ პრინციპებზე ვერსად, ვერც ერთ წერილობით ძეგლში, ვერავითარ ცნობებს ვერ ვიპოვით, მაგრამ ამ პრინციპების გამორკვევა სასურველია და, როგორც დავრწმუნდებით, შესაძლებელიც არის, ნაწილობრივ მაინც.

წერილობითი ძველი დებულების უქონლობისდა მიუხედავად, მკვლევარს ამ საგულისხმო და საყურადღებო საკითხის შესწავლა იმ ორიოდ დახასიათება-განმარტების მიხედვითაც შეუძლიან, რომელიც საკვები მცენარეულობის მნიშვნელობის აქა-იქ გაფანტული განმარტების სახით მოეპოვება, მეტადრეკით ამ პურეულთა სახელების ანალიზის საშუალებით.

§ 1. საკვები მცენარეების ძველი ქართული კლასიფიკაციის პრინციპები.

პურეულთა და ქრთილეულთა საკმაოდ მრავალრიცხოვან ზემომოყვანილ სახელთა დაკვირვება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ მათ განსარჩევად ქართველ მიწისმოქმედს ფერიანობისათვის მიუქცევია ყურადღება და განმასხვავებელ ერთ ნიშანთაგანად ფერი მიუჩნევია. მაგ. არსებობს: „თეთრი დიკა“, „წითელი დიკა“ და „შავფხა, ანუ შავთაველა დიკა“ იმგვარადვე, როგორც „თეთრი დოლი“, „წითელი დოლი“ და „შინდური დოლის-პური“-ც, აგრეთვე „თეთრი თავთუხი“, „წითელი თავთუხი“ და „შავფხა თავთუხი“, ანუ „თავთუხი შავთვალა“. როგორც თავის ადგილას აღნიშნული გვქონდა, შავფხიანობა განმასხვავებელ ნიშნად ქრთილეულისთვისაც იყო გამოყენებული. ამასთანავე თვითოეული ამ ტერმინთაგანი ამ პურეულის განსაკუთრებულ სახეობას წარმოადგენს. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ პურეულის ფერი სრულებით შეგნებულად არის განმასხვავებელ ნიშნად მიჩნეული.

მაგრამ პურეულს თეთრი, ან მოწითანო შესაძლებელია ან თავთავი ჰქონოდა, ან მარცვალი, ანდა ფხა. გამოსარკვევია, თუ რომელი ამათგანის ფერი აქვს ხალხს განმასხვავებელ ნიშნად დაწესებული?

საკმარისია ადამიანმა ზემოჩამოთვლილ სახელებს თვალი გადაავლოს, რომ დაარწმუნდეს, რომ, განმასხვავებელ ნიშნად ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც მცენარის ან უმთავრესად თავთავის, ანდა ზოგჯერ ფხის ფერი ითვლებოდა. ამ გარემოებას ადასტურებს ისეთი ტერმინების არსებობა, როგორიცაა „შავფხა“, ანუ „შავთაველა დიკა“, ანდა „შავფხა თავთუხი“, „თავთუხი შავთაველა“, გინდა ოთხრიგა ქერის სახელი „ძველთესლი შავფხა“.

ამავე პრინციპის მიხედვით აქვს პურეულთა სხვა სახელებსაც ფერის განმასხვავებელი სახელი მიკუთვნებული მაშინაც, როდესაც ზემომოყვანილი მაგა-

ლითების მსგავსად თვით სახელში მცენარის ნაწილი, რომლის ფერიანობასაც განმასხვავებელი მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული, აღნიშნული არ არის. მაგ. „თეთრ დოლ“-ს, რომელიც წარმოადგენს *Tr. vulgare var. erythrospermum* Körn.-ს, თავთავი და თავთუნი თეთრი აქვს ხოლო მარცვალა წითელი (ვ. მენაბდე Мгхзлак. Вост. Грузии, 186). ცხადია, რომ ამ ხორბლეულს სახელი თავთავ-თავთუნის ფერის მიხედვით დაჰრქმევია. მარცვლის ფერი აქ მხედველობაში მიღებული არ არის.

თანამედროვე ბოტანიკურ-აგრონომიული მეცნიერება პირიქით ამ სახეობის დასახასიათებლად მის თავთავის ფერს-კი არა, არამედ მარცვლის ფერს აქცევს ყურადღებას და მას „წითელმარცვლიანა“-ს (*erythrospermum*) უწოდებს.

„წითელ დოლ“-ს თავთავ-თავთუნი წითელი აქვს ისევე, როგორც მარცვალა (ვ. მენაბდე Мгхзлак. Вост. Грузии, 187), ამასთანავე ფხიანიც არის (ნ. კეცხოველის ცნობით). ამ პურეულსაც სახელი თავთავის ფერის მიხედვით სწოდებია.

საგულისხმო გარემოებაა, რომ ქართველ მიწისმოქმედს ხორბლეულისა და ქრთილეულის ნიშანდობლივი სახელების შექმნის დროს თითქმის ყოველთვის მცენარის იმავე თვისებისათვის მიუქცევია ყურადღება, რომელსაც თანამედროვე ბოტანიკურმა და აგრონომიულმა მეცნიერებამ მიაქცია. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ „თეთრ დიკას“-ს *var. stramineum*-ი, ე. ი. ჩალისფერი ეწოდება, — „თეთრ თავთუხ“-ს *var. leucurum*-ი, ანუ მოთეთრო, — „წითელ დიკა“-ს *var. rubiginosum*-ი, ანუ მოქანგისფერო (იგულისხმება რკინის ქანგი, რომელიც მოწითანოა), „წითელ დოლ“-ს *var. ferrugineum*-ი, ე. ი. მოქანგისფერო, მუქი მოწითანო, — „შავფხა დიკა“, ანუ „შავთაველა დიკა“-ს *var. fuliginosum*-ი, ე. ი. კვარტლის ფერი, შავი, — „შინდურ დოლისპურ“-ს *var. nigroaristatum*-ი, ანუ შავფხა, — და სხვაც.

პურეულის სამ ფერთაგან (თეთრ წითელ და შავისაგან) თეთრი ფერი ქართველ მიწისმოქმედს მცენარის ძირითად ფერად აქვს მიჩნეული, წითელსა და შავს-კი სახეობის ნიშნად სთვლის. ამ აზრს ის გარემოება ადასტურებს, რომ „თეთრი დიკა“-ც, „თეთრი დოლი“-ცა და „თეთრი თავთუხი“-ც მარტივად დიკად, დოლისპურად და თავთუხად იწოდება, მათი სითეთრე ამნაირად თავისთავად იგულისხმება. ამასვე ის ფაქტიც უფრო ამტკიცებს, რომ თეთრ თავთუხს ხალხი „ნამდვილ თავთუხ“-ს (იხ. აქვე გვ. 347) უწოდებს.

ს. ორბელიანს ხულუგოს განსამარტავად ნათქვამი აქვს: „ხულუნგო უფხო ყანა“-აო (ლექსიკ.). თეთრ დოლისპურს *Tr. vulgare v. lutescen* Al. ქართულში, ნ. კეცხოველის სიტყვით, სახელად „უფხო პური“ ეწოდება კიდევაც (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. 55). თვით „ხულუნგო“, ანუ „ხულუგო“-ს სახელის თავდაპირველი მნიშვნელობაც ხომ, როგორც საფიქრებელია, სწორედ ამ სახეობის უფხოობის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო (იხ. აქვე გვ. 336).

ზემომოყვანილი ორი-სამი მაგალითითგანაც ჩანს რომ პურეულის გასარჩევად ერთ-ერთ დამახასიათებელ და განმასხვავებელ

ნიშნად საქართველოში მცენარის ფხიანობას, თუ უფხოობას სთვლიდნენ. ამ ნიშნის მიხედვით ხორბლეულნი ორ ჯგუფად, უფხოდ და ფხიანად, იყოფებოდნენ.

საკვებ მცენარეთა, მეტადრე ქრთილეულთა, ჯგუფებად განმასხვავებელ ნიშნად თავთავის საერთო მოყვანილობაც ითვლებოდა და ამისდა გვარად არსებობს „კეჟერი“ და „პტყელი“ ქრთილეული, რომელთაგან პირველი თავთავის გაშლილ, გაბურძნულ მოყვანილობას ახასიათებს და მრავალმწკრივა ქრთილეულის აღმნიშვნელია, ხოლო მეორე შეტყეცილი თავთავის დამახასიათებელია და ორმწკრივა ქრთილეულს, ანუ ქერს ეწოდება (იხ. აქვე გვ. 354).

დასასრულ, ქართველი მიწისმოქმედი ხორბლეულსაცა და ქრთილეულსაც ქრონოლოგიურადაც ჰყოფს და ამისდა მიხედვით მათ ორ მთავარ ჯგუფად ანაწილებს: ერთი ჯგუფისათვის მას „ძველ-თესლი“-ს სახელი აქვს განკუთვნილი, მეორე ჯგუფისათვის კი — „ახალთესლი“ უწოდებია (იხ. აქვე გვ. 354-355). რაკი ამ საკითხზე ქვემოთ კიდევ გვექმნება დაწვრილებით მსჯელობა, ამიტომ აქ ამ საგანზე სიტყვის გაგრძელება ზედმეტად მიმაჩნია.

§ 2. მემინდვრობის კულტურის ინტენსივობა და განვითარების დონე ძველ საქართველოში.

ვინც მემინდვრობის კულტურის შემადგენლობისა და რაობის სათანადო წყ-ებს გულდასმით გადაიკითხავს, ის უეჭველია, იმ სიუხვესაც შეამჩნევს, რომელიც უკვე ძველ ქართულსვე ხორბლეულისა და ქრთილეულის აღმნიშვნელი სახელების მხრით მოეპოვება. იმ დროს, როდესაც ძველ სომხურს პურეულისათვის მხოლოდ ერთად-ერთი ტერმინი *ցորხან* „ცორჲან“-ი გააჩნდა, ქართველ მთარგმნელს საშუალება ჰქონდა ორი სრულებით განსხვავებული ტერმინი „იფქლი“ და „დიკა“ ეხმარა.

ბერძენ მთარგმნელსაც ხორბლეულის ორი სახელი, „სიტოს“ და „პვროს“-ი აქვს ნახმარი სათანადო ადგილას ისევე, როგორც ლათინური თარგმანის ავტორსაც, რომელსაც *frumentum*-ი და *triticum*-ი მოეპოვება. ცხადია, სომხურში რომ იმ დროს ხორბლეულისათვის ორი სახელი ყოფილიყო, დაბადების სომხურ თარგმანშიც აქ ორი განსხვავებული ტერმინი იქმნებოდა გამოყენებული¹.

ამგვარადვე, საყურადღებო გარემოება ირკვევა ქრთილეულის ძველი ქართული სახელების საშუალებით. თუ დაბადების ბერძნულ თარგმანში მხოლოდ *ῥυζιον*, „ჰე კრითე“, ლათინურში *hordeum*-ი და სომხურშიც მარტო *գարի*, „გარი“ არის ნახმარი, ქართველ მთარგმნელს ამავე მცენარისა და მარცვლეულის აღსანიშნავად ორი განსხვავებული ტერმინი, „ქრთილი“ და „ქერი“, მოეპოვება.

¹ დაბადებაში ნახმარი ხორბლეულის ქართული ტერმინოლოგია ერთი იმ გარემოებათაგანია, რომელიც ქართული თარგმნისათვის გამოყენებული დედნის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს.

ამ საყურადღებო ფაქტებსა და დაკვირვებას უნდა შემდეგი მოსაზრებაც დაერთოს. არსებული, ჩემთვის ამ ჟამად მისაწვდომი, სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, არ ჩანს, რომ ბერძნულში „სიტოს“ და „პვროს“-ი ისევე, როგორც ლათინური *frumentum* და *triticum*-ი მნიშვნელობით ერთიერთმანეთისაგან მკაფიოდ განსხვავებული ყოფილიყვნენ და თვითოეული მათგანი ხორბლეულის მხოლოდ ერთი, გარკვეული ჯიშის, ანდა სახეობის აღმნიშვნელი ყოფილიყოს¹, ქართულში-კი, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე გვ. 327 და 329), „ი ფ ქ ლ ი“ და „დ ი კ ა“ პურეულის სრულებით სხვადასხვა ჯიში იყო და არის ეხლაც.

ამასთანავე „ი ფ ქ ლ ი“, როგორც უკვე განმარტებული გვქონდა, შემოდგომის სათესლე ჯიშს წარმოადგენდა, „დ ი კ ა“ კიდეც გაზაფხულისას. ამგვარად, ქართულს შემოდგომისა და გაზაფხულის ხორბლეულისთვის ცალცალკე სახელები ჰქონდა იმდენად, რამდენადაც თვით სათესლეს განსხვავებულ ჯიშებს წარმოადგენდა. იგივე სურათი გვეწლება ქართილეულის ქართული სახელების განხილვის დროსაც.

ცნობილია, რომ განვითარებული აგრონომიული ტექნიკისა და მეცნიერების მქონებელ რომაელებსაც-კი ხორბლეულის შემოდგომისა და გაზაფხულის ჯიშებისათვის *triticum*-ი მოეპოვებოდათ სახელად, რომელსაც ემატებოდა განსხვავებისათვის განმარტება „ზაფხულისა“, *aestivum*, ანდა „ზამთრისა“ *hybernum*-ი. მაგრამ მათ ჯიშების აღსანიშნავადაც გააჩნდათ განსაკუთრებული სახელები, როგორც მაგ. ქართილეულისათვის ექვსწკრივისათვის აქვს „ჰექსასტიზონ“-ი, ორმწკრივისთვის „დისტიზონ“-ი, ან და სადაურობის მაუწყებელი სახელები.

ძველ სომხურში, როგორც დავრწმუნდით, მხოლოდ „ცორეან“-ი იყო ხორბლეულის სახელად და ახალ სომხურშიც იგივე ვითარება დარჩენილა.

სომეხთა ცნობილ მეცნიერს ალიშან-ს თავის „Հայկուսակ, կամ Հայկական բուսաբանութիւն“, „სომხურ ბოტანიკა“-ში ხორბლეულის ჯიშებისა და სახეობათა მხოლოდ შემდეგი, მისთვის ცნობილი, თუ გაგონილი სახელები მოეპოვება. ხორბლეულს „Աշենցան“, „აშენცან“-ი და „Գարնցան“, „გარგნცან“-ი ეწოდებაო (ალიშანის სომხ. ბოტანიკა, ვენეტიკის 1895 წ., გვ. 624). ორსავე შემთხვევაში, რასაკვირველია, იგულისხმება „ყირხან“, „ცორეან“, ხორბალი. „აშენცან“ უდრის ძველ სომხურს „աշնանի“, „აშნანი“-ს და შემოდგომისას ჰნიშნავს. ლორე-ფამბაკის სომხობა ეხლა თურმე „աշնանի“ (sic) „აშლანი“-ს ხმარობს (იხ. მ. თუმანიანის ქვემოდასახ. ნაშრომის გვ. 108). ხოლო „გარგნცან“ ძველ სომხურ „գարնայնի“ „გარნაანი“-ს ეთანასწორება და გაზაფხულისას ეწოდება. თანამედროვე სომხურში, ზანგეზურის მცხოვრებნი „გარნანი“-ს ხმარობენ (იხ. აქვე, გვ. 349).

ამ ზოგადი, გაზაფხულ-შემოდგომის ხორბლად, დანაწილების გარდა თანამედროვე სომხურ აგრონომიულ მწერლობაშიც სხვა სომხური ტერმინები არა ჩანს. *Մ. Թումանյան*-ის, მ. თუმანიანის სპეციალური, სწორედ სომხური პურეულის შესახები, გამოკვლევა „*Կուլտուրական բույսերի բարձրության գոտիները Հայաստանում*“ „კულტურულ მცენარეთა ასწვრივი სარტყლები

1. მაგრამ იხ. ქვემოთ ამ გარემოების გამომყვალავებელი გარემოებაც.

სომხეთში“, რომელიც სომხეთის სახ. უნივერსიტეტის მოამბის 1929 წ. № 5-შია დაბეჭდილი, რომ გადაიკითხოთ და ხორბლეულის შესახებ იქ მოყვანილი ყველა ცნობები გადაშინჯოთ, ვერსად პურეულის ძველი ორი სახელის, ხორბლის „ცორენ“-ისა და ასლის „ჰაჰარ“-ის გარდა, ვერც ერთ სომხურ სახელს ვერ იპოვით. იფქლს, ანუ დოლისპურს, Tr. valgare Vill.-ს იქ „*ყაყილკ ვიჩხს*“ „ფაფუკ ცორენ“-ი ეწოდება (იხ. გვ. 107-109), რაც რუსულსა და ევროპულ მწერლობაში მიღებული „რბილი ხორბლ“-ის სიტყვა-სიტყვითს თარგმანს წარმოადგენს. თავთუხის სახელად ნახმარია „*ყარბი ვიჩხს*“, „კარწრ ცორენ“ (იქვე 110-111), რაც მაგარ ხორბალსა ჰნიშნავს და Tr. durum-ის, ანუ მაგარი ხორბლის სიტყვა-სიტყვითივე თარგმანია.

პურეულთა შორის სომხეთში საკმაოდ გავრცელებულია „დიკა“-ც, რომელსაც 1700-2400 მეტრის სიმაღლის არეზე მრავლად სთესენ უმთავრესად სევანის, გოქჩის ტბის, ჩრდილო-დასავლეთის სანახებში, ელენოვკის-ახტის მინდორზე, იქითგან მისხანის ხეობით ალაგოზის აღმოსავლეთის ფერდობამდის აღწევს. ხოლო ფამბაკის ხეობითგან მოყოლებული ჯავახეთის საზღვრამდის. აქა-იქ ზანგეზურისა და დარალაგოზშიც გვხვდება (იქვე, 109-110)—ამგვარად საკმაოდ დიდი ასპარეზი უკავია.

ამისდა მიუხედავად გასაოცარია, რომ სომხურს „დიკა“-სთვის თავისი საკუთარი სახელი არ ჰქონია. მ. თუმანიანი „*ყარისკასან ვიჩხს*“ „პარსკაკან ცორენ“-ს უწოდებს (იხ. „კულტურულ მცენარეთა ასწვრივი ზოლები სომხეთში“, სომხურად, გვ. 199-110), რაც სომხურად „სპარსულ ხორბალ“-სა ჰნიშნავს და, უეჭველია, ვა ვ ი ლ ო ვ ი ს ა -გან შემოღებული რუსული და ლათინური სახელის „персидская пшеница“-ს და Tr. persicum-ის სიტყვა-სიტყვითს თარგმანს წარმოადგენს.

დოლისპურისა, დიკისა და თავთუხის სხვადასხვა სახეობათა აღსანიშნავადაც თანამედროვე სომხურში თურქულ-„თათრული“ სახელები, „ზარდა“, „სარი-ბულდა“, „კარაკლგჩღლ“ და სხვა სახელები ყოფილა გავრცელებული (იხ. იქვე 108-111). თვით რუსული სახელებიც-კი, „კომჩატკა“ და დამახინჯებული „გალვალოს“-ი შეუთვისებიან (იხ. გვ. 106 და 109), რომელიც „დოლგონოს“-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი.

ვფიქრობ, რომ საქმის ნამდვილი ვითარება მაინც არც ისე უიმედო უნდა იყოს სომხურშიც, როგორც მ. თუმანიანისა და ალიშანის თხზულებათა მიხედვით ადამიანს ეჩვენება. სომეხ აგრონომებმა რომ ამ საკითხს ჯეროვანი ყურადღება მიაქციონ და ხალხში არსებულ სახელების გულდასმით შეგროვებას შეუდგენ, ზოგიერთი სომხური ტერმინები შესაძლებელია აღმოჩნდეს. მაგრამ მაინც ხორბლეულის ნამდვილი სომხური ნომენკლატურის შედარებითი სიმცირე უცილობელი ფაქტია.

თურქულ-„თათრულსაც“ სახელები უმთავრესად თავთუხის სახეობათა დასახსიათებლად მოეპოვება, ჯიშების აღსანიშნავად-კი, რამდენადაც МИЭБРК-ЗК-ში მოთავსებულ ნაშრომებიდანა და ვ. მენაბდეს მონოგრაფიითგან ჩანს, საგანგებო სახელები თითქოს არ უნდა გააჩნდეს.

სულ სხვა ვითარება გვეშლება თვალწინ მარცვლეულის ქართული ტერმინოლოგიის ზოგად გადათვალისწინებაზე. მაგრამ სახელების სიუხვესთან ერთად ძველი წერილობითი და თანამედროვე წყაროებიდან ამოღებული ზემომოყვანილი ცნობები ადამიანს დაარწმუნებს, რომ საქართველოში სხვადასხვა ხორბლეულისა და საერთოდ მარცვლეულის თვალსაჩინო სიმრავლე ყოფილა, რაც, რა თქმა უნდა, მეურნეობის ამ დარგში დიდი და ხანგრძლივი მუშაობის შედეგი უნდა იყოს.

საყურადღებო გარემოებაა აგრეთვე, რომ ქართულსაც პურეულის სხვადასხვა ჯიშისა და სახეობისათვის განსაკუთრებული სახელები ძველადაც მოეპოვებოდა და ეხლაც შენარჩუნებული აქვს. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ჯიშებისა და სახეობათა სიმრავლე ქართველი მიწისმოქმედის ხანგრძლივი შეგნებული დაკვირვება-შერჩევის ნაყოფი უნდა იყოს. როგორც დავრწმუნდით, პურეულის ასეთი შერჩევისათვის თვისებათა მიხედვით მათი განსხვავება და ჯგუფებად დაყოფა, ერთგვარი კლასიფიკაციაც არსებულა.

ყველა ზემოაღნიშნული გარემოება მემინდერეობის ძველი ქართული კულტურის განვითარების მაღალ დონეს, ვგონებ, სრული უეჭველობით უნდა ამტკიცებდეს. ცხადად ეტყობა, რომ მიწისმოქმედების ამ დარგს ქართველი ერის შემოქმედებითი ნიჭი და ენერგია საკმაოდ შეჰლევია.

მაგრამ ქართული სათანადო ტერმინოლოგიის სიმდიდრე და მრავალფეროვანობა, კლასიფიკაციის ნაგულისხმევი პრინციპები, როგორც დავრწმუნდით, იმდენად ხანგრძლივი, შეგნებული და ღრმა დაკვირვების ნაყოფის შთაბეჭდილებას ახდენს ადამიანზე, რომ უნებლიეთ გვებადება კითხვა, ყველა ეს მხოლოდ ქართველი ლიტონი მიწისმოქმედის დაკვირვების მონაპოვარს წარმოადგენს, თუ ძველ საქართველოშიც აგრონომი და ბუნებისმეტყველი მწერლები იყვნენ ისევე, როგორც რომაელებს კატონი, ვარრონი, კოლუმელა, პლინიუსი მცირე და პალლადიუსი ჰყავდათ, რომელთა თხზულებებიც თანამედროვე მკითხველისათვისაც ბევრ საგულისხმო ცნობას შეიცავს და რომელთა მეცნიერულ დაკვირვებას რომაელთა აგრონომია ასე უნდა დაეწინაურებინა. ეგების მომავალმა საქართველოს კულტურული და ეკონომიური ისტორიის მკვლევართ ამ საკითხის გადასაწყვეტად რაიმე მასალები შესძინოს.

თავი მეოთხე. მემინდერეობის კულტურის სადაურობის საკითხი საქართველოში.

ეკონომიური ისტორიისათვის ერთი უმნიშვნელოვანესი პრობლემათაგანია საკითხი კულტურულ მცენარეთა სადაურობის შესახებ ამა-თუ-იმ ქვეყანაში, რათა ამ გზით შესაძლებელი ხდებოდა ეკონომიური კავშირისა და გავლენის გზების გათვალისწინება ისეთ ხანაშიც-კი, რომლისთვისაც ჩვეულებრივ წერილობითი ცნობები არ არსებობს ხოლმე, ამიტომ ეს საკითხი, რასაკვირველია, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მკვლევარისთვისაც საგულისხმო უნდა იყოს.

ამ პრობლემის განხილვის დროს უნდა გვახსოვდეს, რომ კულტურულ მცენარეთა სადაურობის საკითხი შესაძლებელია ზოგადი თვალთსაზრისითაც იქმნეს განხილული, როდესაც გამოკვლევის მიზანს ამ მცენარეთა თავდაპირველი სამშობლოს გამორკვევა შეადგენს, და კერძო თვალსაზრისითაც, როდესაც ადამიანს ჰსურს გაიგოს, ადგილობრივია ამა-თუ-იმ ქვეყანაში ესა-თუ-ის კულტურული მცენარე, თუ სხვაგნითგან არის შეტანილი და, თუ შეტანილია, სახელდობრ რომელ ქვეყნიდან. რა თქმა უნდა, მეორე, კერძო პრობლემა უმჭიდროესად ზოგად პრობლემაზეა დამოკიდებული, მაგრამ კერძო საკითხის გაშუქება შესაძლებელია ვიწრო ასპარეზითაც შემოიფარგლოს.

ამ პრობლემის შესწავლისათვის აუცილებლად უნდა კულტურული საცა და მათ წინაპარ ველურ მცენარეების გავრცელების თანამედროვე არესაც გაეწიოს ანგარიში, არქეოლოგიური განათხარით მოპოვებული ნაშთების მიხედვით მცენარეთა პრეისტორიული გავრცელების ასპარეზიც გათვალისწინებული გვქონდეს და ისტორიულ ძეგლებში და ენის ტერმინოლოგიით აღბეჭდილი ფაქტებითაც დამოწმებულ იქმნეს.

თანამედროვე მეცნიერებაც სწორედ ამ გზით ცდილობს ამ უმნიშვნელოვანესი პრობლემის გადაწყვეტას იმ შემთხვევაშიც, როდესაც მას მიზნად ზოგადი ამოცანა აქვს დასახული, და მაშინაც, თუ კერძოდ საბერძნეთისა, რომის, გინდა დასავლეთი ევროპის კულტურულ მცენარეთა სადაურობის საკითხის გამორკვევა სწადიან. აღმოსავლეთისა და სამხრეთისათვის ეს პრობლემები ასეთივე სისრულითა და ყოველმხრივობით შესწავლილი ჯერ არ არის, რათგან ამისთვის საჭირო წინასწარი სპეციალური კვლევა-ძიება არ მოიპოვება.

ასეთსავე უმწეო მდგომარეობაში ჩავარდება ადამიანი, თუ საქართველოში გავრცელებულ კულტურულ მცენარეთა სადაურობის საკითხის გამორკვევას შეუდგება. ორიოდ სხვათა შორის გამოთქმულ მოსაზრებას გარდა, შესაძლებელია ითქვას, არაფერი არც არსებობს. თუ რამეა ნათქვამი, ისიც მხოლოდ აგრონომების მიერ, რომელთაც არც საისტორიო ცნობებით სარგებლობა შეეძლოთ და არც ტერმინოლოგიის ლინგვისტურ ანალიზზე დაყრდნობა მოსვლიათ ფიქრად. პრეისტორიული ნაშთების შესწავლით მოპოვებული ფაქტებით სარგებლობა არც განუზრახავთ, თუმცა უნდა ითქვას, რომ სელისა და ბამბის გარდა, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე 373 და 376), ჯერ არც ერთი სხვა კულტურული მცენარის პრეისტორიისათვის არაფერი არც არის მოპოვებული, რათგან, შემთხვევითი გათხრილობის გარდა, წესიერი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ჩვენში ჯერ არავის უწარმოებია.

კულტურულ მცენარეთა სადაურობის პრობლემის მთელი სიღრმე-სივრცით განხილვა ფიქრადაც არ მოსვლია იმ ორიოდ მწერალსაც, რომელნიც საქართველოს ეკონომიური ისტორიის პიონერობას ჩემულობენ.

ასეთ პირობებში აგრონომებს, რომც ჰსურვებოდათ ბევრი არაფრის გაკეთება არ შეეძლოთ. ამიტომ არც გასაკვირველია, თუ მკითხველს მათი მსჯელობა ამ საკითხის შესახებ მას შემდგომ, რაც მემინდვრობის შემადგენლობისა, რაობისა და ასპარეზის შესახებ ისტორიული და არქეოლოგიური ფაქტების მიხედვით ან წიგნში მოთავსებული მიმოხილვა გადათვალისწინებული აქვს, ვერ დააკმა-

ყოფილებს. ბრალი ამ შემთხვევაში მარტო აგრონომებს არ ადევთ. ამ პრობლემის ისტორიის სისრულისათვის მაინც საჭიროდ მიმაჩნია მოკლედ მოვიყვანო ყველაფერი, რაც-კი კულტურულ მცენარეთა სადაურობის შესახებ საქართველოში რამე გამოქვეყნებულა, რა თქმა უნდა, იმას გარდა, რაც ზევით აქა-იქ, სათანადო ადგილას უკვე მოყვანილი გვქონდა.

§ 1. ქართული პურეულის სადაურობის შესახებ არსებული მოსაზრებანი.

უნდა ითქვას, რომ კულტურულ მცენარეთა სადაურობის საკითხი საქართველოში სრულებით შემთხვევით წამოიჭრა. სათესლე ფირმის Haage et Schmidt-ისაგან პროფ. ნ. ვა ვ ი ლ ო ვ მ ა მიიღო ხორბლეულის თესლი, რომელსაც სახელად ეწერა „Persischer Weizen“, ე. ი. სპარსული ხორბალი. ამ პურეულის შესწავლის შემდგომ, პროფ. ვა ვ ი ლ ო ვ მ ა იგი ცალკე ჯიშად გამოყო და ფირმისგან მიღებული სახელივე უწოდა. ამგვარად გაჩნდა *Tr. persicum Vavilovi*-ს, ე. ი. „სპარსული ხორბლის ვა ვ ი ლ ო ვ“-ის სახელწოდება, რომლის სამშობლოდ სპარსეთი იქმნა მიჩნეული. პროფ. პ. ჟუკოვსკი-მ ეს ხორბლეული დაწვრილებით შეისწავლა და გამოარკვია, რომ „სპარსულ ხორბლ“-ად წოდებული პურეული იგივე ქართული „დიკა“-ა. ამგვარად დაიბადა აზრი „დიკა“-ს სადაურობის შესახებ. ვა ვ ი ლ ო ვისაგან მიღებული სახელის მიხედვით, იგი თითქმის სპარსული ხორბლეული უნდა ყოფილიყო და, მაშასადამე, სპარსეთითგან შემოტანილი გამოდიოდა საქართველოში.

„დიკა“-ს გჟღადსმითმა შესწავლამ-კი პროფ. პ. ჟუკოვსკი დაარწმუნა, რომ „დიკა“ უმთავრესად ამიერ-კავკასიაში, კერძოდ საქართველოშია გავრცელებული და სპარსეთში ის არ ჩანს, მაინც-და-მაინც იშვიათი უნდა იყოს. ამგვარად, ირკვეოდა, რომ ფირმას შეცდომა უნდა მოსვლოდა და სადაურობა აერია.

„დიკა“-ს ყველა ბოტანიკური თვისებების შესწავლის შემდგომ, პ. ჟუკოვსკიმ გამოარკვია, რომ ქართლში მიწისმოქმედი „დიკა“-ს გაზაფხულის სათესლედ სთვლის, იმ დროს როდესაც დოლის-პური შემოდგომის სათესლედ ითვლება (იხ. მისი „Персидская пшеница в Закавказье“. Труды по прикл. Ботанике и Селекции, Т. 13-й, 1922-1923 წ., вып. I, 50). ჟუკოვსკის ეგონა, რომ დიკა შემოდგომისა უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ადგილობრივი პირობების გამო შემდეგში უნდა მოსპობილიყო, რათგან გაზაფხულის დიკას, ვითარცა უფრო ადრეულსა და ყინვის გამძლებს, შემოდგომის სახეობისათვის უნდა ეჯობნაო (იქვე 53). ეს აზრი, როგორც დავრწმუნდებით, სწორე არ არის.

დიკის სადაურობაზე ჟუკოვსკის საბოლოო დასკვნა ასეთია, რომ იგი ან მცირე აზიის, ან და ამიერ-კავკასიის ადგილობრივი ჯიში უნდა იყოს და აქეთგან შეტანილი ჩანს სპარსეთშიცაო (იქვე 57).

შემდეგ დიკის შესახებ სპეციალური პატარა მონოგრაფია გამოქვეყნებული აქვს ა. ათაბეგოვა-ს, რომელიც სხვათა შორის ამ პურეულის წარმოშობილობის ქრონოლოგიასაც ეხება. მას ამ საკითხის გადასაწყვეტად ნ. კეცხო-

ველისაგან მიწოდებული ცნობების გარდა, რომელიც მე-XI ს-ზე აღრინდელი ქ. შ. არ ყოფილა, სხვა არავითარი საბუთი არ ჰქონია, მაგრამ მაინც გამოთქმული აქვს აზრი, რომ დიკა საქართველოში უხსოვარი დროითგან უნდა ყოფილიყო გამოყოფილი.

ცდების შემდგომ ათაბეგოვას გამოუჩვენია, რომ დიკა პურელის ყველაზე სწრაფი ჯიშია, რაც რასაკვირველია, ამ ხორბლეულის ფასდაუდებელ ღირსებას წარმოადგენს, მეტადრე მთა-აღგილებისათვის. გარკვევით მას დიკის სადაურობაზე არაფერი აქვს ნათქვამი, მაგრამ ზემომოყვანილის მიხედვით საფიქრებელია, რომ მასაც იგი სპარსულად არ მიაჩნია (იხ. А. И. Атабекова-ს ნაშრომი „Материалы к монографическому изучению нового вида культурной пшеницы *Periticum persicum* Vav“. Труды по прикл. Ботан. и Селекции. Т. 15, 1925 წ. ლენინგრადი, გვ. 162-163 და 192-193).

ნ. კეცხოველი თავის საკუთარ ნაშრომში იმავე ცნობებს ემყარება, რომელიც ათაბეგოვისათვის მიუცია. მისი სიტყვით „ის გარემოება, რომ დიკა საქართველოსა და მისი მიდამოების გარეშე ჯერ არსად არის ნანახი, გვაუქვრებიან მის ენდემურობას ჩვენი მხარისათვის“-აო (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. 10).

კულტ. მცენარეულობის უმაღლესი ხაზის საქართველოში დახასიათებისას ნასვე აღნიშნული აქვს: „ყოველ ამ ხაზის კულტურულ მცენარეულობას დიდი რასიული მრავალფეროვანება ახასიათებს“-ო. ამიტომ დიკის სამშობლოდ სპარსეთის მიმართული ჰიპოთეზის საწინააღმდეგოდ, ნ. კეცხოველს გამოთქმული აქვს აზრი, რომ ე. წ. *Tr. persicum* Vav. წარმოშობის ადგილი ჩვენი მხარე უნდა იყოს, ცხადია, რის დასადასტურებლად ცალკე შრომაა საჭირო“-ო (იქვე გვ. 24 და 25).

დიკის სადაურობის ზემომოყვანილ მოსაზრებას ე. მენაბდეც იზიარებს და ამისათვის შემდეგი საბუთიც აქვს დასახელებული. მისი სიტყვით „დიკა პური“-სათვის აკად. ვავილოვ-ის მიერ შემოღებული სახელი „სპარსული ხორბლეული“ მაინც-და-მაინც „მთლად მარჯვე სახელი არ არის, რათგან *Tr. persicum*-ს სპარსეთში თითქმის არ სთესენ. ამნაირადვე სხვა მეზობელ ქვეყნებშიც, მაგ. დაღესტანსა, ადერბეიჯანსა და სომხეთში, დიკა ფართოდ არ არის გავრცელებული. ამიტომ ამ პურელის კერად უნდა საქართველო, სახელდობრ, მისი მთიანეთი იქმნეს მიჩნეული“-ო (Мат. по изуч. геогр. хлеб. злаков Вост. Грузии, 188). ა. ათაბეგოვისაგან შედგენილი დიკის ისტორია ე. მენაბდეს დამაჯერებლად არ მიაჩნია (იქვე გვ. 188-189).

1929 წ. გამოქვეყნებულ საერთო ნაშრომში მენაბდესთან ერთად ლ. დეკაპრელევიჩიც დიკის წარმოშობებელ არედ საქართველოს აღიარებს, ხოლო თავით საქართველოში კავკასიონის მთავარი უღელტეხილის ზოლსა სთვლის, რათგან სწორედ დიკის მთელი მრავალსახეობაც იქაა წარმოდგენილი და მისი ყველაზე უფრო გავრცელებული დამახასიათებელი სახეობა *v. fuliginosum* შავფხა დიკაც იქვე მოიპოვებაო (Л. Декапрелевич и В. Менабде К изуч. полев. культ. Зап. Грузии, I, Рача, გვ. 231).

ნ. კეცხოველი ფიქრობს, რომ „დოლისპურის სხვადასხვა სახეობა, *Tr. vulgare Vill. var. eryth rosperrum Körn., var. niltutum Al., var. lutenscens Al., var. farrugineum Al.* და სხვა... ჩვენში ძველთაგანვეა მოტანილი“ (მასალები კულტ. მცენ. ზონალ, 25). მან არ იცოდა, რომ „დოლისპური“ ქართულ უძველეს წერილობით ძეგლებში არც-კი გვხვდება, რომ მე-V ს-შიც-კი ქ. შ. ხორბლეულის ამ რბილი ჯიშის აღსანიშნავად „იფქლი“ იხმარებოდა. მაშასადამე, ცხადია, რომ „დოლისპური“ არ შეიძლება „ძველთაგანვე“ მოტანილი ყოფილიყო.

ასევე მსჯელობს ნ. კეცხოველი სვანეთში გავრცელებული „კეცენ“-ის შესახებ. მისი აზრით, პურის სვანური „კეცენ“-ის „სახელწოდება ერთხელ კიდევ ადასტურებს, რომ მრავალი პურის ჯიშები საქართველოში დიდი ხანია მოტანილია, მე-7 საუკ. ქრისტ. ერამდე. ჩვენმა წინაპრებმა, უეჭველია, სიტყვასთან ერთად მოიტანეს ის საგანიც, რასაც გამოხატავდა ეს სიტყვა“-ო (მასალები კულტ. მცენარეთა ზონალობის შესასწავლათ კავკასიონზე 10).

როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, „კეცენის“ შესახებ მაინცდამაინც ამის თქმა არ შეიძლება.

ასლების საქართველოში არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად ნ. კეცხოველს მე-XIX ს. დამდეგის იოანე ბატონიშვილის ცნობის გარდა სხვა არაფერი მოეპოვებოდა (იხ. „მასალები კულტ. მცენ. ზონალ. 10).

სხვებს-კი ასლთა კულტურის საქართველოში ადგილობრივობისა და სიძველის საკითხის გადასაწყვეტად, ისტორიული ცნობების მაგიერ, სხვა მოსაზრებები აქვთ წამოყენებული. მაგალითად, ლ. დეკაპრელევიჩი და ვ. მენაბდე ფიქრობენ, რომ *Tr. Timopheevi*, ე. ი. „მახა“, საქართველოს ხორბლეულთაგან ფრიად ძველი სახეობა უნდა იყოს. ამის ერთ-ერთ საბუთად მათ ამ პურეულის მოკრეფის წესიც მიაჩნიათ. რაჭაში წინათ, ლეჩხუმში-კი ეხლაც ამ ხორბლეულს განსაკუთრებული ხის მაკრატლით ჰკრეფენ (იხ. აქვე გვ. 345). მათი აზრით ასლს რაჭაში დოლის პურმა და თათუხმა აჯობა და გვლდენშტედტის იმ ცნობაზე დამყარებით, რომ ზანდურს ხულეგოზე ნაკლებად სთესდენ, ისინი ფიქრობენ, რომ ეს ბრძოლისა და ზანდურის თანდათანობითი განდევნის პროცესი უკვე მე-XVIII ს. ყოფილა.

ლ. დეკაპრელევიჩისა და ვ. მენაბდეს *Tr. dicoceum*-ები, ანუ „მახა“ საქართველოსთვის ენდემურ პურეულებად მიაჩნიათ, ძველი კულტურის ნაშთადაც სთვლიან (К изуч. полев. культ. Зап. Грузии I, 236).

გ. აბესაძეც ამტკიცებს, რომ მახა და „ზანდური საქართველოსათვის ენდემურია. საქართველოს გარეშე იგი ჯერჯერობით არსად არ არის ნახული. ვფიქრობთ, რომ მისი წარმოშობის ადგილიც საქართველო უნდა იყოს“-ო (იხ. „ხორბლის ახალი სახის *Triticum Timopheevi Zhuk*-სა და საქართველოში მისი გავრცელების შესახებ“, ცალკე ამონაბეჭდის გვ. 65).

თავის ნაშრომის ბოლო ნაწილში ავტორი ამ საკითხს კვლავ უბრუნდება და აქ უფრო გარკვევით აქვს თვით წარმომშობელი ადგილის სახელიც აღნიშ-

ნული. მისი სიტყვით, „შეგვიძლია ეთქვას, რომ ზანდური—*Tr. Timopheevi Zhuk.*—(საუბარი ორმარცვლიანაზეა, რომელსაც როგორც დავრწმუნდით, ქართულად ზანდური-კი არა, მახა ეწოდება) სწორედ აქ, კავკასიონის კალთებზე წარმოიშვა და მის წარმოშობაში ასლების სხვა ჯგუფებმა (მათ შორის ერთმარცვლიანამაც) მიიღეს მონაწილეობა. ზანდურს ხომ თითქმის ისეთივე ადგილი უკავია ერთმარცვლიანასა და ორმარცვლიანას შორის, როგორც დიკას—*Tr. persicum Vav.* უკავია *Tr. vulgare* და *Tr. durum*-ის შორის და ისე, როგორც *Tr. persicum*-ის წარმოშობის ადგილათ მთავარი კავკასიონი უნდა ჩაითვალოს..., ასევე ზანდურისათვისაც მხოლოდ ღ მხოლოდ მთავარი კავკასიონი უნდა ჩაითვალოს წარმოშობის ადგილად“-ო (იქვე გვ. 67).

თავთუხის სადაურობისა და ჩვენში გაჩენის ხანას არავენ შეჰხებია. თუ იმ აზრსაც გავიხსენებთ, რომელიც ლ. დეკაპრელევიჩის გამოთქმული აქვს ლომის შესახებ (იხ. აქვე გვ. 366), უკვე ყველაფერი გვეცოდინება, რაც-კი აქამდე კულტურულ მცენარეთა სადაურობისა და გაჩენის დროის შესახებ დაწერილა.

ბერძნულ-ქართული უძველესი წყაროებითგან თავ-თავის ადგილას მოყვანილი ცნობები ცხად-ჰყოფენ, რომ ამაზე ათასი წლით და გაცილებით უფრო უწინარესი ცნობების მოყვანაც შეიძლება, ამ საკითხის სხვა თვალთსაზრისით გაშუქებისათვისაც კიდევ არა ერთი საშუალებაც არსებობს. ამიტომ, ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, წინათ არსებული აზრების კრიტიკული განხილვა ზედმეტი იქნებოდა.

კულტურულ მცენარეთა სადაურობისა და შემოსულობის გზის მიგნებას მცენარეულობის სახელების ენათმეცნიერული ანალიზი და ამ ტერმინების სადაურობის გათვალისწინება საგრძნობლად ჰშველის და აადვილებს, ამიტომ ჩვენი კულტურული მცენარეების ამ საკითხის გასაშუქებლადაც სწორედ ამ სახელების ეტიმოლოგიაც უნდა განვიხილოთ.

§ 2. კულტურულ მცენარეთ სახელების ანალიზი მცენარეთა სადაურობის პრობლემასთან დაკავშირებით.

თავ-თავის ადგილას ბრინჯისა, სიმინდისა, ლომისა, კანაფის და ბანბის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი (იხ. აქვე გვ. 359-361, 362-364, 366, 371-376), ამიტომ ეხლა უმთავრესად საკვები მცენარეებისა და სელის სახელები-ღა გვაქვს განსახილველი. მთავარი ყურადღება ბუნებრივად ხორბლეულსა და ქრთილეულს ექმნება მიპყრობილი.

A. პურეულის სახელები.

პურეულის სხვა ერთა სახელებისაგან ქართული სახელები, „იფქლი“ და „დიკა“, სრულებით განსხვავდებიან: არც ერთი მათგანი სხვა რომელსამე ენაზე არსებულ სახელს არ უდგება და უეჭველია ორივე ძველის-ძველი ქართული სახელი უნდა იყოს მცენარეულობისათვის.

ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ არსებობს ტერმინი „იფხლი“, რომელიც საბას განმარტებით ბალახის, გვიმრის სახელი უოფილა (იხ. ლექსიკ.). ეს სიტყვა მას ქება-ქებათაის თარგმანებაში ამოუკითხავს, სადაც წერებულა: „მაყვლითა, რათმე ეკლითა, იფხლითა და ლერწმითა“-ო (იქვე).

საფიქრებელია, რომ ამავე მცენარის სახელისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები იმერხევის სოფლისა და ციხის „იფხრეული“-ს, ან „იმფხრეული“-ს გეოგრაფიული სახელიც, რომელიც პროფ. ნ. მარჩის შავშეთ-კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურში იხსენიება (იხ. ТР. VII წიგნი, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, გვ. 45-46). „იფქლი“ და „იფხლი“-ს გარდა არსებობს აგრეთვე, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე გვ. 357), მცენარე, რომელსაც „ქერ-იფქლა“ ეწოდება.

ამგვარად, „იფქლი“ მცენარეთა მთელი რიგის სახელია ქართულში და შესაძლებელია მას მხალთან ჰქონდეს კავშირი, რომელიც დიალექტური ფორმით ფხალადაც არის ცნობილი.

ქართული „დიკა“-ს მსგავსი პურეულის სახელიც სხვაგან არსად მოიპოვება. სამაგიეროდ ქართულში მასაც თვისტომნი გააჩნია. საბას სიტყვით, არსებობს „დეკა“-ც, რომელიც მისივე განმარტებით არის „ქყორი ეკლიანი“ (იხ. ლექსიკ.).

რ. ერისთავსაც დასახელებული აქვს „დეჟა“, რომელსაც ალპური როდოდენდრონის, ან შქერის აღმნიშვნელად სოფლის *Rhododendron caucasicum* Pall. (იხ. მისი საბუნ. ლექსიკ. გვ. 15, § 222). პროფ. აკ. შანიძის სიტყვიერი ცნობით-კი, ფშავ-ხევსურეთში და საერთოდ მთაში ამ მცენარეს ნამდვილად „დეკა“-ს უწოდებენ¹.

რ. ერისთავსვე აღნიშნული აქვს „დიჟა“ და „დეჟა“ *Heracleum spoudyleum* L.-ის ქართულ ხალხურ სახელად (იხ. იქვე).

ამგვარად, ამ შემთხვევაშიც, „დიკა“-ც მცენარეთა მთელი რიგის ქართული სახელი უოფილა, მაგრამ ამ სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობა ჯერ გამოსარკვევია.

„დოლის“ თავდაპირველი მნიშვნელობაც გაუგებარია. რასაკვირველია, მას არაფერი აქვს საერთო „დოლ“-თან, რომელიც, საბას განმარტებით, თითქოს „სომხურად ხვასტაგთ (ე. ი. საქონლისაგან) შობასა ჰქვან“ (ლექსიკ.). თვით ახალ სომხურში ეს ტერმინი ქურთულითგან შეთვისებულ სიტყვად ითვლება (იხ. ამატუნის *Հայոց բառ ու բան*, გვ. 173). საეჭვოა, რომ მას რაიმე საერთო ჰქონდეს „დოლა“-სთანაც, რომელიც საბასავე განმარტებით „რქამოკლე“-ს აღმნიშვნელი უოფილა.

ერთი სიტყვით, „დოლის“ მნიშვნელობა გამოურკვეველი რჩება, მაგრამ რაკი პურეულის სახელად ქართულს გარდა არსად იხმარება, საქართველოში-კი უკვე მე-IX ს. ქ. შ. გეოგრაფიულ სახელში, „დოლისყანა“-ში, გვაქვს აღბეჭდილი, საქართველოს გარეშე მისი სადაურობა საძიებელი არ არის.

¹) ამ ცნობისათვის პროფ. აკ. შანიძეს დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ოვით გამოჩნატქვამი „დოლის-პური“-კი ძალიან ძველი არ შეიძლება იყოს, რატოან აქ „პურს“ უკვე მარცვლეულის მნიშვნელობა აქვს, თავდაპირველად-კი, როგორც დავრწმუნდით, „პური“ გამომცხვარს ეწოდებოდა.

არსებითად „დოლის-პური“-ს სახელის შემოღება ხორბლეულის რაიმე ახალი ჯიშის შემოსვლას არ მოასწავებდა, არამედ იგი იმავე იფქლის ჯიშის სახელს წარმოადგენს.

იფქლი ძველად მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული, მაგრამ შემდეგში ეს ტერმინი თანდათანობით ქრება და ამ ეამად ეს სახელი უმთავრესად დასავლეთ და აღმ. საქართველოს მთა-აღგილეებში იხმარება. მაგრამ, როგორც ვალ. სუპატაშვილმა გამოარკვია, ლეჩხუმშიც-კი დაცული ყოფილა. რაკი დავრწმუნდით, რომ იფქლი ბოტანიკურად *Triticum vulgare v. erythrospermum*-ს წარმოადგენს, და თანამედროვე ქართულში ამ ჯიშს „დოლის პური“, ანუ „თეთრი დოლი“ ეწოდება, ამიტომ ტერმინი იფქლის საქართველოში ბარად გაქრობა, რა თქმა უნდა, თვით იფქლის ჯიშის გაქრობას-კი არა, არამედ მისი ძველი სახელის შედარებით ახალ სახელად შეცვლას წარმოადგენს.

მაინც, რაკი „დოლისყანა“ უკვე მე-IX ს-ში ტერმინი „დოლი“-ს არსებობას გვაგულისხმებინებს, ე. ი. ჯერ კიდევ ისეთ ხანაში როდესაც ტერმინი „იფქლი“ საყოველთაოდ იყო გაბატონებული, ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ „იფქლი“ და „დოლის პური“ თავდაპირველად მთლად ერთი-და-იგივე არ უნდა ყოფილიყო და „დოლისპური“ ალბათ იფქლის, ანუ *Tr. vulgare var. erythrospermum*-ის რომელიღაც განსხვავებული სახეობა იქმნებოდა. ამ საკითხს რომ ქართველმა აგრონომებმა ჯეროვანი ყურადღება მიაქციონ, შესაძლებელია შუქი მოეფინოს.

განსაკუთრებული განხილვის ღირსია სვანურში მიღებული ტერმინი „კჷეცენ“, რომელსაც, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე გვ. 334-335), დოლის პურის შესატყვისი და ზოგადი მნიშვნელობა აქვს. ამგვარად „კჷეცენ“-ი აღმნიშვნელობით უძველეს ქართულს „იფქლს“ და მერმინდელსა და თანამედროვე „დოლის პურს“ უდრის. ეხლა სწორედ ამ ტერმინის სადაურობაა გამოსარკვევი. რაქაში გავრცელებული პურეულის ერთი სახეობის ტერმინის „გვაწა ზანდური“-ს (იხ. აქვე 342) პირველი ნაწილიც უეჭველია, „კჷეცენ“-თანვე უნდა იყოს დაკავშირებული და მის ბოლო-შეკვეცილსა და ფონეტიკურად შეცვლილ სახეობას წარმოადგენს.

ნ. კეცხოველი ფიქრობს, რომ ქართველ ტომებს ეს სახელი თავიანთ წინანდელ სამშობლოთაგან მე-VII ს-ში ქ. წ. უნდა თან მოეტანათ. მაშასადამე, „კჷეცენ“ თითქოს სამხრეთითგან მოტანილი სახელი უნდა იყოს.

ამ აზრს მეტად საეჭვოდ ჰხდის ის უცილობელი გარემოება, რომ არც ძველსა და არც ახალ ქართულში, არც მეგრულ-ჭანურში ასეთი სახელი არ ჩანს. კუეცენი-კი რომ სამხრეთითგან მოტანილი ყოფილიყო ეს სახელი სამწერლობო ქართულსა და მის დიალექტებში იქმნებოდა. ამ სახელს ქართულში არც რაიმე ეტიმოლოგია უჩანს.

ამავე დროს ხორბლის ეს სვანური სახელი „კჷეცენ“ გასაოცრად მიაგავს პურეულის გერმანულ სახელს Weizen „ჷეცენ“-სა რომელსაც გერმანულ დიალექტებსა და ინდოევროპულ ენებში ბევრი თვისტომნი გააჩნია. მაგალითად: გუთურად ხორბლეულს hvaitis „ჷეცენ“-ი ეწოდებოდა და თეთრ მარცვალსა ჰნიშნავდა. ბრეტონულშიც პურეულს gwini „გუინი“-ი ერქვა, ხოლო gwenn „გუენ“-ი თეთრსა ჰნიშნავდა. ლიტოურადაც არსებობს ეს სიტყვა, ვითარცა შენათვისები, და მხოლ. რიცხ. kwietys-ად გამოითქმის, მრავ. რიცხვი-კი არის „kwiecziai“ (იხ. V. Hehn Kpf. u. Ht. გვ. 556). მაშასადამე ცხადი ხდება, რომ „კჷეცენ“-ი უნდა გერმანულ ენებში გავრცელებულ ხორბლეულისა და თეთრი მარცვლის აღმნიშვნელ სახელთან იყოს დაკავშირებული და იქითგან უნდა მომდინარეობდეს.

მაგრამ, ვისგან და რა გზით უნდა იყოს პურეულის ეს სახელი სვანურში შემოსული? უეჭველია, ამ ტერმინის სათავე უნდა გუთების ერთ-ერთი ტომთაგანის დიალექტში ვეძიოთ. მაგრამ სვანებს პირდაპირ გუთებისაგან ამ ტერმინის შეთვისება, რა თქმა უნდა, არ შეეძლოთ. ხოლო, რაკი ევროპის ჩრდილო-დასავლეთის ტომებთან სვანებს უშუალო დამოკიდებულება არ შეიძლება ჰქონოდათ, ამიტომ, ცხადია, რომ ამ ტერმინის გარდმოძცემელი შუამავლნი უნდა ყოფილიყვნენ. ასეთ შუამავალებად ოსებს ვერ ვიგულისხმებთ, რათგან ოსურად ხორბილს manna, „მანნაუ“ ერქვა (გვლდენშტედტის Reisen II, 540).

სვანებსა და გუთებს შორის ასეთ მახლობელ შუამავალებად უფლება გვაქვს აბხაზ-ჩერქეზთა ტომები მივიჩნიოთ, რათგან გულდენშტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერებითგან ჩანს, რომ ყაბარდოულად, აბხაზურად და ჩერქეზულად ხორბალს 1773 წ. „გოდ“ ჰრქმევია („Gods“: Reisen II, 531. „Godz“: Voyage II, 397 და 426).

ყაბარდოულად პურეულს ეხლაც ასევე, „გოდ“-ი ეწოდება (იხ. ლოპატინსკის Русско-кабардинский словарь 139), აბხაზურად-კი, უსლარის ცნობით, ეხლა „ა-ჩა'რაზ“-ს ხმარობენ.

საფიქრებელია, რომ „გოდ“ უნდა წინანდელი „გვად“-ისაგან იყოს წარმომდგარი, რომლის მსგავსი ფორმის ძველ ანარეკლს რაჭული „გვაწა“ უნდა წარმოადგენდეს.

თუ სვანურს „კჷეცენ“-სა და რაჭულ „გვაწა“-ს ერთის მხრით გერმანულს „ჷეცენ“-ს, გუთურს „ჷეცენ“-სა და სხვა ზემომოყვანილ ფორმებს, მეორეს მხრით ჩერქეზ-ყაბარდოულ-აბხაზურს „გოდ“-ს შევადარებთ, ცხადი შეიქმნება, რომ სვანურს ამ გერმანული სიტყვის უძველესი ფორმა აბხაზურ-ჩერქეზ-ყაბარდოულზე უკეთესად დაუცავს.

ამგვარად, ირკვევა, რომ „კჷეცენი“ სრულებით სამხრეთითგან არ არის ქართველებისაგან მოტანილი, არც ისეთი ძველი შენაძენია, როგორც ნ. კეცხოველს ეგონა, არამედ ჩრდილოეთითგან მომდინარეობს და სწორედ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ძველი საქართველოს და გერმანული ტომების კულტურული ურთიერთობის უტყვი მოწმეა.

„კუეცენი“ სვანურში დოლისპურის აღმნიშვნელია, ეს ჯიში-კი საქართველოში უხსოვარ დროითგან იყო ცნობილი „იფქლის“ სახელით, რომლის ანარეკლი სვანურშიც არის დაცული (იხ. აქვე გვ. 327). ამიტომ საფიქრებელია, რომ „კუეცენისა“ და „გვაწა“-ს სახელთან ერთად ჩრდილოეთითგან დოლისპურის რომელიღაც, მანამდე საქართველოში უცნობი, სახეობა შემოსულა. მომავალში სასურველია გამოიკვეს, თუ სახელდობრ რომელი სახეობა უნდა ყოფილიყო?

რას ჰნიშნავდა თავდაპირველად „ახლი“, იმას გარდა, რა მნიშვნელობაც მას უკვე უძველესი დროითგან მინიჭებული ჰქონდა, ჯერ არ ვიცით. არც ერთ სხვა ენაში ხორბლეულის ამ ჯიშს ასეთი სახელი არ ეწოდება და ამის გამო ეს ტერმინი ნამდვილ ქართულ სიტყვად უნდა ვიცნათ.

Tr. durum-ის, მაგარი პურეულის, ქართული სახელის „თათუხი“-ს სადაურობის გამორკვევას ის გარემოება აძნელებს, რომ ასეთი სახელი ამ ჯიშს არც ერთი საქართველოს მეზობლად მცხოვრები ერის ენაში არა აქვს. სომხურში მ. თუმანიანი ამ ხორბლეულის სახელად „*կარბერ ყირხ*“, „კარწრ ცორენ“-ს ჰმარობს (იხ. *„ზიკლიტრასკან რიკხრქ რარბრიტხან დიოტხხრე ჯაკაჰათანილ“*: სომხეთის სახ. უნივერსიტეტის მოამბის 1929 წ. № 5-ითგან ამონაბეჭდის გვ. 110), რაც ხალხური სახელი არ არის, არამედ მისი ლათინური ბოტანიკური სახელის უბრალო თარგმანს წარმოადგენს, რათგან ზემომოყვანილი სომხური სახელიც „მაგარ ხორბალს“ ჰნიშნავს.

ხალხში თეთრ თავთუხს თურმე „დელნაზარდა“-ს, ანდა „ზარდა“-ს ეძახიან (იხ. იქვე). მაგრამ ეს სახელიც სომხური არ არის, არამედ სპარსული „ზარდა“-ა, რომელიც ყვითელსა ჰნიშნავს და თურქ-„თათართა“ შორისაც არის ამავე ჯიშის თეთრი სახეობისათვის გავრცელებული.

თურქ-„თათრებსაც“ თავთუხისათვის განსაკუთრებული სახელი თითქოს არ აბადიათ, არამედ ხორბლის ჩვეულებრივ სახელს „ბუღდა“-ს ჰმარობენ. მხოლოდ თეთრ, წითელ და შავ სახეობათა განსახვავებლად ფერების აღმნიშვნელ თურქულ სიტყვებს ურთავენ ხოლმე წინ: „ალ-ბუღდა“ თეთრ თავთუხს ეწოდება, „ყრმეზ-ბუღდა“ წითელ თავთუხს და „ყარა-ბუღდა“ შავ თავთუხს (იხ. აქვე).

ხორბლეულის აღსანიშნავად არც თურქულსა და არც სომხურში „თათუხი“, გინდა „თავთუხი“ არ იხმარება. ამგვარად საქართველოს მეზობელ ერთა შორის პურეულის ტერმინად „თათუხი“ არა ჩანს.

თათუხის გავრცელებულობის არეების ზემომოყვანილმა მიმოხილვამ-კი (იხ. აქვე გვ. 350-351) დაგვარწმუნა, რომ ამ მარცვლეულის კულტურა საქართველოში სამხრეთ-აღმოსავლეთის გზით უნდა იყოს შემოსული. ამიტომ იქვე უნდა ვეძიოთ ამ ტერმინის კვალიც. მაგრამ თათუხი ხორბლეულის სახელად იმ მიწა-წყლის მკვიდრთ არ უჩანთ და ამიტომ ჯერჯერობით ჰიპოთეზით უნდა დავკმაყოფილდეთ.

تاتوك tatuk თათუკ, თათუხ ოსმალურად გემოსა ჰნიშნავს (იხ. Zenker-ის Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch, 243). აქეთგან ნაწარმოები ზედსართავი სახელი „თათუხი“ ხომ არ არის ქართული „თათუხი“. ამ შემთხვევაში ტერმინი პურეულის ამ ჯიშის ღირსების, „გემრიელი“-ს, აღმნიშვნელი იქმნებოდა¹.

B. ქრთილეულისა, დანარჩენ საკვებ მცენარეთა და სე- ლის სახელების სადაურობა.

ქრთილეულთაგან უძველეს სახეობად და ტერმინად ქრთილი უნდა იქმნეს ცნობილი და მთავარი მნიშვნელობა ამ სიტყვის ეტიმოლოგიის გამორკვევასა აქვს.

„ქრთილი“-ს ეტიმოლოგიის ძიების დროს უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ შესაძლებელია „ლი“ ფორმანტი იყოს. მაშინ ძირად დაგვრჩება „ქრთი“, რომელსაც, თავდაპირველად, უეჭველია, შუაში ხმოვანი იქმნებოდა. მონათესავე სიტყვების გახსენებისას შესაძლებელია აღამიანს „ქვირიოთა“ მოაგონდეს, რომელიც, საბას განმარტებით, „თევზთ კვერცხი“-ს სახელი იყო (ლექსიკ.) და არის ეხლაც.

ქვირიოთასთან დაკავშირებით გასახსენებელია, რომ არსებობს ტერმინი „კვრტი“ „კვირტი“-ც, რომელიც, საბას მოწმობით „გურტი“-ს სახითაც ყოფილა დაცული და რომელნიც „ვაზის კუკური“-ს აღმნიშვნელი სიტყვები ყოფილან (იხ. ლექსიკ.) და ეხლაც არიან.

ამგვარად, „ქრთი“ და „ქვირიოთ“, „კვირტი“ კომპლექსები ნაყოფის ცნების გამომხატველად გვევლინებიან. ამიტომ იბადება აზრი „ქრთილი“ თავდაპირველად ნაყოფიერი მცენარის აღმნიშვნელი სიტყვა ხომ არ იყო? ასე-თუ-ისე, ქართულის გარეშე ასეთი სახელი არ ჩანს და ამით მისი ქართულობა თავისდა-თავად წყდება.

1. ხორბლეულის ჯიშთა სომხურ სახელებს შორის აღიშანს მოყვანილი აქვს *դիր* „დირ“, რომელიც მისი განმარტებით დიდმარცვლიანი ხორბლეულია და მშრალ ადგილებში იზრდება. მასვე მიემსგავსება აგრეთვე „*խոսმ*“, „ხრამნ“-იო (სომხ. ბოტანიკა 624).

აქარიანს მირახორიანის მიხედვით განმარტებული აქვს, რომ „დირ“ ვანში ხორბლეულის ერთი ჯიშის სახელია, რომელსაც მსხვილი მარცვალი აქვს და ჩვეულებრივ კარგი მოსავალი სცოდნია (იხ. *Հայեր. գյուղ. բանասիրտ* გვ. 278). ამის შემდგომ სწორედ გასაოცარია რომ მ. თუმანიანს ხორბლეულის ამ ჯიშის შესახებ არც რაიმე ცნობა მოეპოვება, არც სახელი აქვს მოყვანილი (იხ. მისი „*ეულტ. მცენარეთა ასწვრივი ზოლები სომხეთში*“, სომხურად, გვ. 107—112).

საჰაკ ამატუნის განმარტებით-კი თანამედროვე სომხურში არსებობს სიტყვა *դիր, դիր* „დირ“, „დვრ“ რომელსაც თურმე სასიამოვნოს მნიშვნელობა აქვს (*Հայոց բան ու բան*, 165).

რაკი არც აღიშანსა და არც აქარიანს „დირ“-ის ჯიშის შესახებ არაფერი აქვთ ნათქვამი, ამ პურეულის რაობაზე მსჯელობა, რასაკვირველია, ძნელია, მაგრამ მაინც სასურველია სომეხ აკრონომებს გამოერკვიათ, აქ ხომ თათუხის სომხურ სახელთან არა გვაქვს საქმე? ასეთი აზრი იმიტომ გვებადება, რომ, როგორც „დირ“-ი სასიამოვნოსა ჰნიშნავს, ისევე „თათუხი“ გემრიელს. აქ ხომ თურქული სახელის სომხური თარგმანი არ არის? ამას გარდა „დირ“-ი აღიშანის მოწმობით მშრალი ნიადაგის ხორბლეული უნდა იყოს და თავთუხიც, როგორც ცნობილია, ცხელი, დაბალი არეს მცენარეა.

უეჭველია, „ქერი“ „ქრთილ“-ის ბოლომოკვეცილი ფორმა უნდა იყოს მხოლოდ „ქერ“-ს პირველ ორ თანხმოვანს შორის არსებული ხმოვანი აქვს დაცული. ამასთანავე სამწერლობო ქართული „ქერ“-ის შესატყვისად ჭანურს „გჳარი“ მოეპოვება, ე. ი. ა-ხმოვნიანი ფორმა. პირველ ორ თანხმოვანს შორის „ა“-ს არსებობას სომხური *գարի* „გარი“-ც ადასტურებს.

ამგვარად „ქრთილ“-ის უფრო პირვანდელი ფორმაც პირველ ორ თანხმოვანს შორის აგრეთვე ხმოვნიანად უნდა ვიგულისხმოთ ისევე, როგორც პირველი თანხმოვანიც თავდაპირველად მაგარი უნდა ყოფილიყო და მისი პროგრესული გაასპირატების პროცესი მერმინდელ მოვლენად არის საგულისხმებელი. ა-ხმოვნიანი დიალექტის ამ სიტყვის ო-ხმოვნიანი დიალექტის შესატყვისობაში პირველი ხმოვანიც შესაფერად უნდა ყოფილიყო შეცვლილი.

ყურადღების ღირსია, რომ უკვე კლასიკოსთა აღნიშნა ქართულ „ქერსა და გერმანულ Gerste-ს, სომხურ *Գարի*-სა და ოსურ Khor-ს შორის საგულებელი კავშირი (იხ. Voyage II, 532). ხოლო თავის დროზე პროფ. ჰიუბშმანმა ქერის სომხური, ბერძნული და გერმანული სახელების სადაურობა საეკვოდ მიიჩნია (Arm. Gram. I, 432). პროფ. ბრაუნმა კვლავ სცადა გერმანული Gerste ქართულ ქერთან დაკავშირებინა, მაგრამ მისი საბუთიანობა გერმანისტებს დამაჯერებლად არ მიუჩნევიათ.

პროფ. W. Prellwitz-ს თავის „Etymologisches Wörterbuch“-ში ბერძნული ქერის აღმნიშვნელი სიტყვებიდან უძველესად *κρίσις* „კრითე“ აქვს მიჩნეული და ამის ბოლო-მოკვეცილ ფორმად სთვლის *κρί* „კრი“-ს.

ქერის ამ ბერძნული სახელის ეტიმოლოგიის შესახებ სპეციალისტთა შორის თანხმობა არ არსებობს. პრელვიც-ს „კრითე“ ძველ-გერმანულ „გერსტა“-სა და თანამედროვე „გერსტე“-ს ისევე, როგორც ლათინურ *hordeum*-თან ერთად *ghr-zdh*-საგან მიაჩნია წარმომდგარად. ძირია *gherso*, ძველი ინდური *hrs*, ლათინური *horrere*-ო. ამავე ავტორის აზრით, ასეთი სახელი თითქოს ქერის მარცვლის იმ დამახასიათებელი თვისების გამო იყოს წარმომდგარი, რომ მას კილი მარცვალზე მაგრად აქვს დაკავშირებული (იხ. Prof. Dr. W. Prellwitz Etymologisches Wörterbuch, 2 Aufl. 1905 წ. გვ. 844).

ვითარცა ისტორიკოსს, ენათმეცნიერების სამფლობელოში შეჭრა მეკრძალება, მით უმეტეს ისეთ კარგად შესწავლილ დარგში, როგორიც ინდო-ევროპული ენათმეცნიერებაა. ამიტომ ჩემი მიზანი ზოგიერთი მოსაზრების გამოთქმაა, რომელიც ეგების ამ საგულისხმო საკითხის მომავალ მკვლევართ გასაადვილებად.

პროფ. ბრაუნმა არ იცოდა რომ ქერზე უძველესი ფორმა ქართულში „ქრთილი“-ა და შედარებითი შესწავლის დროს საფუძვლად სწორედ ეს სიტყვა უნდა იყოს გამოყენებული. ხოლო, თუ შესაძარებლად ამ უძველეს სახელს ავიღებთ, ქართული „ქრთილი“-სა და ბერძნული „კრითე“-ს მსგავსების უარყოფა ძნელია.

ბერძნულს მხოლოდ ბოლოკიდური მარცვლი „ლი“ აქვს ჩამოცილებული და „ი“ ხმოვანიც „რ“-სა და „თ“-ს შუა მოუქცევია.

ქრთილეულის ბერძნულ და ქართულ სახელების მსგავსება მარტო ამით არ თავდება. როგორც ქართულში „ქრთილი“-ს გარდა „ქერი“, და „გარი“-ს არსებობს, რომელნიც პირველის არსებითად ბოლო-შეკვეცილ ფორმებს წარმოადგენენ, ისევე ბერძნულშიც ერთის მხრით არის „კრიტე“, მეორე მხრით ბოლო-შეკვეცილი ფორმა „კრი“-ც მოიპოვება. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ეს მსგავსება შემთხვევითი იყოს.

მაგრამ ქართულში ქრთილეულის ორსავე სახელს, როგორც ვიცით, რეალურად ორი განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონდა და „ქრთილი“ მრავალმწკრივას აღმნიშვნელი იყო, „ქერა“-კი ორ-მწკრივასი. ბერძნულში „კრიტე“ და „კრი“ მნიშვნელობით ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან. ცხადია, რომ ქართული უფრო ძველი ვითარების გამომხატველი უნდა იყოს, ვიდრე ბერძნული.

ლათინურ *hordeum* „ჰორდეუმ“-შიც ფუძე „ჰორდე“-ა. მას პირველი თანხმოვანი ქართულთან შედარებითაც გაასპირატებული აქვს იმგვარადვე, როგორც ქართულშიც პირველი თანხმოვანი „ქ“ ბერძნულ „კ“-სთან შედარებით გაასპირატებულია. აღსანიშნავია რომ ოსურში ქერი „ხორ“-ია, რომელიც ლათინურის მსგავსი სახელის ბოლო-შეკვეცილი ფორმის შთაბეჭდილებას ახდენს, ბერძნული „კრი“-სა, ქართული „ქერ“-ისა და ქანური „გარი“-ის მსგავსად. მხოლოდ მას პირველი თანხმოვანი „ხ“ ლათინურზე უკეთესად აქვს დაცული.

ლათინური „ჰორდე-უმ“ და ოსური „ხორ“ თავიანთი შუა-ხმოვნით არიან საყურადღებო. იმ დროს როდესაც სამწერლობო ქართულში „ე“ გვაქვს ხმოვნად (ქერი) და ამასვე უდგება გერმანული „გერსტე“, ხოლო ქანურში და სომხურში „ა“, „გარი“ და „გარი“, ლათინურსა და ოსურში ო-ხმოვნიანი დიალექტის ფორმა გვაქვს დაცული.

ლათინურ „ჰორდე-უმ“-ის მესამე თანხმოვან „დ“-სთან შედარებით ქართული და ბერძნული შესატყვისი ბგერა „თ“ გაასპირატებულია.

ყვილა ზემონათქვამის შემდგომ ამ სიტყვის პირველადი ფორმის წამოყენებაც შეიძლებოდა, მაგრამ ეს ენათმეცნიერების საქმეა. ჩემი მიზანი იყო მეგრძნობებინა, რომ ეს საკითხი ყურადღების ღირსი უნდა იყოს და რომ ქართულ „ქრთილ“—„ქერსა“ და ამ მცენარის ბერძნულ, ლათინურ, გერმანულ, სომხურსა და ოსურ სახელებს შორის გენეტიკური კავშირი, ვგონებ, უნდა არსებობდეს.

შვრიის ბერძნული სახელი *κάρυα*, ლათინური *avena*, ძველი სლავური „ოვიზ“, ძველი გერმანული *habaro*, ჩვეულებრივი *Hafer* და ლათინურითგან წარმომდგარი ფრანგული *avoine* ისე არიან ქართულ „შვრიას“ დაშორებულნი, რომ ქართული ტერმინი, რასაკვირველია, სულ სხვა წარმოშობილობისა უნდა იყოს.

თავის დროზე კლავროთმა ქართული შვრია, ან როგორც მას ჩაწერილი აქვს, „შრვვა“ (*Chrywa* ზირიანულ სახელს „ზიურ“ (*Ziour, Zeur*) დაუკავშირა (*Voyage II, § 20*). მაშასადამე, უნგრო-ფინურიდან უნდა მომდინარეობდეს.

ამ მცენარის მოყვანას საქართველოში ნაკლებად მისდევდნენ, ძველ ძეგლებში არსად გვხვდება და მისი უცხო ენიდან შემოსულობის აზრი თავისდა-თავად

იბადება. თორქებითგან ნასესხობაც შესაძლებელია, მაგრამ ამ საკითხს განსაკუთრებული განხილვა სჭირდება, რათგან ქართული ტერმინის სადაურობისა და მონათესაობის გამორკვევა ამ კულტურის საქართველოში შემოსულობის გზას გაგვიკვლევდა.

„სვილის“ მოყვანას, როგორც დავრწმუნდით, მთელი საქართველო არ მისდევდა და ეს სიტყვა ძველ ძეგლებშიც ჯერ არსად გვხვდება. ამით მისი უცხოობა საგულისხმებელია. მსგავსი სახელის ძიებაზე თუ მიდგა საქმე, ყველაზე დამაჯერებელი იქმნებოდა აზრი, „სვილის“ ლათინური *siligo* „სილიგო“-სთან კავშირის შესახებ. იქამ სიტყვას ხორბლეულის მნიშვნელობა ჰქონდა. მაგრამ სვილზე ძველ ქართულ ძეგლებში ცნობების უქონლობის გამო, მისი საქართველოში შემოსულობის ხანის გამორკვევა შეუძლებელი ხდება.

„ჭვავი“-ც ძველად არ ჩანს. შემდეგშიც მხოლოდ მთა-ადგილებში ითესებოდა. თვით სახელი შესაძლებელია ქერის სპარსული სახელი „ჯაუ“, „ჯავ“ და ჭვავის „ჯავდარ“-ისაგან იყოს წარმომდგარი.

დასასრულ, სელზეც. უკვე 2200 წელს ქ. წ. ეგვიპტეში სელი მოჰყავდათ და მისგან ქსოვილებს აკეთებდნ. ებრაელებიც უძველეს დროსვე სელის ქსოვილების ქსოვას მისდევდნ. ევროპის უძველესი მოსახლეობისათვისაც სელი უცნობი მცენარე არ ყოფილა, ეს შვეიცარიის დირიან შენობათა ხანის ნაშთებში ამ მცენარეულობის თესლის მრავლად აღმოჩენამ უცილობელ ჭეშმარიტებად აქცია. ეტრუსკებს შორის უკვე მე-V ს—ში ქ. წ. სელის დამუშავება გავრცელებული ყოფილა. თანდათანობით მისი კულტურა ბევრგან გაჩნდა, ისე რომ გალლიასა და გერმანიაშიც ჩვეულებრივ საქსოვ ნივთიერებად იქცა. მაგრამ დასავლეთ ევროპაში სელის ქსოვილებით ყველაზე უფრო განთქმული ესპანიის იბერნი იყვნენ. ამ მცენარის კულტურა მხოლოდ სკანდინავიაში ყოფილა უცნობი.

აღსანიშნავია, რომ სელის სახელი ყველა ევროპულ ენებში ერთიდაიმავე ძირისაა და ერთი მეორეს გასაოცრად მიაგავს: ბერძ. *λίαν*, ლათინ. *linum*, გერმან. *Lein* და *Flachs* (რომელიც სხვა ძირის სიტყვაა), ანგლოსაქ. *line*, ფრანგ. *lin* და რუს. *лен*. ეს გარემოება ჰენ-ს ამ ტერმინის დასავლეთ-აღმოს. ევროპის ერთა მიერ ბერძენ-რომაელთაგან შეთვისებულობის მომასწავებლად მიაჩნდა, მაგრამ სხვა მეცნიერნი ამას სელისათვის საერთო სახელის უძველეს დროსვე არსებობის შედეგად სთვლიან (იხ. *Kpf. u. Hl.* გვ. 177—178, 181, 187—189). ამის საბუთად იმ გარემოებას ასახელებენ, რომ, რაკი სელი ევროპაში უძველეს დროითგან არსებობდა, ამ მცენარეს მაშინაც უეჭველად სახელი უნდა ჰქონოდა და, როდესაც ევროპაში გადასახლდნ, სელის დამუშავება უკვე უნდა სკოდნოდათო (იქვე 188—189).

მაგრამ ამ მცენარეულობის ველურად, თუ მოშენებით არსებობა საკმაო აბუთი არ არის იმ დებულების დასაჯერებლად, რომ სელს ევროპაშიც უძველეს დროსვე საქსოვ ნივთიერებად ხმარობდნ. როგორც ცნობილია და ჰენ-საც პრავალი წყაროების ცნობებით დამტკიცებული აქვს, სელი ადამიანმა სამნაირად გამოიყენა: როგორც საჭმელი, როგორც ცხიმოვანი ნივთიერება და რო-

გორც საქსოვი ნივთიერება. ეგვიპტელები ფართოდ მისდევდნ სელის მეურნეობას, მაგრამ მხოლოდ ვითარცა საქსოვი ნივთიერების მომცემს: საკვებად სელს ეგვიპტელები არ ხმარობდნ. ბერძნებს-კი პირიქით თავდაპირველად გემრიელ საკვებად მიაჩნდათ და როგორც საქსოვ მასალას ისე არ ეტანებოდნ (ჰენ Kpf. u. Ht. 172). ასევე შესაძლებელია დასავ. ევროპის ერთათვის სელი 'თავდაპირველად საკვებად ყოფილიყო და სულ სხვა სახელიც ჰქმეოდა, შემდეგ-კი მისი ქსოვილებად დამუშავება-ქსოვის ხელობაც ბერძენ-რომაელებისაგან ამ მცენარის ტერმინთან ერთად შეესწავლათ.

რასაკვირველია, მარტო ტერმინოლოგიის დამოუკიდებლობაზე მსჯელობის დამყარება სახიფათოა, მაგრამ მაინც, რამდენადაც ტერმინთა იგივეობა საერთო წყაროს, ნასესხობა-დამოკიდებულებასა და შეთვისებულობას გვაგულისხმებინებს და ამჟღავნებს, ამდენადვე ტერმინოლოგიის თავისებურება ცოტად-თუ-ბევრად თვით მეურნეობისა, თუ მრეწველობის უფრო საკუთარი გზით განვითარების დამამტკიცებელი უნდა იყოს. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა და უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა ევროპელ ერთა სელის სახელები, ან ბერძნულ-ლათინური-გან, ან საერთო წყაროთგან მომდინარეობს, სელის ებრაული ერთი სახელი-კი „პიშტეჰ“ ამ მცენარის ეგვიპტურ სახელის „პეშტ“-ისგან არის წარმომდგარი (იხ. Kpf. u. Ht. 189), ხოლო მეორე, იოსიფოს ფლაბიოსის მიერ აღნიშნული, სახელი „ქეთონ“ (χεθον) ფინიკიური „კიტონეტ“-ისა, ან „კეტონეტ“-ისგან არის წარმოშობილი, (იქვე 167) შესაძლებელია ითქვას, რომ სელის სომხური სახელი *կთա* „კტავ“-იც იმავე ფინიკიური „ეტ“ ბოლოშეკვეცი-ლი და „ნ“ ბგერის შენაცვლებული სახელისგანვე უნდა იყოს წარმომდგარი.

ამ მცენარის ქართული სახელი „ხელი“ განმარტოებით დგას და არც ერთ სხვა ერის ტერმინს არ ენათესავება¹. ამ გარემოება-საც, რასაკვირველია, სათანადოდ ანგარიში უნდა გაეწიოს.

§ 3. კულტურულ მცენარეთა სახელების ანალიზით მოპოვებული ზოგადი შედეგი.

კულტურულ მცენარეთა სახელების მიხედვით უცილობლად უცხოეთითგან შემოტანილია „კჟეცენი“, შვრია, სვილი, ქვავი, თავთუხი, ბრინჯი, ღომი, კანაფი, ჯიქურა და ბამბა, ამათგან „კჟეცენი“, შვრია და ჯიქურა ჩრდილოეთითგან,—ბრინჯი და კანაფი შავი ზღვის გზით ისევე, როგორც ღომიც სამხრეთ-დასავლეთითგან და თავთუხი სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან, მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რა გზით, რათგან თავთუხების წარმომშობელ არედ ხმელთა შუა ზღვის სანაპირო ითვლება, უმთავრესად აბაშეთი, ეგვიპტე, ალჟირი და საბერძნეთი (იხ. Проф. Н. Вавилов. Центры происхождения культурных ра-

¹) ყურადღების ღირსია მხოლოდ ძველი ირული Seol, Sool, რომლისგანაც წარმომდგარია, თუ რომელთანაც დაკავშირებულია სელის ტილოსგან გაკეთებული აფრის აღმნიშვნელი გერმანული სიტყვა Segel. გამოსარკვევია, შემთხვევითია, თუ არა, ის მსგავსება, რომელიც სელის ამ ორ აღმნიშვნელ სიტყვას, ქართულ „სელ“-ს, მეგრულ-ჭანურ „სულ“-სა და ირულს „სეოლ“-ს, „სულ“-ს ემჩნევა?

стений 1926 წ., გვ. 28). ბამბის შესახებ გარკვეული ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ალბათ სამხრეთითგანვე უნდა იყოს შეთვისებული.

ქართული აღმოჩნდა რბილი ხორბლეულის უძველესი სახელი „იფქლი“ და მერმინდელი „დოლისპური“ ისევე, როგორც „დიკა“ და „ასლი“-ც.

დიკის გავრცელების არეს უმთავრესად საქართველო წარმოადგენს, სომხეთში ის უფრო ნაკლებად არის გავრცელებული, ხოლო ადერბეიჯანში იშვიათია. მცირე აზიაში ამ ემად მაინც არ არის მისი გავრცელების არე ცნობილი. წინათ კი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე, ქანების ტერიტორიაზე ყოფილა. ჩრდილოეთით დიკის გავრცელების არეს კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი შეადგენს, რომლის იქით დიკა, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, არ გვხვდება. თუ ამას იმ მოსაზრებასაც დავურთავთ, რომ ხორბლეულის ამ ჯიშისათვის, ქართველებს გარდა, არავის სახელი არ მოეპოვება, იმ მკვლევართა აზრი, რომელნიც დიკას ადგილობრივ ჯიშად სთვლიან, სრულ ქეშმარიტებად გვეჩვენება.

ე. წ. რბილი ხორბლეულის, *Tr. vulgare*-ს იფქლისა და დოლისპურის სამშობლოდ პროფ. ნ. ვაგილოვს სამხრეთ-დასავლეთი აზია მიაჩნია, სადაც ამ პურეულის სახესხვაობათა რიცხვი 50-ს აღემატება. ასეთი სიუხვით არც ამიერკავკასია, საქართველო, სომხეთი და ადერბეიჯანი ჩამოუვარდება (იხ. *Центры происхождения культурных растений*, 25—26). ამ ხორბლეულის ჯიშის ნამდვილი ქართული სახელები და საყოველთაო გავრცელებულობა საქართველოში მისი უაღრესი სიძველის მაუწყებელია. მომდევნო თავში, რომელშიც ხორბლეულთა და ქრთილელთა ქრონოლოგიის პრობლემაა განხილული, დავრწმუნდებით, რომ ერთი ტერმინოლოგიური ფაქტიც იფქლის კულტურის ქართველთათვის უაღრეს სიძველეს ადასტურებს.

ერთმარცვლიანი ასლი, ზანდური, ეგვიპტელთა და სემიანთა მოდგმის ერთათვის უცნობი ხორბლეული იყო. მის სამშობლოდ F. Pax-ი ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს სთვლის. სამაგიეროდ მრავლად არის ეს პურეული ტროას ნაქალაქეში. ბერძნებსა და რომაელებსაც ისევე, როგორც ევროპის ერებს, ერთმარცვლიანა უკვე ქვის ხანაში ჰქონიათ, რათგან ეს პურეული შვეიცარიის დიროვან შენობებშიაც-კია აღმოჩენილი (F. Pax *ib.V. Hehn*-ის *Kpf. u. Ht.* 559—560).

ორმარცვლიანა ასლის, ანუ მახას სამშობლოდ F. Pax-ი ასურეთსა სთვლის. მისი კულტურის დასაწყისი იქვე და პალესტინაში ეგულება. ეგვიპტეშიც გავრცელებული ყოფილა ისევე, როგორც მცირე აზიასა, საბერძნეთსა, იტალიაში და გალლიაშიც. შვეიცარიის დიროვან შენობებშიც არის აღმოჩენილი ისე, რომ ეს ხორბლეულიც რომაელების ხანაზე უწინარეს არის შესული ევროპაში (იქვე 559—560).

ქართვლებსაც ასლები, როგორც ეტყობა, უხსოვარი დროითგან სცოდნიათ. მათი სახელებიც ადგილობრვეი ჩანან და ზოგიერთი სახეობაც, როგორც გამოირკვა, მხოლოდ საქართველოში მოიპოვება.

თავი მესამე. საქართველოში გავრცელებული ხორბლეულიუსა და ძრთილელის ჯიშების გაჩენის დაახლოებითი ქრონოლოგიური განსაზღვრა.

რაც-კი საქართველოში კულტურულ მცენარეთა სიძველესა და ხნიერებაზე თქმულა და დაწერილა, უკვე მოყვანილი გვქონდა (იხ. იქვე გვ. 392—395). დამაჯერებლობა ამ დებულებებს, როგორც ვიცით, არა აქვს, რათგან მთელი მსჯელობა შემთხვევითს ცნობებზე არის დამყარებული და ამის გასაშუქებლად არსებული უძველესი წყაროები, როგორც დაერწმუნდით, გამოყენებული არ ყოფილა.

ამ საკითხის გამო თანხმობა იმ აგრონომ-მკვლევართა შორისაც არ სუფევს, რომელთაც-კი კულტურულ მცენარეთა ხნიერებაზე საქართველოში რაიმე დაუწერიათ. მაგალითად, პირადად ვ. მენაბდეს დიკის გაჩენის ხანის შესახებ გარკვეული აზრი არ უნდა ჰქონდეს, მაგრამ მაინც სხვებს (საფიქრებელია ათაბეგოვას და ნ. კეცხოველს) არ ეთანხმება. მას ნათქვამი აქვს: „ფრიად შესაძლებელია, რომ *Tr. persicum* Vav. არც ისეთი ძველი წარმოშობილობისა იყოს. ზოგან (სურამის ქედზე) ის ცნობილია „ახალ თესლი“-ს სახელით (Mat. по изуч. геогр. хлеб. знаков Вост. Грузии, 189). აზრი დამთავრებული არ არის, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ავტორი ფიქრობს, რომ, რაკი დიკა ახალ თესლად იწოდება, ამიტომ ხორბლეულის ეს ჯიში საქართველოშიც ახალი უნდა იყოს და არა ძველი.

ეს საკითხი და მოსაზრება მართლაც საყურადღებო და მნიშვნელოვანია და, სანამ მისი დამაჯერებელი განმარტება არ მოიძებნება, დიკისა, პურეულისა და ქრთილეულის სხვა ჯიშების ქრონოლოგიას სათანადო საფუძველი არ ექმნება. ამიტომ ხორბლეულისა და ქრთილეულის ჯიშების ხნიერების საკითხის განხილვამდე, ჯერ „ახალ-თესლი“-სა და „ძველ-თესლის“ გამონათქვამების შინაარსი უნდა გავიგოთ.

§ 1. ტერმინების „ახალთესლი“-სა და „ძველთესლი“-ს რეალური მნიშვნელობა.

ქრთილეულზე მსჯელობის დროს (იხ. აქვე გვ. 354-355) დაერწმუნდით, რომ ქართველი მიწისმოქმედი ქრთილეულს „ძველ-თესლად“ და „ახალ-თესლად“ ჰყოფს. იქვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ეს დანაწილება მარტო ქრთილეულისათვის-კი არ არსებობდა, არამედ ხორბლეულისათვისაც. აკად. გვლდენშტედტსაც ჰქონდა უკვე 1772 წ. თავის დაკვირვებაში ჩაწერილი, რომ დიკას ახალთესლიც ეწოდებოდა.

პურეულის ორ ჯგუფად, ახალთესლად და ძველთესლად, დახაწილება თანამედროვე საქართველოშიც ყოფილა შერჩენილი. ეს გარემოება გ. რეხვიაშვილის ცნობითგანაც ირკვევა. ამ ცნობაში, რომელიც სტუდ. ნ. რეხვიაშვილის ხელით მივიღე, გ. რეხვიაშვილიც რაქის პურეულს „ძველი პურის სახე-ჯიშ“-ად და „ახალი პურის ჯიშებად“ ჰყოფს.

ამასთანავე საგულისხმო და მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ „ძველი პური“-ს ჯიშად მას „იფქლი“ აქვს დასახელებული, „ახალი პურის“ ჯიშად-კი „დიკა“. როგორც უკვე ნათქვამი გვქონდა (იხ. აქვე გვ. 355), მოსალოდნელიც იყო, რომ ეს სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო.

ხოლო განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ „ახალ-თესლად“ წოდებული „დიკა“ გაზაფხულის თესლია, „ძველ-თესლად“ მიჩნეული „იფქლი“-კი შემოდგომის თესლი იყო.

ქრთილეულის რაობის განხილვის დრასაც, დავრწმუნდით, რომ ექვსმწკრივა ქრთილეულს, ანუ ქრთილს, ეხლაც ხალხში „ძველთესლი“ ეწოდება ისევე, როგორც ორმწკრივას, ანუ ქერს, „ახალთესლი“ ჰქვია. (იხ. აქვე გვ. 353). უკვე ს. ორბელიანსაც ჰქონდა თავის ლექსიკონში განმარტებული, რომ „ქრთილი“ შემოდგომის თესლს წარმოადგენდა, „ქერი“ კიდეც გაზაფხულისას.

ამგვარად, ხორბლეულისა და ქრთილეულის ამ დანაწილებაში სრულებით მტკიცე და მკვეთრი პრინციპი არის საფუძვლად დადებული: ძველთესლად შემოდგომის ჯიში იწოდება, ახალთესლად-კი გაზაფხულის ჯიშია მიჩნეული.

ამ საგულისხმო ფაქტის მიხედვით სრული უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ქართველი მიწისმოქმედისათვის შემოდგომის სათესი ძველი წესი ღ ჯიში ყოფილა, გაზაფხულის ჯიში-კი ახალი.

აქ გასაკვირველიც არაფერია, რათგან უკვე კოლუმელლას აქვს ნათქვამი, რომ¹ საუკეთესოდ სწორედ შემოდგომის ნათესი ითვლებოდა და რომ გაზაფხულის, მიწისმოქმედთაგან სამთვითურად „ტრიმესტრე“-დ წოდებული ნათესები მხოლოდ ცივისა და თოვლიანი ქვეყნებისათვის იყო გამოსადეგი, სადაც ზაფხული ნოტიო იცისო.

ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება, კოლუმელლა საზოგადოდ ამტკიცებს, რომ ზომიერ-ჰავიან ქვეყნებში პურეული ყოველთვის უნდა შემოდგომაზე, ზამთრის წინ დაითესოს (De re rustica lib. II, cap. IX)².

¹ „adhuc de satione autumnali loquimur: hanc enim potissimam ducimus. Sed est et altera, cum cogit necessitas: trimestrem vocant agricolae. Ea locis pregilidis ac nivosis, ubi aestas est humida et sine vaporibus, recte committitur“ (De re rustica, lib. II, cap. IX).

² „robusta frumenta semper ante hiemem seri debent in regionibus temperatis“

თუმცა გადამწყვეტი მნიშვნელობა საყანურის თვისებასა ჰქონდა და იმ კუთხის პავაზე იყო დამოკიდებული, სადაც პურეული ითესებოდა, მაგრამ ბერძნებიც პურეულს ყოველთვის შემოდგომაზე სთესდენ ხოლმე. რომაელებიც უფრო ხშირად შემოდგომის ნათესსავე რჩებოდნენ, რათა უფრო უკეთესად და სწრაფად იზრდებოდა (Orht Getreide Paulys R—E VII, 1340).

Olick-ს აღნიშნული აქვს, რომ საბერძნეთში უძველეს კულტურულ მცენარედ იყო *Triticum vulgare* Vill. ე. ი., ქართული ტერმინები რომ ვიხმაროთ, „იფქლი“ და „დოლის-პური“, შემდეგ „ასლი“ და ექვსმწკრივა ქრთილეული „ქრთილი“. „ორმწკრივა“, ანუ ქერი დისტიქონის ჯიში, მერმე ჩნდება და გალლიითგან შედის იტალიასა და საბერძნეთში (იხ. Ackerbau: Paulys R-E 1. Band 1894 წ. გვ. 261-262).

მარცვლეულთაგან გავრცელებული იყო აგრეთვე ფეტვი (*Rispenhirse*) *ῥέγγρα* ანუ *μειλίχ. milium*, ე. წ. *Panicum milaceum* L., იმისდა მიუხედავად რომ ეს მცენარე ჰომიროსს მოხსენებული არა აქვს (იქვე, I, გვ. 262).

იტალიაშიც გაზაფხულზე ითესებოდა უმთავრესად ფეტვი, სელი, ორმწკრივა ქერი, ოსპი (*Linse*) და სხვა (Olick Ackerbau: Paulys R-E I, 283).

მაშასადამე, ჩვენი დასკვნა, რომ ქართველი ერისათვის შემოდგომის ნათესი უფრო ძველი წესი იყო, გაზაფხულის-კი ახალი, მცდარი არ უნდა იყოს.

§ 2. ხორბლეულისა და ქრთილეულის ტერმინოლოგიის „ახალისა“ და „ძველის“ ქრონოლოგიური განსაზღვრა.

მაგრამ, როგორ უნდა გავიგოთ ამ შემთხვევაში გამონათქვამები „ძველი“ და „ახალი“? ამ საკითხის გადაწყვეტას, რასაკვირველია, უაღრესი მნიშვნელობა აქვს მემინდვრობის კულტურისა და ეკონომიკის ისტორიისათვის საქართველოში.

საკმარისია გავითვალისწინოთ, რომ „ძველთესლად“ წოდებული „იფქლი“ და „ქრთილი“, ისევე როგორც „ახალთესლად“ სახელდებული „დიკა“ და „ქერი“ უკვე დაბადებისა და სახარების უუძველეს ქართულ თარგმანებში, ე. ი. მე-V ს-შივე, გვხვდება, რომ ნათელი შეიქმნეს, თუ რამდენად შესცდებოდა ადამიანი „ახალი“ რომ ქრონოლოგიურად იმ საზომით განეზომა, როგორც ეს სიტყვა ამ ეამად და ჩვეულებრივ გვესმის ხოლმე.

ცხადია, მაშასადამე, რომ „ახალთესლი“ დიკა და ქერი სულ ცოტა 1500 წ-ით და, რა თქმა უნდა, საუკუნეებით გაცილებით უფრო ხნიერი ჯიშები ყოფილა, თუ-კი მე-V ს. ძეგლებში დიკაცა და ქერიც ჩვეულებრივ სიტყვებად გვევლინებიან.

ამგვარად, „ახალთესლი“ სრულებით ახალი არ ყოფილა, არამედ თესლის ძველის-ძველი ჯიში გამოდის. ამიტომ უეჭველია, რომ „დიკა“ და „ქერი“

მხოლოდ „იფქლ“-თან და „ქრთილ“-თან შედარებით შესაძლებელია რომ ახალ თესლად იქმნენ მიჩნეულნი. სხვანაირად, ანდა უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, ამ შემთხვევაში იმ უუძველესი ხანის ტერმინოლოგიის ნაშთთან გვაქვს საქმე, როდესაც, წინათ არსებულ იფქლისა და ქრთილის შემოდგომის ჯიშებს გარდა, პირველად გაზაფხულის ჯიშები, დიკა და ქერიც, შემოდებულ იქმნა: მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული შესაძლებელი იყო, რომ იფქლსა და ქრთილს, ვითარცა თესლის წინანდელ ჯიშებს, ძველ-თესლის სახელი სწოდებოდათ, ხოლო დიკა და ქერი ახალთესლად მიეჩნიათ.

§ 3. „იფქლის“, „დიკისა“ და გაზაფხულის ხორბლეულისა და ქრთილეულის ჯიშების გაჩენის ხანა.

იოველის 1₁₀₋₁₁-ის ქართულ თარგმანში ისევე, როგორც ბერძნულ ტექსტშიც ხორბლეულის ორი სახელი მოგვეპოება: „იფქლი“, რომელიც ბერძნულ σῖτος-ს „სიტოს“-ს უდრის, და „დიკაჲ“, რომელიც πικρος-ს „პკროს“-ს ეთანასწორება.

იქ, სადაც პურეულის ეს ორი ჯიში დაპირისპირებული არ არის და ერთი ამ ორთაგანია დასახელებული, ზოგან ბერძნული „პკროს“-იც „იფქლად“ არის ქართულად გადმოთარგმნილი, რათგან „იფქლს“, სპეციალურის გარდა, ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონდა, მერმინდელი ხორბალის მსგავსად. მაგრამ იფქლისა და დიკას ბერძნულ ზედმიწევნით შესატყვისობათა გამოსარკვევად სწორედ ისეთი ადგილების თარგმანსა აქვს მნიშვნელობა, სადაც პურეულის ორივე ჯიშის სახელია ერთად მოყვანილი.

მაშასადამე, ბერძნულ „სიტოს“-ს ქართველები „იფქლის“ შესატყვისად სთვლიდნენ, პკროს“-ს-კი „დიკა“-დ სთარგმნიდნენ. თუ ამას გავითვალისწინებთ, შესაძლებელია ეს დიკის არსებობის ქრონოლოგიის გამოსარკვევადაც გამოვიყენოთ.

ცნობილია, რომ დაბადებისა და სახარების თარგმანზე უძველესი ქართული ძეგლი ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება. ამის გამო ქართული ძეგლების მიხედვით ჩვენი დაკვირვება მე-V ს. ქ. შ. ხანს ვერ სცილდება. ამაზე უწინარესი ვითარების გამოსარკვევად-კი მკვლევარმა ბერძნულ-ლათინურ წყაროებს უნდა მიჰმართოს.

სანამ ბერძნული და ქართული ტერმინოლოგიის შესატყვისობა გამორკვეული არ იყო, ბერძნული ცნობების სრული რწმენითა და ზედმიწევნილობით გამოყენება შეუძლებელი იყო, ეხლა-კი, მას შემდგომ, რაც ზემომოყვანილ თავში (იხ. აქვე გვ. 325-338 და 351-352) ხორბლეულისა და ქრთილეულის ისევე, როგორც დანარჩენი მცენარეულობის ბერძნული სახელების ძველი ქართული შესატყვისობა სრული სწორით გამორკვეული გვაქვს, ბერძნული ძეგლების ცნობათა შინაარსის გაგებასაც უკეთესად შევძლებთ და სათანადოდ გამოყენების საშუალებაც გვექმნება.

სამწუხაროდ, ქსენოფონტეს მხოლოდ სომხეთისა და ჭანეთის ერთი ნაწილის ხორბლეულისა და ქრთილეულის შესახებ მოეპოვება დასაყრდნობი ცნობა. ორივე ეს ცნობა უკვე მოყვანილი გვქონდა (იხ. აქვე გვ. 367 და 338), მაგრამ ერთის მხრით ასლის არსებობის ხანის განსაზღვრის მიზნით, მეორეს მხრით ღომის საკითხთან დაკავშირებით. ამ ჟამად-კი იგივე ცნობები იფქლისა და დიკის შესახებ ქრონოლოგიური ფაქტების მოსაპოვებლად გვაინტერესებს.

სამხრეთ-დასავლეთ სომხეთში, რომელიც ტაოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით მოსამზღვრე მაღლობი ქვეყანა იყო, ბერძნებს უნახავთ საკვებ მარცვლეულთან „პკროჟ“, „კრიოჟ“ და „ოსპრია“. „პკროს“, როგორც ვიცით, დიკას უდრის. ზამთარში ცივსა და დიდთოვლიან ამ ქვეყანაში მართლაც გაზაფხულის ხორბლეულის ჯიში იყო კიდევაც უფრო მოსალოდნელი, ვიდრე შემოდგომისა. ქსენოფონტე იმ წვეულობის აღწერილობაშიც, რომელიც სომხეთში ამ დაუპატიჟებელ სტუმრებისათვის გაუმართიან, ისევ „პკროს“-ისა და ქერის პურს ასახელებს.

უეჭველია, ტაოსა და მის დასავლეთით მდებარე ისპირ-ჭანეთის მაღლობი ტერიტორიაც ამგვარადვე დიკის გავრცელების არედ უნდა ვიგულისხმოთ.

პირიქით, ჭანეთის მოსინიკთა ტომის თემში, რომელიც ტრაპიზონის მახლობლად, ოდნავ სამხრეთ-დასავლეთით, მდებარეობდა, ქსენოფონტე ხორბლეულითგან „სიტოს“-სა და „ძეჟა“-ს ასახელებს. პირველი ამათგანი, როგორც ვიცით, იფქლსაც პნიშნავს სპეციალურად, ზოგადად-კი პურეულსაც, მეორე კიდევ ასლს უდრის.

თუმცა ზღვის რბილი და თბილი ჰავის გავლენის წყალობითაც, მოსინიკების მიწაწყალზე, ვითარცა შავი ზღვის სამხრეთის სანაპირო ზოლში, პურეულის შემოდგომის ჯიში, იფქლი, მოსალოდნელი იყო და ჭანების ამ ტომის კონსერვატულობის გამოც აქ ხორბლეულის უძველესი კულტურის, იფქლისა და ასლის, ბატონობაც არაფერს გასაოცარს არ წარმოადგენს, მაგრამ მაინც, „სიტოს“-ის ორმაგი მნიშვნელობის გამო ზემომოყვანილი ცნობის მიხედვით უფლება არა გვაქვს დავასკვნათ, რომ მოსინიკებს მაშინ მხოლოდ შემოდგომის ჯიშის პურეული, იფქლი, ჰქონდათ. შესაძლებელია „სიტოს“-ი იქ ზოგადი, შემკრებლობითი, მნიშვნელობით იყოს ნახმარი და, საკუთრივ იფქლს გარდა, ქსენოფონტეს დიკაც ჰქონდეს ნაგულისხმევი.

მაგრამ დიკა რომ ჭანეთშიც უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, ამის დამტკიცებელი საბუთი ეხლაც არის დაცული. ამ საკითხის გასაშუქებლად განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ხორბალს თანამედროვე ჭანურშიც-კი, რომელშიც სიმინდის გაბატონებას (იხ. ნ. მარარის Из поездки в Турецкий Лазистан; ИАН 1910 წ. გვ. 616), საფიქრებელი იყო, მისი კვალი უნდა მოესპო, მაინც „დიკა“ ეწოდება (ქ. გ. 139).

ეს ფაქტი იმის მომასწავებელია, რომ ძველად, სიმინდის გავრცელებამდე, ჭანეთშიც იფქლზე მეტად დიკა უნდა ყოფილიყო გაბატონებული.

ამგვარად, დიკის არსებობის თარიღი ქ. შ-ი მე-V ს-ზე სულ ცოტა ათასი წლით უწინარეს მაინც უნდა ვიგულისხმოთ.

მაშასადამე, ეხლა უკვე სრული უფლებით შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ „ახალთესლი“ დიკა და ქერი მართლაც ძველის-ძველი ჯიშები ყოფილა და ორივე მხოლოდ იფქლსა და ქრთილთან შედარებით არიან ახალი.

ზემოდასახელებულმა ფაქტმა ამგვარად დაგვარწმუნა, რომ თავდაპირველად ქართველ ერსა და მიწისმოქმედს ხორბლეულისა და ქრთილეულის მხოლოდ შემოდგომის ჯიშები ჰქონია.

ეს დასკვნა სწორედ ბუნებრივადაც გვეჩვენება, თუ მოვიგონებთ, რომ ქართველები უძველეს ხანაში ცხელი ქვეყნის მკვიდრნი იყვნენ.

ამ გარემოების გათვალისწინება, პურეულისა და ქრთილეულის ახალი, გაზაფხულის ჯიშების, დიკისა და ქერის, გაჩენის საგულვებელი ხანის მიგნებასაც შეგვაძლებინებს. ქართველ მიწისმოქმედს გაზაფხულის ჯიშების სათესის აუცილებლობა უნდა ეგრძნო, რომ ასეთი ჯიშების შერჩევა-შემუშავება საზრუნავი გაჰხდომოდა. ამის აუცილებლობლობა-კი ქართველებისათვის მიწაწყლისა და ჰაერის პირობებს უნდა იმ დროს ეგრძნობინებია, როდესაც იძულებული შეიქნენ თავიანთი პირვანდელი თბილ ჰავიანი ტერიტორია მიეტოვებინათ და ჩრდილოეთისაკენ, მთაგორიან და მაღლობ მთიანეთზე დასახლებულიყვნენ.

მაგრამ დიკის ჯიშის გაჩენის განსაზღვრა ცოტა უფრო ზედმიწევნითაც შეიძლება, ქართველთა და მათი მონათესავე ტომები ყველანი ერთად არ დაძრულან: მე-VII ს. ქ. წ. ქართველთა მხოლოდ უკანასკნელნი ტალღა წამოვიდა კავკასიისაკენ: მანამდე საუკუნეებით უწინარეს სხვა მონათესავე ტომები არიან წამოსულები.

„დიკა“ რომ ტომთა იმ პირველი დაძვრა-გადმოსახლების ხანაში უკვე ყოფილიყო, მაშინ პურეულის ეს გაზაფხულის ჯიში, უეჭველია, ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ქართველთა მონათესავე, ჩერქეზ-ჩაჩან-ლუნძ-ლეკების ტომებსაც უნდა ჰქონოდათ. მკვლევართა ცნობებით-კი იმიერკავკასია დიკის გავრცელების არე არ არის.

აქეთგან უნდა დავასკვნათ, რომ „დიკა“, ვითარცა გაზაფხულის განსაკუთრებული ჯიში, იმ ხანაში უნდა იყოს შექმნილი, როდესაც ჩერქეზ-ჩაჩან-ლუნძ-ლეკთა ტომები უკვე დიდი ხანია კავკასიონის ქედს იქით იყვნენ გადასულნი. ამიტომ „დიკა“ ქართველ ტომთა უკანასკნელი ტალღის დაძვრის შემდგომ, ე. ი. ქ. წ. მე-VII ს. მომდევნო ხანაში უნდა იყოს შექმნილი.

„იფქლი“-ს დასაწყისი საუკუნეთა წყვილადში იკარგება. მაგრამ რბილი ხორბლის სვანური სახელი „კჷეცენ“ი შედარებით ახალი შეთვისებულია.

სვანურს „კჷეცენ“-ისა და რაჭულს „გვაწა“-ს ჩრდილოეთითგან, შორეული გუთებისაგან სხვათა საშუალებით შეთვისება, რა თქმა უნდა, მხოლოდ იმ ხანითგან შეეძლოთ, როდესაც გუთები სკანდინავიითგან დაიძრნენ და სამხრეთში, კარპატებში და დუნაის აუზის მიწაწყალზე დასახლდნენ, თავიანთი სამეფო დაარსეს და მეზობელ სარმატთა ტომებიც დაიმორჩილეს. როგორც ცნობილია, სარმატთა ტომებს ამ დროს ჩერქეზებიც ეკუთვნოდნენ.

ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს დაახლოვებით ის ხანაც განვსაზღვროთ, როდესაც სვანურსა და რაჭულს „კჷეცენ“-ისა და „გვაწა“-ს შეთვისება შეეძლოთ: ამ ხანას მე-II-ე საუკუნეზე უწინარეს ქ. შ., ცხადია, ვერ ვიგულისხმებთ, არამედ მე-III და IV სს-ში, 370 წლამდე, როდესაც გუთების სამეფო ჰუნებმა გაანადგურებს.

თავი მეოთხე. კულტურულ მცენარეთა შედარებითი სამეურნეო მნიშვნელობა

§ 1. კულტურულ მცენარეთა შედარებითი მნიშვნელობა საქართველოს მეურნეობაში.

საქართველოს სავსე მეურნეობაში არსებულ კულტურულ მცენარეებს, რა თქმა უნდა, ყველას ერთნაირი მნიშვნელობა არ ჰქონია. ქვეყნისა და ერის კეთილდღეობისათვის უპირატესობა, რასაკვირველია, საკვებ მარცვლეულობას ენიჭებოდა: ყველას ხორბლეული და ქრთილეული მიუძღოდა წინ.

საგარეო ვაჭრობის თვალსაზრისით-კი საქართველოს ეკონომიკისათვის უაღრესი მნიშვნელობა სელსა, კანაფსა და ბამბასა ჰქონდა. როგორც თავის დროზე, „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ სათანადო ადგილას, დავრწმუნდებით სელის ქსოვილები საქართველოთგან მე-VI ს—ითგან მოყოლებული ქ. წ. მე-XIII ს—მდე ქ. შ. და მომდევნო ხანაშიც უცხოეთშიც გაჰქონდათ და სელი საქართველოს მეურნეობის მთავარ საექსპორტო საგანს წარმოადგენდა. ხოლო ისტორიულ ხანაში საქართველოს აღებმცემობისათვის კანაფისა და ბამბის ქსოვილების მნიშვნელობის შესახებაც ამ წიგნის ვაჭრობა-მრეწველობის შესახებ ნაწილში გვექმნება საუბარი. ამიტომ სელისა, კანაფისა და ბამბის კულტურის ღირებულებაზე საქართველოს ეკონომიკისათვის აქ სიტყვის გაგრძელება საჭირო არ არის.

უნდა კიდევ აღვნიშნო, რომ არქ. ლამბერტის ცნობით, მე-XVII ს. ბრინჯის კულტურასაც საექსპორტო მნიშვნელობა ჰქონია და ეს მარცვლეული მაშინ თურმე უცხოეთშიც, ოსმალეთში მაინც, გაჰქონდათ. ამჟამად ჯერ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება და მხოლოდ შემდეგში, ახალი წყაროების აღმოჩენის შემდგომ, გამოირკვევა, მე-XVII ს—ზე უწინარეს, ძვე-

ლადაც, ჰქონდა ბრინჯს საექსპორტოდ გასავალი, თუ მისი კულტურის ასპარეზის სივრცე მხოლოდ საქართველოს საკუთარი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას ახერხებდა?

როგორც აღნიშნული გვქონდა, ხალხის კვებისათვის უმთავრესი მნიშვნელობა ხორბლეულსა და ქრთილეულს ჰქონდა მინიჭებული. ამის გამო ქვეყნის ეკონომიკამ ქართველ მიწისმოქმედს რამოდენიმე ამოცანა წამოუყენა, რომლის გადაუწყვეტლივ მას წარმატება არ შეეძლო. ერთ ამოცანათაგანს პურეულის გამძლე ჯიშის შექმნა წარმოადგენდა.

საუკუნეთა განმავლობაში წარმოებული შერჩევის წყალობით რბილი ხორბლის, დოლის პურის ჯიშის უძველესი სახეობა, „იფქლი“, ქართველ მიწისმოქმედს დამჩაგვრელ მცენარეულობასთან ბრძოლაში გამძლე პურეულად უქცევია. ეხლაც-კი ადგილობრივი მოსახლეობა იქ, სადაც ქართული საკვები მცენარეების ეს ძველის-ძველი წარმომადგენელი მეურნეობაში შერჩენილია, იფქლს, როგორც დავრწმუნდით, მეტად აფასებს ამ ძვირფასი თვისებისათვის და თანამედროვე მკვლევართა საკონტროლო შემოწმებამა და საცდელმა დათესამაც ქართველი მიწისმოქმედის ეს მსჯავრი საკვებით გაამართლა (იხ. აქვე, გვ. 326).

მეორე ამოცანას ახალი გეოგრაფიული პირობისდა მიხედვით მარცვლეულის მეურნეობის მთელი სისტემის შეცვლა-შესწორების აუცილებლობა უკარნახებდა.

როდესაც ქართველი ტომები იძულებული გახდნენ თავიანთი წინანდელი მიწაწყალი მიეტოვებინათ და ჩრდილოეთისაკენ წამოსულიყვნენ, რომ აქ ამიერკავკასიასა და შავიზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოეკიდებინათ ფეხი და დასახლებულიყვნენ, ამ ახალ ქვეყანაში მათ წინანდელთან შედარებით მიწაწყლისა და ჰავის ძალზე განსხვავებული პირობები დაჰხვდათ.

მთავარ განმასხვავებელ გარემოებას ქვეყნის მთაგორიანობა და ბევრგან მალაღი მდებარეობა შეადგენდა, რომლის წყალობითაც იქ ცივი და თოვლიანი ზამთარი სუფევდა. ეს გარემოება თბილ ჰავას მიჩვეული ქართველებისაგან ახალ პირობებთან შეგუებას მოითხოვდა: მეურნეობის მთელი სისტემა, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე გვ. 407), შემოდგომის ნათესებზე იყო დამყარებული, უნდა სათანადოთ შესწორებულიყო. მწარე გამოცდილებას ქართველი მიწისმომქმედი მალე უნდა დაერწმუნებინა, რომ ამ ახალ სამშობლოში შემოდგომის ნათესები არამცთუ ყველგან გამოსადეგი არ იყო, არამედ რომ ზოგან სრულებით საზარალო ხდებოდა ადასიანისათვის.

ცხადია, რომ ამ ახალ პირობებში იფქლი, ვითარცა შემოდგომის ჯიში, ყველგან არ გამოდგებოდა, რათგან, ხანგრძლივი სუსხიანი ზამთრის გამო, მის თესლს სიცივის ატანა არ შეეძლო. მართალია, შემოდგომის ნათესი ადრეულ ჯიშს წარმოადგენდა, რათგან მოსავალი უფრო ადრე მწიფდებოდა, მაგრამ უკეთესი იყო ხორბლეული უფრო გვიან შემოსულიყო, ვიდრე შემოდგომაზე დათესილი მარცვალი ზამთარში ყინვას გაეფუჭებინა და ნათესი მომცდარიყო.

ასეთ გეოგრაფიულსა და კლიმატურ პირობებში, შემოდგომის ნათესებთან ერთად გაზაფხულის ნათესის სისტემის შემოღების გარდა, სხვა არავითარი საშველი არ შეიძლება ყოფილიყო. მაგრამ ამისათვის „იფქლი“, ვითარცა ვეგეტაციის წინა პერიოდის ხანგრძლივობაზე დამყარებული ჯიში, არ ივარგებდა. მიწისმოქმედს აქ მხოლოდ სწრაფი ვეგეტაციის უნარის მქონეები ხორბლეული გამოადგებოდა, რომელიც თუნდაც იფქლზე უფრო გვიან მოსულიყო, ოღონდ მისი დათესა ისეთ დროს ყოფილიყო შესაძლებელი, როდესაც მას სიცივე უკვე ვერ ავნებდა, ე. ი. რომელიც, გაზაფხულზე დათესილი, ზაფხულის განმავლობაში იმდენად მომწიფდებოდა, რომ მისი მომკა და გალეწვა შესაძლებელი გამხდარიყო.

ამგვარად, საქართველოს ბუნებრივმა პირობებმა ქართველი მიწისმოქმედი ისეთ მდგომარეობაში ჩააგდო, რომ მას, ან მალე ადგილებში ხორბლეულისა და ქართლეულის მოყვანისათვის უნდა თავი დაენებებინა, ანდა ისეთი ახალი სათესლე ჯიში მოეპოვა, რომელიც მთაგორიან ცივი ზოლის ჰავასაც აიტანდა და რომელსაც სწრაფი ვეგეტაციის უნარიც აღმოაჩნდებოდა. სწორედ ასეთი თვისებები აქვს ხორბლეულის გაზაფხულის ჯიშს, დიკას, რომლის სამშობლოდ სხვადასხვა მკვლევართა აზრით, როგორც დავრწმუნდით, კავკასიისა და საქართველოს მთიანეთია (იხ. აქვე გვ. 392—393). დიკას ხორბლეული კულტურის სწორედ უუმაღლესი დონე უკავია. ამასთანავე მაღალი ზოლის ჰავის მოჭარბებულ ნოტიობას იმდენად კარგად იტანს, რომ სოკოვანი დაავადება პურეულის სხვა ყველა ჯიშებზე ნაკლებ ეტყობა (იხ. აქვე გვ. 330). ხოლო რაც ცხოვრებისაგან წამოყენებულ პირობებში უმნიშვნელოვანესია, დიკა თანაც ხორბლეულთა შორის ყველაზე უფრო სწრაფ ჯიშებს, თუ არ სჯობნის, არაფრით ჩამოუვარდება მაინც (იხ. А. И. Атабекова „Материалы к монографическому изучению нового вида культурной пшеницы *Triticum persicum* Vav.": Труды по Прикл. Ботанике и Селекции 1925 წ. Т. 15—ый., გვ. 193).

რა თქმა უნდა, ასეთი რთული და ძნელი მიზნის მიღწევა ადვილი საქმე არ იყო. ამას ხანგრძლივი დროცა და არა ერთი და ორი თაობის გულმოდგინე მუშაობაც შეეღებოდა, მაგრამ ამ უმად ადამიანი ვერც-კი წარმოიდგენს თუ, რამდენი ენერგია და დაკვირვება-შერჩევის უნარი იქმნებოდა საჭირო, სანამ ნიადაგისა და ჰავის პირობების წყალობით წამოყენებული ეს ამოცანა, პურეულის გაზაფხულის, სწრაფი და გამძლე ახალი ჯიში, დიკა, ხორბლეულის დამთავრებულ ჯიშად იქცეოდა.

მთაგორიან ქვეყნებში დასახლების დროს, ყველა ქართველ ტომებს არ შეიძლება რომ ერთნაირად ნაყოფიერი და კარგი მოსავლიანი მიწა-წყალი ჰრგებოდათ დასამკვიდრებლად. ზოგს, მეტადრე ჩრდილოეთის ზოლის მცხოვრებ ტომებს, სწორედ მწირი ქვეყანა ერგო, სადაც მქლე, კლდოვანი და კირიანი ნიადაგი იყო და არის ეხლაც.

ასეთ თემში ზორბლეულის ყოველი ჯიში არ ხარობდა, ან თუ მოდიოდა, მისი მოყვანა ეკონომიურად ხელსაყრელი არ იყო. აქაც მიწისმოქმედის დაკვირვებამ გამოარკვია, რომ ამგვარ პირობებსა და ნიადაგზე ყველას ასლების ჯიში სჯობია, სახელდობრ მისი ორი ადგილობრივი სახეობა მახა და ზანდური (იხ. აქვე 344).

§ 2. უმნიშვნელოვანეს საკვებ მცენარეთა შემადგენლობის ცვლადობა დროთა განმავლობაში.

საკვებ მცენარეთა გავრცელების სურათი და არე აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოში ამ ჟამად და უკვე რამდენიმე საუკუნეა ზოგიერთში თვალსაჩინოდ განსხვავდება. ლიხთიმერეთში სიმინდია გაბატონებული და ზორბლეულსა და ქრთილეულს იქ ბარად არ სთესენ, არამედ მათ მოყვანას მხოლოდ მაღლობ თემებში მისდევენ.

წინათ, მაგ. მე-XVII ს. დამდეგამდე, სიმინდის ხსენებაც-კი არ იყო დასავლეთ საქართველოში. სამაგიეროდ იქ გავრცელებული იყო ღომი, მაგრამ ამ მარცვლეულთან ერთად იფქლისა და ქერის მოყვანასაც მისდევდნენ ბარადაც-კი, სადაც შემდეგში ზორბლეულის კულტურა გამჭრალი იყო. მხოლოდ მე-XV—XVI სს—ში ღომს მაინც მეურნეობაში მთავარი ადგილი ეკავა, მოსახლეობის $\frac{1}{2}$ მის მოყვანას მისდევდა.

მაგრამ უფრო უწინდელს ხანაში არც ღომი იყო დასავლეთ საქართველოში. როგორც დავრწმუნდით, მე-XIII ს.—ზე ადრინდელი ცნობები ღომზე დასავლეთ საქართველოში არ მოგვეპოვება, ჯერჯერობით მაინც, და საერთოდ ღომი ქართველთა ძველ მარცვლეულად არც არის საგულისხმებელი (იხ. აქვე გვ. 366--367). ამიტომ ცხადია, რომ, როგორც მე-XIII ს. დამდეგითგან სიმინდმა ლიხთიმერეთის მემინდვრობითგან ღომი თანდათან განდევნა და ამ ჟამად ბევრგან თითქმის მოსპო კიდევ, ისევე თავის დროზე ღომსაც დასავლეთ საქართველოში წინათ არსებული მარცვლეულის კულტურა მოუსპია. ერთ ასეთ განდევნილთაგანად, როგორც დავრწმუნდით, იფქლი, საერთოდ ზორბლეული და ქრთილეული ყოფილა.

მაგრამ, უძველესი წყაროების უქონლობის გამო, ჯერჯერობით არ ჩანს, თუ რამდენად ინტენსიური უნდა ყოფილიყო მაშინ ზორბლეულის კულტურა ბარად, მეტადრე დაბლობებში. მეტისმეტი ნოტიობისა და ძალუმი მჩაგრავი ბალახეულობის სიმრავლის გამო რიონის აუზის ვაკესა და დაბლობებში ზორბლეულის კულტურის ფართო და ინტენსიური არსებობა სათუოდ მოჩანს, სანამ ამის დამაჯერებელი პირდაპირი ცნობები არ გვექნება, რომელთაგანაც გამოირკვეოდა, რომ ძველად საქართველოში პურეულის ასეთი სინესტის გამძლე ჯიშიც მოიპოვებოდა. მაგრამ სანამ ამნაირი მოწმობა არ არსებობს, ცხადია, ზორბლეულის გარდა,

დასავლეთ საქართველოში სხვა რაიმე მარცვლეულის კულტურაც უნდა ყოფილიყო, რომ ადამიანს თავისი თავის გამოყვება შესძლებოდა. ასეთ მარცვლეულად ფეტვი და ქურიმა ყოფილა.

ფეტვი აღმოსავლეთ საქართველოშიც-კი იყო გავრცელებული, სადაც უმთავრესად ხორბლეულის კულტურა იყო გაბატონებული. მაგრამ ბუნებრივია, რომ აქ ფეტვს მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონოდა და, ვითარცა პურეული, ნაკლებად ყოფილიყო მიღებული, მაგრამ მაინც ყოფილა მე-XVIII ს-შიც-კი. გვლდენშტედტ-ს აქვს აღნიშნული, რომ მთელ ქართლ-კახეთში ხორბლის პურსა სჭამდნენ (gegohren Waizenbrod) და ძალიან იშვიათად აგრეთვე ფეტვის პურსაც (Hirsenbrod), რომელსაც თორნეში აცხობენო (Reisen I, 369).

კახეთშიც ადამიანის საჭმელად ხორბალი მოჰყავთ ჩვეულებრივ და უფრო ნაკლებ ფეტვიცაო, ნათქვამი აქვს იმაზე გერმანელ მეცნიერს (Reisen I, 371).

ხოლო დასავლეთ საქართველოში მე-XVIII ს-შიც-კი სულ სხვა ვითარება ყოფილა. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ, იმავე გვლდენშტედტის სიტყვით, ოკრიბას, სალორთქიფანიძოს, სამიქელაძოს და ვაკეს ლომსა და ფეტვს გარდა არაფერს სთესდენ¹ (Reisen I, 309).

სანამ ღომი შემოვიდოდა, ცხადია დასავლეთ საქართველოში ფეტვი და ქურიმა უნდა ყოფილიყო რიონის აუზის დაბლობ ზოლში უმთავრესად გაბატონებული.

თუ გავიხსენებთ, რომ ძველად ფეტვი სხვა ბევრ ქვეყნებშიც ფართოდ იყო გავრცელებული, ზემოაღნიშნული გარემოება სრულებით არ გვეუცხოვება.

ფეტვი, *Milium*, ანუ ბერძნული *ἄνυχυς*, და ქურიმა *panicum*-ი ესპანიის იბერთა საყვარელი საჭმელი ყოფილა იმგვარადვე, როგორც კელტებსაც ძალიან ჰყვარებიათ. ილლირიის სანაპიროს მთებში მოსახლე კელტ-ილლირიელთა ნარევი ტომი ააპოდებიც, სტრაბონის სიტყვით, ასლითა და ფეტვით იკვებებოდნენ (Σαῖς καὶ ἄνυχος τὰ πάλαι τρεφόμενοι: lib. VII cap. 5, § 4).

აღმოსავლეთში ალადონელნიცა და სარმატებიც თურმე ამითვე იკვებებოდნენ, სარმატთა ტომებისათვის პლინიუსის მოწმობით ეს მარცვლეული მთავარ საკვებს წარმოადგენდა (*Sarmatrum quoque gentes hac maxime pulte aluntur*: Plin. 18,100). ელიანის სიტყვით, მეოტიელნი და სარმატები უმთავრესად ფეტვსა სჭამდნენ.

შავი ზღვის სანაპიროზე მობინადრე ერებს შორისაც ყველაზე უფრო საყვარელი საჭმელი ქურიმა ყოფილა მიჩნეული (Plin. 101: *Ponticae gentes nullum panicum praeferunt cibum*).

ჰენ-ის მიერ თავმოყრილ (იხ. Kpf. u. Ht. 569-57,) ძველ ბერძენი და რომაელთა ავტორების ცნობებითგან ჩანს, რომ ესპანიის იბერთა ქვეყნიდან მოყოლებული მეოტიის ზღვის მიდამოებსა და იმიერკავკასიაში მცხოვრებ

¹) ... Sæet man ausser Gomi (*Panicum Italicum*) und Hirse nichts“.

სარმატებამდე, თვით შავი ზღვის სანაპიროზე მობინადრე ტომებითურთ, მთელი ხალხის საყვარელსა და ბევრგან მთავარ საკვებად სწორედ ეს ფეტვი და ქურიმა შეადგენდა.

მაგრამ ფეტვსა (*miliun*) და ქურიმას (*panicum*), ძველ საბერძნეთისა და რომის ბევრ სხვადასხვა სანახებშიც ეტანებოდენ¹. ამ მარცვლეულს ორნაირად ხმარობდენ: პურადაც აცხობდენ და ფაფადაც ჰხარშავდენ. პურად გამომცხვარს ცხელ-ცხელს სჭამდენ, რათგან თბილი უფრო გემრიელი ყოფილა. ხოლო რძით გაკეთებული მისი ფაფა წუნ-უდებელ საკმელად მიაჩნდა კოლუმელლასა ც-კი (*De re rustica, lib. II, cap. IX*).

ფეტვი (*miliun*) და ქურიმა (*panicum*) გაზაფხულის თესლად ითვლებოდა. კოლუმელლას სიტყვით, მარტის დამლევისათვის უნდა ყოფილიყო დათესილი. მისი მოყვანა მიწისმოქმედისათვის ხელსაყრელად იყო მიჩნეული, მას მხოლოდ ხშირი გათოხნა სჭირდებოდა (*De re rustica, lib. II, cap. IX*).

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ საქარველოშიც, მეტადრე დასავლეთში, უძველეს ხანაში, ხორბლეულისა და ქრთილეულის შემდგომ, საკვებთაგან მნიშვნელობა ფეტვსა და ქურიმას უნდა ჰქონოდა. მაინც, რა თქმა უნდა, საუკეთესოდ სწორედ ხორბლეული ითვლებოდა. ხალხის მსჯავრითაც უძვირფასესად სწორედ პურეული ითვლებოდა.

იმის გასათვალისწინებლად, თუ რომელი მარცვლეული ჰქონდა ჩვენ ერს თავის უმთავრეს საზრდოდ მიჩნეული, შესაძლებელია კამისა და პურის აღსანიშნავად განკუთვნილი ტერმინების ანალიზიც იყოს გამოყენებული. ყოველ ქართველს ეხლაც კარგად მოეხსენება, რომ კამა ჩვენ ხალხს პურის კამად აქვს მიჩნეული. უკვე იაკობ ხუცესვე ამ ცნების გამოსახატავად ტერმინად „ბურიხ-კამაჲ“ და „ჟამი პურისაჲ“ აქვს ნახმარი (წბაჲ შუშანიკისი § VI). შემდეგშიც, თვით მე-XII ს-შიც-კი ამისთვის „პურობა“-სა ჰხმარობდენ. მაგრამ, ვითარცა ბერძნულითგან შეთვისებული სიტყვითგან ნაწარმოები ტერმინი, მერმინდელია და წინათ ასეთი გამონათქვამის მაგიერ სხვა უნდა ყოფილიყო.

აღსანიშნავია, რომ „პური“ არც მეგრულში, არც ქანურსა და სვანურში არ იხმარება. სვანურად გამომცხვარ პურს „დიარ“-ს ეძახიან (იხ. ივ. ნიჟარაძის რ.-ს. ლ. 497), იფქლს-კი ეხლა „ქუეცენ“-ი ეწოდება. მაგრამ კლავპროტს თავის XIX ს. დამდეგის ჩანაწერში „დიარ“ Diër-ივე აქვს მოყვანილი (*Voyage II, 526, ib. froment*), ე. ი. იგივე ტერმინი, როგორიც გამომცხვარისათვის იხმარება.

მეგრულად გამომცხვარი პურისათვის ეხლა „ქობალი“ და „ქობაი“ არის მიღებული, (მ. გ.), რომელსაც ხორბლის მნიშვნელობაცა აქვს და ხორბლის ფქვილისაგან გამომცხვარი პურისაც. კლავპროტს-კი „ტკომი“ (*Tchkomi*) აქვს აღნიშნული (*Voyage II, 533 pain*). დიარი ამნაირად მეგრულში თითქოს არ უნდა ყოფილიყო. მაგრამ კვებას, კმევას და ძოვებას მეგრულად ეხლაც „დიარაჲ“, —მასპინძლობასა და საქორწილო პურისკამას „დიარა“, საქორწილოს

¹) „multis regionibus cibariis eorum coloni sustinentur“.

„სადიარო“,—საკვებს და ბალახს „ოდიარე“, ან „ონდია რე“,—სამწყოს კიდე „ოდია რაფალი“ (მ. გ. 225) ეწოდება. ცხადია, ყველა ეს სიტყვები „დია რი“-ისაგან არის ნაწარმოები, რომელიც, თუმცა ეხლა და, როგორც ეტყობა, უკვე ამ ასი წლის წინათაც ცალკე აღარ იხმარებოდა, მაგრამ წინათ, უეჭველია, მეგრულშიც უნდა ყოფილიყო. ის გარემოება, რომ მეგრულში „ო-დია რე“ საკვებსა და ბალახსაც ჰნიშნავს, ცხად-ჰყოფს, რომ „დია რი“-ს მეგრულად როგორც მცენარის, ისევე მარცვლის და გამომცხვარი საკვების, პურის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

ქანურშიც, ნ. მარჩის ლექსიკონის მიხედვით, პურს „ქოვალი“, ან „ქოალი“ ეწოდება (ქ. გ. 198). აქაც დიარი თითქოს არ უნდა იყოს, მაგრამ კლასიკოსთა თავის ჩანაწერში მოეპოვება ხოფეში „დია რი“ და „ქობალი“ (Diari, Kobali, იხ. Voyage II, 543 pain). მაშასადამე, ქანურში, ეხლა „ქოვალ“-ად და „ქოალ“-ად ქცეული წინათ „ქობალ“-ად გამოითქმოდა და ამასთანავე ამავე ცნების აღსანიშნავად „დია რი“-ც იხმარებოდა.

დასასრულ, თუმცა სამწერლობო ქართულში ტერმინი „დია რი“-ს არსებობის ჯერჯერობით არაერთი კვალი არა ჩანს, მაგრამ მეგრულში დაცული საქორწილოს მნიშვნელობის მქონე სიტყვა „სა-დია რი“ ამ ტერმინის „დია რი“-ს ქართულში არსებობასაც უცილობლად ამტკიცებს, რასაც ამ ტერმინის აგებულებაც ამჟღავნებს.

ამგვარად საკმელი პურის აღსანიშნავად მეგრულში და ქანურში ერთი მხრით ხორბლის აღმნიშვნელი სიტყვა „ქობალი“ და „ქოვალი“ არის გამოყენებული, — მეორეს მხრით ყველა ქართველ ტომებს ამავე ცნების გამოსახატავად „დია რი“ ჰქონიათ, რომელიც აგრეთვე ხორბლეულის სახელს წარმოადგენდა.

მაგრამ იმ გარემოებასაც უნდა ანგარიში გაეწიოს, რომ ტერმინი „დია რი“, რამდენადაც ძველი ქართული დაცული ძეგლების მიხედვით გამორკვევაა შესაძლებელი, არა ჩანს. მეგრულშიც დამოუკიდებელ სიტყვად აღარ იხმარება და მხოლოდ ნაწილობრივ ქანურსა და უფრო-კი სვანურსა აქვს შენარჩუნებული, ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ „დია რი“ ხორბლეულისა და საკმელი პურის აღმნიშვნელ სახელად უუძველეს ხანაში უნდა ყოფილიყო, იმ ხანაში-კი რომელიც ამ ჟამად ჩვენი კვლევის საგანსა და ასპარეზს შეადგენს, ამ ტერმინსაც უკვე მნიშვნელობა დაკარგული ჰქონია.

ქანურად პურს, პურისკამას „გაარი“ და „ჯარი“-ც ჰქვიათ (ნ. მარჩის ქ. გ. 135), ხოლო სადილს, ვახშამს და საერთოდ პურისკამას „გაარობა“ ეწოდება (იქვე). ეს უკანასკნელი ტერმინი ძველი ქართული ტერმინი „პურობა“-ს მსგავსად არის ნაწარმოები. პირველი ტერმინი-კი საფიქრებელია „ქერი“-ს ძველი სახეობა უნდა იყოს, რომელიც ძველ სომხურშიც *գարի*-ს „გარი“-ს სახითვე არის შეთვისებული. ამჟამად ქერს ქანურადაც „ქერი“ ეწოდება (ნ. მარჩის ქ. გ. 197).

პურისა და პურისკამის აღსანიშნავად მიღებული „გაარი“ და „ჯარი“ უეჭველია იმისა და იმ ხანის მომასწავებელია, როდესაც ამ ქართველთა ტომების მთავარ საკვებად უმთავრესად ქერი იქცა.

რაკი „გაარობა“ მარტო კანურშია და დანარჩენ ქართველ ტომებს, მათ შორის მეგრელებსა და სვანებსაც, ასეთი ტერმინი არ მოეპოვებათ, მე-V—XIV ს.-სა და ეხლაც მიღებული „პურობა“ და „პურის ჰაშა“-კი, ვითარცა ბერძნული „პუროს“ - ისაგან ნაწარმოები, თავდაპირველად ქართულში არ შეიძლება ყოფილიყო, ამიტომ გამოსარკვევია, თუ რა უნდა პრქმეოდა ქართულად პურის ჰაშას უუძველეს ხანაში, სანამ ბერძულითგან შეთვისებული ზემოდასახელებული ტერმინი გაბატონდებოდა.

ჩვეულებრივ ამნაირი ტერმინი იმ საკვების სახელისაგან არის ხოლმე ნაწარმოები, რომელსაც ადამიანი თავის საზრდოდ უმთავრესად ჰხმარობს ხოლმე. სწორედ ამიტომაც, რომ გარკვეული დროითგან „პურობა“ შემოვიდა და კანურში „გაარობა“ იხმარებოდა. ამისდა მიხედვით მოსალოდნელი იყო, რომ ასეთი ტერმინი, ან იფქლისა, ან დიკისა, ანდა ქრთილის სახელისაგან უნდა ყოფილიყო ნაწარმოები. მაგრამ ამის მსგავსი სიტყვის არსებობის არავითარი კვალიც-კი არ მოჩანს, ჯერჯერობით მაინც.

საფიქრებელია, რომ ამგვარ ტერმინად უნდა „დიარობა“ ყოფილიყო. ამას ჯერ ერთი ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ დიარი უძველეს ხანაში ყველა ქართველ ტომთათვის პურის აღმნიშვნელი საერთო სიტყვა ყოფილა. მეგრე ამასვე ადასტურებს მეგრული „დიარაფა“, რომელიც, რასაკვირველია, სამწერლობო ქართულის „დიარობა“-ს გვაგულისხმებინებს.

ეს ტერმინი უუძველესი ხანი- გამონათქვამი უნდა იყოს, რათგან ამ სიტყვას მარტო გამომცხვარი პურის ჰაშის მნიშვნელობა-კი არ ჰქონია, არამედ საერთოდ კვებისა, კმევისა და, რაც ყველაზე უფრო საყურადღებოა, ძოვებისაც. მეგრულში ასეთი მნიშვნელობა „დიარაფა“-ს დღევანდლამდისაც-კი აქვს შენარჩუნებული. ამგვარად აქ მცენარისა და მარცვლეულის ჰაშისთვის ერთი-და-იგივე ტერმინი გვაქვს, რაც, რა თქმა უნდა, ძველის-ძველი ხანის ანარეკლს წარმოადგენს.

თავი მესამე. საკვებ მცენარეთა არეების არსებობის მნიშვნელობა საქართველოს ეკონომიკის და სახალმწიფოებრივობისათვის.

§ 1. ხორბლეულის ნაკლებობა საქართველოს ზოგიერთ თემში და ამასთან დაკავშირებული ეკონომიური პოლიტიკა.

მაშასადამე, ქართველებს უუძველესი დროითგანვე მოყოლებული საკმელად ხორბლეული ჰქონიათ: ხალხისათვის კვების უმთავრეს საგნად პურეული ითვლებოდა. ამიტომვე იყო, რომ იფქლის უქონლობა უკიდურესი გაჭირვების ნიშნად იყო მიჩნეული. იოანე ბოლნელს მაგ. ერთ თავის ქადაგებაში ნათქვამი აქვს: „იყო შიმშილი. ძლიერი მას სოფელსა, რამეთუ, სადა მეცნიერებით იფქლი არ იშრომებთან, მუნ შიმშილი ძლიერი არნ“-ო (იხ. ქადაგებანი, საეკ. მუზ. გამ. № 14, ტფილისი 1911 წ., გვ. 35).

მაგრამ ასე მსჯელობდა ქართლელი იოანე ბოლნელი, იმ თემის მცხოვრები, რომელიც ძველადვე თავისი პურეულის სიუხვით იყო განთქმული. რაკი საქართველოს ყოველ თემში ხორბლეულობა სხვა საკვებ მარცვლეულს ასე არ სჭარბობდა, ამიტომ იფქლის ნაკლებობაც ყველგან არ იქმნებოდა ძლიერ შიმშილობად მიჩნეული, ოღონდ ხორბლეულის ნაკლებობის შესავსებად სხვა სათანადო მარცვლეული, სახელდობრ, ქრთილეული უხვად ყოფილიყო.

ეს საგულისხმო და მნიშვნელოვანი პრობლემა ძველი საქართველოს ეკონომიკისათვის ამ ჩვენი ნაშრომის მიმდევრო წიგნებში გვაქვს დაწვრილებით და ყველა წყაროების დამოწმებით განხილული იმ ნაწილში, რომელიც მეურნეობის წარმოების წესებსა და კვების მაშინდელ ნორმებს ეხება, ამიტომ აქ შესაძლებელია სიტყვა მოკლედაც მოიჭრას.

უცილობელი ფაქტებითგან ჩანს, რომ საქართველოს, მკიდრო მოსახლეობისა და გეო-ბოტანიკური პირობების გამო, იმდენი ხორბლეული არ მოსდიოდა, რომ ჩვენი სამშობლოს ყველა თემის მცხოვრებთათვის წმინდა ხორბლეულის პური საკმარისად ჰქონოდა. ამიტომ პურეულის ნაკლებობის შესავსებად უნდა გარკვეული ეკონომიური პოლიტიკა ყოფილიყო. ყოფილა კიდევაც: იქ სადაც ხორბლეული საკმარისი არ მოდიოდა, ქრთილ-ნარევი პური უხმარიათ.

ქრთილი ექვს, ან საერთოდ მრავალმწკრივა ქრთილეულს წარმოადგენდა, რომელსაც, როგორც დავრწმუნდით, ჩვეულებრივ ქერზე უკეთესი ღირსება ჰქონია და ხორბალის და ქერის შუალედი ადგილი სჭერია თავისი საუცხოო თვისებების გამო.

საქართველოს ზოგ თემში ქრთილ-ნარევი პურის ჯამა გასაკვირველი არც არის: ქერის პურს ძველად საბერძნეთსა და რომშიც სჭამდენ. აღსანიშნავია, რომ კოლუმელლაც ქრთილეულთაგან უპირველესად ექვსმწკრივას *hord. hexastichum*-ს ასახელებს, რომელსაც ხორბლის შემდეგ საუკეთესო საკვებად სთვლიდა. ადამიანისათვისაც პურად მდარე ხორბლეულისაგან გამომცხვარს სჯობია და პირუტყვისთვის საუცხოო საკვებიაო. ექვსმწკრივა ქრთილეულს, ანუ ქრთილს, კანთერულიც (*cantherinum*) ეწოდებო. ამ მარცვლეულს შემოდგომაზე სთესდენ (*De re rustica, lib. II, cap. IX*)¹.

ორმწკრივა ქრთილეულს, ქერს, იტალიაში, კოლუმელლას სიტყვით, „დისტიქუმ“-ს, ანდა „გალატურს“ უწოდებდენ („*alterum quoque genus ordeï est, quod alii distichum, Galaticum nonnulli vocant*“). ამ ჯიშს გაზაფხულზე, მარტში, სთესდენ (*De re rustica, lib. II, cap. IX*) და თვით ეს ორმწკრივა ქრთილი, ქერიც-კი, კოლუმელლას მოწმობით, თეთრი იყო და ხორბალთან შერეული საუცხოო საკვებად ითვლებოდა („*tritico mistum egregia cibaria familiae praebeat*“: (*De re rustica, lib. II, cap. IX*).

¹) „Proximus est his frumentis usus ordeï, quod rustici hexastichum, quidam etiam cantharinum appellant: quoniam... et hominem salubrius quam malum triticum pascit“.

ამგვარად, სრულებით ბუნებრივია, რომ ძველ საქართველოშიც ხორბლეულ-ნაკლები თემებისათვის პურად ქრთილ-ნარევი ხორბალი ეხმარათ.

§ 2. ხორბლეულისა და ქრთილეულის კულტურის არეების მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოებრივობისათვის.

იმ განსაკუთრებული პირობების გამო, რომელიც საქართველოშია, როდესაც მთელი ჩრდილო ნაწილი, მთიანი ქვეყნის მეტისმეტი მთაგორიანობისა და ნიადაგის სიმწირისა, თუ სახნავად გამოსადეგი მიწის სიმცირის გამო, ამ მთა-ადგილებს თავიანთთვის სამყოფი საკვები, მეტადრე ხორბლეული, არ ჰქონდათ, ბარს მთისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. საქართველოს ჩრდილო ზოლის მთა სურსათის მხრივ, ეკონომიურად, ბარზე იყო დამოკიდებული.

„ქართველი ერის ისტორიის“ მე-IV წიგნში მოკლედ აღნიშნული მაქვს, თუ რა უმწეო მდგომარეობაში ჩავარდებოდა ხოლმე სურსათის ნაკლებობის გამო სვანეთი, როდესაც მას ბარისაკენ, კახეთისაკენ გზა შეეკვრებოდა (იხ. გვ. 151). დაწვრილებით-კი ეს ამბავი „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ მე-IV წიგნში მაქვს განხილული, რომელიც ჯერ გამოქვეყნებული არ არის.

ხოლო ფშავ-ხევსურეთის ბარისაგან ეკონომიური და ამის გამო პოლიტიკური დამოკიდებულების გარემოება თავის დროზე ვახუშტსაც ჰქონდა ხაზგასმით აღნიშნული. მისი სიტყვით ფშავ-ხევსურნი თავიანთი თემის „სიმწირისათვის მონებენ, ვისცა უპყრავს თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“-ო (გვ. 298).

საქართველოს მთელი ჩრდილო მთიანეთის მცირე მოსავლიანობის გამო, ჩვენი სამშობლოს ეკონომიური კეთილდღეობისათვის უაღრესი მნიშვნელობა ჰქვამო და ზემო ქართლს ენიჭებოდა. სწორედ აქ იყო საუკეთესო მოსავლიანი მიწები: საქართველოს საკვები მცენარეების ნამდვილ ბელელს ჯავახეთი, შიდა-ქართლი და ქვემო-ქართლი, შემდეგში ბორჩალოდ, საბარათიანოდ და საორბელოდ წოდებული თემი წარმოადგენდა. უამთოდ თვით საქართველოს დედაქალაქ ტფილისსაც არსებობა უჭირდებოდა.

პაპუნა ორბელიანს 1755 წ. ქვეშე ამ საკითხის გასაშუქებლად შემდეგი საგულისხმო ცნობა აქვს მოყვანილი: „შეიკრა გზები მტრისაგან, რომ მგზავრი აღარ გაატარეს, აღარც ზემო ქართლიდამ ჩამოუშვეს და აღარც ახალციხის ქვეყნიდამ ქარავანი. ამით ქალაქს ტფილისს ძვირობა შეიქმნა და ხალხი დიად შეწუხდენ“-ო. მაგრამ „გაბძანდა ბატონი საქართველოს ჯარით... დააყენა გზებზე, გაიხსნა გზები და უკუდგა მტერი, ჩამოვიდა ურიცხვი პური, ღვინო. თუ რაც ფერი

ხაზრდო, აივსო ქალაქი ყოველითა ხანოვაგითა“-ო. ამგვარადვე, მეფე ქართველი ჯარითურთ ყაზახისა და ბორჩალოს შეკრული გზის განთავისუფლებას შეუდგა თუ არა, „გაიხსნა ამ მხარისა გზებიც და შემოვიდა ქალაქში ხაზრდო ურიცხვი“-ო (გვ. 466 და 467).

თუ ასეთი მდგომარეობა იყო მე-XVIII ს.—ში, როდესაც მხოლოდ ქართლ-კახეთის სამეფო სატახტო ქალაქად მყოფ ტფილისს მოსახლეობა ძალზე შემცირებული ჰყავდა, ადვილი წარმოსადგენელია, რაოდენი ეკონომიური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ზემოჩამოთვლილ თემებს საქართველოს ეკონომიური წონასწორობისათვის მე-XIII ს.—მდე, როდესაც ჩვენში მჭიდრო მოსახლეობა იყო.

ამგვარადვე დასავლეთი საქართველოს ბარსაც ხორბლეული სამყოფი არ ჰქონდა, ქრთილეულიც ყველგან არ შოდიოდა უხვად და ეს გარემოებაც საუცხოვოდ ააშკარავებს იმ უაღრეს ეკონომიურ მნიშვნელობას, რომელიც ძველი საქართველოს დასავლეთი ნაწილისათვისაც ქართლ-კახეთის და მეწსხეთის პურ-ქრთილეულით მდიდარ თემებს უნდა ჰქონოდათ.

ᑭᑭᑭᑭᑭᑭᑭ

თავი მეორე. საეკლესიო სარგოს გარიგების წიგნები 60—71:

§ 1. ერწო-თიანეთის სარგოს გარიგების წიგნი 60—61. § 2. სამთავენელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნი 61—65. § 3. წილკნელის სამწყსოს დრამისა და საწირავის გარიგების 1669 წ. სიგელი 65—71.

თავი მესამე. შემოსავლის დავთრები 71—90:

§ 1. დავთარი ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა 1578 წ. 71—77. § 2. ე. წ. „დიდი საკათალიკოზო დავთარი“ 77—80. § 2. ამ ძეგლის მცდარი სათაური და ნამდვილი თვისებები 81. § 3. ამ ძეგლის შედგენილობა და წყაროები 81—85. § 4. ე. წ. საკათალიკოზო დავთრის რაობა 86—90.

თავი მეოთხე. ე. წ. „საცაგერლოს გამოსავლის დავთარი“ და მისი რაობა 90—92.

თავი მეხუთე. ქსნის ხეობის გამოსავლის დავთარი 93—94.

III. საკორპორაციო და კერძო მეურნეობის შემოსავალ-გახავლის საბუთები 95—112:

თავი პირველი. ალაპები 95—99.

თავი მეორე. ნალვაწისა და დანახარჯის ანგარიშები 99—106:

§ 1. მელქისედეკ კათალიკოზის დაწერილი 99—101. § 2. ნიკორწმინდის XI ს. სიგელი 101—102. § 3. ათანასე ტფილელის ნალვაწის ანგარიში 102—104. § 4. ბერბუკის გალავნისა და რუების კეთების დანახარჯის 1749 წ. ანგარიში 104—105. § 5. 1751 წ. დანახარჯის წიგნი 105—106.

თავი მესამე. ზითვის წიგნები 106—112.

IV. აღწერილობითი წყაროები 113—128:

თავი პირველი. გეოგრაფიული ნაშრომები 113—118.

თავი მეორე. მოგზაურთა და ელჩების აღწერილობანი 118—128:

§ 1. უცხოქვეყნელ დამკვირვებელთა ცნობების მნიშვნელობა და ღირსება-ნაკლი 118—119. § 2. დასავლეთ ევროპელი მოგზაურ-დესპანების ცნობები 120—123. § 3. რუს ელჩთა აღწერილობანი 124—128.

კ ა რ ი მ ე ჲ რ ე. სასოფლო მეურნეობა 129—422.

თავი პირველი. მიწა-წყლის ზოგადი დანაწილების პრინციპები და ტერმინოლოგია 131—135.

I. მიწისმოქმედება. 136—422.

თავი პირველი. მიწისმოქმედების დარგები 136—137.

თავი მეორე. მიწის ამა თუ იმ სამეურნეო დარგისათვის განკუთვნილობის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია 137—139.

თავი მესამე. მიწისა და ნიადაგის სამეურნეო თვალთსაზრისით შეფასება 139—141.

თავი მეოთხე. საქართველოს ბუნებისა და მიწა-წყლის თვისებათა ზოგადი დახასიათება ძველი წყაროების მიხედვით 141—148.

დარგი პირველი, ხაველე მეურნეობა, მეშინდვრეობა 149—330:

თავი პირველი. ხვნა და ხნული 149—154.

თავი მეორე. სახნავი იარაღები 155—210:

§ 1. ძეგლებში დაცული ცნობები სახნავი იარაღის სახელების შესახებ 155—161. § 2. ძველ ნათარგმნ ძეგლებში სახნავი იარაღის ნაწილების დაცული ტერმინები 161—162. § 3. სახნავი იარაღის დაცული აღწერილობა, ძველი სურათები და ეთნოგრაფიული წყაროები 163—169. § 4. სახენელთა აწ არსებული კლასიფიკაცია 169—172. § 5. სახნავი იარაღების კლასიფიკაციისათვის საჭირო წინასწარი მუშაობისა და გარემოებათა შესახებ 172—175. § 6. სახნავი იარაღის ქართული სახელების რეალური მნიშვნელობა და ნიშანდობლივი თვისებები 175—176. § 7. ხალხში დაცული სახნავი იარაღები და მათი თანამედროვე სახელები 177—200: I. ჩუთ-კავი 177—179, II. აჩაჩი 179—181, III. არონა, ანუ არუნა 181—183, IV. ჯილა 183—188, V. გრქუანი და გუთანი 188—191, VI. ერქუნისა და გუთნის განმასხვავებელი ნაწილი 191—192, VII. ოქოქა, ოგაფა და ჩუთი 193—200. § 8. სახნავი იარაღის სხვადასხვა სახეობის შემოღება-გაბატონების ქრონოლოგიური განსაზღვრა 201—204. § 9. სახნავი იარაღის ნაწილების დანიშნულება, არსებითობა-მეორეხარისხოვნობის საკითხი და კლასიფიკაციის პრობლემა 205—210.

თავი მესამე. მიწის დასამუშავებელი სხვა იარაღები 210—215.

თავი მეოთხე. სახენელის სხვადასხვა სახეობათა ტერმინების ეტიმოლოგია 216—220.

თავი მეხუთე. ქართულ სახენელთა უცხო ქვეყნების სახენელებთან შედარებითი შესწავლა 221—252:

§ 1. ბერძნული სახენელი 221—222. § 2. რომაული სახენელები 222—228. § 3. სახენელის გაუმჯობესების საფეხურები დასავლეთ ევროპაში მე-V—XVI ს. ს. განმავლობაში 228—231. § 4. ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ტომთა სახენელები 232—236. § 5. ამიერ-კავკასიაში და ოსმალეთში მცხოვრებ სომეხთა სახენელები 236—238. § 6. ამიერ-კავკასიაში მცხოვრებ თურქთა შორის გავრცელებული სახენელები 238—240. § 7. სომეხთა და „თათართა“ სახენელთა ტერმინების ანალიზი 240—252.

თავი მეექვსე. სახენელის ზოგიერთ არსებით გაუმჯობესებათა სადაურობის პრობლემა 252—265: § 1. საკვეთლის სადაურობის პრობლემა 253—255. § 2. სახნის-საკვეთლიანი სახენელის გაჩენის მიზეზი და შესაძლებელი საფუძველთაგანი 255—257. § 3. ფრთიანი სახენელის სადაურობა 258—259. § 4. ფამფალაკიანი სახენელის სადაურობა 259—262. § 5. ზეზობელთა თქმულებები სახენელის სადაურობის შესახებ 262—265.

თავი მეშვიდე. ხენა-თესვის მესვეურნი უძველეს ხანაში და შემდეგში 265—268.

თავი მერვე. ერქუან-გუთანზე გასაწევი შრომის ოდენობა 269.

თავი მეცხრე. მცენარეთმცოდნეობა საქართველოში 269—287:

§ 1. სასოფლო-სამეურნეო მცენარეების გვარობათა შესახები ტერმინოლოგია 270—274. § 2. მცენარეთა უძველესი კლასიფიკაცია 274—275. § 3. მცენარეთა ორგანოებისა და მათი მომშენებლობის ტერმინოლოგია 275—285. § 4. ხეებისა და ნაყოფ-ხილის კლასიფიკაცია 285—287.

თავი მეათე. მცენარეთმცოდნეობის ზოგადი მოძღვრება ძველ საქართველოში 287—298:

§ 1. მოძღვრება მცენარეთა აღმოცენების ფიზიოლოგიური პროცესის შესახებ 287—290. § 2. ვახუშტის მოძღვრება 290—298.

თავი მეთერთმეტე. სასოფლო-სამეურნეო არეები და ზონალობა ძველ საქართველოში 298—311:

§ 1. კახეთ-ჰერეთ-კუხეთის ბოტანიკურ-აგრონომიული არეები 299—300. § 2. ქართლის ბოტანიკურ-აგრონომიული არეები 300—309. § 3. დასავლეთ საქართველოს ბოტანიკური არეები 309—311.

თავი მეთორმეტე. საქართველოს შეფასება აგრონომიული და სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის თვალსაზრისით 311—317.

§ 1. სასოფლო სამეურნეო არეების ზოგადი მიმოხილვა საქართველოში 311—315. § 2. აგრონომიული ზოლადობისა და ეკონომიური ფაქტორის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოებრივობისათვის 315—317.

მემინდვრობის კულტურა, მისი შემადგენლობა, რაობა და სივრცე 317—383:

თავი პირველი. საკვები მცენარეები და მარცვლეულობა 318—323:

§ 1. საკვები მცენარეების კლასიფიკაცია 318. § 2. ხორბლეული 319—321. § 3. ქრთილეული 321. § 4. ფეტენაირნი 321—322. § 5. ცერცნაირნი, ანუ პარკ-ჭოტოსანნი 322—323.

თავი მეორე. ხორბლეულის კულტურის შესახები წყაროები 323—325.

თავი მესამე. ხორბლეულის მაშინდელი სხვადასხვა ჯიშ-სახეობა და მათი სახელები 325—351:

§ 1. იფქლი 325—326. § 2. იფქლის ბოტანიკური რაობა 327. § 3. დიკა 328. § 4. დიკის ბოტანიკური რაობა 328—329. § 5. დიკის გავრცელების არეები საქართველოში 330. § 6. პური: ამ ტერმინის მნიშვნელობა სხვადასხვა დროს 331—332. § 7. დოლისპური 332. § 8. დოლისპურის ბოტანიკური რაობა 332—337. § 9. დოლისპურის გავრცელების არე 337. § 10. ასლი და მისი ბოტანიკური რაობა 337—338. § 11. ასლის სხვადასხვა სახეობა 339—342. § 12. ასლის გავრცელების არე 342—343. § 13. ასლის თავისებურება და მისი გამოყენებადობა 343—345. § 14. თათუბი და ჩვენში მისი გაჩენის ხანა 345—346. § 15. თათუბის ბოტანიკური რაობა და სხვადასხვა სახეობა 346—350. § 16. თათუბის გავრცელების არე 350—351.

თავი მეოთხე. ქრთილეული 351—359:

§ 1. ქრთილეულის შედგენილობა და მისი შესახები ზოგადი ცნობები საქართველოში 351—352. § 2. ქრთილეულის სხვადასხვა სახეობა საქართველოში და ბოტანიკური რაობა 352—357. § 3. ქრთილეულის გავრცელებულობის არე 358—359.

თავი მეხუთე. ბრინჯის კულტურა 359—361.

თავი მეექვსე. შვრია, სვილი და ქვაკი 361—362.

თავი მეშვიდე. სიმინდი 362—364.

თავი მერვე. ფეტენაირნი 364—372:

§ 1. ფეტვი და ქურიმა 364—366. § 2. ლომი: ცნობები მის შესახებ 366—369. § 3. ლომის სახეები 369—371. § 4. ჯიქურა 371—372.

თავი მეცხრე. სამრეწველო დანიშნულების მცენარეები 372—376.

§ 1. სელი 372—374. § 2. კანაფი 374—376. § 3. ბამბა 376.

თავი მეათე. მიწის ნაყოფიერება და მოსავლიანობაზე მზრუნველობა ძველ საქართველოში 377—383:

§ 1. მიწის ნაყოფიერება 377—379. § 2. მიწის მოსავლიანობაზე მზრუნველობა: ნიადაგის დასვენების წესები 379—381. § 3. მემინდვრობის სისტემა სხვაგან და საქართველოში 381—382. § 4. მიწის გაპოხიერება 382—383. § 5. თესლ-ნათესის გასუფთავება 383.

მემინდვრობის კულტურის ზოგადი პრობლემები 384—422.

თავი პირველი. მემინდვრობის კულტურის დონე ძველ საქართველოში 384—390:

§ 1. საკვები მცენარეების ძველი ქართული კლასიფიკაციის პრინციპები 385—387
§ 2. მემინდვრობის კულტურის ინტენსივობა ბ განვითარების დონე ძველ საქართველოში 387-390.

თავი მეორე. მემინდვრობის კულტურის სადაურობის საკითხი საქართველოში 390—406.

§ 1. ქართული პურეულის სადაურობის შესახებ არსებული მოსაზრებანი 392—395.
§ 2. კულტურულ მცენარეთა სახელების ანალიზი მცენარეთა სადაურობის პრობლემასთან დაკავშირებით 395—404: A. პურეულის სახელები 395—400. B. ქრთილეულისა, დანარჩენ საკვებ მცენარეთა და სელის სახელების სადაურობა 400—404. § 3. კულტურულ მცენარეთა სახელების ანალიზით მოპოვებული ზოგადი შედეგი 404—406.

თავი მესამე. საქართველოში ხორბლეულისა და ქრთილეულის ჯიშების გაჩენის დაახლოვებითი ქრონოლოგიური განსაზღვრა 406—412.

§ 1. ტერმინების „ახალთესლი“-სა და „ძველთესლი“-ს მნიშვნელობა 406—408. § 2. ხორბლეულისა და ქრთილეულის ტერმინოლოგიის „ახლი“-სა და „ძველი“-ს ქრონოლოგიური განსაზღვრა 408—409. § 3. იფქლისა, დიკისა და გაზაფხულის ხორბლეულისა და ქრთილეულის ჯიშების გაჩენის ხანა 409—412.

თავი მეოთხე. კულტურულ მცენარეთა შედარებითი სამეურნეო მნიშვნელობა 412—419:

§ 1. კულტურულ მცენარეთა შედარებითი მნიშვნელობა საქართველოს მეურნეობაში 412—415. § 2. უმნიშვნელოვანეს საკვებ მცენარეთა შემადგენლობის ცვალებადობა დროთა განმავლობაში 415—419.

თავი მეხუთე. საკვებ მცენარეთა არეების არსებობის მნიშვნელობა საქართველოს ეკონომიკისა და სახელმწიფოებრივობისათვის 419—422:

§ 1. ხორბლეულის ნაკლებობა საქართველოს ზოგიერთ თემში და ამასთან დაკავშირებული ეკონომიური პოლიტიკა 419—421. § 2. ხორბლეულისა და ქრთილეულის არეების მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოებრივობისათვის 421—422.

კორექტურულ შეცდომების გასწორება—429.

შემჩნეული კორექტურული შეცდომების გასწორება

გვერდი და სტრიქონი	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
16, ₁₁	პორკელის	კორკელის
17, ₁₁	ერთდროულობაა	ერთდროულობას
17, ₂ (ქვევიდან)	დავთარში ლაღდა- წირეააფრ. აი ნმეი- თარი-კი	დავთარში აღწერი- ლია. ფარსადან მეი- თარი-კი
90, ₁₁	თავი მესამე	თავი მეოთხე
93, ₁	თავი მეოთხე	თავი მეხუთე
115, ₂₇	نه القلوب	نه القلوب
132, ₂	ბრე: vj	ბრე: vj
136, ₁₁	ბრე: vj	ბრე: vj
141, ₁₁	ძველი	უძველესი
153, ₁₂	ბრე: vj	ბრე: vj
157, ₁₁	ბრე: vj	ბრე: vj
161, ₁₁	ა	და
164, ₁₁	ესლერდ-გოგორები	ეს ლერდ-გოგორები
167, ₁₁	Pflug-schar-სდა	Pflug-schar-ს და
193, ₁₁	VII. ოქოქა და ჩუთი	VII. ოქოქა, ოგაფა და ჩუთი.
203, ₁₁	(იხ. აქვე)	(იხ. აქვე ვვ. 263)
231, ₁₁	გვ. 230	გვ. 231
331, ₁₁	§ 7	§ 6
332, ₁₁	§ 8	§ 7
332, ₁₁ ქვ.	§ 9	§ 8
337, ₁₁	§ 10	§ 9
337, ₁₁ ქვ.	§ 11	§ 10
338, ₁₁ ქვ.	§ 12	§ 11
342, ₁₁ ქვ.	§ 13	§ 12
343, ₁₁ ქვ.	§ 14	§ 13
345, ₁₁	§ 15	§ 14
346, ₁₁ ქვ.	§ 16	§ 15
350, ₁₁	§ 17	§ 16
367, ₁₁	ბრე: vj	ბრე: vj
368, ₁₁	et	ex
372, ₁₁ ქვ.	თაველიანი მცენარეა	კოლოფებიანი, „უნჯიანი“ მცენარეა
374, ₁₁	უმეშვეოდ	უმეშაკოდ
377, ₁₁	ეს	ეს,
378, ₁₁	hundertältigen	hundertfältigen
378, ₁₁	ჯიშის	ჯიშის
385, ₁₁	არსებობს	არსებობას
393, ₁₁	Periticum	Triticum
394, ₁₁	eryth rosperrum	erythrospermum
396, ₁₁	spoudyleum	spondyleum